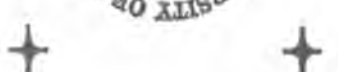

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
1817
M

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817
M

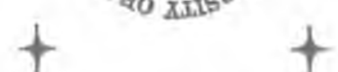

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

BÔRÔ-BOEDOER

OP HET

EILAND JAVA,

AFGEBEELD DOOR EN ONDER TOEZIGT VAN

F. C. WILSEN

De Fransche vertaling van den tekst ligt ter perse, en zal onmiddelijk na voleindigden druk, aan de bezitters van het werk beschikbaar worden gesteld.

BEWERKT EN UITGEGEVEN,

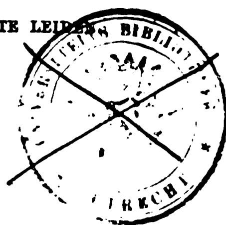
OP LAST VAN

JNE EXCELLENTIE DEN MINISTER VAN KOLONIEN,

DOOR

Dr. C. LEEMANS,

TEUR VAN HET RIJKS MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

EIDEN, E. J. BRILL.
1873.

VOORREDE.

Java, het door de natuur zoo rijk gezegende eiland, dat schoonste juweel aan het parelsnoer onzer Nederlandsche bezittingen in de Indische zee, doorleefde eenmaal een tijdperk, waarin beschaving, wetenschap en kunst een toppunt van bloei hadden bereikt, van welks omvang en waarde wij ons thans welligt geene juiste voorstelling meer kunnen maken, doch waarbij het de vergelijking met de, in dit opzigt meest bevoorregte landen niet behoefde te schromen. Maar dat tijdperk van glans en roem liep ten einde; inlandsche verdeeldheden en onlusten bragten teruggang en verzwakking aan, en toen de dweepzieke zendelingen van den Islaam van lieverlede binnengedrongen, zich al meer en meer van het gezag meester gemaakt en eindelijk het geheele gebied aan zich onderworpen hadden, toen drukte hun loodzware schepter zoo zwaar, toen oefende de verstijvende adem van een ontaard Mahomedanisme zulk eenen doodenden invloed, dat eindelijk ook zelfs de sporen van vroegeren bloei en vorige grootheid op het gebied van den geest, bijna geheel verloren gingen of onkenbaar verborgen bleven. Dat de opvolgende invloed van het Westen, de aanraking en het verkeer met de ondernemende, ridderlijke en dichterlijke zonen van het Iberische schiereiland, en eindelijk met de nijvere handelaars van de Nederlandsche gewesten, eenen eenigszins verbeterden toestand te voorschijn riepen, wie zal het ontkennen? Maar de tijd van

druk en verval had te lang voortgeduurd, de beschermengel van vroeger was te ver gevloden, de indommeling van het volk te zeer den doodslaap genaderd, en de nieuwe overheerschers maakten alle binnen hun bereik liggende middelen te uitsluitend dienstbaar, tot de stoffelijke uitbreiding hunner magt en tot het verzamelen van rijkdom en schatten. Door hen werden de hier en daar welligt nog onder de asch sluimerende vonken niet opgewekt, werden de verborgen zaden niet opgespoord, gekoesterd en opgekweekt. Mogten onderscheiden takken van nijverheid, de uitoefening van nuttige handwerken aangemoedigd worden, mogten de gunstige gevolgen voor den toestand van het volk niet achter blijven; toch werd niets of bijna niets verrigt om den aanleg weder tot hoogere ontwikkeling te brengen, door onderwijs en leering den geest uit zijne kluisters te ontslaan, en de tijden van vroegere beschaving terug te roepen.

En toch waren uit die vroegere eeuwen herinneringen bewaard gebleven en overblijfselen tot ons gekomen, die wel geschikt waren om aandacht, belangstelling en ingenomenheid te wekken. Grootsche dichtwerken van het vaste land van Indie naar Java overgebragt, en dáár in de taal des volks op nieuw bewerkt, met toepassing op, en gewijzigd naar eigen landstreek, zeden, gebruiken, meeningen en overleveringen, vorderden en wonnen algemeene bewondering bij de geleerden, die in de kennis der taal waren ingewijd, of voor wie zij door goede vertalingen toegankelijk werden gemaakt. Geschreven oorkonden, in steen gebeiteld of in metalen platen ingegroefd, leverden eenige hoop op het bezit van bronnen, waaruit voor de schier geheel verdwenen kennis van de geschiedenis van Java een onschatbaar licht kon verrijzen, wanneer de beoefening der vergelijkende taalwetenschap den toegang tot die bronnen zou ontsloten hebben. De gedenkteekens der beeldende kunsten, in den beginne als verachtelijke voortbrengsels van het blinde heidendom met afschuw, of als wanstaltige zeldzaamheden met onverschilligheid bejegend en voorbijgegaan, begonnen bij

de meer wetenschappelijk gevormde reizigers eenige en steeds vermeerderende belangstelling te trekken. De indrukwekkende overblijfsels van prachtige gebouwen, die onwedersprekelijke getuigen van magt en bloei uit lang verloopen eeuwen, die al meer en meer ontdekt werden, naarmate men dieper in nog onbekende streken doordrong, of die, toen men eenmaal op het onderwerp de aandacht had gevestigd, uit de hen bedekkende, vaak geheel en al begroeide heuvels te voorschijn werden gebragt, die overblijfsels eener oude en prachtige ontwikkelde kunst versterkten de bewondering en de ingenomenheid, door de scheppingen van de oude Hindoedichters der Soenda-eilanden opgewekt en verbreid. Tot die verbreiding had de uitgaaf der oorspronkelijke teksten en van naauwkeurige vertalingen, een betrekkelijk niet kostbaar en krachtig werkend middel geleverd. Voor de kennis van de overblijfsels der beeldende kunsten, bestonden vele, groote, en schier onoverkomelijke bezwaren. Eigen aanschouwing van de oorspronkelijken was slechts aan zeer weinigen vergund. Teekeningen konden slechts in eenen zeer bekrompen kring, beschrijvingen hoe naauwkeurig ook, slechts in weinig voldoende mate eenig denkbeeld van het oorspronkelijke leveren; kleinere afbeeldingen nu en dan bij beschrijvingen gevoegd waren ongenoegzaam, waar men prijs stelde op naauwkeurige voorstelling en bijzonderheden, die eene uitvoerige behandeling alleen verschaffen kon. Zulke afbeeldingen strekten meer tot opluistering van de gedrukte werken, tot prikkeling van de nieuwsgierigheid, en opwekking van den lust der koopers. Afbeeldingen op grootere schaal, naar uitvoerige opnemingen en opmetingen door bevoegde kunstenaars vervaardigd bleven niet achterwege, maar de uitgaaf zou onder te zwaren last van kosten gedrukt worden, om de altijd zeer onzekere en wel hoogstwaarschijnlijk nadeelige kansen op schadeloosstelling te gemoet te gaan. In enkele prachtwerken, die, hetzij met ondersteuning van de Regeering en vereenigingen, hetzij bij inteekening als voorwerpen van weelde, in he

licht verschenen of eenigen tijd (want veelal moest de uitgaaf blijven steken) werden voortgezet, werden wel afbeeldingen in grootere afmetingen van oude gebouwen en andere kunstwerken opgenomen, maar zij waren meer op schilderachtige werking voor het gezigt berekend, dan om aan de strengere eischen der wetenschap te kunnen voldoen. Te vergeefs bleef men steeds, ook na de voor haren tijd alleruitstekendste afbeeldingen van Sir Stamford Raffles, verlangen naar eene volledige en naauwkeurige voorstelling, ook zelfs maar van een enkel der voornaamste bouwwerken van Java, waarbij aan de hoofdvereischten van eene goede, bouwkunstige afbeelding, zoo van het geheel als van zijne onderscheidene deelen, uitvoerige ontwikkeling van de vormen en versierselen, werd beantwoord.

Bouwstoffen voor zulk eenen arbeid waren hier en daar aanwezig, doch op verschillende plaatsen verspreid of in het duister verscholen. Voor zoover zij bekend waren en van naauwkeurigheid blijken droegen, waren zij toch onvolledig, of gaven zij slechts weinige gedeelten, die alleen eigenlijk als proeven konden dienen van hetgeen hier en daar van, aan of op de oorspronkelijke kunstwerken aanwezig was, en slechts het verlangen verwekten of vermeerderden naar eene voorstelling van het geheel.

Op last van den straks genoemden Engelschen Gouverneur, Sir Stamford Raffles, waren, behalve van andere oude gebouwen, ook van de talrijke, uitgebreide en betrekkelijk nog vrij goed bewaard gebleven tempelgebouwen bij Prambanan in 1806 en 1807, en een achttal jaren later van den Bôrô-Boedoerbouw door den toenmaligen luitenant, later Luitenant-Kolonel der genie, Cornelius, met wedewerking, althans voor de Prambanansche gebouwen, van de heeren Wardenaar en van der Gragten, uitvoerige opnemingen en opmetingen verrigt en teekeningen met toelichtende beschrijvingen vervaardigd, waarvan Raffles zich bij de uitgaaf van zijn merkwaardig werk bediende en die sedert, zoo ik mij niet vergis, uit

zijne nalatenschap nog bij zijne erven bewaard gebleven zijn. Van die oorspronkelijke, en bij lange na niet alle in druk bekend gemaakte teekeningen werden, vooral van die van Bôrô-Boedoer, onderscheidene afteekeningen vervaardigd; aan enkele dezer laatsten hadden dan wederom nieuwe dubbelen hun ontstaan te danken, die echter in vele opzigten wat duidelijkheid en naauwkeurigheid betreft, nog al wat te wenschen overlaten. Latere teekeningen van Bôrô-Boedoer leverden, voor zoover zij naar het gebouw zelf genomen werden [1]), zonderling genoeg, steeds voorstellingen van dezelfde gedeelten, die vroeger opgemeten of afgebeeld werden, maar het geheel deden zij niet kennen, en met betrekking tot de tallooze beeldhouwwerken, halfverheven uitgebeitelde tafereelen en versieringen, waaraan het prachtige gedenkteeken zijne voorname waarde ontleent, gaven zij slechts eenige weinige proeven, zonder zamenhang en verband en buiten de minste verhouding tot het aantal van de voorstellingen, die, ook na de beschadiging of vernietiging van de betrekkelijk zeer vele, nog bewaard en toegankelijk gebleven waren. Beschrijvingen meer of min uitvoerig ontvloeiden aan de pen van menigen reiziger, die zijnen pelgrimstogt naar het Bôrô-Boedoer heiligdom had uitgestrekt; maar hoe belangrijk en dik-

---

1) Hiertoe behooren onder andere eenige teekeningen, indertijd door den heer P. le Clercq, toen Resid. van Kedoe, aan wijlen den Minister J. C. Baud ten geschenke gegeven en thans in het Rijks Museum van Oudheden bewaard:

1°. Gezigt op Bôrô-Boedoer van de noordzijde;
2°. Groote of bovenste koepel of Dagob van de noordzijde;
3°. Dezelfde koepel van de zuidzijde;
4°. Klok of koepel van de zittende Boeddhabeelden;
5°. Poort van den vijfden omgang naar het eerste boventerras;
6°. Nis van eenen der omgangen met Boeddhabeeld;
7*a*. Boeddhabeeld uit eene der nissen;
7*b*. Monsterhoofd van eenen der spuijers;
8°—14°. Acht bas-reliefs van de wanden der omgangen;
15°. Singa of monsterleeuw van een der benedenterrassen.

werf naauwkeurig ook, konden zij, zonder zigtbare voorstellingen, aan de behoefte niet voldoen. Intusschen ging de welige tropische natuur onafgebroken voort, om op den uit puin en vuilnis, wederom vooral na Raffles door de zorgen van den Resident Hartman aan het licht gebragte gedeelten, hare vernielende krachten te doen werken. Het onbewaakte vee des velds deed niet weinig mede tot beschadiging. Eindelijk voltooiden moedwil of onnadenkenheid der omwonende inwoners, die de losse en vervoerbare steenen voor hunne eigene bouwoogmerken wegvoerden, of uit verveling de hier en daar uit hun verband geraakte brokstukken verder nederwierpen, maar ook de onwetenschappelijke liefhebberij van reizigers en bezoekers om oudheden en zeldzaamheden te bemagtigen, de reeks van nadeelig werkende magten, waardoor het eerwaardig heiligdom langzaam maar zeker tot vernietiging gebragt zal worden.

Vaak werd de wensch uitgesproken, ook wel het voornemen bij het bestuur van Nederlandsch Indie in ernstige overweging genomen, om Bôrô-Boedoer in al zijne deelen, versierselen en kunstwerken, naauwkeurig te doen opnemen, opmeten en teekenen, om dan vervolgens die bouwstoffen in het licht te geven en zoodoende algemeen voor .wetenschappelijk onderzoek dienstbaar te maken. Doch de bezwaren om kunstenaars beschikbaar te erlangen, genegen en bevoegd om die zoo omvangrijke taak naar behooren aan te vangen en te volbrengen, maar ook de lange duur van tijd (eene bedenking die in het tropische luchtsgestel wel degelijk in rekening moet komen) en de buitengewoon groote kosten, die de verwezenlijking van zulk een plan onvermijdelijk moest vorderen, werkten steeds te afschrikkend, om een gunstig en gewenscht besluit tot opvatting van den arbeid in het leven te roepen.

Eindelijk scheen er een voldoend hulpmiddel op te dagen in de ontdekking, waarmede Daguerre voor zijnen naam eenen onvergankelijken roem verworven heeft. In of omtrent 1844 was een Duitsch kunstenaar, de

heer A. Shaefer, van wege het Ministerie van Koloniën naar Java gezonden, en aldaar voorzien van de noodige toestellen, ter beschikking gesteld van het Indisch bestuur, tot het vervaardigen van lichtbeelden van kunstwerken, natuurvoortbrengsels, landschappen enz. In den aanvang van 1845 werd door den vice-president van den Raad, waarnemenden Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indie, aan genoemden heer in de eerste plaats de taak opgedragen, om op Bôrô-Boedoer's beeldwerken zijne kunst toe te passen, nadat hij alvorens lichtbeelden zou vervaardigd hebben van oudheidkundige voorwerpen in de verzameling van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen aanwezig, en dit wel op aanwijzing namens het bestuur van dit Genootschap. Aan deze laatste opdragt werd door den heer Shaefer voldaan, door het leveren van zesenzestig glasplaten met lichtbeelden, na welker voltooijing hij in April 1845 zich naar Soerakarta begaf. Dáár moest hij met den heer W. A. van den Ham, als ambtenaar voor wetenschappelijk, meer bepaald taal- en geschiedkundig onderzoek aldaar gevestigd, in overleg treden, omtrent de wijze waarop hij op de beste wijze zijnen arbeid aan Bôrô-Boedoer kon regelen. Voorloopig zouden eerst lichtbeelden van de basreliefs aan de omgangen genomen, en de belooning van het werk vastgesteld worden, nadat een zestal afbeeldingen als proeven in gereedheid gebragt, aan het Indisch bestuur ter kennisneming en beoordeeling zouden zijn toegezonden.

In July 1855 kwam de heer Shaefer bij den Resident van Kedoe, begaf zich onmiddelijk naar Bôrô-Boedoer, en besteedde den tijd van 29 Julij tot 16 Agustus tot het vervaardigen van achtenvijftig afbeeldingen op dertien glasramen, die hij met een omstandig geschreven vertoog aan den Resident deed toekomon, met kennisgeving, dat, wanneer die stukken aan den hierboven genoemden heer van den Ham te Soerakarta tot onderzoek en beoordeeling in handen mogten gesteld worden, hij zich voorstelde, zelf zich

naar dien heer te begeven, tot het verstrekken van nadere inlichting en het houden van verder overleg.

Het onderzoek van den heer van den Ham deed geen bijzonder gunstigen uitslag kennen. Het bleek onmogelijk om van de basreliefs in hun geheel op éene glasplaat volledige voorstellingen over te brengen, behalve op die weinige plaatsen, waar het toestel op eenen vereischten afstand van het voorwerp geplaatst kon worden. In de ruimte tusschen de ringmuren van de omgangen was aan dit vereischte volstrekt niet te voldoen, maar moest elk der tafereelen van de twee boven elkander loopende reeksen, over drie verschillende glasplaten verdeeld worden, wier bijeenvoeging tot één geheel aan zeer groote bezwaren onderhevig zou zijn. De heer Shaefer had voor zijne eerste proefneming zich van eene voorloopige werkplaats bediend, maar had daarin, tegen indringend stof en andere nadeelige werkingen volstrekt geen genoegzame beveiliging kunnen vinden, zoodat aan de deugdelijkheid der genomen proefafbeeldingen vrij wat nadeel was toegebragt. Hij achtte dus het bouwen van eene Europeesche woning met volledige werkplaats voor de voorbereidende bewerkingen volstrekt onmisbaar. Voor de geheele en volledige afbeelding der voorstellingen zouden, volgens zijne raming, vier tot vijfduizend afzonderlijke lichtbeelden op glasplaten gevorderd worden in vier of vijf jaren tijds, terwijl de medewerking van eenen wetenschappelijk gevormden man voor de goede leiding en volvoering van het geheel niet kon ontbeerd worden.

De kunstenaar verklaarde zich bereid om de taak te ondernemen, doch onder de bedinging dat hij, óf eene aanstelling als landsabtenaar in buitengewonen dienst zou erlangen, met een vast inkomen en verzekering van pensioen voor hemzelven, zijne vrouw en kinderen, óf, zoo daarin niet kon getreden worden, dat hem dan eene som van f 150,000, bij maandelijksche termijnen, zou worden uitbetaald, en voor zijne weduwe en kinderem, wanneer hij vóór het voleindigen van zijne taak mogt overlijden,

een pensioen uitgekeerd, in verhouding tot het bedrag dat hij van de *f* 150,000 nog niet zou genoten hebben.

Inmiddels was als nieuw benoemde Gouverneur Generaal de Minister van Staat, de heer I. I. Rochussen op Java aangekomen, en de heer van den Ham overleden. Teregt begreep de nieuwe landvoogd, die zich op de plaats zelve door persoonlijk onderzoek had ingelicht, dat met de daguerreotype het voorgestelde doel niet kon bereikt worden. Van eenige weinige der uitgebeitelde tafereelen konden voldoende lichtbeelden verkregen worden, maar van vele honderden was dit volstrekt onmogelijk, dewijl de ruimte ontbrak om het toestel op eenen behoorlijken afstand te plaatsen, en de verzakking van vele gedeelten der muren almede een onoverkomelijk beletsel in den weg stelde. Bovendien kon voor de wetenschappelijke leiding van de onderneming, na het overlijden van den heer van den Ham, geen ander geleerde worden aangewezen; de wetenschappelijke waarde der lichtbeelden, ondersteld dat die, al ware het slechts bij gedeelten, geleverd en naderhand tot geheelen vereenigd konden worden, was zeer onzeker, de vordering van den heer Shaefer voor zijnen arbeid veel te overdreven. Op die gronden besloot de Gouverneur-Generaal van het plan af te zien, en de zesenzestig lichtbeelden naar oudheidkundige voorwerpen in de verzameling van het Bataviaasch Genootschap, vereenigd met de achtenvijftig, die de heer Shaefer van Bôrô-Boedoertafereelen had vervaardigd, naar het moederland aan het Departement van Koloniën over te zenden. Hieraan werd in Mei 1848 gevolg gegeven, en aan de glasplaten met de lichtbeelden bij de Koninklijke Akademie te Delft eene plaats aangewezen, van waar zij later, na de opheffing dier inrigting, naar het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden zijn overgebragt. Voor den toenmaligen stand der photographie mogten de daguerreotypen van den heer Shaefer welligt aanspraak op eenige verdienste gemaakt kunnen hebben, maar voor het oogmerk, waartoe zij bestemd werden, waren zij volslagen onbruikbaar, en het

mag den heer Rochussen dank worden geweten, dat zijn juiste blik nog in tijds de voortzetting verhoedde van eene onderneming, die slechts op teleurstelling en verspilling van aanmerkelijke geldsommen had kunnen uitloopen.

Ook bij de bewonderingswaardige verbeteringen, die Daguerre's merkwaardige uitvinding in de volgende jaren ondergaan heeft, en de hoogte waarop tegenwoordig de beoefening der photographie zich bevindt, is die kunst wèl als een onschatbaar hulpmiddel te beschouwen, waar de omstandigheden niet gedogen om meer kostbare en tijd vorderende middelen toe te passen, maar, ook onder gunstige omstandigheden kan zij aan de onmisbare vereischten niet geheel voldoen. Zij geeft ons eene getrouwe voorstelling van het oorspronkelijke, zooals ons oog het van een bepaald punt zou aanschouwen, maar zij verduidelijkt niet wat onzeker of geheel en al verholen blijft, totdat men óf een ander gezigtspunt neemt, zich naderbij plaatst, óf eene gewijzigde verlichting afwacht. Is dit reeds een bezwaar, waar het oude gebouwen geldt, het wordt dit nog meer voor bas-reliefs, bouwkunstige versierselen en vooral voor oude opschriften, waarbij in een langer tijdsverloop, de vernielende invloed van regen, wind of andere oorzaken de oppervlakte van het oorspronkelijk beschadigd hebben. Voor gebouwen kunnen alleen naauwkeurige opmetingen, plans, opstanden en doorsneden aan de behoefte voldoen. Voor voortbrengsels van beeldhouwkunst moet de kunst van de teekenpen te hulp geroepen worden, even als voor het getrouw wedergeven van oude opschriften. Waar aangegroeide woekerplantjes de vormen gedeeltelijk onzigtbaar maken of de oppervlakte door beschadiging bijna verdwenen is, daar ziet de kunstenaar, onder gewijzigde lichtwerking of uit verschillende rigtingen, waar de overgebleven sporen hem tot leiddraad kunnen strekken; en waar zijn oog faalt, komt in vele gevallen de vinger aan het zintuig zijnen bijstand bieden. Op Bôrô-Boedoer, welks uitgehouwen tafereе-

len op de bouwsteenen zelven, niet op afzonderlijke platen aangebragt zijn, en vele steenen de oppervlakte van het tafereel vormen, zou ook het beste photographische toestel in gebreke blijven, waar de steenen uit elkander gezakt zijn en hun verband zoozeer verbroken is, dat vaak een arm van het eene beeld zich aan een gedeelte van het been van het andere beeld aansluit. De teekenaar herstelt het verbroken verband en levert u een geheel, dat de photographie eerst dán zou kunnen bereiken, als de steenen tot hunnen oorspronkelijke ligging teruggebragt, en de onderscheidene losgezakte gedeelten tot één goed gesloten geheel vereenigd waren.

Teregt begreep de heer Rochussen, dat om het grootsche plan, de teekening en uitgaaf van den Bôrô-Boedoerbouw en zijne kunstschatten te verwezenlijken, bouwkundige opneming en opmetingen, en naauwkeurige teekeningen in zuivere omtreklijnen onmisbaar waren. Bij een schrijven van den Algemeenen Secretaris van 16 November 1847 werd de Directeur der Genie uitgenoodigd, om door eenen teekenaar van dat korps, bij wijze van proefneming eenige schetsteekeningen van enkele basreliefs te doen vervaardigen, en reeds eene maand later waren door den heer F. G. Wilsen, toen nog derden teekenaar der genie, door den Directeur met dien arbeid belast, een vijftal teekeningen in omtrek geleverd, die in alle opzigten voldoende bleken en de zekerheid waarborgden, dat de omvangrijke en aan zoovele bezwaren onderhevige taak niet aan betere handen kon worden toevertrouwd. Nadat op verlangen van den Gouverneur-Generaal, door de goede zorgen van den Directeur der genie, eenige lithographiën van de genoemde teekeningen als proeven overgelegd, die steendrukken ter beoordeeling aan het Bestuur van het Bataviaasch Genootschap waren toegezonden, en van wege de Genie een tweede teekenaar, de adjudant-onderofficier Schönberg Mulder nevens den heer Wilsen was aanbevolen, werd, bij besluit van den Minister van Staat, den Gouverneur Generaal van 31 Maart 1849, N°. 4, de uitvoering van het plan voor goed vastge-

steld. Daarbij werd bepaald, dat »van al de basreliefs en beelden van den Bôrô-Boedoer in de residentie Kedoe afteekeningen zullen worden vervaardigd, met het doel, om deze later te doen lithographieeren en voorzien van eenen tekst in het belang van kunsten en wetenschappen te doen uitgeven". Bij hetzelfde besluit werd het militaire Departement gemagtigd, om voor den bedoelden arbeid de bovengenoemde teekenaren Wilsen en Schönberg Mulder te bestemmen, met behoud van hunne gewone inkomsten en onder genot bovendien van eene toelaag, voor den eersten aanvankelijk vastgesteld op *f* 125.—, voor den laatsten op *f* 70.— 's maands; welke toelagen achtereenvolgens, bij besluiten van 1 Februarij 1850, N°. 20 en van 9 Eebruarij 1852 N°. 3, van den eersten tot *f* 175.— en *f* 225.— van den laatsten tot *f* 100.— en *f*130.— verhoogd en buitendien, na volbrenging van den geheelen arbeid, bij besluit van 1 Mei 1853, n°. 11, met eene buitengewone belooning van *f* 1200.— voor den heer Wilsen, en van *f* 800.— voor den heer Schönberg Mulder, gevolgd zijn geworden.

Bij het eerstgenoemde besluit van den Gouverneur-Generaal, van 31 Maart 1849, was het bestuur van het Bataviaasch Genootschap uitgenoodigd, om zijn gevoelen uit te spreken over de beste wijze, waarop »de voor de wetenschap zoo hoogst belangrijke arbeid, zooveel mogelijk voorzien van eenen uitleggenden tekst, aan de geleerde wereld zou kunnen wordon medegedeeld", en te berigten »of het genootschap genegen en in staat zou zijn, om, behalve de zamenstelling van den tekst, ook de uitgaaf, aanbeveling en verzending van dezen wetenschappelijken arbeid, op zich te nemen".

In April 1849 maakten de beide teekenaren eenen aanvang met hunne werkzaamheden, die zich gedurende den loop van dat jaar bepaalden tot het opmeten en teekenen van de bouwkunstige plans, doorsneden, opstanden en perspectiefteekeningen. In de twee volgende jaren werden de basreliefs onder handen genomen, en 240 bladen, elk blad drie basreliefs

bevattende, en dus in het geheel een aantal van 720 basreliefs afgewerkt; de nog overige basreliefs, berekend op 236 bladen, werden in het daaropvolgende jaar 1852 voltooid en de geheele arbeid in het begin van 1853 in zooverre tot een goed einde gebragt, dat de heer Schönberg Mulder reeds in de maand Maart van dat jaar wederom ter beschikking werd gesteld van den Onderdirecteur der genie in de 1e militaire Afdeeling, terwijl de heer Wilsen nog tot den 31 Julij daaraanvolgend, voor de voltooijing van enkele teekeningen en het doen van nasporingen tot verklaring en toelichting der basreliefs werkzaam bleef. Zoo was de Regeering dan, nadat de teekenaars een tijdperk van vier jaren zich onverpoosd met de volvoering van hunne opdragt onledig gehouden hadden, in het bezit gekomen van de onmisbare en betrekkelijk volledige gegevens, om van een der prachtigste en belangrijkste bouwwerken, uit vroegere eeuwen overgebleven, ook nadat het in den loop der tijden aan vernietiging zou zijn prijsgegeven, toch eene naauwkeurige voorstelling voor het nageslacht te bewaren. Noemen wij die gegevens slechts betrekkelijk volledig, dan is dit, omdat eenige deelen reeds te zeer beschadigd, andere geheel in puinhoopen vervallen waren, zoodat hunne vormen en versieringen slechts bij benadering, of door vergelijking met andere uit de overgebleven brokstukken, in teekening hersteld konden worden. Maar ook met betrekking tot de basreliefs geldt die onvolledigheid. Door verzakking der omgangsmuren waren op vele plaatsen de tegen de wanden uitgebeitelde tafereelen óf vernield, óf in het puin bedolven, terwijl wederom andere, wegens het gevaar van instorting, niet van de bedekkende aarde ontdaan en aan het licht gebragt konden worden. Dientengevolge moesten van de 1604 basreliefs aan de wanden der vijf omgangen, de voorstellingen van een aantal van 616 onbekend blijven en was daardoor het verband, waarin de opvolgende tafereelen tot elkander hoogstwaarschijnlijk gestaan hadden, op vele plaatsen onherroepelijk verloren gegaan.

De lithographiën, die naar de eerste, bij wijze van proefneming vervaardigde teekeningen, op het bureel der Genie, althans onder het opzigt van de directie van dit korps, bewerkt en in handen waren gesteld van het bestuur van het Bataviaasch genootschap, en daar »door de onovertroffen juistheid en voorbeeldige keurigheid van uitvoering, algemeene bewondering" wekten [1]), werden naar het Ministerie van Koloniën overgezonden en door dit laatste in handen gesteld van het bestuur van het Koninklijk Instituut voor de taal- land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, maar met het berigt, dat de omvang van den arbeid, dien men eerst nadat al de teekeningen vervaardigd waren in zijn geheel kon overzien, te uitgebreid en, bij gemis aan beschikking over bevoegde kunstenaars aan te groote bezwaren onderworpen was, om de uitvoering op Java te ondernemen.
Men meende daarom, en de Minister kon zich met dat denkbeeld wel vereenigen, dat het op steen brengen der platen, het best in Nederland zou kunnen geschieden. De overgezonden steendrukken bleken allen lof te verdienen, de kunstenaars, die hen geleverd hadden mogten alleszins bevoegd worden geacht voor eene deugdelijke uitvoering der taak, maar het was te bejammeren, dat hun talent en al hunne krachten voor andere werkzaamheden bij de Genie op Java uitsluitend vereischt werden. Er bleef alzoo onder de bestaande omstandigheden niets over, dan tot eene aanvaarding van den arbeid hier te lande te besluiten, waartoe dan achtervolgens al de teekeningen geregeld uit Batavia aan het Ministerie van Koloniën zouden worden overgemaakt.

Maar er was vroeger reeds bij het bestuur van het hierboven genoemd Instituut, dat den loop der zaak steeds met belangstelling was blijven volgen, en dat voortdurend omtrent de onderneming door het Ministerie van Koloniën in kennis gesteld en ook geraadpleegd werd, eene gewigtige beden-

1) Zie *Verslag van den staat der werkzaamheden van het Bat. Genootsch. in de algem. vergadering op* 13 *Sept.* 1850. blz. 10.

king gerezen, betrekkelijk de oudheidkundige naauwkeurigheid der oorspronkelijke teekeningen zelven, waarvan het slechts enkele weinige nog onder de oogen had gehad. Omtrent die naauwkeurigheid, die volkomen overeenstemming met hetgeen aan het gebouw en zijne beeldhouwwerken en versierselen in hunnen tegenwoordigen toestand was overgebleven, zou slechts door eene vergelijking op de plaats zelve door eenen bevoegden kenner geoordeeld kunnen worden, of zouden althans nadere proefnemingen eenige zekerheid kunnen aanbrengen.

Dat bij den heer Wilsen, aan wien zooals wij boven vermeldden in de eerste plaats de taak was opgedragen, de voorname vereischten voor zulk eenen arbeid in volle mate aanwezig waren, was aan geene twijfel onderworpen. Van zijn kunstenaarstalent leverden de uitstekende lijnteekeningen van enkele der basreliefs, die reeds naar Nederland waren overgezonden, de uitnemendste en meest voldoende bewijzen. Maar ook van zijne ingenomenheid met en liefde voor de zaak, van zijn wetenschappelijk streven, van zijne warme zucht, om zoowel de zigtbare vormen van het prachtige kunstgebouw en zijne versieringen in teekening over te brengen, als om in den geest, die den aanleg bestuurde, het denkbeeld door het geheel uitgedrukt, de beteekenis der beeldwerken, die de verschillende deelen versieren, in te dringen, had de heer Wilsen doen blijken in de belangrijke verhandeling, die van zijne hand reeds eenige jaren te voren in 1852 in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap, 1e Jaarg. 3 en 4e afleveringen, blz. 235—299, onder den titel *Börö-Boedoer*, algemeen was bekend geworden. Ondertusschen hadden enkele uitdrukkingen door den schrijver in die verhandeling (blz. 255, 256) gebezigd, eenige vrees doen ontstaan, of wel overal die volkomen naauwkeurigheid bij het afteekenen in het oog was gehouden, die voor eene juiste waardeering van het oorspronkelijke, ook door hen die het alleen uit de afbeeldingen kunnen leeren kennen, on-

misbaar is, en door den oudheidkundige als eene eerste voorwaarde gesteld wordt. De heer Wilsen verklaarde zelf, dat hij het ontbrekende naar het goed bewaard geblevene hersteld, en Bôrô-Boedoer getracht had te geven zooals het was, niet zooals het is. Hij maakte echter die opmerking slechts op het gehouw niet op de bas-reliefs toepasselijk, en verzekerde dat hij niets bijgevoegd of verfraaid had. Was dit laatste te rijmen met eene herstelling van het ontbrekende of beschadigde? En kon het vermoeden wel geheel en al geweerd worden, dat de meerdere vrijheid die hij meende zich bij de beelden en bouwkunstige versiersels te kunnen veroorloven, welligt niet geheel en al zonder invloed gebleven ware, wanneer hij de basreliefs afteekende? Nam men toch onder de aandacht, dat de oorspronkelijke beeldhouwwerken niet in eenen volkomen toestand tot ons gekomen zijn, dat het zelfs bezwaarlijk kan aangenomen worden, dat ook slechts een enkel basrelief van eenige uitgebreidheid zich nog geheel gaaf en ongeschonden voordoet, dan kon men verwachten, dat ook de afteekening, zoo zij geheel en al aan het oorspronkelijk beantwoordt en in het oog van den oudheidkundige voldoende wil genoemd worden, van dien min gaven staat van het afgebeelde de blijken zal leveren; en dit laatste was juist wat op de enkele proeven die aan het Instituutsbestuur ter kennis kwamen, niet genoeg het geval scheen te wezen.

Het eenige middel om hier tot eene gewenschte zekerheid te geraken, zou te vinden zijn geweest in eene vergelijking van de teekeningen met de oorspronkelijken door eenen oudheidkundige, en zeo noodig onder diens opzigt eene verbetering door den teekenaar; waar, op grond van meer of min zekere gegevens het een of ander in de teekeningen hersteld of bijgevoegd was, zou dit met bepaalde merken moeten worden aangewezen. Zulk eene algemeene herziening van het geleverde was echter niet denkbaar, en het werd daarom in overweging genomen, of de verlangde zekerheid niet althans gedeeltelijk te erlangen ware, door het nemen van eenige

proeven. Men kon bijv. door eenen anderen bevoegden kunstenaar een paar basreliefs, liefst onder de niet best bewaarde doen afteekenen, zich vergewissen omtrent de juistheid der teekeningen en haar, te gelijk met die vroeger van diezelfde voorstellingen gemaakt waren, naar Nederland overzenden. Door vergelijking kon men dan althans met eenigen grond besluiten tot den graad van vertrouwen, waarop de teekeningen in het algemeen aanspraak konden maken, en zou tevens eene beslissing mogelijk zijn, of deze nog door eenen bevoegden beoordeelaar opzettelijk nagegaan, vergeleken en verbeterd moesten worden, voordat zij op steen gebragt, voor eene uitgaaf in druk mogten dienen.

Deze opmerkingen werden door den Minister aan het Indisch bestuur medegedeeld, aldaar in ernstige overweging genomen en gaven aanleiding tot nader onderzoek, waarvan, ook na ingewonnen meening van de Directeur der Genie en nader verkregen inlichtingen en verklaringen van den heer Wilsen zelven, de slotsom was, dat men te Batavia over de naauwkeurigheid van de teekeningen gunstig oordeelde; dat tot het nemen der voorgestelde proeven de gelegenheid ontbrak, en de heer Wilsen, stellig verzekerende, dat hij zich in de basreliefvoorstellingen geene de minste vrijheid veroorloofd had, onvoorwaardelijk borg bleef voor de volkomen juistheid der herstellingen van ingestorte of beschadigde gedeelten van het gebouw, of van zijne bouwkunstige versierselen, waarvan de vormen in de overgebleven brokstukken of de overeenstemmende en nog goed bewaarde deelen, ongedeerd behouden waren gebleven. Zijne herstellingen hadden zich bij de basreliefs uitsluitend bepaald, tot het in teekening weder vereenigen der uitgeweken groote steenen, en het daardoor terugroepen van het verband der daarop uitgebeitelde beelden en tafereelen.

In die onvoorwaardelijke verzekeringen moest, ook om de daarbij aangevoerde redenen, wel berust worden, en toen later, van lieverlede een grooter aantal teekeningen alhier te lande waren aangekomen, bleek het

dat het werkelijk beschadigde of ontbrekende op de bas-reliefs ook niet bijgeteekend, maar geheel opengelaten of slechts even met stippellijnen was aangewezen. De vergelijking bovendien van eenige goed bewaarde basreliefs, wier plaatsing uitmuntend geslaagde en herwaarts overgezonden photogrammen had gedoogd, getuigde zoo zeer in het voordeel van Wilsen's teekeningen, dat alle twijfel werd opgeheven.

Grooter bezwaar bestond er en bleef in dit opzigt bestaan met de teekeningen door den heer Schönberg Mülder vervaardigd. Gaven die van den heer Wilsen ontegenzeggelijk geheel en al het Indische karakter weder, die van den heer Mülder wekten bij den eersten aanblik reeds den indruk, dat dit karakter onder zijne hand geheel was verloren gegaan. Bouwkunstig en regtlijnig teekenwerk was hem met uitstekend gevolg toevertrouwd, maar in het handteekenen, althans het teekenen van beelden en beeldwerk bleek hij volstrekt niet zich op zijn terrein te bevinden. De ligchaamsdeelen, vooral de aangezigten, handen en voeten, waren meest alle misteekend, en in menig tafereel waren aan de afgebeelde personen houdingen gegeven, die bepaald onmogelijk waren, en op het oorspronkelijk, zooals wij dit uit getrouwe afbeeldingen hadden leeren kennen, zóó niet konden voorkomen. Een gedenkteeken dat zoo doorslaande blijken van eene hoog staande kunst leverde, kon niet door zoovele, tegen alle regelen zondigende gebreken besmet zijn, als wij uit de teekeningen van den heer Schönberg Mülder zoude hebben moeten opmaken.

Wij stonden hier voor eene schier onoverkomelijke moeijelijkheid. De heer Wilsen over de zaak geraadpleegd, betuigde zijn leedwezen, dat aan zijne vroegere bedenkingen omtrent de weinige geschiktheid van zijnen helper voor de opgedragen taak, geen gehoor gegeven was en hij dientengevolge zich verpligt had gezien om de teekeningen, gebrekkig als zij waren, aan te nemen. Het papier dat gebezigd was verzette zich tegen het wegnemen en verbeteren van de tallooze fouten; buitendien ontbrak

den heer Wilson de tijd, om, behalve aan het gedeelte van de taak dat hij voor zijne rekening had, ook nog zich aan de verbetering van het aan zijnen helper opgedragen gedeelte te wijden, en rekende hij er eenigszins op, dat, bij de uitvoering van het voornemen tot uitgaaf van het werk, hij in de gelegenheid zou zijn, om den steenteekenaar op de fouten opmerkzaam te kunnen maken en het gebrekkige te doen verbeteren.

Daar echter later besloten werd om de teekeningen in Nederland op steen te doen brengen, verviel het uitzigt op de persoonlijke aanwijzingen van den heer Wilsen, zoo die al, buiten de gelegenheid tot vergelijking van de oorspronkelijken, in voldoende mate en genoegzaam hadden kunnen gegeven worden. Naar zijnen schriftelijk gegeven raad zou men door eenen bevoegden kunstenaar de gebrekkig geteekende ligchaamsdeelen, vooral die van het gelaat, de handen en voeten, naar de natuur, zooals men die op het bouwwerk zelf voorgesteld had en in zijne eigene teekeningen was wedergegeven, verbeteren; hij meende dat, wanneer men zich maar geheel en al in de, overal in het beeldwerk zich herhalende Boeddhavormen te huis bragt, die vormen steeds in het oog hield en toepaste, de wanstaltigheden en verdere gebreken wel zouden kunnen worden weggenomen.

Men mogt met regt betwijfelen of die geneesmiddelen de gewenschte herstellingen konden bewerken. Kleine, zich immer herhalende misteekeningen, bijv. van neuzen, lippen, vingers, teenen enz. welligt ook, ofschoon met vrij wat minder zekerheid, de onmogelijke houding van handen en voeten, waren eenigermate te verhelpen, en dit is later ook, zooveel de verantwoordelijkheid het toeliet, geschied; maar waar geheele beelden of grootere ligchaamsdeelen geheel en al wanstaltig of in strijd met de natuur waren afgeteekend, kon aan geene verbetering, buiten eene nieuwe, opzettelijke vergelijking met het oorspronkelijke, gedacht worden. Wèl is deze omstandigheid te bejammeren, want de teekeningen door Schönberg Müller geleverd, kunnen althans wat de beeldhouwwerken betreft, strekken

om den algemeenen aard der voorstellingen te leeren kennen, maar voor bijzonderheden, die de oudheidkenner zoo ongaarne mist, geven zij geen vertrouwbaar licht en voor de kunstgeschiedenis leveren zij de zoo zeer gewenschte bijdragen evenmin.

Enkele afwijkingen van de oorspronkelijke teekeningen heb ik gemeend mij te moeten veroorloven, waar de zekerheid zich deed kennen, dat de teekenaar zich te ver van het oorspronkelijke verwijderd had of door vergissing of anderszins misslagen had begaan. Zoo waren nevens de poorten van de onderscheidene omgangen op de teekeningen, basreliefs geplaatst, die wel op de omgangen aanwezig waren, maar op geheel andere plaatsen. Natuurlijk heb ik die basreliefs de hun nevens de poorten volstrekt niet toekomende plaatsen ontzegd, en slechts de lijsten of kaders der voorstellingen behouden.

De gewelven der poorten waren onnaauwkeurig en slechts gedeeltelijk aangeduid; zij konden uit de bij het Museum van Oudheden berustende bescheiden met genoegzame zekerheid aangevuld of verbeterd worden; ook dit is geschied en door verschillende schaduwtinten elk gewelf afzonderlijk aangewezen.

Toen nog slechts een betrekkelijk klein gedeelte van de teekeningen bij het Ministerie van Koloniën ontvangen was, en over haar aantal en den omvang van het geheel slechts uit schriftelijke opgaven, eene zooals later bleek min naauwkeurige voorstelling kon verkregen worden, werd door den heer C. W. Mieling, Koninklijken lithograaf te 's Gravenhage in November of December 1855 eene proef geleverd van gravure, die, na ingewonnen oordeel van deskundigen, bij het Ministerie van Koloniën voldoende waarborgen scheen te leveren, dat het op steen brengen van de platen en de uitgaaf van het geheele werk met goed gevolg aan dien heer konden worden opgedragen. Eene daartoe strekkende beschikking van 26 Februarij 1856 L. A. nº. 1, naderhand eenigszins gewijzigd bij beschikking van 12

Maart van dat jaar L. A. n°. 23, omschreef de voorwaarden en bepalingen, waaronder de taak zou worden volbragt, en de Minister noodigde bij schrijven van 19 April daaraanvolgend, L. A. n°. 22, het bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, om het toezigt over de onderneming te voeren, »in het belang der zaak, in overeenstemming met de vastgestelde regeling werkzaam te zijn, en voorts den Minister, telkens wanneer het Instituutsbestuur daartoe aanleiding mogt vinden, te willen voorlichten." Zooals van zelf spreekt achtte het bestuur zich verpligt aan het vereerend verlangen des Ministers te voldoen; daar echter uit den aard der zaak de verpligtingen aan het toezigt op- en de leiding van de werkzaamheden verbonden, evenals de vergelijking der proeven, slechts door één der leden, en dan wel liefst door zulk een, dat zich meer opzettelijk aan oudheidkundige studiën had gewijd, konden gevoerd of volbragt worden, werd ik door mijne medeleden in het bestuur aangewezen, om mij meer uitsluitend met de taak te belasten.

De eerste proeven die mij door den heer Mieling geleverd werden, en wel van basreliefs van den achterwand van den tweeden omgang, waren niet bemoedigend; zij vorderden voor de aanwijzing der fouten en vergissingen zoo ontzettend veel tijd, en leverden zooveel bezwaren, dat ik vreezen moest voor een te kort schieten van mijne krachten en schier wanhoopte aan de mogelijkheid, om zonder verzuim van andere op mij rustende pligten, aan deze nieuwe verpligting naar behooren te kunnen beantwoorden. Nadat echter de graveurs eenige meerdere ondervinding hadden opgedaan en meer bekend waren geworden met de vereischten van het werk, verhelderden de vooruitzigten van lieverlede meer en meer; en werden zij in dit opzigt later slechts nu en dan tijdelijk beschaduwd, wanneer nieuwe, vaak onbekwame of ongenoegzaam geoefende lithografen, bij verandering van personeel op de werkplaats van den heer Mieling, aan den arbeid werden geplaatst.

Nadat een niet onaanzienlijk aantal teekeningen op steen gegraveerd en tot afdruk in gereedheid waren gebragt, deed zich een nieuw bezwaar kennen, voor mij wel niet geheel onverwacht, maar dat ik, daar de zaak buiten mij om op touw gezet en tot een begin van uitvoering gebragt was, niet had kunnen afwenden. Wèl had ik, maar het bleek te laat, gewaarschuwd tegen het ontwerpen, of liever het vaststellen van eenig plan van uitgaaf of het sluiten van eenige overeenkomst tot dat doel, voordat alle teekeningen hier te lande zouden ontvangen en men zoodoende in staat gesteld zou zijn, om al de bouwstoffen en den geheelen omvang der onderneming te overzien en te beoordeelen; maar de beschikking tot de opdragt van den arbeid was genomen, men had zich daarvoor jegens den heer Mieling verbonden, deze laatste zelf had reeds, en zonder dat er eenig plan omtrent de inrigting van het werk ontworpen was, of, althans hier te lande, ontworpen en voorgesteld had kunnen worden, een vrij aanzienlijk aantal teekeningen op steen doen graveeren.

Bij de overeenkomst voor de uitgaaf was bepaald, dat het geheel ten minste 352 teekeningen, zoo groote als kleine omvatten zou; maar de afmetingen waren niet omschreven, en het was niet mogelijk geweest, om uit de betrekkelijk weinige teekeningen die in den eersten tijd uit Java waren overgemaakt, zich eene eenigermate juiste voorstelling te maken, omtrent de meerdere of mindere uitvoerigheid van bewerking, waardoor die grootere en kleinere platen zich van elkander onderscheidden. Uit Java was, tot proeve van bewerking de lithographie van één basrelief overgezonden, hoedanige er twee of drie op één blad oorspronkelijk geteekend waren; men had die bladen doorgesneden en zoo aan den heer Mieling overgegeven; die basreliefs hadden doorloopende nommers, en laatstgenoemde heer, evenzeer als de Minister die de beschikking teekende, verkeerde in het denkbeeld, dat het geheele werk uit ongeveer of ruim 352 teekeningen bestond, de kleine van grootte en omvang als elk der basreliefs, de grootere van onbepaalde

afmetingen. Het hier genoemde aantal waarop men rekende, berustte op de uit Java verkregen opgaaf, maar de dwaling ontstond uit het verschil van beteekenis die men ginds en hier aan het woord »teekeningen" gehecht had; op Java gaf men dien naam aan de beteekende bladen, hier te lande pastte men de benaming toe op de doorgesneden gedeelten dier bladen, of op elk basrelief. Toen eindelijk de geheele voorraad achtervolgens hier te lande was ontvangen, en de werkelijke staat van het geheel kon beoordeeld worden, bleek, dat buiten en behalve de zoogenaamde grootere, die een twaalftal ruim uitmaakten, het werk niet 352 maar ruim 700 teekeningen of platen zou bevatten, overeenkomstig de opvatting, die bij het besluit tot de uitgaaf door den heer Mieling, en het omschrijven van diens vorderingen voor de volvoering van de taak, geheerscht had. Er was buitendien nog een ander bezwaar ontstaan uit de ontstentenis van een vooraf vastgesteld plan van uitgaaf. Eenige grootere en eenige der zoogenaamde kleine teekeningen waren van de eerst aangekomen bezendingen aan den heer Mieling ter graveering overgegeven, zonder eenige aanwijzing van formaat of diergelijk, en de heer Mieling had die op steen laten brengen, zonder zijnerzijds eenig plan voorgesteld of eenige inlichting gevraagd te hebben betrekkelijk de inrigting van het werk, den vorm en de afmeting der platen; het bleef dus, onbegrijpelijk genoeg, door hem aan het toeval overgelaten, of de verschillende formaten en afmetingen der platen zich later ooit tot eenig geheel zouden kunnen laten brengen.

Al die bezwaren kwamen eerst te berde, toen het aantal der voor afdruk goedgekeurde steenen van lieverlede zoo vermeerderd was, dat de voorraad voor nieuwe teekeningen begon te ontbreken, en het afdrukken der exemplaren niet meer kon worden uitgesteld. Het afdrukken van twee op verschillende steenen gegraveerde teekeningen op ééne plaat leverde geen overwegend bezwaar; maar het was nu lastiger geworden, om een formaat te bepalen waarin al de teekeningen van zoo verschillende afme-

tingen zich zouden laten schikken. Gelukkig waren de meeste der grootere teekeningen niet bij de eerste bezendingen overgemaakt, en slechts eene, een gezigt op Bôrô-Boedoer bevattende in krijt op steen gebragt. Voor eene verdeeling over twee bladen scheen zij minder geschikt, daar de wijze van bewerking eene latere aaneenhechting tot een geheel voor hen die dit mogten verlangen, niet goed gedoogde. Eene verkleining in overeenstemming met de ruimte die ééne plaat aanbood, zou aan de duidelijkheid der voorstelling te veel nadeel hebben toegebragt, en zoowel bij het eene als bij het andere middel was eene vermeerdering van kosten onvermijdelijk, waartoe ik, bij de groote geldelijke offers die de Regeering zich reeds had laten opleggen, niet durfde raden. Er bleef dus niets over dan de bedoelde plaat buiten het aangenomen formaat te laten blijven. Zij bleef dan de eenige die bij het inbinden van het werk aan de noodzakelijkheid van toevouwing onderworpen werd, maar kon ook buiten het werk gehouden en wanneer de eigenaar het verlangde, in eene lijst gevat en tegen den wand worden gehangen. De zoogenaamde grootere teekeningen zouden over zoovele bladen van het aangenomen formaat als elke vereischte, verdeeld worden en bij het gebruik tot elkander vereenigd een geheel vormen.

Nog een ander groot bezwaar, ontstaan uit het hier boven vermelde verschil van opvatting die men aan de benaming »teekeningen" op Java en hier had verbonden, moest uit den weg worden geruimd. Het aantal der kleinere teekeningen zou ongeveer het dubbel geworden zijn van dat, waarop bij de overeenkomst met den heer Mieling gerekend was; moest men zich nu aan de te kwader uur doch geheel te onregt alhier aangenomen beteekenis houden, dan zouden de kosten, die nu al een zeer bezwarend cijfer leverden, zoo bovenmatig stijgen, dat eene voortzetting der onderneming niet meer denkbaar bleef.

Bij de voor het geheele werk thans aangenomen indeeling zou het bestaan uit twaalf groote platen, verdeeld over twee en twintig, in omvang

en vorm met de kleinere platen overeenstemmende bladen, maar welke laatste in plaats van slechts één, nu twee basreliefs bevatten moesten. Hieruit volgde verdubbeling van arbeid voor een aantal van ruim drie honderd tachtig platen, en eene verhooging van kosten, waarvoor bij eene nadere, door mij op last van den Minister met den heer Mieling gevoerde onderhandeling, een bedrag werd vastgesteld, waarin onder de bestaande omstandigheden kon worden berust. De ministeriëele schikking, waarbij met intrekking van de vroegere van 12 Maart 1856, de zaak nu op nieuw en voor goed geregeld werd, volgde onder dagteekening van 5 December 1857, L. A. n°. 13, en thans mogt er op gerekend worden, dat de voortgang van het werk, voor zoover het althans het in gereedheid brengen en afdrukken der platen betrof, geregeld verzekerd was, en alles in den bij de overeenkomst met den heer Mieling vastgestelden tijd behoorlijk zou afloopen.

Maar verre van daar; de goede verwachting werd niet bevestigd, nieuwe teleurstellingen ontstonden en bleven den geheelen loop der werkzaamheden drukken, door de alle geduld uitputtende vertragingen van de zijde van den heer Mieling veroorzaakt. Volgens de voorwaarden, waartoe laatstgemelde zich verbonden had, moesten maandelijks ten minste tien platen, voor 500 exemplaren afgedrukt, afgeleverd worden, en zou dus het geheel in een tijdsverloop van drie en een half, ten langste van vier jaren, en in ieder geval met het einde van 1861 voltooid moeten zijn. De eerste geleverde proef dagteekende van, werd althans door mij vergeleken op den 5 Mei 1857, en niet voor den 20 April van het jaar 1867, dus eerst zes jaren na den vastgestelden tijd, had de heer Mieling mij het mogelijk gemaakt, hem de proef der laatste afgewerkte plaat met mijne goedkeuring tot afdruk terug te zenden! Vaak was het gebeurd dat een tijd van twee jaren verliep, eer ik van eene vergeleken en met mijne aanmerkingen aan den heer Mieling overgemaakte proef, eene verbeterde proeve ontving, zoodat ik eindelijk als tot een laatst hulpmiddel, besluiten moest, om de afgifte van

nieuwe teekeningen en het vergelijken van nieuwe proeven bepaald te weigeren, totdat eerst de reeds zoo vele jaren achtergebleven verbeterde proeven mij geleverd zouden zijn. Met het einde van 1865 werd de heer Mieling als Directeur der landsdrukkerij in den dienst van den staat geplaatst, maar was hem de bevoegdheid gelaten, om de groote plaatwerken die op zijne steendrukkerij aanhangig waren, aldaar nog te doen voltooijen. Dit was dan ook het geval met het Bôrô-Boedoerwerk, welks nog niet geleverde platen, voordat de heer Mieling zich van zijne zaak ontdeed, in zijne werkplaatsen afgedrukt werden; de omslagen der afleveringen met titels en een gezigt op Bôrô-Boedoer, vroeger reeds tot afdruk goedgekeurd, zijn later voor zijne rekening bij eene andere lithographische onderneming afgedrukt.

Daar de heer Mieling echter nu voortaan niet meer als uitgever of boekhandelaar zou optreden, moest noodzakelijk dat gedeelte van de vroeger gesloten overeenkomst vervallen, waarbij aan hem de uitgaaf van het werk, met den daarvoor bestemden tekst, het in handel brengen en de verkoop der exemplaren, waren opgedragen; het was dus noodig geworden tot dat doel met eenen nieuwen uitgever en boekhandelaar in overleg te treden. Ik meende daartoe den heer E. J. Brill te Leiden te mogen aanbevelen, en zag mij, bij Koninklijk besluit van den 13 Augustus 1867, n°. 62, mij medegedeeld bij brief van den Minister van Koloniën, van 31 daaraanvolgende, Lett. A[az]., n°. 18, gemagtigd, om met dien heer voor den druk van den tekst en alles wat verder tot het voorbereiden van de uitgaaf, het in handel brengen en den verkoop van het werk nog vereischt werd, overeenkomstig een daarvoor overgelegd en goedgekeurd ontwerp, de vereischte overeenkomst aan te gaan.

De heer Mieling, bij wien de afgedrukte exemplaren, alle voorzien van het stempel van het Ministerie, in bewaring gebleven waren, behoorde nu van de zaak geheel en al los gemaakt, en in de eerste plaats ontlast te worden van de verantwoordelijke zorg voor de zoo kostbare en zoo veel

plaats innemende oplaag van meer dan 200,000 platen. Hij werd daarom gemagtigd om alles aan den heer Brill over te geven. Deze kon echter, op zulk eene omvangrijke verzameling niet voorbereid, en ook wegens gebrek aan de noodige ruimte, niet meer doen dan de pakken in ontvang nemen en bergen, om zich, zoodra tijd en ruimte hem beschikbaar kwamen, naauwkeurig na te gaan, in welk getal en welken staat de oplaag der platen van den heer Mieling in zijne handen zoude overgegaan zijn. Toen eindelijk dit onderzoek plaats gegrepen had moest de uitslag al wederom teleurstelling aanbrengen. Van vijf der platen was geen enkel exemplaar aanwezig, ofschoon die alle op steen gebragt, vergeleken en voor afdruk goedgekeurd, in der tijd aan den heer Mieling overgemaakt en ook door hem ontvangen waren geweest. Het sprak van zelf, maar het geschiedde niet zonder eene nieuwe vertraging, dat die ontbrekende platen, waardoor de geheele oplaag geschonden werd, voor rekening van den heer Mieling op nieuw gegraveerd en bijgeleverd moesten worden. Dit had plaats op het eind van 1869. Middelerwijl had de heer Brill het vergaderen der exemplaren in hunne afleveringen en omslagen voortgezet, en nadat deze arbeid ten einde was gebragt, bevonden, dat door het ontbreken van een groot aantal afdrukken van zeer vele platen, in plaats van het bepaalde aantal van 500 exemplaren (400 op platen- en 100 op betint papier), slechts 465 volledige exemplaren van het werk konden worden bijeengebragt. Natuurlijk kon daarin niet worden berust, en eerst, nadat nog een vijftal platen op nieuw gegraveerd en de afdrukken met een aantal onder den heer Mieling nog berustende van de overige die ontbraken, door laatstgemelde waren bijgeleverd, werd de verdrietige zaak in het najaar 1871 tot een einde gebragt; evenwel niet zonder opoffering van een dertiental exemplaren die niet konden worden aangevuld, tenzij nog eenige platen op nieuw gegraveerd werden en de uitgaaf van het geheel al wederom aan verdere vertragingen onderhevig ware gesteld.

Het zou misschien eenigszins bevreemding kunnen wekken, dat hier al deze bijzonderheden vermeld worden; maar zij behooren tot de geschiedenis van de uitgaaf van de zoo belangrijke wetenschappelijke onderneming, waarvoor de Regeering zich zulke aanzienlijke geldelijke offers heeft getroost, en zij moeten rekenschap geven van de eindelooze vertraging, waaraan de uitgaaf van het werk onderworpen is geweest. Van meer dan eene zijde werd over den langzamen voortgang van den arbeid geklaagd, en reeds was in »*de Nederlandsche Spectator*[1]) in een opstel *de kunst in Nederlandsch Indie*, onder het pseudoniem van Kromoleksono, het vermoeden uitgesproken, dat de heer Wilsen »nimmer de voldoening zou genieten zijn werk in het licht te zien komen." Wel heb ik toen getracht in eene teregtwijzing, onder dagteekening van 9 November daaraanvolgende aan het genoemde tijdschrift ingezonden en daarin ook opgenomen, dat vermoeden te bestrijden, en daarbij gewezen op de mededeelingen, die omtrent de voorbereidingen voor de uitgaaf en den gang van het werk sedert 1855 in de *Bijdragen voor Taal-, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het *Kon. Nederl. Instit. voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indie*, jaarlijks waren medegedeeld, maar sedert verliepen vele jaren zonder dat de geopende uitzigten verwezenlijkt werden, en menigeen opperde niet geheel zonder reden, de twijfelende vraag, of die verwezenlijking wel meer te wachten ware? Het was niet onbekend dat de leiding der zaak aan mij was opgedragen, en men kon meenen, dat zij van mijne zijde niet met genoegzamen ijver behartigd ware geworden. Tegen die meening en in het algemeen tegen elke mogelijke onderstelling, waardoor mijne verantwoordelijkheid gevaar liep van onder een ongunstig licht te komen, moest ik mij waarborgen, en dit kon niet geschieden, zonder eene naauwkeurige uiteenzetting van het gebeurde, ontleend aan de onder mij berustende bescheiden.

---

1) Van 8 September 1860 n. 36 blz. 282.

Er blijft mij over nog het een en ander omtrent den tekst van het werk mede te deelen.

Aanvankelijk waren het gevoelen en de voorlichting van het bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indie, slechts met betrekking tot het op steen brengen en afdrukken van de platen, vervolgens ook over de indeeling, regeling en de vorm van het werk ingewonnen, en was het toezigt over een en ander, vooral de vergelijking der proeven, aan mijne zorgen opgedragen. Doch spoedig werd die werkkring tot den tekst uitgebreid, toen de Minister van Koloniën, bij schrijven van 19 April 1856 L. A. n°. 22, ook op dit punt den raad van het Instituutsbestuur wenschte te vernemen.

Bij het 6de. lid van het besluit van 31 Maart 1849 n°. 4, had het Indisch bestuur onder andere aan het Bataviaasch Genootschap gevraagd, of het in staat en genegen zou zijn, zich met de zamenstelling van den tekst te belasten. In den aanvang van 1856 was op deze vraag nog geen toestemmend antwoord ingekomen, maar intusschen had de heer Wilsen, in 1853 in het 1ste deel van het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, in eene merkwaardige verhandeling, getiteld *Bôrô-Boedoer*, voorloopig de vruchten van zijne nasporingen, gedurende zijn langdurig verblijf bij, en onder het afteekenen van Bôrô-Boedoer's beeldhouwwerken opgezameld, bekend gemaakt, en vervolgens een meer uitgebreid opstel onder den titel: *Bôrô-Boedoer verklaard in verband met het Brahmanendom en het Boeddhisme*, in gereedheid gebragt en in Hs. aan het Indisch bestuur ter beschikking gesteld. Het bestuur van het Bataviaasch Genootschap, in welks *Tijdschrift* de eerstgenoemde verhandeling van den heer Wilsen verschenen was, had echter bezwaar gemaakt om zijne latere verhandeling, wier omvang voor het *Tijdschrift* wel wat te uitgebreid was, in zijne werken te doen afdrukken; het sprak bovendien over dezen arbeid een min gunstig oordeel uit, en noemde de ver-

handeling »te phantastisch en niet met voldoende zaakkennis geschreven." Later zal ik gelegenheid hebben, om op dit, naar mijne overtuiging niet geheel en al billijk oordeel terug te komen. Het militaire Departement in Indië had zich genegen betoond om het Hs., onder de noodige herziening, waartoe de schrijver gaarne zijne toestemming gegeven en zich volkomen bereid verklaard had, te doen drukken, doch dit voornemen kwam, door oorzaken, die wij bij gissing welligt zouden kunnen aanduiden, doch die niet bekend zijn gemaakt, niet tot uitvoering. Inmiddels bleef het Hs. bij het Bataviaasch Genootschap gedurende eenige jaren berusten en bood de heer J. F. G. Brumund, lid van het Genootschaps-bestuur, bekend door zijne geschriften ook over Java's oude gedenkteekenen, en die zich in 1855 bezig hield met eene uitleggende beschrijving van Bôrô-Boedoer, zich aan, om Wilsens arbeid ten behoeve van de *Verhandelingen* van het Genootschap om te werken. Vergis ik mij niet, dan werd dit aanbod aangenomen. In een kabinetsschrijven toch van den Gouverneur Generaal aan den Minister van Koloniën van 6 Februari 1856 n°. 33 L. N, werd het voorstel in overweging gegeven, om bij de platen eene naauwkeurige beschrijving te voegen van de wijze hoe de arbeid tot stand gekomen was, en, bijaldien het door den heer Brumund voorgenomen werk zulk eene beschrijving bevatten mogt, dan dat gedeelte uit de *Verhandelingen* van het Genootschap overtenemen en bij de platen van Bôrô-Boedoer te laten afdrukken. Geschenkexemplaren van het plaatwerk zouden dan aan geleerde genootschappen, die op het gebied der oostersche oudheidkunde en letteren werkzaam zijn, en aan eenige uitstekende geleerden in deze vakken, namens de Regeering uitgereikt en deze alzoo in de gelegenheid gesteld worden, om hunne kennis tot toelichting en verklaring van het oude gedenkteeken en zijne voorstellingen dienstbaar te maken.

Het behoeft geen betoog, dat het hoogst moeijelijk, of liever dat het onmogelijk was, om met betrekking tot den tekst voor het werk hier te

lande eenig goed gegrond oordeel uit te spreken of een behoorlijk gevormd plan vast te stellen, zonder dat de gelegenheid gegeven was, om al de bouwstoffen daarvoor in aanmerking komende, door eigen naauwkeurig onderzoek te leeren kennen. Vooral was dit het geval met het bedoelde Hs. van den heer Wilsen. Uit zijne meergemelde verhandeling in het *Tijdschrift* van het Bataviaasch Genootschap was genoegzaam gebleken, dat men van zijne hand hoogst belangrijke opmerkingen kon verwachten, al leverde dat stuk hier en daar aanleiding, om het oordeel van het bestuur van genoemd Genootschap en van den heer Brumund over Wilsen's lateren arbeid, niet geheel en al ongegrond te achten. De geheele loop van de wetenschappelijke ontwikkeling des hoogst verdienstelijken kunstenaars moest hem er wel toe brengen, om aan zijne verbeelding, bij het behandelen van zijn onderwerp nu en dan de teugels wat al te veel te vieren. Maar men mogt er zich van overtuigd houden, dat elke bijdrage tot verklaring van het gedenkteeken, geleverd door den man, die jaren lang het oorspronkelijk tot een voorwerp van zijn ernstig onderzoek stelde, onafgebroken tot in de kleinste bijzonderheden trachtte na te sporen en door te dringen in den geest, die den bouwmeester of den ontwerper bezielde, dat elke bijdrage van dien man komende belangrijk genoemd, ja in zekeren zin onmisbaar geacht moest worden. Bij herhaling en telkens weder met een versch oog het kunstwerk aanschouwende, de voorstellingen der basreliefs steeds met elkander vergelijkende, was de heer Wilsen meer dan iemand in de gelegenheid, om het einde van den draad te vinden, die hem door dien doolhof van tafereelen den regten weg kon aanwijzen. En dat hij, althans met betrekking tot de juiste opvatting van den geheelen bouw en de hoofdgedachte die daarbij en bij de ontwerping der basreliefs ten grondslag werd gelegd, dien draad gegrepen had, dit mogt ten minste voor zeer waarschijnlijk gehouden worden.

In afwachting en onder voorbehoud van eene gelegenheid tot kennis-

neming van den inhoud van Wilsen's Hs., meende ik in overweging te kunnen geven, dat de heer Wilsen genoodigd zou worden, om de toelichtende beschrijving, die tot volledig verstaan en gebruik zijner plans en teekeningen onmisbaar was, te leveren en, voor zoover die stukken nog niet in druk bekend waren, aan de Regeering zijne opmerkingen of vertoogen over den zin, de beteekenis van het gebouw, van de basreliefs en verdere versieringen beschikbaar te stellen. Verder dat alsdan aan eene commissie van redactie hier te lande opgedragen werd, om, met hulp van eenen bevoegden bouwkundige, uit de bouwstoffen aldus door den heer Wilsen geleverd, en vermeerderd met hetgeen reeds in druk verschenen was, of op het punt was (bijv. van de pen van Ds. Brumund) te verschijnen, een beknopt, maar zaakrijk geheel zamen te stellen, dat als tekst met de laatste afleveringen van het werk, kosteloos of tegen zeer matige berekening aan de inteekenaars of koopers beschikbaar gesteld kon worden. Eene korte inleiding kon de beknopte geschiedenis bevatten van de onderneming en eene opgaaf omtrent de wijze, waarop zij tot uitvoering gebragt was.

Deze denkbeelden vonden bij den Minister goedkeuring en gaven aanleiding tot een schrijven aan den Gouverneur-Generaal, met verzoek om bij het Bataviaasch Genootschap of bij den heer Brumund op eene spoedige voltooijing van de door laatstgenoemde voorgenomen beschrijving aan te dringen en op de vergunning, om dezen arbeid, desnoodig met eene overzetting in de Fransche taal, bij het werk uit te geven, ook in het geval, dat zijne beschrijving bestemd ware om in de *Verhandelingen* van het Genootschap opgenomen en in het licht gegeven te worden.

Bij een daarop volgend schrijven van den Gouverneur-Generaal aan den Minister werd mededeeling gedaan van eenen brief van den heer Brumund aan den Algemeenen secretaris van het Indisch bestuur, van 9 Julij 1856, waarbij eerstgenoemde, die de teekeningen van Bôrô-Boedoer en ook het Hs. van Wilsen gedurende eenige maanden te zijner beschikking gehad

had, zich bereid verklaarde om zijne *vergelijkende en beoordeelende beschrijving van Bôrô-Boedoer* ter vertaling in het Fransch en ter uitgave nevens de teekeningen af te staan, en die beschrijving, aanvankelijk voor de werken van het Bataviaasch Genootschap bestemd, met het einde van 1856 of in het begin van 1857 in gereedheid te brengen. De heer Brumund wenschte echter eerst nog Bôrô-Boedoer, dat hij vroeger reeds tweemalen bezocht had, en eenige andere Hindoe-oudheden van Java weder te zien; alsdan een verlof van twee jaren naar Nederland te erlangen; op zijne reis derwaarts zich op Ceilon en te Bombay eenigen tijd op te houden, om zich dáár met de Boeddhistische gebouwen bekend te maken, en in Nederland de vertaling onder zijn toezigt te doen vervaardigen. Tegen eene beoordeelIng van zijnen arbeid buiten hem om, en de mogelijkheid van eene bijvoeging van aanteekeningen, waarmede hij zich welligt niet zou kunnen vereenigen, opperde hij echter bezwaar.

Zoo bleef voor het Instituutsbestuur de groote moeijelijkheid voortduren van het ontwerpen van een plan voor den tekst, en een voorstel, op welke wijze daarvoor van Brumund's beschrijving gebruik zou worden gemaakt, zonder dat er vooraf gelegenheid werd gegeven om van den inhoud van die beschrijving kennis te nemen. In ieder geval echter was het van oordeel, dat de Regeering zich volstrekt niet moest verbinden, om den arbeid van den heer Brumund als tekst bij het plaatwerk, of bij dien tekst in zijn geheel uit te geven, maar dat zij dien, voorloopig althans, slechts als eene der bouwstoffen voor den tekst kon beschouwen. Eerst door kennisneming van den inhoud was eene beoordeeling mogelijk, of dit laatste slechts het geval moest wezen, en de *Beschrijving* van Brumund, te gelijk met de verhandelingen, zoo gedrukte als nog onuitgegevene van den heer Wilsen, op de best mogelijke wijze tot een geheel verwerkt, of met elkander in behoorlijk verband gebragt, afgedrukt zoude kunnen worden. Al de door Wilsen geleverde bouwstoffen waren den heer Brumund ter kennisneming,

beoordeeling en ten gebruike in handen gesteld geweest. Het sprak van zelf, dat laatstgemelde voor zijnen eigen arbeid den inhoud dier stukken niet nutteloos had laten liggen. Zeker kon worden ondersteld, dat hij daarbij aan de uitstekende verdiensten van den heer Wilsen, vooral voor de juiste ópvatting van de beteekenis der basreliefs, waarin deze het eerst eene aaneengeschakelde voorstelling van des Boeddha's levensgeschiedenis had herkend, alle verdiende hulde gebragt, aan diens opvatting alle regt zou hebben laten wedervaren. Maar toch mogt die overtuiging slechts gegrond worden op eene naauwkeurige kennisneming van Brumund's arbeid.

Het was dus zaak, dat de Regeering volkomen vrijheid behield met betrekking tot het gebruik van de bedoelde *Beschrijving.* Aan den heer Brumund intusschen kon de gelegenheid gegeven of gemakkelijk worden gemaakt, om, overeenkomstig zijnen wensch, door een hernieuwd bezoek van Bôrô-Boedoer, zich de nog vereischte opheIderingen te bezorgen omtrent punten, die bij de behandeling van het onderwerp hem nog twijfelachtig of duister gebleven waren.

Voor het overige zou hem de vrijheid gelaten worden, om zijne verhandeling, volgens zijn oorspronkelijk voornemen in de werken van het Bataviaasch Genootschap uit te geven, doch onder voorwaarde, dat die uitgaaf in een eerstverschijnend deel der werken geschieden, of anders dat stuk, des vereischt, op nader vast te stellen bepalingen, ter beschikking zou komen van de Regeering. De uitgaaf in de bedoelde werken moest echter altijd geschieden onder de voorwaarde, dat de Regeering des gewenscht dien arbeid geheel of gedeeltelijk kon bezigen voor den tekst bij het groote plaatwerk.

Zulke voorwaarden kon de Regeering verbinden aan de stoffelijke of zedelijke ondersteuning, die den heer Brumund voor zijn plan, om Bôrô-Boedoer en misschien ook nog andere oude gebouwen op Java te bezoeken, niet onverschillig kon zijn. De Regeering, en later de persoon of de commissie,

die welligt dan met het stellen van den tekst zou belast worden, bleven zoodoende geheel en al vrij, behoefden zich niet te binden aan personen of verpligtingen, waarvan zij zich later welligt zouden willen, maar dan niet meer zouden kunnen losmaken.

Inmiddels had de Gouverneur-Generaal bij besluit van 30 December 1856, n°. 10, aan den heer Brumund opgedragen, om: »in het belang der wetenschap, aan het Gouvernement te leveren eene beoordeelende beschrijving van Bôrô-Boedoer, om te dienen tot uitleggenden tekst (bij het plaatwerk)." De heer Brumund kon, en misschien niet geheel zonder allen grond, uit de bewoordingen van het besluit de gevolgtrekking opmaken, dat het van hem verwachte opstel niet als eene der bouwstoffen voor den tekst, maar als de tekst zelf zou beschouwd worden. Die opvatting zou geheel in strijd zijn gekomen met hetgeen aan het Instituutsbestuur raadzaam geschenen en ook door den Minister noodzakelijk was geacht. De Minister meende echter, dat eene bepaalde verpligting aan de zijde der Regeering, om de beschrijving die de heer Brumund zou leveren, in haar geheel en onveranderd op te nemen, niet bestond, wèl om dat stuk, mits aan de Regeering voldoende toeschijnende en aan de eischen der wetenschap beantwoordende, voor den uitleggenden tekst te doén dienen; zoodat het voornemen gehandhaafd bleef, om de bedoelde *Beschrijving* als eene bouwstoffe tot dien tekst te beschouwen. Dat de aan den heer Brumund opgedragen taak alleen in dien zin begrepen en door den Minister werd goedgekeurd, werd door laatstgemelde aan den Gouverneur-Generaal in schrijven van 9 Mei 1857, Lett. A, n°. 32/532, gemeld en door den Gouverneur aan den heer Brumund op 20 October daaraanvolgende ter kennis gebragt, nadat hem echter, reeds lang te voren uit verschillende stukken, en met name door de hem in afschrift medegedeelde brieven van het Instituutsbestuur van 21 October en 6 December 1856, n°. 79 en n°. 83, de bedoeling van de opdragt duidelijk genoeg had kunnen blijken.

In September 1857 had de heer Brumund, na volbrenging van zijne voorgenomene reis over Java, zijne *Beschrijving* voltooid en in het begin van October aan den Gouverneur-Generaal aangeboden. Door dezen aan den Minister van Koloniën overgemaakt, werd zij, bij begeleidend schrijven van den Minister van 17 Januarij 1858, Lett. A, n°. 22, aan het Instituutsbestuur toegezonden, dat bij vroeger schrijven van 28 Sept. 1857, Lett. A, n°. 9, Wilsen's meermalen genoemd Hs. en later, bij schrijven van 4 November 1857, Lett. A, n°. 7, eene *omschrijving van eenige basreliefs* insgelijks van de hand van den heer Wilsen ontvangen hebbende, thans geacht kon worden in het bezit gekomen te zijn van alle gegevens, die voor het vormen en vaststellen van een plan voor den tekst van het werk onmisbaar waren.

Een naauwkeurig onderzoek, dat thans eerst mogelijk was geworden, deed kennen »dat eene wijziging op het vroeger in 1856 daartoe voorloopig voorgestelde plan raadzaam was."

In den tekst zou volgens de nieuwe zienswijze, opgenomen worden, zoowel hetgeen door den heer Wilsen geleverd werd, als hetgeen de heer Brumund er voor had aangebragt, onder voorbehoud altijd van de noodige wijzigingen, en met gebruikmaking ook van hetgeen door beide heeren vroeger reeds in druk omtrent Bôrô-Boedoer was bekend gemaakt. Alles echter zóó, dat ieders bijdragen, geheel van elkander afgescheiden een afzonderlijk geheel vormden, waarbij de vertoogen en verklaringen van den eenen, nader door den anderen getoetst en toegelicht, de punten die de een minder volledig of in het geheel niet behandeld had, door den anderen verder in behandeling genomen werden of hem een onderwerp leverden voor een nieuw opzettelijk onderzoek.

Op deze wijze zou de tekst van den heer Wilsen bevatten:

Beschrijving van het gebouw en zijne bijzondere deelen.

(Naar aanleiding van zijne in het meergenoemde *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap* bekend gemaakte verhandeling).

Beschrijving en verklaring der basreliefs.

Beteekenis en bestemming van het gebouw.

(Hierbij de beteekenis der beelden, koepels, nissen enz., de zinnebeeldige, bouwkunstige en andere versieringen).

Geschiedenis van het gebouw.

(Hierbij de overleveringen bij de Javanen bewaard en de waardeering van het gebouw bij de tegenwoordige Javanen).

Vergelijking van Bôrô-Boedoer met andere bouwwerken.

Beoordeeling van het gedenkteeken uit het oogpunt van kunst, en

Bijdragen tot de geschiedenis der beschaving, zeden en gebruiken van Oud-Java, naar aanleiding van de voorstellingen op Bôrô-Boedoer.

Vervolgens van den heer Brumund en uit diens Hs.:

Aanmerkingen, bedenkingen en aanvullingen op de verhandelingen van den heer Wilsen.

Vergelijking van Bôrô-Boedoer met eenige tempels van Vóór-Indië, en vooral met die op Java.

Over den tijd en de omstandigheden van Bôrô-Boedoer's stichting en verval, in verband met de oude geschiedenis van Java.

Aan den heer Brumund zou natuurlijk de taak overgelaten blijven, om het uit zijn Hs. voor den tekst bestemde gedeelte zelf nader in orde te brengen, omtewerken en aan te vullen. Daar hij uit Wilsen's Hs. de hoofdzaken had doen overschrijven, en ook wel van de door hem zelven aan het Indisch bestuur geleverde *Beschrijving* het oorspronkelijk of een afschrift behouden had, kon het hem niet moeijelijk vallen, om zijne *Aanmerkingen, bedenkingen en aanvullingen op de verhandelingen van den heer Wilsen*, tot een geheel te vereenigen, terwijl de twee andere hier boven genoemde vertoogen door hem reeds in gereedheid gebragt, uit zijn Hs. konden overgenomen worden, met die wijzigingen, die hem bij nadere overweging nog noodig of gewenscht zouden voorkomen. Bij den Nederlandschen

tekst zou eene Fransche vertaling, óf tegenover den eerstgemelden, óf afzonderlijk afgedrukt, dit laatste evenwel het verkieslijkst, afgeleverd worden.

De Minister achtte het gepast, dit plan ook aan den heer Brumund, die intusschen naar Nederland was teruggekeerd, doch aan zijn voornemen om de Indische bouwoverblijfsels van het Presidentschap Bombay en op het eiland Ceilon te bezoeken, geen gevolg had gegeven, mede te deelen, en zich te verzekeren, of men op diens zoo hoog noodige en te regt gewenschte medewerking zou kunnen rekenen. Die medewerking was te meer vereischt, dewijl de heer Brumund zelf zijn verlangen had te kennen gegeven, om enkele, wel wat te overhaast bewerkte gedeelten van zijn Hs. na zijne terugkomst in Nederland nog eens naauwkeurig na te zien, aan te vullen, te wijzigen of te verbeteren, en buitendien verklaard had, volstrekt niet ongenegen te zijn, om over de door hem behandelde onderwerpen met deskundigen hier te lande van gedachte te wisselen en in overleg te treden.

Ongelukkig echter kon de geachte geleerde zich met het voorgestelde plan niet vereenigen. Hij bleef steeds hechten aan zijne oorspronkelijke opvatting van de bewoordingen, waarin aan hem door den Gouverneur-Generaal de opdragt tot het leveren van eene beoordeelende beschrijving van het gedenkteeken was geschied en verzekerde geenszins te verlangen, dat zijn arbeid, zoo die door eene grondige en billijke beoordeeling ongeschikt bevonden werd, als tekst aan het werk zou worden toegevoegd. Maar hij verklaarde zich stellig tegen eene regeling, waarbij, zoo hij meende, de billijke belangen van beide schrijvers, van den heer Wilsen en van hemzelven, niet gelijkelijk behartigd, die van den eenen aan die van den anderen welligt zouden worden opgeofferd; eene regeling, waarbij de in eenen nieuwen vorm ingekleede verhandelingen van den heer Wilsen de eerste en voornaamste plaats in den tekst zouden innemen, hij zelf slechts als »aanvuller of commentator" zou optreden.

De vergelijking met het hier boven medegedeelde plan zal doen zien, dat

de heer Brumund zich daarvan eene verkeerde voorstelling had gevormd; dat integendeel bij het ontwerp de gedachte op den voorgrond stond, om zooveel dit maar eenigszins mogelijk was, de regten van beide schrijvers te handhaven, beider verdiensten te doen uitkomen, en uit beider arbeid, zooveel dit onder de bestaande omstandigheden geschieden kon, een aaneengeschakeld geheel te vormen.

De bedenkingen door den heer Brumund in een uitvoerig schrijven van 19 November 1858 aan den Minister, en door dezen in afschrift, bij begeleidenden brief van 14 December, Lett. A, n°. 12, mij medegedeeld, hadden nog een nader toelichtend schrijven van mijne zijde van 21 December aan het Instituutsbestuur, door dit laatste met begeleidenden brief van 23 dier maand aan den Minister overgelegd, ten gevolge.

Of die toelichtingen geheel of gedeeltelijk aan den heer Brumund, die zich toen te Maastricht bevond, ter kennis gebragt zijn, en zoo ja, of zij eenige wijziging in zijne zienswijze hebben bewerkt, is mij niet gebleken. Een sterfgeval in zijne familie, en zijne, zoo ik mij niet vergis eenigszins bespoedigde terugkeer naar Indië, waren welligt onder de redenen te noemen, waarom hij zich tot eene gedeeltelijke omwerking van zijne beoordeelende beschrijving, bij de twijfelachtige uitzigten op eenen spoedigen en onbelemmerden voortgang der uitgaaf, niet kon verbinden, noch ook zich beschikbaar stellen, toen hem eenmaal het besluit des Ministers was bekend geworden, waarbij deze aan het door mij voorgestelde en door mijne medeleden in het Instituutsbestuur aanbevolen plan, in zijne algemeene strekking, zijne goedkeuring had gehecht.

Reeds bij meergemelden brief van 14 December 1858, Lett. A, n°. 12, had de Minister van Koloniën, die zelf in der tijd als Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië de grootsche onderneming in het leven had geroepen, aan het Instituutsbestuur zijnen wensch te kennen gegeven, om, bijaldien de heer Brumund niet genegen mogt bevonden worden, op den

voorgestelden voet zijne verdere medewerking te verleenen, de zamenstelling van den tekst aan mij op te dragen, terwijl dan de heer Brumund volkomen bevoegd zou blijven, om ook zijnerzijds eene beschrijving van Bôrô-Boedoer in het licht te geven, doch eerst nadat het door de Regeering ontworpen werk zou verschenen zijn. Des verkiezende zou hij, zoodra dit mogelijk was, weder in het bezit van zijn Hs. gesteld worden, maar de Regeering in wier dienst en ter welker behoeve de beoordeelende beschrijving door hem vervaardigd was, wenschte met regt daarvan ook eerst voor het van haar uitgaande werk gebruik te maken [1]).

Men zal ligt begrijpen, dat ik tegen die opdragt, hoe vereerend mij des Ministers vertrouwen ook mogt wezen, zeer opzag en dat ik aarzelde om haar te aanvaarden. Nu de heer Brumund zelf niet kon besluiten om de van zijne hand voor den tekst verlangde gedeelten zooveel om te werken, als volstrekt noodig was, om met het overige een redelijk goed aansluitend en aaneengeschakeld geheel te vormen, zou op mij de verpligting rusten,

---

1) In hoeverre het bestuur van het Bataviaasch genootschap geregtigd is geworden, om, zooals dit is geschied in het XXXIIIe deel zijner *Verhandelingen* verschenen in 1868, een zeer groot gedeelte van het bedoelde Hs., voor zoover het in afschrift onder de nagelaten papieren van den heer Brumund aanwezig was, in het licht te geven, kan ik niet beslissen. Die handeling strookte niet met de bepaling van het Ministerieël schrijven van 14 December 1858, Lett A, no. 12, dat de uitgaaf van Brumund's beschrijving eerst dan zou mogen geschieden, wanneer het door de Regeering ontworpen werk zou verschenen zijn. Brumund's Hs. was een eigendom der Regeering geworden, die alleen over het gebruik beschikken kon. Welligt was die omstandigheid aan het Genootschapsbestuur onbekend gebleven of uit de gedachte gegaan. Zoover mij bekend is was de bovengenoemde bepaling door de Regeering niet opgeheven. Intusschen heeft de uitgaaf van het bedoelde Hs. deze voordeelige zijde, dat er thans eene, ook voor mij altijd wenschelijke gelegenheid bestaat, om te beoordeelen, in hoeverre ik van Brumund's beschrijving een behoorlijk gebruik heb gemaakt. Bij die beoordeeling moet echter de vraag in aanmerking komen, in hoeverre laatstgemelde in zijn oorspronkelijk opstel, zooals hij dit aan de Regeering had overgegeven, later wijzigingen of aanvullingen heeft aangebragt. Voor het overige is het te bejammeren, dat Brumund's verhandeling onvoltooid gebleven en dus ook door het Genootschap slechts in dien onvolledigen staat is kunnen uitgegeven worden.

om dien arbeid op mij te nemen. Gaarne erkende ik, dat een tekst uit al de beschikbare bouwstoffen door éénen bevoegden persoon, onder voorlichting van deskundigen bewerkt, in ieder opzigt het verkieslijkst zou zijn. Maar onder de bestaande omstandigheden achtte ik zulk een doel niet behoorlijk bereikbaar. Waren de bouwstoffen alle van ééne en dezelfde hand afkomstig, of bestonden zij, voor zoover zij niet door den heer Wilsen waren geleverd, alleen nog uit de bescheiden bij het Museum van Oudheden, waarover straks nader, dan zou de zaak aan minder bezwaren onderhevig zijn. Had de heer Brumund, zonder voorafgaande kennisneming van de onuitgegeven verhandelingen van den heer Wilsen, zijne beoordeelende beschrijving of andere opstellen in het licht gegeven en daardoor zijn regt van schrijver op het door hem zelven geleverde vastgesteld en gevestigd, zoodat de lezer in staat was, om, bij latere behandeling van hetzelfde onderwerp door een ander, behoorlijk te beoordeelen, in hoeverre al of niet op dat regt van den heer Brumund inbreuk was geschied, dan zou ook de vrije en onbelemmerde zamenstelling van eenen tekst voor het werk niet aan de thans daarop drukkende zwarigheden onderworpen zijn geweest. Maar uit nog onuitgegeven bescheiden, van verschillende personen afkomstig en over hetzelfde onderwerp of over dezelfde onderdeelen van het onderwerp handelende, een geheel te vormen, zonder óf den eenen óf den anderen onregt aan te doen, en met behoorlijke afgrenzing en aanwijzing van hetgeen door elken hunner aangebragt was, voor zulk eene taak durfde ik mij zelven in dit geval niet berekend achten. Hoe gaarne ik tot eenen goeden uitslag der onderneming naar mijn beste vermogen wilde medewerken, ik moest de verantwoordelijkheid die op mij zou rusten te bezwarend rekenen.

Met betrekking tot hetgeen door den heer Wilsen in zijn Hs. was geleverd zou voor mij minder bezwaar hebben bestaan. Die heer had, als vreemdeling toen nog niet genoeg bekend met onze Nederlandsche taal,

voor eene nadere omwerking van zijnen arbeid deskundige hulp noodig, evenals hem die voor zijne gedrukte verhandelingen beschikbaar was geweest. Wanneer geen ander hier te lande zich met die omwerking gevoeglijk kon belasten, en uit de door hem bijeengebragte bouwstoffen een geheel leveren, waaraan hij zijne goedkeuring niet zou behoeven te onthouden, en tegen welks bekendmaking op zijnen naam hij dan ook geen bezwaar zou opperen, dan kon ik in overweging nemen, in hoeverre mijne andere verpligtingen, de mij beschikbare tijd en mijne gezondheid en krachten mij zouden toelaten, om die taak voor en in het belang van den heer Wilsen op mij te nemen. Ik zou te eer daartoe hebben kunnen besluiten, omdat de heer Wilsen meermalen en, ook na opzettelijk dienaangaande te zijn geraadpleegd, de verzekering gaf van zijne onvoorwaardelijke goedkeuring van elke omwerking, wijziging en wat dies meer is, die door mij in zijne opstellen noodig geoordeeld of aangebragt zouden worden.

Een nader schrijven van den Minister aan het Instituutsbestuur, van 17 Januarij 1859 Litt. A n°. 17, erkende wel tot in zekere mate het gewigt der door mij gemaakte bedenkingen, maar bragt ook nieuwe redenen aan tot ondersteuning van het verlangen, dat ik de opdragt zou aanvaarden; redenen welker kracht mijne bezwaren wel niet geheel vermogt uit den weg te ruimen, doch die mij het eenigermate tot eenen pligt maakten, om aan des Ministers verlangen te beantwoorden. Bij brief van 5 Februarij 1859 verklaarde ik mij dientengevolge aan mijne medeleden in het Instituutsbestuur bereid tot de poging, om uit de beschikbaar gestelde bouwstoffen den tekst tot een eenigszins aaneengeschakeld en doorloopend geheel te brengen, op eene wijze waarbij ik mij, zooal welligt niet geheel vóor het oordeel van de belanghebbenden, dan toch voor mijn geweten, zou kunnen verantwoorden voor een onderzoek, of ik aan ieder die de bouwstoffen leverde, zoowel aan den heer Brumund als aan den heer Wilsen, deed behouden of erlangen, wat hij in regt en billijkheid kon vor-

deren. Bij een spoedig daarop gevolgd Ministerieel schrijven van 4 Maart 1859 Litt. A. nº. 24, werd de opdragt van de taak aan mij bevestigd. Ik aanvaarde haar, eerst onder ruggespraak tot het bestuur van het meergenoemd Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, en werd, toen ik naderhand gemeend had mijne betrekking als lid van dat bestuur te moeten nederleggen en mij tevens van mijn lidmaatschap in het Instituut los te maken [1]), bij schrijven van den Minister van 20 Junij 1860 L. A. nº. 2, gemagtigd, om voortaan »in de behartiging van de uitgaaf van het Bôrô-Boedoerwerk en zijnen tekst, even als voor andere wetenschappelijke werkzaamheden, die mij van wege het Departement moggen worden opgedragen, buiten aanraking of overleg met het genoemde Instituut, dat mitsdien van zijn toezigt op en leiding van die werkzaamheden ontheven werd, te handelen."

De bronnen en bouwstoffen die mij, buiten de vroegere gedrukte werken en opstellen, waarin Bôrô-Boedoer meer opzettelijk behandeld werd beschikbaar stonden, waren de volgende:

A. De verhandeling van den heer F. C. Wilsen: **Bôrô-Boedoer**, afgedrukt in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, *uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* dl. I blz. 235—302. Deze belangrijke verhandeiing levert in het eerste gedeelte, de algemeene beschrijving van het gebouw, en afzonderlijk van de basreliefs, de terrassen met de koepels of dagobs en de daarin geplaatste beelden.

---

1) Over de redenen die mij daartoe noopten, kan men raadplegen wat ik over een en ander in een aan de leden van het Instituut, onder dagteekening van 17 Junij 1860, toegezonden gedrukt vertoog, en in een artikel, afgedrukt in de *Algemeene Kunst- en Letterbode*, van 1860 n. 41, onder dagteekening van 5 Oct. van dat jaar, heb bekend gemaakt. De hoofdoorzaak lag in de omstandigheden en handelingen, die de pogingen tot eene, ook door mij zeer gewenschte vereeniging van de twee op Indië betrekkelijke instellingen, het genoemde Kon. Instituut en het Indisch Genootschap, hadden doen mislukken.

Het tweede gedeelte handelt over de bestemming, beteekenis en de geschiedenis van het gebouw.

Het derde over de sporen van het Hindoeïsme met betrekking tot Bôrô-Boedoer, ook nog bij de tegenwoordige bewoners van Java overgebleven, en over de legenden betrekkelijk Bôrô-Boedoer in den mond des volks bewaard.

B. Hs. van denzelfden heer Wilsen getiteld: **Bôrô-Boedoer verklaard in verband met Brahmanendom en Boeddhisme**; in drie banden, of bundels.

Eerste Band.

Brahmanen en Boeddhisten.

I. **De Indiers tot op de komst van Çakya-moeni.**

II. **Çakya-moeni's** (Boeddha's) **leven en leer.**

III. **Verspreiding van het Boeddhisme. Glansperiode. Sectewezen. Oorlog met de Brahmanen.**

IV. **De Boeddhisten op Java.**

Tweede Band.

Bôrô-Boedoer en Çakya-moeni. (Verklaring der) **groote Basreliefs.**

I. *Het voornemen.* } (2de omgang).
II. *De daad of uitvoering.* }

III. *De leer.* (3e omgang).

IV. *De wetten.* (4e omgang).

V. *De vereeniging.* (5e omgang).

VI. *De terrassen of de kleurlooze wereld.* (Verklaring der) *kleine basreliefs.*

VII. *Strijd van het goede met het booze in de vleeschwordingen*. (2e omgang).

VIII. *Verleidingen.* (3e omgang).

IX. *De kracht van het geloof.* (4e en 5e omgangen).

Derde Band.

Bijdrage tot de cultuur en kunstgeschiedenis der opbouwers van Bôrô-Boedoer.

Kunst.

Algemeene inleiding.

Het bouwwerk met andere bouwwerken vergeleken.

Hoe moeten wij het rangschikken ten opzigte van hechtheid?

Hoe ten opzigte van doelmatigheid?

Hoe ten opzigte van schoonheid?

Is het ideaal?

Is het individueel?

Is het harmonisch?

Is het organisch?

Is het objectief origineel?

Is het correct ten opzigte van levende voorwerpen?

Is het correct ten opzigte van doode voorwerpen?

Is het correct in de compositie?

Cultuur.

Kleederen en versierselen.

Woningen, gereedschappen.

Schilderijen.

Wapens.

Middelen van vervoer.

Schepen.

Muziekinstrumenten.

Zeden.

C. Hs. van denzelfde: **Korte omschrijving van de groote bas-reliefs, welke zich op de eerste** (de bovenste) **rij van de eerste galerei** (den tweeden omgang) **bevinden**; met begeleidend en toelich-

tend schrijven van den heer Wilsen aan den Kol. Directeur der Genie te Batavia, in dagteekening Kaboemen 26 Julij 1857 n°. 13.

D. Het Hs. van den heer J. F. G. Brumund, onder den algemeenen titel van: **Beredeneerde beschrijving van Bôrô-Boedoer,** inhoudende, in twee lijvige foliobundels, te zamen 1043 bladzijden:

I. **Algemeene beschrijving van Bôrô-Boedoer's bouwwerk.**

II. **Beantwoording van de volgende vragen:**

1. *Welk is het godsdienstig karakter van Bôro-Boedoer?*
2. *Welke was zijne bestemming?*
3. *Wat hebben wij te denken van de Boeddhas die, naar de vier windstreken gekeerd, het monument in acht verhoogingen omgeven?*

III. **Beschouwing en verklaring van de basreliefs, naar de volgorde door Wilsen ingesteld.**

IV.

1. **De bouwwijze en kunstwaarde van Bôrô-Boedoer.**
2. **Bôrô-Boedoer en zijne beelden vergeleken met eenige tempels van Vóór-Indië, vooral met die welke verder op Java gevonden worden.**
3. **Eene vergelijkende beschouwing in eenige bijzonderheden van het tegenwoordige Java en van dat op Bôro-Boedoer voorgesteld.**
4. **Iets over den tijd en de omstandigheden van Boro-Boedoer's stichting en vooral in verband met de oude geschiedenis van Java.**

Eindelijk,

E. Een Hs. in het Rijks Museum van Oudheden voorhanden, in fol. in 136 bladzijden, bevattende, onder andere opstellen, de **Beschrijving van de — ruïnes, bij den inlander bekend onder de benaming van Borro-Boedoor.**

Dit opstel, slechts tot weinig over de helft gebragt, strekt tot nadere toelichting van de teekeningen, die, insgelijks grootendeels in het Rijks-

Museum van Oudheden aanwezig, op last van den Luitenant-Gouverneur Sir Stamford Raffles, door den Nederlandschen Officier der Genie Cornelius, in 1814 van Bôrô-Boedoer vervaardigd zijn. Ook de beschrijving is van denzelfden officier afkomstig.

Het Hs. levert evenals de teekeningen, slechts afschriften of dubbelen der oorspronkelijken, en is blijkbaar geschreven door iemand, die, zooal met de taal, dan toch met het onderwerp niet bekend was, en waarschijnlijk nu en dan niet verstond wat hij schreef. Intusschen is het zeer te betreuren, dat de laatste helft van het opstel verloren is gegaan. Welligt komt het later nog te voorschijn, of kan het uit elders verborgen afschriften eenmaal worden aangevuld.

De Hss. van den heer Wilsen onder **B** en **C**, vereenigd met zijne gedrukte verhandeling onder **A** vermeld, zouden op zich zelven reeds voor eenen begeleidenden tekst bij de platen vrij volledige bouwstoffen bevatten, die alleen nog eene nadere herziening, hier en daar ook eenige aanvulling vereischten, om een zeer belangrijk geheel te vormen. Zelf heeft hij gevoeld en erkend, dat hij nu en dan aan eene wel wat te weelderige en levendige verbeelding den teugel had gevierd; daarom heeft hij ook later veel wat in die rigting zondigde gewijzigd, ingekort of doorgehaald, ofschoon ook nu nog hier en daar wel was overgebleven, wat aan eene gelijke bewerking diende onderworpen te worden. In een schrijven aan den Kol. Directeur der Genie te Batavia, uit Kaboemen 26 Julij 1857, verklaart hij zelf, dat zijn: »manuscript vroeger door hem geschreven, niet meer aan zijne inzigten voldoet". Met betrekking tot taal en stijl kon hij, vooral toen hij zijne vertoogen stelde, nog niet vrijblijven van de gebreken die een noodzakelijk gevolg waren van zijne minder volledige kennis der Nederlandsche taal, doch hij had zijne meeningen overal zoo juist, zoo helder, zoo klaar uitgedrukt, dat alles zonder veel bezwaar in een echt Nederlandsch gewaad gekleed kon worden. Verder leverde zijn arbeid de nadere

en meer volledige bewijzen, dat hij de eerste was, die niet alleen de algemeene beteekenis van het gebouw op eene juiste wijze gevat en verklaard, maar bovendien, zooals ik boven reeds zeide, den draad gevonden had, die door den doolhof der tallooze basreliefs den regten weg aantoont en tot de uitlegging leidt van de voorstellingen, waarin de ontwerper tot zijne land- en geloofsgenooten sprak, en nu ook nog, door Wilsens aanwijzingen, tot ons spreken kan. Wat het hier boven vermelde oordeel van het Bataviaasche Genootschap over Wilsens Hs. betreft, ik noemde dat oordeel niet geheel en al billijk. Het blijve aan den lezer overgelaten, om, na kennisneming van den tekst zelven van het werk, te beslissen.

De heer Brumund heeft voor zijne beredeneerde beschrijving, de stukken onder **A** en **B** vermeld beschikbaar gehad en gebruikt, en had vroeger reeds den inhoud van het Hs. leeren kennen, toen hij als lid van het Genootschapsbestuur mede een verslag omtrent dien arbeid uitgebragt, en over de opneming daarvan in de werken van het Genootschap zijn gevoelen had uitgesproken.

Bij de overleggingen omtrent den tekst had ik, in overeenstemming met het Instituutsbestuur, steeds op den voorgrond gezet, en de Regeering had zich met die beschouwing geheel en al vereenigd, dat, bij de bewerking van eenen tekst, hoe of door wien ook, alle regt aan den heer Wilsen geschieden, voor hem de roem bewaard zou blijven van eene eerste juiste opvatting en verklaring van de beteekenis der uitgebeitelde voorstellingen.

De heer Brumund had, volgens zijn schrijven aan den Gouverneur-Generaal van Batavia 12 October 1857, gemeend aan dit »bepaald uitgedrukt verlangen van de Regeering en het bestuur van het Koninklijk Instituut" te voldoen, »door den arbeid van den heer Wilsen in den zijnen op te nemen, dien althans te doen uitkomen." Hierdoor echter werd aan de bedoeling van de Regeering niet genoeg beantwoord. De wijze van behandeling door den heer Brumund gevolgd moest bezwaren medebrengen, die onvermijdelijk waren en door den heer Brumund ook niet vermeden zijn.

Bij het vermelden van de meeningen en verklaringen van den heer Wilsen, die niet in haar geheel, maar dikwerf slechts bij uittreksel, ook niet altijd in haar verband werden overgenomen, moest de heer Brumund zich wel genoopt gevoelen, om, waar zijne overtuiging hem dit ingaf, de opvattingen of gevolgtrekkingen van den heer Wilsen te bestrijden. Die bestrijding kan niet anders dan nuttig zijn; maar zij is thans meer gerigt tegen aanhalingen uit het werk van den heer Wilsen, waarbij de keuze van het aangehaalde geheel en al overgelaten bleef aan den bestrijder, en partij geen gelegenheid had, om hare juistheid en groepeering te beoordeelen. Welligt, waarschijnlijk zelfs, zou de heer Wilsen vele zijner in zijn Hs. voorgestelde opvattingen gewijzigd of geheel en al teruggenomen hebben, indien hij daartoe, sedert hij in November 1852 en Augustus 1853, zijn Hs. in gereedheid bragt, de gelegenheid had gehad.

Beschouwt men den arbeid van den heer Brumund, even als dien van Wilsen, als eene bouwstof voor den tekst, dan moet men daarin eene zeer hoog te waardeeren bijdraag erkennen, waarin vele punten, die bij laatstgenoemde in het geheel niet, of niet volledig genoeg in behandeling kwamen, op eene uitnemende wijze besproken worden. De heer Brumund, die overigens zelf ook »eene bedaarde en bedachtzame herziening voor den vorm en hier en daar ook voor de stof noodzakelijk" noemde, heeft zich blijkbaar te veel moeten overhaasten, bij den drang van de zijde van het Indisch bestuur op de voltooijing van zijne taak vóór een bepaald tijdstip. Waarschijnlijk is het daaraan toe schrijven dat zijn Hs. hier en daar meer eene verzameling van uittreksels, aanteekeningen, opmerkingen, als bouwstoffen voor eenen tekst, dan wel dien tekst zelven levert. Meermalen, zelfs op korte afstanden, komen herhalingen voor; vaak worden uittreksels of ook vele gedeelten woordelijk overgenomen uit verschillende Fransche, Engelsche en Duitsche werken, die, vrij algemeen bekend en toegankelijk, door ieder geraadpleegd kunnen worden, en waaruit eene beknopte vermel-

ding van de hoofdgedachte volkomen voldoende zou geweest zijn. Dikwerf ook worden op die wijze met noodelooze uitvoerigheid de gronden, gegevens of bouwstoffen voor eene meening of een onderzoek medegedeeld, waar de opbrengst van dit laatste of de met gronden gestaafde meening slechts behoefden gegeven te worden.

Gaf de heer Wilsen te veel toe aan de zucht om de voorstellingen op de basreliefs symbolisch op te vatten en dikwerf tot in de kleinste bijzonderheden te verklaren, de heer Brumund vervalt in het andere uiterste, en ziet, behalve in de, ook door hem doch op het voetspoor van Wilsen, erkende Boeddhalegende, in de voorstellingen der basreliefs op vele der omgangen »slechts luim en willekeur" des kunstenaars. Eene opvatting, die wel wat riekt naar erge ketterij op het gebied der kunstgeschiedenis en verklaring van gedenkteekens, waar het een werk als Bôrô-Boedoer geldt! Of mogen wij het verband, den draad in eene reeks van kunstvoorstellingen ontkennen, omdat het eerste aan ons oog nog niet duidelijk zich vertoont, de laatste aan onze hand ontglipt? En is het niet meer dan roekeloos, bij een gedenkteeken als het onze van »luim en willekeur" te spreken, waar vaak hier en daar, tusschen vele vernietigde voorstellingen in eene reeks slechts enkele overgebleven zijn, en dus de gegevens ons ontbreken, om de aaneenschakeling der tooneelen te vatten?

Niettegenstaande deze bedenkingen blijf ik onvoorwaardelijk en zonder voorbehoud erkennen, dat de arbeid van den heer Brumund eenen rijken voorraad bevat van de nuttigste opmerkingen en mededeelingen. Ook worden de verdiensten van den heer Wilsen door hem op den regten prijs gesteld. Wat hij op meer dan eene plaats in zijn Hs. in dit opzigt zegt, strekt hem, die den lof ontving niet minder tot eer, dan hem die den lof uitsprak.

De bescheiden eindelijk onder **E** vermeld en bij het Rijks Museum van Oudheden berustende hebben, bij al de onnaauwkeurigheden en andere gebreken

die hun aankleven, eene hooge waarde. Zij geven ons zeer uitvoerige inlichtingen omtrent den toestand, waarin Bôrô-Boedoer zich meer dan eene halve eeuw geleden nog voordeed, en doen ons een aantal bijzonderheden kennen, die sedert geheel en al verloren zijn gegaan, en van welker vroegere aanwezigheid men zonder die bescheiden niets meer zou hebben kunnen vermoeden. De gelukkige omstandigheid, dat ook de dubbelen der bouwkunstige teekeningen, wier toelichtende beschrijving ons in het bedoelde Hs. voor het grootste gedeelte bewaard gebleven is, zich thans in het Rijks Museum bevinden, opende eene onschatbare bron voor de naauwkeurige beschrijving van het prachtgebouw. De plans en teekeningen, ten getale van achtendertig werden in der tijd door den hoogleeraar Reinwardt aan het Museum ten geschenke gegeven; het Hs. met de beshrijving erlangde, na zijn overlijden uit zijne nalatenschap door gunstige beschikking der erven, dezelfde bestemming en werd toen weder met de teekeningen vereenigd.

Ik meende een gedeelte dier teekeningen aan den tekst te moeten toevoegen, voor zoover zij leveren wat niet meer aanwezig was, toen de heer Wilsen zijne taak aanvaardde, of door laatstgemelde, wegens den beschadigden toestand waarin vele deelen verkeerden, niet meer met de vereischte zekerheid opgemeten of nagespoord kon worden. De Minister van Staat, Minister van Koloniën heeft mijn voorstel tot die toevoeging, bij schrijven van 7 Julij 1860 L. A. n°. 26, wel willen goedkeuren, en ik meende aan de toen mij verstrekte magtiging geene te ruime uitbreiding te geven, wanneer ik eene potloodteekening door den heer A. Bekking in 1844 van een gezigt in den tweeden omgang van Bôrô-Boedoer vervaardigd, en welwillend mij door hem voor de uitgaaf van het werk beschikbaar gesteld, insgelijks onder die toelichtende afbeeldingen opnam. Zij leverde, wat nog ontbrak, eene voorstelling, waaruit men zich van den tegenwoordigen staat van die omgangen en hunne afmetingen een juist denkbeeld kon vormen,

vrij wat beter dan dit, ook door de meest uitvoerige en naauwkeurige beschrijving mogelijk is.

Het behoeft wel niet opzettelijk vermeld te worden, dat ik, even min als dit door Wilsen en Brumund geschied is, verzuimde kennis te nemen van hetgeen door anderen over Bôrô-Boedoer vroeger geschreven was, en binnen mijn bereik kwam. Daaronder vermeld ik de volgende gedrukte werken:

Sir Stamford Raffles, *the history of Java*, Lond. 1817. 2 vol. 4° en de latere uitgaaf, die met een veel grooter aantal afbeeldingen verrijkt is.

J. Crawfurd, *History of the Indian archipelago*, Edimb. 1820. (3 vol. 8°) Dl. II blzz. 197—202.

Hiervan verscheen eene Nederlandsche vertaling: *de Indische archipel*, te Haarlem 1823.

Dezelfde: *On the ruins of Boro Budor in Java;* met 7 platen; eene verhandeling in 1817 geschreven en uitgegeven in de *Transactions of the literary Society of Bombay;* Lond. 4°. vol. II. 1820 blzz. 154—166.

Over Raffles en Crawfurd kan A. W. von Schlegel worden geraadpleegd in een opstel: *Java und Bali*, geplaatst in von Schlegel's *Indische Bibliothek*. Dl. I, blzz. 399 en volgg.

A. von Humboldt, *Ueber die Kawisprache auf der Insel Java*, u. s. w. Berl. 1836. Dl. I, 4°.

Chr. Lassen, *Indische Alterthumskunde*, Bonn. 1847. Dl. IV, blzz. 511 en volgende.

De hierboven reeds genoemde verhandeling van F. Wilsen, *Bôrô-Boedoer*, uitgegeven in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde van het Bataviaasch Genootschap* 1853. Dl. I, blzz. 235—302;

R. Friederich, *Eenige aanteekeningen op Wilsen's stuk over Bôro-Boedoer;* in hetzelfde *Tijdschrift* 1853. Dl. II, blzz. 1—10.

J. F. G. Brumund, *Te Borô-Boedoer*; *Tijdschrift* als voren 1858; IIe Dl. blzz. 353—396.

De tempel van Boro-Boedoer in de Residentie Kadoe; in hetzelfde *Tijdschrift*, Aug. 1858, blzz. 105 en volgg.

Korte berigten en opmerkingen bij Valck, *Gedachten over de ruïnen van de Hindoesche Godsdiensten welke op Java gevonden worden;* hetzelfde *Tijdschrift* IIIe Jrg. Dl. I, blzz. 177—203.

Munnich, *Eenige bijdragen tot het onderzoek der oudheden op Java;* afgedrukt in het *Indische Magazijn*, tweede twaalftal blzz. 173 en volgg.

A. Cohen Stuart, Korte mededeeling omtrent zijn bezoek aan Bôrô-Boedoer, geplaatst in het *Tijdschrift van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indie*, Dl. I, blzz. 76, 77;

F. Junghuhn, *De ruïnen van Java; korte ontleding der steenen en gedenkstukken, welke de Hindoes op Java hebben achtergelaten*, in het *Tijdschr. van Nederl. Indië.* VIe Jaarg. Dl. II. blzz. 311—381.

P. Bleeker, *Fragmenten eener reis over Java.* In hetzelfde *Tijdschrift*, Jaarg. van 1850, Dl. II, blz. 223.

F. Junghuhn, *Java*, *deszelfs gedaante*, *bekleeding en inwendige structuur.* Amst. 1850.

W. R. Bn. van Hoëvell, *Reis over Java*, *Madura en Balie.* Amst. 1847.

A. Buddingh, *Nederlandsch Oost-Indië.* Reizen gedaan gedurende het tijdvak van 1852—1857.

Het groote plaatwerk in 1852 onder den titel van *Javasche Oudheden*, bij *C. W. Mieling* begonnen, maar slechts in eenige weinige afleveringen voortgezet, gaf in de 1e aflevering een gezigt op eene der hoofdpoorten van Bôrô-Boedoer, geteekend door den heer I. Bik.

Van J. F. G. Brumund's *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java*, uitgegeven in het XXXIIIe deel der *Verhandelingen van het*

gen van de spelling zooals die door bevoegde schrijvers in het buitenland, doch voor onze Oost-Indische bezittingen, meestal zooals die door de Regeering is aangenomen. In het eerste geval heb ik getracht de uitspraak zoo goed mogelijk met de klanken van onze schrijfteekens terug te geven. Dat ik mij zelven hierbij niet immer gelijk ben gebleven, wil ik volmondig erkennen en moge mij niet te zeer worden toegerekend. Hier en daar zal men verschil bespeuren tusschen de spelling van plaatsnamen in den tekst en die op de kaart van den omtrek van Bôrô-Boedoer Pl. II; men zal het vreemd vinden dat ik Boeddha en Boeddhisten steeds met *ddh.*, het tweede woord van den naam van Bôrô-Boedoer steeds met eène enkele *d* en zonder *h* gespeld heb, en ik zou slechts kunnen antwoorden dat van deskundigen mij die schrijfwijze van laatstgenoemden naam, als het meest overeenkomende met de op Java gebruikelijke was opgegeven. Tsjina, Tsjineesch, Tsjeribon of Sjeribon kunnen bevreemding wekken, vooral daar ik met betrekking tot den laatsten dier namen, hier en daar wel eens de algemeene schrijfwijze Cheribon heb overgenomen. Eigenlijk kan ik er mij moeijelijk in schikken, om aan letters van onze moedertaal klanken toe te kennen, die zij alleen in vreemde talen bezitten. Voor Javaansche en Maleische woorden leverde de verschillende uitspraak van den klinker *a*, meestal thans in overschrijvingen met *ȧ* uitgedrukt, mij eenig bezwaar, ik heb daarvoor meestal de *a*, doch ook wel de *o* gebezigd. Eene veelmalen voorkomende soort van vrouwelijke hemelgeesten heb ik steeds Ghandarvas genoemd, beter ware die naam Gandharvas gespeld geweest. Voor Singa had ik juister Singha moeten schrijven; en zoo zullen nog wel andere kleinere of grootere vergissingen zijn begaan, waarover men mij hoop ik niet te hard zal vallen.

Voor de Fransche vertaling van den tekst heeft de heer A. G. van Hamel, predikant bij de Waalsche Gemeente te Rotterdam, zich wel beschikbaar willen stellen; zijn naam is een voldoende waarborg voor de deugdelijke

uitvoering van eene taak, die niet ligt aan meer bevoegde handen toevertrouwd zou hebben kunnen worden.

Leiden, 31 *Decemb.* 1872. C. LEEMANS.

DRUKFOUTEN.

Blz.	110	*regel*	10	*van ond.*	Siddhaarta *lees* Siddhaartha.
„	„	„	4	„	Sarvâthasidda *lees* Sarvaarthasidda.
„	138	„	7	„	Bhadrakaakkana *lees* Bhadrakaatsjana.
„	141	„	17	*van boven*	Siddharta *lees* Siddhaartha.
„	370	„	14	„	Pl. CCCIII *lees* CCCII.
„	379	„	11	„	Pl. CCCXCIII *lees* CCCXCII.
„	380	„	4	„	Pl. CCGXCIII *lees* CCCXCII.
„	397	„	15 en 19	„	Kedirie *lees* Kediri
„	423	„	3	„	Plaoslau *lees* Plaossan.
„	476	„	4	*van ond.*	Djajahaja *lees* Djajabaja.
„	490	*laatste regel*			Bhrawidjaja *lees* Brawidjaja:
„	525	*regel*	6	*van ond.*	tegenwooodige *lees* tegenwoordige.

Bôrô-Boedoer

OP HET EILAND

JAVA.

EERSTE AFDEELING.

Beschrijving van Bôrô-Boedoer.

De Residentie Kedoe, eene der merkwaardigste, schoonste en vruchtbaarste van Java, beslaat een hoogland, ten westen en ten noorden begrensd door den Soembing en den Sendoro, die zich met de aan hen verbonden bergruggen ten noorden aan den Oengaran aansluiten. Ten oosten en ten zuiden strekt haar grondgebied zich uit tot aan den Merbaboe, den Merapi en het kalkgebergte van Menoreh, welk laatste de natuurlijke grensscheiding vormt tusschen Kedoe en Bagelen aan de eene, en het vorstenland Djokjokarta aan de andere zijde.

Twee rivieren, de Ello en de Progo, loopen bijna evenwijdig aan elkander van het noorden naar het zuiden door de Residentie en scheiden het meer vlakke middengedeelte, Magelang, van de oostelijke en westelijke deelen, die zich langzaam verheffen, naar mate zij de hen omringende gebergten naderen. In het zuidwesten stort de Ello zich in de Progo, en deze laatste, alle andere stroomen van Kedoe in zich opgenomen hebbende, baant zich eenen doorgang door het Menorehgebergte, om zich aan het zuiderstrand van Java in de zee te werpen.

Wanneer men zich langs den grooten weg van Magelang, de hoofdstad der residentie, naar Djokjokarta begeeft, en bij de post Blendol den rijweg, die zuidwestwaarts loopt inslaat, dan bereikt men, op eenen afstand van ongeveer 13 palen of 3½ uur gaans van evengenoemde hoofdplaats, de merkwaardige overblijfsels van

een prachtig bouwwerk, uit lang vervlogen eeuwen van een eenmaal bloeijend en aanzienlijk rijk tot op onzen tijd bewaard, en door de inlanders met den naam van Bôrô-Boedoer onderscheiden. Zie plaat I en de Kaart van den omtrek, Pl. II.

De weg leidt over de straks genoemde Progo, over wier snel vlietenden en diepen stroom men in eene soort van drijvende brug of pont, langs eenen dikken reep getrokken, naar de overzijde wordt gevoerd. Die overtogt wordt gevaarlijk, zoo dikwerf de rivier in het natte jaargetijde, door het, van de Soembing- en Praoegebergten aangevoerde regenwater gevoed en gezwollen, met een onweerstaanbaar geweld voortstroomt. Dan heeft het breken der touwen of ander ongeval menigmaal het verlies van vele menschenlevens ten gevolge. Daarom is de, slechts een paar palen langere weg, die van Magelang over Menoreh naar Bôrô-Boedoer voert, te verkiezen; want ook hij loopt, even als de andere, door heerlijke streken en langs een aantal dessa's die bevallig tusschen klapperboomen verscholen liggen; maar hij biedt bovendien in eene stevige vaste brug eene veel zekerder gelegenheid, om de Progo ten allen tijde over te trekken.

Van Magelang daalt de bodem in zachte glooijingen tot aan den oever der rivier, aan wier overzijde, op eene nabij gelegen hoogte, onder eenen reusachtigen wilden katoenboom, een kleine, half vergane tempel de aandacht trekt. Onder zijnen oostelijken wand hebben de wortels van den boom zich eenen doorgang gebaand, en den geheelen wand opligtende, zijn verband met het overige van het gebouw verbroken. Zoo zijn het niet slechts de aardbevingen, de verwoestende werking van het luchtsgestel en de vernielende handen van menschen, die de gedenkteekens van vroegere eeuwen bedreigen; ook de onweerstaanbare kracht van eenen tropischen plantengroei brengt in ruime mate het hare bij, om het werk der slooping te bevorderen.

De onmiddelijke nabijheid, de overeenkomst van bewerking der versiersels, die versiersels zelven en de beeldwerken die tegen de muren zijn uitgehouwen, wettigen de onderstelling, dat deze tempel, door de inlanders Tjandi Pawon of ook Dapor, d. i. keuken genoemd, door zijne bestemming in een min of meer naauw ver-

band heeft gestaan tot Bòrô-boedoer [1]). Wij willen daarom eenige korte oogenblikken vertoeven, om hem wat van nabij te beschouwen.

Het gebouw is, als zoovele andere van het oude Java, in zijnen hoofd- en grondvorm een vierkant, met een vooruitspringend gedeelte aan elke der vier zijden, zoodat het grondvlak twaalf hoeken vertoont. Het is op elke zijde 10 meters breed en bereikt thans nog eene hoogte van ongeveer 9 M. zijnde het bovenste gedeelte der pyramidevormige dakbedekking ingestort; deze laatste was uit vlakke lagen van, elkander steeds meer en meer naderende, lange, uit trachiet gehouwen steenen zamengesteld.

Het onderste gedeelte van het gebouw bestaat uit eenen sokkel, 1,40 meter hoog, zamengesteld uit een bovenlijstwerk van drie uitspringende en één inspringend plat bandje; uit den teerling en eenen hoogen voet, die gevormd wordt van boven naar beneden door twee uitspringende, één inspringend en wederom een uitspringend plat bandje, eenen uitspringende staf, drie inspringende en één uitspringend plat bandje, een klokojief en eenen uitspringenden platteren band op plint. Het teerlingvlak van dezen sokkel is aan het middelste, vooruitspringende gedeelte van elke der zijden van het gebouw, behalve aan de noordzijde, door breede staande lijsten of banden in drie deelen of kasementen gescheiden, die ook op de ter wederzijde terugwijkende gedeelten uitgehouwen, en met uitkomend beeldhouwwerk versierd zijn.

De tempel zelf heeft als hoofdgestel, wederom van boven naar beneden tellende, éénen uitspringenden en éénen inspringenden breeden platten band, een omgekeerd klokojief, eenen breeden platten band, twee inspringende, twee uitspringende en wederom eenen inspringenden band, alles te zamen ter hoogte van 1,35 M., waarvan aan den breeden band, dien wij het fries zouden kunnen noemen,

---

1) Niet minder is dit het geval met eenen anderen tempel, Tjandi Mendoet geheeten, merkwaardig ook, om de drie zeer groote beelden van eenen Boeddha en twee heilige vorsten, die binnen in het heiligdom zijn bewaard gebleven. Het zou zeer te wenschen zijn, dat de naauwkeurige teekeningen, ook van dezen tempel en zijn beeldhouwwerk voor de Regeering door Wilsen vervaardigd, met toelichtende beschrijving in het licht gegeven en algemeen verkrijgbaar werden gesteld.

onder het omgekeerd klok-ojief, 30 centimeters toekomen. De muur of het teerlingvlak heeft eene hoogte van 1,95 M. Het voetlijstwerk bestaat uit een uitspringend, een inspringend en wederom een uitspringend plat bandje, eenen uitspringenden staf, drie inspringende en drie uitspringende smalle bandjes, een klok-ojief op breederen platten band en daaronder nog twee uitspringende platte banden, alles te zamen ter hoogte van 1,20 M.

In het midden van den noordelijken gevel een portaal, ongeveer 1 M. vóór den muur uitspringende te gelijker hoogte en gedekt met hetzelfde lijstwerk als die muur, breed buitenwerks 2, binnenwerks 1,2 M. Een trap met twaalf treden, waarvan acht treden buiten het portaal lagen, voerde van den beganen grond in het gebouw, had dezelfde breedte als het portaal en tot aan den voet van den sokkel eene diepte van 3 M. De muren van den tempel hebben eene dikte van 2 M., terwijl in het inwendige slechts eene ruimte van 3 M. voor elke zijde overblijft. In den bodem is eene komvormige uitdieping van 2 M. middellijn en in het midden 6 decim. diep; of zij oorspronkelijk tot het plan van het gebouw behoorde, dan wel als een werk van latere tijden en het graven naar welligt verborgen schatten beschouwd moet worden, kunnen wij niet beslissen. Aan den oostelijken, zuidelijken en westelijken gevel zijn, ter hoogte van 1,75 M. boven den vloer, twee lichtopeningen aangebragt elk 20 cM. breed, 30 cM. hoog en 1,75 M. van elkander verwijderd. In den oostelijken en den westelijken wand is in het midden, 30 cM. boven den vloer eene nis uitgespaard, 70 cM. breed en 60 diep, van boven met eenen boog gesloten en rondom met een lijstwerk omzet, zooals wij dit om de nisgebouwen van de Boeddhabeelden bij Bôrô-Boedoer zullen leeren kennen. Boven aan den top in eenen mensterkop, als sluitsteen uitloopende rust de boog met de ondereinden op eene soort van draagsteen, waarop een liggende tijger is uitgehouwen. Aan den achterwand is in plaats van eene nis een uitsprong aangebragt [1]).

---

1) Wij hebben gemeend bij de beschrijving der bouwkunstige bijzonderheden en de opgaaf der afmetingen, ons te moeten houden aan de door den heer Wilsen met veel

Het friès, of de breede band van de kroonlijst is versierd met uitgehouwen ringen, waarin vierbladerige bloemen, een en ander tusschen doekslingeringen die aan de bovenzijde aan lotusbloemen bevestigd zijn; uit deze laatste dalen snoeren met parels of zaadkorrels af tot aan de benedenzijde van het fries, een en ander veel overeenkomende met de versieringen onder de Boeddhanissen van den vierden en den vijfden omgang van Bôrô-Boedoer, op Pl. XIII onder n° 8 afgebeeld.

Op het teerlingvlak van den sokkel zijn, zooals wij hierboven zeiden, kasementen uitgespaard, waarin de telkens terugkomende voorstelling van eenen met eenen grooten bloemen- en bladerentak als in de lucht zwevenden geest, met het kapje van eenen Boeddhaleerling, is uitgehouwen.

De buitenmuur van het portaal is met ruitversieringen bewerkt.

Nemen wij thans in oogenschouw wat er van de voorstellingen rondom tegen de buitenmuren is overgebleven.

Aan den oost-, west- en zuid-gevel schijnen die voorstellingen in de hoofdzaak niet veel van elkander verschild te hebben. Het middelste, vooruitspringende muurvlak toonde, tusschen de twee vensteropeningen eene groote, sierlijke vaas met lotusbloemen, tusschen twee kleine schalen die op drie voetjes staan, en waarin zich eene bloem bevindt. Onder deze vaas en de lichtopeningen, is een aan den Boeddha geheiligde, zinnebeeldige, hoofdzakelijk uit lotusbloemen zamengestelde boom uitgehouwen, welks top met het zonnescherm en den vliegenjager, als waardigheidsteekens versierd is. Aan den voet van den boom staan vijf hooge vazen of toegebonden zakken, met offergaven of kostbaarheden. Regts een mannelijke, links eene vrouwelijke Gandharva (een wezen met het bovenlijf van een mensch het benedenlijf van eenen vogel, de bekende harpye van de Grieksche mythologie) als bewakers van den boom, en boven hen, twee hemelgeesten, doch nu regts een vrouwelijke en links een mannelijke, die op de wolken gedragen met

---

zorg vervaardigde en keurig bewerkte teekeningen, ook waar de opgaven dienaangaande van Wilsen in zijne Verhandeling getiteld: *Bôrô-Boedoer* (*Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk. uitgeg. door het Batav. Genootsch.*, Dl. I, blz. 236, 237) verschil aanboden.

bloemstengels in de handen naar den boom toezweven. De oostelijke muur is, zooals wij boven zeiden, grootendeels vernield.

Ter weêrzijde van den voorspringenden muur van elken der drie genoemde gevels, is op elk der twee achterwaarts wijkende muurvlakken, een staand beeld uitgehouwen, tusschen twee met talrijk lijstwerk versierde pilasters, op elken van welke met het eene einde een boog rust, welks ander einde zich in het midden met dat van den anderen vereenigt. Deze beelden stellen, voor zoover zij overgebleven zijn, alle vorsten of andere aanzienlijke mannen, ook vrouwen voor, die tot eenen hoogen trap van Boeddha-volmaking zijn opgeklommen. In de eene hand houden zij den stengel van eene uit een bladversiersel nevens hen op den grond hoog opschietende, min of meer geopende lotus- of andere bloem, in de andere hand dragen zij insgelijks eene bloem, of zij bewegen die hand op onderscheidene wijzen als met betoogend gebaar. Op den zuidgevel is dit laatste het geval met de beide beelden, waarvan het een de regterhand met de binnenzijde opwaarts gekeerd op de hoogte van de borst, het andere met de vingers eenigszins opgeheven vóór de borst opheft. Aan den westgevel toonen de wijkende vlakken twee vrouwebeelden, met den langen bloemstengel in de regter-, eene bloem in de linkerhand. De eene vrouw, regts van het groote tafereel, heeft het regterbeen eenigszins opgetrokken en achter den linkervoet op de teenen rustende; beide onderscheiden zich als heilig door de lichtschijf achter het hoofd. Op den westelijken gevel is slechts het beeld op het digst aan den zuidelijken gevel grenzende vlak overgebleven, het stelt insgelijks eene vrouw voor met de lichtschijf achter het hoofd, den langen bloemstengel in de linker-, eenen bloemknop in de regterhand. Aan den noordelijken gevel eindelijk is alleen op het wijkende vlak, grenzendende aan den oostelijken gevel, het beeld overgebleven van eenen man insgelijks met de lichtschijf achter het hoofd, de regterhand open met de opening buitenwaarts, naar voren uitgestrekt.

Eindelijk is nog tegen de westzijde van den trap een groot gedeelte van een tafereel overgebleven, waarop een viertal mannen, een hoofdpersoon met drie zijner volgelingen knielend hunnen eer-

bied betuigen bij eenen heiligen boom (?) waarvan het bovengedeelte met de bladeren thans ontbreekt en alleen maar de stam meer zigtbaar is; nevens dien boom ter wederzijde eene groote vaas met geschenken en offergaven.

Het is waarschijnlijk naar aanleiding van deze laatste voorstelling, waarop de inlanders voorraadsvazen meenen te zien, en dienenden die kommen met spijzen dragen, dat de tempel door hen met den naam van Dapor of keuken wordt onderscheiden.

Het vooruitspringend gedeelte, dat tegen den achterwand binnen in den tempel nog aanwezig is, kan, evenals in andere diergelijke gebouwen, bijv. in den tempel te Mendoet, tot voetstuk hebben gediend van een zittend Boeddhabeeld. Of in de beide, tegenover elkander in de zijwanden aangebragte nissen vroeger beelden geplaatst waren, is onzeker, maar het wordt door hetgeen wij van andere tempels weten niet onwaarschijnlijk gemaakt.

Met betrekking tot de bijzondere bestemming van het gebouw zou dán eerst met eenige zekerheid kunnen beslist worden, wanneer wij het nog kenden in zijnen oorspronkelijken toestand, en in het bezit van het beeld of de beelden, die er eenmaal in geplaatst waren, en wanneer ons de stellige bewijzen werden gegeven van den aard der betrekking waarin het tot Bôrô-Boedoer stond. Zijne meer algemeene bestemming als tempel en plaats van godsdienstige hulde kan niet betwijfeld worden; dat daarbij slechts aan Boeddhavereering te denken valt, is meer dan waarschijnlijk; de voorstellingen op de muren uitgehouwen wijzen duidelijk op die bestemming. En wanneer wij ons bij een bezoek van Bôrô-Boedoer, het heilige der heiligen waarheen de geloovige zijne schreden rigtte, overtuigen van de overeenkomst van voorstellingen, versieringen en stijl van werk, dan zullen wij ons welligt niet zoo vreemd gevoelen van de meening van den heer Wilsen, die Tjandi Pawon aanziet als meer opzettelijk bestemd, om den pelgrim, voordat hij tot den heiligen berg en den grooten Boeddha naderde, eene plaats aan te bieden, waar hij zich ter voorbereiding afzonderen, zijn hart van onreine gedachten zuiveren, en zich voor de verheven gewaarwordingen en aandoeningen, die hem op Bôrô-Boedoer wachtten, stemmen kon.

Wij zouden ons gaarne voorloopig aan die gissing aansluiten, ook zonder daarom eenig groot gewigt te hechten aan de naamsafleiding van de nabijgelegen dessa Projonalam, zooals die door den Regent van Magelang aan den heer Wilsen medegedeeld, en in beeldspraak opgevat met „gezuiverd hart" (van projo, scherp en naham, hart) vertaald werd.

Maar verwijlen wij niet te lang bij Tjandi Pawon en spoeden wij ons naar Bôrô-Boedoer zelf. De bodem van het omliggend terrein wordt door eene zeer vette klei gevormd, waarover vulkanische asch en zand gespreid liggen. De meerendeels kale bergketen in de onmiddellijke nabijheid bestaat uit kalk, benevens eene slechte, brooze marmersoort; hier en daar vindt men losse trachietblokken, sommige van zeer aanzienlijke grootte. Hun aantal vermeerdert, naar mate men den weg, die over Mendoet naar Montilan leidt, vervolgt, en de rigting waarin zij liggen, van het oosten naar het westen is dezelfde die de aschmassa, bij de uitbarsting van den Merapi in September 1849, genomen heeft. Dit geeft aanleiding om te onderstellen, dat vroegere uitbarstingen die trachietblokken zoover medevoerden, en de omstreken van Mendoet en Bôrô-Boedoer overvloedig van bouwstoffen voorzagen, welke anders om de bezwaren van het vervoer, voor de stichters dier gebouwen van geene waarde zouden geweest zijn, maar nu met betrekkelijk geringe moeite naar de plaats harer bestemming overgebragt konden worden.

Eene andere omstandigheid oefende op de keuze van eene plaats voor de stichting van het heiligdom, eenen grooten invloed. Een tamelijk hooge heuvel, het geheele omliggende terrein beheerschende, en daardoor ook op eenen aanzienlijken afstand zigtbaar, deed eene uitnemende aanbeveling gelden door zijne fraaije ligging, en kon tevens den kern leveren voor den pyramidalen bouw, en de boven elkander verrijzende terrassen, die het ontwerp des bouwmeesters vorderde. Die fraaije ligging schijnt voor een godsdienstig gebouw een vereischte geweest te zijn; want waar men de tempels en heilige gebouwen der Boeddhisten vindt, daar erkent men eenen fijnen smaak in de keuze van plaatsen, uitmuntende door hare schoonheid, of op bergtoppen van waar

men een uitgestrekt vergezigt genieten kan, het heiligdom zich reeds op eenen verren afstand aan den reiziger vertoont.

Toen in January 1814 de Luitenant-Gouverneur Sir Stamford Raffles zich in Samarang bevond, vernam hij, dat in Kedoe op of onder den heuvel, in de onmiddellijke nabijheid der dessa Boemi-Segoro uitgestrekte bouwvallen van eenen grooten oud-Indischen tempel aanwezig waren. Geheel doordrongen van het belang dat de wetenschap bij een naauwkeurig onderzoek dier oude overblijfsels kon hebben, welligt ook in de hoop van hier niet minder prachtige kunstschatten aan den dag te brengen, dan die negen jaren vroeger in het niet ver verwijderde Prambanamsche, op last van het Nederlandsch bestuur opgemeten en afgeteekend waren [1]), droeg hij aan den luitenant der genie, den heer Cornelius de taak op, om de bedoelde bouwvallen, bij de inlanders onder den naam van Bôrô-Boedoer bekend, zorgvuldig te onderzoeken, aftemeten, naauwkeurige plans en teekeningen te vervaardigen en die door eene behoorlijke beschrijving toe te lichten. Van al het noodige toegerust begaf zich de heer Cornelius tegen het midden van Januarij op reis naar Magelang doch vernam aldaar aangekomen tot zijne teleurstelling, dat het ongunstige weder en de zware en aanhoudende regens, voor het tegenwoordige althans, de vervulling van zijnen arbeid onmogelijk hadden gemaakt. Een zijner medehelpers naar Bôrô-Boedoer gezonden om zich persoonlijk omtrent den staat van zaken te vergewissen, keerde terug met de volledige bevestiging van de ongunstige berigten. Want niet alleen was de geheele omtrek en vooral de heuvel die de bouwvallen aanwees, als doorweekt, maar de bouwvallen waren met aarde en ruigte overdekt, waarin hier en daar zelfs boomen van eene vrij aanzienlijke grootte wortels geschoten hadden en welig groeiden. Er moest dus eerst eene geregelde opdelving ondernomen en daartoe beter weder en gun-

1) Zie het opstel: *Javaansche tempels bij Prambanam*, in de *Bijdragen tot de taal- land- en volkenkunde van Nederl. Indië*, III Dl. blz. 1 en volgg.

stiger jaargetijde worden afgewacht. Eerst vijf maanden later kon de onderneming haren voortgang erlangen, en begaven de reizigers zich naar Bôrô-Boedoer, waar hun door den Demang, of het dessahoofd van Boemi Segoro eene vrij gebrekkige hut tot verblijfplaats aangewezen werd, doch door den Resident alle mogelijke hulp beschikbaar was gesteld.

Meer dan tweehonderd arbeiders werden gedurende vijfenveertig dagen bezig gehouden met het omkappen van boomen, het verbranden van kreupelhout en ruigte en het wegnemen van de aarde waaronder het geheel bedolven en verholen lag. Eene taak die veel beleid en aanhoudend naauwkeurig toezigt vorderde, daar op vele plaatsen de muurwerken meer dan twee decim. van hunnen loodregten stand uitgeweken waren, en bij eene geheele wegruiming van het puin en de aarde, met instorting dreigden. Waarschijnlijk is het aan die omstandigheid toe te schrijven, dat bij deze eerste opdelving de van lieverlede aan het licht komende beeldwerken tegen de wanden van de omgangen, wel bewonderd, maar slechts zeer weinige afgeteekend zijn. De heer Cornelius stelde zich tevreden met het opmeten en in teekening brengen van het geheel tot een meer uitsluitend bouwkunstig doel, en heeft waarschijnlijk gevreesd, dat, wilde hij ook de tallooze basreliefs ontblooten en afteekenen, zijne taak veel te groot van omvang, en door het uitwijken der muren zijne opmetingen te veel bemoeijelijkt, het leveren van naauwkeurige plans en teekeningen van den bouw zelven onmogelijk zouden worden. Maar hij moest ook in het oog houden, dat de uitvoering van zijne taak niet mogt geschieden ten koste van het gebouw, dat ook voor de toekomst zoolang mogelijk tegen vernietiging of beschadiging moest gewaarborgd worden. De verlichte en belangstellende zorg van de elkander opvolgende Residenten van Kedoe, waaronder de heer Hartman in dit opzigt vooral genoemd moet worden, heeft dien waarborg ook in lateren tijd niet doen ontbreken, en toen de Regeering het gewigtige besluit nam, om van de beelden en basreliefs van Bôrô-Boedoer afteekeningen te doen vervaardigen, kon de heer Wilsen met den hem toegevoegden teekenaar dien arbeid aanvaarden, en het tweede gedeelte der

voor de wetenschap zoo nuttige onderneming ten einde brengen, waarvan het eerste gedeelte door den heer Cornelius met zulk eenen goeden uitslag was volbragt geworden.

Bij de beschrijving van den aanleg en de zamenstelling van het gebouw en zijne verschillende deelen houden wij ons vooral aan het verslag van laatstgenoemden heer, in de zeker niet onnatuurlijke onderstelling, dat bij de eerste ontgraving in 1814 alles zich nog in meer ongeschonden toestand bevond, en opzettelijk opgenomen, ook met meer naauwkeurigheid beschreven kon worden, dan later het geval was. Waar eenig nieuw onderzoek aanleiding bood tot aanvulling of verbetering, willen wij ons die gelegenheid niet nutteloos laten ontglippen, maar rekenen het juist niet volstrekt noodig, om van elke kleine wijziging opzettelijk melding te maken. Men vergelijke verder Pll. III, IV, V.

Gelijk wij hier boven reeds zeiden, is het geheel rondom den heuvel gebouwd, welks top zich ongeveer 150 voet of ruim 47 meters [1]) boven de omliggende vlakte verheft. De eerste aanleg begint op eene hoogte van ongeveer 15,5 M. van den voet. Uit het *plan van de ligging van Tjandi Bôrô-Boedoer* door Cornelius opgemeten, schijnt men te kunnen opmaken, dat de helling op die hoogte afgebroken werd, en in eene platte oppervlakte overging, waaruit weldra het overige van den heuvel verrees. Hetzij nu de ontwerpers van den bouw den heuvel meer of min reeds in dien toestand vonden, of dat zij dien opzettelijk aldus wijzigden, hij was of werd daardoor voor hun oogmerk uitmuntend geschikt, daar zijn benedengedeelte, als eene breedere grondlaag, de terrasvormig opklimmende deelen van het geheel gemakkelijk dragen kon, en het aanbrengen van grondslagen, zoo om verzakkingen te voorkomen als anderszins, onnoodig maakte.

Op de zooeven genoemde hoogte van 15,5 M. boven den voet beginnende groef men bij de stichting van het gebouw, de tot aan den top overblijvende 31,5 M., in dier voege af, dat het geheel, het bovenste vlak medegerekend, als het ware twaalf elkander

1) Wij zullen voortaan, ook waar afmetingen uit de aanteekeningen van Cornelius of andere vroegere berigtgevers ontleend zijn, de roeden, voeten en onderdeelen, tot meters enz. herleiden.

opvolgende terrassen vormde, eenigszins te vergelijken met de zoogenoemde trappenpyramiden bij Aboesir, Sakkara en Meidoem in Egypte, die insgelijks, zonder afzonderlijk gelegde grondslagen rondom eenen zandheuvel gebouwd, in steeds kleiner wordende terrassen, trapvormig zijn opgetrokken.

Het onderste terras van Bôrô-Boedoer vormde, volgens de onderzoekingen van 1814 een volkomen gelijkzijdig vierkant, elke zijde 151,6 M. metende; het geheel verhief zich slechts 0,236 boven den grond waarop het rustte, en was uit platte, zeer gelijk naast elkander gelegde en uit trachiet gehouwen steenen [1]) zaamgesteld. In het midden van elke der vier zijden, die naar de vier hemelstreken gerigt zijn, waren, als om de toegangen te onderscheiden, twee zittende leeuwen [2]) op voetstukken geplaatst, met de opengesperde muilen tegen over elkander, en dus met hunne zijden evenwijdig aan den rand van het terras; hoog, met het voetstuk 1,7 M., breed ruim 0,80 en lang ongeveer 1,26 M.; het voetstuk alleen ter hoogte van 0,3 M. Achterhoofd, hals en borst waren met rijk gekrulde manen voorzien, en de staart liep midden over den rug tot aan het hoofd omhoog. Hunne bewerking wordt als zeer fraai geroemd, doch de teekening die er van gemaakt werd, geeft den oorspronkelijken stijl, althans in de kleinere bijzonderheden, niet naauwkeurig genoeg weder, om haar aan onze beschrijving toe te voegen. Zij stonden op eenen afstand van 7,38 M. van elkander verwijderd en vormden aldus eenen doorgang van gelijke wijdte. Of van die acht leeuwen, die twee aan twee elken toegang van eene der vier zijden van het terras bewaakten, nog een of meer overgebleven zijn, of zij elders heen vervoerd werden, dan wel of zij, bij hunne oorspronkelijke standplaats gebleven, tegen het vernielend geweld van den tijd en de menschen op den duur niet bestand waren,

1) Cornelius geeft als de afmetingen der steenen, voor de grootste eene lengte van 1,413 M. in het vierkant, eene dikte van 0,236 tot 0,262; voor de kleinste eene lengte van 0,471, bij eene breedte van 0,314 tot 0,366; en eene dikte van 0,236.

2) Wanneer wij hier en in het vervolg van leeuwen spreken, dan bedoelen wij de monsterdieren, die wel veel in hunne gedaante op den koning van het woud gelijken, maar eigenlijk uit leeuw, tijger, misschien ook wel eenigermate den stier zamengesteld zijn.

durven wij niet verzekeren; maar wij moeten het betwijfelen, daar de heeren Wilsen en Brumund er even min van gewagen als van dit geheele terras zelf. Wel spreekt de heer Wilsen, in zijne gedrukte verhandeling (*Tijdschr.* enz. blz. 249, 250) van "vele leeuwen" die "nog onvoltooid en nog weinig meer dan logge steenklompen" zijn, en van "grootere leeuwen die overgebleven of wel afgewerkt zijn", (zulk eenen leeuw vinden wij misschien op Pl. VI. 4 afgebeeld) maar dan bedoelt hij klaarblijkelijk de leeuwen die de trappen naar de tweede en derde verhooging versierden. De heer Brumund heeft van het door ons beschreven terras en waarschijnlijk ook van de daartoe behoorende leeuwen geene overblijfselen gezien, en van de daarop volgende verhooging, die wij zoo aanstonds zullen beschrijven, slechts een gedeelte meer aanwezig bevonden. Hij noemt haar een plaveisel van ruim 1 M. breed, en loopende rondom het 2,2 M. hoogere terras, dat door hem, even als door Wilsen en door den schrijver van het opstel in het *Tijdschrift van Nederl. Indië* Aug. 1858 (blz. 105 vlgg.) als het eerste beschouwd wordt, maar eigenlijk het derde is. Dit plaveisel was, toen Brumund Bôrô-Boedoer bezocht, op verscheidene plaatsen onder den opgehoogden grond verdwenen; op andere plaatsen had men de bovenste laag steenen weggenomen. Aan de noordzijde zag hij iets lager weder eenen terrasvloer 2 M. breed, over welks randsteenen een band gebeiteld was. Hij meende daarin een lager liggend terras te moeten erkennen, en toen hij met eenen scherpgepunten bamboestok aan de westzijde, loodregt langs den kant van laatstgemelden vloer den grond onderzocht, stootte hij op eene diepte van 1,2 M. wederom op eenen steenen vloer. Dit leidde hem tot de onderstelling, dat ook die vloer vroeger zigtbaar en misschien nog op een of meer, thans diep bedolven terrassen verheven zou geweest zijn.

De vloer die de verdere boring van den heer Brummund stuitte, is dezelfde dien wij als het eerste terras beschreven, en die een groot vierkant vormende, 14,70 M. breedte heeft, tot aan den digtst naderenden oorprong van de tweede of de volgende verhooging. Waar de omtrek dezer laatste terugspringt, wordt natuurlijk de breedte van de eerste verhooging ook zooveel te aanzienlijker.

Deze tweede verhooging of het tweede terras is ongeveer 1,52 M. boven het eerste gelegen, en vormt niet meer een vierkant, maar een twintighoekig grondvlak, waardoor zijn omtrek zich meer aan den ronden vorm van den heuvel aansluit. Daar al de vier hoofdzijden aan elkander gelijk zijn behoeven wij slechts ééne meer naauwkeurig te beschrijven. Plaatsen wij ons in het midden vóór eene dier vier zijden, dan zien wij op eenigen afstand, regts en links, het tweede terras, nadat het ter lengte van 50,23 M., evenwijdig aan het eerste geloopen heeft, regthoekig ongeveer 2,67 M. terugspringen, om dan weder aan elke der beide zijden, ruim 18,05 M. ver de eerste rigting te vervolgen, nogmaals regthoekig 2,67 M. terug te wijken, en eindelijk wederom in de vorige rigting ruim 12,58 M. voortloopende te eindigen; de geheele afstand van het eene einde van het terras tot het andere bedraagt dus ongeveer 111,50 M. De diepte of de afstand tot aan de daarop volgende verhooging, was ruim 3,45 M. Herinneren wij ons nu dat de heer Brumund het onderste plaveisel voor zoover het zigtbaar was, ruim eenen meter breed bevond, en aan eene aan de noordzijde iets lager zich vertoonende bevloering eene breedte van 2 M. toekent, dan blijkt het dat het ruim 3,69 M. breede of diepe terras, dat in 1814 nog vrij ongeschonden aanwezig was, sedert door afvallend puin en vuil bedekt geworden en gedeeltelijk of geheel verzakt en uiteengeweken, zich later en ook tijdens het bezoek van Brumund, in zijnen oorspronkelijken vorm niet meer liet herkennen, zoodat laatstgemelde heer twee verschillende bevloeringen meende te zien, waar die schijnbaar lagere slechts het weggezakte, grootere gedeelte van de hoogere was. Het terras, zooals wij zeiden 3,69 el diep, was met platte steenen zeer regelmatig belegd, en lag met zijne oppervlakte eenigszins naar buiten afhellende. Juist in het midden was een trap van vier treden [1]) aangebragt waarlangs men van het benedenste vlak opklom. De trap had met de borstweringen eene breedte van 3,69, eenen voorsprong van ruim 1,88 M. en was ter wederzijde van eene leuning of borstwering voorzien, die boven met de oppervlakte

1) Zie tekstplaat I bij a.

van de bovenste trede gelijk komende, in eene sierlijke kromming afdaalde en dan in een gapend olifantshoofd uitliep welks slurp achterwaarts omhoog gekruld was. [1]) De heer Cornelius deelt in zijne beschrijving geene verdere bijzonderheden omtrent deze trapleuning en hare versieringen mede, maar in zijne teekening zien wij, binnen in den gapenden muil van het olifantshoofd eenen zittenden leeuw, terwijl het achterste of bovenste uiteinde van de leuning uitloopt in een gapend leeuwenhoofd, dat met het achterste gedeelte tegen den regtstand van het terras aansluit.

Uit dit terras verrijst het derde, met eene hoogte van 2,28 M., eene diepte van 6,358 tot aan de buitenzijde der borstwering, die in 1814 nog vrij ongeschonden bewaard gebleven, thans verdwenen is. Een trap van 7 treden [2]) levert den toegang; hij is, even als de eerst beschrevene, met de borstweringen, 3,69 M. breed, in hoogte even als het terras, ongeveer 2,28, en heeft eene diepte of eenen voorsprong van 2,512, zoodat tusschen zijne eerste trede en den kant van het terras waarop hij rust nog eene ruimte blijft van 1,178. De leuningen ter wederzijde sloten boven tegen de bovenzijde aan van eene borstwering die dit derde terras eenmaal omzoomde, liepen van daar nederwaarts in eene sierlijke kromming, in de gedaante van een regt ojief, tot boven de tweede trede, waar zij loodregt 0,471 afdaalden, dan wederom ongeveer 0,860 evenwijdig aan het terras zich verlengden, om eindelijk weder loodregt te dalen en in eene krul op den vloer van het tweede terras te eindigen. Op het zoo even vermelde vlak loopende gedeelte waren twee zittende leeuwen, op elke leuning een, geplaatst, geheel overeenkomende met - doch kleiner dan de leeuwen die den toegang tot het onderste terras bewaakten. Met het voetstuk hadden zij slechts eene hoogte van 0,942, bij eene breedte van 0,471 en eene lengte van ongeveer 0,785. Aan de binnen- en buitenzijden waren de regtstanden der leuningen bewerkt met eene ongeveer 0,21 breede lijst, uit een halfrond tusschen twee smalle platte bandjes zamengesteld. De

1) Welligt is de bewerkte steen op Pl. VI n°. 2 afgebeeld de slurp van zulk een olifantshoofd.

2) Zie tekstplaat **1** bij **b**.

heer Brumund vond de overblijfselen dezer leuningen nog aan den trap van de westelijke zijde, aanwezig.

De omtrek van het terras volgde dien van het onmiddellijk voorafgaande; het week op elk der vier hoofdzijden van het twintighoekig grondvlak, regts en links van het middelste vooruitspringende gedeelte, tweemaal terug, zoodat het, een weinig naar buiten afhellende, overal dezelfde breedte of diepte van 6,358 of, van de binnenzijde der borstwering af gerekend, van 5,494 bleef behouden. De oppervlakte was, even als die van het voorgaande met platte steenen bevloerd; de muur die het steunde en insloot was tot op eene hoogte van 1,57 geheel en al glad bewerkt, doch voor het verdere zijner hoogte versierd, eerst met eenen 0,092 breeden, en even zooveel vooruitspringenden band, en vervolgens, na nog eene tusschenruimte van 0,144, met eene kroonlijst, die 0,419 hoog, zamengesteld was uit eene breede dekplaat, een bandje, een breed kwartrond en nog een smal bandje, en ongeveer 0,262 op den regtstand van den muur vooruitsprong. Op dezen muur, welks bovenvlak met de bevloering van het terras zamenloopt, was eene borstwering[1]) opgetrokken ter hoogte van 0,838 die het geheel aan al de zijden omzoomde, en alleen door de vier doorgangen in het midden van elke zijde, afgebroken werd. Deze borstwering kan in de zamenstelling van haar lijstwerk, even als die van een pedestal, in drie deelen onderscheiden worden: eene kroonlijst van 0,47, eenen teerling van van 0,13 en eenen voet van 0,236 hoogte. De kroonlijst bestaat uit eenen kleinen platten band als dekplaat, vervolgens uit een omgekeerd of klokojief, daaronder eenen smallen band, dan eenen breederen uitspringenden band, waaronder eindelijk wederom inspringend een smaller bandje. De geheele uitsprong meet 0,262, gerekend van den kant van het dekstuk. Het tweede deel of de teerling is slechts 0,13 hoog, en wijkt bij den uitspringenden breeden rand van de kroonlijst vergeleken, ongeveer 0,157 terug. De voet is zamengesteld uit een bandje, wederom een klokojief, en eenen breederen band, die onder ééne lijn ligt met de bo-

---

1) Zie tekstplaat **I** bij **c**.

venzijde van de kroonlijst van den straks beschreven muur. Aan de binnenzijde levert de gedaante van de borstwering dit verschil, dat het lijstwerk van den voet uit een smal bandje en eenen breederen band daaronder bestaat. In dezen laatsten is de opening aangebragt van de goten, die, schuins afloopende tot aan de opening in het onderste bandje aan de buitenzijde, het water van den binnenvloer naar buiten moesten afleiden. De borstwering meet boven op 0,314, in hare grootste dikte 0,864, en aan den teerling of hare kleinste dikte 0,602 M.

Boven op het lijstwerk van den muur waren buiten, vóór de zoo even beschreven borstwering, op gelijke afstanden van elkander, 1,413 M. uit het midden gemeten, antefixen aangebragt, die den vorm hebben van eenen regthoek met eenen daarop geplaatsten gelijkbeenigen driehoek, en op de voorzijde met bladversierselen behouwen zijn; de breedte is 0,733, de hoogte tot aan den top van den driehoek 0,445. Op het middelste, vooruitspringende gedeelte van den muur bevonden zich ter wederzijde van den trap vijftien, dus in het geheel dertig antefixen, waarvan twee tegen de trapleuning slechts uit de helft van dit bouwkunstig versiersel bestonden, terwijl de twee aan de buitenhoeken met de twee helften regthoekig tegen elkander uitgehouwen, voor de eene helft tot de voorzijde, voor de andere helft tot de inspringende zijde van den muur behoorden.

Op de eerste insprongen ter regter en ter linker zijde waren drie antefixen geplaatst; ééne geheele in het midden, twee halve aan de uiteinden. Op elke der, naast aan het midden terugwijkende gedeelten van den muur bevonden zich veertien antefixen, waarvan twaalf geheele, en twee halve aan de beide hoeken, de daaropvolgende insprongen hadden wederom elk drie antefixen, even als de voorgaande, en eindelijk de laatste terugwijkende muren een aantal van tien antefixen, waarvan insgelijks twee halve op de hoeken. Al deze antefixen, behalve die op de verschillende hoeken, hadden in het midden eene opening, waardoor het regenwater van den binnenvloer langs gootjes, zoals wij die hierboven beschreven, naar buiten ontlast werd. Er bevonden zich dus op elke der vier hoofdzijden van den bouw negen-

tig antefixen, waarvan zeventig met gootjes; in het geheel voor de vier hoofdzijden, de halve op de hoeken medegerekend, te zamen 360 antefixen, waarvan 280 met gootjes. Dit groote aantal werd vereischt omdat, gelijk wij hieronder zullen zien, het water van elk hooger gedeelte naar de lagere werd afgeleid, en dus op het laagste door eene borstwering ingesloten terras, vooral bij hevige regenbuijen plotseling een groote toevloed van water te wachten was, dat om schade te verhoeden zoo spoedig mogelijk moest kunnen wegstroomen.

In de geschreven opgaven van den heer Cornelius, die wij tot hiertoe steeds volgden, wordt het geheele aantal der door ons vermelde antefixen op 408, waaronder 342 met goten, begroot. Wij meenden de dwaling in deze opgaaf met eenige zekerheid te kunnen herstellen, uit de getallen van de antefixen enz. op elk onderdeel van den muur, vergeleken met de opgaaf van hunne afstanden onderling, en van de lengte van den geheelen muur; de uitkomst dier berekening werd bevestigd, door de vergelijking van de teekeningen, zoodat wij haar als de juiste mogen aannemen.

Toen de heer Wilsen de hem in 1849 opgedragen taak aanvaarde, was, en welligt sedert lang reeds, de geheele borstwering verdwenen; ook van de antefixen schijnen toen geene sporen meer aanwezig te zijn geweest. Hij bemerkte echter langs den rand van het terras, door hem de buitengalerij genoemd, vierkanten en regthoeken van onderscheidene grootte, niet meer dan eenen halven duim diep in den vloer uitgehouwen, en door horizontaal loopende strepen van elkander afgescheiden. Hij trok daaruit het besluit, dat vroeger eene leuning, even als toen nog bij den tempel van Mendoet, langs den buitenomtrek aangebragt was; of dat afzonderlijke voorwerpen, die juist in de daarvoor bestemde vierkanten pasten, aldaar geplaatst waren geweest. Deze laatste meening acht hij de waarschijnlijkste en stelt zich daarbij voor, dat tot zulk een doel een groot aantal leeuwen op voetstukken rondom het geheel den uitersten rand van het terras versierden.

De heer Brumund spreekt van deze uitgehouwen vierkanten en

regthoeken niet, maar hij vermeldt de kroonlijst van den muur, als eenen rand van gladde banden en eenen gebogen band. De schrijver van het opstel in het *Tijdschr. v. Ndl. Ind.* Aug. 1858, vermeldt eenige sierlijke kroonlijsten aan het boveneinde van den overigens geheel gladden muur, maar sporen van eene borstwering of leuning hebben zijne aandacht niet getrokken, daar volgens zijne meening aan de buitenzijde nimmer eenige afsluiting aanwezig is geweest. Uit de opgaven van den heer Cornelius zien wij dat de eerste der twee door Wilsen geopperde gissingen de juiste was. De regthoeken en vierkanten waren hoogstwaarschijnlijk de sporen van de borstwering en de op den muur daarvoor geplaatste antefixen.

Daar deze derde verhooging, door ons tot dusverre als een terras aangeduid, weleer met eene borstwering aan de buitenzijde afgesloten is geweest, willen wij haar voortaan als den eersten omgang van het gebouw beschouwen en met dien naam bestempelen; de vier volgende, hooger gelegen omgangen onderscheiden wij in hunne volgorde als den tweeden, derden, vierden en vijfden; terwijl wij de vier laatste verhoogingen, ééne twaalfhoekige en drie ronde, als zijnde niet, of althans niet aan beide zijden door wanden of borstweringen ingesloten, met de benamingen van het eerste, tweede, derde en vierde terras zullen aanduiden. De twee eerste verhoogingen die wij reeds beschreven, kunnen gevoegelijk de namen van eerste en tweede benedenterras behouden.

De vloer van den tweeden omgang ligt, eenigszins naar buiten hellende, ruim 2,04 M. boven dien van den eersten omgang, en is insgelijks met vierkante platte steenen geplaveid. Tusschen de voor- en achterwanden heeft hij eene breedte van 1,73 M. Aan de buitenzijde wordt deze omgang begrensd en van den voorgaanden gescheiden door eenen ringmuur, die rondom het geheele gebouw loopt, en alleen door de vier poorten, ééne in het midden van elke der vier zijden van het gebouw, wordt afgebroken. Deze muur draagt een aantal torenvormige gebouwtjes, waarover straks nader; wij beschrijven vooraf den muur zelven. Van de buitenzijde [1]),

---

1) Zie de teekening van doorsnede en opstand van dezen muur met die van het poortgebouw, de nisgebouwen en de tusschenliggende klokgebouwtjes, in tekstplaat 2.

of den eersten omgang gezien laat hij zich, even als de borstwering van dien omgang, in drie afdeelingen onderscheiden: eene kroonlijst van 3,65, eenen teerling van 0,95 en eenen voet van 2,20 M. De kroonlijst bestaat uit eenen platten band van 0,13 eenen tweeden inspringenden van gelijke hoogte en eenen derden insgelijks weder inspringenden, die 0,105 hoog is; deze drie banden springen gezamenlijk 0,29 naar binnen. Het tweede deel, of de teerling heeft, zooals wij zeiden, eene hoogte van 0,95 M. De voet of het benedenlijstwerk bestaat eerst uit eenen 0,24 uitspringenden platten band, die 0,24 hoog is, eenen tweeden band van gelijke hoogte, en even ver uitspringend, dan een omgekeerd of klokojief, 0,785 hoog, en 1,1 uitspringende tot op eenen platten band van 0,24, die eindelijk rust op eenen breeden platten band van 0,470 hoogte, en eenen uitsprong van 0,24.

Van de binnenzijde van den omgang gezien biedt de ringmuur wederom gelijke verdeelingen, doch in gewijzigde verhouding. De kroonlijst wordt gevormd door eenen platten band ter dikte van 0,145, en ongeveer 0,20 inspringende, eenen breederen band van ruim 0,22; de teerling wijkt bij dezen laatsten band wederom 0,115 terug, is 0,47 hoog, en rust op eenen breeden platten band als voet, die 0,235 hoog, wederom 0,315 vooruitspringt, dus even ver als de verste uitsprong van het bovenlijstwerk. Boven de kroonlijst komt, zoowel aan de buiten- als aan de binnenzijde van den muur, nog een ander lijstwerk in aanmerking. Het bestaat aan de buitenzijde en van boven af geteld uit een plat bandje van 0,105, een omgekeerd of klokojief van 0,21 en daaronder wederom een smal bandje van 0,05; dit laatste springt op de zoo even vermelde kroonlijst 0,105 naar binnen; het klokojief heeft eene dikte of diepte van 0,365.

Aan de binnenzijde van den muur is het lijstwerk op gelijke wijze gevormd door een plat bandje van 0,105, daarop 0,345 uitspringend een omgekeerd of klokojief hoog 0,265, en wederom een smal bandje van 0,05.

Deze drie, zoowel aan de buiten- als aan de binnenzijde van den ringmuur op de kroonlijst rustende lijsten, zouden eigenlijk als het voetgestel van de daarboven verrijzende nissen, toren-

gebouwtjes enz. beschouwd kunnen worden; maar zij kunnen ook tot den eigenlijk gezegden ringmuur worden gebragt, dewijl deze laatste daardoor in vorm overeenkwam met de borstwering rondom den eersten omgang, welker bovenlijst insgelijks met zulk een ojief tusschen twee platte smalle banden gedekt werd. Het is ook alleen die bovenste band die, zoowel aan den binnen- als aan den buitenwand in één vlak ligt, terwijl de lager volgende lijstwerken, ofschoon van gelijken vorm aan beide de wanden, in afmetingen van elkander verschillen. De dikte van den muur is onder aan den voet van het onderste lijstwerk aan de buitenzijde, tot aan de loodlijn, die men zich van den ondersten band aan de binnenzijde kan voorstellen, ruim 3,925 M.; hooger, bij de meest inspringende of teerlingsvlakken, 1,55 M.; bij den bovensten band der kroonlijst 2,18 en bij den band boven den ojieflijst 1,26 M. De lijsten zijn glad bewerkt; de vlakken tusschen de lijsten aan beide zijden van den muur met beeldhouwwerk versierd, waarover hieronder nader zal gehandeld worden.

Boven op den muur verrijzen, op gelijke afstanden verdeeld, en een weinig op het bovenvlak inspringende, eene menigte gebouwtjes, het best met tempeltjes te vergelijken, wier bovenste gedeelte uit drie torentjes, een grooter in het midden en twee kleinere ter wederzijde, is zaamgesteld, en wier voor- en achtergevels geheel aan elkander gelijkvormig zijn, met uitzondering van de, alleen aan de voorzijde voorkomende nissen, waarover straks nader.

Tusschen deze tempeltjes, en een weinig inspringende bevindt zich een kleiner tempeltje, welks benedengedeelte of benedengevel met de overige onder ééne lijst doorloopend vereenigd is, doch welks bovengedeelte gevormd wordt door eene koepelvormige bedekking, van boven in een kegelvormig topstuk uitloopende, en onder op een voetstuk van velerlei lijstwerk rustende. Het benedengedeelte van al deze grootere en kleinere tempeltjes alzoo onder éénе lijn onafgebroken, behalve bij de vier ingangen van het geheel doorloopende, zou ook kunnen beschreven worden als een tweede muur, die op den eerstbeschrevenen opgetrokken, met de reeds vermelde torengroepen en klokvormige koepeltjes afwisselend gekroond is. Wij be-

schrijven eerst deze grootere groepen. Haar benedengedeelte, wat wij haren muur zouden kunnen noemen, heeft, met den bovensten, uitspringenden platten band aan den voet, eene hoogte van 0,735 tot aan de dekkende kroonlijst, en wordt door staande posten in vierkante velden of kasementen verdeeld, waarvan, om de hierboven vermelde nissen, aan de buitengevels slechts een aan elke zijde der nis is uitgehouwen, doch aan de binnengevels of achterzijden over de geheele breedte telkens drie zijn aangebragt. De kroon- of deklijst is zaamgesteld uit acht platte banden te zamen 0,34 hoog; van onder beginnende eerst een drietal bandjes van ongeveer gelijke hoogte, alle, doch het middelste het verst, een weinig uitspringende, dan volgt een breeder bandje, dat met het vlak van den muur, of de zoo even vermelde posten in ééne lijn ligt, vervolgens wederom vier voorbij elkander uitspringende banden, waarvan de eerste zeer smal, de tweede breed, de derde wederom iets smaller, de vierde breeder. Deze laatste band springt, op het vlak van den muur 0,157 vooruit, en draagt, waar hij door de nislijsten niet bedekt is, vier sierlijke antefixen als de hier boven beschrevene, waarvan twee op de beide hoeken zoo geplaatst, dat zij met hare beide helften eenen regten hoek vormende met de hoeken omloopen. Aan den achtergevel zijn op de lijst de zeven, waarvan twee hoek-antefixen, in dier voege verdeeld, dat de grootste juist in het midden zich bevindt, tusschen twee kleine, en tusschen deze laatste en de hoek-antefixen wederom eene grootere is aangebragt. Achter deze antefixen verrijst nu het tweede gedeelte van het tempelvormig geheel. Dit tweede of bovengedeelte is wederom uit drie deelen zaamgesteld, een grooter in het midden, tusschen twee kleinere, die, alle drie met spitsen gedekt, aan het geheel een torenvormig uiterlijk en ons aanleiding geven, om er den naam van torengroep op toe te passen. De eerste verhooging onmiddelijk achter de antefixen heeft eene dikte van 0,145, zij dient aan het drietal gebouwtjes tot algemeene onderlaag. Het middelste en grootste heeft een voetstuk van zeven [1]) platte bandjes; van onder naar boven gere-

1) Volgens de teekening van Schönberg Mülder slechts zes.

kend eerst vier inspringende, vervolgens een zeer smal uitspringend, een breeder uitspringend en eindelijk weder een zeer smal inspringend bandje; alle zeven hebben te zamen eene hoogte van 0,185; het vierde springt 0,157 terug van den buitenkant der antefixen. Op dit lijstwerk volgt, evenveel terugspringend en dus met het zoo even genoemde vierde bandje onder ééne lijn blijvend, een veld 0,21 hoog, en 1,595 breed. Hierop rust wederom een lijstwerk, dat uit acht bandjes is zaamgesteld, te zamen ter hoogte van 0,315, eerst twee uitspringende, dan twee inspringende, en eindelijk wederom vier uitspringend bandjes, waarvan het bovenste ook het breedste is, en wederom bekroond wordt met vijf antefixen, eene grootere in de midden, tusschen twee die iets kleiner zijn, en waarop wederom aan elk uiteinde eene hoek-antefixe van gelijke grootte volgt. Achter deze antefixen volgt wederom eene verhooging van 0,145, en daaruit verrijst vervolgens een lijstwerk van negentien banden: vier platte inspringende, een klokojief, een plat bandje, een inspringend, een uitspringend, een inspringend, en wederom een uitspringend plat bandje, een omgekeerd klokojief, een plat bandje, eene breede staaf, wederom een plat bandje, een klokojief, een plat bandje, een inspringend plat bandje, een omgekeerd klokojief en een plat bandje; waarop als topstuk, dat den geheelen bouw sluit, een peervormige steen. Van den top van dien steen tot aan de lijst, waarop de laatst beschreven antefixen rusten, bedroeg (in 1814) de hoogte 1,15; de geheele hoogte tot aan den vloer van den tweeden omgang, ongeveer 4,58. Al dit lijstwerk loopt, behalve op de plaatsen waar tegen aangebouwde gedeelten dit verhinderen, rondom de vier zijden van het geheel in dezelfde verhoudingen door; de twee zijgevels van den bouw leveren slechts verschil, door hunne mindere breedte (1,13) en met betrekking tot het aantal antefixen, dat voor beide kroonlijsten zich tot drie bepaalt, eene grootere in het midden, en twee kleinere hoek-antefixen op de beide uiteinden. De breedere velden of muurvlakken tusschen de lijsten hebben, voor het benedengedeelte, of wat men de benedenverdieping zou kunnen noemen, eene breedte van 2,46, het bovenste van 1,60; de dikte is 1,125 en 0,916. Aan den ach-

tergevel zijn beide velden in drie vierkante, 0,08 diepe kasementen afgedeeld; die van de benedenverdieping worden door posten van 0,20 breedte van elkander gescheiden of begrensd, en zijn met beeldhouwwerk versierd, dat naderhand afzonderlijk zal beschreven worden. De kasementen of verdiepte velden der bovenste verdieping, insgelijks alleen aan den achtergevel geheel zigtbaar, zijn van elkander gescheiden en begrensd door posten van 0,09 breedte, en hebben geen beeldwerk, doch zijn versierd aan de regter- en linkerzijde met eene soort van pilasters, uit eene opeenstapeling van verschillend lijstwerk zamengesteld, uit welker bovengedeelte zich langs den bovenrand blad- en krulwerk uitspreidt, dat in het midden in de gedaante van eenen omgekeerden bloemkelk naar beneden hangt. Onmiddelijk aan het middelgebouw sluit zich ter weerzijde een soortgelijk kleiner gebouwtje aan, insgelijks met eene torenachtige spits gedekt. Volgens de teekeningen van Schönberg Mülder en Wilsen rusten die twee zijgebouwtjes, even als het grootere, op eene verhooging van twee terugspringende banden; doch in de teekeningen van 1814, toen het gebouw nog meer in zijnen oorspronkelijken toestand kon beoordeeld worden, waren zij zonder eenig lijstwerk, onmiddelijk op de algemeene onderlaag geplaatst. De vergelijking met de soortgelijke gedeelten van den bouw op de hoogere omgangen, zou ons doen vermoeden dat in de oudere teekeningen eene vergissing is ingeslopen, en eene gelijke dubbele verhooging voor het gezamelijke drietal, doch voor de twee zijgebouwtjes in evenredigheid terug wijkende moet worden aangenomen. Op deze verhooging verheft zich dan de eigenlijke muur, ter hoogte van slechts 0,20, gedekt met twee (of volgens de teekeningen van 1814 - drie) uitspringende platte bandjes, waarvan het bovenste het breedste, en met drie antefixen, eene in het midden en twee halve op de hoeken, versierd is. Gelijk drietal antefixen is ook op de zijgevels aangebragt. Achter de antefixen volgt wederom eene verhooging, waarboven een zamenstelling van verschillend lijstwerk, dat, even als bij het middengebouw, met eenen peervormigen steen als topstuk gedekt wordt. Het breede vlak tusschen den voet en de kroonlijst is in een kasement tus-

schen twee smalle posten op dezelfde wijze versierd als dat van het middelste gebouwtje. De breedte van het geheele muurvlak die aan de vier zijden geen verschil schijnt aan te bieden, is ongeveer 0,47.

De kleinere, met koepels of klokvormige torentjes gedekte gebouwtjes, tusschen de tot hiertoe beschrevene, rusten met deze laatste op eene en dezelfde lijst, doch 0,26 terugspringende. Hunne benedenverdieping heeft, even als die der grootere groepen, aan den voet eenen van onder naar boven inspringenden band, levert dan een vlak, dat wederom met eene lijst van twee uitspringende bandjes gedekt, in het geheel eene hoogte van 0,785 of zonder het boven- en benedenlijstwerk, eene hoogte van 0,63 meet, en dus met het overeenkomende gedeelte van de grootere groepen geheel gelijke afmetingen behoudt. Hoogerop ontstaat echter verschil. Op het bovenste der twee lijstbandjes, rusten onmiddellijk drie antefixen, eene in de midden en twee kleinere, hoek-antefixen op de einden, deze laatste slechts halve, dewijl zij onmiddellijk tegen de zijwanden van de grootere groepen aansluiten. Achter deze antefixen ligt wederom eene breedere verhooging als onderlaag, en daarop een voetstuk, van onder naar boven uit twee inspringende platte bandjes, eene smalle inspringende tusschenvlakte en dan wederom twee uitspringende smalle bandjes zaamgesteld. Op dit voetstuk rust eene naar boven zich verbreedende verhooging, waarop eene tweede, die uit eene liggende en regte kwart-staaf gevormd en rondom met uitgehouwen lotusbladeren bewerkt, een lotuskussen genoemd zou kunnen worden [1]). Op dit kussen is de koepel geplaatst, die geheel en al

1) Deze klokken of koepels waren op den eersten omgang alle ingestort, toen Wilsen en dus ook toen later Brumund hunne beschrijvingen opmaakten. Wij kunnen ons dus hier alleen aan de teekeningen en verdere bescheiden van 1814 houden, waaruit de bijzondere vormen van het lijstwerk der klokken en vooral van het lotuskussen niet met genoegzame juistheid blijkt. De vergelijking met andere gedeelten van het gebouw maakt het waarschijnlijk, dat de beiden gedeelten van het zoogenaamde lotuskussen door een klokojief en daarop geplaatst omgekeerd klokojief gevormd werden; die vorm komt ook het best in overeenstemming met de aan hunne toppen achterwaarts omgekrulde lotusbladeren. Wil men overigens het geheel bij eene klok of bel vergelijken, dan kan men het geheele kussen en de daaronder liggende verhooging tot aan het voetstuk, als met de klok één geheel uitmakende en dan als haar benedenlijstwerk beschouwen.

de gedaante eener klok heeft, aan de onderzijde met een lijstwerk van drie uitspringende banden voorzien. Boven op de klok ligt een vierkant, naar boven schuins toeloopend voetstuk, waarop eindelijk een schuins toeloopende kegel het geheel voltooit. De kegel heeft met zijn voetstuk eene hoogte van ruim 0,39, de klok 0,29 M.; het lotuskussen met onderlaag ongeveer 0,12, het voetstuk daaronder ongeveer 0,15, zoodat de geheele afstand van den top des kegels tot op de algemeene onderlijst ruim 1,86 M. bedraagt. De breedte van het benedenste gedeelte, tevens de afstand van de grootere gebouwtjes of groepen onderling, is ongeveer 1,10. In de opgaaf van enkele maten bestaat tusschen de teekeningen van 1814, die van Schönberg Mülder en de gedrukte mededeelingen van Wilsen verschil. De breedte van het benedengedeelte der grootere groepen is voor dezen omgang op de opstandsteekening, pl. V, naar het schijnt beter in acht genomen in verhouding tot die der kleinere tusschengebouwen, dan op de teekening van de poort, pl. IX, en komt ook beter overeen met de teekeningen van 1814, die ruim 2,40 M. aanwijzen. De opgaaf van Wilsen in zijne *Verhand. over Bórô-Boedoer* (*Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, *Dl. I*, *blz.* 244) waarbij aan de grootere groepen eene breedte van 2,60 M. wordt gegeven, moet hoogwaarschijnlijk op eene vergissing of schrijffout berusten.

In het midden van de vier zijden van het geheele gebouw bevinden zich de ingangen, die met trappen tot de verschillende verhoogingen, omgangen en terrassen tot aan den top van het geheel voerende, ook den toegang bieden tot de omgangen, en dáár, waar zij bij deze laatste, de ringmuren doorsnijden, met sierlijke poorten prijkten. De poorten van den eersten tot den tweeden omgang zijn op al de vier zijden ingestort, van de trappen is schier geen spoor meer overgebleven; een trap aan de westzijde thans naar den tweeden omgang voerende, is uit de losgevallen steenen op last van eenen der laatste Residenten opgestapeld. Ook de bovengedeelten van de hiervoor beschreven torengroepen en tusschenstaande klokgebouwtjes zijn, volgens Brumund, tegenwoordig vele geheel, de overige gedeeltelijk in-

gestort. Voor de beschrijving vooral van de poorten moeten wij ons dus houden aan de teekeningen en opgaven van 1814, toen de gelegenheid voor eene nauwkeurige opneming en opmeting gunstiger was, en men niet, zooals dit later en ook voor Wilsen onvermijdelijk werd, zich gedeeltelijk tot gissingen bepalen, of uit de door elkander liggende bouwvallen, zich eene voorstelling van het geheel in zijnen oorspronkelijken toestand vormen moest. Het gebouw waarin de poort is aangebragt [1]), komt in zijne hoofdvormen overeen met de straks beschreven grootere groepen met hare nissen. Men stelle zich alleen de nisopeningen voor als verlengd tot aan den beganen grond, en het geheele poortgebouw met zijne drie torenvormige bovengebouwtjes als veel breeder, doch slechts weinig hooger dan de nisgebouwen. De hoogte van het geheele poortgebouw is van den beganen grond van den eersten omgang tot aan het uiteinde van het middelste topstuk 7 M.; tot aan het uiteinde van het topstuk der zijtorentjes, even als bij die der nisgebouwen, 5,60. De middelste toren van deze laatste heeft, van denzelfden vloer van den eersten omgang gemeten eene hoogte van 6,70. De nisgebouwen hebben eene breedte van ruim 2,42 terwijl die voor de poortgebouwen 4,60 M. bedraagt; de hoogte biedt alleen een klein verschil door den peervormigen topsteen van den middeltoren, die ongeveer 0,30 M. hooger was, dan bij de nisgebouwen. Tot aan dien topsteen bestond er slechts verschil in breedte, niet in de hoogte der onderscheidene deelen. Hierdoor verkreeg, zooals van zelf spreekt, het poortgebouw een meer gedrukt uiterlijk, dan de voorstelling die ons in Wilsens teekeningen, zie pl. IX, met het gezigt op de eerste poort van de binnenzijde genomen, gegeven wordt. Het middelgebouw is door hem veel te smal, en de daarop staande middelste toren of spits, in al de afmetingen te hoog gegeven. Men moet zich het middelste gebouw van de groep als onmiddellijk nevens de beide zijgebouwtjes aansluitende voorstellen, even als dit bij de nisgroepen overal plaats heeft. Vóór het poortgebouw was de trap aangebragt, die 2,77 M. vóór de poort uitspringende, en binnen-

1) Zie den voorgevel van het poortgebouw in tekstplaat 3.

werks 1,62 breed, met acht treden van eenigszins verschillende hoogte en diepte voerde tot een bordesje van ruim 0,86 diepte, en van daar wederom met twee treden tot den vloer van de poort en den tweeden omgang, die, zooals wij boven zeiden, ruim 2,04 boven dien van den eersten omgang verheven is. De trap heeft aan weerskanten eene leuning of borstwering, die aan de bovenzijde op de hoogte van het zoo even genoemde bordesje beginnende, in den vorm van een klokojief tot op de hoogte van de tweede trede naar beneden afdaalt, en aan de buitenzijden langs de boven- en onderkanten met een smal plat bandje is bewerkt. Even als bij den trap van het eerste naar het tweede terras, eindigde de leuning boven in eenen opengesperden muil van een leeuwenhoofd, dat met de achterzijde tegen het poortgebouw aansloot, met eene hoogte en dikte van 0,47 en eene breedte van 0,785 M. Welligt is het leeuwenhoofd, op pl. VI n°. 1 afgebeeld van zulk eene leuning afkomstig. Beneden eindigt de leuning in een olifantshoofd met opgesperden muil en opgeheven achterwaarts ingetrokken slurp, aan de achterzijde met fraai bladwerk aan de leuning vereenigd. In den muil op de tong een zittende leeuw, boven wiens hoofd een versiersel, niet ongelijk aan eenen naar beneden hangenden bloem- (lotus?) kelk met eene menigte daaruit nederdalende zaden, de overige ruimte tot aan de bovenzijde van den muil aanvult. Het olifantshoofd rust, vóór het stootbord van de derde trede ongeveer 0,84 M. uitspringende, op een nederhurkend vrouwenbeeldje, dat tegen de eerste trede geplaatst en 0,445 hoog, op zijn hoofd en zijne beide omhoog geheven armen het geheel draagt. Het olifantshoofd heeft eene hoogte van ruim 1,07. Met eenige wijziging, kan de afbeeldiging van plaat VII n°. 2 er eene vrij duidelijke voorstelling van geven. Boven het bordesje, onmiddellijk achter het einde der leuningen verheft zich de poort, met een volmaakt tongewelf gedekt, welks middengedeelte 3 M. boven het bordesje en 2,56 boven de oppervlakte van den tweeden omgang verheven is; de omtrek van het gewelf is beschreven met eenen straal van 0,80; de geheele diepte bedraagt 2,33 M. Het gewelf bestaat uit vlak liggende, elkander meer en meer naderende steenen, die na-

derhand tonvormig zijn uitgehouwen. Daar, waar de trapleuning eindigt is, een weinig hooger ter wederzijde van de poort wederom een olifantshoofd slechts 0,94 hoog, en dus een weinig kleiner dan- doch voor het overige gelijkvormig aan dat van het benedeneinde der leuning, met de voorzijde van den doorgang afgewend, dus regthoekig boven de leuning, aangebragt, op eenen vierkanten draagsteen achter het leeuwenhoofd; het heeft, even als die draagsteen, eene dikte van 0,525. Uit den met blad- en lofwerk versierden hals gaat een lijstwerk omhoog, dat uit vier banden, twee smallere platte, en twee breedere bolronde, elkander afwisselende, is zamengesteld, en in het geheel eene breedte heeft van 0,39. De buitenste band is met omkrullende bloem- (lotus?) bladeren uitgehouwen, en loopt boven het midden van de poort spits naar boven, in zijne buitenlijn den vorm van eenen dubbel gezwenkten of zoogenaamde Saraceenschen boog aannemende. Het gewelf ligt vlak, zoodat de poort aan de binnenzijde in hare hoofdlijnen met die van de andere zijde overeenstemt. Plaat IX levert den opstand van de poort en de twee nisgebouwen met de tusschen liggende klokgebouwtjes aan beide zijden, zooals een en ander door Wilsen uit de toen aanwezige overblijfselen hersteld is. De teekeningen van 1814 bevestigen de gissing van den heer Wilsen niet. Zij doen het lijstwerk, dat in zamenstelling, vorm en versiering met dat van de voorzijde overeenkomt, eerst op eene hoogte van 1,99 aanvangen, in plaats van op eenen afstand van 1 M. boven den grond. De buitenomtrek van den in het midden puntig uitloopenden, gebladerden band van het lijstwerk is sterker gezwenkt; de beide platte banden loopen boven het midden naar achter omkrullende uit; aan de met lofwerk behouwen spits of het topstuk hangt over den breeden, bollen band van het lijstwerk tot aan den ondersten platten band, aan een viertal kralen, een versiersel in den vorm van eenen omgekeerden bloemkelk naar beneden; de uiteinden van de lijst krullen achterwaarts omhoog en zijn insgelijks met fraai blad- en lofwerk behouwen. De posten, volgens de teekeningen van 1814 slechts ruim 0,39 (bij Wilsen ongeveer 0,62) breed, en 1,99 (bij Wilsen slechts 1 M.) hoog, waren versierd met pilasters met

hooge en uit velerlei lijstwerk zamengestelde voetstukken en kapiteelen, en zeer korte schaften. Boven op de kapiteelen een draagsteen 0,39 breed, waarop de lijst van de poort rustte en die met het ter wederzijde naar den ingang gekeerde beeld van eenen vogel met vrouwenhoofd en hals behouwen was. Door de meerdere breedte, die aan deze poortgebouwen gegeven was, ontstond natuurlijk aan beide gevels eenige wijziging in het aantal der velden met lof- en beeldwerk, even als dat der antefixen. Van deze laatsten telde men op de kroonlijst van het middelgebouw, zoowel aan den voor- als aan den achtergevel, negen, waarvan twee hoek-antefixen, en daaronder tusschen de kroonlijst en den voet, in plaats van drie, een getal van zes kasementen, met de reeds beschreven pilasters en bloemfestoenen versierd. De kroonlijst van het benedengedeelte, waarop het geheele drietal was opgetrokken, droeg, althans vóór en achter de twee zijgebouwtjes, drie antefixen, waarvan eene hoek-antefixe op het einde; voor een grooter getal van die versieringen, was tegen het breed vooruitspringende en met de binnenlijst der poortopening in onmiddelijke aanraking komende middengebouw, geene plaats. Eindelijk waren op de ruimte tusschen de kroonlijst en den voet van dezen geheelen onderbouw, in plaats van één kasement ter wederzijde als bij de nissen, twee kasementen ter wederzijde van de poort, zoowel aan den voor- als aan den achtergevel uitgehouwen. De kasementen onmiddelijk naast de poort hebben dezelfde pilaster- en festoenversiering als die op de overeenstemmende gedeelten van de nisgebouwen; doch in het daaraanvolgende kasement is eene bloemvaas uitgehouwen met zeven bloemen, wier middelste met haren stengel regt om hoog schiet, terwijl de overige, aan elke zijde drie, zich zijwaarts buigen.

Midden in de voorgevels van de straks beschreven gebouwgroepen zijn nissen uitgespaard, die op hetzelfde vlak beginnende met de spits van haar lijstwerk ongeveer gelijk in hoogte komen met de kroonlijst van het middengebouw; het lijstwerk, ofschoon iets smaller, komt overeen met dat van de poort, en rust evenzoo op twee olifantskoppen met opengesperde muilen, op zijde gezien. De nissen hebben eene diepte van 0,785 binnenwerks, eene hoogte

van 1,57, en eene breedte van 1,02. In elke nis is een Boeddhabeeld op de oostersche wijze gezeten op een lotuskussen, dat in vorm met de soortgelijke verhoogingen, waarop de hierboven beschreven en de overige koepel- of klokvormige gebouwtjes geplaatst zijn, overeenkomt. Achter het kussen bevindt zich eene soort van leuning die met lofwerk versierd, door twee pilasters van den meer omschreven vorm gedragen wordt. Het beeld is met het lotuskussen of den lotustroon uit één stuk steen gehouwen en heeft daarmede eene hoogte van 1,54, waarvan 0,29 voor de hoogte van het dubbele kussen [1]. Het draagt de gewone Boeddhakleeding, eenen dunnen mantel, die over den linkerschouder geslagen en onder den regterarm doorgaande, dezen laatsten en de regter bovenhelft van het ligchaam onbedekt laat. De voeten liggen, met het plat opwaarts, over elkander geslagen; het voorhoofd is versierd met een klein haarkrulletje, achter het hoofd is de lichtschijf aangebragt. Deze beschrijving kan voor de beelden van al de nissen gelden, zij erlangt slechts eene wijziging door de verschillende houding der handen, waarop wij nader terug komen. Zie plaat VIII.

Tot afvoer van het regenwater zijn ook in den ringmuur van dezen omgang goten aangebragt. Ter wederzijde van den ingang, digt aan de uiteinden van het meest vooruitspringend middelgedeelte, digt bij de buiteneinden van de daaropvolgende achterwaarts wijkende gedeelten, en eindelijk juist op de uiterste hoeken van den gevel; makende voor elken gevel vier, voor de vier gevels zestien en met de vier hoekgoten in het geheel een aantal van twintig goten of waterloopen, zie platen III en V. Aan de buitenzijde van den muur zijn vóór de openingen dier waterloozingen spuijers aangebragt, in de gedaante van olifantshoofden met opgesperde muilen en opgetrokken slurpen, in vorm, versiering en bewerking overeenkomende met de hierboven beschrevene aan de trapleuningen, en, even als deze, gedragen door een nederhur-

---

[1] Voor de hoogten der beelden worden door Wilsen en Brumund afwijkende getallen opgegeven; wij komen daarop later terug, doch merken thans reeds aan dat niet al die beelden van gelijke afmetingen zijn.

kend vrouwenbeeld, echter met deze wijziging, dat, in plaats van den zittenden leeuw in den muil, de pijpvormige buis wordt gezien, waardoor het water zich naar beneden stort; zie pl. VII, n°. 2. Het hurkende beeld rust op de bovenzijde van het klok-ojief aan den voet des ringmuurs, en het olifantshoofd sluit over de platte banden tegen het vlak van den muur aan, springende de opening van den spuijer 1,03 vooruit; de breedte van het geheel is 0,41, de geheele hoogte, tot boven op den olifantsslurp, het beeldje medegerekend 1,50, waarvan dan 0,60 voor de hoogte van het beeldje komt.

Bij de opgaaf van de zamenstelling van den ringmuur dient eindelijk nog gemeld, dat de regelmatig afwisselende opvolging der grootere nisgebouwen en der kleinere met den koepel of klok gekroonde gebouwtjes, aan de hoeken, zoowel van de gevels van het gebouw als van de verschillende uitsprongen dier gevels, eene wijziging ondergaat, waar dit door de beschikbare ruimte vereischt werd. Men vindt dus hoeken waar twee der grootere nisgebouwen onmiddellijk aan elkander aansluiten, of ook waar, zooals bijvoorb. op den westhoek van den zuidelijken gevel, (zie pl. V, c) zulk een klokgebouwtje maar met eene klok van grootere afmetingen, de plaats van een nisgebouw inneemt.

De muurvlakken, zoowel die tusschen de lijstwerken van het benedenste gedeelte van den muur, waarop de toren- en koepel- of klokgebouwtjes rusten, als die van de gebouwtjes zelven tusschen de nissen, zijn door eene menigte, op gelijke afstanden uitgespaarde posten in kasementen van gelijke hoogte, doch verschillende breedte, afgedeeld. Wij vermelden eerst het beeldhouwwerk, waarmede de kasementen van het benedenste gedeelte of de benedenverdieping van den geheelen muur, versierd zijn. Zij worden op zulk eene wijze verdeeld, dat onder elke nis één kasement komt, dat 1,28 breed en ongeveer 0,08 diep, met zijne beide zijposten, elk van 0,157 de geheele breedte van de nis, tot aan den buitenkant harer lijst gerekend, inneemt. De ruimte tusschen die kasementen wordt wederom door twee andere posten regelmatig in drie velden of kasementen verdeeld, waarvan het middelste en breedste ruim 0,65 meet, de twee smallere op

zijde eene breedte van 0,42 hebben. In de eerstgenoemde velden onder de nissen vinden wij telkens dezelfde voorstelling, zie Pl. XV n°. 1 en 5, van een zittend mansbeeld uitgehouwen, dat alleen door eenig verschil in houding van het ligchaam, de handen en voeten, en in zijne toevoegselen eenige afwisseling aanbiedt. Regts en links is het ingesloten door twee pilasters, welker boven- en ondergedeelten uit een zeer zamengesteld lijstwerk gevormd zijn, en die wel eenigszins bij eene zeer ranke vaas vergeleken kunnen worden. Boven op die pilasters rust krulwerk van arabesken, waarvan een gedeelte in het toegevouwen achterbeen van eenen leeuw eindigt. Uit dit krulwerk ontspringen vier, van den eenen pilaster tot den anderen elkander opvolgende bogen, waarvan twee der punten in afhangende bladversiersels uitloopen, de beide andere in het midden zich vereenigen achter een breed monstermasker, zooals dit op schier alle oud-Javaansche gebouwen als sluitsteenversiersel, boven het midden van poorten, nissen enz. voorkomt. Het beeld zit afwisselend nu eens met over elkander geslagen beenen, dan weder met het toegeslagen regterbeen op een gewoon kussen, in het laatste geval het opgetrokken linkerbeen met den voet op den grond nevens het kussen geplaatst; zeer zelden ontbreekt het kussen. Het haar is in lange gedraaide lokken of in krullen gekapt, het hoofd gedekt met een kapsel in drie verhoogingen, die aan de voorzijde met edelgesteenten voorzien zijn. De ooren zijn met hangers, de borst met eenen halsketen van kralen, de bovenarmen met armbanden versierd, die van kralen vervaardigd, of den vorm van een kralensnoer nabootsende, in het midden een edelgesteente of ander sieraad dragen. De polsen en nu en dan ook de beenen bij de enkels, dragen eenvoudige gladde banden. Het benedengedeelte van het ligchaam van de heupen tot aan de knieën, is alleen met een ligt gewaad bekleed, dat om den buik met eenen kralenband wordt vastgehouden. Sommige beelden hebben bovendien nog eenen kralenband om hun midden, en een lang kralensnoer over den linkerschouder, schuins over de borst en den rug en onder den regterarm nederhangende. Zij houden nu eens in de regter-, dan weder in de linkerhand eene lotus- of

andere bloem op haren stengel, de regterhand op de regterknie uitgestrekt, of als betoogend opgeheven, of op de hoogte van de borst het zoo evengenoemde parelsnoer vasthoudende, of ook eene vaas met vlammend reukwerk (?) opheffende; de linkerhand ook wel met de opening naar boven op den schoot liggende, of met den lotusstengel op de linkerknie rustende, ook met of zonder die bloem omhoog geheven. Meestal staat ter zijde van het beeld een vlammend altaartje, nu en dan in de gedaante van eenen kandelaber, ook vervangen door eene vaas met een drievoetig onderstel en gedekt met een puntig toeloopend deksel, waaruit de vlam omhoog rijst. Ook komt in plaats van dit altaar eene sierlijke vaas met bloemen, of ook wel eene groote schelp waaruit lange bloemstengels omhoog schieten. Somtijds is het beeld ook tusschen zulk een vlammend altaartje en eene bloemvaas gezeten, of zijn deze twee voorwerpen alleen aanwezig, wanneer de spuijers de plaats gedeeltelijk bedekken die het beeld zou moeten innemen.

De andere kasementen, die tusschen de zoo even beschrevene zijn geplaatst, bevatten het middelste steeds drie, de beide andere te wederzijde slechts één, en wel steeds een vrouwenbeeld. In de groep van drie beelden zien wij telkens eenen man tusschen twee vrouwen, zie Pl. XV n°. 3 en 7. De man, in kleeding en sieraden overeenkomende met de zittende beelden, doch het gewaad naar het schijnt met eenen veel ruimeren buikband om het midden vastgebonden. Het kapsel of de hoofdbedekking echter blijkbaar niet zoo aanzienlijk. Afwisselend wordt hij vervangen door eenen man van grootere gestalte en ruwere vormen met knevels en vreemdsoortig kapsel, misschien wel woest rondslingerende haarlokken, en de regterhand op eene zware knods rustende, of ook eene lotusbloem in de opgeheven regterhand houdende. De kleeding en versierselen van de wederzijds naast hem staande en meestal naar hem toegekeerde vrouwen, welligt zijne huisvrouwen, verschillen niet veel van die harer mannen; ook haar bovenlijf is geheel onbedekt. Zij houden lotus- of andere bloemen, vliegenjagers (tjamara's), somtijds ook zonneschermen in de hand, of buigen zich met de handen in eerbiedige houding

als tot huldebetoon. Haar vrij eenvoudig hoofdbedeksel kenmerkt zich bij sommige, bijvoorb. op Pl. XV n°. 7, door een zevental slangen, die op het hoofd zich oprigten, en boven de voorzijde van het kapsel uitsteken.

De smallere kasementen, zie Pl. XV n°. 2, 4, 6 en 8, bevatten elk een vrouwenbeeld, in kleeding en sieraden met de zooeven genoemde overeenkomende, echter bij afwisselende hoofdbedekking naar het schijnt, het hoofd niet met slangen getooid hebbende. Zij houden bloemstengels of vliegenjagers, ook zonneschermen in de handen; dikwerf in de eene hand eenen langen, van den grond tot bij het hoofd omhoog rijzenden lotusstengel, die met zijn benedeneinde in eene schelp, of op eene soort van voetstuk is geplaatst. Sommige dragen om de armen en het bovenlijf niet onbevallig geslingerde smalle shawls of slendangs, andere zijn als in dansende beweging afgebeeld. Of wij haar als tot de tusschen haar geplaatste groepen, dan wel tot de zittende mansbeelden behoorende, ons moeten voorstellen is onzeker. Wij zouden evenwel het laatste waarschijnlijker achten, daar zij, althans in enkele gevallen, zich naar dat zittende beeld wenden, en de man in de andere kasementen reeds van twee vrouwen vergezeld is.

De regelmatige opvolging dezer onderscheidene voorstellingen wordt, indien wij althans aan de opstandsteekening Pl. V voor diergelijke kleinere bijzonderheden een genoegzaam geldend gezag mogen toekennen, eenigszins op de uitspringende, welligt ook op de inspringende hoeken verbroken. Wel blijft het vak met het zittende beeld steeds onder elke nis voorkomen, maar het smalle vak met het staande vrouwenbeeld, waardoor het van het vak met de groep van drie beelden wordt afgescheiden, ontbreekt; bijvoorb. op den westelijken hoek van den eersten vooruitsprong, en op den westelijken hoek van den zuidgevel (zie Pl. V c). Is de teekening hier getrouw, dan moeten wij de oorzaak van deze onregelmatigheid waarschijnlijk zoeken in gebrek aan ruimte voor eene voorstelling, waarmede een grooter veld moest worden aangevuld. Om hierin te voorzien getroostte men zich eene afwijking van den aangenomen regel.

Het beeldhouwwerk van het bovenste gedeelte van den muur, of van het benedengedeelte der op dien muur geplaatste gebouwtjes hebben wij hierboven (blz. 24 tot 28) reeds gedeeltelijk aangeduid. De kasementen nevens de nisopeningen hebben de pilaster- en festoenversiering die in de kasementen van het bovenste gedeelte van de nisgebouwen is aangebragt. Maar op het vlak onder elk koepel- of klokgebouwtje ongeveer 0,08 diep, is een, naar de oostersche wijze met over elkander geslagen beenen zittend beeld uitgehouwen, waarnevens, aan de eene zijde eene bloemvaas meestal met bloemen, aan de andere zijde een altaartje of kandelaber met daaruit opstijgende vlam. In enkele gevallen schijnt dit altaartje door eene tweede bloemvaas vervangen te zijn. De zittende beelden, om en om eenen man of eene vrouw voorstellende, komen in kleeding en versiersels even als in hunne toevoegsels, de houding der handen enz., vrij wel overeen met de zittende beelden op den benedenmuur onder de nissen. In de, meestal op de knieën en voet rustende handen, houden zij eenen bloemstengel, de eene hand is ook dikwerf met of zonder dien bloemstengel opgeheven. De vorm van de bloemvazen biedt velerlei verschil, zooals dit uit de opstandsteekening Pl. V gezien wordt, doch te onduidelijk en te weinig uitvoerig, om het gemis te vergoeden van afzonderlijke afbeeldingen, die tot ons leedwezen van deze voorstellingen ontbreken. De volgorde van het beeldwerk op deze verdieping onderging ook, even als dat der lagere, eenige wijziging aan de hoeken, waar dikwerf eene grootere ruimte moest worden aangevuld. Die wijziging betrof echter niet zoozeer het zittende beeld, als wel de vakken daarnevens, ter wederzijde van de nissen. Waar de meerdere ruimte dit vorderde werd, zooals bijvoorbeeld bij de poorten reeds is aangetoond, een tweede kasement aangebragt waarin eene bloemvaas geplaatst was. Zulk eene bloemvaas strekte ook in de hoeken, tot aanvulling eener overgeblevene ruimte, zooals bijvoorbeeld op de zuidzijde van de beide uitsprongen van den westelijken gevel Pl. V, c te zien is. Aan den westelijken hoek van den zuidelijken gevel zien wij, onmiddellijk naast het vak met het zittende beeld, een kasement met hetzelfde beeld, doch met de bloemvaas alleen daarnevens, ter-

wijl de kandelaar of het altaartje is weggelaten; waarschijnlijk omdat daarvoor de noodige ruimte ontbrak, als zijnde voor dat kasement slechts de smallere zijde van het aldaar staande klokgebouwtje beschikbaar. De ruimte boven het beeld wordt op al deze vakken bezet door doekslingeringen, die in vijf bogen zijn opgenomen.

Wij kunnen onze beschrijving van de buitenzijde van den muur besluiten met de vermelding van het aantal nisgebouwen en dus ook van de daarin gezeten Boeddhabeelden. Op den tweeden vooruitsprong te wederzijde van de poort drie nisgebouwen, op de zijden één, op den eersten vooruitsprong vijf, op de zijden wederom een, en op het eerste vlak drie; makende dus aan elk der vier hoofdgevels voor dezen omgangsmuur, een aantal van zes-en-twintig en voor den geheelen omgang honderd en vier nisgebouwen met even zoovele nissen en Boeddhabeelden. De kasementen met basreliefs op den muur beneden de nissen leveren in het geheel voor de vier gevels, eene reeks van 408 stuks.

De uitgehouwen voorstellingen, die in twee rijen boven elkander, tegen de binnenzijde van den muur, dus den voorwand van den tweeden omgang zijn aangebragt, zullen wij later behandelen. De kasementen waarin zij uitgehouwen zijn, werden door gladde posten van elkander gescheiden. In de bovenste rij komen, volgens het HS. van 1814, achter tegen elk nisgebouw drie bas-reliefs, tegen elk klokgebouwtje een, zoodat de geheele omgang er een aantal van 416 aanbood. Uit de onderzoekingen van Wilsen blijkt echter dat dit getal niet zoo aanzienlijk is geweest, maar tot 372 moet verminderd worden. De kasementen van de benedenste rij zijn van verschillende breedte, naar gelang van de meerdere of mindere ruimte die de muur bij zijne insprongen beschikbaar had gelaten; zij waren volgens Wilsen met 196 bas-reliefs versierd. De geheele wand bood dus oorspronkelijk een aantal van 568 bas-reliefs, waarvan 400 nog konden afgeteekend worden, de overige vernield of nog onder den grond of het puin bedolven zijn gebleven. Beide reeksen zijn afgeteekend en op platen CXXXVI tot CCXXX afgebeeld.

Wij danken het aan de vriendelijkheid van den oud-Resident,

den heer A. Bekking, dat wij aan onze lezers hiernevens in tekstplaat 4 een gezigt kunnen bieden in dezen omgang, zooals die zich in Sept. 1844 voordeed en door genoemden heer zelven werd afgeteekend. De ruimte van den omgang tusschen de voetlijsten van de beide wanden is ongeveer 1,95 M. Daar de achterwand tevens de buitenzijde is van den ringmuur die den volgenden of derden omgang begrenst, zullen wij eerst dien ringmuur beschrijven, om dan nog het een en ander mede te deelen omtrent de bouwkunstige versiersels, waarmede de achterwand van den tot hiertoe beschreven tweeden omgang voorzien is.

Wij kunnen ook bij dezen muur ons wederom twee groote afdeelingen voorstellen, de onderste, die als eigenlijke muur rondom, met uitzondering altijd van de vier poorten, doorloopt en de bovenste afdeeling, of de op dien muur opgetrokken tempel- en torenvormige gebouwtjes met hunne nissen en klokken.

Daar de bevloering van den derden omgang ruim 3,84 boven die van den tweeden, en dus merkelijk hooger dan laatstgemelde boven die van den eersten gelegen is, wordt de voorwand van den derden omgang ook niet door den binnenwand van het benedengedeelte, den eigenlijk gezegden muur, maar door de achterzijden der zoo even genoemde gebouwtjes gevormd. Het benedengedeelte of de eigenlijke muur zonder de daarop rustende groep lijstwerk, hoog ruim 3,45, laat zich wederom in drie hoofddeelen onderscheiden. De kroonlijst wordt gevormd door eenen platten band ongeveer 0,21 hoog, daaronder inspringende een smaller plat bandje 0,065, wederom inspringende eenen breederen met bladwerk en slingers versierden platten band 0,21, en een smal bandje 0,04 hoog, alle te zamen ruim 0,27 inspringende; vervolgens eenen platten band hoog 0,24 ongeveer, daaronder wederom eene vereeniging van drie bandjes, een hoog 0,06, het tweede 0,12, beide te zamen 0,13 uitspringende, en het derde 0,06 hoog, even zooveel inspringende als het eerste vooruitsprong, zoodat de geheele kroonlijst eene hoogte erlangt van ruim 1 M. De teerling meet 1,78. De voet, in zijn geheel hoog 0,70, bestaat uit een plat bandje van 0,10, een breeder van 0,16 en eenen nog breederen band van 0,44 met gelijke uitsprongen,

te zamen 0,393 vóór het vlak van den teerling vooruitkomende.

Bovenop de kroonlijst vinden wij, even als op den buitenmuur van den tweeden omgang, doch met één bandje vermeerderd, eene tweede groep van lijstwerken, die wij hier ook als een dekstuk van den muur zouden kunnen beschouwen, maar ook als eenen algemeenen doorgaanden voet, waarop al de gebouwtjes van het bovengedeelte zijn opgetrokken. Van de kroonlijst af gerekend bestaat dit lijstwerk uit een plat bandje dat op de kroonlijst 0,08 terugwijkt en 0,12 hoog is; daarop een tweede plat bandje wederom 0,08 terugwijkende doch slechts 0,06 hoog; dan een klokojief hoog 0,13 en eindelijk een plat bandje, bij de benedenkant van het klokojief 0,26 terugwijkende en even als de beide anderen 0,08 hoog; hebbende dus dit lijstwerk gezamelijk eene hoogte van 0,39, terwijl het van den voorkant der kroonlijst 0,42 M. inspringt. De hoogte van ruim 3,84 die wij thans hebben bereikt, heeft ons gebragt tot op die van de bevloering van den derden omgang, en dus op de plaats, waar de binnenwand van onzen ringmuur of de voorwand van dien derden omgang, eenen aanvang neemt. De muur heeft daar eene dikte van ruim 1,40, onder aan den voet ongeveer 1,90.

De bovenste afdeeling van den muur kan men zich wederom het best voorstellen als eene aaneenschakeling van grootere en kleinere tempelvormige gebouwtjes [1]), die elkander beurtelings afwisselen; de grootere gedekt met drie klok- of koepelvormige torentjes en aan de buitenzijde van eene nis, waarin een zittend beeld, voorzien. De kleinere gebouwtjes zijn slechts met één torentje gedekt, zoodat met uitzondering van den vorm der torentjes, de zamenstelling van dit bovengedeelte van den muur veel overeenkomst biedt met dat van den voorgaanden. Beide gebouwtjes hebben hetzelfde lijstwerk tot voet, en wel, onmiddellijk boven de laatst beschreven groep, eerst een plat bandje inspringende op het onderliggende 0,08 en hoog 0,04, vervolgens wederom 0,08 inspringende eenen breederen band hoog 0,13, dan wederom

1) Zie de tekstplaten 5, 6, 7 en 8.

0,08 uitspringende een bandje hoog 0,05, waarop ruim 0,05 uitspringende een bandje van 0,09 hoogte, dan ruim 0,05 inspringende een bandje hoog ruim 0,09, en eindelijk wederom 0,05 inspringende een bandje ongeveer 0,08 hoog; zoodat de geheele groep lijstwerk op de kroonlijst van den benedenmuur, eene hoogte bereikt van ruim 0,87, en van den voorkant der kroonlijst ruim 0,56 naar binnen springt.

Op dezen alzoo uit tien banden zaamgestelden voet verrijst het muur- of teerlingsvlak van het nisgebouw [1]) 0,63 hoog, en gedekt door eene kroonlijst die uit acht platte banden is zamengesteld, van onder opwaarts geteld, eerst eenen uitspringenden smallen, dan insgelijks uitspringend eenen breederen, vervolgens inspringend twee smallere, waarvan de bovenste wederom gelijk komt aan het muurvlak, daarop weder drie smalle vooruitspringende en eindelijk eenen 0,13 breeden bovenband; gevende voor de geheele kroonlijst eene dikte van ruim 0,44 en eenen uitsprong van 0,18. Deze lijst loopt, even als de drie bovenste banden van den voet, rondom de vier zijden van het geheele gebouw door, voor zoover zij niet door daartegen aansluitende deelen wordt afgebroken. Zij meet aan de voor- en achtergevels ongeveer 2,75 aan de zijgevels ruim 1,28. Het muurvlak ter wederzijde van de nis, die wij later afzonderlijk behandelen, wordt aan de buitenzijde afgesloten door eenen post, breed 0,11 en heeft een uitgehouwen veld of kasement 0,63 hoog en ongeveer 0,37 breed. In die kasementen zijn aan beide zijden pilasters uitgehouwen, wier voetstukken en kapiteelen uit een groot aantal onderscheiden banden zijn zamengesteld. Uit de kapiteelen verrijzen sierlijke blad- en krulwerken, die naar elkander toegebogen, slingers vormen met in het midden afhangende einden. De kasementen op den achtergevel van de bovenverdiepingen der nisgebouwen, op Pl. X, geven eene, hoewel niet geheel naauwkeurige voorstelling van deze bloemslingeren enz., waarvan wij eene uitvoerige afbeelding noode missen. De bovenband is gekroond met antefixen, ter wederzijde van de nis eene antefixe, en aan

1) Zie tekstplaat 5.

de beide uiteinden eene hoek-antefixe; aan elken der smallere zijgevels is in het midden ook eene antefixe aangebragt, aan den achtergevel draagt de kroonlijst vijf antefixen, en op de hoeken twee hoek-antefixen, zoodat het aantal van deze versierselen voor de geheele lijst langs de vier gevels, dertien waaronder vier hoekantefixen, bedraagt. Zij zijn van drie verschillende afmetingen; de grootste, op het midden van den achtergevel 0,38 breed en 0,33 hoog; de daaropvolgende 0,314 bij 0,236 op de zijgevels, den voorgevel en nabij de uiteinden van den achtergevel; de kleinste 0,236 bij 0,22 op laatstgemelden gevel te wederzijde van de grootste. De hoek-antefixen hebben de hoogte van die van de tweede grootte. Achter deze antefixen ligt wederom eene aan de bovenzijde rond bijgewerkte verhooging als onderlaag, hoog 0,22, en hierop zijn de drie klokken of koepels met hunne onderverdiepingen of voetstukken opgetrokken. Het middelste en grootste der drie gebouwtjes springt aan den voor- en achtergevel bij de zijgebouwtjes een weinig vooruit en heeft als voet een afzonderlijk lijstwerk uit zeven verschillende banden zamengesteld; van onder opwaarts gerekend eerst vier inspringende, dan twee uitspringende, en eindelijk wederom een inspringend bandje, het eerste, vierde en het zesde de breedste, het vijfde en zevende zeer smal; alle te zamen ongeveer 0,24 hoog, en op het muurvlak met het onderste bandje 0,10 uitspringende. Dit muur- of teerlingsvlak, breed 1 M., hoog 0,345, wordt, even als de voetlijsten gedeeltelijk bedekt door het lijstwerk van de nis; het zigtbaar gebleven gedeelte is in twee kasementen verdeeld, wier drie posten, elk eene breedte van ruim 0,09 hebben, en wier velden met gelijksoortige pilasters en bloemslingers versierd zijn, als die van de kasementen nevens de nis; aan den achtergevel waar de kasementen geheel in het gezigt komen, zijn hunne velden glad, en zonder eenig uitgehouwen versiersel gebleven [1]. De kroonlijst bestaat uit zes banden, twee uitspringende, dan twee inspringende en eindelijk wederom twee uitspringende, de vierde en

1) Wij moeten hier wederom de aandacht vestigen op een groot verschil tusschen de bescheiden van 1814 en de teekeningen van Wilsen en Schönberg Mülder. Op deze

zesde of de bovenlijst zijn de breedste 0,08, alle te zamen hebben eene hoogte van 0,26, en eenen uitsprong van 0,08. Op de bovenlijst staan weder op gelijke afstanden verdeeld antefixen; op de voor- en achtergevels vijf, waarvan twee hoek-antefixen en op de zijgevels ééne in het midden tusschen twee hoek-antefixen, de wederhelften van die der breedere gevels, in het geheel dus twaalf van die versiersels die elk 0,105 hoog, en ruim 0,145 breed zijn. De bovenlijst meet op de twee breede gevels 1,1, op de zijgevels ongeveer 0,95. Onmiddellijk achter de antefixen verheft zich wederom eene verhooging van 0,105 dikte, en van boven naar de vier zijden afgerond; zij strekt tot onderlaag van een nieuw voetstuk in het geheel 0,18 hoog, hebbende twee inspringende smalle banden tot voet, een teerlingsvlak van ongeveer 0,08 en twee smalle uitspringende banden als kroonlijst, welker bovenband op het teerlingsvlak 0,08 uitspringende, bij eene breedte van 0,89 aan de voorgevels, aan de zijgevels 0,81 meet. Op dit voetstuk rust eene lage, ronde verhooging welker grootste middellijn ongeveer 0,760, de kleinste ruim 0,73 bedraagt. Zij dient tot onderlaag van den koepel of klokvormigen toren. De voet van den koepel bestaat uit eene vereeniging van zeven lijsten, te zamen met de zoo even vermelde onderlaag 0,24 hoog; de eerste, van onder opwaarts gerekend een smal bandje, daarop onmiddellijk volgende een klokojief en een omgekeerd klokojief, beide breeder en als de zoogenoemde lotuskussens met lotusbladeren versierd, daarboven, telkens terugspringende, vier smallere lijstjes, die in de teekeningen van 1814 den vorm van de laatstvermelde lotuslijst schijnen te volgen, doch op de teekening van Schönberg Mülder, zie Pl. X, als staven, en bovendien nog

---

laatsten, zie Pl. V en Pl. X, zijn de teerlingsvelden van de torengebouwtjes, zoowel die boven de poort als boven de nisgebouwen, alle met de hiervoor beschreven pilaster-, blad-, krul- en slingerversieringen versierd. De bescheiden, zoowel de teekeningen als de geschreven toelichtingen van 1814, kennen die versieringen alleen toe aan de middelste torengebouwtjes van den voorgevel, de geschreven aanteekeningen vermelden uitdrukkelijk dat zij op den achtergevel van de poortgebouwen niet aanwezig waren. Voor de zijtorentjes betwijfelen wij of de geringe hoogte der teerlingsvlakken er wel de noodige ruimte voor heeft aangeboden.

met een vijfde lijstje vermeerderd, zijn voorgesteld; voor de juiste vormen zal waarschijnlijk de teekening van Wilsen, Pl. VII, geraadpleegd kunnen worden, waar, onder n°. 1 een der koepels of klokken van de ronde terrassen is afgebeeld. Onmiddellijk boven het laatste lijstje heeft het ligchaam van de klok, dat met het lijstwerk uit éénen enkelen steen gehouwen is, eene middellijn van 0,50, eene hoogte van 0,29. In afwijking van den gewonen koepelvorm der westersche volken loopt de omtrek te halver hoogte bijna regtstandig opwaarts, gaat dan in eenen cirkelboog over, en eindigt boven in eene vlakliggende lijn. Op dat vlak ligt een vierkante steen, naar boven schuins toeloopende, ongeveer 0,145 hoog, en beneden aan de vier zijden ongeveer 0,315 metende; hij dient tot voetstuk van den boven stomp afgeronden kegel, die 0,42 hoog, en onder ruim 0,18 breed, den geheelen bouw sluit. De hoogte van dit uiterste punt boven den vloer van den tweeden omgang bedraagt ongeveer 7,74, en aan de binnenzijde boven den vloer van den derden omgang 3,87.

De twee zijtorentjes zijn op dezelfde onderlaag als het middelgebouw, doch wegens hunnen minderen omvang terugspringende, opgetrokken. Hunne koepels rusten op een breed voetstuk, dat men zich als over de geheele breedte van het hoofdgebouw doorloopende zou kunnen voorstellen, doch dat thans ter wederzijde tegen het middeltorengebouw aansluit, en dus daardoor wordt afgebroken. De voet wordt gevormd door twee banden, te zamen ruim 0,10 hoog, den ondersten 0,11, den daaraanvolgenden 0,05 inspringende. Het geheele zonder eenig versiersel glad gebleven [1]) teerlingsvlak heeft eene hoogte van 0,14. De kroonlijst, hoog 0,155, bestaat uit drie lijsten: de deklijst, en twee inspringende banden, waarvan de onderste de breedste is, en die gezamelijk ruim 0,10 op het teerlinsgvlak vooruitspringen. Op de kroonlijst zijn, op elken der drie vrij staande gevels van elk zijgebouwtje antefixen geplaatst, ééne in het midden en twee hoek-antefixen op de uiteinden, waarvan die welke op de buitenhoeken gesteld zijn,

---

1) Zie echter de aanmerking hierboven blz. 43.

voor de twee gevels te gelijk dienen; aan de binnenhoeken zijn slechts halve antefixen gebruikt, als sluitende zij tegen het middelgebouw aan. Op ieder zijgebouwtje zijn er dus zeven waarvan twee halve aanwezig, elke ruim 0,105 hoog en 0,235 breed. De geheele breedte aan den voet is van de eene buitenzijde tot de andere 2,46, en aan de kroonlijst 2,40; de afstand van de buitenzijden tot aan het middelgebouw is over de kroonlijst gemeten 0,73; de zijgevel meet aan de kroonlijst 0,68. Achter de antefixen ligt wederom eene verhooging, boven naar de zijde afgerond en 0,105 hoog. Zij draagt eene tweede, ruim 0,10 inspringende verhooging, waarop de koepel of klok met hare lijstwerken rust, in alles gelijk aan die van het middelgebouw, behalve in omvang en grootte, hebbende de voet eene middellijn van 0,50, het lijstwerk eene hoogte van ruim 0,18, de geheele klok eene hoogte van 0,37, de kegel met zijn voetstuk ruim 0,39, en dit voetstuk alleen, eene breedte van 0,18. De hoogte van de beide zijgebouwen is ruim 1 M. minder dan die van het middelgebouw. Daar de verhouding van lengte en breedte bij de onderscheidene deelen van den bouw, nu en dan zelfs vrij aanmerkelijk verschilt, bieden die deelen en vooral hunne lijstwerken ook een verschil van vóór- en insprongen op de voor- en achtergevels vergeleken met de zijgevels, evenredig aan die veranderde verhoudingen.

De kleinere gebouwtjes tusschen de nisgebouwen rusten met deze op denzelfden doorloopenden voet, doch ongeveer 0,20 terugspringende. Zij hebben de breedte en tevens eene dikte van 0,71, hun teerlingsveld is in hoogte gelijk aan dat van de nisgebouwen en wordt gedekt met de vier eerste of onderste banden van de kroonlijst dezer laatste. In het midden op den bovensten band is eene antefixe geplaatst hoog 0,23, breed 0,34; de beschrijving van 1814 spreekt nog van twee kleinere antefixen, ééne aan elke zijde van deze grootere, doch die in de teekeningen van Schönberg Mülder niet voorkomen. Achter de antefixe ligt wederom eene verhooging van 0,29, waarop de klok of koepel met zijnen kegel is geplaatst. Laatstgemelde heeft een lijstwerk, van onder uit slechts zes banden zamengesteld en is in het geheel iets klei-

ner dan de beide zijkoepels op de nisgebouwen. De geheele hoogte, van den top des kegels tot onder aan den voet van het gebouwtje, bedraagt 1,83. In het muur- of teerlingsvlak is een zittend beeld uitgehouwen, met eene bloemvaas, of een vlammend altaar, of eenen kandelaber aan de regter- of linkerzijde, zooals de daarmede overeenkomende beelden onder de klokgebouwtjes van den vorigen omgang. Van deze beelden is in de aanteekeningen van 1814 slechts één, en dat nog maar vlugtig, beschreven; door Wilsen zijn (op pl. XV) slechts beelden van den eersten omgang afgeteekend, en wij kunnen alleen bij gissing aannemen, dat de hier bedoelde beelden op den tweeden omgang in hunne bijzonderheden, toevoegsels en afwisseling met die van den eersten overeenstemmen. Met betrekking tot den afstand van de nisgebouwen onderling, en dus de breedte der tusschengebouwtjes levert de opstandsteekening, plaat V, een merkelijk verschil van de door ons opgegeven afmeting; deze laatste erlangt echter hare bevestiging uit plaat X, waar, in een gezigt op de poort leidende van den tweeden naar den derden omgang, wij tevens de achtergevels zoowel van de nisgebouwen als van de tusschengebouwtjes afgebeeld vinden. De verdeelingen der kasementen aan de voorzijden zijn gelijkvormig aan die van den vorigen omgangsmuur, en leveren aan de achterzijden alleen dit verschil, dat, om de meerdere hoogte van de bevloering van den derden omgang, aldaar geen ondermuur en dus ook geene plaats voor eene tweede reeks van basreliefwerken aanwezig was.

De poortgebouwen [1]) in het midden van de vier gevels van het gebouw op dezen omgang, verschillen wederom van de nisgebouwen, alleen: door hunne meerdere hoogte, ongeveer 0,92 M., die echter eerst bij de onderzijde van de klok of den koepel eenen aanvang neemt; door hunne meerdere breedte, die aan het muurvlak van de voor- en de achtergevels een verschil van 0,55, en hunne meerdere dikte of diepte, die aldaar een verschil van 0,30 levert; eindelijk nog door hun vooruitspringen vóór de nisgebouwen op het lijstwerk boven de kroonlijst aan de vóór- of buiten-

---

1) Zie tekstplaten 6, 7, 8.

zijde van den algemeenen muur. De hoogten der verschillende deelen, lijsten, banden en versieringen blijft, ook bij de meerdere breedte aan de poortgebouwen, voor de beide soorten van gebouwen dezelfde tot aan de onderlijst van de middelste koepels, zoodat de poortgebouwen een meer gedrongen aanzien erlangen. Ook de antefixen op de eerste kroonlijst boven de poortopeningen leveren eenig verschil, daar zij aan den voorgevel alle in het gezigt vallende, ten getale van zeven, aan den achtergevel integendeel, waar zij gedeeltelijk achter den poortboog zouden bedekt zijn geworden, slechts ten getale van zes (op de teekeningen van 1814, doch van vier op die van Schönberg Mülder, Pl. X) waren aangebragt. Ook zijn zij iets grooter dan op de overeenstemmende lijst van de nisgebouwen. De grootere breedte werd ook hier vereischt, om de grootere ruimte die men voor de poorten noodig had. De poort aan de buitenzijde bereikt, van den vloer van den tweeden omgang tot in het midden van haren boog, eene hoogte van ruim 4,055 M. en heeft eene breedte van 1,62. Te wederzijde heeft zij eenen post van 3,56 hoogte en 0,42 breed. Tegen elken van deze posten is aan het benedeneinde eene fraaije vaas 0,44 hoog uitgehouwen, daarboven een pilaster, welks voet en kapiteel uit een groot aantal van onderscheidene banden zamengesteld zijn, en die ongeveer eene hoogte heeft van 2,74, eindelijk boven den pilaster in een vierkant veld of kasement, hoog ruim 0,39, een zittend mansbeeldje met de handen in torschende houding omhoog geheven, als moest het de olifantshoofden, waarin het lijstwerk van den boog eindigt, dragen. Die olifantshoofden, overeenkomende in vorm, versierselen en plaatsing, met die aan de poort van den vorigen omgang, hebben van de bovenzijde der poorten tot boven aan den opgekrulden slurp eene hoogte van 0,86, en steken voorbij de buitenzijden der posten ruim 0,18 zijwaarts uit. Hunne halzen gaan in een lijstwerk over, dat uit twee breedere bolle banden en drie begrenzende en afscheidende smalle bandjes zaamgesteld, in het geheel 0,42 breed is. De benedenomtrek vormt eenen cirkelboog, de bovenomtrek eenen dubbel gezwenkten boog; het midden eindigt in eenen sluitsteen in den vorm van een monsterachtig leeuwenmasker,

waarvan de benedenkaak is weggelaten, en welks manen op zijde en boven het hoofd omgekruld oprijzende, aan het bovengedeelte eenen driehoekigen vorm geven. Het is uit eenen enkelen steen gehouwen, heeft eene breedte van ruim 0,89 M., eene hoogte van 0,99. Ofschoon Plaat V in het algemeen den vorm van dat en diergelijke, telkens en ook op andere oud-Javaansche gebouwen steeds voorkomende hoofden, als sluitsteenen boven bogen aangebragt doet kennen, missen wij echter ook hier slechts noode, eene afzonderlijke teekening van dat zoo belangrijk bouwkunstig versiersel. Of de buitenste breede band met lotusbladeren uitgehouwen was, vinden wij in de bescheiden van 1814 niet opgeteekend, doch de vergelijking met de andere poorten en vooral met de nisbogen, maakt het zeer waarschijnlijk. Een trap, 3,845 hoog, van dertien [1]) treden, waarvan de eerste onmiddelijk achter den post begint en ongeveer 3,56 vóór de loodlijn van de laatste vooruitspringt, voert door de poort heen naar den derden omgang en sluit zich daar bijna onmiddelijk bij den daarop volgenden trap aan. Zijne treden verschillen in hoogte en diepte van 0,26 tot 0,31 en hebben de breedte van 1,62, gelijk komende aan de wijdte van de poortopening. Het gewelf van de poort verschilt in wijze van zamenstelling geheel en al van dat der vorige. Het wordt gevormd door vier, trapswijs telkens vooruitspringende lagen van glad behouwen steenen; de drie eerste of onderste lagen hebben eenen voorsprong en eene hoogte van ruim 0,13, de vierde, bij gelijke hoogte, eenen voorsprong van ongeveer 0,29, waarop het geheel door eenen zwaren breeden sluitsteen gedekt en gesloten wordt. De buitenzijden der lagen, aan de voorzijde van de poort onder het lijstwerk in het gezigt vallende, zijn aldaar ieder met eenen uitgehouwen vogel versierd, die met den kop naar den ingang is gekeerd. Na in dier voege, ter diepte van 1,02 in dezelfde vlakke rigting doorgeloopen te hebben, rijst het gewelf op eens 1,10, om dan voor de nog overgebleven diepte van 0,94, op dezelfde wijze zamengesteld, doch in lagen wier afmeting eenig

1) Aldus ook de beschrijving van 1814, doch eene der opstandsteekeningen heeft veertien treden.

verschil biedt, de overdekking van de geheele poort te voltooijen. Ook dit tweede gedeelte van het gewelf heeft vier naar elkander uitspringende lagen, van ongeveer 0,21 hoogte en ongeveer 0,16 uitspringende, terwijl ook hier de sluitsteen eene meerdere breedte overdekt. De aan de achterzijde van de poort zigtbare kanten der gewelflagen zijn onversierd gebleven. Bij het vergelijken van Plaat X, waarop de poort van de achterzijde gezien is afgebeeld, zal men een verschil ontwaren van de bovenstaande opgaven, voor zoover die de afmetingen der gewelflagen betreffen; wij moeten dit toeschrijven aan den geschonden toestand waarin de poortgebouwen ook van dezen omgang zich bevonden, toen de teekeningen vervaardigd werden. De uitvoerige opgaven van 1814 en de daarbij behoorende teekeningen laten hier geen twijfel over.

Wij vervolgen onze beschrijving van het poortgebouw, om later tot de poort aan den achtergevel terug te keeren. Het gebouw heeft denzelfden voet als, doch meer vooruitspringende dan die der nis- en tusschengebouwen. Het rust met het platte onderbandje op eenen 0,08 inspringenden breederen band, die op den algemeenen ojiefband, waarvan wij hierboven bij de beschrijving van den algemeenen muur gewaagden, nederdaalt, zoodat het dien voor ongeveer zijne geheele hoogte bedekt. De voet erlangt hierdoor eene geheele hoogte van 0,69, terwijl het voetlijstwerk van de overige gebouwen, de afzonderlijke groep op de kroonlijst van den algemeenen muur niet medegerekend, slechts eene hoogte heeft van 0,48. Aan den meest uitspringenden band van den voet heeft de gevel eene breedte van 3,22. Het teerlingsvlak, 0,60 hoog en ruim 3 M. breed, is in drie kasementen verdeeld door vier posten waarvan de beide buitenste 0,18, de twee binnenste 0,145 breed zijn, het middelste kasement eene breedte heeft van 0,84, terwijl de beide zijkasementen elk ongeveer 0,76 meten. In de kasementen zijn even als bij die van de nisgebouwen, pilasters met bloem- en doekslingeringen uitgehouwen. De kroonlijst heeft eene grootste breedte van 3,30. Zij is gekroond met zeven antefixen, ééne groote in het midden hoog 0,34 en breed 0,395, daarop volgende ter wederzijde ééne kleinere hoog 0,22, breed omtrent 0,29; dan wederom aan elken kant eene grootere hoog

0,235, breed 0,315 en dan op de uiteinden twee hoek-antefixen, in afmetingen gelijk aan de kleinste der zoo evengenoemde, en wier helften met hare wederhelften eenen regten hoek uitmakende, de hoeken der zijgevels versieren. Het aantal antefixen op de zijgevels en den achtergevel hebben wij reeds gemeld. De zijgevels hebben aan de kroonlijst eene breedte van 1,71. De benedenverdieping van het middelste koepelgebouw is wederom in hare hoogte, den vorm en het aantal harer lijstwerken gelijk aan die der nisgebouwen, doch verschilt in dikte, zijnde de bovenband van de kroonlijst 1,71 breed, aan de zijgevels 1,41. Het muurveld is door drie posten van 0,08 breedte, in twee kasementen verdeeld, die elk 0,63 breed, en op dezelfde wijze als de laatstgenoemde kasementen versierd zijn. De kroonlijst draagt vijf, waarvan twee hoek-antefixen van dezelfde grootte 0,13 hoog en 0,20 breed. De meest uitstekende lijst van het voetstuk onder den koepel heeft aan den voor- en den achtergevel eene breedte van 1,52, aan de zijgevels 1,28. De onderste band van den voet van de klok heeft in zijne grootste doorsnede 1,28, in de kleinste 1,02; de koepel of klok zelve boven haren voet gemeten in doorsneden 1,035 en 0,84. Zooals wij boven zeiden, beginnen hier de verschillende deelen hooger te rijzen, metende de koepel, van den voet gerekend 0,785; het daarop rustende voetstuk van den kegel hoog 0,26, is de onderzijde breed 0,535, boven slechts 0,445, aan de zijgevels, 0,47 en 0,40. De kegel hoog 0,76, heeft aan zijnen voet eene doorsnede van ongeveer 0,33, op zijde van 0,26 en bij zijnen top eene doorsnede van 0,13.

De beide zijgebouwtjes komen, met uitzondering evenwel van hunne meerdere dikte, geheel overeen met die der nisgebouwen. Hun muurvlak heeft eene breedte van ongeveer 0,84, hunne kroonlijst ruim 1,07. De koepels met hunnen voet en kegel zijn, niet als op het middelgebouw van eene eironde, maar evenals op de nisgebouwen van eene volmaakt ronde gedaante. De meerdere breedte der zijgevels vereischte natuurlijk ook een grooter aantal antefixen, waarvan er op de onderste kroonlijst aan elken zijgevel vijf, daarvan twee hoek-antefixen, geplaatst zijn: eene grootere 0,235 hoog en 0,29 breed, tusschen twee kleinere 0,22 hoog

en 0,31 breed, en twee hoek-antefixen, gelijk aan deze laatste. De kroonlijst van het middelgebouw heeft aan de zijgevels vijf, waarvan twee hoek-antefixen, in afmetingen gelijk aan die van den voorgevel. Eindelijk dragen de kroonlijsten van de zijgebouwtjes aan de zijgevels insgelijks vijf, waarvan twee hoek-antefixen, in grootte gelijk aan die van den voorgevel.

De posten van de poort aan den achtergevel zijn 0,89 hoog en 0,62 breed. Op hunne voorzijde is een pilaster uitgehouwen ongeveer 0,63 hoog, en in zamenstelling eenigszins overeenkomende met die van de poort aan den voorgevel. Boven die pilasters een kasement, waarin eveneens een torschend mansbeeldje is uitgehouwen. De bovenlijst heeft, zoowel aan de beneden- als aan de bovenzijde, den vorm van eenen dubbel gezwenkten boog; zij is uit een smal onderbandje, eenen breederen, bol bewerkten band en dan weder een smal bandje, te zamen ter breedte van 0,21 zamengesteld, en heeft als buitensten rand eene aaneenschakeling van nevens elkander geplaatste, bovenaan voorover gebogen lotusbladeren, waardoor de geheele breedte der lijst ongeveer 0,315 wordt. Haar top is gekroond met een driehoekig bladversiersel, dat wel eenige overeenkomst toont met sommige palmetversieringen der Grieksche gebouwen. De uiteinden van de lijst zijn boven de posten omgekruld en eindigen daar evenzeer in bladversieringen, wier hoogste gedeelte gelijk komt met den onderkant van de deklijst van het poortgebouw. Deze opgaven met de teekening der poort op Plaat X vergelijkende zal men, zoowel in den vorm als in de afmetingen van het lijstwerk, de posten en de lagen van de gewelven der poort, een merkelijk verschil ontwaren. De teekenaar, die uit de aanwezige overblijfsels het gedeeltelijk ingestorte poortgebouw moest herstellen, verviel in afwijkingen van het oorspronkelijke, dat thans alleen uit de vroegere opgaven en aanteekeningen met eenige zekerheid kan gekend worden. Regts en links van de poort is het muurvlak met de elders voorkomende twee pilasters, doek- en bloemslingeringen versierd. Het muurvlak van het middelste koepelgebouw, is op dezelfde wijze als dat van den voorgevel, door drie posten in twee kasementen verdeeld, doch de velden dezer laatste zijn glad en vlak be-

werkt [1]). Op de onderste kroonlijst zijn ter wederzijde van de poort twee geheele en eene halve of hoek-antefixe geplaatst, overeenkomende met die van den voorgevel, en met die van de zijgevels te zamen een aantal van negentien uitmakende [2]). Op de kroonlijst van het middelste koepelgebouw zijn er, aan den voor- evenals aan den achtergevel, vijf geplaatst, makende met die van de zijgevels zestien. Op de kroonlijsten van de beide zijkoepels worden er aan de voor- en achtergevels drie gevonden, waarvan ééne hoek-antefixe aan de buitenzijde, en ééne halve, aansluitende tegen het middelgebouw; aan de zijgevels drie, behalve die op de hoeken, dus voor elk der zijgebouwen in het geheel een aantal van negen antefixen.

Tusschen de poort- en de nisgebouwen, is, om de meerdere breedte van het eerstgenoemde, de vereeniging niet door een kleiner koepelgebouwtje, zooals die tusschen de nisgebouwen zich bevinden, te weeg gebragt, maar geschiedt die verbinding alleen door een doorloopend tusschenvak, dat met hetzelfde lijstwerk versierd, rijkt tot aan de kroonlijst der nevenstaande wanden. Of de uitstekende band van het bovenlijstwerk, evenals bij de tusschengebouwtjes tusschen de nissen, met antefixen is versierd geweest, kunnen wij niet bepalen. In de bescheiden van 1814 worden zij niet vermeld; op Plaat X zijn zij door Schönberg Mülder, die uit de overblijfsels het geheel herstelde, zoowel aan den voorals aan den achtergevel bijgevoegd. De geringe ruimte, van slechts 0,43 tusschen de wanden, terwijl de voetlijsten elkander tot op 0,11, de kroonlijsten tot op 0,05 naderen, zouden ons aan de juistheid van die toevoeging kunnen doen twijfelen. Aan den achtergevel schijnen deze tusschenvakken, zonder eenige versiering glad gebleven te zijn; aan den voorgevel is in een kasement eene bloemvaas met doekslingeringen versierd uitgehouwen; in die vaas prijken zeven lotusbloemen op hare lange stengels, eene in het midden, en drie omgebogen aan elke zijde.

De voorgevel van het poortgebouw springt, zooals wij hier-

---

1) Zie de aanteekening hierboven, blz. 43.

2) Aldus de teekeningen van 1814, op die van Schönberg Mülder zijn slechts aan elke zijde van den poortboog ééne geheele en eene halve antefixe afgebeeld.

boven zeiden, op den algemeenen muur bij de overige gebouwen vooruit, terwijl de achtergevel met dien der nisgebouwen onder ééne lijn ligt. Daar nu het bovengedeelte met de drie koepels in het midden opgetrokken is, staan die koepels met hunne kegels, wel onderling, doch niet met die der overige gebouwen in eene en dezelfde lijn; de zwaarte van den bovenbouw wordt aldus over het gansche gewelf van den doorgang gelijkmatig verdeeld, en het geheel erlangt daardoor eene grootere stevigheid.

Aan de buitenzijde van den muur of de voorgevels van de nisgebouwen zijn, evenals bij de overeenstemmende gebouwen van den voorgaanden omgang, nissen uitgespaard met daarin zittende Boeddhabeelden. De nis, in het midden 1,41, aan de zijden 0,94 hoog, 0,785 diep en binnenwerks ongeveer 0,97 breed, rust op de achtste en meest uitspringende der hierboven vermelde lijsten, waarop al de gebouwen van den muur opgetrokken zijn. Het beeld 1,10 hoog, zit, evenals die op den vroeger behandelden muur, op een lotuskussen ongeveer 0,24 hoog. De zijposten 0,94 hoog, 0,26 breed, zijn versierd met pilasters, hoog 1,02, en gelijkende op die wij reeds meermalen als aan de posten der poorten en in de kasementen voorkomende, hebben beschreven. Boven de pilasters een vierkante steen 0,26 hoog, waarop in een kasement een naakt nederhurkend en torschend mansbeeldje is uitgehouwen, als droeg het de olifantshoofden waarin het lijstwerk van den nisboog eindigt. Die olifantshoofden, in vorm en plaatsing overeenkomende met de vroeger beschrevene, hebben op zijde eene breedte van ongeveer 0,37, eene hoogte van 0,40. De lijst vormt aan de binnenzijde nagenoeg eenen halven cirkel, aan de onderzijde boven de pilasters slechts een weinig naar buiten ombuigende; aan de buitenzijde levert zij den vorm van eenen dubbel gezwenkten boog. Het lijstwerk 0,265 breed, bestaat uit twee breede, bol bewerkte lijsten, die, door zeer smalle onder-, tusschen- en bovenbandjes begrensd en gescheiden, zich onder met het blad- en krulwerk achter de olifantshoofden vereenigen. De buitenste breede band is met nevens elkander staande en van boven voorovergebogen lotusbladeren behouwen. In het midden boven het hoofd van het Boeddhabeeld, is als sluitsteen het mon-

sterhoofd, of leeuwenmasker met zijne omkrullende en oprijzende manen aangebragt, in vorm overeenkomende met dat boven den poortboog, en 0,60 hoog, bij eene grootste breedte van 0,47.

Voor den afvoer van het water van den derden naar den tweeden omgang zijn op al de uitspringende hoeken, onmiddelijk op de kroonlijst goten of waterloopen aangebragt, die aan de buitenzijde in spuijers eindigen, in den vorm van leeuwenhoofden met opgesperden muil, waarin de opening van den waterloop is uitgehouwen. De omhoog krullende manen van het voorhoofd vereenigen zich met het pyramidaal oploopende bladversiersel, dat op het hoofd zich verheft, en op zijde zamenloopt met soortgelijke versiering beneden achter het hoofd. Ter wederzijde van den muil ziet men de opgeheven voorpooten van het dier. Het achtergedeelte is rond van onder naar boven bijgewerkt, en sluit zoo in de holte, die tot dat doel in de vier onderste banden van het lijstwerk boven de kroonlijst van den algemeenen muur is uitgehouwen. Het hoofd is van de onderkin tot boven aan den top van het versiersel, volgens de opgaven van 1814 ruim 0,71, en volgens de teekening van Wilsen 0,82 hoog, over de pooten 0,39 breed; de voorsprong uit het voetlijstwerk van de nissen is gemiddeld 0,68, terwijl het 0,16 over de kroonlijst uitsteekt, zoodat het water zich onmiddelijk op den vloer ontlasten kon, zonder met den muur of zijnen voet in aanraking te komen. Op Plaat VI, n° 3, wordt eene naauwkeurige afbeelding gegeven, zijnde aldaar echter het achterste of rond bijgewerkte einde waarmede het geheel tegen het lijstwerk aansloot, weggelaten. Het aantal van deze spuijers, gelijkstaande met dat der uitspringende hoeken aan dezen omgang, bedraagt twintig. Op dezelfde kroonlijst zijn met gelijke tusschenruimten fraaije antefixen aangebragt, wier vormen, bewerking en versiering uit Plaat XIII, n° 6, gekend worden, en die in het algemeen met de reeds dikwijls genoemde soortgelijke versierselen overeenkomende, zich toch door meer uitvoerigheid van bladwerk, vooral ook in het midden, onderscheiden, maar ook door haar voetstuk, dat met drie vooruitspringende deelen, één in het midden en één aan elk uiteinde, uit eene kroonlijst van twee platte banden, een teerlingsvlak, en

eenen voet, wederom van twee platte banden, zamengesteld is. Zij zijn 0,56 breed en 0,58 hoog. Hun aantal beloopt aan den tweeden vooruitsprong, ter wederzijde van de poort tien, op zijde in het midden tusschen den spuijer en den inspringenden hoek, één; op den eersten vooruitsprong twee-en-twintig, op de zijden wederom één, en eindelijk op het laatste of meest terugspringende gedeelte nog vijftien, dus voor den geheelen gevel, een aantal van acht-en-negentig, en voor den geheelen omgang, rondom de vier gevels driehonderd twee en negentig antefixen. Het aantal nisgebouwen met even zooveel Boeddhabeelden bedraagt voor denzelfden omgang aan elken gevel zes en twintig, dus in het geheel honderd en vier.

Eindelijk dient nog vermeld, dat, waar op de uitspringende hoeken de zijgevels der nisgebouwen in het gezigt komen, hunne muurvlakken met kasementen voorzien zijn, waarin een beeld is uitgehouwen, in vorm, versiersels en toevoegsels overeenkomende met die der kleinere gebouwtjes tusschen de nisgebouwen.

Wanneer wij nu nog met een enkel woord van de bijzondere bouwkunstige versierselen gewaagd hebben, die op den achterwand van den tweeden omgang of de voorzijde van den tweeden ringmuur, zijn aangebragt, zullen wij tot den volgenden kunnen overgaan.

De eerste breede band onder de deklijst van den doorgaanden muur is met fraaije slingeringen behouwen, waarvoor de lotusbloem de voorname modellen heeft geleverd, zie Pl. XIII, 6. De slingers, naar het schijnt met zaadkorrels belegd, zijn aan lotusbloemen opgehangen, wier bladeren gedeeltelijk omhoog staan, gedeeltelijk naar beneden omgebogen zijn en dus daaraan eenigszins den vorm van lotuskussens geven; uit diezelfde bloemen hangen tusschen de slingeringen hangers, van de stampers en zaden der bloem zamengesteld naar beneden, tot dat zij wederom met daaronder staande bloemkelken, gelijksoortig met - doch kleiner dan de eerstvermelde, in aanraking komen. De open vakken boven de slingeringen zijn gevuld met de lotusbloem geheel van boven gezien.

Het muurvlak is met regt staande en dwarsposten of banden in twee reeksen onder elkander, in langwerpige vakken of kase-

menten afgedeeld, waarin de basreliefs, die wij vroeger reeds vermeldden en later opzettelijk zullen behandelen, zijn uitgehouwen. De dwarspost die de onderste van de bovenste basreliefsvakken scheidt, zonder de twee gladde bandjes 0,11 breed, is met fijn bewerkte rosetten en bladwerk versierd. De zijposten, insgelijks zonder de begrenzende gladde bandjes 0,25 breed, prijken bij de onderste vakken met zeer zaamgestelde pilasters, waaraan de reeds dikwerf vermelde slingeringen en antefixen niet ontbreken; de zijposten der bovenvakken toonen uitmuntend en smaakvol ontworpen en bewerkte arabesken. Onderaan is in de onderste slingering een zittende leeuw, eene schildpad, een zittend naakt mansbeeld, of ook een zittende aap uitgehouwen, zie Pl. XIII n°. 1, 4 en 5; elders eindigt elke arabeskslingering in eene lotusbloem, waarop of waarbij eene klapwiekende duif of ook eene kaketoe staat of zit, zie Pl. XIII n°. 2, 3. De aldus door deze banden of posten ingesloten vakken of basreliefsvelden hebben bij eene hoogte van 0,73, eene breedte van 1,99 [1]); hun aantal beloopt in het geheel 240, waarvan echter zeven niet meer konden afgeteekend worden, zie Pll. XVI tot CXXXV.

De breedte van den derden omgang bedraagt tusschen de voetlijsten der wanden 2,04. De voorwand, of de achterzijde van den tweeden ringmuur, is met eene enkele rij van basreliefs versierd, die later afzonderlijk behandeld worden en in kasementen zijn uitgehouwen tegen de achtergevels der nisgebouwen. De posten die de kasementen begrenzen zijn 0,105 breed; de kasementen zelven hebben eene breedte van ruim 2,14. Van die basreliefs konden slechts twee en dertig worden afgeteekend; zij zijn op Pll. CCXCV tot CCCII afgebeeld.

Voordat wij den achterwand beschrijven willen wij eerst den ringmuur beschouwen waarvan hij de voorzijde is. Deze ringmuur omsluit den vierden omgang, welks bevloering 2,93 boven de bevloering van den voorgaanden gelegen, en evenals al de

---

1) Volgens Wilsen in zijne verhandeling *Bòrò-Boedoer* (*Tijdschr. v. Ind. t., l. en volkenk.* I, 1852, blz. 251) hebben de basreliefs eene breedte van 2,70, eene hoogte van 0,90; hier bestaat blijkbaar eene vergissing. De door ons opgegeven afmetingen komen overeen met die van Pl. XIII, 1.

andere met platte, vierkant behouwen steenen, in eene naar buiten eenigszins afhellende rigting is aangelegd. Het benedengedeelte of de eigenlijke muur is met zijn lijstwerk 2,71 hoog, en heeft onder aan zijnen voet eene dikte van 1,80, aan het teerlingsvlak eene dikte van 1,46 M. De kroonlijst bestaat uit zeven verschillende platte banden, te zamen 0,63 hoog: eene breede deklijst dik 0,21, daaronder inspringende een smal bandje, wederom inspringende eenen 0,20 breeden, met arabeskwerk versierden band, wederom inspringende twee smalle bandjes, vervolgens een uitspringend, en eindelijk wederom een inspringend, bedragende de geheele voorsprong van de kroonlijst vóór het muurvlak 0,26. Dit muur- of teerlingsvlak is 1,255 hoog. De voet is uit zes platte banden zamengesteld, die te zaam ruim 0,82 hoog zijn: twee uitspringende bandjes, daaronder een inspringend, wederom twee uitspringende, deze alle te zamen van het muurvlak 0,10 ruim vooruitspringende; eindelijk eenen nog 0,21 verder uitspringenden breeden band, die alleen ruim de helft van de hoogte heeft, 0,43 van het geheele voetlijstwerk.

Op dezen muur ligt wederom, evenals op dien der vorige omgangen een lijstwerk, zamengesteld uit een klokojief met daaronder een plat bandje, te zamen ter hoogte van ongeveer 0,21, dit laatste bij de kroonlijst 0,05 inspringende, het klokojief met zijne bovenlijn nog wederom 0,21 terugwijkende. Dit lijstwerk brengt ons aan de buitenzijde van den muur, juist op de hoogte waar aan de binnenzijde de oppervlakte van de vloer ligt, en dus ook de achterwand der gebouwen begint. Op de zooeven genoemde lijsten, die men ook als de twee onderste van den algemeenen voet van al de gebouwen op den zooeven beschrevenen ondermuur kan aanmerken, verrijzen nu weder, evenals bij de vroegere omgangen, de met koepels versierde nis- en poortgebouwen, met de hen scheidende kleinere koepelgebouwtjes [1]). Daar ons voor de nisgebouwen van dezen omgang geene zulke uitvoerige aanteekeningen en bescheiden beschikbaar zijn, als voor de vroegere omgangen, willen wij de, in dit opzigt in de papieren van 1814

1) Zie de tekstplaten **9**, **10** en **11**.

beter bedeelde poortgebouwen eerst beschrijven, om daarop later voor de nisgebouwen te kunnen verwijzen.

Met afwijking van hetgeen op de andere omgangen het geval is, springt bij de poortgebouwen van dezen ringmuur, niet slechts het bovenste gedeelte van het middelste koepelgebouw, bij de twee zijgebouwen aan den voor- en den achtergevel vooruit, met behoud van eenen en denzelfden onderbouw, maar springt alhier ook op dien onderbouw of de benedenste verdieping, het middelgebouw ruim 0,14 aan beide gevels naar voren. Over de wijzigingen in het lijstwerk voor dat vooruitspringende gedeelte handelen wij nader. Op de beide zooeven genoemde lijsten die boven de kroonlijst van den muur zijn aangebragt, verrijst de voet van al de gebouwen, uit zeven gladde banden zamengesteld, die onafgebroken, maar zich wijzigende naar de meerdere of mindere dikte der onderscheidene muren en hunne verwijdering van de buitenzijden, doorloopen. Hunne gezamenlijke hoogte beloopt 0,575; op de straks genoemde ojieflijst springen zij gezamenlijk 0,13 terug; zij zijn, van onder af beginnende: een platte band, daarboven telkens inspringende twee smallere, dan telkens uitspringende twee andere banden, en dan wederom inspringende nog twee banden; de eerste en vijfde ongeveer 0,11, zijn de breedste. De geheele breedte van den gevel bedraagt aan de onderste lijst ruim 4,34. Het teerlingsvlak daarboven heeft eene hoogte van 0,63 en wordt gedekt door eene kroonlijst van acht verschillende platte banden, te zamen 0,405 hoog, en bij het teerlingsvlak ruim 0,13 uitspringende. De lijst is van onder af zamengesteld uit twee telkens vooruitspringende, twee wederom inspringende, dan drie telkens uitspringende banden, en eindelijk nog eenen breeden band als deklijst, deze laatste alleen 0,13 hoog, en met antefixen gekroond, waarachter de reeds meermalen beschrevene, van boven afgeronde verhooging of onderlaag voor de tweede verdieping gevonden wordt. Een zeer smal plat bandje op deze verhooging is het eerste van den voet, zoowel bij het middel- als bij de zijkoepelgebouwen, doch het verdere lijstwerk levert aan het middelgebouw verschil. Wij zullen daarom thans met dit laatste vervolgen, om straks tot de zijgebouwen terug te keeren.

Het teerlingsveld van de benedenverdieping heeft eene breedte van 2,15 eene dikte (of breedte van de zijgevels) van 1,41; de deklijst 2,51 bij 1,675. De straks vermelde onderlaag op hare bovenvlakte ruim 2,22 bij 1,31 metende en hoog 0,196, draagt de tweede verdieping, wier voet, behalve uit het zoo even genoemde smalle bandje, uit nog drie inspringende, daarboven twee uitspringende platte bandjes, en dan weder uit een zevende inspringend bandje is zamengesteld, gezamenlijk tot eene hoogte van 0,22, met eenen insprong die 0,275 bedraagt, en waarvan het onderbandje alleen 0,21 erlangt. Het teerlingsvlak, aan den voorgevel ruim 1,68 breed, heeft eene hoogte van 0,34, en draagt eene kroonlijst van 0,235 hoogte, zamengesteld uit twee uitspringende bandjes, twee inspringende, weder een uitspringend bandje en dan de breedere deklijst, met hare antefixen. De achter deze lijst gelegen onderlaag met den verderen onderbouw van den koepel, die koepel zelf en zijn kegel met voetstuk, komen in zamenstelling en hoogte der verschillende deelen, geheel en al overeen met de afmetingen van de poorten aan den vorigen omgang; maar zij bieden verschil in de verhouding van hunne breedte-afmetingen; daar, te beginnen met het onderbandje op de laatstgenoemde onderlaag, de vier gevels geheel en al aan elkander gelijk zijn en de grondvlakken der verschillende deelen volkomen vierkanten en cirkels aanbieden. De meest uitstekende banden van den onderbouw des koepels ruim 1,20, de meest inspringende middelste band 1,02; de onderzijde van de klok of den koepel onmiddelijk boven het lijstwerk 0,85 in middellijn; de vierkante steen onder den kegel ruim 0,48 aan de onderzijde, en aan de bovenzijde 0,405, de kegel onder in middellijn 0,31.

De voetlijsten van de benedenverdieping van het vooruitspringende middelgebouw verschillen in hare verhoudingen, uit- en insprongen niet van die der overige gebouwen op den muur, maar er ontstaat een verschil bij den klokojiefband, die, tegelijk met het daaronder liggende bandje, verandert in eenen op de deklijst van den ondermuur 0,05 vooruitspringenden, 0,21 hoogen platten band. Het lijstwerk onder die deklijst wordt wat betreft de vier daaronder volgende inspringende, vervangen door eerst twee

eenigszins, gezamenlijk aan de voorzijde even ver uitspringende, dan twee telkens inspringende platte banden; de daarop volgende laatste twee banden (hier twee inspringende) zijn dezelfde als die van den muur.

Terugkeerende tot de zijkoepelgebouwtjes hebben wij alleen te vermelden, dat hun onderbouw tegen het middelgebouw aansluit, en zij in verdeeling en lijstwerk geheel en al met die van den voorgaanden ringmuur overeenkomen, met uitzondering alleen van hunne meerdere breedte, die aan den voor- en den achtergevel, voor de kroonlijst 1,07 bedraagt, bij eene gelijke breedte aan de zijgevels; hun teerlingsvlak aan dezelfde zijgevels heeft eene breedte van 0,84.

De kroonlijst van de eerste verdieping van het geheele poortgebouw draagt, op het vooruitspringende middelgedeelte aan den voorgevel, vijf antefixen, de grootste in het midden 0,31 hoog, de kleine 0,26, op zijde en op de hoeken, waar zij met hare regthoekig tegen elkander geplaatste helften mede omspringen; op elk der zijgebouwen twee, ééne in het midden en ééne hoek-antefixe op den buitenhoek. Op elken der zijgevels drie antefixen: eene groote van 0,31 in het midden, twee kleinere van 0,26 aan beide zijden, behalve de twee andere helften der hoek-antefixen van den voor- en den achtergevel; eindelijk aan den achtergevel wederom een gelijk aantal als aan den voorgevel, met weglating echter van de middelste, waarvoor wegens de poortlijst geene plaats was. Het gezamenlijk aantal dezer antefixen beloopt alzoo drie en twintig.

De kroonlijst der tweede verdieping van het middelgebouw heeft aan den voor- en den achtergevel vijf, waarvan twee hoek-antefixen, van ongeveer 0,12 hoogte, op elken der zijgevels drie, behalve de twee helften van die op de eerstgenoemde gevels op de hoeken, dus in het geheel rondom zestien antefixen. Bij de twee zijgebouwtjes heeft de kroonlijst onder den koepel, aan den voor- en achtergevel drie antefixen, insgelijks van ongeveer 0,12 hoogte, ééne in het midden, eene halve sluitende tegen het middengebouw, en eene hoek-antefixe, wier andere helft op den zijgevel omspringt; op elken der zijgevels, behalve de twee hoek-ante-

fixen, nog een drietal, komende dus voor elk der zijgebouwtjes een aantal van negen, waaronder twee halve antefixen.

Het muurvlak van de benedenste verdieping van het middelgebouw wordt aan den voorgevel in het midden, geheel door het lijstwerk der poort bedekt, alleen de twee daarin uitgehouwen kasementen aan beide zijden zijn, en dan slechts gedeeltelijk, zigtbaar. Zij zijn door 0,21 breede posten begrensd, en met de pilasters, bloem- en doekslingers versierd, zooals wij die bij de poort- en nisgebouwen van den vorigen omgang reeds meermalen beschreven hebben. De muurvlakken der beide daarnevens aansluitende zijgebouwen, insgelijks met posten van 0,21 breedte op zijde afgesloten, zijn over de geheele oppervlakte van het kasement, met eene menigte van lotus (?) bloemen met korte stelen in verspringende rijen onder elkander uitgehouwen, versierd.

Het muurvlak van de bovenste verdieping van het middelgebouw is in drie kasementen van gelijke grootte verdeeld, door vier posten van 0,09 breedte. Die kasementen hebben de gewone pilaster- en slingerversieringen.

De poortopening is 1,62 wijd, de hoogte in het midden tot aan het gewelf ongeveer 3,77, aan de zijden tot aan het gewelf 3,01. Het lijstwerk in het geheel 0,315 breed, bestaat van binnen naar buiten gerekend, uit een zeer smal bandje, eenen breeden, bol behouwen band en wederom een zeer smal bandje, dit laatste eindelijk omzet met nevens elkander staande, van boven omkrullende lotusbladeren. Onderaan loopen deze banden zijwaarts ombuigende aan elke zijde uit in een olifantshoofd met opgeheven slurp, en eenen zittenden leeuw in den opgesperden muil. Dit olifantshoofd, evenals soortgelijke aan de vorige omgangen, zie ook Plaat VII, n° 2, aan den hals, den slurp enz. met fraai blad- en lofwerk versierd, en uit éénen steen gehouwen, evenwijdig met den gevelmuur geplaatst, en dus van ter zijde gezien, rust op een voetstuk, dat, uit vijf in- en drie even zooveel uitspringende, te zamen acht, smalle, platte banden zamengesteld en 0,26 hoog, zelf wederom staat op den 0,43 hoogen, ondersten rand van den voet van den muur, op welken rand het 0,07 inspringt. Het olifantshoofd heeft van onder eene breedte gelijk

aan die van de bovenlijst van het voetstuk, 0,63 ongeveer, en eene hoogte tot boven aan den slurp van ongeveer 0,92. Van dit benedengedeelte loopt het lijstwerk regt opwaarts, tot op eene hoogte van 2,93 boven den grond; van daar vormt het met de binnenlijst eenen halven cirkel, die eenen straal heeft van 0,84, en de poortopening van boven dekt. Geheel in het midden komt weder als sluitsteen het monsterhoofd, dat wij ook aan de vorige omgangen ontmoet hebben, en door zijn pyramidaal oploopend krulwerk, aan den buitenomtrek van de poortlijst den vorm van eenen dubbel gezwenkten boog geeft. Ter wederzijde van de poort zijn of waren in het teerlingsvlak van den eigenlijken ringmuur, in een vak dat van den buitenrand der poortopeningslijst gerekend 1,675 breed is, voorstellingen uitgehouwen, die wij alleen uit de bescheiden van 1814 kennen. Zij worden daarin beschreven als bevattende: „een schoon vrouwenbeeld op eene soort van troon met de beenen kruislings over elkander gezeten, het ligchaam geheel naakt, behalve het middel, dat met een kleed bedekt is; de hals, armen, voeten en handen met sierlijke banden omwonden. Links van dat beeld drie andere vrouwenbeelden alle in de houding als het eerstgenoemde, doch in eerbiedige houding op een bankje of voetstuk gezeten. Regts vóór het hoofdbeeld staat op een sierlijk bankje een rond bekken."

De trap, van gelijke breedte als de poortopening, heeft eene diepte van 2,51, eene geheele hoogte van 2,93, en tien treden elke ongeveer 0,29 hoog en diep, zijnde de eerste trede op eenen afstand van 0,47 van de buitenzijde der lijst verwijderd. Het gewelf, evenals dat van de poort van den lageren ringmuur, uit trapswijze over elkander, naar het midden overstekende lagen zamengesteld, is van voren naar achteren in vier, insgelijks trapswijze zich verhoogende deelen afgedeeld. Het eerste begint 3 M. boven den grond aan den ingang der poort, en heeft eene diepte van 0,445; de drie onderste steenlagen zijn elk ongeveer 0,21 hoog, en springen ongeveer 0,16 voor elkander uit; de vierde laag, evenzooveel vooruitspringende heeft eene hoogte van slechts ongeveer 0,16; het geheel wordt gesloten door eenen grooten steen, die de overblijvende ruimte van 0,365 bedekt. De daarop

volgende verhooging, die 0,34 boven de eerste bedraagt, en van dezelfde diepte is, bestaat uit vier lagen, elke 0,20 hoog, en van dezelfde vooruitsprongen als die der voorgaande; de derde en vierde verhoogingen elke 0,21 zich verheffende, zijn wat hare lagen betreft, aan de tweede geheel gelijk. Aan de poort van den voorgevel is op elke der onder de lijst uitstekende en zigtbaar vallende zijden der gewelflagen, in eene versierde lijst een naar de binnenzijde gewende, klapwiekende vogel uitgehouwen. Aan den achtergevel zijn de zijden der lagen geheel onversierd gelaten.

De achtergevel van het poortgebouw komt in vorm en afmetingen overeen met den voorgevel, met uitzondering van den voet, het lijstwerk van de poort en enkele versieringen. Plaat XI. A, levert een gezigt op dien gevel en de naast aansluitende deelen; doch met eenig hier en daar nog al aanmerkelijk verschil van de, over het algemeen zeer naauwkeurige en uitvoerige opgaven van 1814. Dit leidt ons tot de onderstelling, dat de heer Schönberg Mülder in zijne opstandsteekeningen onwillekeurig van het oorspronkelijke is afgeweken. De voet van het gebouw, waarvan het middelste gedeelte, evenals aan den voorgevel, ruim 0,14 vooruitspringt, bestaat eerst uit eene breede onderlijst 0,42 hoog, waarop, 0,21 terugspringende, een smaller lijstje ruim 0,10 hoog, en gelijk komende met het bovenste lijstje van den voet, aan den voorgevel, doch een weinig meer, 0,08, op het teerlingsvlak vooruitspringende. Bij het vooruitspringende middelgedeelte van het gebouw, rust het evenzooveel uitspringende lijstje op dezelfde breede onderlijst.

De poortopening, binnenwerks van gelijke breedte als aan den voorgevel, wordt ingesloten door twee posten, hoog ruim 1,07, en het booglijstwerk, dat in het midden 1,70 boven de bevloering van den omgang verheven is. De posten 0,42 breed, hebben op eene hoogte van 0,47 boven den grond, een kasement waarin eene sierlijke vaas is uitgehouwen, en zijn met een smal overstekend plaatje gedekt, waarop het omkrullende bladversiersel van het booglijstwerk rust. Dit lijstwerk, bestaande uit eenen breederen, bol behouwen, en aan beide zijden door een zeer smal bandje begrensden band, te zamen ter breedte van 0,18, heeft

evenals aan de andere poortopeningen, nog tot buitenlijst eene aaneenschakeling van nevens elkander geplaatste en aan hunne toppen overbuigende lotusbladeren. Aan de binnen- evenals aan de buitenzijde, eenen dubbel gezwenkten boog vormende, wordt het in het midden of boven gesloten door een pyramidaal oploopend krulwerk, dat, evenals de krulversiersels aan de uiteinden boven de posten, geheel overeenkomt met dat van den achtergevel der poorten op den vorige omgang. In het teerlingsvlak van de twee zijgebouwen is een kasement, met zijn raamwerk 0,445 breed en ruim 0,65 hoog, uitgehouwen, het veld van dit kasement, ongeveer 0,24 breed, is met sierlijke arabesken versierd; de posten die het aan de buitenzijden begrenzen, hebben eene breedte van 0,225.

Het teerlings- of muurvlak van de bovenverdieping van het middelgebouw heeft, op dezelfde wijze als aan den voorgevel drie kasementen, met dezelfde versiersels van pilasters, bloem- en doekslingeringen.

De nisgebouwen met hunne zittende Boeddhabeelden, komen in alle deelen en afmetingen overeen met die van den vorigen omgang; hun verschil van de poortgebouwen begint, voor zoover het de hoogteverhoudingen betreft, eerst aan de onderzijde van den middelkoepel, die bij de poortgebouwen zooals wij zeiden, merkelijk, ongeveer 1,42 M., hooger is. Daardoor erlangen die poortgebouwen ook hier een meer gedrongen uiterlijk dan de nisgebouwen, die aan hunne bovenste voetlijst 2,72 breed zijn, dus ruim 1,25 smaller dan het poortgebouw. Met betrekking tot de antefixen op de kroonlijsten der beide verdiepingen, kunnen wij insgelijks verwijzen op die der poortgebouwen, waarmede zij geheel en al overeenstemmen. Van deze nisgebouwen bevinden zich op den vooruitsprong van den omgang aan elke zijde van het poortgebouw een, op elke zijde van den vooruitsprong insgelijks een, op elk der daarop volgende wijkende gedeelten vijf, op de zijden wederom een en eindelijk op elk der laatste of meest terugspringende gedeelten nog drie, makende dus voor den geheelen gevel twee en twintig (of twee minder dan op de beide voorgaande omgangen), en voor dezen geheelen derden omgang langs al de vier gevels, een aantal van acht en tachtig nisgebouwen.

De koepelgebouwtjes die de nisgebouwen met elkander, en, in afwijking van de beide vorige omgangsmuren, ook de nisgebouwen met de poortgebouwen verbinden, hebben eene breedte van ongeveer 1,05. Zij springen bij de nisgebouwen 0,105 terug, en hebben hetzelfde lijstwerk tot voet, maar als kroonlijst de drie onderste banden van de kroonlijst der overige gebouwen. Voor hunne verdere beschrijving kunnen wij volstaan, door te verwijzen op die van de overeenstemmende gebouwtjes op den voorgenoemden omgangsmuur, waarvan zij zich alleen door de meerdere breedte hunner benedenverdiepingen, of muurvlakken onderscheiden.

Aan de buitenzijde van den ringmuur ziet men op de muurvlakken der kleinere koepelgebouwtjes, wederom zittende mans- en vrouwebeelden uitgehouwen, evenals op de twee voorgaande ringmuren en in houding, versiersels en toevoegsels met die beelden overeenkomende. Op den achtergrond boven het beeld zijn in vier bogen, doekslingeringen opgehangen; aan de eene zijde staat een kandelaber met eene daaruit opstijgende vlam, aan de andere zijde van het beeld eene fraaije vaas, welker vorm op de onderscheidene basreliefs afwisselt en die met eene bloem prijkt; ook komt in plaats van deze bloemvaas met naauwen hals, eene groote bekervormige vaas met zeer wijde opening en deksel. De kasementen in de muurvlakken van de nisgebouwen, regts en links van de nissen, zijn versierd met gelijksoortige pilasters als die van den eersten ringmuur, doch van het midden der twee daaruit ontspringende bogen, evenals van het punt waar die bogen zich vereenigen, dalen koorden of kettingen neder, waaraan klokken of vazen hangen, en die onderling wederom met koord- of kettingslingeringen verbonden zijn. Wij kunnen deze basreliefs en versieringen alleen uit de opstandsteekening, Plaat V, leeren kennen; de bescheiden van 1814 hebben er geene bijzonderheden van bewaard, zoodat wij het betreuren dat Wilsen er geene afzonderlijke teekeningen van vervaardigde.

Een gelijk getal goten, eindigende in spuijers van gelijke gedaante en afmetingen, als die wij van den voorgaanden ringmuur beschreven hebben, was ook aan den derden ringmuur aangebragt, en leidde het water van den vierden omgang naar den derden af.

De kroonlijst van den ondermuur is tusschen die spuijers, evenzeer met fraaije en op gelijke afstanden verdeelde antefixen versierd, die echter veel digter bij elkander geplaatst en dus in grooter aantal waren aangebragt. Op den versten uitsprong van den omgangsgevel waren er, volgens de aanteekeningen van 1814, ter wederzijde van de poort vijf; aan elken zijkant van dien uitsprong vier, aan elken eersten vooruitsprong vier en twintig, aan de zijde die dezen met het laatste of meest terugspringende gedeelte vereenigt, wederom acht, en eindelijk op dat laatste gedeelte achttien; makende voor den geheelen gevel honderd en tien en voor den geheelen omgangsringmuur vierhonderd en veertig antefixen.

De onderste breede band van de kroonlijst op den muur is met sierlijke slingeringen versierd, uit zaadkorrels zamengesteld, evenals op den voorgaanden muur, doch met eenige wijziging in de hangers tusschen de slingeringen, in welke laatste klapwiekende kaketoe's zitten. (Zie Plaat XIII, n° 7). Op het muurvlak zijn basreliefs uitgehouwen, waarop wij later zullen terugkomen; wij wijzen echter terug op hetgeen wij hierboven [1]) gezegd hebben omtrent de voorstellingen onmiddelijk ter wederzijde aan de poorten aansluitende. De overige voorstellingen zijn van elkander gescheiden door posten 0,47 breed, waarop rijk versierde pilasters zijn uitgehouwen, in hunne zamenstellingen door hun talrijk lijstwerk en daarop uitgehouwen slingeringen, geheel onderscheiden van alle die wij tot nog toe beschreven hebben. Het aantal basreliefs bedraagt voor de geheele voorzijde van dezen derden ringmuur, den achterwand van den derden omgang, een aantal van honderd acht en twintig, die alle konden worden afgeteekend. Zie Pll. CCXXXI tot CCXCIV.

Wij zijn thans opgeklommen tot den vierden omgang, welks breedte 2,04 bedraagt en die, zooals wij boven reeds gezegd hebben, zich 2,93 boven den voorgaanden verheft. De bevloering is met platte steenen belegd, evenals al de andere, en loopt naar de buitenzijde eenigszins hellend af. De voorwand van den omgang, tevens de achterwand van den derden ringmuur, was

1) Zie blz. 63.

versierd met eene reeks van honderd vier en zestig basreliefs in kasementen, die tegen de muurvlakken van de achtergevels der nis- en tusschengebouwen zijn uitgehouwen, en door eenvoudige posten begrensd worden. Slechts vier en twintig konden worden afgeteekend, zij zijn afgebeeld op Pll. CCCXLVII tot CCCLV. Het uitgehouwen lofwerk in de kasementen onmiddelijk nevens de poortopening hebben wij straks[1]) reeds vermeld.

De ringmuur van den vijfden omgang, die tevens den vierden omgang aan de binnen- of achterzijde begrenst, heeft, evenals de vorige eenen doorloopenden ondermuur, met het daarop liggende lijstwerk, waarop de verschillende gebouwen zijn opgetrokken. Die ondermuur 2,39 hoog, heeft eene kroonlijst van ruim 0,63, zamengesteld uit acht lijsten: eene 0,18 hooge deklijst, daaronder een inspringend smal bandje, daarop volgend eenen breederen band 0,13 dik, met arabesken versierd, wederom inspringend een smal en nogmaals een wat breeder bandje, vervolgens twee uitspringende bandjes en eindelijk wederom een inspringend bandje. De geheele kroonlijst springt op het teerlingsvlak ongeveer 0,24 vooruit. Het teerlingsvlak heeft eene hoogte van 1,125. De voet die op het teerlingsvlak 0,314 vooruitspringt, heeft drie lijsten: een uitspringend bandje, daaronder een tweede iets breeder, te zamen 0,26 hoog, en eenen derden ongeveer 0,37 hoogen band. Onder aan den voet heeft de muur eene dikte van 2,04; hooger, op de hoogte waar de bevloering van den vijfden omgang ligt, is de dikte ongeveer 1,42. Over de antefixen op de kroonlijst wordt later gehandeld. Achter deze antefixen ligt, evenals bij de voorgaande ringmuren, een lijstwerk ruim 0,26 hoog en zamengesteld uit een klokojief op een zeer smal bandje. Het dient als algemeene onderlaag voor al de op den muur opgetrokken gebouwen. Het middelste en meest vooruitspringende gedeelte van den muur, dat geheel en al door het poortgebouw wordt ingenomen, heeft eene breedte van 4,24; daarop regthoekig 2,67 terugspringende loopt de muur aan beide zijden wederom in zijne eerste rigting 17,27 voort, springt nog

---

1) Zie blz. 65.

eens regthoekig 2,67 achterwaarts en vervolgt dan eindelijk nog eens zijne eerste rigting tot eene lengte van 12,57; makende aldus voor de geheele breedte bij elken gevel aan dezen vierden ringmuur 63,90.

Wij willen ook thans wederom het poortgebouw het eerst beschouwen [1]). Zooals wij reeds zeiden, wordt de geheele middelste uitsprong van den muur door dit gebouw ingenomen. Het onderscheidt zich van die der overige omgangen door zijnen meerderen omvang, maar ook vooral door zijne zamenstelling, daar het twee poorten bevat, achter elkander en door eenen tusschenmuur aan beide zijden met elkander verbonden. De zijgevels der buitenste poort en die tusschenmuren vormen de zijden van den voorsten uitsprong van den ringmuur. De binnen- of tweede poort staat in ééne lijn met, en in het midden op den, aan de voorzijde evenwijdig loopenden tweeden uitsprong van den ringmuur.

De voet van den opbouw op dien muur is uit zeven of, wil men het tweetal op de kroonlijst van laatstgemelden ondermuur mederekenen, uit negen verschillende lijsten zamengesteld. De zeven lijsten, te zamen hoog 0,575, zijn van onder opwaarts geteld: drie inspringende platte banden, daarop twee uitspringende en dan wederom twee inspringende; de vijfde dier zeven banden is de breedste, en springt even ver uit als de onderste, die, met de bovenzijde van den onderliggenden ojiefband, boven de kroonlijst van den ringmuur ongeveer 0,15 terugspringt. De geheele terugsprong van het voetlijstwerk vergeleken met dezelfde kroonlijst is aan het bovenste bandje 0,25.

Het teerlingsvlak op den bovenband van den voet 0,05 terugwijkende, is 0,63 hoog en heeft eene breedte van 3,56; aan den zijgevel meet het 1,31. De kroonlijst heeft acht verschillende banden, gezamenlijk 0,393 hoog: twee uitspringende waarvan de tweede de breedste is, dan twee inspringende, vervolgens wederom drie zeer smalle uitspringende, en eindelijk, insgelijks uitspringende de 0,13 hooge deklijst. Het geheele lijstwerk heeft, zoowel aan den voor- en achter- als aan de zijgevels, van het

1) Zie de tekstplaten 12, 13 en 14.

teerlingsvlak gerekend eenen uitsprong van 0,18. Aan de deklijst heeft de voorgevel eene breedte van 3,90, aan den zijgevel van 1,675. Zij draagt ter wederzijde van de poortopening twee antefixen 0,21 hoog, waarvan eene op den hoek geplaatst slechts voor hare helft tot den voorgevel, met hare andere helft tot den zijgevel behoort. Aan elken der beide zijgevels zijn, behalve deze halve ook nog vier geheele antefixen aangebragt. Achter deze antefixen ligt wederom de gewone, aan de bovenkanten rond bijgehouwen verhooging 0,21 hoog, waarop de geheele verdere bouw is opgetrokken. Zoowel het middelste als de beide zijkoepelgebouwtjes hebben voor hunnen voet eenen gemeenschappelijken onderband, die met het middelgebouw mede vooruitspringt, op de zijgevels 0,11 van den buitenkant der onderliggende kroonlijst terugwijkt, en bij de zijgebouwtjes zich van diezelfde kroonlijst aan de voor- en achtergevels ongeveer 0,45 verwijdert; bij het middelgebouw slechts 0,17. Dit laatste heeft aan dien eersten voetband eene breedte van ruim 1,205. Het verdere voetlijstwerk met den eerstgenoemden band in het geheel 0,25 hoog, bestaat van onder opwaarts gerekend uit nog drie, te zamen 0,08 inspringende, daarop wederom twee uitspringende bandjes, en eindelijk wederom een inspringend. Het teerlingsvlak, op dit laatste bandje 0,05 inspringende heeft eene hoogte van 0,34. De kroonlijst ongeveer 0,22 hoog, bestaat uit een zeer smal, daarboven een breeder, beide uitspringende bandjes, daarboven een zeer smal inspringend bandje, nog een inspringend, iets breeder, en eindelijk wederom twee uitspringende, waarvan het laatste als deklijst het breedste is. Aan deze deklijst meet het gebouw wederom 1,205. De breedteafmetingen aan de zijgevels verschillen zoo weinig van die der voor- en achtergevels, dat wij dit middelgebouw bijna als vierkant kunnen beschouwen. Op de kroonlijst staan vijf, waarvan twee hoek-antefixen, hoog en breed 0,13. Haar aantal zal aan de zijgevels wel hetzelfde zijn; aan den achtergevel echter één minder, als wordende hare plaats ingenomen door de punt van de poortlijst.

Op de kroonlijst ligt wederom de gewone verhooging, hier 0,13 metende, waarop het voetstuk met den koepel en zijnen

kegel opgetrokken zijn. In zamenstel en verhouding der verschillende deelen komen laatstgemelde overeen met die van den voorgaanden ringmuur, doch zij zijn gezamenlijk iets lager, en daar dit zelfde ook het geval is met den algemeenen ondermuur, bedraagt de geheele hoogte van het poortgebouw slechts 7,25, van den grond tot aan den top van den kegel.

De twee zijgebouwtjes sluiten wederzijds aan het middelgebouw aan, waarmede zij, zooals wij straks zeiden, denzelfden band als ondersten voetband hebben; daarop ligt, rondom 0,11 inspringende de tweede band. Het hierboven komende teerlingsvlak, ongeveer 0,08 terugspringende, wordt gedekt met eene kroonlijst van drie uitspringende banden. De geheele hoogte van al deze deelen te zamen bedraagt ruim 0,365. Koepel en kegel komen in afmetingen en verhoudingen overeen met die van het poortgebouw aan den voorgaanden ringmuur. De top van hunnen kegel staat 0,97 lager dan die van het middelgebouw. De kroonlijst is versierd met antefixen, hoog en breed 0,13, waarvan voor elk gebouwtje aan de voor- en achtergevels eene halve tegen het middelgebouw aansluitende, eene in het midden en eene hoek-antefixe op het buiteneinde der lijst komen; aan de zijgevels eene antefixe in het midden, en de twee wederhelften van die van de voor- en achtergevels op de hoeken; in het geheel dus voor beide gebouwtjes veertien antefixen. In het muurvlak van de algemeene benedenverdieping van de drie koepelgebouwen, is ter wederzijde van de poort een kasement uitgehouwen 0,365 breed, en door eenen post van 0,13 breedte begrensd. In het kasement, twee ranke kolommen of pilasters, met nogal zamengestelde voetstukken en kapiteelen, uit elk van welke laatsten een krulwerk ontspringende twee bogen vormt, die in het midden van het vak te zamen komen. Van dezelfde kapiteelen hangen doekslingeringen af, die in het midden tot aan de zoo evengenoemde uiteinden der bogen opgenomen zijn. Onmiddelijk daaronder en in het midden van het veld tusschen de twee pilasters, bevindt zich eene vaas met deksel, op een hoog voetstuk geplaatst.

Het muurvlak van het middelgebouw is met drie posten in twee gelijke kasementen verdeeld, die met pilasters, bloem-

en slingerwerk, even als het overeenkomende muurvlak aan het poortgebouw van den voorgaanden ringmuur, versierd zijn.

De poortopening, wijd 1,62, heeft op zijde waar het gewelf begint, eene hoogte van 2,80, en tot in het midden van den boog 3,87. Het lijstwerk, de olifantshoofden, de voetstukken, waarop deze rusten, komen in versiering, zamenstelling, afmetingen en verhoudingen overeen met die van de poort van den voorgaanden ringmuur, doch de boog heeft eenen zeer gedrukten vorm gekregen en het leeuwenhoofd met zijn pyramidaal topstuk, als sluitsteen aangebragt is grooter; het meet in zijne grootste breedte 0,94, in hoogte 1,28.

De ruimte, die op het teerlingsvlak van den ondermuur aan beide zijden van de poort overblijft, is over hare geheele breedte van 0,59, in twee deelen verdeeld; het eerste, bij de poortlijst, is met arabeskwerk behouwen, doch slechts voor een klein gedeelte boven het olifantshoofd zigtbaar. Hierop volgt aan de uiteinden van den gevel een vak 0,33 breed, en van gelijke hoogte als het muurvlak, met eenen uit velerlei en talrijk lijstwerk zamengestelden pilaster, in vorm overeenkomende met de pilasters tusschen de basreliefs aan de buitenzijde van den voorgaanden ringmuur.

De trap, welks onderste trede op 0,26 afstand van de buitenzijde van de voetlijst eenen aanvang neemt, voert met tien treden tot de oppervlakte van den volgenden, vijfden omgang; hij heeft eene hoogte van 2,59 en eene diepte van 2,43. Het gewelf in het geheel ruim 1,85 diep, is, even als de vorige, uit lagen die elkander trapsgewijze naderen zamengesteld, en van voren naar achteren in drie, telkens hooger gelegen afdeelingen gescheiden. De eerste, ongeveer 0,70 diep, begint, zoo als wij straks zeiden, 2,80 boven den grond. De vijf steenlagen springen elke vóór den wand en vóór elkander 0,13 vooruit; de vier eerste hebben elke eene hoogte van 0,235, de vijfde slechts van ongeveer 0,16; de opening boven deze laatste laag tot aan de tegenoverliggende 0,445 wijd, is wederom met eenen grooten steen gesloten. De aan den voorgevel onder den poortboog zigtbaar vallende zijvlakken der vijf steenlagen, zijn met slingeringen

versierd; op de drie middelste ziet men bovendien vogels met vrouwenaangezigt en borsten (ghandarvi's) en naar de binnenzijde van de poort gewend, uitgehouwen.

Het daarop volgende gewelf 0,35 hooger rijzende en 0,47 diep, bestaat insgelijks uit vijf lagen, waarvan de drie onderste elk 0,235 hoog zijn en met de drie middelste lagen van het eerste gewelf in ééne lijn liggen. De vierde laag heeft eene hoogte van 0,29, de vijfde laag is ongeveer 0,21 hoog.

Het derde of laatste gewelf ligt ruim 0,315 boven het middelste en is ruim 0,60 diep. De onderste van zijne vier lagen 0,29 hoog, ligt onder ééne lijn met de vierde laag van het middelste gewelf; de tweede laag 0,21 hoog, komt overeen met de vijfde van het vorige; de derde laag heeft eene gelijke hoogte van 0,21; de vierde laag eindelijk is slechts 0,105 hoog. Aan deze poortopening ligt de onderste laag van het gewelf 1,91 boven de oppervlakte van de zevende trede, en heeft het midden boven die zelfde trede eenen afstand van 2,75.

De achtergevel van dit voorste poortgebouw is, voor zoover hij niet door de zij- of vereenigingsmuren der beide gebouwen bedekt wordt, of door de hoogere plaatsing der poortopening geene wijziging ondergaat, aan den voorgevel gelijk. De poortlijst welker hoogste punt zich ruim 0,78 boven het gewelf verheft, schijnt geheel en al met die van den achtergevel van het binnenste poortgebouw overeen te komen. De aanteekeningen van 1814 vermelden alleen dat zij "uit fraai gewerkte krulwerken zamengesteld" is.

Het achterste poortgebouw begint onmiddelijk op de bovenste trede van den trap, en is 0,81 van het voorste gebouw verwijderd. Het komt met dit laatste geheel overeen in vorm, afmetingen en verhoudingen, voor zoover die geene noodzakelijke wijziging moesten ondergaan door zijne plaatsing en de vereenigende muren, waardoor een groot gedeelte van den voorgevel van het tweede poortgebouw bedekt is. De poortopening of liever de poortbooglijst schijnt aan die van den voorgevel van het voorste gebouw gelijkvormig te zijn; zij heeft, althans volgens de bescheiden van 1814, ook als topsieraad het gewone monsterhoofd,

verheft zich 2,88 met hare uiterste punt boven den grond, reikt ongeveer tot aan den benedenrand van den middelsten koepel, en bedekt alzoo bijna de geheele benedenverdieping waarop die koepel is opgetrokken. Het geheele gewelf evenwijdig aan den vloer loopende, bestaat uit slechts drie tot elkander uitspringende lagen. Het neemt eenen aanvang op eene hoogte van 1,86 boven den grond, verheft zich in het midden nog 0,575 en bereikt dus dáár eene hoogte van 2,435. Elke laag heeft eene hoogte of dikte van ruim 0,18 en springt ongeveer 0,21 vóór de voorgaande of vóór den wand vooruit, tot waar zij boven, elkander op eenen afstand van 0,51 genaderd, door eenen grooten steen gedekt en afgesloten worden. De diepte der poort en dus ook van het gewelf is 1,57, zoodat de geheele diepte van den voorgevel, van het eerste tot aan den achtergevel van het tweede poortgebouw, ruim 4,21 bedraagt.

De achtergevel van het tweede poortgebouw is, met eenige wijziging in de poortlijst, de voetlijsten en de versieringen, aan den voorgevel van het eerste poortgebouw gelijkvormig, voor zoover dit laatste zich op zijnen eigen voet boven den algemeenen ondermuur verheft. De langs den geheelen wand rondloopende breede onderste voetband hoog 0,445, ligt met zijne oppervlakte onder dezelfde lijn met den meest vooruitspringenden platten band van het poortgebouw aan den voorgevel. Boven dezen ondersten voetband liggen twee inspringende smalle bandjes, die met den eerstgenoemden den voet eene hoogte doen erlangen van 0,60, hebbende laatstgemelde eenen voorsprong van 0,21 op het teerlingsvlak. Dit laatste 0,63 hoog, wordt gedekt door eene kroonlijst, in alles gelijkvormig aan die bij den voorgevel. Aan het smalle bandje op den breeden voetband heeft de geheele gevel eene breedte van ongeveer 3,77. De poortopening, ook hier 1,62 wijd, wordt aan wederzijde ingesloten door twee posten, 1,22 ongeveer hoog, 0,93 ruim breed, en onmiddelijk op den algemeenen ondersten voetband rustende. Tegen die posten is aan de voorzijden in een kasement, een rijk versierde pilaster uitgehouwen 1,02 hoog; in een tweede kasement daarboven, omtrent 0,16 hoog, zijn vijf klapwiekende vogels (duiven?) aangebragt.

De booglijst komt in vorm en versieringen geheel overeen met die van den voorgaanden ringmunr. De in het gezigt komende zijkanten der gewelflagen zijn zonder eenig versiersel, glad bewerkt. Het muurvlak van de benedenverdieping is ter wederzijde van de poortopening insgelijks met een kasement versierd, waarin de meermalen reeds beschreven pilasters met de daarop rustende bogen en tusschenhangende doekslingeringen enz. zijn uitgehouwen. Plaat XI levert onder letter B een gezigt op den hier bedoelden achtergevel van het tweede poortgebouw, en tevens door de poortopening, op een gedeelte van den achtergevel van het voorste poortgebouw, en de regtkanten van de poortgewelven. Bij vergelijking met onze opgaven, ontleend aan de beschrijvingen en teekeningen van 1814, zal men ontwaren dat de zijkoepelgebouwtjes, even als bij het poortgebouw van den voorgaanden ringmuur, waarschijnlijk onjuist, als geheel en al van het middelgebouw afgescheiden zijn voorgesteld, terwijl zij daaraan onmiddelijk, evenals dit op Pl. X, Pl. XII en ook op Pl. V in het oog gehouden is, hadden moeten aansluiten. Beide poortgebouwen worden aan beide zijden aan elkander verbonden door eenen tusschenmuur, waarop een koepel met zijnen kegel, alles in gedaante, afmeting en verhouding overeenkomende met de tusschengebouwtjes, die de poort- met de nisgebouwen en deze laatste met elkander verbinden. Het benedengedeelte rust met het poortgebouw op dezelfde voetlijst; hun teerlings- of muurvlak heeft insgelijks dezelfde hoogte als dat van het poortgebouw, doch springt 0,21 naar binnen en is gedekt met eene kroonlijst van slechts twee uitspringende bandjes waarvan een zeer smal, het bovenste iets breeder, te zamen 0,105 hoog. Een weinig terugwijkende komt op deze kroonlijst eene 0,29 breede verhooging, die tot onderlaag dient van den koepel of de klok. Deze klok met haren kegel komt in alles overeen met de aan wederzijde van het poortgebouw zich bevindende koepels, metende aan den onderrand in doorsnede ongeveer 0,67. De breedte van den muur is, tusschen de twee torengebouwen, aan het teerlingsvlak 1,075, de dikte van den muur 0,81. Op de kroonlijst zijn drie antefixen geplaatst, in wijze van versiering overeenkomende met, doch in algemeenen vorm ver-

schillende van al de andere, die wij tot nog toe leerden kennen. Zij vormen een vierkant van ongeveer 0,29 hoogte en gelijke breedte. Het teerlingsvlak is met een basrelief, breed ongeveer 1,05, hoog 0,62 versierd en eene voorstelling leverende, gelijk wij die op de overige kleinere tusschengebouwtjes aan den voorgevel van dezen en de vorige omgangsmuren hebben ontmoet. Op het teerlingsvlak van de zijgevels van het voorste poortgebouw, aan het zooeven genoemde teerlingsvlak van het tusschengebouwtje aansluitende, is tusschen twee posten van 0,13 breedte, een kasement aangebragt 1,05 breed. Daarin zien wij wederom regts en links twee pilasters of kolommen, doch met hoogere en rankere schaften dan gewoonlijk. Uit hunne kapiteelen ontspringen eerst twee halve, en daaruit wederom twee geheele bogen, met even zoovele in het midden opgenomen doekslingeringen en zes daartusschen verdeelde, aan koorden afhangende klokjes. Hieronder, op den bodem, twee kommen of schalen met voeten en omhoog stijgende vlammen.

Op het teerlingsvlak van den algemeenen ondermuur, is aan de beide einden, dus aansluitende aan den hoek van den voorgevel en den hoek bij het terugspringende gedeelte van den ondermuur, een post aangebragt 0,26 breed en, nevens den eerstgenoemden een tweede ter breedte van ongeveer 0,33. De overige ruimte is ingenomen door een kasement 1,36 breed, behoorende tot eene reeks, die langs den geheelen ondermuur omloopt en later meer uitvoerig zal behandeld worden.

De nisgebouwen stemmen in hunne hoofdvormen overeen met de poortgebouwen, doch hebben, evenals op de andere ringmuren, eene 1,25 mindere breedte dan de laatstgemelde, terwijl ook hunne hoogte eerst bij den onderrand der koepels eenig verschil begint aan te bieden, waarbij de middelkoepel van de torengebouwen, bij gelijke breedte eene meerdere hoogte erlangt. De nissen komen evenals hare lijsten, in alles overeen met die van den voorgaanden ringmuur; hare beelden leveren alleen eenig verschil in de houding hunner handen. De teerlingsvlakken der middelkoepelgebouwen zijn aan beide gevels door drie posten in twee kasementen verdeeld, waarin de reeds meermalen vermelde

pilasters met doekwindingen of bloemfestoenen zijn uitgehouwen. De kasementen in de muurvlakken van het nisgebouw nevens de nissen, hebben insgelijks dezelfde versieringen als die van de overeenstemmende deelen aan den voorgaanden ringmuur. Hetzelfde geldt ook voor de antefixen.

Het aantal nisgebouwen is op dezen muur minder dan op den vorigen, daar, zooals wij zeiden, de geheele middelste voorsprong door het poortgebouw ingenomen wordt; op elk der beide terugwijkende gedeelten van den ringmuur heeft men vier, op de zijden die beide deelen verbinden, één nisgebouw; leverende dus voor elken der vier gevels van Bôrô-Boedoer op dezen ringmuur, achttien, of voor den geheelen bouw twee en zeventig nisgebouwen met een gelijk aantal nissen en daarin zittende beelden.

De kleinere tusschengebouwtjes tusschen de poort- en de nisgebouwen, en tusschen deze laatste onderling, hebben volgens de teekeningen van 1814, op hunne kroonlijst dezelfde antefixen als die wij bij de zijgevels van het poortgebouw beschreven hebben. In de teekeningen van Schönberg Mülder is dat verschil, met de tusschengebouwtjes van de voorgaande omgangen, zoo het werkelijk bestaat, niet in het oog gehouden. De muurvlakken zijn, evenals op den zijgevel van het poortgebouw en de muurvlakken van de kleinere tusschengebouwtjes op de voorgaande ringmuren, met basreliefs versierd, waarop zittende beelden, onder doek- en bloemslingeringen en tusschen bloemvazen en kandelabers of altaartjes.

Aan de twee wederzijds van de poort van het midden verst verwijderde hoeken zijn goten als bij den voorgaanden ringmuur aangebragt; daar dit aan de hoeken van den voorsprong hier om het poortgebouw niet kon geschieden, zijn de goten een weinig meer zijdwaarts aan het terugwijkende gedeelte van den muur geplaatst, zoodat ook aan dezen ringmuur zich aan de vier zijden twintig goten bevinden, alle met dezelfde spuijers als reeds vroeger beschreven en op Pl. VI onder n°. 3 afgebeeld zijn. Deze spuijers rusten op de kroonlijst van den algemeenen muur tegen den daarboven liggenden ojiefband. Op dezelfde kroonlijst zijn, rondom den geheelen muur op de kroonlijst, evenals aan de voorgaande muren, antefixen van gelijke vormen en grootte be-

vestigd. De onderste breede band van de kroonlijst is met uitgehouwen kransen of rosetten en daartusschen geplaatste hangers van lotusbloembladeren versierd, de rosetten zijn zamengesteld uit eenen bloemkelk midden in eenen ring van parels of zaadkorrels, zie Pl. XIII, n°. 8. Op het muurvlak onder de kroonlijst zijn basreliefs uitgehouwen in kasementen, die door tusschenstaande posten, evenals aan den zijgevel van het poortgebouw, en bovendien met randen van arabeskwerk van elkander gescheiden en aan de uiteinden begrensd worden. Voor de geheele voorzijde van dezen vierden ringmuur, den achterwand van den vierden omgang, komen aan elken gevel twee en twintig, dus in het geheel acht en tachtig zulke basreliefs, die alle in hun geheel konden worden afgeteekend. Zie Pll. CCCIII tot CCCXLVI.

De vijfde omgang heeft aan de bevloering eene breedte van ruim 2 M. en ligt 2,59 hooger dan de vierde. De voorwand, die tevens van den vierden ringmuur de achterwand is, heeft op het benedenmuurvlak eene reeks van honderd veertig kasementen met basreliefwerken, waarvan slechts veertien konden worden afgeteekend; zie Pll. CCCLXXXIX tot CCCXCII. De overige reliefwerken in de kleinere muurvlakken, nevens de poorten en op de bovengedeelten der poort- en nisgebouwen, hebben wij reeds vermeld.

De ringmuur van het eerste boventerras, die den vijfden of laatsten omgang aan de binnen- of achterzijde begrenst, en dien wij wederom moeten behandelen voordat wij dien omgang kunnen verlaten, heeft éénen voorsprong minder dan de lager gelegen omgangen en benedenterrassen. Op eenen afstand van 13,2 van de beide uiteinden springt hij, evenals dit bij de voorgaande muren het geval is en evenzooveel vooruit. Dit middelste gedeelte heeft eene breedte van 31,4.

Bij de beschrijving van dezen vijfden ringmuur en de hooger-op gelegen gedeelten van den geheelen bouw, staan ons uit de bescheiden van 1814 alleen de teekeningen ten dienste; het afschrift van den tekst ging niet verder dan tot de achterzijde van den vierden ringmuur, die zelfs niet geheel werd afgehandeld.

Wij zullen dus, daar de bedoelde teekeningen een naauwkeurige bepaling van de onderscheidene deelen, vooral van de kleinere bijzonderheden niet toelaten, ons tot meer algemeene opgaven moeten beperken, en in ieder geval in het oog houden dat de afmetingen, uitsluitend uit die teekeningen ontleend zijnde geene volstrekte zekerheid aanbieden.

De algemeene ondermuur komt in zijne verdeelingen vrij wel overeen met den voorgaanden. In het geheel tot aan de bovenzijde van de kroonlijst is hij 2,31 hoog. De kroonlijst bestaat uit dezelfde banden, heeft in het geheel eene hoogte van 0,63 en eenen voorsprong op het teerlingsvlak van ruim 0,27. Het teerlingsvlak is 1,05 hoog. De voet, ook hier uit drie banden, te zamen 0,63 hoog zaamgesteld, heeft eenen voorsprong van 0,32.

Op de kroonlijst rust het klokojief, naar het schijnt onmiddelijk, zonder onderliggend smal bandje. Dit klokojief 0,21 hoog, springt van den uitersten kant der kroonlijst gerekend, tot waar de bovenliggende band begint, 0,26 terug, en brengt ons met zijnen bovenkant op gelijke hoogte als de bevloering van het terras achter den ringmuur, ruim 2,52 hooger dan de bevloering van den vijfden of laatsten omgang. Een algemeen rondloopend, maar met de terugwijkende deelen ook terugwijkend voetlijstwerk vormt den voet van den verderen opbouw. Het bestaat, van onder opwaarts geteld, uit eenen breeden band, twee inspringende smalle bandjes, een uitspringend smal bandje, en daarboven wederom uitspringend eenen breederen band; deze vier lijsten gezamenlijk ter hoogte van ruim 0,44; met nog twee inspringende banden ter hoogte van 0,21 is de geheele voet voltooid, metende die dus in het geheel boven den ojiefband, ruim 0,65. Wij willen wederom eerst het poortgebouw beschrijven, om daarna de nis- en de kleinere tusschengebouwtjes te behandelen.

Het poortgebouw [1]) heeft, evenals op de andere ringmuren ééne enkele benedenverdieping, met daarop eene in drie deelen verdeelde tweede verdieping, het middelste deel hooger en aan den voor- en achtergevel uitspringende, tusschen twee lagere, die

---

1) Zie de tekstplaten **15**, **16** en **17**.

minder diep zijn, zich aan het middelste aansluiten en even als het middelste eenen koepel met zijnen kegel dragen. De benedenste verdieping heeft een teerlingsvlak dat op den zooeven vermelden voet slechts 0,05 terugspringt, ruim 0,60 hoog en gedekt is met eene kroonlijst van zeven banden te zamen ruim 0,36 hoog: twee uitspringende, twee inspringende, wederom twee uitspringende smalle, en daarop wederom uitspringende eenen breederen band, welke laatste ruim 0,11 op het teerlingsvlak vooruitspringt. De voor- en achtergevels hebben aan het teerlingsvlak eene breedte van ruim 3,66, de zijgevels 1,255; aan de met antefixen versierde deklijst meten zij 3,78 bij 1,52. De van boven naar de kanten rond bijgehouwen onderlaag voor de volgende verdieping is 0,16 ongeveer hoog. Het middelste of grootste gedeelte dier verdieping heeft eenen voet van vier inspringende, daarop twee uitspringende smalle bandjes en eindelijk wederom een inspringend, smal bandje, te zamen zeven in getal en ruim 0,26 hoog, aan den voor- en achtergevel bij de straks vermelde kroonlijst 0,21 inspringende. De onderste band heeft eene breedte van ongeveer 1,81, aan de zijgevels van ruim 1,33 en wijkt aan die zijgevels 1,05 bij dezelfde kroonlijst terug; het overige lijstwerk heeft dezelfde in- en uitsprongen als aan den voorgevel. Het teerlingsvlak van het middelgebouw 0,05 inspringende, is 0,32 hoog en gedekt met eene kroonlijst van zes banden, te zamen hoog ruim 0,26: twee uitspringende, twee inspringende en daarop wederom twee uitspringende; de bovenste, als deklijst de breedste meet 0,08. De breedte van het gebouw is op het teerlingsvlak aan den voorgevel ruim 1,54, aan de zijgevels 1,12; op de deklijst ruim 1,75 bij ongeveer 1,31. Achter de antefixen op de deklijst komt wederom de gewone onderlaag, ruim 0,10 hoog, voor het voetstuk van den koepel, dat in zamenstelling, drie inspringende en twee uitspringende lijsten, te zamen ruim 0,19 hoog, overeenkomt met de vroeger beschrevene, en op den meest inspringenden of middelsten band, aan den voorgevel 1,31, aan de zijgevels ruim 0,99 breed is; op den bovensten band zijn die afmetingen ruim 1,49 bij 1,15. Hierop een smal bandje aan den voorgevel 0,05 ruim, aan de zijgevels ruim 0,10 in-

springende, en tot onderlaag dienende van het voetlijstwerk des koepels. De onderband van dit laatste aan elke der vier zijden ongeveer 0,92 metende, heeft met de daarboven liggende zeven banden en het zooeven vermelde onderste bandje, eene hoogte van ruim 0,31. De koepel, ruim 0,39 hoog en ongeveer 0,63 in doorsnede draagt den ronden kegel met zijn vierkant voetstuk; dit laatste ongeveer 0,37 breed, de kegel aan den voet ongeveer 0,24, beiden te zamen hoog ruim 0,73. De geheele hoogte van het gebouw bedraagt, van den vloer van den vijfden omgang tot aan den kegeltop, 7,38 M.

De kleinere zijkoepelgebouwtjes hebben als ondersten voetband denzelfden als het middelgebouw, doch met hen in verhouding tot dit laatste, mede aan den voor- en achtergevel 0,16 meer terugwijkende; met een tweede inspringend bandje van gelijke hoogte is de voet, ruim 0,10 hoog voltooid. Het teerlingsvlak aan den voorgevel ruim 0,13, aan de zijden 0,10 van de voorzijde van den ondersten voetband terugspringende, is slechts 0,16 hoog, heeft van voren eene breedte van ongeveer 0,92, aan de zijgevels 0,80. De kroonlijst uit drie uitspringende bandjes, te zamen 0,16 hoog zamengesteld, heeft aan de deklijst, zoowel aan den voorgevel als aan de zijgevels, eene breedte van 1,05. Achter de antefixen van de kroonlijst ligt wederom deze gewone onderlaag, met een zeer smal bandje daarboven, te zamen 0,08 hoog, en draagt den koepel, wiens voetlijstwerk ongeveer 0,24 hoog is en die aan den ondersten band 0,68, aan zijnen onderkant zelven 0,52 in doorsnede meet; de koepel is, zonder het lijstwerk ruim 0,26 hoog; het vierkante voetstuk van den kegel, onderaan ruim 0,31 breed aan elke zijde, de kegel van onder 0,18 in doorsnede, en deze laatste met zijn voetstuk 0,63 ongeveer hoog.

De gevelvelden, zoowel van de benedenverdieping ter wederzijde van de poortopening, als die van de bovenverdieping, althans van het middelste koepelgebouw, zijn op gelijksoortige wijze versierd als dit bij den voorgaanden muur het geval is, voor zoover zij niet door het lijstwerk van de poortopening bedekt worden.

Aan den achtergevel heeft het geheele gebouw dezelfde deelen

en verhoudingen, met deze wijziging, dat in plaats van de vijf eerste banden, die aan den voorgevel op het klokojief verrijzen, hier een enkele 0,445 hooge band of plint is aangebragt, waarop en waarmede twee smallere inspringende banden, van gelijke hoogte als die van den voorgevel, aan den geheelen bouw rondloopende tot voet dienen. De versiersels in de teerlingsvelden van het middelgebouw en ter wederzijde van de poortposten zijn wederom als die bij den voorgaanden ringmuur.

De trap heeft eene diepte van ruim 3,11, en leidt met de eerste trede aan de poortlijst aanvangende, langs elf treden, die door elkander ongeveer eene diepte van 0,31 hebben, en 0,24 tot 0,26 hoog zijn, tot den 2,51 hooger gelegen vloer van het eerste boventerras. Van gelijke breedte als de overige poortdoorgangen heeft de buitenpoort tot aan het gewelf, aan de zijden eene hoogte van ruim 2,77, in het midden 3,92. Het gewelf in het geheel 1,99 diep, is zamengesteld als de laatstvoorgaande, in tot elkander naderende lagen, en in vier afdeelingen gescheiden. De eerste afdeeling 0,55 diep bestaat uit vijf lagen, elke van ongeveer 0,25 dikte en telkens zooveel uitspringende, dat de bovenste elkander tot op eenen afstand van 0,47 naderen, waar een breede steen de opening sluit. Het tweede gewelfvak, even diep als het eerste, is 0,13 hooger, begint bij de tweede laag van het voorgaande, heeft vier lagen van gelijke dikte als die van dit laatste en eene vijfde die slechts 0,13 dik is. Het derde vak 0,42 diep bestaat uit vier lagen, beginnende aan de tweede laag van het tweede gewelfvak en van gelijke dikte als de vier bovenste lagen van dat vak. Het vierde of laatste gewelfvak, van gelijke hoogte als de twee voorgaande, doch ruim 0,52 diep, bestaat uit vier lagen, waarvan de onderste slechts 0,42 diep, begint bij de tweede van het derde gewelfvak, en 0,21 dik is; de tweede is van gelijke dikte, doch even als de derde en vierde ruim 0,10 dieper, de beide laatste lagen hebben elke eene dikte van ruim 0,13. De poortopening aan den achtergevel is aan de zijden tot aan het gewelf slechts ongeveer 0,94 boven den vloer van het terras, doch boven de zevende trede van den trap 1,77 hoog, in het midden heeft zij boven diezelfde trede eene hoogte van 2,46.

De zijden der gewelflagen die aan den voorgevel in de poortopening zigtbaar liggen, zijn aan de binnenkanten met randen als koorden, en van laag tot laag met doekslingeringen behouwen; gelijke slingeringen versieren de bovenste laag langs den poortboog, terwijl eindelijk een weinig lager een gebaard mansbeeld, het hoofd met eenen kegelvormigen muts bedekt [1], ten halven lijve als uit de wolken zich verheft, en naar de binnenzijde van den doorgang gewend, eene met bloemen (?) gevulde schaal schijnt aan te bieden.

De poortlijst, breed ruim 0,40, is zamengesteld als die der vorige ringmuren, zij loopt met de beide einden uit in eenen olifantskop van ter zijde gezien, met opgesperden muil en omhooggekrulden slurp, zooals wij dien reeds meermalen beschreven hebben; de kop over zijde breed 0,94, hoog 0,84, rust op een voetstuk, dat 0,34 hoog is, eenen voet heeft van twee inspringende en eene kroonlijst van twee uitspringende bandjes, en een teerlingsvlak door drie posten in twee kleinere kasementen verdeeld. Aan voet- en kroonlijst heeft het eene breedte van ongeveer 0,75 en het staat op den ondersten breeden voetband van den algemeenen ondermuur. Het bovengedeelte van de poort heeft den vorm van eenen gedrukten boog wat den binnenomtrek betreft, doch aan den buitenomtrek wordt door het, ook hier wederom als sluitsteen aangebragte puntig uitloopende monstermasker er de gedaante van eenen gezwenkten boog aan gegeven. Dit masker is ruim 0,74 breed, en van de uit zijnen muil nederhangende bloemversierselen tot aan den uitersten top van zijne omkrullende haarlokken, 1,57 hoog.

De poort aan den achtergevel heeft insgelijks met die van den vorigen ringmuur veel overeenkomst. De posten ter wederzijde van de opening, 0,445 breed en met hunne uitstekende dekplaten 0,67 hoog, staan op den breeden, algemeenen ondersten voetband. Het lijstwerk 0,29 breed en zamengesteld als bij de vroe-

1) In de teekening van 1814 zien wij hier vrouwebeelden; doch wij meenen bij dit verschil meer gezag te moeten toekennen aan eene latere, zeer uitvoerige teekening van deze poort, door den heer P. le Clercq, toen Resident van Kedoe, of op diens last vervaardigd en aan den heer J. C. Baud gegeven.

ger beschreven poorten der achtergevels, vormt eenen gezwenkten boog, met het driehoekig bladversiersel 0,55 breed en 0,63 hoog, in het midden, en de hier zeer ver en breed uitloopende blad- en krulversierselen aan de beide uiteinden. Deze laatste, hoog 0,76 en breed 0,86 rusten op de zooeven genoemde dekplaten der posten. Zie de opstandsteekening van den achtergevel der poort, Plaat XII.

De nisgebouwen komen in alle deelen overeen met het poortgebouw, doch zijn niet zoo breed, bij eene tot aan den voet der koepels geheel gelijke hoogte; hebbende die koepels eenen wat kleineren omvang. De nisgebouwen erlangen dus eenen meer rijzigen vorm dan de poortgebouwen. Aan hunnen ondersten voetband hebben zij eene breedte van 2,62 ongeveer, op hun muurvlak 2,41, op hunne deklijst 2,59. Aan het middelkoepelgebouwtje heeft de onderste voetband eene breedte van ongeveer 1,05, het teerlings- of muurvlak 0,84, de deklijst wederom 1,05; de onderste band van het voetstuk van den koepel 0,88, de middelste band ongeveer 0,71, de vijfde of uitstekende bovenband wederom 0,88. De breedte van de beide zijkoepelgebouwtjes te zamen met het middelgebouw medegerekend, is aan den ondersten voetband 2,41, aan het muurvlak 2,20, en aan de deklijst 2,49 ongeveer; de breedte van het muurvlak van elk zijgebouwtje afzonderlijk tot waar het zich tegen het middelgebouw aansluit, 0,68, en aan de deklijst 0,85. Dat de drie teerlingsvlakken van de bovenverdieping, en zoo ook de beide teerlingsvlakken nevens de nisopeningen, aan de benedenverdieping, met gelijksoortige pilasters, slingeringen en klokken versierd zijn, konden wij door vergelijking met de lager staande muren vrij veilig aannemen, ofschoon op de niet geheel afgewerkte teekening van 1814, die versiering slechts op één dier velden is aangewezen. Maar de opstandsteekening op Plaat V stelt dit punt buiten twijfel.

Voor de beschrijving der nissen, hare posten, bogen, lijstwerk, versieringen en Boeddhabeelden kunnen wij verwijzen naar de vroeger behandelde ringmuren. Waar de beelden eenig verschil bieden, wordt dit later afzonderlijk vermeld.

De tusschengebouwtjes met hunne koepels hebben de breedte

van den afstand der poort- en nisgebouwen, en van deze laatste onderling, 0,94. Hun gevelveld is gekroond door eene kroonlijst van eenen smalleren en daarboven eenen breederen, beide uitspringende platte banden, die, te zamen eene hoogte hebbende van 0,13, zich aan de onderzijde van den ondersten en aan de bovenzijde van den derden band van de kroonlijst der nis- en poortgebouwen aansluiten. De onderlaag achter de antefixen op deze kroonlijst, heeft eene hoogte van ongeveer 0,29; zij draagt een zeer smal plat bandje, ongeveer 0,03 hoog. Hierop rust de koepel of klok met zijnen kegel. De onderste band van den voet des koepels heeft eene doorsnede van 0,60, de koepel zelf van 0,47. Het muurvlak is versierd met gelijksoortige voorstellingen als boven door ons bij de vorige ringmuren voor de muurvlakken aan de voorgevels der tusschengebouwen omschreven zijn. Regts en links van de poort zijn op den voorsprong van den ringmuur vier nissen, op elke der zijden van dezen uitsprong ééne nis, en op elk der overblijvende gedeelten van den muur nog drie nissen, dus aan elken gevel zestien, of voor den geheelen omtrek vier en zestig nissen met even zoovele beelden, aangebragt.

De goten met hare spuijers, welke laatste wederom geheel aan die van den voorgaanden ringmuur gelijkvormig zijn, zie Plaat VI, n° 3, vinden wij ter wederzijde op ongeveer 2,36 nevens de poort en op de hoeken, in het geheel twintig in getal; zij rusten op de kroonlijst van den ondermuur, tegen den daarboven liggenden ojiefband. De kroonlijst is voor het overige ook hier versierd met groote, op gelijken afstand rondom het geheel verdeelde, sierlijke antefixen. De onderste breede band van de kroonlijst is met gelijke rosetten of kransen enz. behouwen als die van den laatstvoorgaanden ringmuur, zie Plaat XIII, n° 8. De kasementen met basreliefs op het muurvlak zijn telkens van elkander afgescheiden door tusschenvakken van 0,99 breed, die in drie smallere, staande, uitgediepte vakken verdeeld, de twee buitenste met rijk versierde pilasters, het middelste met eenen fraaijen van boven naar onder loopenden arabeskrand behouwen zijn. De pilasters komen overeen met die wij hierboven, ter wederzijde aan den voorgevel van de poort van den voorgaanden ringmuur beschreven. De twee

randen die dit middelvak van de nevenstaande afscheiden, zijn smaller dan die de twee zijvakken aan de buitenzijden begrenzen en ongeveer 0,11 meten. De ruimte van de poortopening tot aan het eerste dezer drievoudige tusschenvakken is ingenomen door een kasement, dat, voor zoover het door de poortlijst niet buiten het gezigt valt, in gelijkzijdige ruiten verdeeld is, door evenwijdige schuins over elkander loopende banden. In die ruiten en op de banden waar deze elkander kruisen zijn rosetten uitgehouwen. Aan de geheele voorzijde van den vijfden ringmuur, of den achterwand van den vijfden omgang bevinden zich twee en zeventig basreliefs, waarvan slechts negen en zestig konden worden afgeteekend. Zie Pll. CCCLVI tot CCCLXXXVIII.

Voordat wij den vijfden ringmuur verlaten, is het noodig met een enkel woord opmerkzaam te maken op een verschil tusschen onze opgaven, ontleend aan de bescheiden van 1814 en de teekeningen, zooals die door Schönberg Mülder, Pl. XII, vergeleken ook met Pl. V, zijn vervaardigd. In deze laatste zijn de nisgebouwen aan dezen vijfden of laatsten ringmuur voorgesteld als hadden zij gelijke breedte als de poortgebouwen, welke laatste daardoor te smal geworden, geene plaats overlaten voor de kasementen ter wederzijde van de poortopeningen, zoowel aan den voor- als aan den achtergevel. Ondertusschen worden die kasementen voor beide gevels op de teekeningen van 1814 duidelijk en uitvoerig aangewezen. De kleinere tusschengebouwtjes zijn ook door Schönberg Mülder op beide de genoemde platen, 0,07 breeder afgebeeld, dan zij volgens de oudere teekeningen zouden zijn. Wij gelooven hier, op grond van de ons reeds bekend geworden verhoudingen der vorige ringmuren, ons het veiligst aan de oudere teekeningen te kunnen houden, en vinden voor die meening eene bevestiging in de overeenkomst van het bedrag der breedte van de poort, de acht nisgebouwen en acht tusschengebouwtjes van den uitsprong, die te zamen een cijfer van 30,46 beloopen, met de geheele breedte van dien uitsprong, die aan den algemeenen voet boven den ojiefband op den ondermuur, 30,5 M. bedraagt.

Van den achterwand van dezen ringmuur behoeven wij slechts te zeggen, dat hij alleen ter wederzijde van de poortopening een

kasement aanbiedt, waarin het, op die plaats gewone pilaster-, boog- en slingeringversiersel is uitgehouwen. Voor het overige is deze geheele achterwand, zoowel aan de achtergevels der nisgebouwen als aan die der tusschengebouwtjes, geheel zonder eenig basreliefwerk of ander versiersel gebleven.

Door de poort van den vijfden ringmuur zijn wij van den vijfden of laatsten omgang tot het eerste boventerras opgeklommen. Het vormt in zijnen buitenomtrek een vierkant met eenen voorsprong in het midden van elke der vier zijden; het ligt, zooals wij boven reeds vermeld hebben 2,51 hooger dan de bevloering van den vijfden omgang, en is evenals de overige omgangen en de benedenterrassen, met vierkante steenen van verschillende grootte bevloerd. De vijfde ringmuur dien wij het laatst beschreven hebben, begrenst het aan de voor- of buitenzijde, terwijl het aan de binnen- of achterzijde eindigt bij den regtstand van het tweede terras. Dit laatste, volkomen cirkelrond, is waar het bij de poorten den vijfden ringmuur het meeste nadert, 3,5 van laatstgemelden verwijderd, heeft eene hoogte van 1,7 en is beschreven met eenen straal van 25,6. Het is zonder eenige borstwering gebleven; de muur die het draagt is uit vierkante steenen opgetrokken, zonder eenig versiersel. Een trap van zeven treden, 3 M. diep en van gelijke wijdte als die der poorten biedt den toegang. De eerste trede, evenals de tweede ruim 0,6 diep, springt vóór den regtstand van den muur op het eerste terras met hare geheele breedte naar voren; de vijf laatste treden hebben eene mindere diepte, slechts van 0,4 tot 0,5. Op gelijke afstanden van elkander en 0,4 van den buitenrand van het terras, zijn twee en dertig koepelgebouwen geplaatst, die wij straks nader zullen beschrijven.

Het derde terras verheft zich op eenen afstand van 6,5 ongeveer van den buitenomtrek van het eerste; het ligt 1,8 hooger en wordt beklommen langs eenen trap als de voorgaande van zeven treden, waarvan de voorste ongeveer 0,9 diep, vóór den muur op de bevloering van het tweede terras vooruitspringt. De overige treden ongeveer 0,5 diep, geven aan den geheelen trap eene diepte van 3,4. Ook op dit terras, staan evenals op het vorige op ge-

lijke afstanden onderling en van den rand, vier en twintig koepels.

Een trap 2,8 diep, van zes treden die eene diepte van 0,3 tot 0,6 hebben, en waarvan de onderste en diepste wederom vóór den muur op de bevloering van het derde terras vooruitspringt, voert eindelijk tot het vierde of laatste, ruim 1,6 hooger gelegen terras, welks muur 6 M. van den rand van het voorgaande verwijderd is. Ook hier ontmoeten wij wederom, evenals op de beide vorige, dezelfde koepels, op gelijke afstanden rondom den omtrek verdeeld doch ten getale van zestien.

Eindelijk zijn wij genaderd tot het voornaamste en hoogste gebouw, eenen grooten koepel die 16 M. middellijn aan den ondersten voetband meet, en rondom op het terras nog eene ruimte overlaat van ongeveer 5,5, waarop de zooeven genoemde kleinere zestien koepels zich bevinden.

Wij willen eerst eenen dier koepels en, dewijl zij aan elkander nagenoeg volkomen gelijk zijn, daardoor alle nader beschrijven, om dan tot den grooten middelkoepel terug te keeren.

In uitwendigen vorm, verdeelingen en verhoudingen over het algemeen overeenkomende met de koepels, die wij op de vijf ringmuren reeds leerden kennen, bieden zij verschil in hunne meerdere grootte, in de zamenstelling hunner kegels of pijnakels, maar vooral doordien zij grootendeels hol en hunne wanden met ruitvormige openingen doorzigtig bewerkt zijn, en zich in elken hunner een zittend Boeddhabeeld bevindt.

De teekening van 1814, die met veel zorg en uitvoerig bewerkt is, levert eenig verschil met die van Wilsen, Pl. VII, n° 1, 3 en 4. Hiervan mag de reden welligt voor een gedeelte worden gezocht in het verschil, dat deze koepel- of klokgebouwen zelve onderling in hunne afmetingen en verhoudingen aanbieden, maar misschien ook in den minder gaven toestand, waarin zij zich bevonden toen Wilsen zijne opmetingen deed. Waar de maten en verhoudingen van 1814 verschillen, zullen wij die nu en dan tusschen twee haakjes achter die van Wilsen vermelden.

De voet van elken koepel is uit eene reeks van banden zamengesteld die te zamen eene hoogte van 1,10 (1,27) bereiken. De onderste band vormt een volkomen cirkelvormig vlak dat eene

middellijn heeft van 3,89 (3,79 ruim). De vierde en vijfde band zijn met lotusbladeren versierd, die naar boven en naar beneden omgebogen beide randen bedekken. Zij konden doen denken aan eenen lotusbloemkelk met vijf rijen bladeren, waarvan de twee buitenste rijen naar beneden omgebogen zijn, de drie binnenste hunnen natuurlijken stand bewaren. Op den bovensten lotusband volgt een parelbandje. Met den achtsten band zijn wij genaderd tot aan den vloer van het binnengedeelte van den eigenlijken koepel of de klokholte, die aldaar aan de buitenzijde eenen middellijn van 2,125 (2,46) heeft, binnenwerks 1,35 (1,55). Volgens Wilsen's teekening rust de wand van den koepel, die geheel onder aan 0,325 dik is, in eenen rand, 0,39 (0,44) breed, aan de buitenzijde met een opstaand randje voorzien, en aldaar eenen band vormende ruim 0,06 hoog. In de teekening van 1814, heeft die onderband eene meerdere hoogte, tot aan den bovenkant van het opstaande buitenrandje ongeveer 0,16, en vormt hij aan die buitenzijde in plaats van éénen, twee inspringende bandjes, passende de onderzijde van den koepelwand ruim 0,05 diep in den grooten onderband of de onderlaag.

De koepel of klok zelve meet, met deze onderlaag of van den binnenvloer tot boven aan de buitenoppervlakte 1,28 (1,26); van binnen 1 (1,07). Bij Wilsen loopt de wand naar boven naauwer toe dan in de oudere teekening van 1814, waar de wand meer regtstandig blijft, en bovenop meer vlak dan boogsgewijs het geheel overdekt. Een breede sluitsteen van onderen 0,73 in doorsnede en 0,21 dik, ter halver dikte zich met een overstek tot op 0,88 verbreedende, past in den daarvoor uitgehouwen rand en vormt als het ware den sluitsteen van het koepelgewelf. Op zijne bovenzijde in het midden, en uit een en hetzelfde stuk steen bewerkt, bevindt zich eene kegelvormige verhooging, als een kegel met zijn voetstuk, of een afgeknotte kegel, waarop een tweede dunnere rust, de eerste ruim 0,13 hoog, van onder 0,31 ruim breed, van boven ongeveer 0,29, de bovenste kegel aan zijnen voet 0,16; het geheel van de onderzijde van den sluitsteen tot aan den top des kegels 0,60 hoog. Om deze verhooging sluit het vierkant voetstuk van de achtkantige koepelspits of den pijnakel, met eene

daarin uitgehouwen holte. Dit voetstuk onder 0,8 (0,93) en schuins toeloopende boven 0,7 (0,81) breed en 0,30 (0,34) hoog, is aan de bovenzijde van eene achtzijdige holte voorzien, waarin het benedengedeelte van den achtzijdigen pijnakel sluit en bevestigd staat. Deze laatste, van binnen hol, heeft aan den voet eene middellijn van 0,6 (0,47), en is volgens de teekening van 1814, als in drie groote afdeelingen bewerkt, waarvan men de twee onderste, twee afgeknotte en op elkander geplaatste pyramiden, de bovenste wat dunner dan de eerste, zoude kunnen noemen, de derde als het eigenlijke topstuk beschouwd kan worden. Bij Wilsen is de pijnakel wel in twee stukken van ongeveer gelijke lengte verdeeld, maar vormen die op elkander geplaatst en in elkander sluitende, ééne onafgebroken achtzijdige pyramide, in het geheel ter hoogte van 1,26, met wanden van 0,11 dikte. Wij meenen hier aan de teekeningen van 1814 wederom, evenals met betrekking tot den vorm van den geheelen koepel, eenig overwegend gezag te mogen toekennen. Het onderste gedeelte van den pijnakel 0,47 hoog, en van boven in middellijn 0,42 breed, is bovenop wederom van eene uitgehouwen holte voorzien, waarin het tweede of smallere gedeelte sluit. Dat tweede gedeelte heeft onder in middellijn eene breedte van 0,31, is 0,47 hoog en boven 0,18 breed. Het topstuk, in het geheel 0,29 hoog bestaat uit een zeer smal achtzijdig bandje, daarop een cirkelrond vlak, welks profiel een regt kwartrond vormt, van onder ruim 0,10 van boven ruim 0,18 in doorsnede; hierop volgen drie inspringende bandjes, daarop een klokje of klokojief, in doorsnede 0,13 en eindelijk twee inspringende bandjes, en twee kleine ronden of staven. Het geheele gebouw bereikt aldus, volgens de teekening van 1814, van den vloer van het terras tot aan den top eene hoogte van 4,03; maar het heeft volgens de teekening van Wilsen slechts eene hoogte van 3,94. Wilsen heeft op Pl. VII onder n° 3, eene teekening gegeven van de wijze, waarop de beide deelen der pijnakels en de vierkante voetsteen in elkander bevestigd werden. Zij verschilt van onze hierboven gegeven beschrijving; maar het is mogelijk dat de pijnakels, ofschoon wij voor hunne uitwendige gedaante geen verschil durven aannemen, in hunne zamenstelling en de wijze van

bevestiging eenige wijziging aanbieden. Wij moeten dit laatste zelfs als zeker aannemen, daar Wilsen eenen der pijnakels afbeeldt, waarbij de bovenste deelen in de daaronder staande sluiten, terwijl bij den anderen pijnakel, de onderste deelen met hunne uitstekken in de daaropvolgende bovendeelen sluiten. De wanden dezer koepels zijn met ruitvormige openingen in vier rijen boven elkander doorzigtig bewerkt, en bieden alzoo de gelegenheid om het binnen opgesloten Boeddhabeeld te beschouwen. Het verband der steenen waaruit de koepel opgetrokken is, met uitsparing der ruitvormige openingen, wordt op Pl. VII onder n° 4 aangewezen.

Over het beeld handelen wij nader opzettelijk[1]), wanneer wij over de overige Boeddhabeelden in de nissen en koepels zullen spreken.

Wij willen ons eerst nog tot den grooten middelsten koepel, blijkbaar het voornaamste en heiligste gedeelte van den geheelen bouw, begeven. Bij zijne beschrijving volgen wij de uitvoerige teekening van 1814; waar deze eenig verschil aanbiedt van de teekeningen van Wilsen en Schönberg Mülder, zal dit uit de vergelijking met den platten grond, Pl. III, de doorsnede Pl. IV en de opstandsteekening, Pl. V, kunnen blijken, en voor het overige door ons, waar dit het meest noodig schijnt, worden aangewezen.

Aan zijnen voet heeft deze reusachtige koepel, die voor het overige in vorm met al de andere overeenkomt, eene middellijn van ongeveer 15,5 en van den grond van het terras tot aan de bovenzijde van den vierkanten voet, waarop de pijnakel vroeger geplaatst was, eene hoogte van 8,30. Wij kunnen het geheele gebouw wederom in drie groote deelen onderscheiden: den pijnakel of de torenspits, den koepel en den voet. Deze laatste bestaat uit elf lijsten te zamen ter hoogte van ruim 3,30: eenen breeden platten band, hoog 0,63; daarboven 0,58 inspringende eenen tweeden van gelijke hoogte, doch die aan den bovenkant afgerond is; dan wederom ruim 0,73 inspringend 0,47 hoog, den ondersten, en nog eens 0,55 verder inspringend den bovensten lotusband hoog 0,57, welks bovenkant wederom 0,17 uitspringt; daarop 0,16 inspringend een smal bandje met parels versierd ruim 0,10 hoog;

---

1) Blzz. 101—104 en in de III^de Afdeeling.

dan evenveel inspringend, doch ongeveer 0,24 hoog eenen platten band; nog eens evenveel inspringend een zeer smal bandje, ongeveer 0,10 hoog; een klokojiefband, die met zijnen bovenkant ongeveer 0,63 op het laatstgenoemde bandje terugspringt en 0,31 hoog is, daarop een plat bandje ongeveer 0,24 hoog, en eindelijk wederom 0,16 ongeveer terugspringend, nog een smal plat bandje ruim 0,10 hoog. De onderrand van den koepel springt aldus op den ondersten voetband volgens de bovenstaande opgaven, ontleend uit de teekening van 1814, ongeveer 3 M. terug; volgens de teekening van Wilsen, Pl. IV, die echter wel op wat te kleine schaal geteekend is om de afmeting met genoegzame naauwkeurigheid te bepalen, zou die insprong 3,7 bedragen, terwijl de middellijn van den ondersten voetband van den koepel volgens Wilsen, ruim 16,2 meet en de hoogte tot het straks opgegeven punt 8,50; dus in beide gevallen, evenzeer als met betrekking tot den insprong aan den eigenlijken koepel, meer dan de opgaven van 1814. De schrijver van het vroeger aangehaalde opstel in het *Tijdschr. van Nederl. Indië*, (Aflevering van Aug. 1858) die het laatst een bezoek aan Bôrô-Boedoer bragt, geeft voor de middellijn ongeveer 50 voeten en bepaalt de hoogte als toen nog 20 voeten bedragende. Waarschijnlijk bedoelde hij slechts tot aan de bovenzijde van den koepel, en liet het groote vierkante voetstuk van den pijnakel buiten de rekening. Maar ook dan nog stijgt zijne opgaaf twee voet boven die van de teekening van 1814, die hier, 6,91, vrij wel met die van Wilsen, 7,2, overeenkomt. Welligt bragt de schrijver van het bedoelde opstel den ondersten voetband niet mede in rekening. Zijne ongeveer 50 voeten voor de doorsnede, komen met de opgaaf van 1814 het best in overeenstemming. De koepel zelf heeft eene hoogte van ruim 3,60, en onder aan zijnen rand, op de bovenste voetlijst eene middellijn van ongeveer 9,90. Op de helft van zijne hoogte, is hij met een fraai, 0,50 breed lijstwerk omgeven, dat door twee smallere platte bandjes in drie afdeelingen gescheiden, zamengesteld is uit een parelbandje, eenen arabeskrand, en daaronder eenen rand van slingeringen en hangers alle met parels versierd. Zie Pl. XIII, n°. 9. De wanden van den koepel gaan, na eene kleine buiging buitenwaarts een

weinig boven den voet, halfweg de hoogte bijna regtstandig omhoog, vormen dan eenen kwartcirkel, om boven in eene horizontale lijn te eindigen. Die vorm wordt in de stukken van 1814 aan al de koepels toegekend, en uitdrukkelijk als zich onderscheidende van den in Europa gebruikelijken koepelvorm gekenmerkt. Het geheel erlangt daardoor een meer gedrukt voorkomen, dan dit in de teekeningen van Wilsen en Schönberg Mülder het geval is.

Grooter wordt de afwijking voor het bovengedeelte van het gebouw, de kegelvormige spits met haar voetstuk. Alleen dit laatste schijnt in 1814 nog op zijne plaats aanwezig geweest te zijn en is het welligt thans nog. De hoogere deelen, ofschoon omgestort, waren echter naar het schijnt toen nog genoegzaam bewaard gebleven, om eene vrij uitvoerige teekening van het gebouw in zijn geheel te leveren. Op den koepel lag een vierkant voetstuk hoog 1,52, van onder breed aan elke zijde 4,90, en schuins toeloopende van boven 4,37. Hierop rustte eene achtzijdige verhooging 0,21 hoog, in middellijn 3,30 metende, met afwisselend vier zijden die elk ruim 1,62, en vier smallere die slechts ongeveer 1,18 meten. Op deze verhooging verrees de eerste helft van den insgelijks achtzijdigen pijnakel, met eene middellijn, beneden van 2,83, boven van 2,33, en eene hoogte van 2,70. Hierop inspringende het tweede gedeelte, hoog 3,35, beneden in middellijn 2,04, aan de bovenzijde 1,02 metende. Op dit bovenste gedeelte lag wederom eene achtkantige 0,13 hooge plaat, welker middellijn 0,92 ongeveer bedroeg, en die als onderlaag diende voor den top des pijnakels. Van onder opwaarts tellende bestond die top, uit eene niet meer achtkantige, maar wederom cirkelronde plaat, van onder in middellijn ruim 0,72, van boven ruim 0,86 metende en 0,18 hoog, vormende aldus eenen schuins buitenwaarts oploopenden band; daarop drie zeer smalle inspringende bandjes, te zamen 0,11 hoog, en eene koepel- of klokvormige verhooging 0,63 in middellijn, en 0,47 hoog. Op deze klok wederom eene achtkantige verhooging van onder ongeveer 0,37, van boven ongeveer 0,24 in middellijn metende, en 0,16 hoog; hierop twee ronde schijven, in middellijn 0,24, te zamen in hoogte 0,24

metende, en eindelijk een van boven rond bijgehouwen knop, 0,16 hoog. Zijn deze maten juist, dan was de geheele hoogte van het gebouw, van het terras tot aan het uiterste toppunt ruim 16,1 M. en dus merkelijk meer bedragende dan in de teekening van Wilsen, Pl. IV, waar de geheele hoogte slechts ruim 12 M. beloopt. Het geheele gebouw is uit vierkante steenen opgetrokken, die dus aan de buitenzijde tot den voor elk gedeelte passenden vorm behouwen zijn. Het topstuk echter van den pijnakel wordt in de teekening van 1814, als uit één enkel stuk steen gehouwen voorgesteld, en met een vierkant uitstek aan de benedenzijde opgesloten in eene daarmede overeenkomende uitgehouwen holte in den sluitsteen of de bovenste steenlaag van den pijnakel. Binnen in het gebouw was in dit bovengedeelte eene cirkelronde ruimte uitgespaard, die volgens de teekening van 1814 in doorsnede 2,90 ruim metende, tot eene hoogte van ongeveer 3,77 met regtstandigen wand omsloten, verder door het telkens vóór elkander naar binnen uitspringen der steenlagen, een pyramidaal gewelf erlangde nog 2,67 hoog, en waarvan de bovenste steenlaag in het midden eene opening liet van ruim 0,94. De daarop volgende laag week wederom iets meer, de dan volgende nog een weinig terug; zoodat de ronde ruimte boven de zooeven genoemde opening wederom eene middellijn had van 1,39; van hier liep de wand wederom schuins, doch onder ééne lijn vier lagen ver opwaarts tot op eene hoogte van 0,94, boven het eerste gedeelte van het gewelf. Op die hoogte had de ruimte eene middellijn van 0,94, waarop wederom naar binnen uitspringende vier steenlagen het gewelf verder voortzetten, en de afstand van 0,32 ruim, door de bovenste laag opengelaten, door de daaropvolgende gesloten werd. Het geheele vertrek erlangde alzoo eene hoogte van ongeveer 8,7 M.

De vergelijking van deze beschrijving met de doorsnede van het gebouw in Pl. IV, zal een zeer aanmerkelijk verschil doen kennen ook met betrekking tot den vorm dezer binnenruimte. Volgens Wilsen zou de wand, met eenen voet van drie vooruitspringende banden, eenen breeden en daarboven twee smallere, gezamelijk omtrent 0,70 hoog, voorzien zijn geweest en tusschen dien voet slechts in middellijn voor den vloer eene ruimte van onge-

veer 2 M. overgelaten hebben. Boven dien voet gaat de wand eenigszins achteroverhellende te halver hoogte, en verder met wederom eene geringere helling opwaarts tot waar het gewelf begint. De opening in den top van dat gewelf is als gesloten en dus de daarboven overblijvende ruimte geheel afgezonderd voorgesteld, terwijl aan die ruimte, onder, door twee zich boven elkander verwijderende steenlagen en wederom twee over elkander binnenwaarts uitspringende lagen, gesloten met eene derde boven, eene aan beide einden gelijkvormige gedaante is gegeven, en de wand regtstandig en evenwijdig omhoog rijst.

In zijne meer vermelde gedrukte verhandeling (*Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk. v. h. Bat. Genootsch.*, I, blz. 255) beschrijft Wilsen de bovenruimte als „eene kleine kamer in den hoek der pyramide, 5,45 hooger dan de bodem, met eenen op den vloer uitgebeitelde cirkelvlakte." Brumund, berigt dat de vloer dezer bovenruimte „doorgeslagen, rondom belegd is geweest met eenen steenrand, die van binnen eenen cirkel vormde." Brumund vond slechts een gedeelte van dien rand nog over, daar een gedeelte van den wand ingestort was; hij acht het mogelijk dat in den cirkelrand vroeger een klok was geplaatst, die dan met hare holte het gewelf of liever de daarin gelaten opening overdekte en aanvulde.

Het is jammer dat bij de teekening van 1814 ons de toelichtende beschrijving voor den hoogsten omgang en de boventerrassen niet meer ten dienste staat. Zij zou waarschijnlijk eenig meer zeker antwoord geven op de vraag, aan welke zijde de waarheid ligt, of hoe het verschil tusschen de teekeningen van 1814 en die van Wilsen kan gemiddeld worden. Toch zouden wij ons ook thans wederom aan de bescheiden van 1814 willen houden, omdat het gebouw, althans het inwendige daarvan, zich toen nog hoogstwaarschijnlijk in meer ongeschonden toestand bevond; maar ook, omdat die naar boven achterwaarts hellende wanden, zooals Wilsen's teekening hen afbeeldt, afwijken van alles wat wij tot nog toe omtrent de wijze van oud-Indischen bouw op Java leerden kennen. Maar buitendien merkt Brumund op, dat „de wanden van den uitstekenden rand" (aan den vloer) „omtrent 2,5 M. *lood-*

regt oploopen," waardoor hij, afgerekend de meerdere hoogte zooals die in de teekening van 1814 zich toont, deze laatste in het gelijk stelt.

Wij zouden bijna overhellen tot de meening, dat de uitspringende voet aan den wand van het vertrek slechts zijn ontstaan te danken heeft aan het uitbreken van den geplaveiden vloer. Brumund spreekt ook slechts van „eenen uitkomenden rand van een vroeger plaveisel."

Het aantal lagen van het gewelf is bij Wilsen hetzelfde als in de teekening van 1814, maar voor den vorm van de kleinere ruimte boven het gewelf zullen wij wederom ons niet aan de zijde van Wilsen kunnen scharen, ook al zij het dat de gissing van Brumund die wij hier boven vermeldden nopens de aldaar geplaatste klok, zich niet volkomen laat bewijzen.

Met betrekking tot den vloer van het koepelgebouw kunnen wij welligt tot eenige meerdere zekerheid komen. Het oostelijke gedeelte van den wand is ingestort, en was dit zeker reeds in 1814, terwijl het op elkander gehoopte puin den toegang tot het binnenste belette. Dat men evenwel in 1814 ook tot dat binnenste doordrong, blijkt onwedersprekelijk uit de teekening van dien tijd; maar die doet ons ook zien dat men toen de nasporingen niet beneden den vloer van het binnenvertrek heeft voortgezet, en, behalve het welligt ingevallen puin en vuil dat den bodem bedekte, niets aangetroffen, misschien den bodem niet eens nagespoord, en stellig dien niet geheel en al heeft ontbloot. In 1842 heeft de Resident van Kedoe, de heer Hartman, aan wien men het ook dank mag weten dat de bovenste omgangen van Bôrô-Boedoer van vuil en puin gereinigd en hunne basreliefs aan het licht zijn gebragt, ook het inwendige van den koepel doen onderzoeken. Het bleek toen dat de bevloering geheel of gedeeltelijk opgebroken en eene vrij aanmerkelijke diepte daaronder in den heuvel zelven uitgegraven, later met puin was aangevuld. Bij het wegruimen van een en ander stootte men op een groot Boeddhabeeld, overeenkomende met die onder de kleinere koepels en in de nissen, doch minder afgewerkt. Het lag in achterwaarts hellende rigting, met het hoofd nog eenige voe-

ten beneden den rand van het plaveisel, en dus ook beneden de oppervlakte van het terras. Bij het loswerken van den grond sloeg een der arbeiders met zijn houweel op het hoofd, dat daardoor afbrak. Wilsen berigt in zijne verhandeling (*Tijdschr.* enz. t. a. p. blz. 251) dat ook eenige voorwerpen in metaal bij die gelegenheid opgedolven en naar Batavia opgezonden zijn. Brumund vernam, dat in den bodem nog een klein metalen „Boeddhabeeldje" en een vaasvormig busje met deksel, waarin eenige kleine zilveren muntjes toen zouden gevonden zijn; deze laatste met onbeduidenden stempelindruk, aan de eene zijde hol, aan de andere bol; doch de Regent van Magelang herinnerde zich alleen een gouden muntje. Dr. Friederich vernam later en berigt in zijne *aanteekeningen op Wilsens verhandeling* (*Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk. van het Bat. Gen.* 1ste Jaarg., Afd. III en IV, blz. 20) dat een klein „Sivaïstisch" beeldje en verscheidene gouden munten bij dit onderzoek voor den dag gekomen waren, naar de beschrijving gelijk aan eenige vroeger bij het Bataviaasch Genootschap aanwezig, doch die later niet teruggevonden zijn. Over die voorwerpen kunnen wij nog nadere bijzonderheden mededeelen.

Dat het in de diepte gevonden en thans nog aldaar liggende Boeddhabeeld zich aldaar op zijne oorspronkelijke plaats bevindt, is niet waarschijnlijk. De put of kuil is in den leemgrond van den heuvel uitgegraven en van geenerlei steenen bekleeding voorzien. Wij moeten met Brumund aannemen, dat het op den geplaveiden vloer, al of niet op een voetstuk, in het midden, onder de opening in het gewelf geplaatst was geweest; dat men reeds voor langen tijd binnen den koepel doorgedrongen, den bodem opgebroken, en daaronder gegraven heeft, in de hoop van aldaar verborgen schatten te vinden, en dat het beeld in die diepte gevallen of ook met opzet nedergestort, weder gedeeltelijk met de uitgegraven aarde en afvallend puin is bedolven geraakt. Welligt is de herinnering van die inbraak bij overlevering overgebragt tot de inlanders, die aan Wilsen getuigden, dat voor vele jaren de toegang tot het inwendige met geweld werd geopend. Wij achten echter meer waarschijnlijk, dat de opgravingen van Cornelius, op last van Raffles in 1814 ondernomen, aanleiding

tot dit gerucht gegeven hebben. Die gebeurtenis ligt al ver genoeg in het verleden, om bij den Javaan slechts als eene overlevering uit lang verloopen jaren bewaard te zijn gebleven.

Wij zeiden, dat wij op de kleinere voorwerpen, die bij die onderzoekingen aan den dag kwamen, doch wier verblijfplaats of lot niet meer bekend is, nog zouden terugkomen. Die voorwerpen waren, volgens de medegedeelde berigten: een metalen Sivaïstisch beeldje, een metalen Boeddhabeeldje, een metalen vaasje met deksel, waarin eenige zilveren muntjes, of volgens andere mededeeling, een of meer gouden munten. De beeldjes zullen welligt tot een enkel beeldje moeten teruggebragt, en aan de benaming van Boeddha niet te veel gehecht moeten worden, daar die vrij algemeen en dikwerf zeer te onpas, op Java gebezigd wordt om oud-Javaansche metalen beeldjes aan te duiden. De muntjes, gouden of zilveren, kunnen van dezelfde soort geweest zijn, als meermalen in de vorstenlanden gevonden worden. De beschrijving, die er van aan Brumund werd medegedeeld, toont alle overeenkomst met een aantal zilveren muntjes, meest alle in de vorstelanden gevonden, en die door den onafhankelijken prins, Pangerang Mangko Negoro IV, evenals een aantal andere door wijlen den Resident D. F. Schaap en den oud-Inspecteur der Cultures, Kinder de Camarecq, aan het Museum van Oudheden te Leiden ten geschenke zijn gegeven [1]).

In hetzelfde Museum bevinden zich ook nog andere voorwerpen, die hier in aanmerking gebragt moeten worden, welker bezit die inrigting aan den heer G. J. Heijligers, oud-Secretaris van de Residentie Kedoe te danken heeft, en die volgens zijne opgaaf in Bôrô-Boedoer, en dan ook wel hoogstwaarschijnlijk in of onder het groote koepelgebouw zouden zijn opgedolven. Zij zijn:

1e. Een bronzen beeldje 15,5 centimeters hoog, van eenen Boeddhistischen vorst, heiligen of goddelijken persoon, staande, met vier onderarmen en handen, die zich twee aan twee uit de twee bovenarmen verdeelen. Tegen den rug bevinden zich twee oogjes of krammen, welligt vroeger bestemd om daarin met eenen steel

---

1) Vergelijk voor de muntjes Netscher en van der Chijs *Munten van Nederl. Indië.* (*Werken van het Bat. Genootsch. Dl. XXXI*). Pl. XIII, n°. 125.

de schijf of den ring te bevestigen, die al of niet met het zonnescherm gedekt, den persoon als heilig moest onderscheiden. De voorste regterhand naar beneden tot op de hoogte van de heup uitgestrekt, schijnt het hengsel van eene wijwatersvaas (?), die verloren is gegaan, vast te houden, de andere regterhand tot nevens den schouder omhoog bewogen, houdt een voorwerp dat niet meer te herkennen is. Hetzelfde is het geval met de achterste linkerhand; terwijl de voorste linker, vooruitgestoken, eenen lotusknop bij den stengel houdt, welke laatste langs de linkerdij en verder langs het linkerbeen naar beneden afdaalt. Het bovenlijf is aan de regterborst tot aan het middel naakt; de linkerschouder, borst en het middel met een dun kleed bedekt, de benedenhelft van het ligchaam in eenen, in wijde plooijen tot op de enkels afdalenden sarong gehuld, die met eenen gordel boven de heup wordt zaamgebonden. Hals-, oor-, arm-, pols- en enkelbanden zijn niet aanwezig. Daarentegen is het zeer hoog opgewerkte hoofdkapsel zeer versierd en uit een aantal gestrikte banden of doekslingers zaamgesteld, terwijl het haar in lange lokken van het achterhoofd tot in den nek afhangt, en op de beide schouders in krullen nederdaalt. Vóór, tegen het kapsel een zittend of hurkend, zeker wel een Boeddha-beeldje. Wij meenen in het beeldje, dat in kleeding, houding, toevoegselen enz. zeer veel overeenkomst aanbiedt met eene menigte dergelijke op de basreliefs van Bôrô-Boedoer en welks ooren zich door de uitgerekte benedeneinden kenmerken, eene vereeniging van Siva- met Boeddhadienst te mogen erkennen, eenen vorst of anderen aanzienlijken persoon, oorspronkelijk welligt eenen Sivadienaar, maar tot de Boeddhaleer bekeerd, en tot eenen zekeren trap van heiligheid als zoodanig opgeklommen. Het Sivaïstisch toevoegsel van vier armen, komt, evenals het Boeddhabeeldje aan het kapsel, ook op andere diergelijke beelden op de basreliefs voor.

2°. Eene groote ronde bronzen schotel met opstaanden en buitenwaarts omgeslagen rand, in doorsnede 48 centimeters metende en hoog 3,5 centimeters. Binnen in den bodem ingegroefde bladvormige en andere versiersels.

3e. Eene ijzeren kris met ijzeren handvat uit één stuk bewerkt, lang 28,5, het lemmet alleen 20,5 centimeters, naar het schijnt eenigszins gevlamd. Het handvat of gevest bestaat uit de zeer ruw bewerkte bovenhelft van een menschenbeeld. Het Museum van Oudheden bezit nog twee andere zulke krissen, de eene bijna geheel gelijkvormig aan de hier beschrevene, en gevonden in de Residentiën Kedoe of Bagelen, aan het Museum geschonken door wijlen den Resident D. F. Schaap; de andere verschillende door de veel mindere breedte van het lemmet, had lang berust in de familie van den in 1860 overleden Patih van Temanggong, Residentie Kedoe, die het wapen uit eene Priesterfamilie ontvangen had en als heilig beschouwde. Dr. G. F. Wienecke, officier van gezondheid 1ste klasse bij het Nederl. Indiesch leger, verkreeg de kris uit de familie van den Patih en schonk haar aan het Museum van oudheden.

In hoeverre geloof te hechten is aan de verzekering door den Regent Radhen Adhipati Arjo Danoe ning Rat, van wien de heer Heijligers de drie beschreven voorwerpen ten geschenke ontving, gegeven, dat zij namelijk in November 1843 „in den kuil van den tempel Bôrô-Boedoer" opgedolven waren, is moeijelijk te beslissen. Omtrent het beeldje en den schotel zou hier geen twijfel gevoed behoeven te worden, wanneer men op de verzekeringen van Javanen, ook zelfs van de aanzienlijken, maar eenigszins veilig zich kon verlaten. Met betrekking tot de kris is het berigt hoogst waarschijnlijk onwaar, of moeten wij aannemen, dat het wapen in lateren tijd bij den bouw achtergelaten of door een of ander toeval onder den grond of het puin is geraakt. Nergens toch op de talrijke basreliefs van Bôrô-Boedoer vinden wij eene kris afgebeeld, welker invoering en sedert algemeen bijbehouden gebruik eerst van de XIIIde eeuw, onder Pandji Ino Kerto Patih dagteekenen [1]).

Wij willen thans de zittende Boeddhabeelden in de nissen, en de koepelgebouwen van nabij beschouwen; zij zijn op Pl. VIII afgebeeld, en alle aan elkander gelijk, uitgezonderd in de houding

1) Zie Hageman *Handleid. tot de geschied. van Java*, Dl. I, p. 47.

der handen; met betrekking tot het beeld in den grooten middelsten koepel, bestaat het verschil alleen in de minder volkomen bewerking, of liever den niet geheel voltooiden toestand, waarin het gelaten is.

Wij hebben hierboven, bij de beschrijving van den eersten omgang (blz. 33), ook eenen vlugtigen blik geworpen op de Boeddhabeelden in de nissen van den ringmuur, en zagen toen dat zij op het reeds meermalen beschreven, en ook onder de dagops, koepel- of klokgebouwen steeds voorkomende lotuskussen, gezeten zijn, achter het beeld eene troonleuning aangebragt, en de heiligenschijn of lichtschijf achter het hoofd is bevestigd; men zie de opstandsteekening Pl. V. De beenen zijn vóór het ligchaam zoo over elkander geslagen, dat het onderste gedeelte van de voeten naar boven is gekeerd. De kleeding bestaat uit eenen grooten, dunnen mantel, die de regter bovenzijde van het ligchaam en den geheelen regterarm onbedekt latende, over den linkerschouder geworpen, onder den regterarm doorloopt, den linkerarm tot aan de hand, de linkerzijde van het boven- en het geheele benedenligchaam tot aan de voeten overdekt en op de hoogte van de enkels in twee tippen naar beneden valt. Bij sommige is, volgens Brumund het kleed ook over den linkerschouder geslagen. De teekeningen van Wilsen, Pl. VIII, geven daarvan geene proeve, waarschijnlijk is dat teruggeslagen gedeelte dan een van de bovenuiteinden van het gewaad.

De oogen zijn nedergeslagen en als slechts half geopend; het hoofd eenigszins voorover gebogen, de geheele uitdrukking rustig kalm, bedaard en als van iemand, die zich aan al de stoornis en afleiding van wat hem omringt onttrekkende, zich in ernstige beschouwingen en overdenkingen verdiept. De ooren zijn zeer verlengd en naar beneden gerekt, zoodat zij de schouders naderen. Onderaan zijn langwerpige gaten, evenwel slechts aan de buitenzijde uitgebeiteld, als waren hier openingen tot het inhangen van oorversiersels. De neus is breed en een weinig plat; de bovenlip meestal fijn, de benedenlip wel wat zwaar en dik naar evenredigheid. De vorm van het gelaat is, zooals Brumund teregt aanmerkt, niet Javaansch, maar wijst op het Caucasische

ras. Het hoofdhaar is in acht rijen kleine krullen opgemaakt. De vijf eerste rijen sluiten boven elkander tegen het hoofd aan; drie anderen rusten daarop als eene vlecht, en het geheele kapsel wordt gedekt door eenen haarknop, zooals Wilsen in zijne meergemelde Verhandeling, blz. 246 dien beschrijft, maar die door Dr. Friederich aan vier beelden in het Museum van het Bataviaasch Genootschap duidelijk als eene slang is herkend. Zie *Verhand. van het Bat. Gen.* Dl. XXIII, en het vervolg op den *Catalogus der Oudheden*, en het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.* 1sten Jaarg., Dl. II, blz. 3.

Op het midden van het voorhoofd, even boven den neuswortel, ziet men eene kleine verhevenheid, die door velen als een knopje, een moesje of diergelijk omschreven wordt, maar stellig een uit het voorhoofd voorkomend krulletje is, gevormd door eenige haren, iets dat als een der twee en dertig laksanas van den Boeddha hier niet mag ontbreken. De hoogte van het beeld, gerekend tot op den top van het haarkapsel, wordt door Wilsen als ruim 1 M. opgegeven. Brumund vond die hoogte voor enkele beelden verschillend en overtuigde zich door onderscheidene proefnemingen, dat dit verschil nu en dan wel 0,10 bedraagt. Hij houdt dit slechts voor eene onnaauwkeurigheid der kunstenaars, vooral omdat hij het verschil ook ontdekte tusschen beelden van denzelfden omgang en aan dezelfde zijde van den bouw. De breedte wordt door Brumund, doch altijd met eenige speling in de afmetingen voor de beelden onderling, opgegeven als omtrent 0,85 tusschen de knieën en 0,6 aan de schouders.

De beelden onder de doorzigtige koepels op de drie ronde boventerrassen, zitten op den bodem dier gebouwen, zonder eenigen troon, kussen of leuning; ook hebben zij de lichtschijf niet achter hun hoofd, evenmin als dit met het beeld in den grooten middelkoepel het geval is. Waarschijnlijk was de lotusrand rondom den voet van het koepelgebouw, tevens de rand van hetgeen als de troon van het beeld moest beschouwd worden. Het beeld in den grooten koepel biedt bovendien deze bijzonderheid, dat het niet geheel afgewerkt is, handen en voeten, de laatsten vooral, onvoltooid zijn gebleven; ook het haarkapsel, waaraan al de

krullen en lokken ontbreken, en dat daardoor veel gelijkt op vele Boeddha- of liever Bhiksjoebeelden van de basreliefs aan den tweeden omgang, die het hoofd met een glad, naauw sluitend kapje bedekt hebben. Wij meenen echter hier bij ons beeld niet aan zulk een kapje, maar slechts aan onvoltooiden arbeid of min volledige bewerking te moeten denken.

Zien wij thans welk verschil onze Boeddhabeelden in de houding hunner handen aanbieden, en in welke betrekking dit verschil staat tot de plaatsen waar zij zich bevinden.

Op de vier benedenste omgangen, dus in de nissen van de vier onderste ringmuren, hebben de beelden:

aan den westelijken gevel de handen met de palmen opwaarts gekeerd, vóór het ligchaam op de voetzolen rustende, de vingers een weinig toegebogen, zoodat er nog eene kleine tusschenruimte tusschen de handen overblijft; Pl. VIII, n° 4;

aan den zuidelijken gevel blijft de linkerhand in de eenmaal aangenomen houding, maar daalt de regterarm af tot ongeveer bij de regterknie, waarbij de eenigszins uitgestrekte hand rust, met de holte of binnenzijde buitenwaarts gekeerd; Pl. VIII, n° 3.

aan den oostelijken gevel zijn de regterhand en onderarm alleen omgekeerd, zoodat de handholte binnenwaarts is gewend; Pl. VIII, n° 2;

aan den noordelijken gevel eindelijk is de regterhand een weinig opgeheven, met den palm of het hol naar buiten, den duim een weinig van de vingers verwijderd; Pl. VIII, n° 1.

Op den vijfden of laatsten ringmuur, dus boven den vijfden omgang, hebben al de beelden aan de vier gevels hunne handen als de laatst beschrevene van den noordelijken gevel der vier lagere muren, doch met eene geringe wijziging in de houding van de vingers der regterhand, zijnde wijsvinger en duim met hunne toppen tot elkander gebragt, en alleen de vier overige vingers opgerigt. Wilsen heeft van de beelden in deze houding geene afteekening gegeven.

De beelden onder de doorzigtige terraskoepels houden de linkerhand niet meer op den voetzool, maar hooger, een weinig boven het midden van het ligchaam, met het hol opwaarts, den

duim een weinig verheven, den wijsvinger uitgestrekt, de drie overige vingers nevens elkander geheel opwaarts gebogen. De regterhand op dezelfde hoogte gehouden, komt met den palm bijna in aanraking met den top van den wijsvinger der linkerhand, terwijl de schuins naar de linkerzijde opgerigte en eenigszins voorovergebogen vingers zich als over die der linkerhand buigen. Pl. VIII, n° 5.

Het beeld eindelijk in het groote koepelgebouw komt in houding geheel en al overeen met die van de nissen der vier onderste omgangen aan den oostelijken gevel. Pl. VIII, n° 6, vergeleken met n° 2.

Bij de bovenstaande omschrijving van de houding der handen van onze beelden zijn wij Brumund's opgaven gevolgd, omdat die met de teekeningen van Wilsen overeenstemmen. Laatstgemelde heeft in zijne meergemelde verhandeling, blzz. 247, 248, de beelden van de vier benedenste omgangen aan den zuidelijken, met die aan den oostelijken gevel verwisseld, en aan deze laatste de met den palm buitenwaarts gewende handen, aan die van den zuidelijken gevel den op het been rustenden palm toegekend. In zijne latere, ongedrukte verhandeling komt diezelfde verwisseling voor; maar hij spreekt daar ook, wat hij in zijne gedrukte verhandeling ter aangehaalde plaatse niet deed, van de gewijzigde houding der regterhand, afwijkende van die der beelden van de vier onderste omgangen aan den noordelijken gevel, en vermeldt daar ook de tot den duim gebogen top van den wijsvinger dier hand. Ofschoon hij niet uitdrukkelijk zegt, dat die wijziging het kenschetsende is van de beelden in al de nissen van den vijfden omgang, schijnt hij dit echter te bedoelen, door de volgorde waarin hij de verschillende houdingen beschrijft.

Wij gewagen eindelijk nog van een beeld, dat door Wilsen op eenen heuveltop, Goenong Dagi, ongeveer duizend schreden ten noord-noordoosten van Bôrô-Boedoer gevonden, en om het tegen vernieling te bewaren naar Bôrô-Boedoer overgebragt is. Het ware mogelijk, maar blijft in ieder geval onzeker, dat het beeld tot Bôrô-Boedoer in onmiddelijk verband staat. Zoo ja, dan kan het een tempelwachter zijn. In het geheel, met zijn 0,30 hoog en

op elke der zijden 0,61 breed vierkant voetstuk, eene hoogte bereikende van 1,26, stelt het eenen krijgsman voor, die op zijne regterknie geknield, het linkerbeen naar voren gebragt, met de linkerhand op de linkerknie rust, met de regter den greep omvat van een kort, breed ontbloot zwaard, en dit laatste met de punt naar beneden tegen het regterdijbeen houdt; de schede hangt op de regterheup. De wenkbraauwen zijn eenigszins gefronst, de bovenlip is door de knevels gedeeltelijk bedekt, de mond geopend laat de tanden zigtbaar. De haarlokken over het hoofd glad naar achter gestreken, eindigen in den nek met twee rijen krullen, en zijn met eenen parelband achter het hoofd zaamgebonden. De lang uitgerekte ooren zijn van onder doorboord en aldaar met eene breede, versierde schijf getooid. Om den hals een tot bij de borst afhangend en versierd halssnoer; om de bovenarmen bij de schouders armbanden met edelgesteenten of knoppen aan de buitenzijde. Om de polsen en enkels banden met parels. De gedrongen en eenigszins zwaarlijvige wachter is slechts met een klein broekje, of welligt eenen sarong, van het midden tot boven de knieën bekleed, daarover draagt hij eenen wijden buikband of gordel, welks tippen naar voren afhangen. Bij de inlanders heette het beeld „oendagie", d. i. werkman; Wilsen in zijne aangehaalde verhandeling blz. 302, meent er eenen krijgsgod of voorvechter in te moeten erkennen, eene opvatting die met het karakter van eenen tempelwachter zich zeer goed laat vereenigen. Zie de afbeelding van het beeld Pl. CCCXCIII.

Op den grooten middelkoepel van Bôrô-Boedoer, of liever op het voetstuk van den pijnakel, die eenmaal dat gebouw versierde staat thans, langs drie der vier zijden, onder een dak van bamboessparren dat op stevige stijlen bevestigd is, eene breede steenen bank met leuning. Steenen trappen in de buitenzijde van het gebouw uitgehouwen of daar tegen opgestapeld leveren den toegang tot die rustplaats, waar de bezoeker van het eerwaardige overblijfsel der oud-Indische kunst, tegen de brandende zonnestralen, of de buijen van den regenmoesson beschermd, een uitzigt geniet, op zich zelf reeds genoegzaam, om hem voor de moeite der reis of de bezwaren der beklimming te beloonen.

TWEEDE AFDEELING.

Beschrijving der Basreliefs op de verschillende omgangen.

TWEEDE OMGANG; ACHTERWAND, BOVENSTE REEKS.

De beelden die tegen den achterwand van den eersten omgang, (wij spreken hier van achterwand, met betrekking tot den binnenwand van de thans niet meer aanwezige bostwering van dien omgang) zijn uitgehouwen, hebben wij in de vorige afdeeling, bij de beschrijving van den bouw (blz. 35—39) reeds behandeld. Wij behoeven ons thans op dien eersten omgang niet meer op te houden, maar klimmen door de oostelijke poort, onmiddelijk op tot den tweeden, waar wij de omwandeling linksaf aanvangen, om haar langs de zuid-, west- en noordzijden voort te zetten, tot dat wij wederom aan het punt komen van waar wij waren uitgegaan. Uit de beschouwing van de uitgehouwen tafereelen zullen wij ons kunnen overtuigen, dat wij deze volgorde in het oog moeten houden, want dat zij in de bedoeling lag van de ontwerpers van den bouw. Wij beginnen met den achterwand van dien tweeden omgang, en wel met de bovenste der twee basreliefsreeksen die hij ons te aanschouwen biedt, omdat naar de juiste en het eerst door den heer Wilsen opgevatte en uitgesproken meening, ons daar, in de elkander opvolgende tafereelen de geheele geschiedenis van den Boeddha voorgesteld wordt, en wij dus, daar ook het begin van den draad, die het geheel doorloopt en verbindt opvattende, eenen veiligen gids hebben, om ons door dien doolhof, althans

door een zijner belangrijkste paden, tegen afdwalen of twijfelen te behoeden. Gelijk wij hiervoor (blzz. 56, 57) gezegd hebben, biedt ons de achterwand van dezen tweeden omgang, in twee reeksen boven elkander, een aantal van tweehonderd veertig, dus elke reeks of rij honderd twintig basreliefs; die van de bovenste rij zijn alle tot ons gekomen, slechts van de benedenste rij zijn drie aan het noordelijke uiteinde van de westzijde, drie aan het oostelijke uiteinde van de noordzijde, en een aan het noordelijke uiteinde van de oostzijde verloren gegaan of ontoegankelijk geworden. Wij bezitten dus de geheelen bovenste reeks volledig; hare basreliefs worden op de Platen XVI—CXXXV met de oneven getallen 1, 3, 5 enz. aangeduid en nemen dus de bovenhelft van elke dier platen in. Tot nog toe mogen wij, en het is daarom vooral hoog te waardeeren dat zij in haar geheel bewaard is gebleven, haar wel de belangrijkste van alle noemen, daar zij, zooals wij reeds zeiden, eene volledige en doorloopende, vrij goed verstaanbare voorstelling levert van het leven, de lotgevallen en daden van den Boeddha. Wij willen aan de hand van Wilsen de onderscheiden tafereelen nader in oogenschouw nemen, en houden ons met betrekking tot de bijzonderheden van des Boeddha's levensgeschiedenis hoofdzakelijk aan Lassen [1]) en Barthélemy Saint-Hilaire [2]), aan laatstgemelde vooral, waar de ongeschiedkundige overleveringen, legenden of latere toevoegingen tot die geschiedenis, tot verklaring van de tafereelen te hulp geroepen moeten worden.

Tegen het einde der zevende eeuw [3]) vóór onze jaartelling regeerde, in een koningrijk van Midden-Indië aan de boorden van de Rohini, eene der in de Rapti stroomende rivieren, nabij de bergen die Nepaal van het distrikt Gorakpoer scheiden, in de hoofdstad Kapilavastoe, de koning Sjoeddhodana, die evenals zijne gemalin Maya, uit het beroemde heldengeslacht der Sjakyas af-

---

1) *Indische Alterthumskunde*, Bd. II.

2) *Du Bouddhisme.*

3) Volgens anderen wordt de Boeddha tot het midden der vijfde eeuw vóór onze jaartelling gebragt. Voor de kritiek van de Boeddhistische Chronologie wordt door Prof. Kern, in zijne Verhandeling *Het Buddhisme in Indië* (*Evangeliespiegel*, 1867, blzz. 164—208) verwezen op *The Brhat-Sankitâ of Varâha Mihira*, Preface, p. 9.

stamde, en wiens stamboom bovendien in het godengeslacht der Gotamieden wortelde. Maya, ook eene koningsdochter, muntte uit door hare zeldzame schoonheid; maar hare deugden en begaafdheden overtroffen nog haar uiterlijk schoon, en zij vereenigde in zich de uitnemendste hoedanigheden van verstand en vroomheid. Haar man was zulk eene echtgenoot ten volle waard, want, zooals de geschiedschrijver zich uitdrukt: „koning van de wet, regeerde hij volgens de wet. In het land der Sjakyas was geen vorst door alle klassen van zijne onderdanen, van zijne raadslieden en hovelingen tot de hoofden der huisgezinnen en de kooplieden toe, zoo geëerd en geacht, als hij [1])." Het huwelijk van dit voortreffelijk paar werd gezegend met de geboorte van eenen zoon, die bestemd was om een weldoener der menschheid te worden en zijne nagedachtenis bij millioenen en millioenen in dankbaar aandenken tot in de verste tijden voort te planten en te doen voortleven.

Tot dusver blijven wij op den vasten bodem der geschiedenis, maar uit hetgeen zij ons leert, zouden wij niet veel hulp erlangen, om een groot aantal der voorstellingen van des Boeddha's leven en ook van hetgeen aan zijne geboorte voorafging, zooals een en ander ons op Bôrô-Boedoer's basreliefs wordt aanschouwelijk gemaakt, behoorlijk te verklaren. Wij moeten daarvoor de latere overleveringen raadplegen, die van lieverlede al meer en meer haren held met wonderen en bovennatuurlijke gebeurtenissen meenden te moeten verheerlijken. Zien wij wat de overlevering ons omtrent de geboorte van den leeraar mededeelt, zooals wij de daarop betrekkelijke bijzonderheden bij Barthélemy Saint-Hilaire, uit de later bewerkte gedeelten van twee der Boeddhistische *Soetra's* of kanonieke schriften, de *Lalitavistara* en *Saddharma poendarika* of de *Lotus van de goede wet*, leeren kennen.

Bhagavat een vroegere Boeddha, bevindt zich te Sjravasti in

---

1) Volgens de *Rgya tch'er rol pa* (de Thibetaansche bewerking van de *Lalitavistara*) uitgegeven door Ed. Foucaux; aangehaald door Barthélemy Saint-Hilaire *Du Bouddhisme*, p. 32.

het rijk van Kosjala, in eenen lusthof van Anatha Pindika, omringd van 12,000 Bhiksjoes of bedelmonniken, waarbij in de eerste plaats zijne vijf leerlingen, en van 32,000 Bodhisattvas, die allen slechts nog eene laatste maal aan eene wedergeboorte onderworpen zijn. Op eenen nacht in nadenken weggezonken, wordt hij plotseling verheerlijkt en in gedaante aan de vroeger verschenen Boeddha's gelijk. Door al de goden, door Sjakra, Brahma, Mahesvara, de wereldwachters en alle mindere goden aangebeden, verlaat hij den Toesjita of het paradijs, het verblijf der vreugde, en begeeft zich naar het groote paleis van Dharmatosjaya, waar hij in eene verzameling van 680 millioenen wezens de *Lalitavistara*, of des Boeddha's geschiedenis zal ontvouwen.

Eerst in het verloop van twaalf jaren en na strenge voorbereiding, moet de Boeddha in den schoot eener moeder worden opgenomen, en niet dan na een behoorlijk voorafgaand onderzoek van het tijdstip, wanneer, het land of de plaats waar, en het geslacht waarin die gebeurtenis moet plaats hebben. De keuze valt op Kapilavastoe, waar de koning Sjoeddhodana uit den stam der Sjakyas regeert, en diens gade Maya-Devi de eenige onder de vrouwen is, die zulk eene eer ten volle verdient.

De Bodhisattva herhaalt, vóór dat hij zijnen verheven troon verlaat, aan de hooge verzameling nog eens de voorschriften der wet, geeft haar zijne laatste bevelen, verklaart den Bodhisattva Maïtreya, als zijnen plaatsvervanger en toekomstigen opvolger, en daalt neder, om in den schoot van Sjoeddhodana's gemalin opgenomen en als haar zoon geboren te worden.

Hij moet daartoe, naar luid van eene voorspelling in de Brahmanas en de Mantras van den Rig-Veda, de gedaante van eenen olifant met zes slagtanden aannemen en acht voorteekenen verkondigen zijne komst in des konings woning. Het paleis wordt van zelf gereinigd; al de vogels van den Himavat vliegen er op toe, om door hun gezang hunne blijdschap te toonen; de tuinen bedekken zich met bloemen en de vijvers vullen zich met lotusbloemen; allerlei geregten komen te voorschijn, en blijven onverminderd, hoeveel men er ook van gebruikt; de muziekinstrumenten doen van zelf zoet klinkende tonen hooren; de juweelkistjes

openen zich van zelf om hunne kostelijken inhoud te toonen, en het gansche paleis schittert van eenen bovennatuurlijken glans waarbij het licht van zon en maan verbleekt.

Ten aanzien van al de goden, omringd van de andere Bodhisattvas, en de honderden millioenen goddelijke personen daalt de Bodhisattva uit den Toesjita neder. Maya-Devi, zijne moeder heeft daarbij eenen zonderlinge droom gehad, waarin zij eenen olifant in haar ligchaam zag binnenvaren. Hierdoor verschrikt deelt zij haren droom aan haren koninklijken gemaal mede, die de wijste onder de Brahmanen zamenroept om het gezigt te verklaren. Deze mannen stellen het paar gerust, maar voorspellen de mogelijkheid dat de zoon dien zij verwachten, de kroon welligt verwerpen en tot den geestelijken stand eenmaal zal overgaan. Zoolang de zwangerschap duurt, blijft de Bodhisattva steeds ter regterzijde en op de kruislings over elkander geslagen beenen gezeten. Daar ontvangt hij een bezoek van Brahma, Sjakra, de vier groote koningen der mindere goden, vier godinnen en eene menigte goddelijke personen, die den Bodhisattva dienen en zijn onderrigt ontvangen, terwijl de koning Sjoeddhodana, al die eerbewijzingen jegens zijnen nog ongeboren zoon aanschouwende, zich verheugt in het vooruitzigt dat hij de vader van den Boeddha zal worden.

Het meer eenvoudige en geschiedkundige gedeelte van den *Lalitavistara* verhaalt, dat de koningin bij het einde van hare zwangerschap zich in eenen lusthof afgezonderd hebbende, daar, onder eene boom door de weeën overvallen, aan haren zoon Siddhaarta [1]) het aanzijn schonk, maar ten koste van haar leven. Zeven dagen na hare bevalling stierf zij, verzwakt door de strenge, vrome oefeningen gedurende hare zwangerschap, en de onrust wegens de voorspellingen der Brahmanen omtrent haar kind.

De jonge wees wordt ter verzorging aan Pradjapati Gaoetami, de zuster zijner moeder, en ook eene van des konings vrouwen,

1) Of Sarvathasiddha, de eigenaam dien zijn vader voor hem gekozen had en dien hij ook bleef dragen zoolang hij als koninklijke prins of koemararadja, bij zijn gezin te Kapilavastoe woonde. Zie verder over de namen van Sjakya, Barthélemy Saint-Hilaire *du Bouddhisme*, pages 32, 114 &c.

toevertrouwd, en door den Brahmaan Asita, die hem volgens het oud gebruik in den tempel der goden moet vertoonen, in het bezit bevonden van de 32 hoofd- en 80 nevenmerkteekenen, laksanas, waardoor de verheven mensch zich kenmerkt.

Zien wij nu weder wat de overlevering van latere tijden, volgens de jongere gedeelten van de *Lalitavistara*, aan dit verhaal heeft toegevoegd, want het kan ons bij het beschouwen der gebeitelde tafereelen te pas komen.

Vele voorteekenen verkondigen des Boeddha's geboorte, Maya-Devi bevalt in den lusthof van Loembini, omringd van de goden, in de schaduw van een plaksjaboom, regt overeind staande en tegen eenen van de takken zich steunende. Indra, de koning der goden en Brahma (de eerste, volgens eene oudere overlevering, zich in eene oude vrouw veranderd hebbende), staan haar bij en ontvangen den jonggeborene, die in een kostbaar kleed van kasjische [1]) zijde gewikkeld ter wereld verschijnt, in hunne armen. Maar de jongen heeft geene hulp noodig; hij zet zich op eene groote witte lotusbloem, plotseling van zelf opgeschoten op de plek waar de jonggeborene met zijnen voet den grond het eerst had aangeraakt. Onmiddellijk daarop doet hij, zonder iemands hulp, zeven schreden oostwaarts, zeven naar het zuiden, even zoovele naar het westen, naar het noorden, en nog eens zeven naar de benedenwereld, in elke dezer vijf rigtingen, dus aan het heelal verkondigende, dat hij gekomen is om het booze te overwinnen, rampzaligen te redden en vreugde, geluk, welvaart alom te verspreiden.

De moeder is bij de geboorte overleden, het kind wordt uit den hof van Loembini naar Kapilavastoe gebragt en met toestemming van de Sjakyas en hunne echtgenooten, welke laatsten elkander zijn bezit betwistten, aan zijne tante Mahapradjapati ter verzorging toevertrouwd. De oude Brahmaan Asita, opzettelijk van den Himavat, zijne woonplaats, afgedaald, om de straks reeds genoemde merkteekens van den verheven man te herkennen, betreurt het dat zijne jaren hem beletten om eenmaal door

1) Kasji, naam van Benares.

den Boeddha in de zuivere leer der wet onderwezen te worden; hij voorspelt den vader welk eene heerlijke toekomst zijnen zoon beidt, en keert, met geschenken overladen, door de lucht op gelijke wijze als hij gekomen was, naar zijn kluizenaarsverblijf, vergezeld van zijnen neef Naradatta, terug. Na Asita komt een godenzoon, gevolgd door 1200,000 andere goden nog eens op nieuw elk der merkteekens onderzoeken, en de uitkomst is even voldoende als te voren. Sjoeddhodana erlangt de verzekering dat zijn zoon wel stellig de Boeddha is, die de redder der wereld worden zal.

In den tempel door zijnen vader aan de goden voorgesteld zullende worden, heeft het kind naauwelijks eene trede in het heiligdom gedaan, of al de godenbeelden, ook die van Indra en Brahma rigten zich op van hunne plaatsen, om zich voor zijne voeten neder te buigen.

De hierboven vermelde bijzonderheden die op de geboorte van den Boeddha betrekking hebben of haar vooraſgingen, mogen ons voor den geest zijn, waar wij de vijf en zestig eerste basreliefs van de bovenste rij tegen den achterwand van den tweeden omgang (zij zijn de bovenste en met oneven cijfers gemerkte op platen XVI tot XLVIII) beschouwen.

Plaat XVI. 1. Een vorst op zijnen troon op een kussen gezeten, binnen in zijn paleis, dat hier aangeduid is door eene doorsnede van het gebouw; hij is in gezelschap van vier vrouwen, welligt de meest geliefde zijner echtgenooten, die met hem zich in gesprek onderhouden of zijne redenen aanhooren; twee dier vrouwen - en het verwondere ons niet dat zij in een Oostersch land als dienende worden voorgesteld - houden de aan eenen steel gehechten paardestaarten, waarmede zij de vliegen moeten verjagen, en die in het gevolg van aanzienlijken nimmer mogen ontbreken. De twee leeuwen, regts en links op de pilasterkapiteelen van het paleis, duiden op eene koninklijke woning en staan welligt ook in eenig verband tot de reden, waarom de Boeddha onder zijne verschillende namen ook dien van Sjakyasinga, of de *leeuw uit het geslacht der Sjakya's* droeg. Regts en links van het paleis brengen vele personen van onderscheiden

rang, stand en geslacht den vorst hunne hulde, en zelfs de hemelbewoners, althans bovenaardsche wezens, als zoodanig door de hen dragende wolken gekenmerkt, stemmen mede in dat eerbetoon. Op de aarde vereenigen zich tot dit doel ter wederzijde zittende en staande mannen en vrouwen; sommige brengen geschenken of brandend reukwerk, andere doen de lucht weergalmen van de tonen die zij aan fluiten en cithers ontlokken, en met de, met beide handen geslagen trommen begeleiden. Dit laatste instrument zien wij almede in de handen der hemelsche wezens, waaronder er ook zijn die met het slaan in de handen de maat aangeven.

Zonder eenige moeite wordt deze voorstelling op den koning Sjoeddhodana toegepast, zooals hij, de gelukkige vader van den komenden Boeddha, de voortreffelijkste onder alle vorsten, geëerd en geacht door zijne onderdanen en een lieveling der hemelgeesten, het uitnemende voorregt waardig is, dat hem door des Bodhisattva's keuze is toegedacht.

Het volgende tafereel, Plaat XVII. 3, toont ons den koning met eene zijner vrouwelijke volgelingen, in een gedeelte van zijn paleis, het woord rigtende tot een elftal aanzienlijke personen, waarschijnlijk allen uit de kaste der ksjatriyas of ridders, die in eenen pendopo, of aan het paleis verbonden open galerij gezeten, met eerbied naar zijne woorden hooren; in een ander nevengedeelte van het paleis zien wij twee nederhurkende bedienden. Wij meenen te kunnen volstaan met hierbij slechts in het algemeen aan eene der gewone handelingen des vorsten te denken, maar kunnen ook met Wilsen verder gaan en zien dan hoe Sjoeddhodana, door verschillende voorspellingen en teekenen van den hem toegedachten zegen kennis gekregen hebbende, zijne hovelingen heeft zamengeroepen, om ook hun de heugelijke tijding mede te deelen, en hunnen raad in te winnen.

Minder duidelijk schijnt ons het volgende basrelief, Pl. XVIII. 5, waar Wilsen den koning meent te herkennen, zooals hij met de tot hem ontboden Brahmanen raadpleegt, als die de Vedas en andere heilige schriften bewarende en uitleggende hem zullen te kennen geven, wat hem in afwachting of tot voorbereiding

van de groote gebeurtenis te doen staat. Wilsen meent in de handen der gewijde personen lontarbladeren met de heilige teksten te zien, en vindt daarin waarschijnlijk eenen grond voor zijne verklaring, waartegen wij echter eenige gewigtige bedenking hebben. De hoofdpersoon, die in eenen pendopo, te eenvoudig om haar als des konings verblijf te beschouwen, nederzit, terwijl een dienaar zich naast den pendopo bevindt, is Sjoeddhodana niet, maar een krijger van veel minderen rang, zooals zijne kleeding en versierselen, voor zoover die nog overgebleven zijn, duidelijk aantoonen, en ook reeds uit de knevels, die zijn gelaat onderscheiden, genoegzaam blijkt. Onder de buiten de woning zittende dertien personen, kunnen wij wel vooraan een tweetal Brahmanen herkennen, in wier gevolg de overige zich als tot huldebetoon in de nabijheid van de woning bevinden, maar die Brahmanen hebben, voor zoover zigtbaar, niets in hunne handen; evenmin kunnen wij ook de zooeven vermelde lontarbladeren bij eenen van de personen uit hun gevolg wedervinden; althans het voorwerp dat de derde persoon achter de Brahmanen in de regterhand houdt, heeft den vorm niet van zulk een blad. De vijfde houdt eene soort van zak, uit eene plooibare stof vervaardigd, en die elders dient om bloemen of andere voorwerpen te bevatten, terwijl de achtste en tiende personen achter de Brahmanen, evenals de volgeling in de woning, bakken of manden houden, welligt van lontarblad gevlochten, maar zeker niet bestemd om teksten te bevatten. De kromme stelen die boven den rand zigtbaar zijn, behooren waarschijnlijk aan lepels, zooals die elders in hun geheel worden afgebeeld. De geheele voorstelling schijnt mij eer te doelen op het aanbieden van eenige geschenken, misschien in bloemen of ook spijzen bestaande, aan eenen wel niet vorstelijken, maar toch aanzienlijken of invloedrijken persoon, wiens rang of waarde ook eenigszins kan worden ondersteld, op grond van de twee boven de hoofden van het gevolg der Brahmanen, op wolken zwevende hemellingen. Welligt levert eene gewijzigde overlevering het berigt van eene zending van Brahmanen op last des konings, met het doel om eenen beroemden man met het onderwerp der voorspellingen bekend te

maken of diens meening daarop in te winnen, terwijl de op de wolken zwevende personen den ernst en de echtheid der voorspelling door hunne tegenwoordigheid waarmerken. Intusschen is het zeker dat de koning zelf op dit tafereel niet tegenwoordig is.

De onderstelling van eene wijziging der overlevering moet ons ook bij het volgende tafereel, Pl. XIX. 7, te hulp komen. Drie Boeddhas, in gelijke houding op hunne troonen gezeten, een vierde boven zijnen troon, die van de overige door het ontbreken van de leuning onderscheiden is, zich in zwevende houding verheffende. Aan de andere zijde komt boven de boomen een persoon als tot het overbrengen van een berigt, door de lucht op de zittende Boeddhas aanzweven; de boomen en een paar daaronder nederliggende antilopen kunnen aanduiden dat het tooneel der handeling een lusthof is. Herinneren wij ons nu wat wij hierboven uit de overleveringen hebben aangehaald, dan kunnen wij in den wegzwevenden Boeddha den Bodhisattva erkennen, zooals hij zich uit den Toesjita verwijdert, om als mensch op de aarde geboren te worden. De voorstelling wijkt echter af van de bedoelde beschrijvingen. Wij zien hier geene vergadering van Bodhisattvas, Bhiksjoes, goden en hemelgeesten, maar het is als of de kunstenaar ons alleen heeft willen aanschouwelijk maken, hoe van de vijf, oorspronkelijk algemeen erkende Boeddhas of Bodhisattvas, de vierde, Sjakya, onder wien de tegenwoordige wereld bestaat, zijnen zetel verlaat om zijne bestemming te volgen; zijnen opvolger Maïtreya, door hem als zoodanig aangewezen, ontmoeten wij hier niet, dewijl deze de Boeddhawaardigheid eerst erlangen zal, wanneer hij op zijnen tijd ter aarde zal nedergedaald geweest zijn om, na en evenals Sjakya de Boeddhistische leer te herstellen. Met den in de lucht zwevenden persoon aan de andere zijde van het tafereel, weten wij voorshands geen raad; vertegenwoordigt hij welligt de hemellingen die bij de nederdaling van Sjakya aanwezig waren?

Op de twee volgende tafereelen, Pl. XX. 9, en XXI. 11 wordt ons een aanzienlijke persoon voorgesteld, aan welken een aantal andere mannen insgelijks van rang, hulde bewijzen en geschen-

ken bieden. Op n° 9 zit de hoofdpersoon der voorstelling op eenen troon met twee kussens, waarvan het eene om op te zitten, het andere tegen de rugleuning. De eironde schijf achter het hoofd geeft hem het merk van heiligheid; de weinige versiersels, de kleeding, de houding der handen en de rigting der oogen, doen aan de Boeddhabeelden denken, en het gebouw, waarin hij zich bevindt, heeft veel meer van eenen tempel dan van een paleis. Geschenken worden hem niet gebragt, maar de ter wederzijde van het gebouw zittende mannen, waaronder er enkele zijn die zich door den gewijzigden en meer zeldzamen vorm van het hoofddeksel onderscheiden (zie bijv. den vijfden en zesden links van den tempel) een, de zevende, om zijn eenvoudig mutsje tot eenen nederigen stand schijnt te behooren, vouwen hunne handen eerbiedig te zamen, of spreken gebeden uit, terwijl de lotusstengel in de hand van den eenen, regts van den tempel, en het niet zeer duidelijk toevoegsel (denkelijk de vliegenjager) in de hand van den anderen, aan de linkerzijde, de gedachte aan een godsdienstig huldebetoon versterken.

Op n° 11 bestaat in dit opzigt een aanmerkelijk verschil. De hoofdpersoon zit op eenen troon vóór eene open gaanderij of pendopo nevens zijn paleis; wij meenen althans in de nog overgebleven kolom, het spoor der gaanderij te ontdekken. Aanzienlijke personen regts van het paleis schijnen in druk gesprek, terwijl andere aanzienlijke personen, met een paar hunner volgelingen schalen met edelgesteenten of andere kostbare versiersels en eene vaas met bloemen ten geschenke brengen. Een hunner reikt hem de kegelvormige vorstelijke muts toe, die hij met beide handen aanneemt. Moeten wij hier weder den Koning van Kapilavastoe, Sjoeddhodama erkennen, zooals hij van zijne rijksgrooten en verwanten de gelukwenschingen en geschenken ontvangt, wegens de onderscheiding die hem in des Boeddha's geboorte, zal te beurt vallen? Het is mogelijk, en de heer Wilsen meent die opvatting te moeten aannemen. Wij ontveinzen evenwel niet, dat zij bij ons nog eenigen twijfel heeft overgelaten, vooral omdat de hoofdpersoon in kleeding en verdere toevoegsels wel wat veel verschilt van de wijze, waarop hij op de andere basreliefs meestal

wordt afgebeeld. Maar des te gereeder kunnen wij met Wilsen in het volgende tafereel, Pl. XXII. 13, den vorst erkennen, zooals hij op zijnen troon gezeten met de tot hem vergaderde aanzienlijken over de heugelijke gebeurtenis in gesprek is. Op het gelaat en in de houding van het vierde beeld aan zijne linkerzijde, meenen wij zelfs den ernst en het nadenken uitgedrukt te bespeuren, die bij dien man door het behandelde onderwerp worden teweeggebragt. Ook op den dienaar die geheel aan de uiterste linkerzijde met den vliegenjager in de hand nederzit, drukt de voorovergebogen houding en het opgeheven gelaat belangstelling uit in hetgeen des konings mond verkondigt.

Pl. XXIII. 15. De koning Sjoeddhodana met zijne gade Maya, in hun paleis gezeten, hij op eenen troon met kussen en eene rugleuning, zij alleen op een kussen en aan zijne regterhand. Buiten het paleis zien wij onderscheiden personen van verschillenden stand en rang, die óf tot hun gevolg behooren óf hunne hulde en geschenken komen bieden: een Brahmaan (links van het paleis); krijgslieden of wachters, aan beide zijden; vrouwen als dienaressen van de Koningin, regts van het paleis enz., eene dier vrouwen met den vliegenjager, de andere nevens haar met eenen grooten schotel met bloemen.

Pl. XXIV. 17. Zagen wij vroeger op n. 1, den Koning, zooals hij wegens de hem toegedachte onderscheiding door aardbewoners en hemellingen na het ontvangen der heugelijke tijding, gelukkig wordt geroemd, hier hebben wij Maya met twee harer voornaamste hofdames, die elke eenen vliegenjager houden, in het paleis gezeten. Hemelsche wezens, maar thans vrouwen, komen door de wolken gedragen, ook haar de tijding mededeelen, dat zij bestemd is om moeder van eenen Boeddha te worden. Buiten het paleis zitten of hurken hare dienaressen en wachters. De vrouwen aan de linkerzijde brengen sierlijke armbanden en eene kan (met het heilige Gangeswater?) aan; die aan de andere zijden eene doos en een schoteltje, waarop wij welligt de benoodigdheden voor het siriekaauwen moeten herkennen.

Pl. XXV. 19. Nevens het paleis of den ingang tot de vorstelijke woning, door eenen singa of leeuw gekenmerkt, onderhou-

den zich een aantal aanzienlijke mannen in eenen pendopo gezeten, over de aanstaande gebeurtenis.

Pl. XXVI. 21. De Koning, wederom in zijn paleis op zijnen troon gezeten en hier door de lichtschijf achter het hoofd als een heilige persoon onderscheiden, is in gesprek met vorstelijke personen die gedeeltelijk in het paleis, gedeeltelijk in de open gaanderijen gezeten zijn. Vóór den Koning, een kandelaber waaruit eene vlam en waarschijnlijk ook wel de geur van welriekende balsems omhoog rijzen. Wilsen meent op dit tafereel niet den Koning, maar diens gemalin Maya te moeten herkennen; het komt ons echter duidelijk voor, dat het hoofdbeeld hier niet eene vrouw is.

Pl. XXVI. 23. Eene geheel zinnebeeldige voorstelling, die als tot inleiding van de volgende op basrelief 25 dienen moet, daarmede althans in zeer naauw verband staat. De Boeddha, dien wij op basrelief 7 (Pl. XIX) zijn hemelsch verblijf zagen verlaten, wordt hier, maar in eenen prachtigen tempel gezeten en met al de versierselen van aardsche vorsten, door hemelsche wezens door het luchtruim gedragen; de wolken regts onder den tempel toonen dat wij ons hier boven de aarde bevinden. Een stoet van hemelgeesten omringt en vergezelt hem, met al de teekens van vorstelijke magt en grootheid in de handen. Zonneschermen, vliegenjagers, bladeren van pisang- en andere boomen, rijk versierde schermen of waaijers, bloemen en kandelaars voor het branden van reukwerken. Zoo daalt de Boeddha neder naar de aarde, te midden van de hemelgeesten die zijnen lof verkondigen.

Wat wij hierboven aangaande Maya's droomgezigt medegedeeld hebben, zal het verband tusschen het zooeven beschreven en het volgende tafereel, Pl. XXVIII. 25 duidelijk maken; zeker zouden wij zonder de geschreven overlevering, dat verband tusschen den Boeddha in den tempel op 23 en den op twee lotuskussens gedragen olifant niet herkennen. Wij zien hier, niet zonder eenige grove misslagen met betrekking tot de regelen der doorzigtkunde, ons het paleis der vorstin met een gedeelte der ringmuren voorgesteld. Maya ligt in haar slaapvertrek op de bovenverdieping op eene mat uitgestrekt, met het hoofd op hare regterhand door

kussens gesteund, vijf harer dienaressen bevinden zich in hare nabijheid en beijveren zich om, door eene zachte wrijving van haren pols en enkel en het verkoelen der lucht met den waaijer, hare rust te bevorderen; eene vaas met eene welriekende bloem staat nevens het hoofdkussen; eene waterkruik insgelijks met eene bloem en eene kom met voetstuk, waaruit eene vlam oprijst en die waarschijnlijk ter verlichting dient, bevinden zich op eenigen afstand op den ringmuur. Misschien moeten wij aan die twee laatste voorwerpen eene meer zinnebeeldige beteekenis toekennen van reinheid en heiliging zoowel als van huldebetoon. Vóór het paleis zitten gewapende wachten; links van het paleis staan twee dienaressen in een open plein in gesprek, terwijl geheel regts op den voorgrond drie aanzienlijke personen nederzitten, en buiten den ringmuur in den lusthof een achttal krijgslieden zittende en staande zich schijnbaar in levendig gesprek onderhouden. Maya droomt en het onderwerp van haar droomgezigt is de olifant, onder wiens gedaante de Boeddha in haren schoot zal nederdalen, en dien de kunstenaar ons regts van het paleis, boven den ringmuur heeft afgebeeld. Het zonnescherm, zinnebeeld van vorstelijken rang, en de beide lotuskussens waarop de goden plegen te zitten, wijzen op den goddelijken oorsprong van het dier.

Wat de overlevering verhaalt van wonderlijke bijzonderheden en gebeurtenissen, gedurende de maanden die de Boeddha in den schoot zijner moeder bleef rusten, schijnt den kunstenaar geen onderwerp voor de volgende tafereelen geleverd te hebben; hij bepaalde zich dus tot eenige gewone voorvallen van het dagelijksche leven, die wij op de nu volgende zeven en twintig voorstellingen ons voorgehouden zien.

Pl. XXIX. 27. De Koning Sjoeddhodana in de houding en met de toevoegsels van eenen Boeddha op een lotuskussen in eenen tempel zittende, ter wederzijde een staande en een aantal zittende aanzienlijke personen die hem hulde betoonen, terwijl boven de wolken van elke der beide zijden twee hemelgeesten van verschillenden rang op het heiligdom aanzweven, om hem de tijding van des Boeddha's vleeschwording te verkondigen of hem hunne gelukwenschingen te komen bieden.

Pl. XXX. 29. Eene aanzienlijke vrouw met haar gevolg keert uit eenen tempel weder, en onderhoudt zich met drie vóór haar nederknielende vrouwen; regts en links van het heiligdom eenige gewapende krijgslieden, die welligt ook tot het gevolg behooren. Maya heeft zich naar den tempel begeven om de goden voor de haar toegedachte onderscheiding te danken, en ontvangt terugkeerende het huldebetoon harer aanzienlijke vriendinnen. De zonnescherm boven haar hoofd gehouden en de sierlijk bewerkte vliegenjagers door twee vrouwen uit haar gevolg gedragen, kenmerken de vorstin. Het voorwerp dat de vierde vrouw in de handen omhoog houdt, heeft veel van eene groote schaal of gevlochten schaalvormig mandje, maar de wijze waarop het gedragen wordt zou eerder aan eenig ander voorwerp kunnen doen denken; tenzij de draagster wilde doen zien dat het geheel ledig is, nadat het gediend had om de offers (van bloemen?) tempelwaarts te dragen. Kan het welligt een ronde spiegel zijn?

Pl. XXXI. 31. Eene aanzienlijke vrouw, de Koningin Maya, in haar paleis en op eenen troon gezeten, omringd van de vrouwen uit haar gevolg en bewaakt door hare krijgswachters, ontvangt het bezoek van eenen zeer aanzienlijken persoon, zeker wel den vorst van een naburig land, die van de aanstaande gebeurtenis onderrigt, zich op reis heeft begeven, om haar geluk te wenschen. Zijn gevolg van gewapenden zit achter hem op den grond, bij den olifant met diens bestuurders. Of wij den olifant hier aanwezig zien als het voertuig waarop de Koning den togt ondernam, dan of hij slechts als een zinnebeeld der koninklijke magt in het gevolg eene plaats inneemt, is onzeker; wij zouden tot de laatste opvatting overhellen, om de afwezigheid van dekkleed of draagstoel op den rug van het dier, zooals die elders, bijv. op het tafereel Pl. XXXV. 40, niet ontbreken.

Pl. XXXII. 33. Hier zitten de Koning Sjoeddhodana en zijne vrouw Maya op kussens in hunnen vorstelijken pendopo, die aan de achterzijde, op eene opening na in het midden, met een hekwerk gesloten is, even als wij dit nog met soortgelijke gebouwtjes op Java zien. Zij schijnen in gesprek, waarbij de vorstin in eerbiedige houding luistert naar hetgeen haar echtgenoot haar zegt.

Aan beide zijden zitten en staan eene menigte mannen en vrouwen van verschillenden rang en stand, die in geschenken van allerlei aard hunne hulde komen brengen. De geschenken bestaan in versiersels, als kraalsnoeren, armbanden met edelgesteenten, kleedingstukken (eene hooge muts en eenen sjerp?), bloemen enz. die óf in de handen, óf in schalen worden aangedragen. Het verdient opmerking dat de kunstenaar de mannen regts van het gebouw, dus aan den kant waar de Koning zich bevindt, de vrouwen links en dus meer in de nabijheid der Koningin, heeft geplaatst.

Pl. XXXIII. 35. Een vorstelijk paar, zeker wel wederom hetzelfde als het vorige, de vorst op een kussen gezeten, de vorstin naar het schijnt op den grond knielende, beiden tegen eene rugleuning, zijn in gesprek met eenen Brahmaan, hunnen Poerohita of huispriester, die op eenen troon met rugleuning gezeten, zich onderscheidt van eenen anderen Brahmaan op den voorgrond. Deze laatste schijnt in gesprek met de bedienden van het paleis. Eene, zeker wel aanzienlijke vrouw, die op een bankje knielende in de nabijheid van de vorstin vóór den pendopo nederzit, biedt haar een geschenk, en is vergezeld van haar talrijk gevolg van gewapenden en twee ondergeschikten, die onmiddelijk achter haar den zonnescherm en een pisangblad houden Op den achtergrond achter dit gevolg, een tempel of paleis. De zes mannen achter den Brahmaan knnnen tot diens gevolg behooren.

Pl. XXXIV. 37. Aan eenen Brahmaan, misschien wel denzelfden Poerohita, dien wij op het laatstvoorgaande basrelief ontmoet hebben, en aan eenige zijner volgelingen, kenbaar door hunne lange baarden en knevels en de afwezigheid van alle versiersels, worden, denkelijk wel op last van Sjoeddhodana, rijke geschenken in geld uitgedeeld, die door bedienden in goed gevulde zakken, zoowel los op de handen, als in eenen grooten bak worden aangedragen. Of de vorst zelf bij de uitdeeling tegenwoordig is en wij hem in den man in den pendopo moeten herkennen, is onzeker. Zoo ja, dan zal de links van hem en vóór den pendopo zittende, insgelijks door zijne kleeding en versierselen zich onderscheidende persoon, een zijner hovelingen of rijks-

grooten zijn, die hem bij zijn werk der liefde met zijne volgelingen vergezelt. Het paleis wordt door het gebouw links van de hoofdgroep vertegenwoordigd. Het geven van geschenken aan Brahmanen gold als een der eerste goede werken. Van Asjoka wordt verhaald, dat hij, even als zijn vader, dagelijks 60,000 Brahmanen onderhield, tot dat hij in het vierde jaar zijner regering de leer van den Boeddha omhelsde [1]). Het kan ons dus niet verwonderen dat wij hier ook Sjoeddhodana's verdiensten jegens de priesterkaste door den kunstenaar zien verkondigen. Ook bij de Boeddhisten was weldoen en gaven uitdeelen aan behoeftigen een eerste voorschrift, waarvan de priesters rijkelijk hun voordeel wisten te doen.

Pl. XXXV. 39. Een aanzienlijk persoon in gesprek met eenen anderen naar het schijnt van gelijken rang, vergezeld van een zestal insgelijks aanzienlijke mannen die gezamelijk in eenen grooten pendopo zitten; de beide eerstgenoemde op kussens en tegen rugleuningen. Het is alsof een der twee hoofdpersonen, en wel aan het linker uiteinde van het gebouw, den anderen is komen bezoeken, terwijl zijne dienaren zittende en staande buiten op hem wachten. Misschien wordt ons Sjoeddhodana hier voorgesteld in eene raadsvergadering of in overleg met zijne aanzienlijke hovelingen of de Ksjatriyas, de leden van de kaste der krijgslieden waaruit de vorsten gekozen werden. Zagen wij eerst hoe de vorst in de vervulling zijner verpligtingen jegens de eerste kaste niet te kort schiet, wij ontmoeten hem hier, indien althans onze opvatting van de voorstelling juist is, in gemeenzaam en vriendschappelijk verkeer met de tweede kaste, met wier leden hij over zijne belangen raadpleegt.

Pl. XXXVI. 41. De overlevering spreekt meermalen van voorname personen, die gedurende het leven van Sjakya of ook na zijnen dood uitgemunt hebben, en van wie het als eene bijzondere omstandigheid vermeld wordt, dat zij op denzelfden dag als Sjakya het levenslicht hebben aanschouwd. Van zijnen neef Ananda, den zoon van eenen jongeren broeder van koning Sjoeddho-

1) Zie Lassen, *Ind. Alterthumsk.*, II, p. 224 en volgg.

dana, wordt dit uitdrukkelijk verzekerd[1]. Ofschoon nu, zoover ons bekend is, tot nog toe het aantal der met Sjakya op denzelfden dag geboren kinderen niet op drie bepaalde personen wordt te huis gebragt, meenen wij echter, hetzij dan als in overeenstemming met eene stellige overlevering, hetzij omdat de ontwerper van het tafereel in dat drietal, al de met Sjakya op denzelfden dag geboren en later beroemd geworden personen heeft willen aanduiden, hier drie moeders te moeten erkennen, die het bedoelde voorregt deelachtig worden van tegelijk met Maya eenen zoon ter wereld te brengen. In drie paleizen zien wij drie vorstinnen gezeten, wier hoofden door de lichtschijf onderscheiden en die dus hier als met het kenmerk van heiligheid worden voorgesteld. Met die heiligheid staan waarschijnlijk ook de vorm en versieringen van de drie gebouwen in verband, die evenzeer op den naam van tempels, als van paleizen of meer nog, aanspraak mogen maken, en bij twee van welke, de beide buitenste, de op den trisoela gelijkende versierselen op eenen tijd wijzen, toen het Brahmanisme met zijne sekten nog de algemeen gevolgde eerdienst was. Waarom het gebouw regts op den voorgrond geplaatst is, de twee andere meer naar achter verwijderd zijn is onbekend, wij zouden hier aan eene vergissing van den kunstenaar denken, vooral ook om de zonderlinge plaatsing van het vrouwenbeeld tusschen dat gebouw en het middelste, op eene wijze, waarbij die vrouw gedeeltelijk in den muur van het eerstgenoemde gebouw ingedrongen, in plaats van daarvóór zich bevindt.

De drie overige vóór de tempels staande vrouwen, allen door kleeding, versierselen en houding, maar vooral door den vliegenjager dien zij houden, als dienaressen gekenschetst, zijn met de eerstgenoemde ter wederzijde voor den ingang der twee buitenste gebouwen geplaatst; de vorstin in het middelste gebouw mist die dienaressen, misschien alleen omdat men eene ophooping van beelden wilden vermijden en twee dier vrouwen voldoende werden geacht, om zoowel bij de eene als bij de andere vorstin, hare

1) Lassen, *Ind. Alterthumsk.*, II. p. 74.

diensten te bewijzen. De drie vorstinnen zijn in onderhoud met eenige aanzienlijke vrouwen, die haar een huldebezoek brengen, en waarbij wij aan de bloemen, die twee van het vijftal regts van de tempels in de hand houden, en aan het vlammende licht op den kandelaber in de hand van de vrouw aan de tegenovergestelde zijde, wel eenige zinnebeeldige beteekenis mogen hechten. Met gelijke bedoeling zijn dan zeker ook wel enkele bouwkunstige versiersels en toevoegsels aan de gebouwen aangebragt, en heeft de boom achter de groep van vijf vrouwen eene zoo zeer van de natuur afwijkende gedaante verkregen. Wij zullen hieronder gelegenheid hebben om op de geschiedenis der drie vorstinnen terug te komen.

Pl. XXXVII. 43, moet in verband beschouwd worden met Pl. XXXVIII. 45; op het eerste dezer twee basreliefs laat Maya het volk met liefdegiften bedeelen, op het andere wordt die voornaamste der door Boeddha voorgeschreven deugden door den koning zelven in oefening gebragt. De koningin is buiten het paleis op eenen troonzetel gezeten, omringd door haar gevolg, terwijl hare gewapende wachters op eenigen afstand nederzitten. Een paar harer onderhoorigen doen de uitdeelingen aan een aantal lieden, wier uiterlijk eenen geringeren stand aanduidt, en aan eenen Brahmaan, kenbaar door zijnen baard en staf. De lepels die bij de uitdeeling gebezigd worden zouden aan eene vloeistof kunnen doen denken, en dan misschien wel aan eenig geheiligd water, dat als geneesmiddel groote waarde had; geneesmiddelen toch worden opzettelijk genoemd onder de bijdragen, waarmede de geloovigen hunnen priesters en behoeftigen te gemoet kwamen [1]; maar zij die hier beweldadigd worden hebben niets waarin zij het hun toegedachte deel opvangen en bewaren kunnen. Of moeten wij welligt stellen dat zij van het water tot hunne reiniging ontvangen, en daarom de uitstorting over- of de besproeijing van hunne handen voldoende wordt geacht? De links van den aanschouwer op den voorgrond zittende persoon zou deze opvatting aanbevelen, want het is als of hij het water over zijnen schouder wrijft; terwijl ook de houding van de handen van eenen nabij

---

1) Zie F. Burnouf, *Introd. à l'Histoire du Bouddhisme*, p. 163.

den uitdeeler staanden persoon zich op gelijke wijze laat verklaren. Op het andere basrelief, 45, schijnt Sjoeddhodana zelf, met hulp van eenen zijner hovelingen en eenige zijner dienaren van minderen rang, giften uit te deelen. Waarin deze laatste bestaan blijkt niet; daar, waar in de bakken en schalen door zijne dienaars gedragen de voorwerpen zigtbaar zijn, zooals bij den zittenden persoon bij het paleis, of eenen anderen op den voorgrond vóór den koning, en bij eenen achter hem staanden dienaar, is hun aard niet te herkennen; in ieder geval kan hier niet aan water of eenige andere vloeistof gedacht worden. De bedeelden zijn wederom allen lieden van de geringere klasse, ook Brahmanen en vrouwen; eene dezer laatsten draagt haar jong kind op den arm.

Pl. XXXIX. 47. De hoofdpersoon op dit tafereel is klaarblijkelijk regts van den aanschouwer op eenen sierlijken troon met kussen, en naar het schijnt in een overdekt vertrekje, waarmede hier misschien eene woning wordt aangeduid, nedergezeten; zijne kleeeding en houding kenschetsen iemand die zich aan afzondering, onthouding en boete heeft overgegeven en daardoor eenen graad van heiligheid verkregen heeft. Nevens hem eene lamp met twee schalen; uit de bovenste schaal rijst eene vlam omhoog. Vier, misschien ook meer vrouwen, hebben zich bij deze gelegenheid van hunne sierlijke kleeding enz. ontdaan en de houding van boetelingen aangenomen; maar dat zij tot eene aanzienlijke klasse behooren, blijkt ons uit de hoogere plaats die zij innemen. Eene andere vrouw, waarschijnlijk eene harer ondergeschikten, knielt aan den voet van de verhooging, waarop zij zich bevinden, neder en buigt haar aangezigt naar den grond. Achter de verhooging zijn nog een negental personen, waarschijnlijk allen ondergeschikten, of misschien wel de mindere bevolking van den omtrek voorstellende, nedergezeten, terwijl eindelijk drie mannen in sierlijke kleeding en tot het gevolg der vrouwen behoorende, de geschenken aandragen, die deze voor den heiligen boeteling bestemd hebben. Wij achten de meening niet onaannemelijk, dat wij hier de moeders wederzien, die, al of niet in vereeniging met Maya, zich tot eenen beroemden, vromen boeteling hebben be-

geven, misschien wel om diens voorbede bij hare aanstaande bevalling te vragen.

Pl. XL. 49. Het gebed is verhoord; want op eene verhooging nabij eenen pendopo, zien wij den koning met drie gelukkige moeders, wier, al tamelijk voorspoedig opgegroeide zoontjes, rondom den vorst dartelen, een zelfs op zijne knie plaats genomen heeft. Vier jonge olifanten, waarvan één voor eenen hier nog niet aanwezigen knaap, misschien wel Sjakya zelven bestemd kan wezen, heffen als spelende hunne slurpen naar de jongens omhoog of loopen op hen toe. Een weinig verder moet een klein, maar sierlijk gebouwtje het koninklijk paleis vertegenwoordigen, waarnevens twee zittende leeuwen, niet zonder eene bepaalde beteekenis zijn aangebragt. Daarnevens houden krijgslieden de wacht, en achter deze zien wij een drietal toeschouwers, wier belangstelling uit hun gebaar duidelijk blijkt. Achter de vorstelijke vrouwen zijn nog een drietal personen uit haar gevolg afgebeeld. Wie zijn die drie vrouwen? Zooal niet echtgenooten van Sjoeddhodana zelven, dan toch zeker tot zijn geslacht behoorende, en dan kan eene harer als de vrouw van zijnen jongeren broeder en de moeder van Ananda beschouwd worden. Maar niets verhindert ons om de bevalling aan te nemen van drie vrouwen van den koning, minder voortreffelijk door inwendige en uitwendige begaafdheden dan Maya, de aanstaande moeder van den Boeddha, maar toch allen tot het koninklijk geslacht behoorende, waarvan het paleis met de twee zittende singas of leeuwen ons spreekt. Ook de olifanten staan in verband tot den vorstelijken rang der knapen [1]). Maya zelve is hier niet aanwezig, haar zoon is nog niet geboren. Maar dat tijdstip nadert, en nog eenmaal voordat het aanbreekt, ontmoeten wij haar en wel:

---

1) Volgens de Thibetaansche schriften werden tegelijk met den aanstaanden Boeddha, nog vier andere koningszonen geboren; een van dezen was Bimbisara, de koning van Magadha, volgens andere bronnen wèl zijn boezemvriend maar vijf jaren ouder dan Sjoeddhodana's zoon; een ander Ananda, de zoon van zijns vaders jongsten broeder. Buitendien zagen 500 zonen van krijgslieden op denzelfden dag met hem het levenslicht. Zie Lassen *Ind. Alterthumsk.* II, 66 aant. 3.

Pl. XLI. 51, waar zij voor de laatste maal gedurende hare zwangerschap, doch nu door tusschenkomst van den vorst haren echtgenoot, de geschenken en het huldebetoon van hare onderdanen ontvangt. Regts van den aanschouwer is zij in een afzonderlijk rijk versierd gebouwtje gezeten, met de lichtschijf achter het hoofd, als het kenmerk harer heiligheid. Een tusschengebouw, hier als gewoonlijk een gedeelte van het paleis of een der daartoe behoorende gebouwen vertegenwoordigende, scheidt haar van eenen anderen persoon, wiens beeld bijna geheel verloren is gegaan, doch die op eenen troon onder eenen pendopo gezeten, wel geen ander dan de koning Sjoeddhodana zelf zal zijn. Achter hem knielt een dienaar, vóór hem zitten de personen die hem de geschenken voor zijnen gemalin komen aanbieden. Die geschenken in welriekende bloemen en kostbaarheden (want die zullen wel in het kistje dat een der dienaars van het gezelschap op de armen draagt, besloten zijn) worden door hunne achter hen staande volgelingen aangedragen. De toestand van Maya gedoogt thans niet meer, dat hare onderdanen of vereerders in hare tegenwoordigheid worden toegelaten, en het is daarom dat de koning hen ontvangt en de geschenken door zijne ondergeschikten aan de koningin doet overhandigen; misschien geschiedt dit reeds door de vrouw die vóór Maya nederknielt.

Pl. XLII. 53. Het lang verbeide tijdstip nadert. Maya begeeft zich op eenen fraai versierden wagen, door twee paarden getrokken, met een aanzienlijk gevolg naar den lusthof van Loembini, aldus naar hare grootmoeder genaamd, en het zal dáár zijn, waar zij door de barensweën overvallen, onder eenen boom haren goddelijken zoon ter wereld brengt.

Van deze gebeurtenis zelve heeft de kunstenaar geene voorstelling gegeven, evenmin als van de bijzonderheden die door de overleveringen daaromheen gesponnen zijn; maar in het eerstvolgende basrelief, Pl. XLIII. 55, herkennen wij zonder eenige moeite een feit, dat volgens de overlevering onmiddelijk na de geboorte plaats greep, en als een eerst teeken van de voortreffelijkheid en goddelijke afkomst van het kind, overal waar des Boeddha's leer zich eenen weg baande, eene algemeene vermaardheid ver-

kregen heeft. Herinneren wij ons wat wij hierboven dien aangaande vermeld hebben, dan volgt de verklaring van het tafereel van zelve, al is het dat ook hier, als schier overal elders, eene zinnebeeldige en eenigszins conventioneele voorstellingswijze niet is uitgesloten. De twee hoofdpersonen zijn Maya en haar zoon. Eerstgemelde, die van de zooeven geleden smarten geheel bekomen is, staat in hare gewone kleeding en versierselen, op een voetstuk, haar linkerarm rust op de hand van eene vrouw uit haar gevolg, in hare regterhand houdt zij eene bloem, waaraan hier wel eene bepaalde beteekenis mag worden toegekend; twee vóór en achter haar knielende en hurkende vrouwen bieden haar offergaven, terwijl een viertal andere vrouwen uit haar gevolg een weinig achterwaarts zich bevinden, onder eenen der boomen van Loembini's lusthof. Er kan niet aan getwijfeld worden dat de kunstenaar hier geene geschiedkundige gebeurtenis voor de oogen wilde brengen, maar ons Maya voorstelt, zooals zij als des aanstaanden Boeddha's moeder, eene goddelijke eerbetooning waardig is en ontvangt. Volgens de overlevering toch bezweek de vorstin al spoedig na hare bevalling, verzwakt als zij was door het aanhoudend vasten en de strenge oefeningen, waaraan zij zich gedurende hare zwangerschap had overgegeven. Eene andere opvatting, die ook in de Boeddhistische schriften vermeld wordt, strookt beter met onze voorstelling; volgens haar zijn alle moeders, die eenen Boeddha het aanzijn schonken, kort na hare bevalling gestorven en ten hemel gevaren, daar zij te heilig waren om langer op de aarde te vertoeven; en zoo zien wij dan ook hier die heiligheid van Maya ons aangeduid door hare houding, toevoegselen en door de offergaven die haar worden aangeboden.

Keeren wij ons tot den anderen hoofdpersoon van het tafereel. Nabij eenen boom, die geheel van de natuur afwijkende slechts eene schepping der verbeelding is, zien wij eenen knaap, die voor eenen jonggebórene zeker al wat sterk ontwikkeld schijnt, (maar wij hebben hier ook met eene bovennatuurlijke gebeurtenis te doen) in vorstelijke kleeding en versierselen, zich over zeven, uit even zoovele vazen oprijzende lotusbloemen voortbewegen; uit

de boven zijn hoofd zwevende wolken, daalt een digte regen van bloemen neder; ter regterzijde op den voorgrond bevinden zich vijf nederknielende en vijf staande personen, die het gebeurde in eerbiedige houding aanschouwen. Welke beteekenis nu hier aan die vazen of waterkruiken welligt moet gegeven worden, laten wij in het midden; maar zeker wilde ons de kunstenaar de zeven lotusbloemen voor den geest brengen, die uit den grond ontloken, bij elke der vijfmaal zeven schreden die Sjakya, onmiddelijk na zijne geboorte, in even zoovele rigtingen deed, en waarmede zijne bestemming tot redding der wereld zinnebeeldig werd aangeduid.

Pl. XLIV. 57. De koning Sjoeddhodana zit in zijnen pendopo nabij zijn paleis met eenen Brahmaan, misschien wel zijnen huispriester, met wien hij zich onderhoudt, en laat door zijne dienaren aan eenen anderen Brahmaan, die zich op eenigen afstand insgelijks in eenen pendopo bevindt, rijke geschenken uitreiken. Nabij den koning zitten nevens het gebouw, eenige personen uit zijn gevolg en zijne lijfwacht. Het spreekt vanzelf dat de Brahmaan, jegens wien de milddadigheid van den vorst zich openbaart, hier de priesterkaste in het algemeen vertegenwoordigt, en wij dus niet aan eenen bepaalden persoon behoeven te denken.

Heeft Sjoeddhodana alzoo aan zijne verpligting voldaan, ook de jonggeborene heeft aanspraak op onderscheiding en eerbetoon van de bevolking des lands en in de eerste plaats van de bewoners van het paleis. Op Pl XLV. 59 zien wij dan ook in het paleis den knaap op zijns vaders schoot gezeten, in gezelschap van drie vrouwen en vier mannen, leden van het gezin of aanzienlijken uit de hofhouding; aan de linkerzijde van het paleis zit onder eenen boom een gedeelte der koninklijke lijfwacht; aan de andere zijde brengen een vijftal personen, die insgelijks onder eenen boom gezeten zijn, geschenken aan.

Pl. XLVI. 61. De knaap, wederom op zijns vaders schoot in eenen pendopo gezeten, is hier het voorwerp van hulde van eenen aanzienlijken Brahmaan en diens vrouw, die beiden in den vorstelijken pendopo plaats genomen hebben, en wier geschenk wel-

ligt in de groote overdekte schaal op den achtergrond besloten is. Vier vrouwelijke dienaressen bevinden zich achter den vorst. Drie andere personen, waarvan twee geschenken schijnen aan te brengen, begeven zich naar den pendopo. De krijgslieden die wij wederom op den voorgrond zien zitten, behooren tot de koninklijke lijfwacht. Of de drie paarden en de olifant, met zijnen kornak, geheel regts van den beschouwer en nabij het op den achtergrond zich vertoonende paleis, tot het vorstelijk gevolg behooren, dan wel als geschenken voor den knaap bestemd zijn, of ook den Brahmaan en zijn gevolg naar de hoofdstad hebben overgebragt, moeten wij in het midden laten, maar wij achten de laatste dier opvattingen min waarschijnlijk.

Op de twee volgende tafereelen ontvangt de jonge Sjakya, steeds in den pendopo op zijns vaders schoot gezeten en in tegenwoordigheid van zijne vrouwelijke bedienden, huldebetoon en geschenken van andere aanzienlijken en ook uit de mindere klassen der bevolking.

Op Pl. XLVII. 63 zijn het vorstelijke personen uit de kaste der Ksjatriyas, die bij hem in den pendopo aanwezig zijn; terwijl hun gevolg, waaronder krijgslieden van onderscheiden rang, leeftijd en wapen, in de nabijheid van het gebouw vertoeft.

Op Pl. XLVIII. 65 zijn het lieden van minderen rang die hunne geschenken komen aanbieden; zij blijven evenwel buiten den pendopo, omdat de kaste waartoe zij behooren hen te ver van het vorstelijke gezin verwijdert.

Opgroeijende stelt de jonge Sjakya de hooge verwachtingen van hem opgevat niet te leur. Op de school waar hij zich in het schrijven zal oefenen, overtreft hij weldra zijne meesters en verklaart Visjvamitra, aan wiens leiding men zijn onderrigt meer bepaald had opgedragen, dat hij hem niets meer leeren kan. Aan de spelen van de jongelieden van zijnen leeftijd neemt hij geen deel, maar waar hij kan, zondert hij zich af tot stille overpeinzingen. Eens met zijne makkers een uitstapje makende buiten de stad, geraakt hij van zijne gezellen verwijderd en dwaalt af in een uitgestrekt woud, waar hij na vele uren zoekens, door zijnen over zijn lot beangstigden vader eindelijk, in diepe over-

denkingen verzonken, onder de schaduw van eenen djamboe-boom wordt teruggevonden.

Tot dit tijdperk van des jongelings leeftijd behooren de basreliefs van 67 tot 97, Pll. XLIX tot LXIV, waarop wij geene bijzondere gebeurtenissen kunnen erkennen, maar meer in algemeene trekken de voorstellingen van het leven van eenen jeugdigen, deugdzamen vorstenzoon ons voorgehouden zien. Waren ons meer bijzonderheden uit zijne jongelingsjaren bekend geworden, dan zouden daaruit welligt eenige met meer of mindere zekerheid hier teruggevonden kunnen worden; thans echter moeten wij ons met algemeene verklaringen tevreden stellen, en ons zelfs er bij neder leggen, wanneer de zin van enkele tafereelen ons geheel verborgen blijft.

Pl. XLIX. 67. Hier doet de jonge vorst een togtje in eenen met vier paarden bespannen wagen, vergezeld van zijnen vader, of misschien liever (want wij missen hier de vorstelijke versiersels) van eenen met zijne opvoeding belasten beambte, van eene vrouw, die zijne pleegmoeder of voedster kan zijn, en eenen dienaar. Zijn nog jeugdige leeftijd toch blijkt uit de achter zijn hoofd uitstekende tippen, waarin wij wel de uiteinden van eene soort van hoofddoek, voor jonge kinderen als hoofddeksel gebruikelijk, maar niet, zooals door anderen wel is geschied, de halve maan als een Sivaïstisch zinnebeeld, kunnen erkennen. Bij de koninklijke lijfwacht die de wagen vooruitgaat en volgt, bevindt zich ook een dienaar die het zonnescherm, het onmisbaar teeken der vorstelijke waardigheid draagt.

Pl. L. 69. Den koning Sjoeddhodana zien wij hier met zijnen zoon, beiden door de lichtschijf achter hun hoofd onderscheiden en van hun gevolg vergezeld, tot eenen tempel of ander aanzienlijk gebouw genaderd, vóór hetwelk eenige personen zijn nedergezeten, die klaarblijkelijk met bewondering en eerbied naar een betoog van den jongen luisteren. Onder die toehoorders onderscheidt zich een, door zijne vorstelijke kleeding en de lichtschijf achter het hoofd, en bevindt zich ook een Brahmaan. Onder de voorgalerij meenen wij in den zittenden man insgelijks eenen Brahmaan te mogen erkennen, indien althans onze opvatting juist

is, dat hij in zijne regterhand eenen bundel met beschreven lontarbladeren houdt. De jonge Sjakya is hier waarschijnlijk in wetenschappelijk verkeer met de geleerden, die zich over zijn verstand en oordeel op zulk eenen jeugdigen leeftijd verbazen. Behooren die geleerden in het gebouw, en moeten wij in dit laatste eene soort van school erkennen, dan kan de jeugdige persoon die in de half openstaande poort zit, een der leerlingen zijn. De lichtschijf achter het hoofd van eenen der geleerden zal ons niet te veel bevreemden, wanneer wij maar in het oog blijven houden, hoe de kunstenaar, telkens van de voorstelling der werkelijkheid afwijkende, door diergelijke zinnebeeldige toevoegsels, denkbeelden en toestanden tracht uit te drukken. In het tegenwoordige geval bijv., zouden wij als den algemeenen inhoud der voorstelling, haar tot opschrift willen geven: Sjakya of Siddhaartha [1]), vergezeld van zijnen vader, wekt door den omvang zijner kennis de bewondering der geleerdsten onder de priesters en de rijksgrooten.

Pl. LI. 71. Een jongeling, denkelijk wel de jonge Siddhaartha op eenen troonzetel in eenen pendopo, ontvangt verschillende geschenken en daaronder een kostbaar hoofddeksel, die naar het schijnt van eenen aanzienlijken, misschien wel eenen vorstelijken persoon tot hem worden gebragt; dien vorst zien wij onder den pendopo links van den beschouwer, met zijn gevolg van vrouwen en gewapenden.

Pl. LII. 73. Wanneer hier beide, als hoofdpersonen midden in het tafereel geplaatste vorstelijke personen, in het zonnescherm boven hun hoofd het teeken van gelijken rang bezaten, zouden wij in hen wederom den koning met zijnen zoon, evenals op Pl. L. 69, kunnen erkennen, thans echter meenen wij hier Siddhaartha te zien, vergezeld van eenen zijner vorstelijke vrienden, misschien wel zijnen neef Ananda, zooals hij met zijn talrijk gevolg zich begeven heeft naar een verblijf van behoeftige Brah-

1) Siddhaartha of Sarvaarthasiddha was de naam dien de koning aan zijnen zoon gegegeven had en dien deze ook bleef dragen, zoolang hij als kroonprins of koemararadja te Kapilavastoe in het vorstelijke gezin bleef wonen. Zie hiervoor de aanteekening op blz. 110.

maansche boetelingen, om hunnen nood te verligten. De knielende boeteling vóór de woning smeekt om hulp of dankt voor hetgeen hij ontving; binnen de omheining die het onbebouwde gedeelte van het terrein omsluit, wordt een andere boeteling door eenen zijner verplegers bemoedigend bij de hand gevat en op de naderende hulp gewezen. Misschien is die man krank, en brengt de koningszoon hem geneesmiddelen. Een ander der beide overige personen in zijne nabijheid schijnt eenen bundel, zeker wel beschreven lontarbladeren in de hand te houden.

Pl. LIII. 75. De jonge vorstenzoon in onderhoud met eenige geleerden, die zich door de lontarbundels in hunne handen als zoodanige kenmerken en zich in eenen afzonderlijken pendopo bevinden. Een hunner schijnt in den pendopo van den prins plaats genomen te hebben, en met een levendig betoog bezig te zijn; links achter Siddhaartha zitten twee personen, waaronder eene vrouw, uit zijnen hofstoet. Onder de teekenen van waardigheid die door zijne lijfwacht hem worden nagedragen, merken wij eenen grooten waaijer of een scherm van paauwenvederen.

Pl. LIV. 77. De vader van den jongeling, vreezende dat hij zich te veel door zijne zucht voor studie en afgetrokken beschouwingen van de wereld zou laten aftrekken en daardoor ongeschikt worden, om later het gebied over het rijk te voeren, greep alle middelen aan, om zijnen zoon in de vermaken des levens en de uitspanningen van het hof, met de aanzienlijken in den lande deel te doen nemen. In het thans voor ons gestelde basrelief zien wij Siddhaartha met zijne gezellen op eenen wagen, voorafgegaan en gevolgd door zijne lijfwacht, die door eenen aanzienlijken beambte te paard wordt aangevoerd. De lotusbloem in de regterhand van den jongeling doelt op zijne voorliefde voor wetenschap, onderzoek en afgetrokken bespiegeling.

Pl. LV. 79. Die voorliefde blijft hem steeds bij; daarom wordt hij ons hier voorgesteld in de houding van eenen Boeddha, komen Brahmaansche boetelingen hem eer bewijzen, en betuigen hemelgeesten op wolken gedragen hunne bewondering. Zijne lijfwacht zit op eenigen afstand onder de boomen van het woud, waar hun meester de eenzaamheid gezocht heeft. Het spreekt

van zelf, dat ook hier de kunstenaar, even als elders, meer een denkbeeld dan wel eene bepaalde gebeurtenis heeft willen uitdrukken, een denkbeeld dat wij zouden omschrijven: de koningszoon laat zich door de genietingen des levens niet van zijne hoogere bestemming aftrekken en wekt de bewondering, zoowel van de godsdienstige aardbewoners, als van meer verheven geesten.

Pl. LVI. 81. Siddhaartha, hier wederom met de lichtschijf achter het hoofd onderscheiden, in het paleis in gesprek met zijnen hofstoet, waaronder wij welligt zijnen poerohita of huispriester in den, het naast bij hem zittenden man met baard en knevels moeten erkennen.

Pl. LVII. 83. Siddhaartha in verkeer met aanzienlijke vrouwen.

Pl. LVIII. 85. Twee vorstelijke personen, beiden door de lichtschijf achter het hoofd, als kenmerk van heiligheid onderscheiden, in een vertrek gezeten, onderhouden zich met elkander. Misschien heeft de koning Sjoeddhodana hier zijnen zoon, die thans met zijnen eigen hofstoet een afzonderlijk paleis bewoont, een bezoek gebragt; of mogen wij aan eene zamenkomst van den prins met zijnen neef Ananda denken..

Pl. LIX. 87. Eene voorstelling welker verklaring moeijelijk is. In den blijkbaar dansenden, vorstelijken jongeling, moeten wij wel Siddhaartha zien, hier in eene geheel wereldsche handeling en dus zonder de lichtschijf, afgebeeld; zijn gevolg bevindt zich achter hem, maar geen zijner volgelingen draagt het den vorst toekomende onderscheidingsteeken, het zonnescherm, achter hem na. Links van den beschouwer tegenover den prins, een olifant, die, zooals uit de plaatsing der pooten en de houding van zijnen tromp blijkt, zelf ook in levendige beweging is. De leider knielt achter het dier, en een zestal achter hem geplaatste personen schijnen de handeling met belangstelling en eenigen eerbied te aanschouwen. Hebben wij hier met eene geheel en uitsluitend zinnebeeldige voorstelling te doen? De olifant is in Indië volgens sommigen het beeld der stoffelijke kracht; mogen wij welligt aannemen, dat de dans van den jongeling met het dier ons leert, dat Siddhaartha door de kracht van zijnen geest de stoffelijke magt der aarde overwon? Wij aarzelen om zulk eene door Wilsen

voorgestelde verklaring aan te nemen, al is het dat wij geene meer voldoende kunnen leveren. Want, gesteld al dat de ontwerper van het tafereel zulk een denkbeeld had willen uitdrukken, dan kan toch de houding van den dansende, met betrekking tot den olifant geene overwinning uitdrukken. Met veel voorbehoud opperen wij de gissing, of Siddhaartha, die niet alleen in alle takken van wetenschap, maar ook in ligchaamsoefeningen en het gebruik van de wapens boven zijne gezellen uitmuntte, hier niet eene proeve van zijne bekwaamheid in eene of andere ligchaamsoefening aflegt. De geschiedenis berigt, dat om de hand van de schoone Gopa te verwerven, de prins eenen wedstrijd moest aangaan met 500 der uitmuntendste jongelingen van het geslacht der Sjakyas, en dat hij, niet alleen in blijken van kennis en geleerdheid allen ver overtrof, maar ook in ligchaamsoefeningen, springen, zwemmen, loopen, boogschieten en eene menigte andere spelen, door bewijzen van kracht en behendigheid, over zijne mededingers de overwinning behaalde [1]). Wij ontkennen ook de mogelijkheid niet van eene voorstelling uit het leven van den jongeling, ontleend uit eene of andere nog onbekend gebleven overlevering.

Pl. LX. 89. Dit basrelief heeft te veel geleden, en er is van de hoofdbeelden te weinig overgebleven, om den zin te gissen. Den hoofdpersoon, denkelijk wel wederom Siddhaartha, mogen wij ons op eenen wagen verbeelden, waarvan nog een der achterste wielen zigtbaar is; achter dien wagen aan het hoofd van de gewapende lijfwacht, drie jonge mannen, waarvan althans twee tot den aanzienlijksten stand schijnen te behooren.

Pl. LXI. 91. Ook hier zouden wij niet ongenegen zijn aan den zooeven vermelden wedstrijd te denken, doch dan aan dat gedeelte, waarbij de koningszoon proeven van zijne voortreffelijkheid op het wetenschappelijk gebied aflegt.

Wij veroorlooven ons hier de geschiedenis van den Boeddha, zoover wij haar tot nog toe hebben aangehaald, een weinig vooruit te loopen, en kort te vermelden, wat er met betrekking tot

---

1) **Barthélemy** Saint-Hilaire, *Du Bouddhisme*; p. 35, 36.

dien wedstrijd plaats had. Toen Siddhaartha, toegevende aan het verlangen van zijnen vader besloot om tot een huwelijk over te gaan, vroeg hij om de hand van Gopa, de boven allen uitmuntende dochter van Dandapani, uit het geslacht der Sjakya's. De vader, onzeker of de jongeling zich in de weelde van het paleis wel genoegzaam aan wetenschap, kunst en ligchaamsoefeningen had gewijd, eischte de bewijzen van de begaafdheden, die tot nog toe verborgen waren gebleven, maar die weldra luisterrijk gegeven werden in den wedstrijd, waarin hij in alles boven 500 mededingers de overwinning behaalde. Wij achten het mogelijk, dat op het thans door ons behandelde basrelief Siddhaartha afgebeeld is, zooals hij bezig is, om een wetenschappelijk betoog te leveren. Regts van den beschouwer zitten op eene verhooging, dus op eene plaats van eere, twee personen, een man en eene vrouw, de laatste misschien wel Gopa, de eerste haar vader Dandapani. Beneden hem op den voorgrond, zijne bedienden, misschien ook toehoorders uit het volk van de mindere klassen. Nevens Dandapani drie vrouwen, dienaressen van zijne dochter. De vorstelijke jonge mannen regts van Siddhaartha, door kleeding en verhoogde zitplaats ook als tot een aanzienlijk geslacht behoorende gekenmerkt, vertegenwoordigen de mededingers in den strijd, en geven in hunne houding hunne verbazing te kennen; terwijl de gewapende mannen links van den aanschouwer, tot het gevolg en de lijfwacht van den prins behooren.

Pl. LXII. 93. Ook voor dit en het volgende basrelief 95, zullen wij wel waarschijnlijk de zekere verklaring schuldig blijven.

Moeten wij in den jongen man, die regts van den aanschouwer, eene verheven zitplaats inneemt en zich door de lichtschijf achter zijn hoofd onderscheidt, Siddhaartha erkennen, tusschen twee zijner nevens hem staande dienaressen, en zien wij in de vorstelijke personen onder de galerij of pendopo, zijne zooeven vermelde mededingers naar Gopa's hand; dan zouden wij kunnen aannemen, dat de insgelijks vorstelijke jongeling midden in het tafereel, zijn neef en getrouwe vriend Ananda is, die insgelijks aan den strijd deelgenomen had en zich beter in zijne nederlaag schikte dan een andere neef Devadatta; deze toch werd en bleef

sedert dien tijd Siddhaartha's onverzoenlijke vijand. Het zonnescherm achter Ananda doelt op diens vorstelijken rang, de lotusstengel in zijne regterhand, op zijne voortreffelijkheid in eene geestelijke en verhevener beteekenis. De eerbiedige houding van den vóór hem staanden man, die ofschoon niet van vorstelijken, toch van aanzienlijken rang schijnt te zijn, kan evenzeer opgevat worden als eene hulde aan Ananda's voortreffelijkheid en waarde boven al de vrienden en volgelingen, die Siddhaartha, de aanstaande Boeddha, verwierf.

Op gelijke wijze zouden wij dan ook het volgende basrelief, Pl. LXIII. 95 willen verklaren, als eene gewijzigde voorstelling van dezelfde beteekenis als de vorige, doch met deze onbeduidende wijziging, dat de vertegenwoordigers der mededingende vorstenzonen hier onder den blooten hemel staan, en een hunner zich van de overige insgelijks door den lotusstengel in zijne regterhand onderscheidt. Eenig bezwaar ligt naar onze meening, in de opvatting, om in den vorstelijken jongeling, wien wij Ananda noemden, Siddhaartha zelven te erkennen, dewijl wij dan met den zittenden vorst geen raad weten, tenzij wij hem als den koning Sjoeddhodana beschouwen, in wiens tegenwoordigheid de wedstrijd plaats greep; maar dan moet het eenigszins bevreemden, dat de jongeling, die hier in de hoogere gaven des geestes de overwinning heeft behaald en boven allen uitmunt, niet even als zijn vader, door het teeken van heiligheid, de lichtschijf, gekenmerkt wordt.

Pl. LXIV. 97. Wij durven dit tafereel met meer vertrouwen met het verhaal van den wedstrijd in verband brengen, al mogen ons ook enkele bijzonderheden daarbij een weinig bevreemdend schijnen. De op eenen ronde verhooging zittende vorst is Sjoeddhodana, wiens hoofd hier de lichtschijf niet heeft, omdat zijn zoon thans slechts in eene ligchaamsoefening, niet in de voortreffelijker gaven van zijnen geest eene proeve aflegt, waarbij zijne gelaatstrekken de bewijzen leveren, dat hij thans op verre na niet in die kalme geestesstemming verkeert, die zijn hoogste streven en roem is. En dit kon dan ook niet wel het geval zijn, waar hij zijne mededingers in de behandeling van den boog moest overtref-

fen. Misschien had de ontwerper van het tafereel voor oogen, wat van Rama in de Ramayana verhaald wordt, dat hij namelijk zijnen boog met zooveel kracht wist te spannen, dat de afgeschoten pijl honderd klapperboomen doorboorde; en zoo kon dan tevens de Boeddha eene nieuwe aanspraak op verheerlijking doen gelden, door eene handeling, waarmede hij nog als mensch een feit van den held van het Brahmaansche godendom evenaard had.

Zoo zijn wij langzamerhand genaderd tot den tijd waarop Siddhaartha zich in het huwelijk begaf. De geschiedenis meldt dienaangaande het volgende:

Toen met zijn zestiende levensjaar de tijd naderde, waarop de jeugdige vorst zich eene echtgenoote behoorde te kiezen, herinnerden oude lieden zich de voorspelling van de Brahmanen, dat Siddhaartha welligt eenmaal zich aan het hof en de koninklijke waardigheid onttrekken zou, om het leven van eenen boeteling te kiezen. Om hem hiervan terug te houden drongen zij, met toestemming van den koning er bij hem op aan, dat hij, op het voorbeeld van jonge lieden van zijnen leeftijd een huwelijk zou aangaan. Na ernstig beraad besluit hij aan dien wensch te voldoen, maar stelt daarbij tot voorwaarde, dat zijne aanstaande gade, onverschillig tot welke kaste zij mogt behooren, al die voortreffelijke hoedanigheden zou bezitten, die hij voor zijn geluk onontbeerlijk acht. Hij geeft den poerohita van zijnen vader eene naauwkeurige lijst van de gestelde vereischten, en den last om in al de woningen van Kapilavastoe het meisje te zoeken dat daaraan het best zou beantwoorden. Eindelijk wordt de voortreffelijke maagd gevonden in de schoone Gopa, van wie wij hierboven reeds gewaagd hebben en die met hem in den echt vereenigd wordt. Nog twee andere vrouwen worden hem gegeven, Oetpalavarna en Jasjodhara of Bhadrakaakkana; maar Gopa blijft de eerste en meest geliefde. Ofschoon nu zijn huwelijksgeluk volkomen schijnt en hem alles geschonken wordt, wat hem aan het leven in den zetel van het gebied binden kan, blijft toch de oude neiging, om zich van de heerlijkheden der wereld en al wat de zinnen boeit los te maken, hem bij, en erlangt de roeping, die hij gevoelt om het menschdom uit den diepen staat van ver-

dorvenheid, waarin het zich bevindt te redden, voortdurend meerdere kracht. De drie prachtige en kostbare paleizen die zijn vader hem voor afwisselend verblijf, in de lente, den zomer en den winter, heeft doen optrekken, de glans der feesten, die elkander opvolgen, de weelde die hem omringt, de muziek die zijne ooren streelt, het gekoos zijner vrouwen, niets van dat alles is in staat om de stem die hem tot het hoogere roept, tot zwijgen te brengen. Zelfs des nachts komt die stem in droomgezigten tot hem; en eenmaal zelfs verlaat Hrideva, de god der zedigheid, een der goden van den Toesjita, zijne hooge verblijfplaats, om hem in den slaap te verschijnen en hem tot het aanvaarden van zijne, zoovele jaren reeds overwogen en weggelegde taak aan te sporen.

Tot dit tijdperk van Siddhaartha's geschiedenis moeten de basreliefs, Pl. LXV tot LXX, 99—109 worden gebragt; zij hebben betrekking op zijn huisselijk leven dat gedurende twaalf jaren voortduurde.

Pl. LXV. 99, vertoont ons Siddhaartha op eenen fraaije troonzetel in eene galerij van zijn paleis gezeten, en in gesprek met drie mannen, die welligt ook neiging gevoelen om den staf der boetelingen op te nemen, of zich reeds vroeger aan die bestemming hebben gewijd. Op korten afstand zit, insgelijks op eene verhooging eene jonge, aanzienlijke vrouw, zeker wel Gopa met haar gevolg, en brengt in de houding harer handen en de geschenken die haar worden nagedragen, aan haren echtgenoot de blijken van hulde en genegenheid.

Pl. LXVI. 101. Siddhaartha in eenen lusttuin, met eene zijner dienaressen aan zijne zijde, in gesprek met eenige bij hem zittende mannen, terwijl een drietal vrouwen hem geschenken van bloemen brengen. Misschien worden hem die toegezonden uit het vrouwenverblijf dat links van den aanschouwer is afgebeeld, en waar eene vrouw, vermoedelijk wederom Gopa, steunende op den schouder eener dienares, zich met een aantal andere vrouwen onderhoudt.

Pl. LXVII. 103. Siddhaartha smaakt in aanzienlijk gezelschap, welks gevolg op den achtergrond achter de vorstelijke lijfwacht zich vertoont, het genot der muziek. Een bediende brengt hem

eenige versnapering. Nevens hem en vóór den pendopo waarin hij gezeten is, houden eenige personen, waaronder misschien wel eenige zijner vrouwen, zich onledig met de uitvoering van een muziekstuk, waarbij de luit en een riem met bellen door de vrouwen, twee dwarsfluiten en een stalen bekertje door mannen bespeeld worden.

Pl. LXVIII. 105. Siddhaartha met zijne drie, althans twee zijner vrouwen in zijn paleis, dat met een gedeelte van de daarbij behoorende open plaats, over de, het geheel omsluitende heining heen, zigtbaar is. Regts van het paleis komen hemelgeesten op de wolken gedragen zich overtuigen, hoe weinig de wereld en hare genietingen op den vromen jongeling vermogen. Buiten de omheining zit eene wacht, waarvan een der krijgslieden in slaap is gevallen. Misschien mogen wij hieruit opmaken dat het nachtelijk uur reeds aangebroken is, en Siddhaartha ook den tijd der rust wijdt aan leerzame gesprekken tot zijne vrouwen.

Pl. LXIX. 107. Drie gebouwen, waarin de kunstenaar zooveel de ruimte het gedoogde, de pracht en den rijkdom van de door den koning voor zijnen zoon gebouwde paleizen getracht heeft uit te drukken, die ons aan de hierboven vermelde drie vorstelijke verblijven voor de drie jaargetijden doen denken. Twee dier paleizen zijn ons van binnen zigtbaar gesteld. In het eene bevinden zich eenige vrouwen, van welke eene, bezig met zich op te tooijen haar gelaat in eene metalen ronden spiegel beschouwt. In het andere dier paleizen zit Siddhaartha tusschen twee zijner vrouwen.

Pl. LXX. 109. Ook hier wordt ons, naar het schijnt, Siddhaartha in zijn paleis met zijne drie vrouwen en hare dienaressen afgebeeld. Wie de andere vorstelijke persoon is, die, even als hij zich door de lichtschijf achter het hoofd onderscheidt, is onzeker; misschien wel Sjoeddhodana, die door zijne vermaningen den zoon tracht te waarschuwen tegen zijne neiging tot eenzaamheid en afgetrokken leven. Zou hij hem noodigen, om door het bijwonen eener openlijke plegtigheid zich eenige afleiding te bezorgen, en doelt daarop de olifant die op eenigen afstand gereed staat? of is de koning op dien olifant herwaarts gekomen? In het eerste

geval zouden de drie schoone jongelingen, van welke een eene bloemstengel met geopende bloem in de hand houdt, het denkbeeld kunnen uitdrukken, dat ook in de geoorloofde genietingen des levens genot en geluk te vinden zijn, en moeten zij aan de woorden, waarmede Sjoeddhodana zijnen zoon tracht te overreden meer kracht bijzetten. De wacht, die wij, even als op Pl. LXVIII 105, en onder aanvoering van eenen ouderen krijger, aan den ingang van de omheining van het vorstelijk lustverblijf zien zitten, is misschien wel reeds door den koning belast, om ongemerkt de schreden van den prins na te gaan en te verhoeden, dat deze zijne reeds eenigszins kenbaar geworden plans, om zich heimelijk te verwijderen en zich in de eenzaamheid af te zonderen, ten uitvoer brengt.

Maar die voorzorgen zullen, even als alle andere middelen om den prins aan de wereld en hare genietingen te blijven binden, verijdeld worden. Daartoe werken vooral vier ontmoetingen mede, die Siddharta op dezen tijd had en die, van eenen beslissenden invloed op zijn geheel volgend leven, in de onderscheiden overleveringen eene algemeene vermaardheid hebben.

Eens, met een talrijk gevolg zich uit de oostelijke poort van Kapilavastoe naar den hem, als zijne geboorteplaats en door de herinnering van zijnen moeder, steeds dierbaren lusthof van Loembini begevende, ontmoet hij op den weg eenen grijsaard, gebukt onder den last der jaren, bevende van zwakte en met moeite zich op zijnen staf steunende. Het uiterlijk van dien oude treft den prins, die zijnen voerman vraagt, of bijzondere oorzaken den ongelukkigen man in dien rampzaligen toestand gebragt hebben, dan wel of hij in dat opzigt in het lot van alle schepselen deelt. „Neen," antwoordt de voerman, „geene bijzondere omstandigheden kwamen hier tusschen beiden. In al het geschapene wordt jeugd door grijsheid overwonnen; uw vader, uwe moeder, al uwe verwanten en vrienden zullen eenmaal onder de gebreken, verzwakkingen en ellenden van den ouderdom hun leven eindigen; er is geen andere uitkomst voor al wat geschapen is." „Is dat," zoo roept de prins uit, „de toekomst van de jeugd, die in de dronkenschap van het genot, den haar wachtenden ouder-

dom niet ziet? wat heb ik dan met genot en vreugde te maken?" Hij beveelt onmiddelijk den wagen te wenden en keert naar de stad terug, zonder verder aan zijn voorgenomen uitstapje naar den lusthof gevolg te geven.

Een andermaal, met gelijk voornemen de zuidelijke poort uitgereden, bemerkt hij aan den weg eenen kranke, die in brandende koorts hulpeloos nederligt, met groote moeite ademende en blijkbaar gepijnigd door zijnen angst voor het naderende stervensuur. Wederom rigt de prins zich tot zijnen voerman, en op diens antwoord roept hij uit: „Zoo is dan de gezondheid slechts als een droombeeld, en neemt vrees voor het kwade zulk eene onverdraaglijke gedaante aan. Welk wijs mensch zou na zulk een toonbeeld gezien te hebben, voortaan nog aan genot en vrolijkheid kunnen denken?" Hij geeft ook thans last om te wenden en keert naar de stad terug, zonder den lusthof te bezoeken.

Op eenen anderen tijd, zich wederom naar den lusthof willende begeven, neemt hij den weg door de westelijke poort der stad. Daar wordt een doode in eene kist en met een laken overdekt weggedragen. Eene menigte nabestaanden volgt het lijk met de teekenen van het grievendst leed en den diepsten rouw. De prins rigt zich ook thans weder tot zijnen voerman, die met hem getuige is van het droevige schouwspel en roept uit: „Wee der jeugd die door den ouderdom verwoest moet worden! wee der gezondheid die door zoovele ziekten vernietigd wordt! wee het leven, waarin de mensch zoo kort vertoeft! Mogt er geen ouderdom, ziekte of dood bestaan! mogt aan ouderdom, ziekte of dood voor altijd hunne magt ontnomen worden! Keeren wij terug, ik zal trachten verlossing aan te brengen."

Eindelijk bragt eene vierde ontmoeting het, nu voor de eerste maal duidelijk uitgesproken voornemen van Siddhaartha tot rijpheid en maakte een einde aan zijne weifelingen.

Wederom was hij, doch thans door de noordelijke poort uit de stad gereden naar den lusthof, toen hij aan den kant van den weg eenen Bhiksjoe [1]) of Brahmaanschen bedelmonnik zag

---

1) De Bhiksjoe is een bedelende geestelijke of bedelmonnik, woordelijk vertaald

zitten, die door zijn kalm, rustig, waardig uiterlijk de aandacht van den prins tot zich trok. Op zijne vraag wie die man is, antwoordt de voerman: „hij is een Bhiksjoe, die alle genot en begeerlijkheid afgezworen heeft, een zeer streng leven leidt, zich zelf tracht te beheerschen en den geestelijken stand omhelst heeft. Vrij van hartstogt en begeerte, leeft hij van de aalmoezen die hij inzamelt." „Dat is schoon en goed gesproken," herneemt de prins. „De wijzen hebben altijd het godsdienstig leven aanbevolen; de godsdienst zal mijne toevlugt en die van de overige schepselen zijn; hij zal ons eene levensvrucht worden, ons tot het geluk en de onsterfelijkheid voeren." En hierop keert hij, zonder zijnen togt naar den lusthof voort te zetten, naar de stad terug, met het onwankelbare voornemen, om zijne hem duidelijk geworden roeping te volgen en zijn besluit ten uitvoer te brengen.

Zijn voornemen kon, nu hij het zoo herhaalde malen en onverholen voor enkelen uitgesproken had, niet langer onbekend blijven. Ook den koning zijnen vader kwam het weldra ter ooren, en deze verdubbelde zijne zorgen, nam nieuwe maatregelen, om hem op alle zijne gangen na te gaan en eene ontvlugting onmogelijk te maken; tot welk doel hij al de toegangen tot het paleis dag en nacht door zijne getrouwste dienaren liet bewaken. Siddhaartha wilde echter, zoolang hij kon openlijk te werk gaan en alle middelen uitputten, om zijne betrekkingen over te halen, tot eene vrijwillige toestemming in hetgeen hij als zijnen hoogsten levenspligt beschouwde. Zijne meest geliefde vrouw,

---

„die van aalmoezen leeft." In het hier behandelde verhaal behoort hij tot de priesterkaste der Brahmanen, maar heeft daarbij nog niet de hoogste waardigheid bereikt die alleen voor ouderen van leeftijd openstaat; want van hem wordt gezegd, dat hij zich aan de pligten van eenen Brahmatsjari heeft gewijd, dat is van eenen jongen Brahmaan die tot aan zijn 35 jaar ongeveer de Veda's bestudeert, om na die voorbereiding in den hoogeren rang te worden opgenomen. Als Brahmatsjari is de Bhiksjoe tot volkomen kuischheid en onthouding verpligt. Bij de Boeddhisten wordt de naam van Bhiksjoe's aan diegenen onder des Boeddha's volgers gegeven, die, hun huis en hunne betrekkingen verlatende, zich geheel aan zijnen dienst en het afgetrokken leven toewijden, als zoodanig hunne wijding ontvangen hebben, en voortaan, onder de vervulling van al de verpligtingen aan hunnen stand verbonden, slechts van aalmoezen leven. Zij dragen eenen gelen mantel van de geringste stof, een kort broekje en hebben eenen staf, een bakje om aalmoezen in te zamelen en eene waterkruik, die van boven in eenen vogelbek uitloopt.

Gopa, door eenen droom over hem ontrust, ondervraagt hem en ontvangt de mededeeling van zijn onwankelbaar voornemen. Ofschoon diep getroffen door hetgeen zij verneemt en het aanstaande verlies dat haar dreigt, laat zij zich, althans voor den oogenblik, door de overredende woorden van haren echtgenoot troosten en berust in haar lot. Nog dienzelfden nacht begeeft Siddhaartha zich tot zijnen vader, om ook aan dien het besluit mede te deelen en daarop zijne toestemming te ontvangen. Te vergeefs tracht de koning hem door tranen en smeekingen van zijn voornemen te doen terugkomen; te vergeefs biedt hij hem alles wat hij bezit, en belooft hem aan alle zijne begeerten te voldoen. „Mijn gebieder," zegt Siddhaartha met zachte stem, „geef mij vier zaken, en ik zal zoolang ik leef in deze woning en bij u blijven. Zij zijn de volgende: dat de ouderdom mij niet bemeestere; dat eene eeuwige jeugd met hare schoone kleur mijn deel blijve; dat ziekte niets op mij vermoge, mij nimmer overvalle; dat mijn leven onverzwakt eindeloos blijve voortduren." En toen Sjoeddhodana op het onmogelijke van de voldoening dier wenschen wijst, stelt Siddhaartha eene nieuwe voorwaarde, waarbij hij eenen waarborg vraagt, dat hij na zijn tegenwoordig leven op aarde, niet meer aan de wisselvalligheden der zielsverhuizing zal onderworpen zijn.

De koning, ziende dat hij tegen zulk eene krachtige en onwankelbare pligtsovertuiging niets meer vermogt, riep de Sjakyas te zamen om hun het droevige berigt mede te deelen. Deze besloten, dat men zich met geweld tegen de ontvlugting van den prins moest verzetten. Zij verdeelden onder elkander de bewaking der stadspoorten, en riepen overal de inwoners van Kapilavastoe op, om het gevreesde onheil te helpen voorkomen. Sjoeddhodana zelf hield met 500 Sjakyas de wacht aan de poort van het paleis; drie zijner broeders begaven zich elk naar eene der stadspoorten, een der voornaamste leden uit het Sjakyageslacht hield zich in het midden der stad gereed, om alle bevelen onmiddelijk en stipt te doen uitvoeren, en binnen in het paleis nam Siddhaartha's tante, Maha Pradjapati Gaoetama, de leiding op zich van alle maatregelen, die door de vrouwen en hare die-

naressen genomen werden, om den zoo beminden echtgenoot en heer terug te houden.

Zien wij thans wat van de hier vermelde bijzonderheden en gebeurtenissen, ons door den kunstenaar in de volgende basreliefs voor oogen is gesteld. Wij vinden die op Pll. LXXI tot LXXVIII, onder 111 tot 124 afgebeeld.

Pl. LXXI. 111. Siddhaartha op zijnen wagen, voorafgegaan door zijne lijfwacht en vergezeld van zijnen vorstelijken stoet, is op weg naar den hof van Loembini, en ontmoet den ongelukkigen grijsaard, die op zijnen staf steunende om hulp smeekt en eenen kleinen knaap bij zich heeft, misschien wel omdat hij blind zijnde diens geleide niet ontberen kan.

Pl. LXXII. 113. Wederom zit Siddhaartha op zijnen wagen, en aan den weg onder eenen boom ligt de stervende kranke. Bij deze, even als bij de eerstgenoemde ontmoeting, is de voerman of de geleider van de paarden als daar nevens loopende voorgesteld, en moeten wij in hem den man herkennen die met gevouwen handen het woord tot den prins rigt.

Pl. LXXIII. 115. De ontmoeting van den doode, dien wij hier niet zien wegdragen, maar die, met eenige afwijking van de overlevering zooals wij haar hierboven leerden kennen, in de armen zijner treurende betrekkingen liggende, eerst later zal worden weggedragen. Siddaartha zit bij deze derde ontmoeting in eenen veel kostbaarder wagen; hij voert het woord tot twee bij hem op den wagen zich bevinden ondergeschikten, welligt is een van hen de voerman.

Pl. LXXIV. 117. De vierde ontmoeting. De Bhiksjoe is staande voorgesteld in betoogende houding, zijnen bedelbak en waterkruik heeft de kunstenaar achterwege gelaten. Bij Siddhaartha hebben op den wagen thans wederom twee personen uit zijn gevolg plaats genomen, die het zonnescherm en den vliegenjager (dezen laatsten wel wat al te vlamachtig voorgesteld) dragen; de geleider der paarden, die ook thans op den wagen, en wel geheel aan het voorste uiteinde eene plaats inneemt, is met zijnen meester in gesprek. In tegenstelling met de drie voorgaande ontmoetingen, is hier op het gelaat en in de gebaren van de krijgslieden

uit de lijfwacht de verbazing, althans de deelneming uitgedrukt, die de Bhiksjoe bij hen heeft opgewekt.

Waarom slechts op de drie eerste der hier behandelde basreliefs de wolken zijn uitgedrukt, terwijl dit kenteeken van eene gebeurtenis in het vrije veld op het vierde ontbreekt, is onzeker; misschien liet de zamenvoeging der beelden op dit laatste te weinig ruimte over, om boven hunne hoofden nog voor wolken de vereischte plaats te vinden. Maar er zijn nog andere bijzonderheden op te merken, waaraan wij welligt eene bepaalde beteekenis mogen toekennen. Op de twee eerste tafereelen, 111 en 113, wordt Siddhaartha zonder de lichtschijf voorgesteld, maar houdt een zijner volgelingen hem het zonnescherm boven het hoofd; ook biedt de wagen waarop hij zit, in vorm en versieringen bijna geen verschil. Op de twee volgende tafereelen 115, en 117, daarentegen zijn de wagens veel grooter en sierlijker, en onderscheidt de prins zich door de lichtschijf achter het hoofd, terwijl het zonnescherm op 115 afwezig is, maar op 117 aan zijne linkerzijde, nevens zijnen zetel door eenen zijner dienaren wordt vastgehouden, terwijl een ander dienaar aan zijne regterzijde den vliegenjager, ook een der teekens van aanzienlijke waardigheid omhoog heft, en bovendien de voorste uit de hier bijzonder rijk uitgedoschte vijf vorstelijke personen van zijn gevolg, een derde waardigheidsteeken, den waaijer van paauweveeren hem achterna draagt. Zouden die bijzonderheden ook doelen op de meerdere voortreffelijkheid van Siddhaartha, naarmate de opvolgende ontmoetingen het goede voornemen al meer en meer in hem versterken, en hij daardoor zijne heilige bestemming meer nadert? Met het oog op zulk eene opvatting zouden wij ook op 115, Pl. LXXIII, de bloem in de hand van den tweeden persoon achter den wagen wenschen te verklaren.

Wat het monster op Pl. LXXIV. 117 beduidt, is niet duidelijk; misschien is het een aap, maar dan zeker al zeer onnatuurlijk wedergegeven, die op den arm van eenen der krijgers uit de lijfwacht tot verlustiging van den prins wordt medegevoerd.

Pl. LXXV. 119. Siddhaartha in zijn paleis in onderhoud met zijne vrouwen, wier aantal hier, zeker wel met het doel om hem

van zijne voornemens tot het ontvlugten van de wereld en hare vermaken af te brengen, met nieuwe schoonheden vermeerderd is. Welligt deelt hij aan zijne meest geliefde echtgenoot zijn besluït mede, of deelen twee van haar in die gunst, en zijn zij daarom boven de andere vrouwen door de lotusbloemen in hare handen onderscheiden. In de gebouwen ter wederzijde van het paleis de wakers die zijne vlugt moeten verhinderen.

Pl. LXXV. 121. Siddhaartha met zijnen vader in onderhoud, en trachtende om diens toestemming te verkrijgen. Buiten het paleis zijn de wachters meerendeels in slaap gevallen; want het is laat in den nacht, zooals wij hierboven vernamen, dat hij aan den koning zijn voornemen bekend maakt.

Pl. LXXV. 123. Siddhaartha nogmaals met zijne vrouwen in onderhoud; aan den ingang van het paleis de wacht, maar ook buiten de omheining van bet terrein eene wacht, die op Sjoeddhodanas last ook dáár tot bewaking van de schreden zijns zoons is verordend.

Pl. LXXVI. 125. Siddhaartha onveranderlijk in zijn besluit, blijft ongevoelig voor de bevalligheden van zijne schoone vrouwen, wier aantal hier vrij wat is aangegroeid. Klaarblijkelijk heeft de kunstenaar hier wederom een nachtelijk uur willen voorstellen, want enkele der vrouwen zijn gedeeltelijk tegen elkander, gedeeltelijk op kussens in slaap gevallen. De vastheid van het genomen besluit en de kracht waarmede de prins aan alle verzoekingen wederstand blijft bieden, wist de ontwerper van het tafereel niet beter uit te drukken, dan door hem op eenen verheven zetel te plaatsen, met eene lichtschijf achter den rug en in eene der houdingen waaraan men den Boeddha kan herkennen.

Siddhaartha heeft alle middelen om zijnen vader tot zijne inzigten over te halen uitgeput, en er blijft hem niets over dan zijn voornemen in het geheim ten uitvoer te brengen. Terwijl zijne bewakers, afgemat door zoo lange inspanning, in slaap gedommeld zijn, gelast hij op eenen nacht zijnen getrouwen voerman of stalmeester, Tsjhandaka zijn paard Kantaka te zadelen, en slaagt er in, om door niemand bemerkt, de stad uit te komen. De getrouwe dienaar had te vergeefs nog eene laatste poging beproefd

om hem terug te houden. Onder eenen vloed van tranen had hij hem gesmeekt, dat hij zijne schoone jeugd toch niet zou opofferen, om het ellendige leven eens bedelenden boetelings te leiden; dat hij het schitterende paleis, die verblijfplaats van alle genot en vermaak niet zou verlaten; maar de prins had niet gewankeld. Toen hij Kapilavastoe verliet was juist het uur van middernacht aangebroken en verrees de ster Poesjya, waaronder hij geboren was, boven den gezigteinder. Op den laatsten oogenblik, toen hij al wat hem tot dusverre lief geweest was zou achterlaten en nog voor eene laatste maal zijn oog over het paleis en de stad liet waren, had hij van dat alles afscheid genomen, zeggende: „voor dat ik de opheffing van geboorte en dood verkregen heb, zal ik in Kapilavastoe niet meer terugkeeren; ik keer niet weder, voor dat ik de hoogste wet, die niet aan oud worden of sterven onderworpen is en de zuivere kennis verkregen heb. Wanneer ik wederkeer zal Kapilavastoe ontwaakt en wakker zijn, niet meer als thans gevangen liggen onder het gewigt van den slaap." Het is dan ook eerst na twaalf jaren geweest, dat hij zijnen vader en de hoofdstad terug gezien, en tot zijne leer heeft bekeerd.

Siddhaartha reist den ganschen nacht door, over de grenzen van het rijk der Sjakyas, door dat der Kaoedyas, der Mallas en de stad Meneya, en bevindt zich bij het aanbreken van den dag reeds zestig uren ver van Kapilavastoe verwijderd. Hier klimt hij van zijn paard, geeft de teugels aan Tsjhandaka over, en gelast den getrouwen dienaar, om met het vorstelijke hoofddeksel en zijne kostbare versiersels, die hij nu voortaan nimmermeer noodig hebben zal, naar het hof terug te keeren. Alleen achter gebleven, aan den rand van een uitgestrekt woud, ontdoet hij zich van de laatste teekens van zijne kaste en zijnen rang. Hij snijdt zich met zijn zwaard zijne hoofdharen af en laat die door den wind wegvoeren; verruilt zijne kostbare kleederen van Kasjische zijde, tegen het geelkleurige versleten gewaad van eenen jager, dien hij ontmoet, en aanvaardt zijne nieuwe levensreis, waarop wij hem nu verder met den hem daarvoor passenden naam van Sjakyamoeni zullen onderscheiden.

Zoodra de vlugt van den prins in het paleis was bekend ge-

worden, had de koning aan zijne lieden onverwijld last gegeven, om den vlugteling na te zetten en niet zonder hem terug te keeren. De jager, dien de boden het eerst ontmoetten en die, in het bezit van de kleederen van den prins natuurlijk hunnen argwaan wekte, werd gered door de tusschenkomst van Tsjhandaka, in tijds nog verschenen om de ware toedragt der zaak mede te deelen, en door zijne verzekeringen de uitgezondenen te bewegen tot het staken van eene vruchtelooze vervolging. Tot Sjoeddhodana teruggekeerd verklaart de getrouwe stalmeester, dat Siddhaartha in Kapilavastoe niet zal wederkeeren, voordat hij als Boeddha de hoogste en volkomene kennis zal verworven hebben; hij geeft aan Maha Pradjapati, des prinsen tante en voedster, de kostbaarheden over die hem door zijnen meester waren toevertrouwd, maar die de vorstin, daar zij te droevige herinneringen wekken, in eenen vijver werpt, sedert Abharanapoesjkari, of „den vijver der versierselen", geheeten. Gopa, Siddhaartha's meest geliefde gemalin, hoewel reeds lang voorbereid op hetgeen eenmaal stellig gebeuren moest, is troosteloos en wordt te vergeefs door Tsjhandaka gewezen op de roemrijke toekomst, die zich voor haren echtgenoot geopend heeft.

De kunstenaar heeft aan deze gebeurtenissen slechts eenige weinige basreliefs gewijd.

Pl. LXXIX. 127. Aan de regterhand van den beschouwer zien wij de gebouwen van het paleis, met de wacht die op het binnenplein en nabij de poort van de omheining in slaap is gevallen. Midden in het tafereel staat Siddhaartha, om zijn verheven besluit hier op een lotuskussen geplaatst, en wijst in kalme houding de smeekingen af van den vóór hem nederknielenden Tsjhandaka. Achter den dienaar staat het paard gereed, half bedekt door een viertal aanzienlijke mannen, wier tegenwoordigheid hier vereischt wordt, om op zinnebeeldige wijze de bewondering uit te drukken die Siddhaartha's besluit verdient te wekken.

Die zinnebeeldige wijze van voorstelling ontmoeten wij ook op Pl. LXXX. 129. Siddhaartha's paard wordt met de pooten op twee lotuskussens steunende, door hemelgeesten boven de wolken weggedragen; bloemen dalen op hem neder, en de teekens van vor-

stelijke waardigheden worden hem door het talrijk gevolg van bovenaardsche wezens, dat met hem het luchtruim doorklieft, nagedragen. Het spreekt van zelf dat wij hier den stalmeester van den prins niet mogen aanwezig zien.

Pl. LXXXI. 131. Siddhaartha heeft zijnen togt tot aan het eerste rustpunt volbragt, tot aan de plek waar koning Asjoka in lateren tijd een tsjaitya, onder den naam van Tsjhandaka nivartana, of „Tsjhandaka's terugkeer", stichtte. Ook hier staat hij op het lotuskussen, terwijl, natuurlijk ook hier weder in beeldspraak, een aantal vorstelijke personen en krijgslieden hem hunne eerbiedige hulde bewijzen. Regts van hem zien wij Tsjhandaka zich verwijderen met het paard, dat zijn hoofd nog naar den geliefden meester omwendt. Men bemerkt dat de kunstenaar zich niet geheel houdt aan de overlevering, zooals wij die hierboven vermeld hebben.

Pl. LXXXII. 133. Ook hier is de volgorde der gebeurtenissen gewijzigd; want Tsjhandaka en het paard zijn nog tegenwoordig, waar Siddhaartha zich van zijne aanzienlijke kleeding en onderscheidingsteekens ontdoet en zijne lange haarlokken afsnijdt. De dienaar heeft het koninklijke hoofddeksel van zijnen meester overgenomen en zal weldra den terugtogt aanvaarden. De boomen en rotsblokken met daaruit groeijende planten, vertegenwoordigen ons de eenzame en eenigszins woeste plaats waar de handeling geschiedt. De drie staande en twee nederhurkende aanzienlijke personen, in hunne aanbiddende houding en met hunne geschenken, wijzen wederom in beeldspraak op den aan Siddhaartha verschuldigden eerbied; hemelgeesten op wolken gedragen komen hem het kleed der boetelingen brengen.

Wij zullen thans zoo kort mogelijk den verderen loop van Siddhaartha's levensgeschiedenis, zooals zij ons naar de meest geloofwaardige bronnen door Barthélemy Saint-Hilaire wordt medegedeeld, vermelden. Ofschoon zij een zeer groot tijdvak van meer dan vijftig jaren omvat, willen wij haar onafgebroken afhandelen, daar zij ons geene bijzonder geschikte rustpunten schijnt te bieden.

Siddhaartha is het tweede tijdperk van zijn leven binnengetre-

den, en ofschoon daarin zijne lotgevallen aan menige afwisseling onderhevig zijn, blijft onder onthouding, moeite, ontbering en strijd, zijn toestand dezelfde. Hij heeft zich aan de wereld en hare genietingen onttrokken, om in het geestelijke leven, eerst voor zichzelven de bevrijding van de rampen van het bestaan te verwerven, en dan ook door zijne prediking, aan diezelfde weldaad alle menschen deelachtig te maken. In de vervulling van die pligten wordt hij ons voortdurend voor de oogen gebragt. Wij zien hem steeds vorderen op den weg die hem tot het hoogste standpunt voeren moet, maar een rustpunt op dien weg zou moeijelijk te vinden zijn, en waar het doel bereikt is, waar Siddhaartha in den Nirvana ingaat en de Boeddha is geworden, daar eindigt ook de reeks der basreliefs die wij thans behandelen.

Wij willen nu voortaan aan Siddhaartha niet meer dezen zijnen wereldschen naam geven, maar hem met dien van Sjakyamoeni aanduiden, die overeenkomt met den geestelijken stand, waartoe hij thans voor goed is overgegaan.

Nadat Sjakyamoeni achtervolgens bij onderscheiden Brahmanen gastvrij was opgenomen geweest, nadert hij Vaisjali, de hoofdstad van het rijk van Kosjala, ten noorden van Patalipoettra, aan den oever van de rivier Hiranyavati (de tegenwoordige Gandaki), en begeeft zich aldaar tot eenen beroemde Brahmaan, Arata Kalama, den wijsten onder de wijzen, die behalve eene groote menigte van toehoorders, een aantal van 300 leerlingen om zich verzameld had. Weldra wordt de Brahmaan, die terstond reeds door het uiterlijk van zijnen nieuwen leerling ingenomen was, zoozeer doordrongen van bewondering wegens de gaven van den geest en de hooge ontwikkeling van godsdienstige kennis, waarvan Sjakyamoeni de blijken geeft, dat hij hem voorstelt hem in zijn onderwijs als medeleeraar op zijde te staan. Maar hij gevoelt dat Kalama's leer niet voldoende is, om tot het beoogde doel te leiden en slechts eenigen tijd in Vaisjali vertoefd hebbende, reist hij verder naar het rijk van Magadha (het tegenwoordige Bihar) tot aan de hoofdstad Radjagriha, waar Bimbisara, de zoon van eenen getrouwen vriend van Sjoeddhodana, als koning zetelde. Reeds was het gerucht van Sjakyamoeni's begaafdheden en deugden hem daar-

heen vooruitgegaan. Naarmate hij de hoofdstad nadert, vermeerdert ook het aantal van inwoners die hem wenschen te aanschouwen, en de blijken hunner hulde en bewondering komen aanbieden. De koning zelf, die hem uit een venster van zijn paleis had gezien, toen hij zich naar de plaats van afzondering op de helling van den Pandava begaf, brengt hem den volgenden ochtend met zijn talrijk gevolg een bezoek, en wordt van dien oogenblik af voor goed voor des boetelings zaak gewonnen, ofschoon hij eerst later, in het zestiende jaar zijner regering, zich tot het Boeddhisme bekeerde. Bimbisara doet al het mogelijke, om Sjakyamoeni bij zich in zijne hoofdstad te houden, maar deze gevoelt dat hij door strengere voortgezette oefeningen en onthouding, onafgebroken bespiegeling en nadenken, tot hoogere volmaking moet opklimmen, zich door de hoogste beproevingen moet overtuigen, of hij reeds de noodige krachten bezit, om de wereld en al wat hem van zijne hooge roeping tracht af te leiden, te overwinnen. Hij ontwijkt de hoofdstad en het gewoel der menigte, om zich in eene eenzame plaats aan den oever van de Nairandjana (de hedendaagsche Phalgoe) af te zonderen.

Te Radjagriha leefde toen een Brahmaan nog meer beroemd dan Kalama, Roedraka Rama's zoon, en die zijn onderrigt aan vijfhonderd leerlingen mededeelde. Sjakyamoeni gaat tot dien wijze, om onder zijne leerlingen te worden opgenomen. Maar Roedraka ontwaart, evenals dit met Arata Kalama het geval was geweest, dat de leerling zelf eerder als leeraar moet optreden, waartoe hij hem nevens zich eene plaats inruimt. Ook hier blijkt weldra de meerderheid van Sjakyamoeni, die, ervarende dat Roedraka's leer niet tot het hooge doel, den Nirvana, voeren kan, in tegenwoordigheid van al de leerlingen van den wijze wederom afscheid neemt, en door een vijftal dier leerlingen, die zich aan hem aansluiten gevolgd, zich met hen eerst op eene eenzame plaats op den berg Gaya afzondert, en zich daarop in een dorp Oeroevilva aan den oever van de Nairandjana vestigt, waar hij onder verdubbelde onthouding en ontbering en door de strengste beproevingen, die zelfs de „Goden met ontzetting vervullen", zooals eene der overleveringen zich uitdrukt, den inwendigen strijd tegen

eigen driften en gemoedsaandoeningen, gedurende zes achtervolgende jaren met zijne vijf leerlingen voortzet. In dat tijdperk blijft natuurlijk zijne verblijfplaats niet verholen; de verdiensten van een leven van onthouding en boete werden te allen tijde in Indië te hoog aangeschreven, de invloed van hen die er zich aan toewijden, de zelfs bovennatuurlijke magt die er de vrucht van was, waren te algemeen erkend, dan dat niet aanzienlijken en geringen zich bewogen gevoelden, om den vromen en wijzen Brahmaan (want als zoodanig kon hij thans nog slechts door zijne tijdgenooten beschouwd worden) door geschenken als anderszins hunne hulde te bieden. Aan het einde van het zesde jaar dier afzondering komt Sjakyamoeni tot de overtuiging, dat die strenge kastijdingen van het vleesch en die redelooze onthoudingen ook al niet het voorgestelde doel kunnen doen bereiken; dat het pijnigen en verzwakken van het ligchaam ook noodwendig de vrije werking van den geest moeten verhinderen, en deze laatste daardoor ongeschikt wordt om zich de hoogste kennis te verwerven. Onder de vrouwen van Oeroevilva die, niet minder dan de mannelijke inwoners van die plaats, aan Sjakyamoeni en zijne vijf medeboetelingen van eerbiedige bewondering de blijken gaven, behoorde in de eerste plaats Soedjata, de jeugdige dochter van het dorpshoofd, die met hare tien gezellinnen de boetelingen van het hun onontbeerlijke voedsel voorzag, en nu ook aan Sjakyamoeni, toen hij het stelsel van onthouding wilde vaarwel zeggen, alles bragt, waardoor hij zijne verloren krachten en geschokte gezondheid kon herstellen. In korten tijd keeren de krachten en tevens ook de vroegere schoonheid van den boeteling terug, maar zijne vijf volgers, die tot het inzigt van hunnen meester zich niet hadden kunnen verheffen, en meenen dat hij zijne geloften ontrouw, tegenover de beproeving in den strijd te zwak geworden en van den goeden weg des heils is afgedwaald, verlaten hem, om zich bij Varanasji, Benares, op eene plaats, die later den naam van Risjipatana verkreeg, te vestigen en daar hun leven van boete en onthouding voort te zetten.

Sjakyamoeni alleen achtergebleven, heeft wel die strenge onthoudingen en kastijdingen vaarwel gezegd, maar met dubbelen

ernst blijft hij zich aan zijne overdenkingen en afgetrokken bespiegelingen overgeven. Dáár in de eenzaamheid te Oeroevilva, komt hij tot eene heldere bewustheid van de beginselen, waarop hij zijn stelsel wil gronden, en de bepalingen van de leer en de tucht, waaraan zijne volgelingen zich moeten onderwerpen. Zijn kleed, dat hij van den jager in den nacht waarop hij Kapilavastoe ontvlugtte had ingeruild, was sedert, gedurende de tien jaren, van een dikwerf zwervend leven, geheel versleten geraakt. Om het te vervangen begeeft hij zich naar eene naburige begraafplaats, waar men voor weinige dagen het lijk van eene slavin van Soedjata, in een laken van grof lijnwaad gewikkeld, ter aarde had besteld. Hij opent het graf, neemt het laken weg, wascht het in eenen vijver, en maakt er eigenhandig eenen mantel van. De plaats waar dit geschiedde kreeg sedert den naam van Paansjoekoelasivana, of „het naaijen van het lijkkleed". Zoo leerde Sjakyamoeni aan zijne geestelijke volgelingen, dat, wanneer hij, de afstammeling van het aanzienlijkst geslacht, de erfgenaam der magtige Sjakyas, het kleed der armoede droeg, ook zij er niet tegen moesten opzien, om volgens zijn voorschrift zich hunne kleeding te vervaardigen van lompen, die zij langs den weg, in de straten en zelfs op de begraafplaatsen moesten verzamelen.

Nog blijft na alle beproevingen Sjakyamoeni in twijfel verkeeren of hij zich genoegzaam heeft voorbereid, of hij sterk genoeg geworden is, om niet alleen voor zichzelven het groote doel, de opheffing van ouderdom, ziekte en dood, te bereiken, maar om ook anderen op den waren weg tot dien gezegenden staat te leiden. Talrijk en langdurig zijn de tijdperken van zelfbeproevingen en overdenkingen, (de overlevering spreekt zelfs van eene geheele week bijna onafgebroken daaraan gewijd) waarin hij aanhoudend en telkens op nieuw blijft onderzoeken, of de mate zijner kennis volkomen genoeg is, of hij den Nirvanaweg gevonden heeft, of hij de waardigheid van eenen volkomen Boeddha heeft bereikt. Van den oever der Nairandjana zich naar eene plaats, Bodhimanda begevende, vraagt hij van eenen man die aan den weg riet snijdt om manden te vlechten, eenige biezen; hij legt die neder tot eene soort van kussen onder eenen boom, zet zich

daarop met zijne kruislings over elkander geslagen beenen, het ligchaam regt overeind, en het gelaat naar het oosten gekeerd. „Hier moge," zoo spreekt hij, „mijn ligchaam verdrogen, mijne huid, vleesch en beenderen ontbonden worden, indien ik van dit biezenleger opsta, voordat ik de hoogste kennis bereikt heb." Eenen geheelen dag en den volgenden nacht blijft hij onbeweeglijk zitten, totdat hij eindelijk bij het aanbreken van den dageraad, terwijl alles in de diepste rust gedompeld is, gevoelt dat hij de hoedanigheid van den volkomen Boeddha verkregen heeft, dat de volmaakte kennis zijn deel is geworden, dat hij de bevoegdheid bezit om aan de smarten der wereld een einde te maken. Van dit tijdstip dagteekent het bestaan der nieuwe leer, die door Sjakyamoeni in zijn 36ste levensjaar gevestigd, gedurende zijne overige **44** jaren met onverdroten ijver gepredikt en verbreid is, meer dan twaalf eeuwen lang in Indië heeft gebloeid, en toen vandaar verdreven, onder verschillende vormen en wijzigingen buiten haren geboortegrond aangenomen, thans nog het grootste getal van de bewoners van Azië onder hare belijders telt.

De boom, waaronder de groote leeraar tot het Boeddhabewustzijn kwam, is eene soort van vijgenboom, de ficus religiosa, die bij de Indiërs den naam draagt van Tarajana, d. i. „die over den levensoceaan voert", en Bodhidroema, of „de boom der kennis"; de plaats waar de gebeurtenis voorviel heet Bodhimanda, of „de zetel der kennis". In de 7de eenw onzer jaartelling, dus althans elf eeuwen na Sjakyamoeni's dood, werd die plek door den bekenden Tsjineeschen reiziger Hioeën-Thsang bezocht; daar werd hem nog de bodhidroema aangewezen, tusschen de prachtige gebouwen, de kostbare geschenken en gedenkteekens, die de vrome vereerders en magtige vorsten aan de nagedachtenis van den Boeddha hadden toegewijd.

Gedurende den tijd dien Sjakyamoeni onder den boom doorbragt, bleef zijne afzondering niet geheel en al onverstoord. Volgens de overlevering, zooals die in de *Lalitavistara* tot ons is gebragt, kwamen twee broeders, Trapoesha en Bhallika, kooplieden, met hunne karavaan van vele honderden wagens voorbij de plaats waar de boom stond en geraakten eenige hunner wa-

gens in een moeras. Bij het mislukken hunner pogingen om de wagens op den vasten bodem terug te brengen, vervoegden zij zich tot den heiligen boeteling, en werden door het volgen van diens raad uit de verlegenheid gered. De broeders en al hunne gezellen werden zoo zeer door de deugden en meer dan menschelijke wijsheid van Sjakyamoeni getroffen, dat zij zijne leer aannamen.

Nog blijft Sjakyamoeni weifelen, of hij zijn bekeeringswerk zal beginnen. Zelf bezit hij de volledige kennis der waarheid. Maar zal die ook bij de menschen ingang vinden? zullen zij den weg willen inslaan, dien hij hun kan aanwijzen als den eenigen tot hun heil? zal hij, die voor zich zelven den gelukkigen staat van eenen Boeddha verkregen heeft, zich blootstellen aan teleurstelling, miskenning, beleedigingen en bestrijding van hen die hem niet begrijpen, die onvatbaar zijn om de waarheid te zien, of onverschillllg omtrent hun wezenlijk geluk? Tot driemaal toe is hij op het punt om zich met de zekerheid van zijn eigen thans verkregen geluk te vergenoegen; maar het medelijden met zoovelen die, in twijfel en onzekerheid verkeerende, van hem hunne redding kunnen erlangen, brengt hem tot het besluit om zich al de opofferingen te getroosten, die hem op zijne prediking beiden en om de Boeddha in de volmaakste beteekenis van dat woord, de redder van het menschdom te worden.

Het besluit is genomen. Sjakyamoeni denkt het eerst aan de bekeering van zijne twee vroegere leermeesters, Arata Kalama en Roedraka, maar beiden zijn sedert hij hen verliet, gestorven. Groot is zijne teleurstelling, want die mannen waren zoo geheel voorbereid om de waarheid te ontvangen, en hij had hun, aan wie hij zoovele verpligting gevoelde, zoo gaarne de redding aangebragt. Maar de vijf volgelingen, die de school van Roedraka verlaten en zich met hem te Oeroevilva zoovele jaren aan een leven van oefening en onthouding hadden gewijd, zij zouden zeker geschikt en ook genegen zijn om de voortreffelijkheid zijner inzigten te erkennen en den weg des heils te bewandelen.

Hij verlaat Bodhimanda, trekt noordwaarts langs den nabijgelegen Gayaberg, waar hij zich met een maal versterkt, en toeft

achtervolgens te Rohitavastoe, Oeroevilvakalpa, Anala en Sarathi, in welke plaatsen hem gastvrij verblijf wordt aangeboden. Vervolgens komt hij aan de oevers van den Ganges, die in dezen tijd van het jaar door grooten toevoer van water eene aanzienlijke breedte en eenen bijzonder snellen stroom heeft. Hier ondervindt de reiziger eenige moeijelijkheid om aan den anderen oever te komen, daar hij geen geld bezit om den schipper het vaarloon te betalen.

Zoodra hij Varanasji, Benares, bereikt heeft, begeeft hij zich tot zijne vijf gewezen leerlingen, die in een nabijgelegen bosch, Mriga dava of „het Antilopenwoud", ook Risjipatana geheeten, zich gevestigd hebben. Deze hem van verre ziende naderen nemen zich voor, om hem, wien zij van zwakheid en ontrouw verdenken, met de meeste koelheid te ontvangen; maar het tegenovergestelde heeft plaats, want naauwelijks is de meester bij hen, of zij beijveren zich om hem hunnen eerbied en hartelijke genegenheid te toonen, en weldra bekeeren zij zich tot zijne leer.

Te Benares, dat ook voor de Brahmanen, maar vooral later voor de Boeddhisten de heilige stad is geweest, houdt Sjakyamoeni zijne eerste openbare prediking, of laat hij, om de zinnebeeldige en geheiligde, bij alle Boeddhistische sekten aangenomen uitdrukking te bezigen, voor het eerst „het rad van de wet draaijen." Hij vond daar zekerlijk, evenzeer als in Vaisjali en Radjagriha, eene bloeijende Brahmanenschool en kon moeijelijk eene meer geschikte plaats aantreffen voor het tooneel zijner eerste leeraarswerkzaamheden.

Het is te bejammeren, dat omtrent het verblijf en de ontmoetingen van Sjakyamoeni te Benares, slechts zeer weinige bijzonderheden tot nog toe bekend geworden zijn. De *Lalitavistara*, die voor des Boeddha's geschiedenis de voorname bron is, eindigt met de bekeering van de vijf gewezen leerlingen van Roedraka. De overige tot dusverre bekend gemaakte Soetras behelzen geene geregelde levensgeschiedenis van den leeraar. Intusschen kunnen uit de verschillende bouwstoffen die zij bevatten, de voornaamste voorvallen voor de volgende 40 jaren en tot aan zijnen dood, met genoegzame waarschijnlijkheid opgezameld en tot

een geheel gebragt worden, al is het dat omtrent hunne betrekkelijke volgorde nog veel twijfel moet blijven bestaan. Wij dienen dit in het oog te houden bij onze pogingen, om de basreliefs van des Boeddha's leven in verband te brengen met hetgeen wij van zijne geschreven levensgeschiedenis hebben leeren kennen.

Waarschijnlijk heeft zijn verblijf te Benares niet zeer lang geduurd. De meeste der tot nog toe bekende Soetras stellen ons Sjakyamoeni voor, als zich in het rijk van Magadha te Radjagriha, of ook in dat van Kosjala te Sjravasti bevindende. Zooals wij hierboven reeds vermeld hebben, waren de koningen van beide landen, Bimbisara en Prasenadjit, zijne welwillende en vermogende beschermers, die zijne leer aannamen en zich beijverden, om door het stichten van uitgestrekte gebouwen, waarin de leer- en volgelingen zich konden verzamelen, zijne zaak te bevorderen. Hun voorbeeld werkte natuurlijk op de onderdanen, en aanzienlijken, zoowel als geringen rekenden het zich een voorregt, om den leeraar de bewijzen hunner achting en gehechtheid te geven. Op weinige uren afstands van Radjagriha lag een berg Gridhrakoeta parvata, of „de toren van den gier" geheeten, welks prachtige boomen, koel lommer, frissche bronnen en beekjes en heerlijke uitzigten de uitnemendste gelegenheid aanboden tot afzondering en ongestoord onderhoud. Sjakyamoeni toefde daar gaarne met zijne geestelijken en verdere volgers. Een aantal zijner in onderscheidene Soetras tot ons gekomen predikingen, en daaronder de Mahaprajna paramita soetra, of „de Soetra van de lotus van de goede wet"*, werden op dien berg gehouden. Ten noorden van de stad, digt bij de poort was een prachtige vihara of vergaderzaal met woningen en bijbehoorende beplantingen gebouwd, waarin hij zich insgelijks dikwerf ophield. Hij dankte die verblijfplaats aan eenen rijken koopman Kalanta, die zijnen lusttuin (Kalantaka, of Kalanta venoevana, d. i. „Kalanta's bamboestuin") eerst aan Brahmanen afgestaan had, maar hem later na zijne bekeering terugnam, met prachtige woningen voorzag, en aan den meester ten geschenke gaf. Verscheidene der meest vermaarde leerlingen werden daar door Sjakyamoeni bekeerd, ook werd die plek zij na zijnen dood de plaats, waar de eerste plegtige

vergadering of het concilie zijner geestelijken bijeenkwam. Eene andere verblijfplaats, Nalanda geheeten, was verder van de hoofdstad gelegen; zij was een geschenk van 500 kooplieden, die daar gedurende drie maanden zijne prediking hadden aangehoord.

Ofschoon het rijk van Magadha het tooneel was geweest van zijnen oefeningstijd, zijne strenge boeten en eindelijk ook van zijne schitterendste overwinning, schijnt Sjakyamoeni echter zich nog meer in het rijk van Kosjala opgehouden te hebben, nadat hij met toestemming van Bimbisara, aan de opzettelijke noodiging van Prasenadjit gehoor gegeven en zich te Sjravasti gevestigd had. In de nabijheid dier stad lag Djetavana of „het Djetabosch", eene lustplaats, waar de meeste der in de Soetras bewaarde predikingen gehouden zijn, en die als een geschenk van des konings minister, naar diens naam de tuin van Anatha Pindika wordt genoemd. Den vihara, door den minister daar gebouwd, zou de leeraar volgens de overlevering, gedurende 23 jaren tot zijnen hoofdzetel gekozen hebben. Oostelijk van de stad stichtte de koning Prasenadjit, na zijne bekeering zelf een sangharama of vergaderingsgebouw, waarvan Hioeën-Thsang in de 7de eeuw onzer jaartelling nog de overblijfsels heeft gezien. Het was gedurende zijn verblijf in Kosjala, dat Sjakyamoeni voor het eerst sedert zijne vlugt uit Kapilavastoe, eenige zijner familieleden weder heeft ontmoet. In de nabijheid van het laatstgenoemde verzamelingsgebouw, toonde men aan den Tsjineeschen reiziger Hioeën ook nog de bouwvallen van den vihara van Pradjapati, des leeraars tante en voedster. Zij was de eerste vrouw aan wie hij, en slechts op dringend verzoek van zijnen neef Ananda, toegestaan had om het geestelijke leven aan te nemen. Op zes of zeven uren ten zuiden van de stad, bewaarde een gedenkteeken het aandenken aan de plaats, waar Sjakyamoeni, na eene scheiding van twaalf jaren voor het eerst zijnen vader terugzag. Sjoeddhodana had meermalen pogingen beproefd om zijnen zoon tot den terugkeer te bewegen. Achtervolgens had hij hem acht gezanten toegezonden, maar geen hunner was teruggekeerd; allen bleven bij den boeteling en werden zijne volgers. Eindelijk ondernam een der ministers, Tsjarka, den togt; ook hij werd als al de overige

boden bekeerd, maar begaf zich tot zijnen vorst terug met het berigt, dat diens zoon hem spoedig een bezoek dacht te brengen. Sjoeddhodana schijnt echter die komst niet afgewacht, maar zich naar het rijk van Kosjala op reis begeven te hebben, zoodat het eerste wederzien aldaar heeft plaats gehad, en Sjakyamoeni eerst daarna naar Kapilavastoe is gereisd, waar al de Sjakyas met den koning zich tot zijne leer bekeerden, en de meesten hunner, evenals ook de drie vrouwen van den leeraar, tot den geestelijken stand overgingen. Zoo werd de gelofte vervuld die de prins had afgelegd, toen hij voor twaalf jaren in het nachtelijke uur uit zijn paleis en de hoofdstad was ontvlugt.

Het kan niet bevreemden, dat Sjakyamoeni veel te strijden, vele tegenkanting te overwinnen had, gedurende de 40 jaren zijner openbare optreding als prediker eener nieuwe leer, eener leer die zich zoo krachtig tegen talrijke misbruiken verzette, de in de zamenleving ingeslopen en algemeen heerschende gebreken en verkeerdheden bestrafte en te keer ging, die inbreuk maakte op maatschappelijke toestanden en verhoudingen waaraan zoovelen gehecht waren, en die aan een talrijk en gezagvol priesterdom allen invloed ontnam, den priesterlijken rang en de daaraan verknochte voorregten voor alle klassen der maatschappij op gelijke wijze bereikbaar stelde. Vooral van de zijde der Brahmanen en hunnen aanhang moest hij de hevigste tegenwerking ondervinden; hunne ijverzucht en verbolgenheid lieten geen middel onbeproefd, waardoor de gevaarlijke mededinger met vrucht bestreden zou kunnen worden, en zeker liepen zijne persoonlijke veiligheid en zijn leven meermalen gevaar, bij de lagen die hem van meer dan eene zijde werden gelegd. Vooral werd des leeraars toestand en die van zijne volgelingen benard, toen zijn oom Bimbisara, zijn getrouwe beschermer, door diens zoon Adjatasjatroe, vermoord en op den troon was opgevolgd. In vereeniging met Devadatta, die, sedert zijne nederlaag in den wedstrijd om de schoone Gopa, de onverzoenlijken vijand van zijnen neef geworden was, beraamde de nieuwe koning de gevaarlijkste plannen om Sjakyamoeni tot den val te brengen. Maar ook hij moest zwichten voor den invloed van zooveel deugden, en onder vrijwillige

bekentenis van de misdaad waardoor hij zich ten troon verhief, bekeerde hij zich tot de leer van den hervormer, wiens ijverige beschermer hij sedert bleef. Deze bekeeringsgeschiedenis werd van zooveel belang geacht, dat een geheele Soetra uit de Singhaleesche verzameling uitsluitend aan haar gewijd is.

Bijzonderheden uit die laatste veertig jaren van Sjakyamoeni's leven zijn in de geschreven overleveringen slechts weinige tot ons gekomen, en dus ook niet omtrent de vervolgingen en moeijelijkheden die hem overkwamen. Maar toch zijn een paar verhalen bewaard gebleven, die, onder meer andere van minder belangrijke feiten, ons een denkbeeld kunnen geven van den strijd tegen den tot dusver gevestigden godsdienst der Brahmanen gevoerd. Een Soetra, de Pratihaarya Soetra geheeten is bijna uitsluitend gewijd aan het verhaal van eenen wedstrijd waartoe zes beroemde Brahmanen Sjakyamoeni hadden uitgedaagd. Op dringend verlangen van Kosjala's koning Prasenadjit, neemt Sjakyamoeni de uitdaging aan, de kamp wordt ten aanschouwe van den vorst en diens volk, op eene opzettelijk daartoe ingerigte plaats, gelegen tusschen Sjravasti en Djetavana gevoerd, en eindigt met eene glansrijke overwinning over de Brahmanen met hunne talrijke en magtige bondgenooten [1]. Volgens eene andere overlevering, de legende van Mendhaka, hadden de Brahmanen van de inwoners eener kleinere stad, Bhadramkara, op eenen afstand van 85 uren van Radjagriha gelegen en die geheel en al nog aan hunnen invloed onderworpen was, weten te verwerven, dat op straf van eene zware boete, niemand zich tot Sjakyamoeni, toen deze de plaats op eenen zijner togten bezocht, begeven of hem eenige vriendelijkheid bewijzen zou. Eene ijverige Brahmane uit Kapilavastoe afkomstig en aan eenen der inwoners van Bhadramkara gehuwd, bekommert zich niet om het verbod; weldra volgt Mendhaka een der rijksten uit de stad haar voorbeeld, en geheel de bevolking wordt voor de nieuwe leer gewonnen [2].

Wij herinneren ons wat wij hierboven aanstipten omtrent den

1) E. Burnouf, *Introd. à l'Histoire du Buddh.*, p. 162—188.
2) E. Burnouf, p. 181—194.

strijd, dien Sjakyamoeni met zich zelven moest voeren, alvorens hij onder den Bodhidroema der hooge waardigheid van eenen volmaakten Boeddha deelachtig werd. De overlevering heeft dien bangen kamp ingekleed in een verhaal [1]), waarbij Mara de booze, ook Papiyaan genoemd, de god van de begeerte, de zonde en den dood, met zijne ondergeschikten en bondgenooten alle middelen beproefde, om Sjakyamoeni in zijn besluit te doen wankelen. Terwijl deze onder den heiligen boom in beschouwingen verdiept nederzit, nadert de booze met zijne tallooze geesten, die onder de afschuwelijkste en meest schrikwekkende gedaanten den aanval beginnen. Zij zijn gewapend met zwaarden, bogen, pijlen, speren, spiesen, bijlen, knodsen, stampers, ketenen, steenen, stokken, werpschijven, bliksems en allerlei andere vernielingswerktuigen; maar hunne woede is vruchteloos, hunne kracht is te niet gedaan. Lansen, spiesen, werpschichten, en zelfs de bergen die zij naar den boeteling werpen, veranderen in bloemen en blijven als bloemvlechten boven zijn hoofd zweven. Waar geweld niets vermag, wil Mara de magt der zinnelijkheid te hulp roepen, en zendt hij zijne dochters, de schoone Apsaras op Sjakyamoeni af, die door dans en gezang, door allerlei verleidingen van het vleesch, door vleitaal en liefkoozingen hem uit zijne bespiegelingen zullen aftrekken. Maar ook zij vermogen niets en zich gedwongen gevoelende om den held, dien zij moeten verderven, in hunne zangen te verheerlijken, keeren zij beschaamd en verlegen terug, om haren vader de nederlaag die zij ondergingen, te verkondigen.

Wij hebben hier, waar wij gewaagden van de tegenkanting en de bezwaren die Sjakyamoeni op zijn bekeeringswerk ondervond, ook deze voorstelling en opvatting van zijnen strijd, zooals zij door de overlevering in lateren tijd werden ingekleed, gemeend te moeten aanhalen, omdat zij ons bij de beschouwing van de basreliefs die wij straks willen nagaan, haren dienst zal kunnen bewijzen. Vervolgen wij thans het verhaal van Sjakyamoeni's levensgeschiedenis, waarvan ons slechts weinig ter vermelding is overgebleven.

---

1) E. Burnouf, *Introd. à l'Histoire du Buddh.*, p. 77; Barthélemy Saint-Hilaire, *du Bouddh.*, p. 78, 97—102.

Tachtig jaren heeft de leeraar reeds bereikt, en ofschoon hij zich niet ontveinst dat zijne krachten hem begeven, blijft hij toch aan zijne roeping getrouw en vervult de verpligtingen, waartoe hij zich eenmaal verbonden had met onbezweken ijver. Altijd vergezeld van zijnen neef en trouwen vriend Ananda, en gevolgd door eene ontelbare schaar van geestelijken en leerlingen, keert Sjakyamoeni uit Radjagriha, waar hij wederom eenigen tijd had doorgebragt, naar het rijk van Kosjala terug, misschien wel, om op dien togt nog een laatste bezoek aan zijne geboortestad Kapilavastoe te brengen. Aan den zuidelijken oever van den Ganges genaderd en gereed om de rivier over te steken, werpt hij nog uit de verte eenen laatsten blik op Radjagriha, en deelt zijnen vriend mede, dat hij die stad niet meer zal aanschouwen. De reis wordt voortgezet naar Vaisjali, waar de meester den regentijd doorbrengt, nog zelf aan vele geestelijken, het laatst van allen aan Soebhadra, de wijding geeft en, door eene gevaarlijke krankheid overvallen, zich overtuigt dat zijn einde nabij is. Zoodra zijn toestand het gedoogt begeeft hij zich van Vaisjali op weg en komt tot op een half uur afstands ten noordwesten van Koesjinagara, eene stad van het in dien tijd nog tot Kosjala behoorende land der Mallas, waar hij in een bosch zich onder eenen sjala-boom (shorea robusta) nederlegt en den laatsten adem uitblaast, of, zooals de overleveringen het uitdrukken, als volmaakte Boeddha in den Nirvana overgaat. Sjakyamoeni stierf, volgens de Singhaleesche bescheiden, in het achtste regeeringsjaar van Adjatasjatroe, den koning van Magadha, in het voorjaar van 543 vóór onze jaartelling.

Bij de opgaven omtrent het laatste gedeelte van de levensgeschiedenis heeft Barthélemy Saint-Hilaire [1]) zich hoofdzakelijk gehouden aan de wel eenigszins onduidelijke bijzonderheden, die in Hioeën-Thsang's reisverhaal vermeld worden. Lassen [2]) volgt de bronnen door Turnour [3]) uit de Singhaleesche schriften bekend gemaakt, en geeft ons een eenigszins gewijzigd verhaal van Sja-

1) *Du Bouddh.*, p. 79—81.
2) *Ind. Alterthumsk.*, II. blz. 74, 75.
3) *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, VII.

kyamoeni's laatste levensweken. Te Koesjinagara geheel en al uitgeput aangekomen, zou hij zich door zijnen neef Ananda een nachtleger hebben doen bereiden, om daar zijn einde af te wachten, maar gevoelde hij zich toch nog krachtig genoeg, om de menigte vereerders, die op het gerucht van zijne komst uit de stad tot hem stroomden en die hem hunne hulde kwamen brengen, te woord te staan. Ook zou toen, en niet reeds te Vaisjali, Soebhadra door hem tot de hooge geestelijke waardigheid gewijd zijn geworden.

Acht dagen later hadden de lijkplegtigheden met koninklijke pracht plaats, onder de leiding van eenen zijner meest vermaardste leerlingen Kasjyapa, die uit Radjagriha zoodra de mare bekend werd, in allerijl was overgekomen. Nadat het lijk verbrand was, werden de overblijfselen verzameld en in eene gouden urne weggesloten. Van verschillende zijden werd nu aanspraak gemaakt op het bezit van dien kostbaren schat, dien de inwoners van Koesjinagara uitsluitend voor zich meenden te moeten bewaren. En zeker zou, onmiddelijk reeds na het heengaan van den man, wiens geheele leven eene prediking van eendragt, liefde en vrede geweest was, een bloedige strijd over het bezit zijner asch ontstaan zijn, indien de verschillende partijen door de bemoeijingen van eenen Brahmaan niet tot een vergelijk waren gekomen, waarbij de overblijfsels in acht deelen verdeeld en aan even zoovele steden, waaronder ook aan Kapilavastoe, ter bewaring werden toevertrouwd.

Gaan wij thans weder na, wat wij van de hier medegedeelde gebeurtenissen uit Siddhaartha's, of liever Sjakyamoeni's levensgeschiedenis, op de nog overige basreliefs die tot de door ons behandelde reeks behooren, terugvinden. Zij worden ons vertoond op Pll. LXXXIII tot CXXXV, nn. 135—239.

Pll. LXXXIII. 135; LXXXIV. 137 en LXXXV. 139. Sjakyamoeni op zijnen togt naar Vaisjali ontvangt geschenken en huldebetoon van de inwoners der plaatsen, waar hij zich eenigen tijd ophoudt. Op het eerste tafereel, zoo kort nadat hij zijn hoofdhaar heeft afgesneden, toont zijn kapsel nog niet den vorm dien het op de volgende erlangt en verder blijft behouden; men zou eer zeggen, en dit laat zich ook zeer goed overeenbrengen met

den toestand van overgang, waarin hij in den eersten tijd verkeert, dat hij hier het kapsel van eenen Bhiksjoe draagt. Het lotuskussen of lotusvoetstuk waarop hij staat, kenschetst hem echter in zijne hoogere waardigheid; terwijl de boomen, dieren, rotsen en rotsholten, beide laatste wel een weinig minder begrijpelijk afgebeeld, aanduiden dat hij zich op eenzame plaatsen tot stille overpeinzingen blijft afzonderen. Het zijn in de eerste plaats aanzienlijke mannen, die den jongen boeteling hunne geschenken komen bieden. Dat hier, als op andere voorstellingen van gelijken aard, zeer veel als beeldspraak moet worden opgevat, behoeft wel niet betoogd te worden. Het vlammende altaar is geen reukoffer, maar het verzinnelijkt ons het denkbeeld van hulde en eerbiedsbetoon. De geschenken bestaan in bloemen, vruchten en andere spijzen, en in een kleedingstuk. Dit laatste wordt hem in de eerste plaats aangebragt en zou op eene gewijzigde overlevering kunnen doelen. Had Sjakyamoeni misschien van den jager, met wien hij van kleederen wisselde, slechts het onderkleed en den gordel, waarmede wij hem hier aanschouwen, bekomen? Dan wordt hem welligt hier als een eerste geschenk de mantel aangebragt, die het onmisbaar gewaad is van den geestelijken boeteling, en waarmede wij hem ook verder steeds bekleed zien.

Pl. LXXXIV. 137. Sjakyamoeni, thans met al de teekenen van den Boeddha versierd en met de lichtschijf achter zijn hoofd gekenmerkt, ontvangt ook hier de hulde van eene talrijke schaar van aanzienlijke mannen. Geschenken worden hem thans niet aangebragt; maar het ontbreekt hem niet aan het noodige voor zijn levensonderhoud, want in eene bergplaats of grot bij de rotsen staan eenige groote vazen, waarin zijn voorraad bewaard wordt.

Pl. LXXXV. 139. Ook vrouwen, waarschijnlijk van Brahmanen, naar het gevlochten kapsel en verdere toevoegsels, vooral de bidsnoeren te oordeelen, begeven zich tot den boeteling en bieden hem geschenken.

Pl. LXXXVI. 141. De Brahmanen zelven begeven zich tot gelijk doel met hunne leerlingen tot Sjakyamoeni.

Pl. LXXXVI. 143. Sjakyamoeni in de Brahmanenschool van Arata Kalama, te Vaisjali. De voortreffelijkheid van eerstgenoemden

boven de overige Brahmanen, wordt aangeduid door zijne meer verheven zitplaats; in zijne onmiddelijke nabijheid zien wij het hoofd van de school, den Brahmaan Arata Kalama met zijnen nieuwen leerling in een ernstig onderhoud, dat door vijf der overige aanwezigen met belangstelling, door eenen zesden, naar het schijnt met eenigen wrevel wordt aangehoord. Elk hunner bevindt zich in eene in de rots uitgehouwen of van rotssteenen opgebouwde kluis; een drietal schijnen nog niet tot de volle Brahmanenwaardigheid bevorderd, zich als nieuwelingen of Brahmatsjaries voor dien rang voor te bereiden.

Pl. LXXXVIII. 145. Sjakyamoeni is te Radjagriha in Magadha aangekomen; hemelgeesten paren zich aan de inwoners om hunne ingenomenheid uit te drukken. Het gebouw links van den aanschouwer duidt op de stad of op het paleis van koning Bimbisara, wien wij wel met zijne gemalin zullen mogen erkennen in de twee staande, met vorstelijke kleeding en versiersels uitgedoschte hoofdpersonen, en wier rang ook blijkt uit de waardigheidsteekens door hun gevolg gedragen. Wie wij ons in de zeer weinig bekleede, voor Sjakyamoeni nederknielende vrouw met onbedekt hoofdhaar moeten voorstellen, is onzeker.

Pl. LXXXIX. 147. Sjakyamoeni heeft zich in de eenzaamheid nabij de stad op de helling van den Pandava teruggetrokken, en wijdt zich daar in eene kluis in het woud aan zijne bespiegelingen. Aanzienlijke inwoners uit den omtrek brengen hem geschenken. Aan zijne regterzijde staat de waterkruik der geestelijke bedelaars. De houding der onderscheidene dieren in zijne nabijheid doelt op de rust, eendragt en vrede, die in zijnen omtrek heerschen.

Pl. XC. 149. Sjakyamoeni in onderhoud met Roedraka, het hoofd van de Brahmanenschool van Radjagriha en diens leerlingen, waaronder de twee verst van hem verwijderde nog tot de nieuwelingen schijnen te behóoren. In den naastbij gezeten Brahmaan, den eenigen die aan het gesprek deelneemt, terwijl de overige toeluisteren, meenen wij het hoofd der school, Roedraka zelven te mogen herkennen; wat wij zooeven omtrent de dieren die het tafereel verlevendigen aanmerkten, vindt ook hier als meermalen zijne toepassing.

Pl. XCI. 151. Sjakyamoeni onderhoudt zich met de vijf volgelingen uit Roedraka's school, die zich aan hem zullen aansluiten, om hem naar eene afgezonderde plaats op den berg Gaja te volgen. Het water regts van den beschouwer toont dat wij ons hier aan den oever van de nabij Radjagriha stroomende Nairandjana bevinden.

Pl. XCII. 153. Sjakyamoeni heeft zich met zijne vijf volgelingen, van den Gaja naar de nabijheid van het aan de Nairandjana gelegen Oeroevilva begeven, en een leven van strenge onthouding en ligchaamskastijding aanvaard; hij is met een paar zijner gezellen in een levendig gesprek gewikkeld, misschien wel over zijnen twijfel aan het doellooze eener levenswijze, zooals zij die nu ongeveer zes jaren gevoerd hebben en die hij zich voorneemt niet langer te blijven volhouden.

Pl. XCIII. 155. Sjakyamoeni, wien zijne vijf leerlingen verlaten hebben, blijft in Oeroevilva alleen achter, om zich, ofschoon nu niet meer onder die strenge onthoudingen en kastijdingen, aan stille overdenkingen te wijden. Hij staat in groot aanzien bij de inwoners dier plaats en van haren omtrek, en velen stroomen toe, om wijze lessen van zijne lippen te hooren en hem met geschenken te huldigen. Kleeding en toevoegsels van de voor hem op een kussen knielende vrouw, die hem eene sierlijk opgemaakte groote schaal met bloemen is komen brengen en door een talrijk gevolg van vrouwen vergezeld wordt, zouden hier aan het bezoek van eene vorstin doen denken, die bovendien door hare deugden de onderscheiding van de lichtschijf achter het hoofd verworven heeft. Maar het is ook mogelijk, dat de kunstenaar hier alleen huldebetoon van aanzienlijke en heilige vrouwen in het algemeen heeft willen uitdrukken.

Pl. XCIV. 157. Sjakyamoenie in onderhoud met een vijftiental aanzienlijke, misschien door hunne hoofdtooisels wel als vorsten gekenmerkte mannen.

Pl. XCV. 159. Voortzetting van dezelfde of soortgelijke voorstelling.

Pl. XCV. 161. Sjakyamoeni heeft zich op reis begeven, en is in eene eenzame plaats in een woud nabij eene stad, hier door

de gebouwen links van den aanschouwer vertegenwoordigd, aangekomen; welligt is hij naar Oeroevilva, na een kort oponthoud elders, teruggekeerd. In het laatste geval kan de vrouw die hem eene groote kom, denkelijk met melk gevuld, aanbiedt, Soedjata de dochter van het hoofd dier plaats zijn, die met vier harer gezellinnen den vromen man is te gemoet gegaan. Eenigermate bevreemdend schijnt het, dat deze laatste hier en op de vier volgende basreliefs niet op het lotuskussen geplaatst is. Men zou kunnen gissen, dat de ontwerper der tafereelen hem, die welligt toen en sedert eenigen tijd in twijfel en strijd verkeerde, dit onderscheidingsteeken van goddelijkheid niet wilde toekennen. Met zulk eene opvatting schijnt echter eenigszins in strijd, dat ook later, op Pl. CXXIV. 217, waar zulk eene reden minder gelden kan, het lotuskussen is weggelaten. Welligt liet het ontwerp van de tafereelen in dit opzigt eenige vrijheid bij de uitvoering, of moeten wij een verzuim aan de zijde van den beeldhouwer erkennen.

Pl. XCVII. 163. Op zijne verdere togten trekt hij met zijn gevolg langs den oever van eene rivier, misschien wel den Ganges, maar het kan ook een ander water zijn, hier door de daarop drijvende lotusbladeren en omhoog rijzende lotusbloemen aangeduid, en wordt hij bij eene aanzienlijke vrouw gastvrij ontvangen.

Pl. XCVIII. 165. Op eene andere plaats komen een zestal aanzienlijke mannen hem in de wildernis die hij doortrekt, opzoeken en brengen hem kleedingstukken ten geschenken. Zou hiermede welligt, naar aanleiding van eene gewijzigde overlevering, gedoeld worden op de hernieuwing van zijn gewaad? In dat geval heeft hij zelf de stukken waaruit hij het zamennaaide, niet uit het graf van Soedjata's slavin opgezocht, maar werden die door anderen voor hem opgezameld.

Pl. XCIX. 167. Volgens eene bij Valentijn [1]) vermelde overlevering kwam hij op zijne togten ook bij eene prinses, die voor hem de melk van duizend koeijen kookte, met rijst vermengde en daarvan vervolgens eenen koek bakte, waarmede hij zich ge-

1) Valentijn, *Oud- en Nieuw-Oost-Indiën*, Dl. V, 2e Afd. blz. 373.

durende negen en veertig dagen voedde. Die gebeurtenis wordt ongetwijfeld op het hier voor ons liggend tafereel voorgesteld. Sjakyamoenie zit op eene soort van troon die met een ligt dak gedekt is; op den achtergrond links verwijderd zien wij het paleis der vorstin, wier dienaressen bezig zijn met het bereiden der spijs. Geheel regts van den beschouwer staat de pot met den koek op eenen ijzeren drievoet boven een vlammend vuur. De koek is vervolgens in de handen van de twee nevens zittende vrouwen, daarop weder in die van eene andere vrouw, de tweede die achter de prinses knielt, en eindelijk in de handen dezer laatste zelve; zoodat wij ons op één tafereel vier verschillende, elkander opvolgende handelingen zien voorstellen. De voorwerpen op den achtergrond, onder of nabij de open galerij of den pendopo, zijn vaandels die door het gevolg van de vorstin worden gedragen.

Wanneer wij het aantal basreliefs die ons nog overblijven, vergelijken met de feiten, die ons tot nog toe uit de geschreven berigten omtrent Sjakyamoeni's verdere levensgeschiedenis bekend zijn geworden, dan moeten wij tot het besluit komen, dat voor vele bijzonderheden en ontmoetingen voor de ontwerpers van Bôrô-Boedoer's tafereelen vrij wat rijker bronnen vloeiden, dan die ons ten dienste staan. Het wordt bezwaarlijk al de hier voor ons liggende tooneelen op bekende gebeurtenissen toe te passen. In het algemeen vertoonen zij ons den leeraar op verschillende plaatsen en ook op grootere togten naar ver verwijderde gewesten, als boeteling zich voor zijne taak voorbereidende, terwijl hij overal een voorwerp is van hulde en eerbetoon. Volgens hetgeen wij hierboven mededeelden, is zijne openbare prediking eerst begonnen, nadat hij onder den Bodhiboom tot de volle zekerheid was geraakt, dat hij de waardigheid van den volmaakten Boeddha had verkregen en waren zijne vroegere vijf leerlingen de eerste aan wie hij zijne leer predikte. Intusschen erlangen wij hier eene groote reeks van tafereelen, waarbij wij ons den leeraar moeijelijk anders dan als predikende kunnen voorstellen, en waarbij wij verpligt zijn om aan te nemen, dat, nadat zijne leerlingen hem verlaten hadden, Oeroevilva nog eenen geruimen tijd zijne voorname verblijfplaats is geweest, van waar hij zijne togten onder-

nam, en ook bleef voortzetten, nadat hij den Boeddhastaat had bereikt. Zeker is het moeijelijk, om voor al de voorvallen, die ons tot aan het wederzien van de oude leerlingen bij Benares in nog ruim dertig basreliefs voor de oogen gesteld worden, de vereischte ruimte te vinden in het betrekkelijk korte tijdsverloop, sedert den dag waarop die vijf medeboetelingen hem verlaten hadden, tot dien waarop hij hen wederzag. Wij zouden daarom genegen zijn tot de onderstelling, dat andere dan de ons bekende bronnen geraadpleegd werden door de bouwmeesters van Bôrô-Boedoer, en dat de bekeering van de afgeweken leerlingen, volgens die bronnen veel later heeft plaats gehad, nadat Sjakyamoeni reeds vele jaren zijne openbare prediking begonnen en in verschillende plaatsen had voortgezet; zoodat de bedoelde gebeurtenis, die den meester met zijne voormalige medeboetelingen hereenigde, eerst op het einde van zijnen langen levensloop had plaats gegrepen. Voor het overige kan het bezwaar van het aantal der afgebeelde feiten ook verminderd worden, wanneer wij aannemen, dat het ook niet in de bedoeling lag van den ontwerper der basreliefs, om bepaalde gebeurtenissen, die hij als werkelijk geschied beschouwde, voor te stellen, maar meer om, door eene reeks van elkander afwisselende en zooveel mogelijk verscheidenheid aanbiedende tafereelen, slechts het algemeene denkbeeld uit te drukken, van den grooten en steeds meer en meer zich uitbreidenden invloed van des meesters leer. In ieder geval zullen wij wel dit standpunt van beschouwing moeten aannemen, waar wij Sjakyamoeni onderscheidene malen in gezelschap ontmoeten van de zoogenoemde Nagas, of bewoners van ver over de zee afgelegen landen, die de verbeelding van het volk tot gevaarlijke, met bovennatuurlijke magt begiftigde wezens had gemaakt, en die zich door hunne slangenkapsels op de basreliefs kenmerken. Wil men de menigvuldige reizen vóór de meer vermelde hereeniging met de vijf oudleerlingen, laten gelden als togten waarop Sjakyamoeni, als leeraar optreedt, dan zou men moeten aannemen, dat zijne prediking meer in het algemeen gerigt is tegen de ondeugden en gebreken van zijne tijdgenooten, en tot bestrijding van de heerschende vooroordeelen en misbruiken, maar dat hij eerst later het

door hem, na lang overdenken aangenomen stelsel, de door hem erkende waarheden en daarop gegronde leerstellingen in haren hoogsten omvang begon te prediken, en in de eerste plaats aan zijne vroegere medeboetelingen de gelegenheid openstelde, om den weg des heils in te slaan en het hoogste geluk deelachtig te worden. Slechts onder de eene of andere dier verschillende opvattingen zien wij eenige kans, om den strijd tusschen de ons bekende geschreven en de in beeldwerk uitgedrukte overleveringen op te lossen, of de verbroken orde in de opvolging der feiten te herstellen. In ieder geval ontmoeten wij Sjakyamoeni telkens, óf zittende, óf staande, in gezelschap met personen van verschillenden rang en staat, met wie hij zich onderhoudt, of die hem komen bezoeken of te gemoet gaan en op zijne reizen ontvangen. Daarbij ligt het denkbeeld niet verre, dat telkens wanneer hij zit, wij ons een verblijven in dezelfde plaats, en dan wel gedurende de vier regenmaanden moeten voorstellen, terwijl de basreliefs waarop hij staande wordt afgebeeld, op zijne reizen doelen van de eene naar de andere verblijfplaats.

Pl. C. 169. Sjakyamoeni nabij den oever eener rivier, in zijne regterhand de vaas voor het verzamelen van giften, vóór hem vier aanzienlijke, in eerbiedige houding knielende mannen; de boomen en rotsblokken verplaatsen ons hier in een bosch. Indien de tweede der knielende mannen op het oorspronkelijk evenals in onze teekening, slangen tusschen het hoofdhaar draagt, dan zouden wij hier reeds aan een bezoek van- of eenen togt door een ver afgelegen land der Nagas kunnen denken.

Pl. CI. 171. Eene geheel zinnebeeldige vertegenwoordiging van het denkbeeld: Sjakyamoeni, als aanstaande volmaakte Boeddha, door goddelijke en magtige wezens gehuldigd. Op zijn lotuskussen trekt hij over de zee, welker oevers op eenen afstand door boomen en de conventioneele vormen van rotsen worden aangewezen. Regts van den beschouwer verheffen twee groote slangen of Nagas, de bewoners van den Oceaan, hare hoofden uit de diepte omhoog, links knielen op de golven drie der geesten, die het water bewonen, en in bakjes of schoteltjes de kostbaarheden van hun gebied aan den reizenden geestelijke aanbieden; terwijl eindelijk

door de wolken gedragen hemelgeesten, of vrome aardbewoners, maar die door boete, kastijding en onthouding eene bovennatuurlijke magt hebben verworven, hunne gaven als bloemen en kransen over Sjakyamoeni uitstorten. Onder die in de wolken zwevende personen ook twee vrome Brahmanen. Kransen, lotus- en andere bloemen dalen als een regen op en rondom den reiziger neder. Wat de kunstenaar met het halfkogelvormige voorwerp, nabij het strand links achter Sjakyamoeni, heeft gemeend, is ons nog niet duidelijk; maar voor het regt verstaan van de gedachte die in de geheele voorstelling ligt, is de verklaring van dat eene voorwerp geen vereischte. Zeker is, en men kan dit uit de teekening alleen reeds opmaken, dit basrelief in ontwerp en uitvoering een der fraaiste van alle die op Bôrô-Boedoer's wanden zijn bewaard gebleven, en kan het oorspronkelijke dan ook volgens bevoegde beoordeelaars de vergelijking met de beste voortbrengsels der Grieksche kunst ten volle doorstaan.

Pl. CII. 173. Sjakyamoeni in het rijk der magtige en woeste Nagas, hier wederom gekenmerkt door de slangen in het hoofdhaar. Op den voorgrond in het midden schijnen de golvende lijnen water aan te duiden; dan kan het geheel ons een eiland moeten vertegenwoordigen, met rotsen omzoomd en door de Nagas bewoond, die met eene menigte vlaggen de landingsplaats versierd, en eenen prachtigen troon met kussen ter eere van den vromen bezoeker in gereedheid hebben gebragt. Eene der vier vrouwen heeft zich aan den uitersten oever begeven, om den gast te begroeten. Deze laatste heeft ook hier weder de pot tot het inzamelen van giften in de regterhand; doch het lotuskussen, waarop hij anders geplaatst is, wordt thans verwisseld met een niet zeer duidelijk, maansikkelvormig voorwerp, waarin wij gaarne een bootje, of ander klein vaartuig zouden willen erkennen, indien het maar niet zoozeer in vorm afweek van alle vaartuigen, die wij elders op de basreliefs afgebeeld vinden.

Pl. CIII. 175. Sjakyamoeni heeft zich voor eenigen tijd in het land der Nagas gevestigd, en evenals altijd, eene in het bosch en de rotsen afgezonderde plaats uitgekozen. Links van hem zit een leeuw in eene rotsholte; aan zijne regterhand wordt hem door

drie voorname Nagavrouwen eerbiedige hulde gebragt. Ook hier moeten wij het tooneel der handeling ons aan den oever van een water voorstellen, blijkens de visschen in de nabijbeid dier vrouwen. De stroom waarin zij zwemmen schijnt uit de rotsen voort te komen, in wier nabijheid eene kunstmatig vervaardigde poort den toegang geeft tot eene afgesloten ruimte. Of de twee krokodillen of kaaimans boven op die poort eenige bepaalde beteekenis hebben, durven wij niet te beslissen.

Pl. CIV. 177. Sjakyamoeni is nog steeds in het Nagaland gevestigd, en zet het bekeeringswerk voort. De Nagakoning is met zijne hovelingen op eene rustbank, onder het lommer van eenen boom gezeten, in de nabijheid van de omheinde woning, waarin wij zijne vrouwen zien. Een drietal aanzienlijke bewoners hebben zich ook hier naar den oever van een water begeven, om den leeraar, die aan den anderen oever zich tusschen de rotsen en onder eenen boom heeft afgezonderd, hunne gaven te brengen.

Pl. CV. 179. Sjakyamoeni met zijne leerlingen die hem op zijne togten volgen, in een bosch. Uit de verhooging waarop zijne volgers staan of nederknielen, mogen wij opmaken dat hun reeds eenige meerdere waarde wordt toegeschreven. Klaarblijkelijk zijn zij in twee onderscheiden groepen afgedeeld. Wat de eigenlijke bedoeling is van het tafereel, is niet duidelijk. De regts van den leeraar knielende man schijnt in het lange gras een nest met jonge vogels ontdekt te hebben. Misschien ontleent Sjakyamoeni daaraan een onderwerp tot leering voor zijne volgers.

Pl. CVI. 181. Sjakyamoeni, nog altijd door vreemde landen zijnen togt voortzettende en gevolgd door zijne leerlingen, ontvangt de hulde van de aanzienlijke bewoners, die vooral door hun gevlochten hoofdkapsels zich kenmerken, en waaronder wij ook wederom mannen en vrouwen van het land der Nagas aanwezig zien. De hoofdgedachte hier wederom in beeldspraak uitgedrukt is: algemeene vereering van Sjakyamoeni, ook in verre vreemde landen en door hunne wilde en woeste bewoners, of in zulke landen, waar uitsluitend aan de goden van het Brahmaansche stelsel eer bewezen wordt. Op deze laatste doelen de zinnebeeldige teekens die als standaarden gedragen, meer bepaald tot Visjnoe gebragt

kunnen worden; de eerstgenoemde kenmerken zich wederom door de slangen in hunne haren. Beide groepen onderscheiden zich ook door den vorm van de wimpels of vlaggen, die zij achter zich in den grond geplant hebben. De bladslingers met tusschenhangende bloemen hebben ook hier eene geheel zinnebeeldige beteekenis.

Pl. CVII. 183. Eene geheel zinnebeeldige voorstelling. Zeven boomen, waarvan drie op den voorgrond, twee andere een weinig en de twee overige nog meer naar achteren verwijderd. Bij elken der drie eerstgenoemde boomen ter wederzijde een knielende of zittende persoon en een altaar, waaruit eene vlam omhoog rijst; vóór die boomen eene schelp met bloemen op een voetstuk, of eene kom met deksel. De boomen zijn niet aan de natuur ontleend, maar toch grootendeels uit bladeren en bloemen zaamgesteld, die in de natuur voorkomen; de stammen versierd met sjerpen en doekslingers. De takken loopen uit in geheel geopende lotusbloemen, hier en daar spruiten bloemen met uithangende zaadkorrels uit de takken voort, en aan elken boom ook op gelijke wijze twee klokjes met klepels. In het midden van de drie voorste boomen, als op de plaats van eer, op eene geopende lotusbloem een kistje met bol deksel, en daarop rustende eene rijk versierde vorstelijke muts of kroon. In twee der achterste boomen die grootendeels zigtbaar zijn gebleven, zijn die kroonen in vorm eenigszins gewijzigd en onmiddelijk op de lotusbloem geplaatst. De drie voorste en de twee daarop volgende boomen eindelijk zijn nog elk gekroond met eenen pajong of een zonnescherm, welks rand met doekslingeren versierd is. Bij den middelsten boom betuigen de twee personen, de een door zich neder te buigen, de ander met zaamgevouwen handen hunnen eerbied; de twee regts van den beschouwer, waarvan de een zit, de andere eene vrouw, die hare offergaaf in eene schaal aanbrengt, geknield is, schijnen in gesprek. Van de twee aan de linkerzijde, beiden knielende houdt de een eene vaas of flesch met (heilig Ganges) water, terwijl de andere uit eene schaal eenig reukwerk in de vlam schijnt te werpen.

Op de reeds bezigtigde tafereelen zijn ons enkele malen soort-

gelijke fantastische of mystische boomen voorgekomen, in het vervolg op de hoogere omgangen zullen wij hen uitsluitend ontmoeten. Zij doelen op de verhevenheid van des Boeddha's leer en vertegenwoordigen ons, zoowel den Bodhidroema of den heiligen vijgenboom, de ficus religiosa of waringie, waaronder Sjakyamoeni tot het volle Boeddhabewustzijn kwam, als ook de boomen in de hoogere, hemelsche verblijven, waar de Boeddhas, of liever de Bodhisattvas of toekomende Boeddhas vertoeven. Het getal van vijf boomen, die elk met een zonnescherm onderscheiden worden, kan zamenhangen met dat der vijf Anoepapadaka (ouderlooze) of Dhyani Boeddhas (de Boeddhas der beschouwing), die volgens de theïstische school der Nepaleezen door Adiboeddha geschapen werden, en hunne vijf Bodhisattvas. Wil men voor het geheele zevental gelijke onderscheiding aannemen, waarbij het scherm boven het verst verwijderde tweetal slechts door de overige bedekt wordt, dan kan elke boom een der zeven Manoesji of menschelijke Boeddha's vertegenwoordigen, van welke de drie eerste behooren tot tijdperken, die aan het tegenwoordige menschdom voorafgingen, de vier overige in het onze verschenen zijn, en Sjakyamoeni de vierde of laatste is [1]). Het hoofddenkbeeld dat ons op het basrelief verzinnelijkt wordt, is eene hulde aan de heilige Boeddhaboomen; zoo levert deze voorstelling eene goede inleiding op de volgende.

Pl. CVIII. 185. Sjakyamoeni op eenen, met een tapijt overdekten zetel op een lotuskussen, geheel in de gewone Boeddhahouding gezeten. Op de rugleuning van den zetel is een driezijdig vlak geplaatst, aan welks opgaande randen vlammen oprijzen; de boomtakken die zich regts en links daarneven nederbuigen, behooren tot den Bodhidroema, waaronder hij de waardigheid van den volkomen Boeddha bereikte. Een aanzienlijke man en eene vrouw met hun gevolg, dat zich evenals zij, door het kapsel als tot verschillende standen, of misschien wel tot verschillende rijken behoorende, onderscheidt, brengen hem hulde, en in de vóór hem staande vazen hunne offers. De vrouw heeft

1) E. Burnouf, *Introd. à l'Hist. du Buddh.*, p. 116, 117.

eenen waaijer in de hand, die tot verkoeling, maar gelijk ook thans nog het gebruik is, tot het aanwakkeren van de vlam kan dienen.

Pl. CIX. 187. Zinnebeeldige voorstelling van Sjakyamoeni's inwendigen strijd, onder den Bodhidroema, waarbij wij ons nu, evenals bij het onmiddelijk volgende basrelief, de hierboven aangehaalde overlevering herinneren, omtrent de pogingen waarmede Mara, de booze, den geloofsheld van diens goede voornemens wilde aftrekken, om daardoor de redding van het menschdom en de vernietiging van zijnen eigen invloed te voorkomen. Sjakyamoeni is op het punt, van onder den heiligen boom de volkomen waardigheid van den volkomen Boeddha te verwerven. Het lotuskussen is misschien hier weggelaten, omdat eerst na het gelukkig doorstaan van de hevige aanvallen, dat zinnebeeld van hooge voortreffelijkheid zijn deel wordt. Thans zit hij op een uit biezen gevlochten kussen, zeker wel doelende op de biezen waaruit hij zich onder den boom eene zitplaats had gespreid. Behalve de lichtschijf achter zijn hoofd is er eene tweede, veel grootere achter hem geplaatst, met parelrand omgeven en uit welker omtrek vlamachtige versiersels verrijzen. De boomtakken van den top langs den rand dier schijf nederdalende, vertegenwoordigen den heiligen boom. In de drie menschelijke monsters met klaauwen aan handen en voeten, die zijnen zetel moeten torschen, zien wij de booze magten, misschien ook de begeerlijkheden van het stof, door hem reeds overwonnen; regts en links zitten op den voorgrond eenige zijner volgelingen, mannen en vrouwen, die in slaap zijn gevallen of naar het schijnt, zonder deelneming blijven, terwijl hun meester zoo hevig wordt belaagd. Achter hen en uit de hoogte wordt Sjakyamoeni van alle zijden door Mara's legermagten bestookt; zwaarden, bogen, blaaspijpen met vergiftige pijlen, rotsblokken, spiesen en ruwe boomtakken zijn de wapens zijner bestrijders, waaronder wij als zinnebeelden van woedende driften ook, regts van den beschouwer twee uitgeteerde, geheel naakte menschen zien; een dezer laatste tracht in zijne woede den opgesperden mond met beide handen als van een te scheuren. Nog bevinden zich onder de vijanden twee goden op

den nek hunner dienaars gedragen, de een met twee en twintig, de ander met veertien armen, met bogen en pijlen, zwaarden, dolken, werpschijven, steenen, bijlen, spiesen, schichten en andere vernielingswerktuigen gewapend. Maar hunne aanvallen vermogen niets, en de punten van de talrijke afgeschoten pijlen veranderen in bloemen, terwijl de werpschijven als bloemen rondom hem nedervallen. De verklaring ligt niet verre, dat wij hier ook eene toespeling mogen zien op de tegenkanting en vervolging, die later Boeddha's volgelingen van de onderscheidene Brahmaansche sekten, maar vooral van de vereerders van Visjnoe, Siva en Krisjna hebben moeten dulden. Onder de verschillende wapens van den god aan de regterzijde van Sjakyamoeni, verdient het wapen in de vierde regterhand van het hoofd af gerekend, misschien onze bijzondere opmerkzaamheid; wij meenen er eenen steenen beitel of eene soort van wigge in te erkennen, zoo als die bij alle volken in het eerste tijdperk van hunnen onbeschaafden toestand, als werk- en wapentuig gebezigd worden, en in velerlei vormen ook op Java veelvuldig voorkomen. Van het zwaard in de eerste regterhand nabij het hoofd, is slechts de greep met de pareerstang uitgehouwen, daar voor het lemmet geene plaats overbleef.

Pl. CX. 189. Sjakyamoeni, altijd op zijnen zetel, doch thans wederom op het lotuskussen, de rugleuning en de lichtschijf achter zijn hoofd niet slechts met boomtakken, maar ook met bloemen getooid, en altijd voorgesteld zooals hij zich onder den Bodhidroema heeft afgezonderd, wederstaat de verzoekingen hem door de Apsaras, de schoone dochters van Mara bereid, die door dans en muziek hem willen afleiden. Het dansende paar aan Sjakyamoeni's linkerzijde rigt zijne passen naar de muziek, die, onder aanvoering van eenen ouden Brahmaan, door eenige vrouwen op metalen slaginstrumenten en eenen man op een drietal handtrommen wordt uitgevoerd. Eene der Apsaras is, ondanks zichzelve, gedwongen om den lof te verkondigen van hem dien zij belaagt. Aan de regterzijde vertegenwoordigt ons een, onder eenen boom op een kussen zittende vorstelijk persoon met zijnen vrouwenstoet, de vereerders en vrienden van den meester.

Pl. CXI. 191. De strijd is gelukkig volstreden, Sjakyamoeni heeft de volkomen overwinning behaald, hij is de volmaakte Boeddha geworden. De aanzienlijke aardbewoners en de hemelgeesten door wolken gedragen, of vrome boetelingen die eene bovennatuurlijke magt verkregen hebben, brengen hem geschenken van eetwaren en bloemen en bewijzen hem godsdienstige eer. De twee versierde en fantastische boomen, met de daarbij op voetstukken liggende schelpen met bloemen, doelen op zijne verheerlijking.

Pl. CXI. 193. Nieuwe huldiging van den verheerlijkte, door een tiental aanzienlijke personen, waarschijnlijk allen vrouwen, die hem spijzen en bloemen komen aanbieden. De voorste vrouw aan zijne linkerzijde heeft eenen kandelaar of een klein altaartje met oprijzende vlam in hare regter- en eenen vuurwaaijer in hare linkerhand. In de lotuskussens en de pajongs met afhangende sjerpen die boven de vrouwen zweven, zien wij eene toespeling op hare voortreffelijkheid, gebleken door haren eerbied voor den meester, en die haar aanspraak geeft om na het tegenwoordige leven tot eenen meer verheven staat op te klimmen. Er ontbreekt dan wel een der lotuskussens, maar zonder de evenredigheid te breken, was daarvoor geene plaats; misschien wordt het door de losse zwevende bloemen, boven ter wederzijde van de bloemtakken om den troonhemel, vervangen. Eene andere opvatting, dat die ledige lotuskussens zouden doelen op de vernederde en van hunne zitplaatsen afgestorte Brahmaansche godenbeelden, komt ons niet waarschijnlijk voor.

Pl. CXIII. 195. Wederom eene hulde, door vorsten en andere aanzienlijke personen aan Sjakyamoeni gebragt.

Pl. CXIII. 197. Sjakyamoeni, dien wij nu verder met den naam van den Boeddha mogen aanduiden, ontvangt de hulde van aanzienlijke personen, wier haarvlechting en kapsel op de bewoners van eene andere landstreek, maar ook op de leden van eenen bepaalden stand of eener kaste kunnen wijzen. In de nevens hem geplaatste bloemstaanders kunnen wij eene poging van den kunstenaar opmerken, om de offergeschenken in kostbaarheid en waarde steeds vermeerderende voor te stellen.

Pl. CXV. 199. De Boeddha verlaat zijnen zetel onder den Bodhidroema en begeeft zich met zijn gevolg op reis. De boomen regts van den troon zijn die van het woud, waarin hij zich bij Bodhimanda had afgezonderd. Het spreekt van zelf dat die zetel, om de heiligheid door den leeraar verkregen, steeds prachtig en met zinnebeeldige versiersels voorzien wordt afgebeeld, met al die wijzigingen in vormen, die de kunstenaar wenschelijk achtte. De twee staande leeuwen onder de zitting en de twee opspringende onder de rugleuning, doelen op den bijnaam Sjakyasinga, of den leeuw uit het Sjakya geslacht, dien hij als Sjoeddhodana's zoon gevoerd had. Natuurlijk is ook zijn ledigstaande zetel een voorwerp van vereering, die hier door eenen daarnevens zittenden persoon, met een klein vlammend altaar of eenen kandelaar wordt aangeboden.

Pl. CXVI. 201. De Boeddha op zijnen togt ingekeerd in eene plaats in het land der Nagas, ontvangt ook van de bewoners offers en eerbewijzen. Onder de aangebragte geschenken schijnt door den voorsten der staande mannen een groote, toeslaande waaijer gedragen te worden, zooals die op sommige eilanden onzer Oost-Indische bezittingen nog in gebruik zijn. Of het spelende kind, op het hoofd van den, nevens des Boeddha's lotuskussen liggenden olifant, hier met eene zinnebeeldige beteekenis is aangebragt, durven wij niet stellig verzekeren, maar wij achten het mogelijk.

Pl. CXVII. 203. Hij trekt wederom verder, met zijne volgelingen, waaronder aanzienlijke mannen, en komt bij geleerde en vrome Brahmanen, die hij in hunne afgezonderde plaats in het bosch ontmoet en aan wie hij zijne leer verkondigt.

Pl. CXVIII. 205. Wederom vertoeft hij op eene bepaalde plaats en is het voorwerp van de hulde der aanzienlijke inwoners, ook van Brahmanen.

Pl. CXIX. 207. Gelijksoortige, evenwel gewijzigde voorstelling als op het voorgaande tafereel, doch het kapsel van den Boeddha gewijzigd en het hoofd zonder de lichtschijf.

Pl. CXX. 209. De Boeddha zijne volgelingen op de plaats waar hij zich ophoudt onderrigtende in zijne leer. De boomen

en rotsen plaatsen steeds het tooneel der handeling in eene afgezonderde plaats in een bosch.

Pl. CXXI. 211. Ook hier ontvangt hij de hulde van aanzienlijke bewoners van den omtrek. Gelijk op 207, Pl. CXIX de twee boomtakken op den Bodhidroema doelden, zoo wijzen de bloemen die op 209, Pl. CXX boven den Boeddha zweven, de zinnebeeldige bloem- en loverversiering met het zonnescherm op het hier behandelde basrelief, zooals ook de linten en het niet genoeg afgewerkte en daardoor onduidelijke zonnescherm op het volgende, op de hooge voortreffelijkheid van den leeraar, die ons op de meeste dezer tafereelen, klaarblijkelijk als betoogende dus als onderrigt gevende in zijne leer, wordt voorgesteld.

Pl. CXXII. 213. De Boeddha verkondigt zijne leer; hemelgeesten op de wolken gedragen brengen hem geschenken, terwijl bloemen uit de hoogte nevens hem nederdalen.

Pl. CXXIII. 215. De Boeddha predikende voor vorstelijke personen, die hem met hun gevolg komen bezoeken. Het zonnescherm met den vliegenjager achter zijnen zetel zijn de teekens zijner vorstelijke waardigheid, en worden, benevens den paauwenveerenwaaijer, met gelijke beteekenis achter de aanzienlijke bezoekers nagedragen.

Pl. CXXIV. 217. Op nieuw zich op reis begeven hebbende, zet hij zijne prediking op andere plaatsen voort; thans geschiedt dit in de nabijheid van eenen tempel. Het lotuskussen is hier, misschien door eene onnaauwkeurigheid van den kunstenaar, wederom achterwege gebleven.

Pl. CXXV. 219. De Boeddha, wien hier het zonnescherm zelfs door eenen aanzienlijken persoon wordt nagedragen, is thans in een woud gekomen, en predikt aan een drietal mannen van den geringen stand.

Pl. CXXVI. 221. Hij vestigt zich gedurende eenigen tijd in het land der Nagas, waar zijne leer algemeenen ingang vindt en hij zelf met allerlei geschenken wordt vereerd. Zelfs is een inwoner van het Nagaland de drager van zijn zonnescherm met den vliegenjager.

Pl. CXXVII. 223. De Boeddha predikt op zijnen troonzetel

in eene soort van pendopo zittende, voor eenige mannen en vrouwen, die hem eenen aanzienlijken voorraad geschenken hebben aangebragt. Op eenen afstand schijnt een gebouw (een tempel?) aan te wijzen, dat de leeraar zich thans in eene stad bevindt.

Pl. CXXVIII. 225. De Boeddha is, gevolgd door eenen inwoner van het Nagaland als zijnen dienaar, wederom naar eene andere streek weggereisd, waar hij door de inwoners van beiderlei sekse met eerbetoon en geschenken ontvangen wordt, en men hem eenen kostbaren zetel in gereedheid heeft gebragt. De twee leeuwen vóór den zetel, de liggende olifanten en de boven op hun hoofd zittende leeuwen aan de rugleuning zijn ook hier wederom in zinnebeeldige beteekenis aangebragt Op den top van de leuning schijnt een groote lichtschijf met afwaaijende linten of sjerpen te rusten.

Pl. CXXIX. 227. De Boeddha wederom leerende voor eene talrijke schaar van toehoorders en toehoorderessen, die hem allerlei geschenken brengen. Het is alsof een der eerstgenoemden met eenen kwast uit een kommetje de leuning van den zetel bestrijkt. Welligt doelt dit op de gele kleurstof, waarmede als blijk van vereering de beelden dikwerf plegen bestreken te worden.

Pl. CXXX. 229. Hij is op reis naar Benares, om aldaar zijne vijf oude, te Oeroevilva van hem afgeweken leerlingen op te zoeken, en heeft zich in een pontje naar den anderen oever van den Ganges begeven, terwijl zijne volgelingen, waarbij een paar Brahmanen, achterblijven en hem nastaren.

Pl. CXXXI. 231. Bij Benares aangekomen wordt hij met alle voorkomendheid ontvangen en verneemt, dat zijne vroegere gezellen zich in de nabijheid gevestigd hebben. In het gebouw links van den beschouwer, met den wachter onder de galerij, zouden wij eer eene voorraadsschuur dan eene woning of eenen tempel meenen te zien, in ieder geval kan het ons op de nabijheid eener groote stad wijzen.

Pl. CXXXII. 233. De Boeddha komt bij zijne vijf vroegere leerlingen, die zijne leer aannemen en nu voor goed zijne volgelingen worden.

Pl. CXXXIII. 235. Wederom heeft de Boeddha zich op eene

vaste plaats gevestigd, om te prediken. Wij zien hem hier denkelijk in een der voor hem en zijne leerlingen aangelegde buitenverblijven. Onder zijne toehoorders meenen wij, in de vijf het digst bij hem gezeten Bhiksjoes de vijf zooeven genoemde Brahmaansche boetelingen te herkennen, maar die nu de kleeding en haardragt der Boeddhageestelijken hebben aangenomen.

Pl. CXXXIV. 237. Het is als of de ontwerper van het beeldhouwwerk der Bôrô-Boedoer basreliefs, eene afwijkende overlevering volgende, de bekeering der vijf oud-leerlingen, als eene laatste handeling, eene hoogste overwinning van den leeraar heeft beschouwd. Op het thans voor ons liggende basrelief wordt ons op eene zinnebeeldige wijs des Boeddha's dood, of zijn ingaan in den Nirvana afgebeeld. Op een lotuskussen, nu niet meer door eenen zetel, maar op lotusbladeren gedragen, zit de Boeddha in de houding van de diepste wegzinking in gedachten, of liever van volkomen bewusteloosheid. Overal in zijnen omtrek rijzen heilige lotusbloemen uit den grond op. Twee Bhiksjoes wasschen hem met gewijd water uit den heiligen Ganges, dat zij uit watervazen over hem uitstorten, drie andere Bhiksjoes brengen offers aan, en zelfs de bewoners van het Nagaland, misschien wel de Nagas of slangengeesten zelven betuigen hunnen eerbied, terwijl een hunner zijn zonnescherm draagt, en daardoor als tot des Boeddha's gevolg behoorende zich kenmerkt.

Pl. CXXXV. 239. De Boeddha in den Nirvana ingegaan, wordt door de aanzienlijken op aarde links van hem gezeten, door de Bhiksjoes of geestelijke bedelmonniken aan zijne regterhand, en door de hemelgeesten met geschenken gehuldigd. Een der Bhiksjoes, het naast bij hem gezeten schijnt in een lontaarblad, dat hij in de linkerhand houdt, te lezen.

TWEEDE OMGANG; ACHTERWAND, ONDERSTE REEKS.

Nadat wij onze omwandeling langs de vier zijden van dezen omgang volbragt en daarbij al de tafereelen bezigtigd hebben, die de bovenste reeks der tegen den achterwand uitgebeitelde basreliefs ons biedt, willen wij ook aan de onderste reeks onze aandacht wijden, en daarbij dezelfde volgorde wederom in acht nemen. Wij beginnen dus aan den oostelijken ingang en vervolgen linksaf onze wandeling, totdat wij van den noordelijken gevel wederom tot den ingang op den oostelijken, en aldaar tot het laatste der honderd veertien van de vroegere honderd twintig, thans nog over en zigtbaar gebleven basreliefs zullen genaderd zijn.

Niet onnatuurlijk is het vermoeden, dat wij in deze tweede reeks, óf eene voorstelling van het vervolg op des Boeddha's geschiedenis, óf gebeurtenissen met die geschiedenis in verband, zullen kunnen aantreffen; misschien ook meer uitvoerige of gewijzigde voorstellingen van bijzonderheden uit zijn leven, of uit overleveringen die afwijken van de bronnen, welke bij het ontwerp voor de bovenste reeks geraadpleegd werden. Wij vinden ons echter in die verwachting teleurgesteld. Wij kunnen tusschen het laatste basrelief van de bovenste en het eerste van de onderste reeks, geen het minste verband vinden; en schijnt er hier en daar al eenige mogelijkheid, om tusschen enkele der boven elkander staande tafereelen uit de beide reeksen eenig verband aan te nemen, dan verliezen wij toch al zeer spoedig den draad die ons leiden moest. Zelfs ontbreekt de aaneenschakeling die ons, in de onderscheidene en elkander opvolgende tafereelen der benedenste reeks zelve, eene doorloopende geschiedenis zou kunnen doen herkennen, en is ons bij slechts weinige duidelijk,

dat en hoe zij tot elkander in eenige regtstreeksche betrekking staan. Wij willen die basreliefs vlugtig in oogenschouw nemen, en slechts bij enkele wat langer vertoeven, wanneer zij ons eenige aanmerkenswaardige bijzonderheden bieden. De bezigtiging van de bovenste reeks heeft ons voor het overige genoeg omtrent den aard der voorstellingen, die wij op Bôrô-Boedoers wanden ontmoeten, ingelicht, om het onnoodig te maken, dat wij telkens en bij hernieuwing in eene verklarende beschrijving treden, wanneer gelijksoortige tooneelen en in dezelfde beteekenis, die wij vroeger reeds herhaalde malen ontmoet hebben, wederkeeren. De basreliefs der tweede of benedenste reeks liggen voor ons op de Pll. XVI tot CXXXV, en zijn in hunne volgorde met de even getallen gemerkt.

Pl. XVI. 2. Een vorst en zijne echtgenoot in eenen pendopo bij hun paleis gezeten, ontvangen de hulde van een aantal aanzienlijke personen waaronder krijgslieden van rang; pisangblad, zonnescherm, vliegenjager en groote paauwenveerenwaaijers getuigen dat de bezoekers tot de aanzienlijke kaste behooren.

Pl. XVII. 4. Een aanzienlijk man met zijn gevolg, waaronder een krijgsman. Vóór hem uit loopt, wankelend en op eenen stok steunend, een bejaard man met een zonderling werktuig, in vorm wel wat gelijkende op de bij ons gebruikelijke dookijzers, in de regterhand; allen bewegen zich in de rigting naar eene rotsachtige plek in het woud, waarin een paar hinden rustig nederliggen.

Pl. XVIII. 6, en XIX. 8. Welligt bestaat er tusschen deze twee basreliefs eenig regtstreeksch verband. Op beide schijnen zonder afscheidingen, achtervolgende toestanden van dezelfde hoofdpersonen afgebeeld te zijn. Op het eerste zit regts van den beschouwer, een met boog en pijl gewapend krijger, terwijl vóór hem een Nagavereerder, kenbaar door de slangen in zijn hoofdtooisel, in smeekende houding nederknielt; de links daarop volgende groep toont ons dienzelfden krijger nevens eenen vijver met lotusbloemen, en midden daarin den Nagavereerder met het hoofd op de regterhand en slapende. Het is als of de wachter, vermurwd door het lot van den man die zijn medelijden inriep,

dezen in dien vijver eene schuilplaats heeft verleend. Vervolgens zien wij, altijd in het bosch, eenen ouden man, in kleeding wel wat gelijkende op dien man met het vreemde werktuig op het vorige basrelief, hurkende bij eenen grooten bak of steen, waarop hij een hoog opbrandend vuur van stukken hout heeft ontstoken. In eene vierde groep zien wij welligt, ofschoon het kapsel eenigszins verschilt, denzelfden man berigt brengende aan- of de bevelen vragende van eenen aanzienlijken persoon, die in eenen pendopo gezeten is.

Op Pl. XIX. 8 zien wij eene menigte Naga-aanbidders; regts een hunner vorsten of hoofden met zijne vrouw, hunne bevelen gevende aan twee hunner nevens den pendopo zittende dienaars, die aan de andere zijde van het basrelief de geschenken van hunne meesters aan eenen Indischen vorst komen aanbieden. De gesloten lotusbloem in de hand van den aanzienlijken man bij den vorst, mag hier wel doelen op diens geloof aan de ware leer, zoodat wij hier aan een gezantschap van de ongeloovigen, niet tot de Boeddhaleer bekeerde stammen aan eenen Brahmaanschen of Boeddhistischen vorst, mogen denken.

Pl. XX. 10. Een Brahmaansche boeteling of bedelaar, kenbaar aan zijn gevlochten haar, volkomen naakten toestand, vermagerd uiterlijk, zit in de plaats zijner afzondering; op eenigen afstand vóór hem zijn leerling. Een weinig verder staat eene vrouw bij eenen vijver met lotusplanten, en daarboven zijn als wegzwevende een zestal vrouwen afgebeeld, waarvan drie door haar kapsel welligt haren meer aanzienlijken rang verraden. Of wij hier weder denzelfden vijver van zooeven terugzien, durven wij niet te beslissen.

Pl. XXI. 12. Een aanzienlijk man met zijn gevolg ontvangt hulde, misschien wel eene boodschap hem overgebragt door twee dienaren van eene op eenigen afstand staande vrouw van rang. Achter het gevolg een troep krijgslieden met zwaarden en kleine schilden gewapend, en wier aanvoerder door zijn gebaar zijne verwondering schijnt te kennen te geven.

Pl. XXII. 14. Een vorst in zijnen pendopo waarnevens zijn gevolg, in onderhoud met eenen Brahmaan, in wiens gevolg zich

vier aanzienlijke gewapende mannen bevinden. De sabelschede van eenen dier mannen schijnt, even als dit ook nu nog op vele eilanden van onzen archipel het geval is, van twee bladen hout vervaardigd, die met bamboesbanden te zaam gebonden zijn.

Pl. XXIII. 16. Onderhoud van eenen vorst met eene vorstin in het paleis dezer laatste, wier twee vrouwelijke bedienden in de nabijheid staan. Het talrijke gevolg van den vorst, waaronder ook gewapenden, zit met al de onderscheidingsteekenen van waardigheid en hoogen rang, aan de andere zijde van het paleis. De vier achter hem staande personen, die zich door hun eenvoudig hoofddeksel van de overigen onderscheiden, hebben, zeker wel met eenige zinnebeeldige beteekenis lotusbloemen in de handen.

Pl. XXIV. 18. Een vorst zit vergezeld van zijne dienaren onder eenen boom; een vijftal reuzen, of booze geesten met woest opkrullende lokken, groote knevels, uitstekende slagtanden, en bijzonder groote ringen of versierde schijven in de ooren, brengen hem hunne hulde. Hun gevolg achter hen zittende of nog aankomende draagt de geschenken, die hier bestaan in eene schilderij, eene gesloten schaal, eenen grooten schotel met eene vorstelijke kroon, eenen koker pijlen en ander wapentuig en voorwerpen in eene groote mand met deksel.

Pl. XXV. 20. Een vorst met zijne vrouw en twee dienaren in zijne woning gezeten, geeft gehoor aan- en is in levendig onderhoud met een zestal mannen, welligt Brahmaansche geleerden. Op eenigen afstand onder het lommer een troep gewapende mannen, met eenen aanzienlijken persoon aan hun hoofd en de gewone teekens van waardigheid nevens hen geplaatst. Onder de gewapenden een der woeste geesten of reuzen, als die van het voorgaande basrelief, doch die hier als ondergeschikte den vliegenjager draagt.

Pl. XXVI. 22. Bij eenen tempel zitten vijf personen en achter hen staan vijf gewapenden in levendig onderhoud; vóór hen staat eene gesloten groote vaas met offergaven. Eene vorstin daalt daarboven op eene wolk in vrij snelle beweging neder, of verwijdert zich schuins naar boven, als kwam zij uit den tempel; vier papegaaijen vliegen haar na. In eene der wolken ziet

men eene lotusplant, terwijl lotusbloemen uit de hoogte op en bij de vaas nedervallen.

Pl. XXVII. 24. Een vorst in zijn paleis ontvangt bezoek en geschenken van eenen anderen vorst, wiens gevolg uit een aantal zeer aanzienlijke mannen bestaat, waaronder vele gewapenden en denkelijk ook zijn Poerohita of huispriester. Achter den eerstgenoemden vorst staan eenige personen uit zijnen hofstoet, met de tegengeschenken die voor den hoogen bezoeker bestemd zijn.

Pl. XXVIII. 26. Onderhoud van eenen vorst met eene vorstin, in het paleis dezer laatste, wier dienares nevens haren zetel knielt. Bij het gevolg van den vorst een olifant waarop deze den togt gedaan heeft.

Pl. XXIX. 28. Een aanzienlijk en door de lichtschijf als heilig gekenmerkt vorst in zijn paleis, met nederhurkende man en vrouw uit zijnen hofstoet. Ter wederzijde van het paleis zijne lijfwacht en gevolg met twee olifanten, waarvan de een eenen zetel met kussen draagt. Waarschijnlijk is de oude man links van den tempel een geleerd en beroemd geestelijke, die welligt den vorst tot eenen togt komt afhalen.

Pl. XXX. 30. Een vorst, misschien wel die van het voorgaand basrelief, doch dan zonder de lichtschijf, in eene afgezonderde plaats in het woud in levendig gesprek met eenen Brahmaanschen boeteling, wiens ligchaam de blijken draagt van lange en strenge onthouding; achter dezen nog drie andere, minder voorname boetelingen, doch die eenen heupdoek om de lendenen schijnen te hebben, terwijl de eerstgenoemde slechts eenen kleinen gordel met een zakje draagt en verder geheel naakt is. Achter de boetelingen een vijver met lotusplanten.

Pl. XXXI. 32. Dit basrelief mag onder de fraaiste van Bôrô-Boedoer eene eerste plaats bekleeden, zoowel om de smaakvolle zamenstelling der groepen, als om de levendige beweging en de lieve vormen der waterdragende vrouwen. Rondom eenen vijver, waarin lotusbloemen groeijen en vogels zich verlustigen, zijn een negental vrouwen verzameld, om in vazen en kannen van verschillende vormen water te scheppen en naar eenen tempel in de

nabijheid te dragen. Een vorst, misschien wel die van het voorgaande basrelief, zit op eenigen afstand onder eenen boom en onderhoudt zich met eene der vrouwen, die voor hem nedergeknield, hem hare vaas met water schijnt aangeboden te hebben.

Pl. XXXII. 34. Een wedstrijd of proef van kracht en behendigheid in het behandelen van den boog, in tegenwoordigheid van eenen vorst, hier wederom met de lichtschijf achter het hoofd en op eene soort van hooge bank of tafel gezeten, waaraan de voetkolommen ontbreken, of die anders gedragen moet worden door zijne drie daaronder zittende dienaars. Vóór hem eenige andere dienaars, waarvan een het zonnescherm draagt, een ander hem met gevouwen handen iets schijnt te komen aankondigen, misschien wel betrekkelijk de handeling, die wij ons als op eenen eenigszins verwijderden afstand moeten voorstellen en waarbij de boogschutter de hoofdpersoon is; zoodat de plaatsen der handelingen hier van elkander worden gescheiden door de, misschien wel met eenige geheime of zinnebeeldige beteekenis op den voorgrond opgerigte kolossale knods, welker steel op eene lotusbloem rust. De boogschutter, ook een vorstelijk persoon, is op het punt om zijne pijl in de rigting van zeven op den achtergrond staande klapper- of kokosboomen af te schieten, de twee voorste uit de groep van zeven nabij zittende personen, houden andere pijlen voor hem in gereedheid.

Pl. XXXIII. 36. Ook hier meenen wij op hetzelfde basrelief twee onderscheiden handelingen te moeten zien, die door den zinnebeeldigen standaard met de gevleugelde schelp en affladderende linten van elkander worden gescheiden. Regts van den beschouwer, een vorst op zijnen troonzetel, achter hem op een kussen eene zijner vrouwen. De vorst schijnt eenen vóór hem zittenden man eene aalmoes in de uitgestrekte handen te werpen. Op de andere helft van het basrelief dezelfde vorst, rijk versierd met een drietal halsketenen, staande bij eenen pendopo met zeven vorstelijke vrouwen, wier dienaressen in de nabijheid zitten.

Pl. XXXIV. 38. Een vorstelijk paar in den pendopo, twee hunner dienaren, twee paarden en hun olifant daarnevens. Vóór het paar, dat evenwel niet veel aandacht aan die verlustiging

schijnt te schenken, maakt eene danseres hare passen en bewegingen op het maatgeluid van een elftal mannen en vrouwen, die op fluiten, eenen handtrom en klankbekers met steelen, een muziekstuk uitvoeren.

Pl. XXXV. 40. Een vorstelijk paar met gevolg en hunnen olifant, deelt geschenken uit van bloemen, kleedingstukken (de vrouw schijnt althans een kleedingstuk op den linkerarm te dragen) spijzen enz. aan onderscheidene behoeftigen, waaronder welligt eenige Brahmanenleerlingen.

Pl. XXXVI. 42. Het vorstelijke paar in zijne woning gezeten en door zijn gevolg met de gewone waardigheidsteekens, waaronder thans weder den groote waaijer van pauwenveêren, omringd, ontvangt het bezoek van eene vorstin, wier dienaressen geschenken aandragen.

Pl. XXXVII. 44. Een vorstelijk paar in het prachtigste gedeelte van zijn paleis gezeten, ontvangt eenige personen van aanzienlijken stand, misschien wel afgezanten van eenen vorst, die eene geschilderde beeltenis van eenen Boedhistischen koning of eenen koninklijken Bodhisattva als geschenk komen aanbieden. De olifant met zijnen kornak op den achtergrond kondigt aan, dat de reis over land is geschied.

Pl. XXXVIII. 46. Een gelijksoortig tafereel als het voorgaande, maar waarbij het afbeeldsel eener vrome vorstin en, naar het op eenigen afstand zich bevindend vaartuig te oordeelen, door een gezantschap van eenig overzeesch land, ten geschenke wordt overgebragt. De bemanning van het schip houdt zich onledig met vischvangst.

Pl. XXXIX. 48. Een vorstelijk paar in het paleis; het gevolg in een nevenvertrek links, en twee aanzienlijke bezoekers in het vertrek regts; het gevolg van laatstgemelden wacht onder het lommer van eenen boom buiten het gebouw.

Pl. XL. 50. Een tempel, waarin op een altaar een vuur brandt, terwijl een vorst met het bidsnoer in den hand daarnevens zijne godsdienstige pligten zit te vervullen. De ruimte rondom den tempel is met boomen beplant, en door eene omheining van paalwerk ingesloten. Een klein poortgebouwtje leidt

tot het binnenste van den tempel, en een grooter poortgebouw in het wijkende gedeelte van de omrastering, geeft den toegang van buiten tot den tempeltuin. Men zou zich vergissen, wanneer men de voortzetting van de wijkende zijde der omrastering, voor eene soort van toren of spits boven het poortgebouw aanzag. Het gevolg van den vorst wacht op hem buiten dit poortgebouw, terwijl een paar zijner dienaren offergaven aanbrengen.

Pl. XLI. 52. Een, blijkens de lichtschijf heilige boeteling, doch geen Brahmaan, in de plaats zijner afzondering tusschen de rotsen in het woud, waar echter de wilde dieren en de vogels hem huldigen, wordt door eene vrome aanzienlijke vrouw met hare gezellinnen en dienaars bezocht. Zijn dienaar nabij den toegang tot zijne afzonderingsplaats gezeten, ontvangt de naderende vrouwen in eerbiedige houding. Eene dier vrouwen houdt eenen sierlijken waaijer in de regterhand.

Pl. XLII. 54. Gelijk wij op Pl. XL. 50 eenen vorst zagen, zoo zien wij hier eene vorstin, die in den tempel hare reukoffergaven brengt; de vrouwen uit haar gevolg dragen spijs- en bloemoffers aan en zitten of staan met de lijfwacht in de open ruimte buiten den tempel.

Pl. XLIII. 56. Een vorstelijk paar legt met zijn ongewapend en gewapend gevolg, waarbij een olifant en een paard, een bezoek af bij eenen in zijne woning zittenden vorst.

Pl. XLIV. 58. Een vorstelijk paar in eene zaal van het paleis, of misschien in den pendopo bij het op eenigen afstand staande paleis, in gezellig onderhoud. Hun gevolg als gewoonlijk neven het gebouw.

Pl. XLV. 60. Een vorstelijk paar met zijn mannelijk en vrouwelijk gevolg, legt een bezoek af bij een ander vorstelijk paar in zijn paleis, waartoe ook de oude man, misschien wel de Poerohita en de drie bij hem zittende personen schijnen te behooren.

Pl. XLVI. 62. Een aanzienlijk echtpaar in een vertrek zijner woning, ontvangt van een paar aankomende vrouwen bloemgeschenken, en laat tegelijk aan het volk, mannen en vrouwen, zakken met geschenken uitdeelen.

Pl. XLVII. 64. Aan eene vorstin in haar paleis gezeten wor-

den vele geschenken aangebragt, terwijl de vorst van zijne zijde op eenigen afstand van het paleis aan het volk geschenken uitdeelt, die zijne dienaars aandragen.

Pl. XLVIII. 66. Eene in de reeks der voorgaande en volgende tafereelen zeer vreemde voorstelling. Eene gewapende bende, waarbij de olifant en de ruiter ons wel geheele krijgskorpsen zullen vertegenwoordigen, en waarbij zeer aanzienlijke personen zich bevinden, rukt aan met alles behalve vriendschappelijke bedoelingen, op een met paalwerk omgeven paleis of eene stad. Een paar vogels vliegen verschrikt op van de bovenste verdieping van het poortgebouw, tegen welks benedenmuur een persoon slapende schijnt te leunen. Wij hebben dus hier eenen nachtelijken aanval, waarbij de hoofdpersoon, een vorst, op eene draagbank met handboomen door een groot aantal dienaren gedragen wordt.

Pl. XLIX. 68. Wederom meenen wij hier de voorstelling van twee elkander opvolgende handelingen te moeten erkennen. In twee eenzame plaatsen tusschen rotsen in het woud, zitten een Boeddhistisch geestelijke of een Bhiksjoe, regts van den beschouwer en een Brahmaansch boeteling, links; zij schijnen beurtelings elkander een bezoek te brengen; de Brahmaan is met den Bhiksjoe in gesprek, terwijl laatstgemelde bij het bezoek dat hij den Brahmaan brengt, dezen water uit zijne kruik aanbiedt. Het geringe verschil van kleeding en versiering bij beide personen levert geen overwegend bezwaar tegen deze opvatting.

Pl. L. 70. Een vorstelijk paar met hun jong kind in den pendopo gezeten en omringd van het vrouwelijk gevolg, ontvangt een bezoek van eenen anderen vorstelijken persoon.

Pl. LI. 72. Het vorstelijke paar, insgelijks met hun kind, dat hier wederom het hoofd met eenen doek met uitstekende tippen bedekt heeft, en met gevolg in een open vertrek gezeten, is in onderhoud met eenige krijgslieden; misschien moeten wij in den voorsten, die hooger dan de overige zit, eenen bevelhebber herkennen, die der wereld vaarwel heeft gezegd en tot een beschouwend leven van afzondering is overgegaan.

Pl. LII. 74. De vorst, gevolgd door eenen aanzienlijken dienaar die eene kroon in de handen draagt, komt uit zijn lust-

verblijf, hier door het met eene heining omperkt gebouw aangewezen, en gaat hulde bewijzen, aan eenen man, die, waarschijnlijk tot de kaste der krijgslieden behoorende en van aanzienlijke afkomst, tot den geestelijken stand is overgegaan. De overdekte zetel en de waardigheidteekens van het gewapende gevolg pleiten voor het aanzien van den boeteling, welligt denzelfden persoon, met wien zich de vorst op het voorgaande tafereel onderhoudt.

Pl. LIII. 76. Twee vorstelijke personen op éénen troonzetel in eenen pendopo gezeten, ontvangen een bezoek van eenen anderen jongen vorst, met wien zij een levendig gesprek voeren. Een der lieden tot het gevolg van den bezoeker behoorende, houdt den olifantshaak op den schouder. De olifant bij het gevolg aan de andere zijde van het tafereel, kan eenen der op den troonzetel zittende vorsten naar deze vereenigingsplaats hebben overgebragt.

Pl. LIV. 78. Een vorst in zijn buitenverblijf bij zijn vrouwelijk gevolg, ontvangt geschenken, die hem van eenen anderen vorst worden aangeboden. Een gedeelte van diens gevolg zit onder het voorportaal der galerij te wachten. Welk het voorwerp is, dat wij op het dak van dat portaal zien staan, is ons niet duidelijk, misschien heeft het slechts eene zinnebeeldige beteekenis; in vorm heeft het wel eenige gelijkenis met eene soort van opgehangen trommels, waarvan men zich nog heden in de Japansche tempels bedient.

Pl. LV. 80. Een vorst, die echter nu niet meer als op de laatste voorafgaande tafereelen, met de lichtschijf achter het hoofd onderscheiden is, komt met zijn gewapend gevolg in eene eenzame plaats in het woud, waar twee Brahmaansche geestelijken zich in de lucht verheffen, of uit de hoogte nederdalen. Wij vermoeden het eerste en zien dan in den half knielenden man met gevouwen handen onder eenen boom, hunnen dienaar of volgeling.

Pl. LVI. 81. De vorst met zijn gevolg ontmoet of bezoekt eenige landlieden, bezig met het zamenbinden en wegdragen van hunnen tot bundels zaamgebonden padi-oogst. De gebaren van den vorst schijnen eene plotselinge verwondering aan te duiden.

Zou hij misschien de eenige van de aanwezigen zijn, die de uit de wolken nederhangende boombladeren en padibundels bemerkt, en daaruit een voorteeken van eenen rijken oogst zich ziet geven?

Pl. LVII. 84. Er kan, zoo onze zoo even vermelde opvatting juist is, wederom eenig verband bespeurd worden tusschen het laatst voorgaande en de twee daarop volgende basreliefs. Op het thans voor ons liggende tafereel zien wij met den vorst, thans weder op eenen troonzetel in een gebouw gezeten, hoe een aantal kleedingstukken uit de wolken nedervallen, en door de bevolking met blijde verrassing opgevangen worden.

Pl. LVIII. 86. Uit groote potten in de wolken gedragen, storten bloemen en, naar het schijnt ook kostbare versiersels neder, die door het volk in schalen en op de handen opgevangen, ook aan den vorst aangeboden worden.

Pl. LIX. 88. Bij eene letterlijke opvatting dezer voorstelling zouden wij ook hier wederom in verlegenheid komen. Een vorst, ook hier met de lichtschijf onderscheiden en door eenen talrijken gewapenden stoet gevolgd, begeeft zich naar eene plaats, waar eene, naar kleeding en versierselen te oordeelen aanzienlijke vrouw op een galoppeerend paard, dat echter misschien slechts stijgert, wegrijdt; nevens haar een met de achterpooten nog knielende olifant; achter haar twee dienaars, waarvan de eene het zonnescherm draagt. Het wiel op een lotuskussen en daarnevens een ander lotuskussen, waarop een ander onbekend voorwerp, alles in de lucht zwevende, versterken het vermoeden dat wij hier aan eene of andere beeldspraak moeten denken.

Pl. LX. 90. Een vorst, misschien met eenen zijner naaste vorstelijke verwanten en in gezelschap van zijnen vrouwenstoet, onderhoudt zich met eenen priester of geestelijken geleerde, wiens volgelingen met olifant en paard buiten den pendopo zitten te wachten.

Pl. LXI. 92. Twee heilige vorsten in eenen pendopo in ernstig gesprek. Aan de eene zijde op eene verheven zitplaats, vijf aanzienlijke personen in eerbiedige houding; boven hen zweven bloemen in de lucht. Verder op, bij eenen zinnebeeldigen boom twee zittende dienaars; aan de andere zijde van den pendopo een

aantal personen die huldebewijzen en geschenken aanbrengen.

Pl. LXII. 94. Wederom eene vreemde voorstelling tusschen de overige. Twee vijandelijke benden die elkander bestrijden, de eene met pijl en boog, sabels en schilden, de andere slechts van deze laatste wapens voorzien; bij elke dezer twee benden een zittend beeld met het zwaard tegen den regterschouder rustende, blijkbaar als hoofdpersoon, ofschoon bij de ééne bende, regts van den beschouwer vorstelijke, althans blijkens hun hoofdkapsel zeer aanzienlijke personen aan den strijd deelnemen. De beiden zooeven bedoelde zittende mannen, hebben in hunne houding veel gelijkenis met Boeddhistische beelden. Misschien is het niet te gewaagd om te onderstellen, dat ons hier de strijd van meeningen tusschen verschillende godsdienstige sekten wordt voorgehouden.

Pl. LXIII. 96. Een vorst met zijne vrouw in zijn paleis, van lieden van verschillenden stand eerbewijs ontvangende.

Pl. LXIV. 98. Gelijksoortig tafereel, doch waarbij het huldebetoon van lieden van aanzienlijker stand schijnt te komen; een hunner is dan ook in een nevenvertrek van het paleis toegelaten. Links van het paleis ziet men, door eene half geopende deur in een vertrekje, eenen bijna geheel naakten man, met hoog boven het hoofd tegen elkander opgestoken handen; waarschijnlijk eenen boeteling. Aan de linkerzijde van den beschouwer staat een met de lichtschijf gekenmerkt vorst, in gesprek naar het schijnt zich regts wendende tot eenen of meer personen, die echter op het basrelief niet meer konden worden opgenomen.

Pl. LXV. 100. Een vorstelijk paar, nevens een tempeltje, in de daartoe behoorende en met eene omheining afgeperkte ruimte, ter wederzijde van eene schaal gezeten, waarop eene bolronde vaas geplaatst is, waarschijnlijk met een overblijfsel of ondersteld overblijfsel van eenen Boeddha, waaraan zij hulde bewijzen. Hun gevolg, waaronder vrouwen die geschenken dragen, bevindt zich buiten het afgesloten tempelterrein.

Pl. LXVI. 102. Een vorst met de lichtschijf onderscheiden, zit met eene zijner vrouwen, zijn nog jong kind en twee bedienden in zijn paleis, en wordt door de twee boven de kolommen steigerende Singas als tot de krijgerskaste behoorende gekenmerkt;

zijne lijfwacht bevindt zich links van het paleis. Aan de andere zijde, in een gedeelte van den lusthof, zit in de onmiddelijke nabijheid van het paleis, nog een gedeelte van het gevolg en schijnt in onderhoud over kunstvoorwerpen, die door eenige werklieden vervaardigd en aangedragen worden. Een werkman is bezig om met eene aks een stuk hout te behouwen; twee nevens hem zittende werklieden hebben, de een een mes, de ander eene stift, misschien wel eenen holbeitel, in de hand, de laatste tevens een vogeltje met menschenhoofd, zeker wel het voortbrengsel hunner nijverheid. Achter hen staat een man, vermoedelijk de meester der werklieden, tusschen twee zijner gezellen, waarvan een op een blad twee geheel afgewerkte vogeltjes en een kommetje naar het paleis draagt. Een der dienaren daarbinnen heeft zulk een vogeltje in de handen, en een tweede zien wij in de uitgestrekte regterhand van den vorst, op wiens gelaat, maar meer nog op dat zijner vrouw en van het kind, belangstelling en ingenomenheid met het kunstgewrocht duidelijk blijken.

Pl. LXVII. 104. Een vorstelijk persoon ligt in eene eenzame rotsachtige plaats in een woud, aan den oever van eene zee of rivier slapende; nevens hem zit eene vrouw, die hem door het in Indië zoo geliefde drukken en wrijven der spieren, het zoogenaamde pietjieten, in slaap heeft gebragt. Een reus of booze geest houdt op eenigen afstand de wacht. Links van den slapende komen, over het water en boven de boomen, een met een zwaard gewapend man en eene vrouw naar de eenzame plaats heenzweven; misschien moeten zij ons eenen droom die den slaper bezig houdt, aanschouwelijk maken.

Pl. LXVIII. 106. Vóór eene op het water loopende vorstin, verschijnen op eene droge plek aan den oever, een zevental mannen, waarvan de oudste in smeekende houding nederhurkt. Op eenen afstand zien wij een schip met zijne bemanning, waartoe de zooeven vermelde smeekelingen wel zullen behooren.

Pl. LXIX. 108. Eene aanzienlijke vrouw zit in haar paleis met eene harer dienaressen, vier andere zitten en staan bij het gebouw, dat door eene omheining van paalwerk omringd is. Daarbuiten een groot huis in twee verdiepingen; in de benedenste ver-

dieping zijn een aantal mannen, en onder hen ook eene vrouw, in kennelijk beschonken toestand, enkele reeds in slaap gevallen. In de tweede verdieping zitten, regts van den aanschouwer, twee personen slapende of in zorgvolle houding; aan de andere zijde zijn twee andere personen, man en vrouw, de eerste met een zwaard in de linkerhand, op de wolken gedragen juist in dat bovenvertrek aangekomen. Ter wederzijde van het huis zitten, elk onder eenen boom, twee personen in de kleeding der Bhiksjoes of Boeddhaleerlingen. Misschien wel met een beeldsprakig doel en om eene tegenstelling te leveren, tusschen een leven van matigheid en onthouding en de ongebondenheid van feestgelag. De vrouw in het paleis is klaarblijkelijk in diep gepeins verzonken.

Pl. LXX. 110. Een vorst, met de lichtschijf achter het hoofd, zit met eene zijner vrouwen en een drietal vrouwelijke bedienden in eenen pendopo, en verleent gehoor aan een tiental lieden van den min aanzienlijken stand; dit laatste schijnt uit hunne kleeding te blijken, zoodat wij het in hunne nabijheid geplaatste zonnescherm en den paauwenvederenwaaijer, de teekens van hoogere waardigheid, welligt moeten beschouwen als geschenken die den vorst worden aangeboden.

Pl. LXXI. 112. Eene vorstin op haren troon heeft een aantal personen in hare tegenwoordigheid toegelaten; onder dat gezelschap, schijnbaar uit lieden van minderen stand bestaande, bevinden zich twee kooplieden met een groot juk, waaraan eene schaal tot het afwegen van waren is opgehangen. Of wij in den vogel, die in het eene bekken der schaal staat, eenig kunstvoortbrengsel moeten erkennen, dan wel aannemen dat levende vogels bij het gewigt werden verkocht, durven wij niet te beslissen.

Pl. LXXI. 114. Een vorst met lichtschijf achter het hoofd en ook door zijne houding gekenmerkt, als tot eenen zekeren trap van Boeddhaheiligheid opgeklommen, zit met den regtervoet op een voetbankje steunende, als betoogende op eenen troon; ter wederzijde staan en zitten een aantal toehoorders, waaronder vele vorstelijke personen, in eerbiedige houding.

Pl. LXXIII. 116. Een vorstenpaar, de vorst met de lichtschijf, ontvangt van eene menigte lieden, waarvan zich de meeste door

de groote rollen in hunne ooren, als tot een vreemd volk behoorende schijnen te kenmerken, geschenken en huldebetoon. Welligt zijn deze afgezanten van eenen magtigen vreemden gebieder. De houding van de twee mannen die te zamen eene zware vaas torschen, verdient hier wel eenigen lof.

Pl. LXXIV. 118. Een vorst met zijn gevolg, misschien wel dezelfde dien wij op het voorgaande tafereel zagen, legt een bezoek af, of verschijnt op de plaats waar zich een reuzenkoning met zijne volgelingen bevindt. De vorst, die een volger is der ware Boeddhaleer, staat in rustige houding met den linkerarm steunende op eenen stut met kussen; de bloemen in zijne handen vertegenwoordigen de ware leer. De reuzenkoning schijnt hier zelf als een, in eenzame afzondering levende boeteling voorgesteld te zijn, en het brandende altaar te doelen op de hulde die hij den Boeddhistischen vorst bewijzen wil.

Pl. LXXV. 120. Een heilige Boedhistische vorst in een nisgebouwtje gezeten, ontvangt een bezoek van eenen anderen heiligen Boedhistischen vorst, die met twee personen uit zijn gevolg, op eenen troon met zonnescherm als troonhemel, in zijne nabijheid gezeten is. Beide hoofdpersonen zijn in levendig onderhoud. Een zevental aanzienlijke personen brengen hulde aan den eerstgenoemden der beide vorsten.

Pl. LXXVI. 122. Een vorst ontvangt in zijn paleis het bezoek van eene vorstin, wier dienares en verder gevolg, alsmede de olifant waarop zij zich tot hem begeven heeft, buiten het paleis ter regterzijde, evenals het gevolg van den vorst aan de linkerzijde van het paleis, zich bevinden.

Pl. LXXVII. 124. Een vorstelijk paar, misschien wel hetzelfde dat wij zooeven zagen, in afzondering in eene eenzame plek in het woud, aan den oever van eenen stroom. Links van den beschouwer knielt een aanzienlijk man neder met gevouwen handen vóór eenen vorst, die met zijne linkerhand eene afwijzende beweging schijnt te maken en in zijne regterhand een werktuig houdt, dat wel eenigszins op eenen priester- of tooverstaf schijnt te gelijken. Nevens hem hurkt als zijn dienaar een wilde, wiens woest haar wel eenen vreemden landaard verraadt. Welk verband er

bestaat tusschen beide groepen op dit basrelief, is ons niet duidelijk.

Pl. LXXVIII. 126. Een vorstelijk paar een bezoek afleggende bij eenen heiligen vorst in eene open zaal van het paleis, waarbij twee lieden uit zijne lijfwacht zitten, terwijl het gevolg van de bezoekers aan de andere zijde der plaats op zijne meesters wacht.

Pl. LXXIX. 128. Een vorstelijk paar in zijn paleis, hulde ontvangende van het volk.

Pl. LXXX. 130. Een vorst tusschen zijne twee vrouwen in zijn paleis gezeten, ontvangt allerlei geschenken, waaronder eene schilderij, misschien wel met eene Boeddhabeeltenis.

Pl. LXXXI. 132. Een vorstelijk paar in den pendopo gezeten, ontvangt eenen grooten voorraad geschenken, naar het schijnt alle eetwaren, reukwerken enz., in een groot aantal vazen vóór hen nedergezet.

Pl. LXXXII. 134. Het vorstelijk paar geschenken ontvangende van een vijftal aanzienlijke lieden, die de geschenken van hun gevolg overnemen.

Pl. LXXXIII. 136. Gelijksoortige voorstelling als de voorgaande; doch de hoofdpersonen die hunne hulde komen bieden zijn hier slechts ten getale van drie, het rad op den staf achter een hunner is het zinnebeeld van de goede wet.

Pl. LXXXIV. 138. Het vorstelijk paar wederom van een vijftal aanzienlijke personen met hun gevolg, hulde en geschenken ontvangende.

Pl. LXXXV. 140. Een plegtige optogt, waarbij, met aanzienlijke begeleiding en gevolg, een man op eenen zetel op eenen olifant gezeten, een groot opgerold voorwerp op de handen draagt. De man komt in hoofdkapsel en gelaatstrekken overeen met de dienaars, die in het laatstvoorgaande basrelief de geschenken dragen. Misschien moeten wij wel hier aan een geschenk van zeer groote waarde denken, dat daarom op den olifant wordt overgebragt.

Pl. LXXXVI. 142. Een vorst tusschen twee zijner vrouwen gezeten, verleent gehoor aan aanzienlijk gezelschap.

Pl. LXXXVII. 144. Een vorst in zijn statievertrek in onder-

houd met eenen Bodhisattva of aanstaanden Boeddha. Bij het portaal van het paleis zitten een aantal aanzienlijke personen, misschien wel het gevolg van den Bodhisattva voorstellende.

Pl. XCI. 152. Tusschen dat basrelief en het voorgaande, ontbreken een drietal, die bedolven of te veel beschadigd waren. Op het hier vóór ons liggende zien wij wederom een vorstelijk paar in onderhoud; hun gevolg bevindt zich ter wederzijde van het gebouw waarin zij gezeten zijn, terwijl wij regts van den beschouwer de groote rol zien, die op een vroeger basrelief, n. 140, Pl. LXXXV, op eenen olifant werd vervoerd.

Pl. XCII. 154. Een vorst in onderhoud met eenen Boeddha in eenen fraaijen pendopo. Twee zeer aanzienlijke mannen met hnn gevolg schijnen zich naar den pendopo begeven te hebben, om den Boeddha hunne hulde te brengen.

Pl. XCIII. 156. Een vorst en eene vorstin elk in hun paleis, onderhouden zich met- of geven hunne bevelen aan aanzienlijke personen uit hun gevolg; regts van den beschouwer wordt door drie personen hulde aan eenen Boeddha, in diens plaats van afzondering in het bosch, betoond.

Pl. XCIV. 158. Een vorst en eene vorstin, elk wederom afzonderlijk in hun paleis in onderhoud met aanzienlijke lieden.

Pl. XCV. 160. Een vorstelijk paar in gesprek in hun paleis of hunnen pendopo, op de eene helft van het tafereel; op de andere helft, onder eenen hoogen troonhemel, twee bolvormige vazen op lotuskussens, die op een gezamelijk voetstuk geplaatst zijn. Boven op die vazen, die rondom met doekslingeringen zijn versierd en hoogstwaarschijnlijk Boeddhaoverblijfsels bevatten, zijn naar het schijnt kandelaars met vlammend licht geplaatst. Ter wederzijde zitten personen in eerbiedige houding.

Pl. XCVI. 162. Wederom twee afzonderlijke handelingen op één basrelief vereenigd. Links van den beschouwer brengen drie aanzienlijke lieden hulde aan eenen Bodhisattva of eenen Boeddha. Aan de regterzijde wordt een aanzienlijk man op eene draagbaar door een aantal koelies naar eenen tempel of een paleis gedragen, terwijl de teekenen van waardigheid hem door zijn gevolg worden nagebragt.

Pl. XCVII. 164. Misschien hangt dit tafereel zamen met het voorgaande, en moeten wij het toeschrijven aan het huldebetoon dáár afgebeeld, dat hier een vorstelijk paar in zijnen pendopo bij het paleis gezeten, aanschouwen mag, hoe rijke gaven, ringen en andere kostbaarheden uit groote vazen uit de wolken op het volk worden uitgestort. Dit laatste is ook druk in de weer, om de nederstroomende schatten op te vangen en te verzamelen; op den voorgrond hebben eenigen daarmede reeds een bootje beladen.

Pl. XCVIII. 166. Huldebetoon aan Boeddhaoverblijfselen, die hier wederom in eene bolvormige vaas besloten zijn. Van het voetstuk, waarop het lotuskussen met de vaas geplaatst is, rijzen aan de vier hoeken vlammen met reukwerk omhoog; links van de vaas brengt eene rijk gekleede vrouw een ander brandend reukoffer, waarvan zij de vlam met den waaijer of het scherm in de linkerhand opwakkert. Achter haar knielen hare dienaressen, terwijl nog een weinig verder andere personen uit haar gevolg handtrommen, misschien ook bekkens slaan. Aan de andere zijde brengt een Brahmaan of ander geestelijke, bloemen of vruchten aan en knielt achter hem zijn gevolg, dat uit aanzienlijke lieden bestaat en waarnevens standaarden met zinnebeeldige beteekenis geplaatst zijn. Op twee dier standaarden zien wij de schelp, een der toevoegsels van Visjnoe, ofschoon hier waarschijnlijk niet met dien god in betrekking.

Pl. XCIX. 168. Een vorst, vergezeld van eenen zijner aanzienlijke volgelingen, heeft zijn paleis verlaten, om aan eenige landlieden en hunne gezinnen liefdegaven uit te reiken. Merkwaardig is het kapsel van eenen dier lieden. De man links van den beschouwer, in eene half zittende, of liever eene vallende houding, draagt eenen bundel padi aan eenen stok op den schouder.

Pl. C. 170. Wederom huldebetoon aan eene vaas met Boeddhaoverblijfsels, door eenen vorst regts en eenen Brahmaan links van de vaas. Van beide zijden brengt het gevolg de offergaven aan.

Pl. CI. 172. Een schip dat eenigszins in gevaar schijnt te verkeeren, daar het door den wind in de hoog opbruischende baren naar de branding wordt gedreven. Een der schepelingen heeft

zich op het ondergedeelte van het roer vastgeklemd. Aan den wal deelt een vorstelijk paar van een kind vergezeld, gaven uit aan twee oudere en vier jongere lieden, misschien wel de schepelingen die er in geslaagd zijn, om den vasten wal te bereiken. Op eenigen afstand zien wij eene woning op palen gebouwd, zooals die nu nog in onze Oost-Indische bezittingen in gebruik zijn.

Pl. CII. 174. Een vorst met mannelijk en vrouwelijk gevolg begeeft zich naar eenen tempel en is tot de poort van de omheining genaderd; binnen die omheining en bij den tempel een geestelijke, die zijnen mantel in elkander gevouwen op zijnen schouder heeft gelegd, en een man uit het gevolg van den vorst, die tot den geestelijke het woord schijnt te rigten.

Pl. CIII. 176. Wederom een schip als op 172. Pl. CI, doch naar het schijnt niet in eenig gevaar verkeerende. Aan den wal vijf Brahmanen of misschien Brahmanenleerlingen, aan eenen beroemden Brahmaan die in eenen pendopo zit, hunne hulde brengende.

Pl. CIV. 178 hangt zamen met het volgend basrelief. Een vorstelijk persoon is met zijne gezellen in een eenzaam woud, bij eenen rotsachtigen rivieroever gekomen en wordt getroffen door de muziek van een paar hemelsche vrouwelijke Ghandarvas (wezens half vrouw half vogel), waarvan de eene op een snareninstrument het gezang der andere begeleidt.

Pl. CV. 180. Vertoont ons dezelfde handelende personen, de vorst zit in eerbiedige houding tusschen de rotsen bij de twee Ghandarvas, terwijl zijne drie gezellen op eenen afstand op hem wachten.

Pl. CVI. 182. Een vorst met twee zijner vrouwen, onder eenen pendopo nabij het paleis gezeten, ontvangt vreemde bezoekers, die met hun gevolg, op eenen olifant en twee paarden tot hem zijn overgekomen.

Pl. CVII. 184. Wederom ontvangst van eenen aanzienlijken bezoeker met diens gevolg, bij eenen vorst en zijne twee vrouwen.

Pl. CVIII. 186. Een aanzienlijk persoon zich met zijne gezellen en den Poerohita, of huispriester, benevens zijn gewapend gevolg, door een woud, misschien wel op jagt begevende.

Pl. CIX. 188. Een vorst en zijne vrouw in hunnen pendopo in vertrouwelijk onderhoud; hun gevolg nevens het gebouw. Vreemd is de maansikkelvormige figuur achter het hoofd van den vorst. Aan een Sivaïstisch teeken valt hier moeijelijk te denken, terwijl de vorm te regelmatig is, om er de tippen van eenen hoofddoek in terug te vinden. Misschien heeft de kunstenaar eene lichtschijf achter het hoofd willen beitelen, en werd die slechts gedeeltelijk afgewerkt.

Pl. CX. 190. Eene, tusschen al de overige zeer vreemde voorstelling. Eenige kinderen baden zich of spelen in eenen ondiepen stroom, een hunner loopt met uitgestrekte armen naar eenen persoon in de nabijheid, twee andere zijn reeds door hunne moeders opgenomen. Een kind draagt den hoofddoek met de achter het hoofd omgebogen en opwaarts uitstekende tippen. Op den oever draait een man zijn ligchaam als dansende, terwijl daarnevens een gewapende staat en een man met het zonnescherm.

Pl. CXI. 192. Eene vorstin met de lichtschijf achter het hoofd als een heilige gekenmerkt, geeft in haar paleis gehoor aan eenen persoon, wiens kleeding geen hoogen stand aanduidt, doch die evenwel, blijkens zijn talrijk buiten de omheining van het paleis onder een afdak wachtend gevolg, iemand van eenigen rang schijnt te zijn, welligt een geestelijke.

Pl. CXII. 194. Onderhoud tusschen eenen Boeddhistischen vorst vergezeld van zijn gewapend gevolg, en een Nagaopperhoofd bij diens verblijf in een woud nevens een water, welks boorden met lotusbloemen bezet zijn.

Pl. CXIII. 196. Een vorst met eene zijner vrouwen in zijn paleis of pendopo gezeten, onderhoudt zich met eenige lieden die daar buiten zitten. Buiten den ringmuur van den lusthof der vorstelijke woning zitten een zevental mannen en vrouwen, die onder hunnen ouderen aanvoerder op onderscheiden klankinstrumenten muziek maken.

Pl. CXIV. 198. Een vorst met zijn gewapend gevolg is tot een bosch genaderd, waarboven twee hemelgeesten op de wolken gedragen heenzweven.

Pl. CXV. 200. Wederom een vorst in zijnen pendopo nabij

zijn paleis, gehoor verleenende aan eenen aanzienlijken Brahmaan, wiens hooge rang door zijne verhevene zitplaats, gevolg, waardigheidsteekens en ook door den olifant, waarop hij zijnen togt deed, wordt aangeduid.

Pl. CXVI. 202. Eene aanzienlijke vrouw in eene zaal van het paleis in onderhoud met eenen man van rang; regts en links van het paleis het vrouwelijk gevolg van de eene en de gewapende wacht van den anderen.

Pl. CXVII. 204. In het midden een Bhiksjoe, of misschien liever een Bhodisattva of toekomstige Boeddha, in een woud, onder een luchtig zamengesteld afdak gezeten, regts en links aanzienlijke personen die hem hulde brengen. Op eenigen afstand zit, insgelijks in eene in het woud afgezonderde plaats, eene aanzienlijke vrouw met de lichtschijf achter het hoofd.

Pl. CXXI. 212. Tusschen dit en het voorgaande basrelief ontbreken er wederom drie, die met puin bedekt of vernield waren; ook van het voor ons liggende tafereel is het grootste gedeelte verloren gegaan.

Pl. CXXII. 214. Eene woning van twee verdiepingen; de zeven zakken boven op het dak geplaatst, doelen welligt op den rijkdom van den bezitter of doen hem als handelaar kennen. Links van de woning staat eene andere meer eenvoudige, waarbij eenig lijnwaad hangt en eene vrouw bezig is om voor twee mannen in eene schaal eenige waren af te wegen. Een bejaard man op zijnen stok leunende, misschien wel een bedelend geestelijke, staat een weinig achter hen. Aan de tegenovergestelde zijde van het tafereel komt een dienaar eenen aanzienlijken persoon, wien een ander van minderen rang vergezelt, eerbiedig begroeten, hem misschien eene boodschap brengen of van hem orders ontvangen.

Pl. CXXIII. 216. Twee schepen op zee met volle zeilen landwaarts stevenende. Oogenschijnlijk wordt de aandacht der schepelingen door eenig voorval zeer bezig gehouden. Of de man die zich aan den uitlegger van het eene schip geklemd houdt, over boord gevallen zijnde zich alzoo poogt te redden, dan wel of hij aan de windzijde het schip alzoo tegen te sterke overhelling moet behoeden, is onzeker. Aan den oever zien wij eenen vorstelijken

persoon, in tegenwoordigheid van- of ontmoeting met drie vorstinnen, en eene harer dienaressen.

Pl. CXXIV. 218. Een vorst, welligt dezelfde als die van het voorgaande tafereel, doch hier met de lichtschijf achter het hoofd, in gesprek als leerende, met eene menigte vrouwen die in het woud in eerbiedige houding nederzitten.

Pl. CXXV. 220. Dezelfde vorst, doch zonder de lichtschijf (die echter welligt op dat gedeelte van het basrelief door beschadiging verloren is gegaan), in een woud in onderhoud met een aantal vrouwen.

Pl. CXXVI. 222. Een vorst met zijnen dienaar in eene eenzame plaats in het woud, ontvangt geschenken en huldebetoon van een aantal vrouwen. Onder deze is er eene die haar loshangend hoofdhaar wederom schijnt op te binden; misschien wel ontdeed zij zich van eenig sieraad, dat zij voor den hoofdpersoon der voorstelling als gave bestemde.

Pl. CXXVII. 224. In eene met eene omrastering afgesloten plaats, eenen lusthof, zit een vorst op eenen zetel, vergezeld van zijne zes vrouwelijke dienaressen, waarvan twee meer in zijne onmiddelijke nabijheid en met hem in onderhoud. Op eenen afstand onder eenen zinnebeeldigen boom zitten twee vrouwelijke Ghandarvas, de eene met een snareninstrument, de andere met eenen klankbeker. Bij de poort van de omrastering zit een wachter, tot wien een aanzienlijk persoon het woord rigt; een weinig verder verwijderd tusschen de boomen, staat een ander, insgelijks aanzienlijk persoon, die met de regterhand een rad op zijn hoofd houdt; waarschijnlijk doelt dit laatste wederom op het rad der wet of der ware leer.

Pl. CXXVIII. 226. Een vorst op zijnen troon, waaronder de leeuw op het Singageslacht uit de krijgerskaste wijst, terwijl zijne houding hem doet kennen als tot eene zekere hoogte van Boedhawaarde verheven; nevens hem staat eene zijner dienaressen. Regts eenige personen van onderscheiden rang en stand, links een aantal vrouwen, die allen naar zijne leering hooren en hem geschenken en hulde bieden.

Pl. CXXIX. 228. Een vorst te paard zich met zijn gevolg

naar een woud ter jagt begevende. Of de drietandsvorm van het stokje dat hij in zijne regterhand houdt, als een Sivaïstische toevoegsel beschouwd moet worden en dus hier eene zinnebeeldige beteekenis heeft, durven wij niet te beslissen.

Pl. CXXX. 230. Een vorst met de lichtschijf achter het hoofd, omringd van zijne vrouwelijke dienaressen, ontvangt aanzienlijke gasten met hun gevolg.

Pl. CXXXI. 232. Een vorst, doch nu zonder de lichtschijf in zijnen pendopo op eenen troon gezeten en van twee dienaressen vergezeld, ontvangt geschenken van eenen bejaarden man en eene daarnevens staande vrouw, beiden van rang blijkens den grooten paauwenveêrenwaaijer dien een bediende achter hen omhoog houdt. Op eenigen afstand zitten op eene verhooging, drie aan drie, zes vorstelijke personen onder twee boomen; drie hunner zijn in betoogende, de overige in eene luisterende, eerbiedige houding voorgesteld.

Pl. CXXXII. 234. Een vorst met zijn gevolg op weg, ontmoet een gezelschap van zes andere vorstelijke personen, misschien wel dezelfde waarvan wij zooeven gewaagden.

Pl. CXXXIII. 236. Een vorst met de lichtschijf op zijnen troon, waarnevens twee dienaressen uit zijn gevolg, gezeten in den pendopo, waarnevens twee vrouwen, de eene met eenen lotusstengel, de andere met een geschenk, misschien eene toebereide spijs op eenen platten schotel. In de nabijheid bevinden zich in eenen pendopo zeven aanzienlijke, misschien ook wel vorstelijke personen, waarvan twee in betoogende houding; de overige eerbiedig toeluisterende.

Pl. CXXXIV. 238. Een vorst, in tegenwoordigheid van een achttal andere vorstelijke personen, in hevige beweging en sterke krachtsinspanning eenen boog spannende. Vóór hem eenige zijner dienaars.

Pl. CXXXV. 240. Een vorst en eene vorstin met hun talrijk gevolg, dat allerlei geschenken en offergaven, waaronder vooral veldvruchten en bloemen aandraagt, betuigen hulde bij eene groote, versierde kogelvormige vaas, waarin Boeddhaoverblijfsels bevat of ondersteld worden. De vaas gedekt met een zonnescherm

en staande op een lotuskussen, is op een voetstuk onder eenen troonhemel geplaatst.

Hier hebben wij onze tweede omwandeling ten einde gebragt en konden ons daarbij overtuigen, dat de tafereelen van de benedenste reeks ons geen vervolg leveren op die der bovenste; en dat, al mogten enkele van de voorstellingen der eerstgenoemde tusschen die der bovenste nu en dan zich kunnen laten invoegen, dit toch echter alleen het geval kan zijn, waar die voorstellingen door hare algemeene beteekenis en toevallig gelijkvormigen inhoud, met die der bovenste reeks, des noods zonder stoornis, konden verwisseld worden. Wil men echter de pogingen tot het geregeld tusscheninvoegen voortzetten dan stuit men terstond op de onmogelijkheid. Verheerlijking van Boeddhas, van Boeddhistische vorsten en vorstinnen, leveren steeds het hoofdonderwerp, maar niet zóó, dat zij op de doorloopende geschiedenis van eenen of meer hoofdpersonen kunnen te huis gebragt worden. Zelfs schijnt de draad die de tafereelen der benedenste reeks alleen onderling verbindt, geheel te ontbreken, al is het dat enkele elkander-opvolgende of in elkanders nabijheid staande basreliefs in onmiskenbare betrekking tot eene zelfde gebeurtenis staan.

Men heeft de meening geopperd, dat wij in deze benedenste reeks voorstellingen konden zien uit heldendichten vóór den tijd van den Boeddha, wiens levensgeschiedenis op de bovenste reeks is afgebeeld; of ook gebeurtenissen betrekkelijk op de onderscheiden Boeddha's, die aan Sjakyamoeni zijn voorafgegaan. Op de basreliefs tegen de voorwanden der vier omgangen zouden wij dan tooneelen uit den Brahmaanschen voortijd aanschouwen; terwijl op de achterwanden van de drie laatste omgangen, de geschiedenissen van Boeddha's leer, na zijnen ingang in den Nirvana, die van de onderscheidene Synodes, der voornaamste vorsten die de verspreiding der Boeddhaleer bevorderd hebben, van den togt naar Langka enz. ons zouden afgebeeld zijn.

Met betrekking tot de benedenste reeks van den tweeden omgang kunnen wij het hier zooeven vermelde gevoelen niet tot het onze maken. Eigenlijk gezegde Boeddhas, met al de hun toekomende, en wij mogen zeggen onmisbare kenmerken en toevoeg-

selen, ontmoeten wij slechts tweemalen, en dan in zulk eene onmiddelijke nabijheid, dat wij in die twee beelden slechts eenen en dezelfden Boeddha kunnen erkennen, Pl. XCII. 154 en XCIII. 156; terwijl drie basreliefs verder, Pl. XCVI. 162, nog een Boeddhistische leeraar voorkomt, in kleeding en houding den leerenden Boeddha gelijkvormig, doch door het haarkapsel zich geheel en al van laatstgemelde onderscheidende. Ditzelfde is het geval met den Boeddhistischen leeraar op 68 Pl. XLIX en 144 Pl. CXXXVII, waar wij wel eenen Bikhsjoe of Boeddhistischen bedelaar, boeteling of geestelijke, maar niet eenen Boeddha zelven, althans geene voorstelling van den volmaakten Boeddha kunnen zien. Daardoor vervalt de gedachte aan eene geschiedenis der vroegere Boeddha's, die vóór het wereldtijdperk waarin Sjakyamoeni verschenen is, dezen ten getale van drie zijn voorafgegaan.

Voorstellingen van gebeurtenissen uit heldendichten vóór Sjakyamoeni's tijd zouden welligt onder de tafereelen der benedenste reeks gevonden kunnen worden; maar daartoe zouden ons die gebeurtenissen eerst bekend moeten zijn, en dan nog is het zeer te betwijfelen, of zij ons hier een aaneengeschakeld geheel zouden kunnen leveren. Tooneelen uit de geschiedenis van des Boeddha's voorvaders uit het Sjakyageslacht zouden ook gepaste onderwerpen voor de basreliefs der benedenreeks en onder de tafereelen van des Boeddhas levensgeschiedenis zelve hebben kunnen bieden. Want dat koninklijk geslacht der Sjakyas klom, volgens de overleveringen op tot een duizelend ver verleden. Ixvakoe, het stamhoofd, had 82000 nakomelingen, waarvan Gajasena, Sjoeddhodana's grootvader, de laatste was. Waarschijnlijk hadden de Sjakyas hunne huispriesters en leeraars, of Poerohitas, uit het geslacht van Gotama, eenen Risji uit den oudsten tijd [1]) en was het daarom dat zij diens geslachtsnaam hadden aangenomen; Boeddha noemde zich zelf Sjramana-Gaoetama of den kluizenaar uit het Gotamiedengeslacht. Zeker konden de talrijke leden van zulk een aanzienlijk vorstenhuis en de feiten in de overleveringen aan hunne namen verbonden, eenen overvloed van onder-

1) Zie Lassen, *Ind. Alterthumsk.* II. 66, 67; Barthélemy St.-Hilaire, *du Bouddh.* p. 31.

werpen leveren voor den beitel des kunstenaars. Maar wij kunnen diergelijke feiten en personen in de basreliefs niet wedervinden, wanneer zij ons niet eerst van elders bekend zijn geworden. Bovendien komen althans twee Boeddhas of liever tweemaal een Boeddha, op de benedenste reeks voor en driemalen een Boeddha-Bhiksjoe, die moeijelijk in de geschiedenissen vóór Sjakyamoeni eene plaats kunnen vinden; ook kunnen de menigvuldige voorstellingen van hulde aan Boeddhaoverblijfselen betoond, niet wel gerijmd worden met eenen tijd waarin de Boeddha nog niet geboren was. Aan de drie vroegere Boeddhas toch van het toen loopende wereldtijdperk kunnen wij hier niet denken; de geschiedenis van het Sjakyageslacht viel niet in hunnen tijd. Wij zouden bij tafereelen uit die geschiedenis ons uitsluitend, of althans dikwerf, de goden van het Brahmanenpantheon, en wat op hunne vereering betrekking had, hebben zien voorstellen. Integendeel waar wij tooneelen hebben van godsdienstige handelingen, dan behooren zij uitsluitend tot den Boeddhadienst. De bekende Brahmanenband, die den knaap, wanneer hij den jongelingsleeftijd bereikt heeft, wordt omgehangen, en die hem als volger van eene der sekten van het Brahmanisme onderscheidt, ontbreekt op onze basreliefs niet, maar wordt met schijnbaar de meeste willekeurigheid dan eens aan de handelende personen toegevoegd, dan weder weggelaten. Hij schijnt slechts als sieraad voor te komen, waarmede de kunstenaar naar zijn goedvinden omspringen kon. Dáár, waar wij dat onderscheidingsteeken stellig zouden moeten vinden, bijv. bij de Brahmaansche boetelingen op Pl. XXX. 30, of bij enkelen hunner Pl. LXXXVII. 143; XC. 149, XCI. 151, XCII, daar ontbreekt het. Dat toestanden afgebeeld werden, die tot den tijd waarin het Brahmanisme nog zijnen invloed gelden deed, en in de zeden en gebruiken zijne sporen nog niet verdwenen waren, is natuurlijk. Zij bestonden en bleven bestaan, toen Sjakyamoeni zijne leer verkondigde en nog lang, nadat die door de groote meerderheid des volks was aangenomen. Het is dus niet meer dan natuurlijk, dat wij op de tafereelen van Bôrô-Boedoer, en ook op de basreliefs van de bedoelde benedenste reeks, vaak bijzonderheden ontmoeten waardoor

ons de Brahmaansche toestanden herinnerd worden, al is het dat wij daarin slechts voorstellingen meenen te kunnen zien van feiten en personen, uit den tijd toen het Boeddhisme gevestigd werd of misschien al eenen geruimen tijd had bestaan en zijnen invloed wijd en zijd had uitgebreid. Zou het niet aannemelijk wezen, dat de kunstenaar, na in de bovenste reeks ons des Boeddha's levensgeschiedenis aanschouwelijk gemaakt te hebben, in de tweede reeks eenige gebeurtenissen heeft willen vereeuwigen, die door de overlevering met betrekking tot vorsten, priesters en andere aanzienlijke personen, en hunne handelingen tot het verkondigen en verspreiden, het beschermen en bevorderen van des Boeddha's leer, bewaard waren gebleven? Wij behoeven dan tusschen de onderscheiden onderwerpen der tafereelen geene voortdurende aaneenschakeling te verwachten; zij vormen slechts groepen van voorstellingen die bij elkander behooren, doch die tot andere groepen in geene andere betrekking staan, dan dat zij alle meer of min onmiddelijk met de geschiedenis van den Boeddha of de verspreiding van zijne leer, in verband zijn. Wanneer ons al de overleveringen omtrent die gebeurtenissen bekend waren, zou de beteekenis van de tafereelen ook voor ons niet lang verborgen blijven, al ware het dat hier en daar menige wijziging en afwijking bespeurd en daardoor de juiste verklaring van elke bijzonderheid eenigermate bemoeijelijkt werd. Hier en daar hebben wij, toen wij straks de basreliefs der benedenste reeks beschouwden, er enkele ontmoet, die, zoo zij al niet de voorstelling geven van bepaalde en bekend geworden gebeurtenissen, toch ongetwijfeld gelijksoortige onderwerpen behandelen. Op drie basreliefs: 44 Pl. XXXVII, 46 Pl. XXXVIII en 130 Pl. LXXX, zien wij eene in eene lijst gevatte schilderij, als een geschenk aan eenen vorst, door een aanzienlijk gezantschap overbrengen. Op eene dier schilderijen is het beeld van eenen Boeddhistischen vorst, op het andere van eene vrouw in biddende houding geschilderd; op de derde valt waarschijnlijk alleen de achterzijde van het doek of paneel in het gezigt, en blijft dus de aard der voorstelling onbekend; maar in ieder geval hebben wij hier een schilderstuk, en in twee gevallen een geschilderd portret, dat aan eenen vorst

ten geschenke wordt aangeboden. In eene der Avadanas, (aldus worden verzamelingen van verhalen of overleveringen omtrent den Boeddha genoemd), vinden wij een verhaal door Burnouf [1]) ons medegedeeld, dat hier wel verdient in aanmerking te komen; Roedrayana, de koning van Roroeka, had aan Bimbisara, den koning van Radjagriha, eene wapenrusting van onschatbare waarde ten geschenke gezonden, en laatstgemelde wenschte die beleefdheid met een waardig tegengeschenk te beantwoorden, maar wist niet, op welk voorwerp hij daartoe zijne keuze moest vestigen. Gelukkig dat de Boeddha zich juist op dien tijd in zijn gebied ophield en, door den vorst geraadpleegd zijnde den raad gaf, dat hij op een stuk doek het portret van den Tathagata (eenen der hoogste titels die den Boeddha worden toegekend), dat is van den Boeddha zelven, zou doen schilderen, en als het beste en kostbaarste wat hij zijnen vriend geven kon, ten geschenke zou laten aanbieden. Dit geschiedde; koning Roedrayana, vooraf omtrent de uitnemende waarde van het tegengeschenk, welks aard hem echter nog onbekend was, onderrigt, trok de gezanten die het hem overbragten, met een aanzienlijk gevolg te gemoet, begeleidde hen met feestelijken stoet binnen zijne stad, en werd, nadat hij dáár de verheven trekken van den leeraar aanschouwd had, onmiddelijk tot diens leer bekeerd. Nu zijn wel niet alle bijzonderheden van het verhaal, zooals het ons uit de aangehaalde plaats is bekend geworden, in de tafereelen die wij hier behandelen, terug te vinden. Het eene, met het afbeeldsel eener vrouw, Pl. XXXVIII. 46 vervalt al aanstonds; op het andere, Pl. XXXVII. 44, is het afbeeldsel niet dat van den Tathagata, tenzij men hem hier, om welke redenen dan ook, nog gedeeltelijk in vorstelijken tooi heeft willen voorstellen; intusschen kan de olifant wel als een bewijs strekken voor het aanzien van den persoon die het geschenk zendt, en den verderen afstand van zijne woonplaats. Op Pl. LXXX. 130 zouden wij misschien het echte beeld van den Tathagata herkend hebben, indien het maar zigtbaar gesteld ware.

---

1) *Hist. du Buddh.*, p. 340.

Burnouf[1]) vermeldt eenige gedeelten eener overlevering, die in den Divja avadana tot ons is gekomen, en betrekking heeft op den invloed door Sjakyamoeni's prediking teweeg gebragt, tot het wegnemen van de scherpe kastenafscheiding. Ananda, Sjakyamoeni's neef en trouwe vriend, ontmoet op eene lange wandeling door het veld, een jong schoon meisje, Prakriti, uit de geringste kaste, die der Tsjaandalas, bezig met water te scheppen en vraagt haar om te drinken. Zij voldoet aan zijn verlangen en keert in liefde voor den jongman ontstoken, tot hare moeder terug, die, om den wensch van het meisje naar eene vereeniging met Ananda te verwezenlijken, en wetende hoe het verschil van kaste een onoverwinnelijk bezwaar in den weg stelt, de kunsten der toovenarij te hulp roept en daardoor den jongen geestelijke in hare woning weet te lokken, waar Prakriti hem in hare fraaiste kleederen uitgedoscht, opwacht. Ananda gevoelt dat hij tegen de verleiding niet bestand is, roept den Boeddha te hulp, die onmiddelijk den invloed der betoovering vernietigt en zijnen neef redt. Prakriti besluit daarop zelve aan Sjakyamoeni hare liefde voor diens neef te bekennen; zij wordt door den leeraar tot een leven van boete en afzondering bekeerd en omhelst den geestelijken stand.

Begeven wij ons nu nog eenmaal naar het twee en dertigste basrelief van onze benedenste reeks Pl. XXXI. Een vorstenzoon onderhoudt zich hier met een jong meisje, dat met vele andere gezellinnen water heeft geschept uit eenen vijver; zij knielt vóór hem in eerbiedige houding neder en heeft hare vaas met water aan zijne voeten gezet. Zonder moeite zouden wij hier Ananda en Prakriti kunnen herkennen. Het volgende basrelief, Pl. XXXII. 34 breekt het verband tusschen het eerstgenoemde en een volgend, 36, Pl. XXXIII; maar het kan eene ons onbekend gebleven bijzonderheid van de geschiedenis behelzen, en dan zouden wij in het basrelief 36, Ananda kunnen zien, die door de toovermiddelen van Prakriti's moeder naar de gevaarlijke woning is gelokt. Regts van den aanschouwer is het meisje, door Sjakya-

1) *Introd. à l'hist. du Buddh.*, p. 205.

moeni's toespraak bekeerd, als volgeling van Ananda in diens nabijheid gezeten. Misschien mogen wij in het vorstelijke paar, dat wij op eenige der volgende basreliefs ontmoeten, evenzeer Ananda en Prakriti ontdekken, hier wel vereenigd, maar om te zamen de leer te verkondigen en hare voorname verpligtingen na te leven. De vorstelijke kapsels die de vrouwen tooijen, laten zich niet rijmen met de lage kaste, waartoe zij behooren; maar de toovermiddelen door de moeder te hulp geroepen, kunnen ons tot verklaring dienen. Bovendien werd dat verschil van kaste later voor Prakriti opgeheven. Ananda wordt misschien met de lichtschijf getooid, omdat hij, al zij het door Sjakyamoeni's hulp, de beproeving doorstond.

Onderscheiden basreliefs vertoonen ons gebeurtenissen in verband met zeereizen. Zoo bijv. de basreliefs 106 en 108, Pll. LXVIII en LXIX; 172 en 176, Pll. CI en CIII; 216 Pl. CXXIII. De overleveringen spreken dikwerf van de zonderlinge ontmoetingen van kooplieden in vreemde overzeesche gewesten en van zeevarenden die uit gevaren gered werden, wanneer zij bij den Boeddha of diens getrouwe volgelingen hulp zochten. Zoo wordt verhaald[1]) dat Simhala, de zoon van eenen koopman Simha, op eenen togt om kostbare steenen te verzamelen, bij het eiland Taamradvipa (het Taprobane der Grieksche schrijvers) schipbreuk leed, ten gevolge van eenen storm, dien de op dat eiland wonende Raaksjasis, booze vrouwelijke geesten, hadden doen ontstaan. Aan strand gezwommen, worden de schipbreukelingen welwillend ontvangen door een aantal schoone vrouwen, die hen medelokken en in hunne netten verstrikken. Maar die vrouwen zijn de Raaksjasis, die zulke bekoorlijke vormen hebben aangenomen, om de schipbreukelingen, nadat zij aan hare oogmerken voldaan en zich aan hare wellustige omhelzingen overgegeven zullen hebben, te verslinden. Simhala, zelf reeds medegesleept, ontdekt in tijds den toeleg, hij waarschuwt andere schepelingen, die, na hem op gelijke wijze aan het gevaarlijke strand aangekomen, door de Raaksjasis in eene gevangenis opgesloten werden gehouden; en

1) E. Burnouf, *Introd. à l'Hist. du Buddh.*, p. 223.

het is slechts aan hunne zwakheid te wijten, dat zijne poging om hen aan het noodlot dat hen dreigt te ontrukken, vruchteloos wordt, en hij alleen op een wonderpaard door de lucht behouden naar Indië terugkeert.

Eene soortgelijke gebeurtenis kan het onderwerp hebben geleverd voor de twee eerste der zooeven aangehaalde basreliefs. Op 106, Pl. LXVIII knielen schipbreukelingen vóór eene schoone vrouw aan het strand neder; op het volgende basrelief 108, Pl. LXIX, zouden de in de woning aan feestgelag zich overgevende mannen, wel eens schepelingen kunnen zijn, wien het onmogelijk was aan de verleidingen in het vreemde land weêrstand te bieden. Of, en zoo ja, welk verband er bestaat tusschen de basreliefs 172, Pl. CI en 176 Pl. CIII, is onzeker; alleen de schepen bieden veel overeenkomst, maar de handelende personen zijn geheel andere. Dit laatste schijnt, althans voor de hoofdpersonen, niet het geval te zijn met het basrelief 216, Pl. CXXIII en eenige volgende, maar tot nog toe hebben wij onder de talrijke verhalen, waarin van zeereizen of schipbreuken spraak is, geen gevonden, dat hier zijne toepassing erlangen kan. In ieder geval kunnen wij als zeer mogelijk stellen, dat de bedoelde basreliefs ons de togten vertegenwoordigen, naar ver afgelegen en overzeesche landen ondernomen om des Boeddha's leer derwaarts over te brengen. Zouden wij ook op een of meer dier tafereelen de aankomst van zulk eene zending op Java zelf kunnen herkennen? De vorm van de woning op 172, Pl. CI zou zulk eene onderstelling kunnen aanbevelen; maar dan moeten wij aannemen, dat het echtpaar, hetwelk vergezeld van hun kind de schepelingen ontvangt, reeds tot eene hoogere beschaving is opgeklommen, dan die wij vóór de aankomst der zendelingen uit het vaste land, aan de bewoners van dat eiland durven toeschrijven. Intusschen behoeft de voorgestelde handeling ons juist niet te verplaatsen tot een eerste tijdperk van de aankomst der Boeddhisten in den Indischen archipel. Toen Bôrô-Boedoer gesticht werd, had, zooals van zelf spreekt, de Indische beschaving, had ook het Boeddhisme op Java reeds eenen aanzienlijken bloei bereikt, en was, bij de levendige betrekking die de volkplantelingen met het moe-

derland onderhielden, overvloedige gelegenheid voor gebeurtenissen en ontmoetingen, die min of meer versierd in de herinnering bewaard gebleven, en van het vroegere aan het volgende geslacht overgeleverd, zeer gepaste onderwerpen voor het beeldhouwwerk van Bôrô-Boedoer's basreliefs konden leveren. Ook de verspreiding van de leer over het eiland, de lotgevallen van hare verkondigers, de vorsten en aanzienlijken die het Boeddhisme begunstigden, of door andere verdiensten boven hunne tijdgenooten hadden uitgemunt, dat alles kon aanspraak maken om in het plan tot versiering van het gedenkteeken opgenomen te worden. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk, dat dit het geval is geweest. Eene aaneengeschakelde doorloopende geschiedenis leveren ons de basreliefs van de benedenste reeks niet. Wij ontmoeten er de voorstelling van een groot aantal verschillende gebeurtenissen en handelingen, dan eens op een grooter, dan weder op een kleiner aantal van elkander opvolgende basreliefs voortgezet; die gebeurtenissen kunnen meest alle onder één hoofd gerangschikt worden: de prediking en verbreiding van des Boeddha's leer; maar dáárin bezitten zij dan ook het eenige verband, dat de onderwerpen onderling in betrekking doet staan. Tusschen die voorstellingen van geschiedkundigen aard worden wij dikwerf verrast door tafereelen uit het huiselijke en dagelijksche leven, zooals bijv. Pl. LVI. 82, de landlieden bezig met den padieoogst; Pl. LXVI. 102, de werklieden die vogeltjes vervaardigen; Pl. LXXI. 112 en CXXII. 214, kooplieden die waren afwegen; op Pl. CX. 190, de spelende kinderen, enz. Onder de voorstellingen van gedenkwaardige feiten in eene allegorische inkleeding, wijzen wij vooral op Pl. LXII. 94, waar het gevecht wel zal doelen op den strijd van twee elkander vijandige sekten, al behoeft daarom die strijd in werkelijkheid niet met de kracht van wapenen gevoerd te zijn geweest.

Wij zouden thans onze aandacht kunnen wijden aan de tafereelen die, insgelijks in twee reeksen boven elkander, tegen den voorwand van dezen tweeden omgang zijn uitgehouwen; en oppervlakkig oordeelende, zou men zeggen dat de natuurlijke volgorde dit medebragt. Dit is echter het geval niet. Zooal op dezen

omgang, de basreliefs van den voorwand, óf vooraf, óf onmiddelijk na die van den achterwand, in oogenschouw genomen kunnen worden, bij die van de drie volgende omgangen zou daartegen bezwaar bestaan, daar de voorstellingen tegen hunne achterwanden te zeer zamenhangen, dan dat die van de voorwanden daar tusschen ingeschoven kunnen worden. Wij stellen dus de bezigtiging van de beeldhouwwerken tegen de voorwanden aangebragt, vooreerst nog eenigen tijd uit en willen eerst nagaan, wat ons op de achterwanden van den derden en de twee volgende omgangen wordt aangeboden.

DERDE OMGANG; ACHTERWAND.

Van den tweeden omgang tot den derden opgeklommen, willen wij thans op dezelfde wijze als vroeger, onze omwandeling midden op den oostgevel beginnen, om linksaf voortgaande, wederom terug te komen bij de plaats, van waar wij uitgegaan waren. Wij hebben hier slechts ééne reeks van basreliefs, doch alle daardoor ook van meerder hoogte dan die op den vorigen omgang, vóór ons. Zooals wij vroeger, bl. 67 zeiden, zijn zij honderd acht en twintig in getal en alle genoegzaam bewaard gebleven, om afgeteekend te kunnen worden. Wij vinden hen op de platen CCXXXI tot CCXCIV.

De eerste dertien basreliefs vertoonen ons, met uitzondering van het tweede, alle als hoofdpersoon den Boeddha, meestal in de houding van eenen die betoogt dus als leerende, en op het lotuskussen in een tempeltje gezeten, dat, van voren open gebleven door het weglaten van een gedeelte van den voormuur, in zijne gedaante en bouwkunstige bijzonderheden overeenkomt met den stijl van Bôrô-Boedoer zelf, en met de nisgebouwen, waarin de Boeddhabeelden op de omgangsmuren zich bevinden. Onder het lotuskussen zijn meestal van een tot zes op elkander liggende doeken gespreid, die langs de voorzijde van het voetstuk van het gebouw afhangen. De zetel is voorzien van eene rugleuning, waartegen op een paar basreliefs ook een rugkussen is geplaatst. In de versieringen, zoo van de tempeltjes, als van het inwendige, zooals bijv. de rugleuningen der zetels, zijn wijzigingen toegelaten, die voor de tempeltjes zich vooral opdoen in de dagob- of klokvormige topstukken op lotuskussens, zooals 3 Pl. CCXXXII; 6—10, Pl. CCXXXIII—CCXXXV en 12, 13. Pl. CCXXXVI, CCXXXVII;

op andere worden die topstukken vervangen door zulke als wij op den eersten ringmuur, zie Pl. IX, aanschouwen.

Pl. CCXXXI. 1. De Boeddha op eenen troon, welks voetstuk met twee leeuwen, de leuning met twee liggende olifanten, en twee op de hoofden van deze zich oprigtende andere leeuwen versierd is; toevoegsels wier zinnebeeldige beteekenis wijsheid en kracht, en tevens afstamming van een vorstelijk geslacht en van de krijgerskaste aanduidt. Aardbewoners en hemelgeesten, de laatste op de wolken gedragen, bewijzen hem hulde, door offers en lofzangen met begeleiding van muziekinstrumenten; lotusbloemen dalen van boven neder.

— n. 2. Op dit basrelief ontbreekt de Boeddha, doch wij meenen het in onmiddelijk verband tot het voorgaande te moeten beschouwen, zoodat hij ook hier het voorwerp der vereering is, en óf ondersteld moet worden in het midden der groep aanwezig te zijn, waar echter voor zijn beeld geene genoegzame plaats te vinden was, óf vertegenwoordigd te worden door de vaas met lotusbloemen, maar die wij hier liever als een hem gebragt offer, welligt ook niet zonder zinnebeeldigen zin, wenschen aan te merken. Zijne volgelingen, waaronder een aantal Bhiksjoes, of tot den geestelijken stand gewijde leerlingen, kenbaar door hunne eenvoudige kleeding en het naauwsluitende hoofdkapje, zitten eerbiedig vereenigd, in een ruim vertrek, misschien wel de vergaderzaal in den vihara. In de afscheiding tusschen de twee boven elkander afgebeelde reeksen zouden wij liever geene aanduiding van eene hoogere verdieping zien, maar een middel, om, bij gebrek aan kennis van de regelen der doorzigtkunde, achter elkander gezeten personen zóó af te beelden dat zij allen goed kunnen gezien worden. Wij kunnen ons dus ook niet vereenigen met de meening, dat door de plaatsing op eene hoogere verdieping het onderscheid van rang, stand of ook kaste der aanwezige personen zou worden aangeduid; al zij het, dat wij het vernietigen van diergelijke kasteonderscheiding door den Boeddha hier nu nog niet zoo streng willen toepassen. Op het vorige basrelief worden de luchtgeesten, evenals hier de aardbewoners, in rijen boven elkander geplaatst en was de aanduiding van eenen grond, eene

zoldering of diergelijk onnoodig, dewijl zij zwevende zijn voorgesteld en door de wolken gedragen.

Pl. CXXXII. 3. De Boeddha, met de handen in den schoot, in peinzende houding; bloemen en bloemslingers hangen boven hem in de wolken. De regts van hem op de bovenste rij zittende persoon, houdt in de linkerhand eene brandende lamp, in de regter eenen waaijer om bij het reukoffer de vlam aan te wakkeren.

— 4. De Boeddha leerende. Vóór hem eene schaal op voetstuk met brandend reukwerk, rondom staande en zittende toehoorders, op de wolken lucht- of hemelgeesten. De toehoorders zijn nu hier niet boven elkander en als door verdiepingen gescheiden, afgebeeld, omdat het, om welke redenen weten wij niet, hier niet vereischt werd dat allen nederzaten, en dus de tweede rij achter de voorste staande, behoorlijk in het gezigt bleef.

Pl. CCXXXIII. 5. Als voren; met vorsten regts, Brahmanenleerlingen (?) links boven, en Bhiksjoes beneden. Wij denken hier aan Brahmanenleerlingen, om de zeer eenvoudige kleeding en het zonderling gevlochten hoofdhaar van twee der toehoorders; zij kunnen echter ook lieden uit eenen geringeren stand zijn.

— 6. Als voren. Onder de toehoorders behalve de Bhiksjoes, ook een aantal vrouwen en op de wolken zwevende luchtgeesten.

Pl. CCXXXIV. 7. Als voren. Onder de luchtgeesten van beiderlei geslacht, ook een Brahmaan. De aanzienlijke toehoorders, waarbij ook een paar Bhiksjoenis of gewijde geestelijke vrouwen, zitten in twee groepen onder zinnebeeldige boomen, gelijk wij die op de tafereelen van den vorigen omgang reeds eenige malen hebben aangetroffen, en op dezen en de volgende omgangen telkens zullen ontmoeten. Die mystische of zinnebeeldige boomen schijnen in de bovenaardsche gewesten te huis te behooren. In de Soetra van Mandhatri van de Divja avadana wordt gezegd [1]) dat toen Bhagavat (de aanstaande Boeddha) afzag van een langer bestaan, zes wonderteekens zich vertoonden in het verblijf der Devas Kamavatsjaras, en daaronder dat de boomen van bloemen,

1) Burnouf, *Introd. à l'Hist. du Buddh.*, p. 79, 80.

van diamanten en van versieringen gebroken werden; zulke boomen zien wij op ons basrelief afgebeeld.

Pl. CCXXXIV. 8. De Boeddha als voren, met aanzienlijke vrouwen, mannen en Bhiksjoes; boven de wolken twee Brahmaansche luchtgeesten.

Wij moeten hier, ook voor de vroeger behandelde basreliefs de aanmerking maken, dat wij in de, in de luchtzwevende en door wolken gedragen wezens, juist niet altijd hemelgeesten of luchtbewoners behoeven te erkennen. Zij die zich aan een beschouwend leven van afzondering en boete ernstig toewijdden, verkregen, zoowel naar de meening der Boeddhisten als van de Brahmaansche sekten, de magt om zich in de lucht te verheffen en zich plotsling naar de verst verwijderde oorden te begeven. Wij moeten dit in het oog houden, waar wij personen in menschelijken tooi die eenen bepaalden stand aanduidt, zooals hier de Brahmaansche geestelijken, zich door de lucht zien bewegen.

Pl. CCXXXV. 9. De Boeddha als voren, omringd van zijne volgelingen, die hier wederom onder de boven bedoelde wonderboomen zitten; in de wolken eene schaar van aanbidders van beiderlei geslacht. Een hunner, links boven het tempeltje, schijnt een stuk van eene groote vrucht als offer te komen aanbieden.

— 10. Als voren, met staande en zittende toehoorders; in de wolken luchtgeesten met offergaven, en een die de dwarsfluit bespeelt.

Pl. CCXXXVI. 11. De Boeddha als voren. In een afzonderlijk tempeltje nevens den hoofdtempel twee Bhiksjoes, en daar nevens in een belendend gebouw of eene galerij drie mannen met knevels en baarden, denkelijk krijgslieden, onder zijne toehoorders. Regts van den tempel drie vorstelijke toehoorders, en achter hen staande even zoovele Bhiksjoes. In de wolken regts en links luchtgeesten of andere heilige personen. Boven de zooeven vermelde oude mannen, zitten, schijnbaar op het dak der galerij, doch zooals uit de daaronder drijvende wolken blijkt, ook in het luchtruim zwevende, twee slangenaanbidders of Nagas en een Garoeda; beide wezens die de Boeddhisten op de onderste verdiepingen van den door goddelijke wezens bewoonden berg Me-

roe plaatsen [1]). Achter deze drie geesten eene reeks vaandels.

Pl. CCXXXVI. 12. De Boeddha, als voren. Bhiksjoes onder zijne toehoorders op de aarde, en een Bhiksjoe met drie Bhiksjoenis onder zijne vereerders in de wolken.

Pl. CCXXXVII. 13. Als voren. De aardsche toehoorders onder wonderboomen; in de wolken Brahmanen en hunne volgelingen.

— 14. Een heilig vorst in zijn paleis, een beschermer der ware leer, aan wien vorstelijke personen en eenige andere van minderen rang hulde bewijzen. De vazen met bloemen en het brandende reukwerk zijn, óf geschenken en bewijzen van eerbied, óf zij verkondigen op zinnebeeldige wijze de goede gezindheid van de daarbij nederzittende groepen. Eene aanbidding van die vazen of de door haar beteekende wet, gezamelijk door den vorst en de tegenover hem gezeten personen, achten wij minder waarschijnlijk. Eerstgemelde is klaarblijkelijk in betoogende houding voorgesteld.

Pl. CCXXXVIII. 15. De Boeddha, doch thans niet in eenen tempel. Hij zit in beschouwing verzonken op een lotuskussen, waarachter eene leuning, boven welke de takken van den Boeddhaboom, of den Bodhidroema, eenen boog vormen met het zonnescherm gekroond en rondom van bloemen omgeven. Het lotuskussen rust op eenen uit het water oprijzenden steel, waarnevens twee van des leeraars volgelingen zitten. Rondom zitten in drie rijen boven, dat is nevens of achter elkander, twaalf heiligen, sommige den meester huldigende, andere in levendig onderhoud, allen op lotusbloemen, die, behalve bij het beeld hoog in den hoek regts van den Boeddha (doch welligt is dit aan eene vergissing toe te schrijven) met rugleuningen voorzien zijn. De lotusbloemen van de beide verste rijen verheffen zich op steelen, die aan de regterzijde van het hoofdbeeld uit bladstruiken ontspruiten. De lotussen der vier heiligen beneden op den voorgrond hebben die stengels niet, misschien omdat zij te digt aan den onderrand van het tafereel naderen. Nog zien wij, doch niet op lotusbloemen gezeten, op den voorgrond aan de uiterste hoeken, eenen heilige, regts van den Boeddha, met de lotusbloem in de regterhand, links

---

1) Burnouf, *Introd. à l'Histoire du Buddh.*, p. 600.

eenen Boeddhavereerder in betoogende houding. Boven den troon zweven twee luchtgeesten; bloemen en een krans dalen uit de lucht neder. De schelpen op de rugleuningen van twee der heiligen links van den Boeddha, kunnen die personen kenmerken als vermaarde vroegere vereerders van Visjnoe. Welligt wordt ons op dit basrelief eene vergadering van Boeddhisten tot het houden eener Synode, misschien ook slechts eene vereering van den Boeddha door Boeddhistische heiligen die tot onderscheidene hooge rangen reeds zijn opgestegen, verzinnelijkt.

Bij dit laatste basrelief nemen wij voor eenen geruimen tijd afscheid van den Boeddha, dien wij eerst op het vierenzeventigste tafereel op den westgevel weder zullen ontmoeten. Tot daar toe verschijnen ons slechts vorsten, vorstinnen, Bhiksjoes en andere personen die tot eenen zekeren trap van Boeddhaheiligheid zijn opgeklommen, als hoofdpersonen.

Pl. CCXXXVIII. 16. Een heilig Boeddhavorst op lotuskussen in een tempeltje, in onderhoud met eenen anderen heiligen vorst die hem met aanzienlijk gevolg komt bezoeken en boven wien op de wolken luchtgeesten zweven. Regts van den tempel, onder eenen wonderboom een aantal Bhiksjoes. De hoofdpersoon heeft onder de lichtschijf ook nog eenen maansikkel achter het hoofd, die wij hier moeijelijk als door de twee tippen van eenen hoofddoek gevormd kunnen beschouwen. Misschien is dit zinnebeeldige versiersel aan het Brahmanisme ontleend en met de beteekenis die het dáár had, door de volgers van Boeddha overgenomen.

Pl. CCXXXIX. 17. Een Bhiksjoe in een tempeltje gezeten, als een voorwerp van hulde voor aardbewoners en op de wolken zwevende geestelijken of geesten. Hij ontvangt een bezoek van eenen heiligen vorst. De ledige ruimten zijn met wonderboomen aangevuld.

— 18. Bhiksjoe als voren, doch in betoogende houding met eenen hem bezoekenden heiligen vorst en verdere toehoorders. Luchtgeesten brengen hem onder het geluid van trom en bekkens, hulde en geschenken. Bloemenboomen zijn nevens den tempel en in de wolken aangebragt.

Pl. CCXL. 19. Een Bhiksjoe op zijnen zetel onder eenen won-

derboom, die hier den Bodhidroema vervangt, aan eenen voor hem knielenden heiligen vorst de leer verkondigende. Onder de luchtgeesten eenige aanzienlijke vrouwen.

Pl. CCXL. 20. Een ander aanzienlijk Boeddhistisch leeraar op zijnen zetel onder eenen zinnebeeldigen boom, eenen Bodhidroema, in betoog met eenen hem bezoekenden heiligen Boeddhavorst, in wiens gevolg zich een Bhiksjoe bevindt. In de wolken drie groepen van eenen vorst en eene vorstin, van twee Brahmanen en van een Ghandarvapaar. Bloemen en een krans dalen op den vorst die het bezoek brengt, neder.

Pl. CCXLI. 21. Een heilige vorst in zijnen tempel, in diep nadenken als een Boeddha, doch niet op het lotuskussen gezeten, ontvangt een bezoek van eenen anderen heiligen vorst en diens gevolg.

— 22. Een Bhiksjoe op zijnen zetel onder den wonderboom, ontvangt in de plaats zijner afzondering, een bezoek van- en onderhoudt zich met eenen Boeddhistischen vorst, wiens gevolg rijke geschenken aanbrengt. Onder de luchtgeesten in de wolken zijn er twee die lotuskussens aanbrengen; twee andere luchtgeesten strooijen bloemen en kransen op den Bhiksjoe neder.

Pl. CCXLII. 23. Eene heilige vorstin in bespiegelende Boeddhahouding in eenen tempel, ontvangt een bezoek en de hulde van eenen heiligen vorst die vóór haar nederknielt. In de wolken Bhiksjoes en Ghandarvas; aan de wolken onder de laatstgenoemden hangen bloemslingeren boven het hoofd van den vorst en diens gevolg.

— 24. Een Brahmaansch boeteling in zijne plaats van afzondering in onderhoud met eenen heiligen vorst. Gevolg van dezen laatste, en volgelingen van den eerste van beiderlei geslacht; onder de luchtgeesten in de wolken ook twee oude mannen met baarden en knevels.

Pl. CCXLIII. 25. Eene Bhiksjoeni in bespiegelende Boeddhahouding in een tempeltje, waarheen zich een vorst met zijn gevolg en aan de andere zijde een heilige vorstin met hare volgelingen, als tot huldebetoon begeven. In de wolken luchtgeesten met snaarinstrument, trommel en bloemen.

Pl. CCXLIII. 26. Een Bhiksjoe in eene grot onder eenen wonderboom; nevens hem twee knielende Bhiksjoes, waarvan de een zijne waterflesch houdt. Een heilige vorst bij hem insgelijks onder eenen wonderboom gezeten, is met zijn gevolg overgekomen om den Bhiksjoe een bezoek te brengen. De olifant en paarden bij het gevolg kunnen aanduiden, dat de vorst van een ver afgelegen land is overgekomen.

Pl. CCXLIV. 27. Een heilige vorst ontvangt in zijn paleis het bezoek van eenen anderen heiligen vorst. Eerstgemelde draagt achter het hoofd ook het maansikkelvormige versiersel, dat evenwel hier wederom meer heeft van de tippen van eenen hoofddoek. De boomen op dit basrelief zijn natuurlijke, ook verschijnen hier geen luchtgeesten.

— 28. Eene heilige vorstin in eenen tempel, met eene dienares met vliegenjager aan elke zijde nevens den ingang; zij zelve in betoogende houding. Links van den tempel op een zeer eenvoudig rond voetstuk, een heilige Boeddhavorst, insgelijks in betoogende houding. Rondom gevolg, toehoorders en toehoorderessen met offergaven en reukwerk. Luchtgeesten, waarbij ook eene vrouw, in de wolken.

Pl. CCXLV. 29. Een heilige vorst in zijnen tempel of zijn paleis, ontvangt een bezoek van- en onderhoudt zich met eenen anderen vorst, die niet door de lichtschijf zich onderscheidt. Regts van het gebouw een wonderboom; nog wat verder een ander vorst met zijn gevolg, waarschijnlijk van een bezoek bij den eerstgemelde terugkeerende. Als een bewijs van den rijkdom des bewoners, gelden misschien de gevulde potten boven op het dak, met gelijken inhoud als soortgelijke potten die onder in het gebouw staan. De lijsten van de nis of den ingang, waarin de heilige vorst zit, rusten aan beide zijden op eenen nederhurkenden stier, het zinnebeeld van kracht, een oorspronkelijk Sivaïstisch toevoegsel, hier overgenomen. Luchtgeesten zijn niet aanwezig.

— 30. Een heilige vorst in zijne woning ontvangt het bezoek van- en is in onderhoud met eenen anderen heiligen vorst, die met zijn gevolg bij het paleis onder wonderboomen in eerbiedige houding zit, en eene groote vaas met lotusbloemen nevens zich

heeft staan. In de lucht vliegt eene vrouwelijke Ghandarva. De vorst in den tempel heeft aan beide zijden eene dienares met den vliegenjager. Onder den tempel twee uitgehouwen leeuwen en drie olifanten als zinnebeeldige versiersels.

Pl. CCXLVI. 31. Twee heilige vorsten met hun gevolg begeven zich naar eenen prachtigen, in vijf verdiepingen pyramidaalsgewijs gebouwden tempel, waarbij vier vrouwen op eene verhooging of een groot voetgestel nederhurken. Het schijnt dat tegen of bij den tempel, achter die vrouwen op eene dwarslat eene menigte sluijers of doeken hangen. De boomen op dit basrelief zijn natuurlijke.

— 32. De Boeddha staande op het lotuskussen, in betoogende houding en dus voor eene bekeeringsprediking op reis; zijne toehoorders staan of knielen bij hem neder. In de wolken zweven luchtgeesten, die bloemen over hem uitstorten. Een hunner houdt een klokje of eene schel, zooals die bij de godsdienstplegtigheden gebruikt wordt.

Pl. CCXLVII. 33. Twee heilige vorsten in een paleis met elkander in onderhoud.

— 34. Een heilig vorst met zijn gevolg op eenen togt. Vorstelijk versierde luchtgeesten in de wolken storten bloemen op hem neder.

Pl. CCXLVIII. 35. Twee heilige vorsten bij elkander in een paleis. Onder eenen boom daar buiten een wachter en gevolg.

— 36. Drie in elkander loopende vertrekken van een prachtig paleis. In het middelste twee heilige vorsten die zich met elkander onderhouden, in de nevenvertrekken eene schaar van vrouwelijke dienaressen.

Pl. CCXLIX. 37. Gelijksoortig bezoek, doch waarbij de bezoeker de lichtschijf mist, en het wederzijdsch gevolg uit mannen bestaat.

— 38. Gelijksoortig bezoek doch van eenen heiligen vorst bij eene heilige vorstin. In de lucht eene vrouwelijke Ghandarva met eenen bloemenkrans.

Pl. CCL. 39. Een Brahmaansche boeteling in zijne grot ontvangt een bezoek van eenen heiligen vorst, die eerbiedig naar zijn

vertoog luistert en wiens talrijk gevolg in de nabijheid nederzit. Nevens den Brahmaan staat eene steenen tafel, waarop zijne waterkruik, zijne aalmoezenpot en eene schelp met eene bloem. Tegen de grot naast de opening, de drietandige speer, het wapen van Siva. In eene andere grot meer op zijde, zit een andere Brahmaan, misschien wel de leerling van den eerstgenoemden.

Pl. CCL. 40. Wederom een bezoek van eenen heiligen vorst bij eenen anderen in diens paleis.

Pl. CCLI. 41. Twee heilige vorsten met elkander in een paleis in onderhoud; beider gevolg zit beneden hen, een wachter buiten het paleis onder eenen boom aan den oever der zee of rivier, waaraan het paleis gelegen is. Een vaartuig schijnt juist aangekomen en de bemanning bezig te zijn met het oprollen van het zeil, waarbij de stuurman blijkbaar zijne bevelen geeft. Welligt heeft het schip den eenen der twee vorsten overgebragt en kunnen wij dan aannemen, dat deze uit een overzeesch gewest is overgekomen.

— 42. Een heilige vorst op eenen overdekten draagstoel gedragen en met zijn gevolg, waarvan de aanzienlijken te paard, de overigen van minderen rang te voet, op reis, welligt om een bezoek af te leggen. In de wolken hemelgeesten die hem met geschenken te gemoet zweven.

Pl. CCLII. 43. Een heilige vorst, misschien wel die van het voorgaande basrelief een bezoek afleggende bij eene Bhiksjoeni, wier vrouwelijk gevolg en een dienaar nevens hare woning nederzitten.

— 44. Een heilige vorst een bezoek brengende bij- en in onderhoud met eenen vorst, die echter niet door de lichtschijf gekenmerkt is, in diens paleis; hun beider gevolg ter wederzijde van het gebouw.

Pl. CCLIII. 45. Twee vorsten, welligt dezelfde als op het voorgaande tafereel en wederom de een zonder de lichtschijf, in eenen tempel nedergeknield ter wederzijde van eenen Dagob met Boeddha-overblijfselen. Staand en knielend gevolg buiten den tempel. In de lucht mannelijke en vrouwelijke hemelgeesten.

— 46. Een heilige vorst, die zich hier door zijne knevels welligt als tot eene vreemde landstreek behoorende kenmerkt, op

eenen prachtigen wagen met twee paarden en door eene dienarenstoet gevolgd, op reis. Hemelgeesten zweven hem te gemoet. Uit zijne betoogende houding zou men mogen vermoeden, dat de vorst zelf eenen predikings- of zendelingstogt ondernomen had.

Pl. CCLIV. 47. Een heilige vorst knielend en met gevouwen handen nevens eenen anderen, op zijnen troon in zijn paleis zetelenden heiligen vorst, wiens meerdere geestelijke waarde uit het zittende Boeddhabeeldje vóór in zijn hoofdkapsel blijkt. Onder het gevolg van den bezoeker is een dienaar die eenen schotel met bijzonder groote lotusbloemen draagt. In de wolken, waaruit bloemen nederdalen, hemelgeesten in aanbiddende houding.

— 48. Een heilige vorst in eerbiedige houding met zijn gevolg achter hem, bij eenen tempel nedergezeten, hoort naar het betoog van eenen goddelijken persoon, denkelijk eenen Boeddhaheilige, die echter, misschien wel ten gevolge van Brahmaanschen invloed, met vier armen is afgebeeld, waarvan de twee achterste het bidsnoer en den vliegenjager houden. Het beeld van den liggenden stier vóór in den onderbouw van den tempel, en de in de lucht met offergaven aanzwevende Brahmanen met hun gevolg mogen de meening aanbevelen, dat wij hier eenen tot den Boeddha bekeerden Brahmaanschen god voor ons hebben.

Pl. CCLV. 49. Een heilige vorst met zijn gevolg in onderhoud met eene heilige en, te oordeelen naar de nevens haar geplaatste schatten, hare dienaren en lijfwacht, ook magtige vorstin. Allen zitten onder wonderboomen.

— 50. Gelijk bezoek en onderhoud als op het voorgaande basrelief, doch in het paleis der vorstin; het vrouwelijk gevolg dezer laatste zit onder eenen natuurlijken, de volgers van den vorst zitten onder eenen wonderboom, luchtgeesten van beiderlei kunne zweven boven de boomen.

Pl. CCLVI. 51. Een vorst betuigt, geheel met het hoofd tot op den grond gebogen, hulde aan eene heilige vorstin, die op eene verhooging met kussens, tusschen zes groote, met offergaven of schatten gevulde vazen nederzit. Beide hoofdpersonen bevinden zich onder wonderboomen, het gevolg van den vorst onder eenen natuurlijken boom.

Pl. CCLVI. 52. Heilige vorst in onderhoud met eene heilige vorstin in haar paleis. Het gevolg van den vorst daarbuiten onder eenen wonderboom.

Pl. CCLVII. 53. Onderhoud als voren, doch de vorst buiten het paleis gezeten. Zijn gevolg onder eenen wonderboom.

— 54. Heilige vorst op reis in eenen prachtigen overdekten zetel op eenen olifant, die door eenen dienaar aan een touw geleid wordt, terwijl de drijver, kenbaar door zijnen voermanshaak, insgelijks daarnevens loopende, zijnen linkerarm om den snuit van het dier geslagen heeft. Een viertal vorstelijke personen openen den togt te paard, het gevolg van minderen rang loopt achter den olifant. Hemelgeesten op de wolken zweven den vorst in eerbiedige houding te gemoet.

Pl. CCLVIII. 55. Twee aanzienlijke personen met hun gevolg, dat geschenken en gaven aandraagt, zitten in eenen pendopo, in onderhoud met eenen in zijn paleis gezeten heiligen vorst, op wien hemelgeesten in de wolken met geschenken en onder den klank van trommel en bekkens, toezweven.

— 56. Een heilige vorst, eerbiedig nederknielende aan den ingang van een paleis, waarin eene aanzienlijke heilige vorstin nederzit, die, om de leeuwen boven op het dak, welligt ondersteld mag worden tot het krijgersgeslacht te behooren. Twee hemelgeesten van beiderlei kunne zweven in de wolken.

Pl. CCLIX. 57. Bezoek van eenen heiligen vorst bij- en in onderhoud met eene heilige vorstin, beiden met hun gevolg hier onder boomen, welligt dus in eenen lusthof gezeten. Op de leuning van den troon der vorstin zit eene vrouwelijke Ghandarva.

— 58. Een heilige vorst met zijn gevolg op den weg ontmoet eenen stoet van vorstelijke personen, die hem eer bewijzen. Luchtgeesten boven in de wolken.

Pl. CCLX. 59. Een heilige vorst in eerbied nedergeknield op een voetbankje in het voorportaal van een prachtig paleis, hoort naar het betoog van eene heilige vorstin. In de wolken twee hemelgeesten.

— 60. Onderhoud tusschen eenen heiligen vorst en eene heilige vorstin, beiden in het paleis van laatstgemelde gezeten, ter-

wijl hun gevolg zich in de nevengalerijen bevindt. In de wolken zwevende geesten.

Pl. CCLXI. 61. Heilige vorst in betoogende houding in zijn paleis gezeten; daarnevens zijn olifant en in slaap gevallen dienaren. In de wolken hemelgeesten met huldeoffers.

— 62. Hulde van eenen heiligen vorst aan eene heilige vorstin in haar paleis gezeten; de vorst knielt aan den ingang. Hemelgeesten van beiderlei kunne in de wolken.

Pl. CCLXII. 63. Hulde als boven, doch aan elke zijde der vorstin eene harer dienaressen met den vliegenjager, drie andere dienaressen regts buiten het paleis. In het gevolg van den hulde en geschenken biedenden en op een kussen nederzittenden vorst, drie personen waaronder een Brahmaan. In de wolken hemelgeesten.

— 64. Een paleis waarin een heilige vorst op eenen hoogen zetel zittende, zich onderhoudt met eenen anderen vóór hem op den grond gezeten vorst, wiens gevolg buiten het paleis nederzit; in een gedeelte van het vertrek achter den heiligen vorst, zitten drie aanzienlijke lieden uit diens gevolg. Hemelgeesten in de wolken.

Pl. CCLXIII. 65. Eene heilige vorstin, wier troon zich hier wederom door de hem dragende leeuwen onderscheidt, in betoog ten aanhoore van eenen, in hetzelfde vertrek van haar paleis zittenden aanzienlijken bezoeker, wiens gebaar bewondering aanduidt en wiens gevolg zich in het voorportaal bevindt. In de wolken hulde bewijzende geesten.

— 66. Vorstin in haar paleis in onderhoud met eenen aanzienlijken persoon, die in Boeddhahouding onder een zonnescherm daarbuiten zit. Zijn gevolg nabij hem onder eenen natuurlijken boom.

Pl. CCLXIV. 67. Een vorst die nederknielt op het voetgestel van het paleis van eenen heiligen vorst. Zonderling schijnt dat het gevolg van den bezoeker zich slechts tot twee achter hem knielende vrouwen bepaalt, die zich onder eenen wonderboom bevinden, terwijl het gevolg van den anderen vorst onder eenen natuurlijken boom, aan de andere zijde van het paleis gezeten is.

Pl. CCLXIV. 68. Een heilige vorst met zijne vrouw in hun paleis gezeten, dat met eene omheining van palissaden omringd is. Binnen die omheining twee zittende dienaars; daarbuiten bij het poortgebouw twee wachters. Eene heilige vorstin zweeft boven de omheining uit de wolken op het paleis toe.

Pl. CCLXV. 69. Een vorst in zijn paleis gezeten, regts en links van zijnen zetel eene dienares; regts van het paleis eene vrouw en een man uit zijne dienaars; links vóór het paleis, onder eenen zinnebeeldigen boom zit een heilig vorst met zijn gevolg. Hemelgeesten in de wolken.

— 70. Een Brahmaan op zijnen zetel in eenen rijk versierden pendopo, nevens hem een brandend reukoffer; regts van den pendopo een viertal zijner volgelingen onder eenen zinnebeeldigen boom. Regts zit een vorst met drie andere vorstelijke personen en eenen dienaar eerbiedig neder, hoorende naar het vertoog van den Brahmaan. Twee hemelgeesten in de wolken.

Pl. CCLXVI. 71. Een heilige vorst in zijn paleis, op zijnen door leeuwen gedragen troon, in onderhoud met eenen bij hem op den grond zittenden vorst, wiens gevolg in de belendende galerij nederzit.

— 72. Een vorst met zijne twee vrouwen in zijn paleis, ontvangt het bezoek en de hulde van eenen anderen aanzienlijken persoon en diens gevolg. In de wolken boven deze laatste zweven twee hemelgeesten.

Pl. CCLXVII. 73. Een vorst met zijn gevolg en voorafgegaan door twee aanzienlijke vrouwen, wandelende op de wolken, terwijl bloemen en bloemenkransen op hen nederdalen..

— 74. Op dit basrelief en eenige volgende ontmoeten wij wederom den Boeddha. Hij zit op het voor ons liggende, op zijnen troonzetel onder het zonnescherm, met in elkander op den schoot rustende handen in diepe overdenking weggezonken, op eene lotusbloem, die tusschen eene menigte diergelijke bloemen en hare bladeren, uit het water op eenen dikken steel zich verheft. Aan elke zijde nevens hem, op troonen doch zonder leuningen, die insgelijks en op dezelfde wijze door lotusbloemen gedragen worden en op zijde waarvan lotusbloemen en stengels

met bladeren omhoog rijzen, zitten, twee aan twee, dus in het geheel vier heilige vorsten, alleen door de houding hunner handen en geringe wijzigingen in kapsel en versiering van elkander onderscheiden. Aan de wolken verbonden, zweven boven hunne hoofden doekslingeringen en bloemversieringen. Het geheel levert oogenschijnlijk eene zinnebeeldige voorstelling van vorsten, die om hunne deugden tot het gezelschap van den Boeddha zijn toegelaten.

Pl. CCLXVIII. 75. De Boeddha als op het vorige tafereel, predikende aan eenige vrouwen die hem hulde brengen, aan de boorden van een water, waarin, behalve visschen ook schildpadden zwemmen. Hemelgeesten op de wolken gedragen brengen offergaven aan en bestrooijen den leeraar met bloemen. Vóór hem een wonderboom.

— 76. De Boeddha staande op het lotuskussen, predikende tot een aantal aanzienlijke vrouwen. Achter hem een drietal dienaren. Op de wolken een aantal hemelgeesten van verschillenden rang en leeftijd, bloemgaven enz. op hem uitstortende.

Pl. CCLXIX. 77. Eene heilige vorstin in haar paleis des Boeddha's leer verkondigende en, naar het schijnt in onderhoud met eenen aanzienlijken persoon, die links van haar op den grond nederzit en wiens gevolg buiten het paleis wacht. In de wolken een hemelgeest met eene offergave in eenen schotel.

— 78. De Boeddha wederom staande, dus waarschijnlijk op reis om zijne leer te verkondigen, nevens hem een heilige vorst en een Bhiksjoe; de vorst wordt ons hier ook als predikende voorgesteld. Onder en bij wonderboomen een aantal aanzienlijke vrouwen die den meester hare hulde brengen, eene hulde die hem ook door hemelgeesten in de wolken wordt aangeboden.

Pl. CCLXX. 79. Eene heilige vorstin uit een geslacht dat tot de krijgerskaste behoort, blijkens de leeuwen die haren zetel dragen, zit in beschouwing verdiept in haar paleis en ontvangt hulde van verschillende personen, bij haar in hetzelfde vertrek of in het daarnevens aangrenzende gezeten.

— 80. Gelijksoortige voorstelling als de vorige met eenige wijzigingen; de heilige vorstin in betoogende houding, even als drie harer toehoorders.

Pl. CCLXXI. 81. De Boeddha in betoogende houding in een tempeltje; links van hem zijne Bhiksjoes onder eenen wonderboom, regts een heilige vorst die met zijn gevolg hem hulde brengt. In de wolken luchtgeesten.

— 82. Eene heilige vorstin in een tempeltje of paleis, waarnevens regts haar vrouwelijk gevolg, links een vorst die met zijn gevolg haar een bezoek brengt. In de wolken zweven hemelgeesten.

Pl. CCLXXII. 83. Eene heilige vorstin in haar paleis, in onderhoud met eenen bij het paleis in eerbiedige houding zittenden heiligen vorst, wiens gevolg achter hem onder eenen boom gezeten is. In de wolken drie hemelgeesten met vliegenjagers en bidsnoer, een hunner vouwt de handen eerbiedig te zamen.

— 84. Een heilige vorst in zijn paleis, zich onderhoudende met eenen anderen vorst, die bij het paleis zit en hem op eenen olifant en met zijn gewapend gevolg is komen bezoeken. Op den achtergrond een wonderboom.

Pl. CCLXXIII. 85. Gelijk bezoek aan- en onderhoud van eenen heiligen vorst met zijn aanzienlijk gevolg, bij eene heilige vorstin uit de krijgerskaste.

— 86. Een vorst brengt met zijn gevolg een bezoek aan- en is gezeten bij eenen Bhiksjoe, in diens plaats van afzondering in eene rotsgrot. Nevens den Bhiksjoe twee zijner volgelingen. Achter het vorstelijke gevolg een wonderboom; tusschen de rotsen natuurlijke boomen. Eene lotusbloem en doekslingeringen hangen uit de wolken naar beneden.

Pl. CCLXXIV. 87. Een vorst in zijn paleis, leerende of betoogende aan eenen anderen vorst die bij het paleis nederzit. Het gevolg van dezen laatste zit onder eenen wonderboom, dat van den eerstgenoemde aan de andere zijde onder eenen natuurlijke boom.

— 88. Een vorst als voren; zijn toehoorder, een andere vorst die hem een bezoek brengt, is vóór hem geknield met de handen op den grond steunende; onder diens gevolg een grijze dienaar. Regts van het paleis draagt het gevolg van den leerenden vorst, waaronder eenige wachters met woest uiterlijk en dikke

omhoog krullende haarlokken, geschenken aan. Boven in de wolken zweven hemelgeesten.

Pl. CCLXXV. 89. Gelijksoortige voorstelling als de vorige, doch de vorstelijke bezoeker nevens het paleis gezeten, houdt in zijne handen een langwerpig rond voorwerp, welligt eene vrucht als offergaaf. Ook van de andere zijde van het paleis worden door eenen aanzienlijken persoon en diens gevolg geschenken aangebragt, even als door luchtgeesten die in de wolken zweven.

— 90. Eene Bhiksjoeni, blijkens de Singas aan het voetgestel van haar tempeltje, afstammende uit een geslacht van de krijgerskaste, met haar vrouwelijk gevolg, waaronder ook eene Bhiksjoeni onder eenen wonderboom. In het voorportaal van het gebouw zit een vorst als toehoorder, met zijne lijfwacht op eenigen afstand, onder eenen wonderboom. Op de wolken komt een hemelgeest in snelle vaart, met eene mand met geschenken op den linker schouder aanzweven.

Pl. CCLXXVI. 91. Onderhoud tusschen eene heilige vorstin in haar paleis en eenen daarnevens zittenden heiligen vorst. In het gevolg van den laatstgemelde bevinden zich onderscheidene personen van aanzienlijken rang.

— 92. Onderhoud als voren, doch de beide hoofdpersonen in hetzelfde vertrek en zonder de lichtschijf achter het hoofd; ook is hier de vorstin toehoorderes, terwijl op het vorige basrelief de vorst als toehoorende was voorgesteld.

Pl. CCLXXVII. 93. Een vorst op eenigen afstand van zijn paleis giften uitdeelende.

— 94. De Boeddha staande op een lotuskussen en dus weder als rondreizende tot de prediking van zijne leer. Twee in de wolken zwevende geesten houden eenen troonhemel boven zijn hoofd; andere luchtgeesten zweven hem na, een hunner onderscheidt zich door zijne lange krullende lokken. Regts van den Boeddha twee zijner Bhiksjoes; links een knielende vorst met diens gevolg, dat bloem- en spijsgeschenken aanbrengt.

Pl. CCLXXVIII. 95. Eene vorstin in haar vertrek gezeten is in onderhoud met een zestal aanzienlijke mannen, van welke

een tot den krijgersstand schijnt te behooren en die in of bij eenen pendopo zich bevinden.

Pl. CCLXXVIII. 96. Twee vorsten met hun gevolg hulde en offers brengende aan eenen Dagob met Boeddhaoverblijfselen. Een luchtgeest met bloemoffers in de wolken, lotusbloemen dalen uit de hoogte op den Dagop neder.

Pl. CCLXXIX. 97. Een vorst gereed om op zijnen olifant en met zijn mannelijk en vrouwelijk gevolg eenen togt te ondernemen. Hemelgeesten in de wolken zullen hem begeleiden.

— 98. Een Boeddhadagob in een tempelgebouw, waarnevens in een nevengebouw of eene galerij, een aanzienlijk persoon met zijn gevolg in eerbiedig huldebetoon nederzittende. Vier luchtgeesten van beiderlei kunne zweven op de wolken. In het tempeltje verdienen de schildpadden onder aan het voetgestel, als bouwkundige, waarschijnlijk ook wel zinnebeeldige versiersels, de aandacht en kan de vorm van het torentje op den Dagob vergeleken worden, met de in dertien soortgelijke afdeelingen verdeelde kegels op de Tsjaaityas in Nepaal.

Pl. CCLXXX. 99. Aan eenen heiligen Boeddhavorst in een tempeltje of paleis in beschouwing verzonken, wordt hulde gebragt door eenen vorst met diens gevolg. Hemelgeesten en daarbij naar het schijnt een Brahmaan, in de wolken. Op het dak een viertal personen in levendige beweging; waarschijnlijk wel met eene zinnebeeldige beteekenis.

— 100. Een heilige Boeddhavorst, die door een aantal toevoegselen met het Brahmaansche godendom in betrekking is gebragt, wordt ons hier voorgesteld in leerende houding, onder een aantal toehoorders van verschillenden stand en rang, zoowel op aarde als onder de geesten in de wolken. Een heilig vorst met zijn gevolg komt hem zijne hulde brengen. De hoofdpersoon zit in eene rotsholte op het lotuskussen, dat door vier leeuwen of Singas gedragen wordt. Achter het lotuskussen liggen ter wederzijde olifanten, op wier hoofd een Bhiksjoe zit; de leuning van den zetel wordt door twee opspringende leeuwen gedragen, terwijl boven op die leuning twee andere zittende leeuwen en twee slangen zitten. De opening boven in de grot is met een

versierd zonnescherm gedekt, waarboven een lotusbloem en twee vliegenjagers bevestigd zijn. De heilige zelf heeft vier armen, waarvan de twee regter in betoogende houding zich bewegen, terwijl de voorste linkerhand eene lotusbloem, de achterste den olifantshaak houdt. Zijn kapsel onderscheidt zich door de Brahmaansche haarvlechting en het daarvóór geplaatste zittende Boeddhabeeldje.

Pl. CCLXXXI. 101. Een heilige Boeddhavorst met Brahmaansche toevoegsels, in een paleis of tempeltje gezeten op een lotuskussen, dat door drie leeuwen gedragen wordt. Van de vier handen is slechts de achterste linkerhand, die eene lotusbloem houdt, overgebleven. Het hoofdkapsel met het Boeddhabeeldje, even als op het voorgaande basrelief. Aard- en hemelbewoners, de laatstgemelde in twee reeksen boven elkander en voor een gedeelte ook personen van vorstelijken rang, brengen hem hunne hulde.

— 102. Heilige Boeddhavorst als voren, doch met zes armen waarvan slechts vier handen meer overgebleven zijn; de voorste regterhand naar beneden uitgestrekt, in de achterste het bidsnoer; de voorste linkerhand met de lotusbloem in betoogende houding op de hoogte van de borst, in de middelste linkerhand eene waterflesch. Aanzienlijke personen ter wederzijde in eerbiedige houding. Luchtgeesten als dienaars in de wolken zwevende.

Pl. CCLXXXII. 103. Heilige Boeddhavorst in zijn tempeltje in betoogende houding; nevens het tempeltje een andere heilige vorst, die op eenen vierkanten steen gezeten, met gevouwen handen aanhoort. Aan beide zijden gevolg en toehoorders. Hemelgeesten in de wolken. Achter het tempeltje een wonderboom, tusschen wiens takken twee Brahmanen insgelijks op de wolken zweven.

— 104. Een heilige Boeddhavorst met Brahmaansche toevoegsels op een lotuskussen gezeten, dat op een voetstuk of altaar is geplaatst en waarachter zich een wonderboom verheft. De twee voorste handen in den schoot; in de achterste regterhand het bidsnoer, in de linker de vliegenjager. Het hoofdkapsel onderscheidt zich van de gelijksoortige beelden op de vorige basreliefs 100, 101, 102, door de afwezigheid van de Brahmaansche haarvlechting en van het Boeddhabeeldje. Het tooneel is in eene

eenzame plaats, tusschen de rotsen in een bosch geplaatst. Lieden van verschillenden stand hooren eerbiedig toe. Luchtgeesten van beiderlei kunne in de wolken betuigen hunne hulde, ook door het slaan van handtrom en metalen klankbekkens.

Pl. CCLXXXIII. 105. Eene vrouw in den ingang van haar paleis gezeten, rigt het woord tot eenen heiligen vorst in hare nabijheid, die insgelijks gezeten haar eerbiedig aanhoort. Achter laatstgemelde zijn gevolg onder eenen wonderboom. In de wolken een koor van hemelgeesten met geschenken, een paar die den trommel en klankbekkens doen hooren, ook twee vrouwelijke Ghandarvas, waarvan de eene met een snarenspeeltuig.

— 106. Heilige vorstin in haar paleis in onderhoud met eenen heiligen vorst, die met zijn gevolg onder eenen wonderboom nevens het gebouw staat en achter zijn hoofd tegen de lichtschijf ook het maansikkelvormige sieraad draagt; aan de andere zijde het gevolg der vorstin, insgelijks onder eenen wonderboom. Hemelgeesten zweven in de wolken boven het paleis, dat met vijf drietandvormige topstukken versierd is, en daardoor tot Siva in betrekking schijnt gebragt te worden.

Pl. CCLXXXIV. 107. Heilige vorstin op eenen door leeuwen gedragen troon in haar paleis, in betoogende houding tot eenen, nabij haren troon eerbiedig nederzittenden heiligen vorst. Beider gevolg zit regts en links van den troon in het vertrek. Hemelgeesten zweven in de wolken.

— 108. Heilige vorstin in eenen tempel op eenen altaarvormigen zetel nedergeknield, zij is in onderhoud met eenen heiligen vorst, die eene vrucht in de regterhand schijnt te houden. Beider gevolg bevindt zich onder wonderboomen. Twee luchtgeesten van verschillenden leeftijd en stand in de wolken.

— 109. Heilige vorstin in haar paleis of tempel gezeten en betoogende of predikende, terwijl een vorst nevens het gebouw eerbiedig nederzit. Hemelgeesten in de wolken, waaruit bloemen en doekslingers nederdalen. Beider gevolg zit onder natuurlijke boomen. Opmerking verdient, dat eene der vrouwen uit het gevolg der vorstin met een groot zwaard, dat zij vóór zich opgeheven draagt, gewapend is.

Pl. CCLXXXV. 110; Pl. CCLXXXVI. 111, 112. Op deze drie basreliefs wederom telkens eene heilige vorstin in haar paleis of onder een luchtig gebouwtje gezeten, en predikende aan- of in betoog met eenen voor haar zittenden, of staanden vorst, die echter alleen op 112 de lichtschijf tot toevoegsel heeft, op 111 het sikkelvormig versiersel achter het hoofdkapsel draagt. Op 112 zien wij het paleis of tempeltje op eenigen afstand. Op de wolken lucht- of hemelgeesten als gewoonlijk.

Pl. CCLXXXVII. 113. Een tafereel, dat van de overige in de geheele reeks merkelijk verschilt. De Boeddha zit op zijn lotuskussen, waaronder als meermalen, eenige tapijten naar beneden hangen en dat door twee leeuwen gedragen wordt, in bespiegelende houding. Behalve de lichtschijf achter het hoofd, is er nog eene tweede veel grootere, die van zijnen zetel tot boven zijn hoofd rijst, uit welks rand vlammen opstijgen en die overdekt wordt door de takken van eenen wonderboom, hier den Bodhidroema vertegenwoordigende. Links van hem zijne twee vrouwelijke volgelingen, die hem hulde brengen. Regts is de geheele ruimte gevuld met eene menigte menschen van verschillenden rang, die, in levendige beweging met allerlei soort van wapenen, men zou zeggen eerder een spiegelgevecht vertoonen, dan dat zij werkelijk elkander bestrijden. De wapenen zijn kleine langwerpig vierkante en ronde schilden, zwaarden van verschillende vormen, dolken en zelfs eene knods. Aan een werkelijk gevecht valt hier moeijelijk te denken, want de troep schermt klaarblijkelijk in het wilde. Misschien levert het geheel eene zinnebeeldige voorstelling van de woelingen en den strijd der menschelijke hartstogten en de begeerlijkheden der wereld, tegenover de kalme en ongestoorde rust van den Boeddhavolger, die zich boven die woelingen verheven heeft.

— 114. Een tempel of het paleis van eene heilige vorstin, wier dienaressen zich aan de regterzijde van het gesloten gebouw bevinden, terwijl eenige vorstelijke personen aan de andere zijde met hunne gaven genaderd zijn. Op den achtergrond wonderboomen. Boven het gebouw hulde brengende luchtgeesten op de wolken gedragen.

Pl. CCLXXXVIII. 115. Een Brahmaansch of ander aanzienlijk persoon, die zich aan den geestelijken stand gewijd heeft, reeds door kennis of boete eene groote vermaardheid schijnt verkregen te hebben, en op een met tapijten en kussens gedekt voetstuk onder eenen wonderboom nederzit; nevens hem, regts zijne waterkruik, die op eenen driepuntigen met het andere einde in den grond gestoken stok staat, achter twee zijner volgelingen. Vóór hem zit een vorst met zijn gevolg en biedt hem zijne gaven en hulde. In de wolken zweven geesten met geschenken, onder hen een Brahmaan en een Bhiksjoe.

— 116. Eene vorstin in haar paleis gezeten, doch hier niet door de lichtschijf als heilig gekenmerkt, in onderhoud met eenen, nevens het paleis en onder eenen wonderboom met zijn gevolg zittenden heiligen vorst. Behalve de hemelgeesten in de wolken, waarvan een met een snarenspeeltuig, zien wij nog twee Ghandarvas op den boom zitten.

Pl. CCLXXXIX. 117. Eene vorstin met hare vertrouwelinge in haar paleis gezeten, ontvangt het bezoek van eenen vorst met twee aanzienlijke mannen uit diens gevolg. Het vrouwelijke gevolg van de vorstin bevindt zich aan de andere zijde van het gebouw, boven hetwelk twee hemelgeesten als hare dienaren, de vliegenjagers dragende in de wolken zweven. De Singas op de verschillende verdiepingen van het paleis doen ons hier wederom de vrouw tot een geslacht uit de krijgerskaste brengen.

— 118. Een heilige vorst in zijn paleis in onderhoud met eenen daarbuiten zittenden vorst. Hemelgeesten met trom en klankbekkens in de wolken.

Pl. CCXC. 119. Een vorst tusschen twee dienaressen in zijn paleis gezeten, terwijl zijne overige dienaressen zich daarbuiten bevinden, ontvangt het bezoek van eenen anderen vorst. Geesten zweven in de wolken. Op twee van de met een hekwerk omringde dakverdiepingen, schijnen tusschen eene menigte aldaar geplaatste voorraads (?) vazen, een aantal dienaars, door hunne bewegingen en gebaren hunne vrolijkheid te kennen te geven.

— 120. Eene vorstin in een vertrek van haar paleis; in een zijvertrek twee vrouwen uit haar gevolg; in het andere zijvertrek

een vorst, die haar hulde brengt en wiens gevolg buiten het paleis onder eenen wonderboom op hem wacht. De dienaressen der vorstin zitten boven, dat is in twee rijen nevens elkander, aan de andere zijde van het paleis. Bloemen dalen bij de vorstin neder en hemelgeesten zweven in de wolken.

Pl. CCXCI. 121. Een vorst in beschouwende houding in zijn paleis op eenen zetel, welks rugleuning aan wederzijde met eenen olifantskop is versierd, waarop een dienaar zit. Regts en links aanzienlijke mannen en vrouwen die hem hulde komen betuigen. Op den muur, of het dak van de galerijen nevens het paleis, zitten vier Ghandarvas.

— 122. Een vorst in zijn paleis, welks achtermuur uit traliewerk is zaamgesteld. Aan zijne regterzijde zit zijn gevolg, en op drie groote voorraadsvazen eene Gandharva. Links van het paleis een vorst met zijn gevolg, met den eerstgenoemden in onderhoud. Op den achtergrond wonderboomen. In de wolken hemelgeesten, waaronder eenige die op eenen cither, trommen en metalen klankbekken muziek maken.

Pl. CCXCII. 123. Vorst in zijn paleis waarvan drie vertrekken zigtbaar zijn., op zijnen leuningzetel tusschen zijne twee nevens hem staande dienaressen gezeten. Hij spreekt tot eenen anderen vorst, die buiten het paleis zit met zijn gevolg en in eerbiedige houding toehoort. Hemelgeesten in de wolken boven het paleis, en daarnevens, ook op de wolken, twee wonderboomen bij eenen van welke een Ghandarvapaar.

— 124. Een Brahmaansch geestelijke in een tempeltje gezeten en in onderhoud met- of onderwijs gevende aan eenen vorst, die met zijn gevolg nevens het gebouwtje zit; een weinig verder vier aanzienlijke personen, die onder eenen wonderboom staan. Onder de hemelgeesten in de wolken een Ghandarvapaar, waarvan de vrouw met een snarenspeeltuig.

Pl. CCXCIII. 125. Een vorst en eene vorstin in hun paleis ontvangen het bezoek van eenen anderen vorst met zijn gevolg. In de wolken hemelgeesten, waaronder naar het schijnt een paar Brahmanen.

— 126. Een gesloten tempel of paleis, waarbij een vorst

knielend hulde komt brengen; regts en links onder wonderboomen eerbiedig nederzittende vrouwen en mannen. Op de wolken hemelgeesten met offergaven, vliegenjager, een snarenspeeltuig enz.

Pl. CCXCIV. 127. Een tempel of paleis, welks hoofdingang half openstaat. Ter wederzijde eene menigte hulde brengende, waaronder vorstelijke, althans zeer aanzienlijke personen en eenige vrouwen. Boven de wolken een aantal hemelgeesten van verschillende klassen, daaronder een Brahmaan, insgelijks in eerbiedige houding.

— 128. Een heilige vorst in eenen tempel of paleis, maar op een lotuskussen gezeten, dat door vier zittende leeuwen of Singas en twee hurkende menschenbeeldjes gedragen wordt; tegen de rugleuning nog twee zulke beeldjes en twee stijgerende leeuwen. De vorst zit in eene der betoogende Boeddhahoudingen en heeft in de regterhand den stengel van eene lotusbloem. Rondom den tempel een aantal aardbewoners en hemelgeesten die hunne hulde bieden, door offers, geschenken, gebeden en muziek. In de bovenste of verste rij, die wij ons, in aanmerking genomen de twee boven den tempel zwevende beeldjes, wel als boven de wolken zullen mogen voorstellen, verkondigt men den lof van den vorst, onder het geluid van cither- en ander snarenspel, klankbekers, bekkens en trommen. Ook in de middelste rij klinken de tonen van twee snarenspeeltuigen. Regts van den vorst zitten onder de overigen ook twee Nagavereerders, kenbaar door de slangen in hun hoofdhaar, en links op de voorste rij een reus of wildeman, gekenmerkt door zijn woest krullend haar, als ook een geest met vogelkop of Garoeda.

Wij zijn hiermede aan het einde gekomen van de tafereelenreeks, die de basreliefs van den achterwand op dezen omgang ons aanbieden. Gelijk het eerste tafereel ons den Boeddha als het voorwerp van aller hulde vertoonde, zoo zagen wij op het laatste eenen heiligen vorst, die op dezelfde wijze verheerlijkt wordt. Wij willen daarin geene willekeurige schikking of toevallig zamentreffen aannemen, maar meenen, dat die beide tafereelen ons in algemeene trekken den hoofdinhoud, de hoofdge-

dachte van al de basreliefs der geheele reeks vertegenwoordigen: hulde aan den Boeddha, hulde aan de heilige vorsten en vorstinnen, die de Boeddhaleer beschermd, hare prediking en verbreiding bevorderd hebben, en aan allen die zich, ook al behoorden zij niet tot een vorstelijk geslacht, voor de verbreiding dier leer uitnemende verdiensten hadden verworven.

Wij willen na de vlugtige beschouwing der tafereelen nog eenige opmerkingen waartoe zij ons aanleiding geven, laten volgen.

De eigenlijk gezegde Boeddhas, dat is dezulke die zich door houding, kleeding, haardragt enz. als de volkomen Boeddhas kenmerken, en als zoodanig overeenkomen met de Boeddhabeelden in de nissen op de omgangsmuren en onder de Dagobs op de ronde terrassen, ontmoeten wij op het 1e en de 3—13 basreliefs Pl. CCXXXI en CCXXXII—CCXXXVII; Pll. CCXXXVIII. 15; CCLXVII. 74; CCLXVIII. 75; CCLXIX. 78; CCLXXI. 81; CCLXXVIII. 94 en CCLXXXVII. 113. Staande, doch met al de kenschetsende Boeddhakenmerken verschijnt de Boeddha op Pl. CCXLVI. 32; CCLXVIII. 76; CCLXIX. 78 en CCLXXVII. 94, dus in het geheel op drie en twintig basreliefs. Slechts enkele malen wordt hij in den toestand van afgetrokken beschouwing en wegzinking in zichzelven voorgesteld, zooals bijv. op Pl. CCXXXII. 3 en CCLXXXVII. 113. Meestal zien wij hem in betoogende gebaren, en dus zijne leerlingen en andere toehoorders onderwijzende, zoodat wij in hem den leeraar moeten erkennen, maar den leeraar, die na zijn weggaan een voorwerp van eerbiedige hulde en godsdienstig eerbetoon is geworden; eene hulde die al spoedig na zijnen dood aan zijne beeltenissen en aan de echte of vermeende overblijfsels van zijn ligchaam werd toegebragt. Dáárom zitten ook de toehoorders, aanzienlijke en geringe in eerbiedige houding, en zou men verkeerd handelen, wanneer men uit hunne gebaren de gevolgtrekking wilde maken, dat zij hier enkel zijn opgekomen om aan een beeld van den meester hunnen eerbied te betuigen. De bekrompenheid der gebouwen waarin de Boeddha zit, zou aanleiding kunnen geven tot de opvatting dat zij slechts nissen vertegenwoordigen, of liever nisgebouwtjes, zooals die op de omgangsmuren; in welk geval slechts het beeld van den Boeddha, niet

hij zelf daarin plaats kon vinden. Wij willen nader omtrent die gebouwtjes op de basreliefs nog het een en ander zeggen, waardoor die opvatting hare kracht verliest; maar brengen thans reeds onder de aandacht, dat, waar de Boeddha als zich bewegende, en in de open lucht wordt voorgesteld, men toch wel de bedoeling gehad zal hebben, om hem zelven, en niet slechts zijn beeld te doen aanschouwen.

Alleen bij het menschenbeeld hebben de kunstenaars van Bôrô-Boedoer, en dit is eene opmerking die op de kunstwerken van alle tijden en alle volken hare toepassing vindt, zich in de voorstellingen van gebeurtenissen en waar het tooneel der handeling tevens moest worden aangeduid, aan eene vastgestelde maat en juiste evenredigheden kunnen houden. De ruimte waarover de kunstenaar kon beschikken was natuurlijk niet groot genoeg, om aan bijkomende voorwerpen de afmetingen te geven, die zij met betrekking tot de grootte der beelden zouden moeten hebben. Zoodra die voorwerpen te veel ruimte zouden innemen, bond men zich niet langer aan den maatstaf die voor het menschelijke beeld aangenomen en daardoor ook verder aangegeven was, maar men behielp zich met eenen kleineren maatstaf, dien men voor elk voorwerp naar behoefte wijzigde. Wolken, bergen, paleizen, huizen, schepen, wagens, olifanten, paarden en ook andere dieren, boomen enz. werden zoo veel kleiner afgebeeld, dat hun omvang geen inbreuk maakte op de ruimte die men voor de handelende personen noodig had. Dikwerf zelfs vond men zich verpligt om slechts de hoofdbeelden in dit opzigt in hun vol regt te laten, en moesten de bijkomende personen van ondergeschikt belang er zich bij nederleggen, dat ook op hen een andere maatstaf toegepast werd, zij in vergelijking tot de hoofdpersonen veel te klein werden afgebeeld. Maar men moest nog verdere offers aan de waarheid brengen. Bergen, boomen, huizen enz. werden, slechts met inachtneming zooveel mogelijk van hunne vormen en overeenkomstig de meerdere of mindere kennis die de kunstenaar van de regelen der doorzigtkunde bezat, wedergegeven. Zij dienden slechts als aanduidingen van plaatsen, en dat konden zij ook zeer goed, al was de evenredigheid met de handelende per-

16

sonen verbroken, al erlangden zij afmetingen waardoor zij veel te klein werden. Zulk eene wijze van voorstelling, als bij stilzwijgende overeenkomst aangenomen en door de gewoonte gewettigd, had voor het oog van den beschouwer niets aanstootelijks; zij kon in allen deele volstaan, om het tooneel van de handeling aantewijzen en kwam spoediger en beter der verbeelding te hulp, dan dit met opschrift of verklarenden tekst mogelijk was. Zij was als het ware een beeldschrift, dat met een enkel teeken geheele zinnen uitdrukte. Een paar boomen, dikwerf slechts één enkele, vertegenwoordigde eenen lusthof, een woud; één enkel gebouw toonde aan dat het voorgestelde feit in, of in de nabijheid van eene stad plaats greep, of het verzinnelijkt ons, al naarmate van zijne vormen en versierselen, eene woning, eenen tempel of een paleis. Is het tooneel der handeling geheel of gedeeltelijk binnen een gebouw geplaatst, dan vervalt alle mogelijkheid om de werkelijke evenredigheden te bewaren en wordt de binnenruimte zooveel ingekrompen, dat er juist maar plaats en ook niets meer overblijft voor de zich daarin bevindende personen. Moet nu, en dit is meestal het geval, eene handeling worden wedergegeven die gedeeltelijk in, gedeeltelijk buiten een gebouw geschiedt, zoo blijft er geen ander middel over, dan dat men het gebouw als in doorsnede afbeeldt, eenen van de muren wegneemt of daarin eene opening laat, die, ofschoon van de werkelijkheid geheel afwijkende, het oog niet stoort, en gelegenheid biedt om alles wat zich binnen het gebouw bevindt, behoorlijk waartenemen. Uit een en ander volgt, dat, zoo de gebouwen klein, veel te klein zijn in verhouding tot de daarin zittende of staande personen, wij daarom niet aan zulke kleine gebouwen, zooals bijv. de nisgebouwtjes op de omgangsmuren, behoeven te denken. Zij vertegenwoordigen, naar gelang van omstandigheden, gedeeltelijk ook van hunne vormen, een woonhuis, paleis, tempel, gedeelten van paleizen en huizen, zooals buitengalerijen, pendopos, gehoorzalen en diergelijke; zij zeggen ons alleen, dat wij ons dat gedeelte van de gebeurtenis moeten voorstellen als plaats grijpende in een paleis, tempel, enz. Wanneer wij evenwel den hoofdpersoon meestal in, eenen anderen met wien hij zich onderhoudt

of die ook als een der hoofdpersonen wordt voorgesteld, buiten een paleis of eenig ander gebouw zien, dan behoeft daaruit niet te volgen, dat bezoeken, gehoorverleeningen, huldebetoon of onderwijzing op zulk eene wijs plaats grepen, maar dan duidt de plaatsing van den meest aanzienlijken of meesten eerbied vorderenden persoon in het gebouw, op diens meerderen rang of hoogeren graad van heiligheid. In zekeren zin achten wij het onverschillig, of wij aan de gebouwen, waarin de Boeddhas en geestelijke leeraars, ook dikwerf heilige vorsten en vorstinnen, zich bevinden, den naam van paleis of dien van tempel geven. Was de persoon iemand aan wien men, om welke reden ook, eene hooge waarde toekende, hetzij op het gebied der wereldlijke magt of op dat van kennis en godsvrucht, dan kon naar omstandigheden een paleis of een tempel gekozen worden; maar hadden die personen zich op het geestelijke gebied en door bevordering van des Boeddha's leer verdienstelijk gemaakt, dan mogen wij aan tempels denken, en dan wordt de tempel de verblijfplaats van den vorst, de vorstin enz., om het godsdienstig karakter dat hun wordt toegekend, om de betrekking waarin zij tot den Boeddha gekomen zijn. Uit zulk een oogpunt redeneerende zouden wij er zeer goed toe kunnen komen, om de nisgebouwtjes op de omgangsmuren als tempels te beschouwen, waarin de Boeddha zijnen zetel heeft; misschien wel als het verblijf der onsterfelijken, het in werkelijkheid grenzenlooze paradijs of den oneindigen hemel, waarin de Boeddha troont.

Even als den Boeddha zelven, ontmoeten wij op den thans omwandelden omgang, zijne gewijde geestelijken van beiderlei kunne, zijne Bhiksjoes en Bhiksjoenis, die in een gebouw of ook in de open lucht prediken en op gelijke wijze als hij, door de eerbied en hulde bewijzende menigte worden aangehoord, of ook in beschouwing verzonken slechts voorwerpen van eerbiedsbetoon zijn. Wat dit laatste aangaat, kunnen wij, bij elkander opvolgende en met elkander in verband staande tafereelen aannemen, dat de leeraar, op den oogenblik waarop de bezoeker zich tot zijne woning begeeft, zich nog in zijne overpeinzingen verdiept, en eerst dán uit zijne gewone ingetrokken houding als ontwaakt,

16*

wanneer het bezoek hem aangekondigd is en het onderhoud eenen aanvang heeft genomen. Dit is bijv. het geval op Pl. CCXXXIX. 17, vergeleken met het volgende basrelief; op het eerste begeeft zich een heilige vorst naar den Bhiksjoe, maar deze laatste heeft van het bezoek nog geen berigt gekregen, is in zijne rustige overdenkingen nog niet gestoord, terwijl hij in het onmiddelijk volgende tafereel, 18, den vorstelijken bezoeker reeds bij zich ontvangen heeft en dien zijne leering mededeelt. Op de twee aangehaalde basreliefs zit de Bhiksjoe in eenen tempel; elders Pl. CCXL. 19; CCXLI. 21, in de open lucht onder eenen boom, en Pl. CCXLIII. 26, in eene rotsholte. Eene Bhiksjoeni meenen wij Pl. CCXLIII. 25, ofschoon met eenigen twijfel, te mogen erkennen; het hoofdkapsel en de halsketenen zouden misschien hier voor eene vorstin of andere aanzienlijke vrouw kunnen pleiten, die de hooge geestelijke waardigheid nog niet verkregen, de uiterlijke kenteekenen daarvan nog niet aangenomen heeft. Maar stellig hebben wij verder op onze wandeling, Pl. CCLII. 43 en CCLXXV. 90, Bhiksjoenis in hare woningen aangetroffen.

Ook andere leerende personen deden zich een paar malen voor; misschien wel geleerde Brahmanen, die zich eenen grooten naam van heiligheid en wetenschap verworven hadden en later tot de leer van den Boeddha bekeerd werden; zie Pl. CCXL. 20; CCLXXXVIII. 115 en CCXCII. 124. Stellig erkennen wij eenen Brahmaanschen geestelijke als leeraar en in onderhoud met eenen heiligen vorst, Pl. CCXLII. 24, onder het lommer van eenige boomen gezeten, en eenen anderen, Pl. CCL. 39, insgelijks aan eenen heiligen vorst zijne leering mededeelende, in de nabijheid van de grot waarin hij zich van de wereld heeft afgezonderd.

Die leeraars, even als de Bhiksjoes en de Bhiksjoenis, missen echter de lichtschijf en daarmede het zinnebeeld van heiligheid, waarmede de Boeddha op dezen omgang steeds gekenmerkt wordt, en waardoor ook de meeste vorsten of vorstinnen als hoofdpersonen op de basreliefs verschijnende, zich onderscheiden. Heilige vorsten en vorstinnen ontmoeten wij telkens, op gelijke wijze als dit door den Boeddha zelven of door zijne Bhiksjoes en Bhiksjoenis geschiedt, tot toehoorders van allerlei rang het woord en dan ook

wel vermoedelijk hun onderwijs rigtende. Het is zelfs eene bijzonderheid die de tafereelen van dezen omgang onderscheidt, dat zoovele vorstinnen zulk eene hooge geestelijke waardigheid bekleeden. Het aanzien van die vorstinnen klimt zelfs bij enkele zoo hoog, dat wij, Pl. CCLVIII. 56, eenen heiligen vorst voor haar zien nederknielen, terwijl hij voorover gebogen met zijne handen op den vloer steunt; een eerbewijs dat elders, op Pl. CCLXIV. 67, door eenen vorst aan eenen heiligen vorst (de heiligheid hier als steeds door de lichtschijf aangewezen) betoond wordt. Maar die eerbied jegens eene vrouw gaat nog verder, want eenmaal, Pl. CCLVI. 51 werpt zich een vorst, evenwel niet met de lichtschijf gekenmerkt, geheel knielende voorover met het aangezigt op de op den bodem uitgestrekte handen, in de tegenwoordigheid van eene heilige vorstin. Zeker wel het hoogste eerbewijs dat men iemand brengen kan, met uitzondering misschien van het eerbetoon waarmede de Boeddha zelf gehuldigd wordt, wanneer men diens voeten met zijn voorhoofd aanraakt [1]). Een paar malen wordt aan eenen heiligen vorst en ook aan eene heilige vorstin, die geheel in bespiegeling verzonken in Boeddhahouding nederzitten, als aan eenen Boeddha, eerbiedige hulde gebragt; zie Pl. CCLXXX. 99, waar de vorst, en Pl. CCXLII. 23, waar de vorstin het voorwerp is van zulk een eerbetoon. Elders Pl. CCLXIV. 67, knielt een vorst in voorovergebogen houding en met de handen op den grond steunende, vóór eenen anderen, wiens meerderheid door de lichtschijf schijnt aangeduid te worden; terwijl op een ander basrelief, Pl. CCLXXXIII. 105, wederom een heilige vorst met gevouwen handen eerbiedig nederzit vóór eene vorstin, die in de poort van haar paleis gezeten, tot hem het woord rigt. Wij zouden hier verwacht hebben, dat althans de vorstin, wie het eerbetoon geldt, insgelijks de lichtschijf als kenteeken van heiligheid moest bezitten, en gevoelen ons wel eenigszins genoopt, om te vermoeden dat de kunstenaar nu en dan dat onderscheidingsteeken in vergissing heeft weggelaten. Merkwaardig is de voorstelling op een basrelief, Pl. CCLXIX. 78, waar een heilige

1) Zie bijv. Burnouf, *Introd. à l'hist. du Buddh.*, p. 250, 254, enz.

vorst, tegelijk met den Boeddha, aan een aantal vrouwen de leer verkondigt, terwijl een Bhiksjoe als dienaar of leerling hen volgt. Maar niet mindere onderscheiding geniet een ander vorst, die, op Pl. CCLXVII. 73, met zijn aanzienlijk gevolg op de wolken zich beweegt, terwijl kransen en bloemen op hem en zijnen stoet nederdalen. Soortgelijke onderscheiding schijnt ook, Pl. CCLXIV. 68, door eene heilige vorstin verworven geweest te zijn, die door eenen wolk gedragen, naar een vorstelijk paar in hun paleis nederdaalt.

Dagobs of Boeddhagedenkteekens, waarin overblijfsels van des meesters ligchaam bewaard, of die ter zijner nagedachtenis opgerigt werden, toonen ons de tafereelen op Pl. CCLIII. 45; CCLXXVIII. 96 en CCLXXIX. 98. Alleen bij het laatste basrelief kunnen wij eenig regtstreeksch verband tot het onmiddelijk voorafgaande vinden; bij de twee andere slechts eene aansluiting aan het hoofdonderwerp, waartoe de geheele reeks van voorstellingen op dezen omgang behoort: vereering van den Boeddha, na zijnen dood, en hulde aan de vorsten en andere aanzienlijke personen, die zich voor de uitbreiding van zijne leer uitnemend verdienstelijk hadden gemaakt. Enkele tafereelen, die schijnbaar met dat onderwerp niet in onmiddelijk verband staan, laten er zich toch zonder eenigen dwang mede vereenigen. Zij zijn die, waar wij de vorsten in optogt of op reis aanschouwen: te voet, zooals Pl. CCXLVII. 34 en CCLIX. 58; met eenen olifant in het gevolg, Pl. CCLXXIX. 97 (hier draagt de vorst de lichtschijf niet); met olifant en paarden, Pl. CCLVII. 54; op eenen wagen, Pl. CCLIII. 46; op eene soort van palankijn of overdekte draagbaar, Pl. CCLI. 42, en waarschijnlijk ook als zijnen togt over zee volbragt hebbende, Pl. CCLI. 41. Wij kunnen toch aannemen, dat hij op al deze basreliefs verschijnt, als op reis om aan den Boeddha of aan beroemde Boeddhavorsten, vorstinnen of leeraars zijne hulde te gaan brengen, heilige overblijfsels te vereeren enz. Waar wij hem eenmaal, en daar ook wederom zonder de lichtschijf, Pl. CCLXXVII. 93, ontmoeten, terwijl hij geschenken aan het volk uitdeelt, kan hij dit doen op zijnen togt naar, of terugtogt van eene plaats der aanbidding, of heeft de ontwerper der bas-

reliefs slechts eenen der hoofdpersonen willen vertegenwoordigen, als bij zijne pligten jegens den Boeddha, ook die der vrijgevigheid jegens zijne onderdanen vervullende. Ook de straks aangehaalde voorstelling van Pl. CCLXVII. 73 kan ons zeer goed, ofschoon ook dáár de vorst niet door de lichtschijf als heilig wordt gekenmerkt, eenen optogt naar eene beroemde aan de Boeddhavereering gewijde plaats vertegenwoordigen; de wolken waarop zich de stoet beweegt, verzinnelijken misschien óf den verren afstand die voor de reis moet worden afgelegd, óf den hoogeren graad van heiligheid die aan de gewijde plaats, en dan ook aan hen die derwaarts trekken, hier wordt toegekend. De onmiddelijke nabijheid van de twee volgende tafereelen, waar de Boeddha op eene buitengewone wijze, op eene als uit het water oprijzende lotusbloem troonende en daardoor als in eenen toestand van hoogere waarde voorkomt, kan zulk eene onderstelling aanbevelen. Behalve op de aangehaalde basreliefs, Pl. CCLXVII. 74 en CCLXVIII. 75, zien wij den Boeddha ook op een derde van dezen omgang, Pl. CCXXXVIII. 15, op zulk eene lotusbloem op hoogen stengel gezeten; ofschoon op het laatste tafereel het water niet door den kunstenaar is uitgedrukt, mogen wij toch wel door de vergelijking met de twee andere, onderstellen, dat de bloemen hier op gelijke wijze uit het water zich verheffen, en dus eene gelijke beteekenis ook hier van toepassing is. Merkwaardig is ter vergelijking een basrelief in den vermaarden onderaardschen tempel te Kenneri op Salsette [1], waarop de Boeddha op gelijke wijze op zulk eene lotusbloem troont, welker steel door twee mannen, even als op ons basrelief 15, ondersteund wordt; nevens deze mannen staat aan elke zijde van het hoofdbeeld een persoon, insgelijks op eene lotusbloem, wier stengel zich met dien van de eerstgenoemde vereenigt. Beneden op aarde en boven in de lucht op de wolken gedragen vertoont zich eene schaar van aanbidders.

De goddelijke of heilige personen die op een viertal basreliefs: Pl. CCLIV. 48; CCLXXX. 100; CCLXXXI. 101 en CCLXXXII. 104,

---

1) Zie L. Langlès, *Monuments anciens et modernes de l'Hindoustan*, T. II. pl. 80; H. Salt, in de *Memoirs of the Bombay Soc.*, T. I. p. 48, 49.

met vier, en op een vijfde basrelief, Pl. CCLXXXI. 102, met zes armen worden afgebeeld, konden doen denken aan Brahmaansche goden, aan wie dan hier door Boeddhisten godsdienstige hulde bewezen wordt. Het is bekend dat de Boeddhisten, vooral in lateren tijd aan de goden en geesten uit het Brahmaansche Pantheon ook in hun stelsel eene plaats, maar dan altijd eene aan den Boeddha ondergeschikte, hebben ingeruimd. Wij kunnen hier echter de tegenwoordigheid van Brahmaansche goden niet aannemen, maar houden die veelarmige personen voor Boeddhaheiligen, waaraan men, om welke reden dan ook, de toevoegsels van enkele leden van het Brahmaansche Pantheon heeft toegekend. Misschien wel waren zij vroeger beroemde volgers van den heerschenden godsdienst, toen de Boeddha op aarde verscheen; geleerde en heilige Brahmanen, aan wie men na hunne bekeering, nog eenige der voorname kenmerken van hun vroeger geloof en hunnen voormaligen stand heeft gelaten. Of eindelijk heeft men den Boeddha zelven, ofschoon het hem bijzonder kenmerkende haarkapsel hier ontbreekt, willen voorstellen en op hem eenige kenmerken der meest geëerde goden van eene of andere der Brahmaansche sekten overgebragt; daaronder bij voorkeur het bidsnoer, dat bij de Brahmaansche geestelijken vooral te huis behoort, maar ook een zeer gewoon toevoegsel van de Brahmaansche goden is; den vliegenjager die evenzeer algemeen is; den angkasa of olifantenhaak, meer bepaald het kenmerk van Ganesa (Pl. CCLXXX. 100); den stier (tegen het voetstuk Pl. CCLIV. 48) en den drietand of trisoela (Pl. CCLXXXII. 104) kenmerken of toevoegsels van Siva. De waterflesch in de hand van het zesarmige beeld op Pl. CCLXXXI. 102, is een gewoon toevoegsel, zoowel der Boeddhistische als der Brahmaansche geestelijken. Voor het overige kan aan het uitsluitend Boeddhistische karakter dier beelden niet getwijfeld worden, daar op drie van de vier, wier hoofden genoegzaam bewaard gebleven zijn, een Boeddhabeeldje de voorzijde van het hoofdkapsel versiert, misschien wel als eene vergoeding wegens de afwijking van de gewone Boeddhahaardragt. Vraagt men, waarom de beelden met die op Bôrô-Boedoer niet zoo gewone toevoegsels, juist op die bepaalde

plaatsen, welke hunne basreliefs in de reeks van dezen omgang innemen en niet elders, voorkomen, dan moeten wij voor alsnog het antwoord schuldig blijven. Dat voor het overige Boeddhas ook met meer dan twee armen worden afgebeeld, is bekend. Dharma, een der drie personen van de Boeddhistische trimoerti, wordt bij Hodgson [1]) met vier armen afgebeeld. Moor geeft in zijn *Hindu Pantheon* [2]) zelfs eenen Boeddha met zeven hoofden; en in Tibet wordt Avalokitesjvara of Padmapani, de thans heerschende Dhyani Bodhisattva, zelfs met elf hoofden en acht armen voorgesteld [3]). Intusschen achten wij het niet zeer waarschijnlijk, dat wij hier op Bôrô-Boedoer, waar zulk eene sterke inmenging van Brahmaansche voorstellingen betrekkelijk den persoon van den Boeddha zich niet doet kennen, ons den meester zelven, onder diergelijke uit het Brahmanisme overgenomen toevoegsels moeten vertegenwoordigd achten, en houden wij ons met Wilsen liever aan de eerste opvatting, waarbij beroemde Boeddhistische heiligen, vorsten of andere mannen, die de verspreiding der leer bijzonder bevorderd hadden, ons in die vier- en zesarmige beelden voor de oogen treden.

Wij hebben de mannen en vrouwen, die op bijna al de basreliefs der thans door ons behandelde reeks voorkomen als door de wolken gedragen, hemelgeesten en luchtgeesten genoemd. Het Boeddhisme heeft ook van die soort van niet-aardsche wezens uit het Brahmanisme een zeer groot aantal van verschillenden rang en onderscheiden vormen overgenomen; er kan dus geen groot bezwaar bestaan, om hunne tegenwoordigheid op de basreliefs te erkennen. De vraag is maar, of de eigenlijk gezegde hemel- en luchtbewoners onder die geheel menschelijke vormen, en dan met al de wijzigingen van kunne, ouderdom, rang en stand, zoo voorgesteld konden worden, terwijl aan enkele hunner, zooals de Ghandarvas of hemelsche muziekanten, aan de

1) Zie Hodgson, *Sketch of Buddhism*, *Transactions of the R. As. Society of Gr. Brittain and Ireland*, Vol. II. Pl. II. fig. *b* en *d*.
2) Zie Moor, *Hindu Pantheon*, Pl. 69.
3) Zie Pallas, *Sammtl. hist. Nachrichten*, II. pl. 1. fig. 3.

Garoedas, de Nagas en welligt aan zoovele andere, bepaalde gedaanten worden toegekend, waarin zij zich van de menschen onderscheiden. In de Boeddhistische schriften is dikwerf sprake van de luchtgeesten, onder welke bepaald de Devas, de Yaksjas enz. genoemd worden; maar het wordt moeijelijk al die onderscheiden soorten op onze basreliefs te herkennen. De Ghandarvas worden met genoegzame zekerheid ons aanschouwelijk gemaakt in de wezens met een menschelijk bovenlijf, dat beneden als een vogel eindigt; de Garoedas door menschen met een vogelhoofd; de Nagas door menschenbeelden met slangen in hunne hoofdharen. Maar hoe zullen wij de andere luchtgeesten in al die onderscheiden in de wolken gedragen personen terugvinden en aanwijzen? Misschien handelen wij veiliger, wanneer wij de tegenwoordigheid dier personen hier meer zinnebeeldig verklaren. Even als menschen van allerlei leeftijd, rang en stand, zoo mannen als vrouwen, den Boeddha en aan heilige vorsten hunnen eerbied toonen, zoo wordt ook door hunne voorgangers, die reeds na het einde hunner aardsche loopbaan van de aarde weggenomen zijn, aan dat eerbiedsbetoon deel genomen. De hulde is eene voortdurende die van geslacht op geslacht overgaat, en de wolken leveren dan hier slechts de afscheiding tusschen het voorafgaande en het op den tijd der handeling nog levende geslacht. Wij weten geen middel om ons op eenige andere wijze, van de gedachte die in de voorstelling ligt en de wijze van inkleeding, eene behoorlijke rekenschap te geven.

Wij spraken dikwerf van heilige of wonderboomen, die wij nu en dan op den vroegeren omgang, maar hier telkens ontmoeten; nu eens uitsluitend nevens de gebouwen geplaatst en tusschen, achter of boven de handelende personen zich vertoonende, dan weder ook vereenigd met de boomen zooals de natuur die levert, en zij in de tafereelen van Siddhaartha's geschiedenis zich telkens voordeden; terwijl wij eindelijk op een aantal basreliefs van dezen derden omgang ook weder uitsluitend natuurlijke boomen aantreffen. Het is ons nog niet gelukt de redenen op te sporen, waarom dit laatste het geval is, en waarom elders wederom eene van de beide andere schikkingen de voorkeur heeft erlangd. Men zou

mogen verwachten, dat de aard der feiten of der handelende personen hier den regel aangaf en het onderscheid der boomen, waarmede laatstgemelde in aanraking of meer onmiddelijke nabijheid worden gebragt, eene meerdere of mindere waarde of heiligheid dier personen kon kenmerken. Dit is evenwel niet overal in acht genomen en wordt wel eens tegengesproken door de gedeelten der basreliefs, waarop wij de eene soort van boomen ontmoeten, maar, indien het door ons bedoelde stelsel toegepast ware, de andere hadden moeten vinden. Toch kunnen wij het er voor houden, dat die zoogenaamde wonderboomen met eene zinnebeeldige beteekenis voor zoovele voorstellingen op de door ons bedoelde basreliefs gebezigd zijn. Naarmate de personen die afgebeeld worden tot eene meerdere hoogte geklommen zijn in de kennis der leer, naarmate het tooneel der handeling zich verder van het stoffelijke verwijderd heeft en eene meer verhevene, meer geestelijke verblijfplaats moet worden aangeduid, ontmoeten wij ook meer regelmatig die zonderling gevormde boomen, wier takken en bladeren meestal aan het plantenrijk ontleend, maar op eene geheel eigenaardige wijze te zamengesteld zijn, met bladeren, bloemen, vooral lotusbloemen en lotusknoppen, kransen, slingers van zaadkorrels, enz., terwijl in enkele boomen ook een aantal kleine klokjes, ook linten in de takken opgehangen zijn, vogels en eekhoorntjes tusschen het lover zich bewegen, en de hoofdstam in eenen vliegenjager met daar boven zich uitbreidend zonnescherm uitloopt. Het is onnoodig de basreliefs aan te wijzen, waarop men zich nader met die zonderlinge en als bouwkunstige versiersels lang niet verwerpelijke kunstboomen bekend kan maken; zij vallen, ook bij een vlugtig doorbladeren van de platen, van zelf in het oog. Toch vestigen wij vooral de aandacht op Pl. CCLV. 49; CCLXXXII. 103; CCLXXXIII. 106; op CCXL. 19, waar vogels en eekhoorntjes op de takken zitten; CCLXXIV. 87; CCLXXXIII. 105 en CCLXXXVIII. 116, waar insgelijks vogels tusschen de bladeren gezien worden; op den boom van het laatstgenoemde basrelief bovendien twee Ghandarvas en in het midden boven den stam een vorstelijk hoofddeksel; CCXCIII. 124, waar linten van de takken afhangen; CCXCII. 123, waar de wonder-

boomen boven de wolken staan, en op de klokjes op het boven reeds aangehaalde basrelief 49, Pl. CCXL.

In ieder geval twijfelen wij er geen oogenblik aan, of de bedoelde boomen hebben overal eene zinnebeeldige beteekenis, maar wij durven ons niet zoo onbepaald aan den heer Wilsen aansluiten, wanneer hij dat beginsel op alle bijzonderheden, waardoor de boomen zich onderscheiden, toepast en tracht te verklaren. Hij meent in het kunstig zamenstel dier voorwerpen het kunstig zamengestelde leerstelsel der Boeddhisten te moeten herkennen, onder welks schaduw de bekeerde zich gelukkig gevoelt. Hoe grooter en rijker door eene weelderige verbeelding uitgedrukt de boomen zich vertoonen, des te dieper zouden de daaronder of nevens zittende personen in des Boeddha's leer ingedrongen zijn. De klokjes zouden niet onëigenaardig met de stemmen der Bhiksjoes vergeleken kunnen worden, die ter vereering van den meester oproepen; de lotusbloemen tusschen de takken zouden aan den geheimzinnigen Nirvana doen denken, en de dieren die hier en daar evenzeer tusschen de takken voorkomen, aan eene hoofdstelling van de leer, de zielsverhuizing moeten herinneren. Wij zeiden het reeds, zulk eene toepassing in en op alle bijzonderheden kunnen wij niet beamen, zij laat te veel spel aan de verbeelding en willekeurige opvatting, zij stelt zich te veel bloot aan tegenspraak en de verpligting, van dikwerf uitzonderingen te moeten toelaten, waar men afwijkingen van den aangenomen regel niet wel ontkennen kan. Zoo zien wij bijv. de Bhiksjoes bij den Boeddha, op Pl. CCXXXIV. 8, onder natuurlijke boomen zitten, terwijl zij elders, Pl. CCXXXV. 9; CCXXXVII. 13; CCXXXVIII. 16, onder de wonderboomen plaats nemen; op CCXLV. 29 en CCLXXIV. 87, zien wij vorsten die het onderscheidingsteeken van de lichtschijf niet bezitten, toch beschaduwd door wonderboomen; terwijl op CCXLVI. 31 en CCLII. 43, de heilige vorsten met de lichtschijf, zich onder natuurlijke boomen bevinden, en wederom het gevolg van eenen heiligen vorst op Pl. CCXLV. 30; CCLV. 50 en CCLVI. 52, onder de wonderboomen zit. Op Pl. CCLXXIII. 86, zit de heilige vorst, die als aanbiddende of hulde brengende is afgebeeld, onder eenen wonderboom, terwijl de boeteling aan

wien de hulde geboden wordt, zich slechts door natuurlijke boomen omringd ziet; op Pl. CCLXXV. 90 heeft het gevolg der Bhiksjoeni natuurlijke boomen in zijne nabijheid, terwijl het gevolg van den haar hulde brengenden en niet door de lichtschijf gekenmerkten vorst wederom, door eene plaatsing bij den wonderboom, op een dieper inzigt in des Boeddha's leerstelsel aanspraak zou kunnen maken, indien wij Wilsen's verklaring streng willen toepassen; hetzelfde is het geval op Pl. CCXCII. 124, en nog sterker wordt die toepassing belet op het basrelief Pl. CCLXXXIII. 105, waar de heilige vorst onder eenen natuurlijken, zijn gevolg onder eenen wonderboom nederzit.

Nog veel minder kunnen wij ons met een ander gevoelen, (het is dat van den heer Brumund) vereenigen, die in de gevlochten bladeren, bloemen, kransen, klokjes en andere versierselen in de bedoelde boomen, amuletten, heilige, beschermende en heilaanbrengende teekenen ziet voor de daaronder zittende geloovigen. Hij wijst er op, hoe het op zich zelf aannemelijk is, dat de Boeddhisten ook hunne amuletten en tooverformulieren hebben, daar die toch de standvastige gezellen van het bijgeloof zijn, en de Boeddhistische schriften er ons ook vele malen over spreken. Voor dit laatste beroept hij zich op Burnouf [1]. Maar welke redenen kunnen er aangebragt worden, om voor de personen die wij onder die wonderboomen aantreffen, amuletten of diergelijke voorwerpen noodig te achten?, en hoe zou dit het geval kunnen zijn bij den Boeddha zelven? Dat overigens de Boeddhisten gebruik gemaakt hebben van amuletten en voorbehoedmiddelen, willen wij geenszins ontkennen; maar op de door Brumund uit Burnouf's werk aangehaalde plaats wordt volstrekt niet gesproken van, of gedoeld op voorwerpen die wij in onze wonderboomen aanschouwen, doch alleen van de Mantras en Dharanis, kortere en meer uitgebreide, dikwerf geheel onverstaanbare tooverformulieren gehandeld. En die aanschouwen wij in de wonderboomen nergens [2].

Zeer kenmerkend voor de basreliefs van dezen omgang is, dat

---

1) *Introd. à l'Hist. du Buddh.*, p. 540 en volgg.
2) Zie over deze formulieren ook Burnouf, p. 121.

zij ons zoovele heilige vrouwen, meestal van vorstelijken rang, maar enkele malen ook van geestelijken stand vertoonen; terwijl dit op de twee hoogere omgangen niet meer het geval is, waar slechts aan mannen de onderscheiding te beurt valt van een verblijf in des Boeddha's onmiddelijke nabijheid, of van een huldebetoon, dat wij hier ook aan zoovele vrouwen zien toegebragt. Waarschijnlijk staat dit in verband met de meening, dat in de hoogere gewesten het onderscheid van kunne ophoudt, en dus de heilige vrouwen in de vorsten op de beide hoogste omgangen hare vertegenwoordigers moeten vinden.

Maar wie zijn de vorsten en de vorstinnen, die wij op den tot dusver door ons behandelden omgang als hulde brengende, maar ook als voorwerpen van die hulde zoo dikwerf zien voorgesteld? Wie zijn die Bhiksjoes, Bhiksjoenis en andere leeraars of boetelingen, die wij als hoofdpersonen op de tafereelen aanschouwen? Het zou eene hoogst moeijelijke en zeker ook wel vruchtelooze poging zijn, wanneer wij hen op, door de geschiedenis of overlevering ons bekend geworden personen wilden trachten toe te passen. In den vorst Pl. CCXXXVII. 14, die onmiddelijk op de reeks der eerste twaalf basreliefs met den Boeddha, als hoofdpersoon volgt, zouden wij Bimbisara, den koning van Magadha mogen herkennen, die van den aanvang af voor Sjakyamoeni eene groote genegenheid had opgevat, onder de eersten behoorde die zijne leer aannamen en hem gedurende zijne lange regeering steeds de krachtigste bescherming verleende. Die vorst zou zeker op eene eereplaats, gelijk die ons op het bedoelde tafereel wordt vertegenwoordigd, de meeste aanspraak hebben kunnen doen gelden. In de op lotuskussens in de nabijheid van den Boeddha troonende vorsten, op het volgende basrelief 15 Pl. CCXXXVIII, kunnen wij ons zeer goed vorstelijke personen voorstellen, die na Bimbisara als belangstellende en werkzame beschermers van het Boeddhisme, zulk eene eervolle onderscheiding verdiend hadden; wij kunnen vermoeden, dat onder hen vooral aan koning Asjoka zulk eene onderscheidende plaats is toegekend; maar bewijzen voor zulk eene meening kunnen niet worden aangevoerd. De voorgestelde personen kenmerken zich in het algemeen als vorsten, (en dit

geldt ook voor de volgende basreliefs, waarop wij heilige en hulde genietende vorsten aanschouwen), maar wij missen ook zelfs het minste kenmerk, waaruit wij aanleiding kunnen ontleenen om het beeld op dezen of genen bepaalden vorst te huis te brengen. Dezelfde opmerking geldt ook van de Bhiksjoes, de Bhiksjoenis en de heilige vorstinnen. Onder de eerstgenoemden zouden aan des Boeddha's trouwen neef, vriend en volgeling, Ananda, aan zijnen zoon Rahoela, aan de vijf vroegere Brahmanen die Sjakyamoeni in het woud Risjipatana bij Varanasji, of Benares, bekeerde, of ook aan Kasjjapa [1]), den door den meester tot zijnen opvolger aangewezen Bhiksjoe, plaatsen kunnen worden aangewezen. Voor de Bhiksjoenis en de heilige vorstinnen kon welligt Maha Pradjapati, Siddhaartha's tante en voedster, de eerste aan wie hij op Ananda's aandringen de wijding tot den geestelijken stand had toegestaan, in aanmerking komen; of zouden wij mogen denken aan zijne drie echtgenooten, Gopa, Jasjodhara en Oetpalavarna, die evenzeer de wijding tot den geestelijken stand erlangden. En wil men voor de heilige vorstinnen onzer basreliefs omzien naar de personen die zij vertegenwoordigen, dan kunnen de 500 vrouwen uit het geslacht der Sjakya's in aanmerking komen, die volgens de overlevering onmiddelijk op het voorbeeld van Maha Pradjapati bekeerd zijn geworden [2]). Maar al wederom zouden wij te vergeefs omzien naar bepaalde kenmerken of bewijzen, die regt gaven om de beelden op eenen of meer der genoemde personen te huis te brengen. Brumund heeft de gissing geopperd, dat het hoofdbeeld op basrelief 14, Pl. CCXXXVII, welligt een vorst van Bôrô-Boedoer kan geweest zijn, onder wiens bestuur de bouw van het gedenkteeken plaats greep, bijzonder bevorderd, ontworpen of voltooid werd. In de heilige vorsten en vorstinnen ziet hij aanzienlijke mannen en vrouwen, die zich op Java verdienstelijk maakten door hunnen bijzonderen godsdienstijver, door schenkingen, het onderhouden van een groot aantal geestelijken en vooral door hunne

---

1) Lassen, *Ind. Alterthumsk.*, II, p. 78.

2) Zie Burnouf, *Introd. à l'Hist. du Buddh.*, p. 278; Barthelémy St.-Hilaire, *du Bouddh.*, p. 76, 77.

bijdragen tot opbouw en versiering van Bôrô-Boedoer; in de Bhiksjoes, Bhiksjoenis en andere geestelijke personen konden op gelijke wijze heilige mannen en vrouwen worden aangeduid, die op Java door prediking en voorbeeld de leer verkondigd en vele volgers voor den Boeddha gewonnen hebben. Brumund wil echter daarom niet ontkennen, dat de kunstenaars ook onder Javaansche, eenige aanzienlijke of vrome mannen en vrouwen van het vasteland van Indië, de bakermat van het heilige geloof, afgebeeld en daardoor ook aan hen de welverdiende hulde gebragt hebben Ook tegen die gissing willen wij geen bezwaar maken, maar om haar als een waarschijnlijk feit aannemelijk te achten, zouden bewijzen gevorderd worden, die thans nog ontbreken en wel zullen blijven ontbreken.

Wij kunnen na al het bovenstaande, slechts ons vroeger, blzz. 239, 240, uitgesproken gevoelen herhalen, en durven niet in bijzonderheden treden, waardoor wij gevaar zouden loopen van in willekeurige of onbewijsbare verklaringen en toepassingen te vervallen. Wij zien in de basreliefs op den achterwand van dezen derden omgang, eene op de verschillende tafereelen, met al de verscheidenheden en afwisselingen die het onderwerp toeliet, algemeene voorstelling van hulde aan den Boeddha, en aan de vorsten, de vorstinnen, de aanzienlijken en de geestelijke personen die des meesters leer hebben helpen vestigen en verbreiden.

VIERDE OMGANG; ACHTERWAND.

Wij klimmen hooger op tot den volgenden of vierden omgang, tegen welks achterwand wij wederom eene enkele reeks basreliefs voor ons zien, die wij in dezelfde volgorde als op de vroegere omgangen, van de regter- naar de linkerhand willen beschouwen. Zooals wij vroeger, blz. 78, opgaven, telt de geheele reeks een aantal van acht en tachtig basreliefs, die alle in teekening zijn gebragt en ons op Pll. CCCIII tot en met CCCXLVI worden voorgelegd.

Na de meer uitvoerige beschrijving die wij van de basreliefs der vroegere omgangen gaven, achten wij het niet volstrekt noodig, achtervolgens ook bij elk der basreliefs van dezen vierden omgang in hunne volgorde, opzettelijk stil te staan, maar willen wij ons kortheidshalve tot een algemeen overzigt bepalen, waarbij wij de voorstellingen onder eenige hoofdklassen brengen.

Al aanstonds valt ons in het oog, dat het algemeene onderwerp wederom wordt geleverd door voorstellingen van huldebetoon, waarvan vorstelijke, al of niet door de lichtschijf gekenmerkte personen, nu en dan ook Boeddhaheiligen, de voorwerpen zijn; maar die godsdienstige eerbewijzen worden ook gebragt aan tempels, die óf gesloten zijn, óf wier inwendig ons ter beschouwing wordt gegeven en waarin wij dan de voorwerpen zien, welke de vereering eigenlijk geldt.

Opmerkelijk is het dat wij op dezen omgang geene eigenlijk gezegde Boeddhabeelden ontmoeten; slechts vijfmalen kunnen wij hem, liever echter slechts zijne heilige Bhiksjoes herkennen in de hoofdpersonen, die in een tempeltje gezeten, de hulde der daarbij staande of zittende schaar ontvangen: op Pl. CCCIX. 14;

CCCXXV. 45; CCCXXVIII. 51; CCCXXX. 55 en CCCXXXI. 58. Het hoofdkapje, al toone het ook nog eene of twee verhoogingen boven den kruin, doet meer aan Bhiksjoes, dan aan eigenlijke Boeddhas denken.

Meestal zijn het wederom vorstelijke personen, die in een gebouw gezeten de hulde ontvangen van andere vorsten en aanzienlijken. De vorsten, zoowel die hulde ontvangen als die haar bieden, dragen meestentijds de heilige schijf achter het hoofd. Op Pl. CCCVIII. 12 wordt de vorst bovendien nog onderscheiden door de maansikkelvormige figuur in zijnen hals. Het gebeurt ook dat twee vorstelijke personen in hetzelfde vertrek gezeten, de hulde ontvangen; op Pl. CCCX. 15 is dit het geval, heeft slechts één hunner de lichtschijf, en is het ook alleen deze, die zich met de aanwezigen onderhoudt; de ander zit nevens hem in aandachtige houding met eenen bloemtak in de handen. De huldigende hoofdpersoon bevindt zich ook wel eens met den gehuldigden binnen het gebouw, zoo bijv. Pl. CCCVIII. 12; Pl. CCCXXII. 40; CCCXXXV. 65. In de meeste gevallen zitten zij op hunne zetels, die van eene rugleuning voorzien zijn, op een naar voren afhangend tapijt en een, nu en dan ook sierlijk bewerkt kussen; dikwerf ook, zooals bijv. Pl. CCCIII. 2; CCCIV. 3; CCCVI. 8; CCCVII. 9; CCCVIII. 12; CCCXI. 18, op het lotuskussen. Somtijds bevinden zij beiden zich, elk in een gebouw, zijnde dan steeds het grootere en aanzienlijke aan den vorst toegewezen die het bezoek ontvangt; zie bijv. Pl. CCCXI. 18 en CCCXII. 19, op welk laatste basrelief de bezoeker met eenigen uit zijn gevolg in eenen pendopo zit. Op de eerste dezer twee voorstellingen merken wij nog op, dat hij wien het bezoek geldt, de lichtschijf niet heeft, terwijl zijn gast wel met dat zinnebeeldige toevoegsel versierd is; daarentegen zit laatstgemelde op een gewoon kussen, terwijl de gastheer, op een lotuskussen zetelende, daardoor eenen hoogeren rang, althans eene meerdere heiligheid kan doen gelden. De heilige vorst ontvangt ook in de open lucht gezeten op een kussen, dat op een eenvoudig vierkant voetstuk ligt, de hem gebragte hulde en geschenken, als op Pl. CCCXVII. 29; CCCXXXVIII. 72.

Elders zien wij hulde bewezen bij een gebouw, waarbinnen

zeven personen gezeten zijn, die zich door geene kenmerken van hoogen rang of heiligheid onderscheiden, en dus moeijelijk als de voorwerpen van het eerbetoon beschouwd kunnen worden. Dat voorwerp zou dan veeleer te zoeken zijn in een Boeddhabeeld, dat midden in den gevel op de kroonlijst van het gebouw in eene nis zittende is aangebragt, Pl. CCCXIX. 34.

Het zijn echter niet alleen geestelijken of vorsten en andere aanzienlijke personen, aan wie op de basreliefs van dezen omgang eer bewezen wordt. Zeer dikwerf, en hierdoor onderscheiden zich onze basreliefs van die der overige omgangen, is een tempel het voorwerp der godsdienstige hulde of, zooals dit blijkt waar wij, door het wegblijven van den buitenmuur het inwendige der tempels zien, geldt het eerbetoon de in die gebouwen geplaatste voorwerpen, die, óf op zich zelve, óf om hunne zinnebeeldige beteekenis, aanspraak op die onderscheiding hebben. Men vindt die voorstellingen bijv. Pl. CCCIV. 4; CCCV. 6; CCCVI.7; CCCVIII. 11; CCCIX. 13; CCCXII. 20; CCCXIII. 21, 22; CCCXIV—CCCXVI. 24—28; CCCXVIII en CCCXIX. 31—33; CCCXX—CCCXXII. 36—39, enz. Die tempeltjes, somwijlen door eenen daarbij zittenden wachter bewaakt, zooals Pl. CCCIV. 3, 4 en Pl. CCCV. 5, hebben, wanneer niet de gevelmuur geheel of gedeeltelijk is weggelaten, dikwerf gesloten, doch ook wel gedeeltelijk geopende dubbele deuren, waartoe ook een aantal trappen den toegang verleenen; zie bijv. behalve de zooeven genoemde platen, ook CCCIX. 13. Waarschijnlijk moeten wij ons zulk eenen toegang met poort aan elken der drie overige gevels voorstellen, want op Pl. CCCV. 6 zien wij eenen heiligen vorst door eenen ingang in den zijgevel het gebouw binnentreden. Men merke bij dit tafereel op, hoe de kunstenaar, om althans eenige evenredigheid te brengen tusschen den ingang en den persoon die daardoor zich binnen het gebouw zal begeven, genoodzaakt werd om dien ingang buiten alle verhouding tot den gevel waarin hij geplaatst is te vergrooten; natuurlijk moeten wij ons den zijgevel als geheel overeenkomende met den voorgevel voorstellen.

Eenmaal, Pl. CCCXVII. 30, is een wonderboom van de soort die wij bij den vorigen omgang omschreven, maar nog vrij wat

grilliger zamengesteld en versierd, achter, of misschien juister op een altaar geplaatst, het voorwerp van het eerbetoon.

Dat wij op die tafereelen ook hier weder boven de wolken een aantal hemelgeesten of, althans als zoodanige door de lucht zwevende wezens, ontmoeten, zal ons, na hetgeen wij daarvan op den vorigen omgang gezien hebben, niet bevreemden; en evenmin, dat wij onder hen ook vaak Ghandarvas aanschouwen; dit laatste is bijv. het geval op Pl. CCCV. 5; CCCIX. 14; CCCXIII. 22; CCCXIV. 24; CCCXV. 26; CCCXVI. 27, 28; CCCXVII. 30; CCCXXVIII. 52; CCCXXXV. 66; CCCXL. 75; CCCXLII, 80. Evenmin zal het bevreemding wekken, dat ook hier de wonderboomen meestal de plaats der natuurlijke vervangen.

Onder de van den algemeenen aard der onderwerpen afwijkende voorstellingen, noemen wij eenige die wij hier meer opzettelijk willen beschouwen. Het basrelief 47, Pl. CCCXXVI, toont ons eenen tempel, waarin een heilige vorst tusschen twee altaren met brandend reukwerk op zijn linkerbeen staat; zijn regter heeft hij dwars vóór het ligchaam opgeheven, in de houding die de zittende Boeddhabeelden met beide beenen aannemen, de handen bij elkander gebragt met de toppen van de vingers omhoog vóór de borst. Luchtgeesten zweven boven den tempel, aan welks regterzijde een vorst met zijn gevolg gezeten is, terwijl aan de linkerzijde een ander vorst met zijn gevolg en al de teekens zijner waardigheid, buitendien evenals de vorst in den tempel, met de lichtschijf achter het hoofd onderscheiden, nederknielt en een brandend reukoffer brengt. Wanneer wij hier eene zoogenaamde boetedoening moeten zien, eene handeling waardoor een hoogere graad van heiligheid kan verkregen worden, dan is deze voorstelling hier op Bôrô-Boedoer de eenige van dien aard, en blijft zij in haren zamenhang met de overige en in hare beteekenis tot nog toe vrij onverklaarbaar.

Op basrelief 44, Pl. CCCXXIV, zien wij twee heilige vorsten, die elkander op den weg ontmoeten; het is als of de een, wiens volgelingen hem ringen en andere kostbaarheden nadragen en die onder zijne dienaren ook eenen van die meermalen voorkomende woeste wachters telt, zich gereed maakt, om aan de volgelingen

van den anderen vorst geschenken uit te deelen. Parelsnoeren van de wolken boven het hoofd dezer laatsten afhangende, doelen op den rijkdom die hun te wachten staat. Opmerkelijk is dat in beider gevolg enkele personen eene kleine soort van zeer eenvoudige zonneschermen dragen, blijkbaar tot eigen gebruik en niet als eereteekens hunner meesters.

Op Pl. CCCXXXV. 65, wordt de reeks van gewone tafereelen insgelijks door eene geheel afwijkende voorstelling afgebroken. Een dansend paar, man en vrouw [1]) worden ons daar afgebeeld, met het linkerbeen naar het regter opgetrokken, het hoofd eenigszins achterover hellende, de regterarm niet onbevallig naar den hals gekeerd. Hunne versierselen zijn, evenals hun kapsel eenvoudig; voor zoover de beschadigde toestand van het benedengedeelte van het basrelief toelaat over hunne kleeding een oordeel te vellen, zouden wij meenen dat de vrouw eenen sarong, de man eene broek draagt, die om het midden met eenen band zijn vastgebonden. Twee zittende personen begeleiden den dans op kleine dwarsfluiten, een derde (doch thans grootendeels verdwenen) waarschijnlijk met trommelspel, terwijl vijf staande vrouwen op bekervormige metalen speeltuigen die muziek versterken.

Op het onmiddelijk volgende basrelief, Pl. CCCXXXVI. 68, aanschouwen wij, achter de op den voorgrond zittende hoofdpersonen, eene menigte van die woeste en wreed uitziende mannen, met uit den mond uitstekende snijtanden, woest krullend haar, groote knevels en puntigen baard, op en achter elkander gedrongen. Ook zij betoonen hunne hulde, brengen geschenken, of heffen de beide handen eerbiedig omhoog.

Maar nog vreemder zijn de drie volgende tafereelen. Op Pl. CCCXXXVII. 69, zit een heilige vorst op een lotuskussen in zijne woning; aan de andere zijde van het basrelief zit op eenen troonzetel in de open lucht, nog een vorst, doch niet op een lotuskussen, en nevens dezen staat nog een aanzienlijke persoon met

---

1) De gelijkvormigheid van kleeding en versiersels zou hier eerder aan twee dansende vrouwen doen denken, indien wij althans mogen onderstellen dat de teekenaar verzuimde bij een der twee beelden de borsten aan te duiden.

talrijk gevolg, als hulde betoonende. Het middelste gedeelte van het tooneel wordt ingenomen door eene groep van drie mannen, wier handen zamengebonden zijn en die naast eenen groote pan staan, waarin, boven een groot vuur eene kokende vloeistof wordt gezien. Daarbij staan twee woeste mannen, ongeveer zooals wij die op het vorige basrelief zagen, met een lang zwaard gewapend. Boven de drie gebonden mannen verheft zich een wonderboom, die echter niet als de andere van bloemen, klokjes enz. is zamengesteld, maar uit een aantal, waaijersgewijze nevens elkander gevoegde korte regte zwaarden of dolken.

Op het volgende basrelief 70, zit aan de eene zijde een heilige vorst in zijn verblijf, aan de andere zijde staat een tempeltje. In het midden met zijn gevolg een heilige vorst, die op een lotuskussen staande, aan eenige, tot hem hunne handen opheffende, uitgeteerde in eene woeste plaats verzamelde lieden, gaven, waarschijnlijk rijstkoeken uitdeelt; sommigen hunner hebben reeds hun aandeel ontvangen.

Wij gaan verder tot het volgende basrelief, Pl. CCCXXXVIII. 71, en zien daar wederom den vorst in zijn verblijf, in eene bosch- en rotsachtige streek, omringd van een overgroot aantal dieren: leeuwen, tijgers, olifanten, paarden, koeijen, schapen, geiten, honden, varkens, eenen aap en paauwen, die zich alle vreedzaam onder elkander bewegen. Een ander heilig vorst tot het verblijf met zijn gevolg genaderd, schijnt met eerstgenoemden in gesprek.

Welken zin moeten wij aan deze vijf laatstvermelde tafereelen hechten? en in welk verband staan zij tot de overige?

Wij kunnen ons hier slechts tot gissingen bepalen. De in hun paleis zittende koningen zullen misschien als toeschouwers, als de hoofdpersonen in wier tegenwoordigheid de handeling geschiedt, hier voorkomen. Op basrelief 69 wachten de drie gebonden en door woeste wachters bewaakte mannen hunne straf, en nadert de oogenblik waarop zij in de ziedende vloeistof zullen geworpen worden. Wèl wenden zij hunne blikken en armen smeekende tot den in de nabijheid zittenden vorst, maar het gelukt hun niet diens belangstelling te wekken, evenmin als die van de andere heilige vorsten, die zonder eenig medelijden in gelaat of houding

te toonen, niets schijnen te bemerken, van hetgeen in hunne nabijheid gebeurd. Intusschen is er voor de ongelukkigen geene redding denkbaar, want niet alleen de kokende olie, of welke andere vloeistof het zijn moge, beidt hen, maar de uit zwaarden of dolken gevormde boom dreigt hen bij de minste beweging met doodelijke verwonding, of vertegenwoordigt als zinnebeeld de tallooze gevaren, van hunnen toestand.

Er is in de Divja avadana een geschrift, dat, onder den titel van Asjoka avadana, de geschiedenis van dezen beroemden vorst, aan wiens bescherming het Boeddhisme zooveel verschuldigd is, mededeelt. Eene overlevering omtrent Asjoka en betrekking hebbende op het eerste tijdperk zijner regeering, toen hij nog niet tot des Boeddha's leer bekeerd was, verdient hier vermeld te worden, omdat zij eenigermate kan dienen tot toelichting van het voor ons liggende tafereel, al zij het dat de gebeurtenis die zij vermeldt, met de voorstelling op Bôrô-Boedoer in geene betrekking staat. Asjoka had eenen wreeden bergbewoner, Tsjanda Girika tot zijnen beul aangesteld en dezen een gebouw gegeven, waarin de doodvonnissen en pijnigingen werden volvoerd. Onder de ongelukkigen die dit verblijf der smarte binnentraden (eenmaal daar binnen gekomen was terugkeer en redding onmogelijk), behoorde ook een Boeddhageestelijke, Samoedra, de zoon eens koopmans van Sjravasti, die door den scherpregter in tegenwoordigheid van den vorst in eenen ijzeren ketel werd geworpen, welke met kokend water, bloed, vet en menschelijke uitwerpselen gevuld en op een groot vuur geplaatst was. Maar Samoedra door des Boeddha's leer tot den hoogsten geestelijken rang van Arhat opgeklommen, wederstond door zijne bovennatuurlijke magt de werking van de vlammen, en de kokende vloeistof; het vuur doofde uit en kon niet meer worden aangestoken. Samoedra zat eerst ongedeerd in Boeddhahouding op eene lotusbloem in den ketel, verhief zich toen tot op eene zekere hoogte in de lucht, vanwaar hij een aantal wonderbare verschijnselen verwekte. Het einde van de geschiedenis is de bekeering van Asjoka en de straf van Girika, die op bevel van den vorst in de vlammen werd geworpen [1]). Ofschoon

1) E. Burnouf, *Introd. à l'hist. du Buddh.*, p. 365—372.

wij volstrekt niet verzekeren, dat wij op ons basrelief een voorval uit Asjoka's geschiedenis ons voorgesteld zien, wordt toch de opvatting waarschijnlijk, dat wij in het algemeen aan eene strafvoltrekking op last van eenen vorst, moeten denken, maar de zonderlinge boom met zijne dolken moet zeker wel voor de geheele voorstelling eene zinnebeeldige verklaring aanbevelen; dan ligt wel de gedachte aan de straf der ondeugd, het naaste, en aan het lot dat hem wacht, die des Boeddha's leer verworpen, die de hem door den meester aangeboden redding versmaad heeft. Onder de straffen der hel, in het zooeven aangehaalde verhaal [1]) van Samoedra's geschiedenis vrij uitvoerig vermeld, behoort er eene, die ofschoon dáár niet uitdrukkelijk beschreven, toch als de meest algemeene beschouwd is; zij bestaat in eenen grooten ijzeren, boven een immer vlammend vuur geplaatsten ketel in welks kokend vocht de boozen geworpen worden [2]). Eene voorstelling van dien ketel kon op ons basrelief misschien wel te pas komen; en eene waarschuwing gerigt tot de bezoekers van Bôrô-Boedoer's heiligdom, waarbij de gedachte aan de straffen en het toekomstig lot der ongeloovigen en der ontrouwe dienaars verlevendigd werd, kon hare nuttige zijde hebben.

Zien wij hier dus de bedreiging van straf, het volgende tafereel 70 kan op de belooning wijzen, of misschien liever eene aanmoediging zijn tot het betrachten van eene der voornaamste, door den meester aan zijne volgelingen opgelegde verpligtingen, de uitoefening van liefdadigheid jegens behoeftigen; eene liefdadigheid die zoover gaat, dat zij alles, ook het leven ten beste van anderen, waar het noodig is, ten offer brengen wil. De uitdeeling van spijzen kan hier moeijelijk als een algemeen zinnebeeld van de belooning die goede daden achtervolgt, gelden; tegen over de zooeven aanschouwde helsche straffen, zou die belooning wel wat te gering van beteekenis zijn. Ook strijdt tegen zulk eene opvatting de uitgeteerde toestand, waarin de bedeelden klaarblijkelijk verkeeren. Daarom zien wij hier liever in het voorbeeld

1) E. Burnouf t. a. p. blz. 366, 367.
2) E, Burnouf t. a. p. blz. 544.

van den liefdegaven uitdeelenden vorst, eene aansporing tot het beoefenen dier deugd.

En nu het verband met het onmiddelijk volgende basrelief, 71? Volgens het bij de Boeddhisten aangenomen leerstelsel der zielsverhuizing, moest de mensch, om boete te doen voor, of gezuiverd te worden van de door hem bedreven zonden, na zijn overlijden, wederom in het ligchaam van een ander wezen herleven, of zelfs ook in onbezielde voorwerpen vertoeven. Die zielsverhuizing had plaats, naar gelang het goede of het booze, deugd of ondeugd het overwigt hadden gehad; was het laatste het geval, dan werd vaak een dier, het meest overeenkomende met de overhellende neiging en gebreken van den zondaar, de verblijfplaats van zijne ziel; had het goede de overhand, dan erlangde de overledene zijn hernieuwd bestaan in het ligchaam van een der meer edele en reinere dieren, en kwam hij, naarmate hij in al de achtervolgende tijdperken van hernieuwd leven, deugdzamer geworden was, zelfs tot het voorregt van in het ligchaam eens geestelijken, ja eindelijk in dat van eenen Boeddha te verhuizen en zoo het hoogste geluk deelachtig te worden.

De vereeniging van zoo vele dieren van verschillende soort rondom het gebouwtje, waarin de vorst in betoogende houding nederzit, kan den beschouwer de vraag voorleggen, of hij zich tot eene opklimming dan wel eene afdaling op den ladder der schepping wil voorbereiden. De leeuw, tijger, olifant, het paard, de koe, karbouw, het schaap, de geit, hinde, het varken, de aap, de papegaai, duif, paauw, of andere dieren, zij vertoonen zich aan zijn oog, als de wezens, waarin hij na zijn tegenwoordig leven, eenen nieuwen levenskring doorloopen moet; maar het beeld van den in zijn tempeltje rustig nedergezeten mensch, kan hem aansporen tot het doen eener goede keuze, opdat hij in den schakel van het geschapene eenen hoogeren rang bereiken moge.

Op de voorgestelde wijze zullen wij althans eenig verband tusschen de basreliefs 69—71 kunnen aantoonen, en zal dit welligt ook met de beide vroegere voorstellingen, 65—68, niet ontbreken, al gelukte het ons tot nog niet om den draad te

vatten. Komt voor het overige bij iemand de vraag op, waarom wij juist hier die tafereelen in de reeks van dezen omgang eene plaats zien erlangen? dan moeten wij het antwoord schuldig blijven; maar de waarschuwingen en leeringen die zij verkondigen, mogten, tusschen de voorstellingen van zoovele voortreffelijke mannen, die door hunne deugden tot heiligheid opklommen, den meester huldigen en zelven om hunne deugden der huldiging waardig werden geoordeeld, wel worden opgenomen en konden voor den denkenden geest nuttige vruchten afwerpen.

Tot de voorstellingen uit het dagelijksche leven, die wij onder de overige ontmoeten, behooren ook die, waarop ons een vorst als op reis of in optogt voor de oogen wordt gesteld. Zoo wordt hij op Pl. CCCVII. 10 in eenen draagstoel door twaalf dienaren gedragen, terwijl eene talrijke schaar gewapenden hem voorafgaan en met de teekens zijner hooge waardigheid volgen; ook een olifant behoort onder die toevoegsels en merkteekens van zijnen rang. Op Pl. CCCXXVII. 50 zien wij den vorst, doch thans te voet voorbij ons trekken, voorafgegaan door een aantal lieden met vlaggen en trommels, terwijl een olifant met geschenken beladen den stoet vergezelt. De geschonden toestand van het benedengedeelte van het basrelief laat niet toe, om te beoordeelen in welk verband de hoofdpersoon staat tot eenen anderen, insgelijks als heilig gekenmerkten vorst, die in de nabijheid, met eenen zijner dienaren onder eenen wonderboom nederzit. Het verband tusschen deze en diergelijke tafereelen met de overige kan, even als op de basreliefs van den vorigen omgang, zeer goed herkend worden, wanneer wij ons de hoofdpersonen voorstellen, als op weg naar heilige plaatsen om aldaar hulde te brengen, of deel nemende aan de plegtige overbrenging van Boedhaoverblijfsels, naar de gedenkteekens waar die bewaard zullen worden.

Want ook diergelijke overblijfselen van des meesters ligchaam of andere voorwerpen die zijn aandenken moeten bewaren, ontvangen op onze basreliefs godsdienstig eerbetoon. Op den vorigen omgang meenden wij reeds diergelijke voorwerpen van eerbied, als in de versierde bolvormige vazen en Dagobs besloten, ons te

moeten voorstellen; hier moeten wij hen, of ook de afbeeldingen van den Boeddha, weder terug zoeken in de gesloten tempels op eenige der eerste basreliefs van de reeks: 3—7, Pl. CCCIV—CCCVI; Pl. CCCVIII. 11; CCCIX. 13; CCCXII. 20; CCCXIII. 21; CCCXIV. 24 en andere. Waar het inwendige der tempels voor ons oog toegankelijk is, blijkt ons de aanwezigheid dier voorwerpen der aanbidding wel niet onmiddelijk, maar dan staan andere die wij aanschouwen, er mede in betrekking. De vaas op Pl. CCCXIII. 22 is welligt bestemd om de heilige overblijfsels te bewaren; maar op Pl. CCCXV. 25 zien wij, midden in het heiligdom, slechts het altaar of de hooge lamp met vlammend reukoffer staan. Elders Pl. CCCXV. 26; CCCXX. 35, 36, zijn lotus- en andere bloemen in groote vazen, al of niet tusschen kandelabers met brandende reukoffers, de voorwerpen die de voornaamste plaats innemen; maar dan komen zij hier toch wel hoogstwaarschijnlijk in zinnebeeldige of natuurlijke beteekenis voor, als offers aan den Boeddha, zijne beeltenis of zijne heilige overblijfselen aangeboden.

Met betrekking tot de tempelgebouwen zelve ontmoeten wij eenige bijzonderheden, die op de vroegere omgangen niet zoo sterk op den voorgrond traden of die hier uitsluitend voorkomen. Over het algemeen zijn die gebouwen op dezen vierden omgang veel meer versierd, nemen zij op de basreliefs veel meer plaats in, en zijn zij op vele der tafereelen als het ware de voornaamste hoofdvoorwerpen der voorstelling; men zie bijv. Pl. CCCXIII. 21; CCCXIV. 24; CCCXV. 25, 26 en CCCXXII. 39, waar de versiersels en zinnebeeldige toevoegsels zoo talrijk zijn, dat wij ons ter naauwernood aan eene naauwkeurige beschrijving zouden durven wagen. Zelfs groepen van tempels ontmoeten wij, zooals bijv. Pl. CCCXV. 26; CCCXXII. 39 en CCCXII. 20, waar een hoofdtempel tusschen twee kleinere is opgetrokken. Op. Pl. CCCXVIII. 31 verschijnt een tempelgebouw, dat, behalve de gewone versieringen, op zijne tinnen nog zittende leeuwen draagt en, even als die van het laatstgenoemde basrelief, met reusachtige wimpels omhangen is. Het is dikwerf, alsof men geen enkel plekje ongebruikt heeft willen laten, en waar het maar mogelijk was met

bloemen, al of niet in vazen geplaatst, doekslingeringen en andere versiersels, ook zelfs met vlammende reukvazen en altaren, Pl. CCCXV. 25, alles wilde opvullen. Ook in hunne algemeene vormen bieden de tempels van dezen omgang, althans zeer vele en vooral te beginnen met Pl. CCCXVIII. 32, een verschil, daar zij ons dikwerf meer aan de bovenverdiepingen of de tempelbedekkingen, dan aan de tempels in hun geheel doen denken; dit is bijv. zeer het geval, behalve op het zooeven genoemde basrelief, ook op Pl. CCCXIX. 33; CCCXX. 35. Die neiging tot versieren ging zoo ver, dat zij tot vrij grillige zamenstellingen leidde. Is bijv. op het basrelief Pl. CCCXIV. 24 reeds de tempel daarmede van alle zijden overladen, daarnevens verschijnen twee in de lucht zwevende Ghandarvas die eenen kolossalen troonhemel, geheel van bloembladen en zaadkorrels gevormd dragen, en op hunnen togt door tusschen hen zwevende bloemengroepen begeleid worden. Op het onmiddelijk voorafgaande basrelief, 23 verheft zich een nog veel weelderiger, doch van gelijksoortige voorwerpen zamengesteld versiersel boven eenen met zijn gevolg nederzittenden heiligen vorst; welligt alleen om de ledige ruimte boven de handelende personen aan te vullen, maar dan toch met versieringen die, zoo zij al geene zinnebeeldige beteekenis hadden, toch gevormd waren uit de bestanddeelen van de bloemen, aan welke zulk eene beteekenis werd toegekend.

Doch wij dwalen hier af van onze tempels, waarvan vele zich ook nog door andere bijzonderheden kenmerken. Zoo zien wij in het heiligdom op Pl. CCCXIII. 22 eene groote, tusschen twee kleinere klokken opgehangen, terwijl een aantal klokjes van verschillende grootte, van buiten rondom aan eene der kroonlijsten zijn aangebragt. Wij komen straks op die klokjes terug, doch merken hier slechts nog op, dat zij ook thans nog bij den Boeddhistischen eerdienst in gebruik zijn en in de tempels worden opgehangen. Ook toonen enkele dier gebouwen de zinnebeeldige toevoegsels, die ons meer aan het Brahmanisme doen denken. Zoo bijv. op Pl. CCCXII. 20; CCCXXXVII. 60 en CCCXLIV. 83 de drietanden; op eerstgenoemd basrelief ook de krijgsschelp; op Pl. CCCXXXV. 65, de drietanden en het rad of de werpschijf.

Reeds op Pl. CCCIV. 3, verder Pl. CCCVIII. 12 tot Pl. CCCXIII. 21; CCCXXXVI. 67 tot CCCXXXVII. 70; CCCXL. 75, 76; CCCXLII. 80; CCCXLIII. 81; CCCXLV. 86 kenmerken zich een aantal tempels, ook paleizen en een pendopo, door de wolken die, de omtrekken van de bovengedeelten dier gebouwen volgende, als onmiddelijk daarmede in aanraking worden gesteld. Zeker is het dat die wolken hier in betrekking tot de gebouwen op eene geheel andere wijze zijn aangebragt, dan dit elders op de tot nog toe behandelde basreliefs het geval is. Mogten wij op de naauwkeurigheid van de teekeningen van den heer Schönberg Mülder genoegzaam vertrouwen, wij zouden tot het besluit moeten komen, dat over het algemeen de wolken op de tafereelen van den achterwand van dezen vierden omgang, zeer slecht bewerkt zijn, al willen wij in aanmerking nemen, dat zulk een moeijelijk onderwerp den beeldhouwer schier onoverkomelijke zwarigheden in den weg legt. Wij zouden voor de hoogst gebrekkige bewerking schier op elk basrelief ons kunnen beroepen, maar bepalen ons tot eene verwijzing op Pl. CCCXVII. 29. Is nu de voorstelling der wolken over het algemeen gebrekkig, dan mogen wij vragen, of hare zonderlinge plaatsing rondom de bovengedeelten van de tempelgebouwen op de straks aangehaalde basreliefs, niet aan de mindere vaardigheid van den beeldhouwer toegeschreven moet worden? In ieder geval kunnen wij uit die bijzonderheid niet tot het besluit komen, dat wij op deze tafereelen ons in eenen der Boeddhistische hemelen verplaatst vinden, en dat dus de personen die wij in de prachtige, met wolken omgeven tempeltjes zien, door hunne verdiensten reeds naar dien hemel opgevaren zijn. Wij zouden dan liever denken, dat men de tempels heeft willen verheerlijken, door hunne tinnen en spitsen als zich tot in de wolken verheffende voor te stellen. Maar nog liever schrijven wij die afwijkende wolkvormingen, waar zij voorkomen, op rekening van eene gebrekkige uitvoering, waarbij de boven de gebouwen en de daarachter in het verschiet drijvende wolken als onmiddelijk met die gebouwen in aanraking zijn gebragt.

Op nog een paar zonderlinge gebouwen, die geheel en al van de overige in deze reeks voorkomende afwijken, moeten wij de

aandacht vestigen. Zij vertoonen zich op Pl. CCCXVI. 27, 28, op twee nevens elkander geplaatste tafereelen. Op het eerste aanschouwen wij eene soort van tempel, die, met uitzondering van de pilasters en het lijstwerk, grootendeels uit, misschien wel zinnebeeldige versieringen is zaamgesteld. Zeer kenmerkend daarbij zijn zekere voorwerpen, welker aard het ons tot nog toe niet gelukte te herkennen en die schijnen te bestaan in eene schijf of misschien wel eenen bol (kan het ook eene bolvormige vrucht zijn?), die als op eene lotusbloem geplaatst is, zoodat zijn benedengedeelte door de opstaande bladeren van die bloem bedekt wordt. Diezelfde schijven of bollen, maar zonder de lotusbloemen, maken de kroonlijst van het gebouw uit, terwijl een andere bol, doch met de bloem, tusschen eenige andere bloemen in de lucht zweeft; binnen in den tempel schijnt een diergelijk voorwerp op de plaats der eere opgehangen. Wij zien diergelijke schijven of bollen ook nog op Pl. CCCXV. 25; Pl. CCCXXI. 37. Ook het gebouw op het volgende basrelief heeft eene geheel vreemde gedaante. Bovenaan schijnt op het oorspronkelijk een gedeelte van het dak te veel beschadigd geweest te zijn, om nog behoorlijk afgeteekend te kunnen worden, en misschien mogen wij op de naauwkeurigheid van de geheele teekening niet te veel vertrouwen. Het geheel schijnt eene soort van overdekte, doch rondom open galerij voor te stellen, waarin, op eene verhooging tusschen twee tempelvormige kastjes, eene schelp met bloemen op eenen metalen drievoet geplaatst is. Die schelp met haren inhoud is hier klaarblijkelijk het voorwerp waaraan, waarschijnlijk om hare zinnebeeldige beteekenis, de meeste waarde moet worden toegekend; wij zouden anders in de twee tempelvormige kastjes welligt wederom bewaarplaatsen van aan den Boeddha gewijde of van hem afkomstige voorwerpen willen zien.

Wij gewaagden straks van klokken binnen, en aan eenen der tempels. Het is niet alleen op dat gebouw dat wij die voorwerpen ontmoeten, maar op eene eenigszins bevreemdende wijze zijn zij op vele basreliefs als een sieraad of onderscheidend teeken, vooraan in het hoofdkapsel van de hoofdbeelden aangebragt, alsdan echter van eenen steel voorzien en in den vorm eener schel. Zoo

ontwaren wij deze bijzonderheid reeds terstond op Pl. CCCIII. 2; vervolgens op Pl. CCCV. 5; CCCVI. 8; CCCVII. 9, en later wederom, Pl. CCCXXII. 40; CCCXXIII. 41; CCCXXIV. 43; CCCXXVI. 47 en 48; CCCXXVII. 50; CCCXXIX. 53; CCCXXX. 56; CCCXXXIII. 62; CCCXLI. 77; CCCXLII. 80; CCCXLIII. 81. Wij weten van dit onderscheidingsteeken en zijne beteekenis geene verklaring te geven; de schel behoorde, zooals wij reeds zeiden, tot het huisraad van den tempel en was dus een voorwerp van gewijd en heilig gebruik. Welligt moeten wij haar, om hare gelijkvormigheid met de Dagobs, hier beschouwen als een Boeddhagedenkteeken, de bewaarplaats zijner gewijde overblijfselen vertegenwoordigende. Zij vervangt dan, ofschoon waarschijnlijk in gewijzigde beteekenis, het Boeddhabeeldje, dat wij op dezelfde plaats in het hoofdkapsel bij enkele der hoofdbeelden op den vorigen omgang hebben leeren kennen. Ofschoon de persoon die dit onderscheidingsteeken draagt, niet overal met de lichtschijf versierd en niet altijd op het lotuskussen gezeten is, maar ook, óf op een gewoon zitkussen, óf op eenen zetel met daarop liggend en naar voren afhangend kleed, is hij toch in al die voorstellingen klaarblijkelijk de hoofdpersoon, aan wien door de overige hulde wordt bewezen. Op de twee laatste der aangehaalde tafereelen zien wij hem, in gezelschap van zes en van vijf, in zijne nabijheid zittende heilige vorsten, terwijl een andere heilige vorst met gevolg zijn paleis nadert. Op het basrelief 62, Pl. CCCXXXIII, onderscheidt zich zijn paleis of tempeltje door zonderlinge vormen en zinnebeeldige versiersels, en zit hij op een lotuskussen veel zorgvuldiger en uitvoeriger bewerkt, dan elders het geval is.

Over het algemeen bemerken wij in de vorstelijke kroonen en ook in andere hoofddeksels en haarkapsels nog al eenige wijziging van de vorming en zamenstelling, zooals wij die op de vroegere basreliefs aanschouwden; bovenal heeft dit plaats bij vele der hoofdtooisels met de zooeven beschreven schellen of klokjes. Zij schijnen met eenen overvloed van linten of gevlochten doekstroken vervaardigd te zijn. Een ongewoon en gedeeltelijk ook van banden gevlochten kapsel draagt een heilige, die op 86, Pl. CCCXLV, met vier aanzienlijke, in eenen pendopo zittende perso-

nen zich onderhoudt en insgelijks het bezoek afwacht van eenen vierden, die met zijn gevolg zich tot hem begeeft.

Met betrekking tot de voorwerpen die, behalve de reeds genoemde, in de lucht zweven of van de wolken nederdalen, en waaronder wel in de eerste plaats bloemen telkens voorkomen, vermelden wij klokvormige, omgekeerde schalen of schaaldeksels met aanhangende doekslingers, en aan den rand met parelbanden omzet; uit sommige van die schalen schijnen zich vlammen te verheffen, zie Pl. CCCXV. 25. Ook vazen of kommen met bloemen gevuld, als op dezelfde plaat 26; kleedingstukken, Pl. CCCXVIII. 29; kraal- of bidsnoeren, Pl. CCCXXIV. 44; parels uit groote kruiken uit de wolken uitgestort; alsmede vruchten en vogels, paauwen en papegaaijen met bloemen en linten in bek en pooten, Pl. CCCX. 16; CCCXX. 36.

Onder de voorwerpen waarvan wij ons tot nog toe ook geene rekenschap kunnen geven, behoort eene reusachtige schijf op eenen steel, geheel buiten eenige verhouding tot de overige voorwerpen op het tafereel, en als ware zij hier een waardigheidsteeken, nabij eenen heiligen vorst geplaatst, die nevens een gebouwtje gezeten, zich met eenen anderen, daar binnen troonenden heiligen vorst onderhoudt. Misschien kan deze schijf vergeleken worden met de hierboven vermelde schijf- of halfkogelvormige voorwerpen, die op Pl. CCCXVI. 27 voorkomen, doch zonder steel en op eene lotusbloem geplaatst, en welligt ook op Pl. CCCXVI. 25, als in de lucht zwevende.

Wij meenen met het bovenstaande de voornaamste bijzonderheden, die de reeks van voorstellingen op dezen achterwand levert, vermeld te hebben, en moeten, voordat wij verder tot den volgenden omgang opklimmen, nog een oogenblik vertoeven bij het laatste basrelief onzer reeks, Pl. CCCXLVI. 88. Op dit laatste tafereel aanschouwen wij eenen heiligen vorst, staande tusschen twee wonderboomen van gelijke hoogte, de eerbiedig zaamgelegde handen opheffende. Brumund meent dat hier een gedeelte van de voorstelling, door gebrek aan ruimte op het onmiddelijk aan de poort aansluitende vlak, achterwege is gebleven. Hij meent uit die bijzonderheid een bewijs te mogen ont-

leenen voor de meening, dat de kunstenaars van Bôrô-Boedoer dikwerf zeer werktuigelijk en met weinig oordeel hunnen taak zouden verrigt hebben; dat zij er slechts op uit waren, om de ledige ruimten met hun werk te vullen, maar er zich minder om bekommerden, om dit doel, naar een goed overlegd plan en met goed tot elkander in verband staande onderwerpen te bereiken. Zij zouden anders, naar zijn gevoelen, niet gelijk nu hier geschied is, de helft van een tafereel gegeven hebben, zoo dikwerf reeds elders in zijn geheel afgebeeld. Wij kunnen ons met die beschouwing niet vereenigen, maar scharen ons dan liever aan de zijde van Wilsen, die in den naar den ingang van den hoogeren omgang zich bewegenden vorst, eenen van die menschen ziet, die, tengevolge van hun hooger inzigt in het wezen der dingen, nog tot eene hoogere sport op den ladder der scheppingsvormen opklimmen, eene meerdere heiligheid bereiken, zich tot eenen hoogeren hemel verheffen kunnen. De vorst betreedt daartoe den weg, die door de poort naar den volgenden omgang leidt, waar in hoogere gewesten de Boeddhas hun verblijf houden. Of dit nu de gedachte geweest is, die den kunstenaar bezielde toen hij zijne schepping ontwierp, kunnen wij niet met zekerheid bevestigen; maar voor hen, die vreezen dat men met de verklaring van den heer Wilsen nog te veel vrijheid laat aan de verbeelding, en eigen opvatting voor die van den kunstenaar in de plaats stelt, opperen wij het denkbeeld, dat dit laatste basrelief in verband moet worden beschouwd met het eerste van de geheele reeks, aan de andere zijde van de poort, Pl. CCCIII. 1, en dan wordt de aldaar in het tempeltje zittende vorst, die reeds het voorwerp is van het huldebetoon van den regts van het tempeltje staanden heiligen vorst, tevens de persoon wien de hulde geldt van den vorst op het basrelief aan de andere zijde van de poort. Maar ook zonder eenig regtstreeksch verband tusschen deze eerste en laatste basreliefs onzer reeks, zou de vorst die de reeks sluit, zeer goed in eerbiedige houding nevens den ingang geplaatst kunnen zijn, omdat die den toegang tot eene nog heerlijker en heiliger plaats levert, dan die waarin hij zelf zich nog bevindt. Het voorwerp der aanbidding behoeft dan niet op datzelfde basrelief afgebeeld

te zijn, het bevindt zich in de talrijk herhaalde Boeddhabeelden van den hoogeren omgang.

Ten slotte nog eens al de tafereelen van den omgang waarop wij tot nu toe vertoefden, voor onze verbeelding latende voorbijgaan, vinden wij daar als hoofdonderwerp, als hoofdgedachte uitgedrukt: huldebetoon aan heilige, zoowel geestelijke als vorstelijke personen, maar vooral aan deze laatsten, die zich voor de Boeddhaleer en hare verspreiding verdienstelijk gemaakt, hunne geheele toewijding aan den meester hebben doen blijken; en hulde aan de heilige gebouwen, de tsjaaityas, waarin eene beeltenis, een der overblijfselen van zijn ligchaam, eenig voorwerp dat hij in gebruik had, bewaard worden, of die opgerigt zijn op de plaatsen die door zijne tegenwoordigheid eenmaal zich eenen naam hebben verworven [1]). Het voorbeeld dier koningen moet de godsdienstige menigte, die den pelgrimstogt door de omgangen ondernomen heeft, aansporen tot navolging; maar om hen daartoe te sterker aan te prikkelen, worden op enkele tafereelen de gedachten aan straf, die de boozen en ongeloovigen aan gene zijde van het graf beidt, levendig gemaakt en versterkt.

---

1) Zie over de Tsjaaityas E. Burnouf, *Introd. à l'Hist. du Buddh.*, p. 348 note 2.

VIJFDE OMGANG; ACHTERWAND.

Wij klimmen op tot den vijfden en laatsten omgang en vinden daar, tegen den achterwand, zooals wij hiervoor, blz. 86 opgegeven hebben, eene reeks van twee en zeventig basreliefs, doch waarvan een drietal aan den noordwestelijken hoek, te veel beschadigd of onder puin bedolven, niet konden afgeteekend worden. De overige negen en zestig die bewaard waren gebleven, worden ons op de Platen CCCLVI tot CCCLXXXVIII vertoond.

Al aanstonds trekt het onze aandacht, dat de voorstellingen die wij hier ontmoeten, zich van de vorige onderscheiden door eenen overgrooten overvloed van Boeddhabeelden, waarvan er zelfs tot zeventien te zamen op één basrelief vereenigd voorkomen. Wij achten het daarom niet onnoodig om bij elk dier tafereelen afzonderlijk eenige oogenblikken te vertoeven.

Pl. CCCLVI. 1. Eene vereeniging van acht zittende en twee staande Boeddhas, allen op lotuskussens, die voor de staande Boeddhas bovendien nog op vijf uit éénen stengel oprijzende lotusbladeren rusten. De Boeddhas onderscheiden zich van elkander, en dit is ook op de overige basreliefs van dezen omgang toepasselijk, alleen door eenige wijzigingen in het topstuk op hun haarkapsel, waarover hieronder nader, en door de houding hunner handen. De staande Boeddhas hebben als gewoonlijk eenen tip van hunnen mantel in de linkerhand. Bij hen en de overige ontwaren wij alleen drie van de zes verschillende houdingen van de handen, waarover wij later, bij het bespreken van de Boeddhabeelden in de nissen, opzettelijk zullen handelen. Op de benedenste rij zijn onder hen drie vorsten gezeten, waarvan twee zich door hunne lichtschijf onderscheiden. Een dezer laatsten zit bo-

vendien evenals de Boeddhas op een lotuskussen; de andere, achter wien een aanzienlijke volgeling den vliegenjager in de hoogte houdt, knielt op den grond neder. De derde vorst meer naar achteren verwijderd houdt de handen eerbiedig tegen elkander geslagen, maar biedt deze bijzonderheid, dat hij zijnen linker benedenarm zeer vertrouwelijk onder den regter van den nabij hem zittenden Boeddha heeft doorgestoken. Misschien moeten wij echter hier eene vergissing van den beeldhouwer, of anders in de teekening, onderstellen, zoodat de linkerhand van den vorst achter de regter van den Boeddha had behooren bedekt te blijven. Tusschen de onderscheiden beelden zijn in de lucht zwevende bloemversierselen uitgehouwen.

Pl. CCCLVI. 2. Op de bovenrij zes Boeddhas met drie, streng genomen vier, onderscheiden houdingen der handen; doch wij meenen daarin tusschen die van den eersten, links van den beschouwer, en den vierden en zesden geen werkelijk verschil te moeten erkennen. Zij zijn van elkander telkens door eenen kleinen wonderboom gescheiden, en de beide uiterste hebben zulk eenen boom aan de buitenzijde nevens zich. Op de benedenrij zeven vorstelijke en eenige andere aanzienlijke personen, enkele hunner met gevolg. Van de vorsten zijn vier op lotuskussens gezeten, en van deze dragen drie de lichtschijf, die misschien ook een toevoegsel van den vierden geweest, maar met het geheele hoofd en kapsel verdwenen is. Nog een vijfde vorst schijnt met de lichtschijf onderscheiden, doch hij zit niet op een lotuskussen, als de vier zoeven vermelde, waarvan drie, zoo door hunne plaatsing in het midden, als door de gelijkheid van de houding hunner handen, eene hoofdgroep schijnen uit te maken.

Pl. CCCLVII. 3. Acht heilige vorsten met twee Boeddhas, allen op lotuskussens gezeten; van die vorsten bevinden zich op de bovenste rij bij de Boeddhas, de overige hebben op de onderste rij hunne plaats bekomen, met nog eenen vijfden insgelijks door de lichtschijf als heilig gekenmerkt, maar die het lotuskussen met [illegible] beeld, en achter wien de overgebleven ruimte met een vijftal volgelingen is aangevuld. Bijna allen houden bloemen op lange stengels [illegible] hebben die nevens

zich staan. Bloemen, bloem- en lintversierselen, ook een brandend reukaltaar en zelfs eene prachtige overdekte schaal met eene bloem zweven op de bovenrij tusschen de beelden. Slechts een der op het lotuskussen zittende vorsten, in het midden op de onderste rij, is als in diep nadenken verzonken voorgesteld; de andere allen in levendige en eenigszins betoogende houding.

Pl. CCCLVII. 4. Een Boeddha in zijnen tempel; regts en links twee andere op lotuskussens in de vrije lucht nevens wonderboomen. Daaronder, links van het gebouw, knielen vier heilige vorsten, regts zitten drie personen van minderen rang.

Pl. CCCLVIII. 5. Boeddha in zijnen tempel; luchtgeesten zweven in de wolken. Links van den tempel een heilige vorst op een lotuskussen, met twee achter hem gezeten vorstelijke personen; aan de andere zijde een knielende vorst met twee volgelingen.

— 6. Op de eerste rij drie Boeddhas op hunne lotuskussens. De middelste onderscheidt zich van de andere, behalve door de houding zijner handen, ook nog door eene tweede, groote, met vlammen omzette lichtschijf; de twee andere hebben wonderboomen of boomtakken nevens zich. Ter wederzijde van den eerstgenoemden Boeddha zitten, insgelijks op lotuskussens, twee heilige vorsten. Op de onderste rij zitten twee heilige vorsten met hunne volgelingen of hun gevolg.

Pl. CCCLIX. 7. Een Boeddha in zijnen tempel; links van hem een heilige vorst op lotuskussen, met een eirond voorwerp, eene vrucht, rijstkoek of diergelijk, in de handen; nevens hem een andere vorst op den grond gezeten. Aan beide zijden een aantal personen die muziek maken, op bazuinen, fluiten, trommen met de handen en met stokken geslagen, bekkens, en een klokje, dat aan een krom staafje opgehangen is. Opmerkelijk is, dat onder de muziekanten de bekkenslager een wildeman of reus is. Op de wolken worden groote potten gedragen, waaruit kostbaarheden, of bloemoffers naar beneden stroomen.

— 8. Een Boeddha op lotuskussen en met twee lichtschijven, tusschen twee wonderboomen; regts en links van hem, insgelijks op lotuskussen een heilige vorst, met nevens hem staande aanzienlijke mannen uit hun gevolg. Een dier volgelingen naast den

vorst ter regterzijde van den Boeddha, onderscheidt zich door de lichtschijf. Op de benedenrij zit in het midden, juist onder den Boeddha, een heilige vorst op lotuskussen, tusschen twee andere aanzienlijke mannen die insgelijks de lichtschijf dragen. Regts en links het gevolg dier vorsten. In de lucht zweven bloemen en bakken met brandende reukoffers.

Pl. CCCLX. 9. Op de bovenste rij vier Boeddhas, met drie verschillende houdingen der handen. Tusschen en nevens hen vijf zonneschermen van drie, vier en vijf bladen boven elkander. Op de benedenste rij, aan de eene zijde een heilige vorst met drie volgelingen, gezeten bij eenen wonderboom, waartegen drie groote vazen met kostbaarheden geplaatst zijn; aan de andere zijde drie aanzienlijke personen die hulde en geschenken bieden.

— 10. Een Boeddha op lotuskussen, dat op eenen steel rust; in de wolken hemelgeesten met kralensnoeren en linten. Onder den Boeddha een heilige vorst op lotuskussen met zijne volgelingen, waaronder eenige die op handtrommen en bekkens muziek maken. Links van den Boeddha is, boven de hoofden van de beneden zittende personen, een dak van een gebouw te zien, waarop eenige stangen met wimpels geplaatst zijn.

— 11. Een Boeddha in zijnen tempel; luchtgeesten zweven in de wolken. Regts en links van den tempel twee heilige vorsten op lotuskussens, elk met zijn gevolg onder wonderboomen nedergezeten. Met betrekking tot deze laatsten valt in het oog, dat in plaats van de vliegenjagers, onder de, insgelijks eenigszins vreemd gevormde zonneschermen, hier de haarlokken van een menschenhoofd aangebragt schijnen.

Pl. CCCLXI. 12. Drie Boeddhas, waarvan die in het midden met twee lichtschijven, op lotuskussens met stengels; tusschen hen in de wolken hemelgeesten met offers. Op de tweede rij zien wij, op lotuskussens staande en daardoor tot in de bovenste rij, regts en links van den middelsten Boeddha zich verheffende, twee heilige koningen. Tusschen hen op een lotuskussen en onder den Boeddha gezeten een andere heilige koning, tusschen twee offervazen met waskaarsen (?). Aan de eene zijde van het tafereel knielt nog een vierde heilige vorst met zijne vier aanzienlijke

volgelingen; aan de andere zijde brengen acht andere aanzienlijke knielende mannen hunne geschenken.

CCCLXI. 13. In het midden een Dagob of klokgebouw op lotuskussen; in het gebouw een Boeddha in betoogende houding. Aan elke zijde van den Dagob twee op lotuskussens met stengels zittende Boeddhas. De vijf Boeddhas onderscheiden zich door vijf verschillende houdingen der handen. In de wolken hemelgeesten. Onder deze vier Boeddhas een aantal aanzienlijke personen, waarvan een zich door de lichtschijf als heilig onderscheidt.

Pl. CCCLXII. 14 Een staande Boeddha neemt de geheele hoogte van het basrelief in. Aan elke zijde op de bovenste rij drie zittende Boeddhas, met drie verschillende houdingen der handen. Op de onderste rij, drie heilige vorsten, waarvan twee met nog twee andere vorsten, doch die de lichtschijf niet dragen, ter linkerzijde, en de derde met twee volgelingen aan de regterzijde van den staande Boeddha nederzitten. Ter wederzijde van dien Boeddha een kandelaber met brandend reukoffer en eene groote waskaars (?), op lotuskussen.

— 15. Een Boeddha op lotuskussen en omringd door de takken en bloemen van wonderboomen, met een zonnescherm gekroond. Op het hoofd een kegelvormig topstuk, waarover hieronder nader. In de wolken luchtgeesten met vlammende reukoffers en andere gaven. Regts van den Boeddha een altaar of kandelaber met vlammend reukoffer en bloemen, en daarnevens een heilige vorst met zijne volgelingen geknield. Aan de andere zijde een heilige vorst op lotuskussen, en achter hem zijn gevolg zittende.

Pl. CCCLXIII. 16. Vereeniging van zes Boeddhas, waarvan vier met twee tusschen hen gezeten heilige vorsten, allen op lotuskussens, op de bovenste rij; de twee vorsten hebben zittende Boeddhabeeldjes tegen hunne kroonen. Op de benedenste rij de twee andere Boeddhas met twee lichtschijven, aan de beide einden van het basrelief. Tusschen hen in, een insgelijks op een lotuskussen zittende heilige persoon, doch wiens hoofd en bovenlijf bijna geheel verdwenen zijn, en eenige eerbiedig nederzittende mannen, waarvan twee aan de beide Boeddhas hulde betuigen, een zich tot den zooeven genoemden heiligen persoon rigt.

Pl. CCCLXIII. 17. Boeddha in tempel als hoofdbeeld. Ter wederzijde van den tempel, op de bovenste rij twee zittende Boeddhabeelden met twee lichtschijven, elke Boeddha tusschen twee heilige vorsten, allen op lotuskussens met stengels. Daaronder, links van den tempel, een heilige vorst op lotuskussen en vijf volgelingen; links een heilig aanzienlijk persoon met een viertal andere aanzienlijke mannen, een brandend reukoffer brengende.

Pl. CCCLXIV. 18. Bovenste rij; vereeniging van tien op lotuskussens zittende Boeddhas, met drie verschillende houdingen der handen. Een der Boeddhas, die vijf andere aan de linker- en vier aan de regterkant nevens zich heeft, onderscheidt zich door eene zeer groote lichtschijf als eene zon, doch zonder vlammen langs den rand, achter hem geplaatst. Op de onderste rij bewijst een heilige vorst, op een lotuskussen gehurkt, hulde aan zeven andere, op lotuskussens zittende vorsten. Achter eerstgemelden een andere heilige vorst, die, niet op een lotuskussen gezeten, eenen kandelaber met vlammend reukoffer aanbrengt, dat hij aan eenen krommen steel vasthoudt; achter hem vijf mannen uit zijn gevolg.

— 19. Een heilige vorst in eenen tempel, in welks benedenverdieping twee bedienden. Nevens den tempel staat een andere heilige vorst, met eenig gevolg. Aan de andere zijde eenige aanzienlijke personen, die aan eenige andere, waaronder eenen Brahmaan en een tweetal Bhiksjoes, giften uitdeelen.

Pl. CCCLXV. 20. Heilige vorst met zeer hoogen kroon, op lotuskussen zittende in eenen tempel. Daarnevens aan de linkerzijde, een andere heilige vorst op eenen steen gezeten, achter hem zijn gevolg. Nevens hem, bij den tempel eene hooge waskaars, aan de andere zijde van den tempel een stang met wimpel. Aan diezelfde zijde zit in de hoogte een Boeddhabeeld op lotuskussen, tusschen twee, een weinig lager insgelijks op lotuskussens zittende, heilige vorsten, waarvan de een vóór zijne met linten gevlochten kroon een Boeddhabeeldje heeft. Op den grond vier zittende Bhiksjoes bij eene in het midden staande groote vaas met bloemen.

— 21. Boeddha op eenen hoogen troon, daarnevens twee heilige vorsten die hem hulde betuigen, doch waarvan slechts de

een op een lotuskussen gezeten is; verder hun gevolg. Aan de andere zijde eene menigte knielende, staande en zittende personen, waaronder Bhiksjoes, bloemen en andere offers aanbrengende. In de wolken hemelgeesten.

Pl. CCCLXVI. 22. Boeddha in zijnen tempel, regts een heilige vorst op lotuskussen gezeten, links een heilige vorst op den grond geknield, beiden met hun gevolg. In de wolken hemelgeesten.

— 23. Bovenrij, drie Boeddhas op troonzetels met lotuskussens. Op de onderste rij een derde Boedddha, insgelijks op zulk eenen troonzetel, tusschen twee, regts en links van den zetel zittende, heilige vorsten met hunne volgelingen.

Pl. CCCLXVII. 24. Heilige vorst in beschouwende Boeddhahouding op lotuskussen in eenen tempel; links daarnevens knielende een andere heilige vorst met zijn gevolg. Regts van den tempel, een aantal personen, waaronder knielende Bhiksjoes. Luchtgeesten in de wolken.

— 25. Heilige vorst op troon met lotuskussen; links zit een andere heilige vorst met zijne gedeeltelijk zittende, gedeeltelijk staande volgelingen. Aan de andere zijde knielen vier vorsten, wier volgelingen bloemgeschenken aandragen. Luchtgeesten in de wolken.

Pl. CCCLXVIII. 26. Een Boeddha in zijnen, met zeven Dagobs of klokgebouwtjes versierden tempel. Aan elke zijde staat een heilige vorst met zijn gevolg. Luchtgeesten zweven met bloemoffers in de wolken.

— 27. Heilige vorst op lotuszetel in een tempeltje of paleis, waaronder zijne dienaren zitten; vóór het gebouw knielt een andere heilige vorst met gevolg. Luchtgeesten in de wolken.

— 28. Gelijksoortig tafereel als het vorige.

Pl. CCCLXIX. 29. Een Bhiksjoe op lotuskussen in een tempeltje. Daarnevens links van hem zit een heilige vorst met zijn gevolg; regts zitten andere volgelingen of leerlingen, waaronder ook een Bhiksjoe. In de wolken een aantal luchtgeesten van beiderlei kunne, muziek makende en bloemoffers brengende.

— 30. Heilige vorst op lotuszetel in een tempeltje, links daarnevens zit een andere heilige vorst met zijn gevolg. In de

wolken een aantal hemelgeesten, die regts van het gebouwtje, in twee rijen, de benedenste enkel uit vrouwen bestaande, boven elkander zweven.

Pl. CCCLXX. 31. Heilige vorst op lotuskussen in zijnen tempel; daarnevens staat links een andere heilige vorst met zijn achter hem zittend gevolg. Regts een aantal mannelijke en vrouwelijke Nagageesten of Nagavereerdes, bloemen en reukoffers brengende.

— 32. Heilige vorst als boven, doch niet op het lotuskussen. Aan de eene zijde staat een andere vorst, die zich met hem onderhoudt; aan de andere zijde zien wij vier staande en zittende reuzen. Opmerking verdienen de twee trisoelas op het tempeltje.

Pl. CCCLXXI. 33. Heilige vorst op lotuszetel in zijn tempeltje; daarnevens zit links een andere heilige vorst, wiens beeld bijna geheel is verloren gegaan, met zijn gevolg; regts vier hem huldigende Brahmanen. In de wolken hemelgeesten.

— 34. Heilige vorst al voren. Links knielt een andere heilige vorst met zijn gevolg; regts, in drie rijen boven, dat is naast elkander, eene schaar van hunnen eerbied betuigende personen, Brahmanen, Bhiksjoes enz. Boven in de wolken hemelgeesten.

Pl. CCCLXXII. 35. Heilige vorst als voren, doch niet op het lotuskussen. Links nevens het tempeltje knielt een andere heilige vorst met zijn gevolg; regts zitten drie Nagas met twee reuzen in eerbiedige houding. In de wolken links hemelgeesten, regts Brahmanen, Garoedas en een Ghandarva.

— 36. Heilige vorst als voren, doch op het lotuskussen; links van den tempel zit een andere heilige vorst met zijn gevolg; regts een viertal knielende personen met bloem- en reukoffers. Luchtgeesten in de wolken.

Pl. CCCLXXIII. 37. Heilige vorst (?) als boven, (het hoofd en hoofdkapsel verloren gegaan), doch niet op lotuskussen gezeten. Links zit een hem hulde bewijzende heilige vorst met gevolg. Regts knielende vrouwen en eenige andere knielende en staande personen, die op trommen slaan en waarvan een een snarenspeeltuig tokkelt. Luchtgeesten van beiderlei kunne in de wolken.

CCCLXXIII. 38. Heilige vorst als voren, op lotuszetel. Links zit een heilige vorst met zijn gevolg; regts eenige vrouwen onder eene open galerij. In de wolken luchtgeesten met bloemen, vliegenjagers en waaijer.

Pl. CCCLXXIV. 39. Heilige vorst als voren, doch in Boeddhahouding. Links zit een heilige vorst met zijn gevolg; regts ligt op den grond gevallen een tienarmige, denkelijk Brahmaansche god, in wiens handen wij zwaarden, pijlen, bogen en eenen olifantshaak zien; achter en om den gevallene, eenige vrouwen. In de wolken luchtgeesten.

— 40. Een Boeddha in tempel met Dagobspitsen. Aan elke zijde van den tempel zit een vorst met gevolg; de eene regts met de lichtschijf achter het hoofd. Luchtgeesten in de wolken.

Pl. CCCLXXV. 41. Tempel, waarin een ruggekussen op een lotuskussen. Regts, op eene verhooging een heilige vorst op een kussen in peinzende Boeddhahouding, onder hem zitten drie dienaars. Links zit bij den tempel een andere heilige vorst, met twee zijner dienaars.

— 42. In een paleis zitten eenige vrouwen, waarvan eene in eenen bollen spiegel met sierlijken steel haar gelaat beschouwt. Op het met paalwerk omringde voorplein, waartoe een sierlijk poortgebouw den toegang geeft, bevinden zich eenige wachters, waaronder twee Nagas. Buiten de poort schijnen twee heilige vorsten met hun gevolg zich van het gebouw te verwijderen.

Pl. CCCLXXVI. 43. Een vorst zit in zijn paleis en houdt eene duif op zijne hand; regts eenige zijner dienaars, die insgelijks hunne aandacht aan eenige dieren, een eekhoorntje, een paar jonge hinden en vogels wijden; een hunner laat op eenen waterbak met lotussen, een vogeltje uit eene kom voedsel pikken. Links van het gebouw staat een andere vorst met zijn staand en zittend gevolg in eerbiedige houding.

— 47. Op de bovenste rij, drie tempeltjes; een met eenen Boeddha, in het midden van twee andere, elk met eenen heiligen Boeddhavorst. Daaronder op de benedenrij, twee heilige vorsten, de een nederhurkende, de ander zittende, met hun gevolg, in eerbiedige houding bij eene groote vaas met lotusbloemen en

een reukaltaartje, waarbij aan de andere zijde eenige Bhiksjoes nederzitten.

Pl. CCCLXXVII. 48. Vier vorsten, maar twee hunner met de lichtschijf als heilig gekenmerkt, op weg met hun aanzienlijk gevolg; vóór hen knielen eenige aanzienlijke personen en bieden hun geschenken. Luchtgeesten zweven in de wolken, en bloemen dalen uit de hoogte op den stoet neder.

— 49. Vier heilige vorsten op weg met hun gevolg, in eene rotsachtige plaats, waar een aantal behoeftige lieden hen hulpvragende opwachten.

Pl. CCCLXXVIII. 50. Zittende Boeddha op eenen lotuszetel, tusschen twee op gelijke zetels zittende vorsten, waarvan slechts de eene, regts, met de lichtschijf is gekenmerkt en een Boeddhabeeldje voor zijne gevlochten kroon draagt; de andere heeft in zijne insgelijks met linten gevlochten kroon eene schel als onderscheidingsteeken. Onder deze drie beelden, op de benedenste rij, twee heilige vorsten, die zittende op den grond met hun gevolg, hulde ontvangen van eenige voor hen gezeten Bhiksjoes.

— 51. Heilige vorst in eenen tempel op lotuskussen; daarbuiten zittende een andere heilige vorst met zijn gevolg. Luchtgeesten in de wolken.

Pl. CCCLXXIX. 52. Heilige vorst als boven, daarnevens links, een andere heilige vorst staande, met zijn gevolg. Regts van het gebouw worden namens den eerstgenoemden vorst, een drietal Brahmanen in eene soort van pendopo zittende, met geld in zakken, en eenige andere lieden met andere geschenken begiftigd.

— 53. Op de bovenste rij negen op lotuskussens zittende Boeddhas met vier verschillende houdingen der handen; regts en links een aanbiddend nederzittende Bhiksjoe; boven het hoofd van den eenen, regts van de Boeddhas, in de lucht de zonneschijf, links de maansikkel op eene lotusbloem. Op de benedenrij twee heilige vorsten, de eene op een lotuskussen gezeten, met hunne volgelingen achter hen.

Pl. CCCLXXX. 54. Zeven Boeddhabeelden als voren, met drie onderscheiden houdingen der handen; aan elk der beide uiteinden een staande Bhiksjoe, doch met onbedekt hoofdhaar. Onder deze

rij een achtste zittende Boeddha, evenals de vorige, met eenen achter hem zittenden dienaar. Vervolgens twee heilige vorsten met hun gevolg.

Pl. CCCLXXX. 55. Heilige vorst in een tempeltje op eenen lotuszetel; links een andere vorst, maar zonder de lichtschijf, nabij het gebouwtje gezeten; achter hem zijn gevolg. Uit de wolken komen een aantal vogels op het tempelgebouw toevliegen, terwijl regts allerlei viervoetige dieren, wilde en tamme, ook slangen insgelijks derwaarts snellen.

Pl. CCCLXXXI. 56. Heilige vorst op lotuskussen in een tempeltje gezeten. Links daarbuiten zit een andere heilige vorst met zijn gevolg. Regts van het gebouw op lotuszetels drie Boeddhas, daaronder ook op lotuskussens drie heilige, aanzienlijke mannen, met gevlochten hoofdkapsels; achter hen knielt een man.

— 57. Een Boeddha in zijnen tempel, regts eenige dienaren; links zijn twee heilige vorsten met hunnen stoet tot den tempel genaderd.

Pl. CCCLXXXII. 58. Drie op lotuskussens zittende Boeddhas, waarvan een met eene tweede, vlammende, groote lichtschijf. Onder hen op lotuskussens zes aanzienlijke heilige mannen. Twee heilige vorsten bevinden zich met hun gevolg in hunne nabijheid.

— 59. Op de bovenrij drie Boeddhas op lotuszetels; op de benedenste rij twee heilige vorsten met hun gevolg, ter wederzijde van eenen wonderboom gezeten.

Pl. CCCLXXXIII. 60. Twee tempels, de eene met klokgebouwtjes versierd, de andere zich door trisoela-achtige topversiersels onderscheidende. Nevens den voorsten tempel staat een heilige vorst op een lotuskussen; aan de andere zijde verheft zich een andere heilige vorst in de lucht, onder hem dalen een aantal bloemen uit de hoogte. Links van den anderen tempel staan twee heilige vorsten met hunne dienaren.

— 61. Een Boeddha op lotuszetel in zijnen tempel, vóór welken vijf groote vazen met bloemen geplaatst zijn. Nevens den tempel zit een Bhiksjoe en dragen twee dienaars eetwaren aan. Links van den tempel knielen twee heilige vorsten, met hun gevolg, de eene op een lotuskussen, de andere op eenen steen.

Pl. CCCLXXXIV. 62. Een Boeddha in zijnen tempel; links wederom twee heilige vorsten met hunne dienaren, de vorsten hier niet op lotuskussens.

— 63. Een heilige vorst op lotuskussen in een tempeltje; regts zit gevolg; links een vorst met gevolg hulde betoonende. Luchtgeesten in de wolken.

— 64. Heilige vorst, als voren, maar niet op lotuskussen. Aan de regterzijde worden kleedingstukken en andere gaven uitgedeeld aan eenige lieden, waaronder een paar Brahmanen. Links staat een andere heilige vorst met zijn gevolg.

Pl. CCCLXXXV. 65. Een heilige vorst in Boeddhahouding op een lotuskussen in eenen tempel, ontvangt het bezoek en huldebetoon van eenen anderen heiligen vorst, vergezeld van diens drie volgelingen. Regts van het tempeltje in de hoogte, drie Boeddhas met de handen in drie verschillende houdingen, op lotuskussens met leuningen gezeten; daaronder een Bhiksjoe, die hulde ontvangt van een viertal vóór hem zittende mannen. Uit de wolken dalen bloemen op het tempeltje neder.

— 66. Een heilige vorst in zijn tempeltje houdt een vertoog voor, of deelt zijn onderwijs mede aan zeven heilige mannen, die onder eenen pendopo regts van hem, en aan eenen anderen heiligen vorst, die links van het tempeltje, met zijn gevolg van vijf personen, onder de boomen nederzitten. Bloemen dalen neder uit de wolken.

Pl. CCCLXXXVI. 67. Op de bovenste rij een Boeddha op lotuskussen en met eene tweede groote lichtschijf, tusschen twee vlammende reukaltaren en op de wolken zwevende hemelgeesten. Daaronder twee Boeddhas op lotuszetels, en tusschen hen een heilige vorst op lotuskussen; regts zittende Bhiksjoes, links aanzienlijke mannen onder wonderboomen.

— 68. Een Boeddha op lotuskussen in eenen tempel. Daarnevens twee heilige vorsten staande, wier vrouwelijk gevolg op eenigen afstand achter hen vóór eenen tempel nederknielt. Op de wolken komen twee hemelgeesten van beiderlei kunne aanzweven.

Pl. CCCLXXXVII. 69. Op de bovenste rij een klokvormige Dagob op lotuskussen, aan elke zijde drie Boeddhas insgelijks op lotuskussens. Op de onderste rij twee heilige vorsten, beiden met

een gevolg van vorstelijke personen, welke zich bij het gevolg van den eenen vorst, door hunne van linten of doekstroken gevlochten hoofddeksels onderscheiden.

Pl. CCCLXXXVII. 70. Een Boeddha op lotuszetel in zijnen tempel; links daarbij de eene geknield, de andere zittende, twee heilige vorsten, met hun gevolg; regts, nabij een klein tempelgebouwtje, eenige zittende personen, waarbij drie Bhiksjoes. Op de wolken luchtgeesten, waaronder regts eenige vrouwelijke en een Ghandarva. Boven den tempel regts de zonneschijf, links de maansikkel, beide op lotuskussens.

Pl. CCCLXXXVIII. 71. Voorstelling zeer overeenkomende met die op het eerste basrelief, Pl. CCCLVI, doch de Boeddhas nog talrijker hier vereenigd. Zij onderscheiden zich alleen door de vier verschillende houdingen der handen, waarbij nog eene vijfde komt, indien wij de staande Boeddhas mederekenen. Op de bovenrij zeven, allen op lotuskussens; ter wederzijde van den middelsten, een staande Boeddha op een lotuskussen, dat op drie, uit eenen lotusstengel oprijzende bladeren rust. De houding van de handen van den eenen staanden Boeddha is ons op Bôrô-Boedoer of ook elders nog niet voorgekomen. Beide handen zijn met de palmen naar buiten gekeerd een weinig lager dan de schouders schuins vooruit opgeheven. Op de benedenrij regts drie, en links nog drie op lotuskussens zittende Boeddhas, en in het midden, tusschen de twee staande Boeddhas, twee knielende heilige vorsten.

— 72. Zeventien op lotuskussens zittende Boeddhas, met vier onderscheidene houdingen der handen. Op de bovenrij negen, wier lotuskussens op stengels rusten. Op de benedenrij, regts en links drie en vijf Boeddhas, en daartusschen in het midden twee heilige vorsten, insgelijks op lotuskussens gezeten.

Bij onze omwandeling door dezen laatsten omgang heeft zeker in de eerste plaats het bijzonder groote aantal Boeddhas, die wij hier telkens ontmoeten onze aandacht getrokken. Niet minder dan honderd vier en vijftig hebben op de negen en zestig tot ons gekomen basreliefs eene plaats erlangd, en, wat ons insgelijks nog niet was voorgekomen, wij vinden hen dikwerf in grooten getale, zelfs

tot vijftien en zeventien toe, op een en hetzelfde tafereel vereenigd.

Waar de Boeddha alleen voorkomt vinden wij hem meestal in een tempeltje, welks voorzijde eene opening heeft overeenkomende met die der nisgebouwtjes van de Boeddhas boven op de ringmuren; zie Pl. CCCLVIII. 5; CCCLIX. 7; CCCLX. 11; CCCLXVI. 22; CCCLXVIII. 26; CCCLXXIV. 40; CCCLXXXI. 57; CCCLXXXIII. 61; CCCLXXXIV. 62; CCCLXXXVI. 68; CCCLXXXVII. 70. Enkele malen ontmoeten wij hem zonder tempel, bijv.: Pl. CCCLIX. 8, op een zwevend lotuskussen; Pl. CCCLX. 10, op een lotuskussen dat zich op eenen hoogen stengel verheft; op Pl. CCCLXII. 15, in de lucht op eenen lotustroon zwevende; op Pl. CCCLXV. 21, op eenen hoogen zetel, welks benedengedeelte geheel den vorm van een tempeltje heeft, en op Pl. CCCLXXVIII. 50, op eenen lotuszetel of troon met leuning en lotuskussen. Zijn er twee of meer Boeddhas bij elkander, dan zitten zij ieder op een afzonderlijk lotuskussen. Voor sommige Boeddhas, en dit is het geval voor hen die de bovenste rij innemen, wordt het lotuskussen door eenen, achter of tusschen de beelden van de benedenrij oprijzenden stengel gedragen; andere zweven op hunne kussens in de lucht, of rusten op eene lijst, die wel eens de twee rijen van elkander afscheidt.

Indien wij de Boeddhas slechts in getallen van drie, vier of vijf te zamen ontmoeten, dan zouden wij bij de eerste aan de Boeddhistische trimoerti of drieëenheid, (Boeddha de leer; Dharma de wet en Sangha de geestelijke vereeniging); bij de tweede aan de reeds verschenen menschelijke Boeddhas; bij de laatste aan de vijf Dhyani-Boeddhas mogen denken. Maar wij zien hen ook in zes- tot tientallen, zelfs ten getale van vijftien en zeventien vergaderd, zoodat wij in hun aantal niet wel eene kenschetsende bijzonderheid, een verband tot een bepaald godsdienstig stelsel kunnen erkennen. Maar buitendien, al stonden ons die andere groepen niet in den weg, dan zouden wij toch te gewigtige bezwaren ontmoeten, tegen de toepassing op de zooeven genoemde Boeddhavoorstellingen. Van de Boeddhistische trimoerti of drieëenheid zijn twee afbeeldingen, die der Atheïstische en der The-

ïstische sekten, door Hodgson bekend gemaakt [1]); maar die wijken in zoovele, wij zouden schier zeggen in alle, kenschetsende bijzonderheden en toevoegsels, zoozeer af van onze Boeddhas, dat wij bij de laatstgemelde alle gedachte aan de Trimoerti moeten laten varen.

Waar vijf Boeddhas te zaam vereenigd verschijnen -, en dit is slechts eenmaal het geval, Pl. CCCLXI. 13, - levert wederom de kenschetsende houding der handen verschil, van die welke wij uit de afbeeldingen van de vijf Dhyani-Boeddhas ons door Hodgson [2]) medegedeeld, hebben leeren kennen; daarom kunnen wij op dat enkele basrelief, tusschen zoovele andere Boeddhagroepen op de overige, de genoemde Dhyani-Boeddhas niet wedervinden.

Wij meenen voor die zoozeer in getalsterkte afwisselende Boeddhagroepen slechts eene oorzaak te kunnen vinden in de bedoeling van de ontwerpers van Bôrô-Boedoer's bouw, om, naarmate men eenen hoogeren omgang bereikt heeft en het eigenlijke heiligdom, den hoogen Dagob op het bovenste terras, meer nadert, een grooter aantal van Boeddhas bijeen te brengen. Daaraan kan ook worden toegeschreven, dat ter wederzijde van den hoofdingang naar de terrassen aan den oostgevel, het aantal Boeddhas, vooral op de twee tafereelen waarmede de reeks sluit, en die dus het naast liggen aan de heilige plaats waartoe de bezoeker nu zal opklimmen, zoozeer vermenigvuldigd is.

Eene andere bijzonderheid, ook misschien in verband met de meerdere waarde, die de ontwerpers van het gebouw aan dezen vijfden omgang toekenden, ligt in de uitmuntende uitvoering der basreliefs, die zich, zoowel door fraaije teekening, goede zamenstelling, als door voortreffelijke bewerking voordeelig onderscheiden. Reeds bij eene oppervlakkige beschouwing der afbeeldingen moeten wij tot zulk een besluit komen; en wanneer men welligt mogt vreezen, dat het talent van den heer Wilsen ons hier, misschien meer nog dan dat van Bôrô-Boedoer's kunstenaars, tot lofspraak noopte, - eene vrees die, na de bezigtiging van de in zoo-

1) Zie de aangehaalde plaats, blz. 249, aanteek. 1.
2) Hodgson, *Sketch of Buddhism.*, Pll. III en VII.

vele opzigten gebrekkige afbeeldingen door den heer Schönberg Mülder van de basreliefs van den laatstvoorgaanden omgang geleverd, wel eenigszins gegrond mogt schijnen -, daar beroepen wij ons op de uitdrukkelijke verklaring van Wilsen zelven, die aan de voorstellingen op de basreliefs van den thans door ons beschouwden achterwand, zoowel wat ontwerp als uitvoering betreft, de meeste voortreffelijkheid toekent.

Met uitzondering van eenige weinige tafereelen, vinden wij steeds als het algemeene onderwerp, evenals op den voorgaanden omgang, maar hier nog duidelijker uitgesproken, de vereering van den Boeddha, of van heiligen die reeds tot Boeddhawaardigheid zijn opgeklommen, van voortreffelijke mannen, bijna uitsluitend vorsten en van geestelijken, die op weg zijn om die waardigheid eenmaal te bereiken; die daarom, evenals de Boeddhas, hulde ontvangen, en de beloonende onderscheiding genieten van in de tegenwoordigheid dier heilige personen toegelaten te zijn, met hen dezelfde verheven plaats te bewonen. Het aantal vorsten dat wij dikwerf op een en hetzelfde tafereel op die wijze vereenigd zien, wordt nu en dan vrij groot, en de meeste dragen als kenmerk van hunne heiligheid de lichtschijf achter het hoofd of zitten op lotuskussens, evenals de Boeddhas zelf. Zoo ontmoeten wij er: drie, Pl. CCCLIX. 8; vier op Pl. CCCLVII. 4; CCCLXXVII. 48, 49; vijf op Pl. CCCLXII. 14; CCCLXIII. 17 en CCCLXVII. 25; zes op Pl. CCCLXI. 12; zeven op Pl. CCCLXIV. 18, acht, misschien wel negen, op Pl. CCCLVI. 2, en negen op Pl. CCCLVII. 3. Meestal echter vertoonen ons de basreliefs, - en ook hierin vinden wij een onderscheid van de basreliefs der vorige omgangen -, twee vorsten die gezamenlijk tot hetzelfde doel werkzaam optreden; dit heeft vooral plaats waar een of meer Boeddhas tegenwoordig zijn. Is het aantal der aanwezige vorstelijke personen grooter, dan treden toch gewoonlijk twee hunner, eene enkele maal ook meer op den voorgrond, die zich alsdan, door enkele toevoegselen, bijv. de lichtschijf, het lotuskussen, of ook door de plaats die zij innemen, van de overige onderscheiden. Zijn er slechts twee, dan wordt toch meestal aan eenen hunner naar het schijnt eene hoogere waarde toegekend; dit is vooral het geval waar geen Boed-

dha het voorwerp der gezamenlijke hulde is. Op Pl. CCCLXII 14 bijv. zijn van de vijf aanwezige vorsten, drie door hunne plaatsing en de lichtschijf op gelijke wijze boven de andere onderscheiden; op Pl. CCCLXI. 12, genieten drie gelijke voorkeur door hunne plaatsing op lotuskussens, terwijl een vierde zich boven de overige slechts door zijne lichtschijf kenmerkt. Op Pl. CCCLXIV. 18, ontvangen zeven vorsten van twee andere een hulbetoon; een der laatstgemelde heeft, evenals het zevental dat de hulde ontvangt, de heilige lichtschijf en het lotuskussen, de andere slechts het eerste dezer twee onderscheidingsteekens. Van de negen heilige vorsten op Pl. CCCLVII. 3, die allen de lichtschijf dragen, zijn er acht op dezelfde wijze, door lichtschijf en lotuskussen gekenmerkt; op Pl. CCCLVI. 2, heeft ditzelfde met vier vorsten plaats. Twee vorsten, maar waarvan de een eene hoogere plaats inneemt bij de Boeddha-aanbidding, zien wij bijv. Pl. CCCLVI. 1; Pl. CCCLVIII. 5, 6, op de benédenrij; CCCLIX. 7; CCCLXV. 21; CCCLXVI. 22; CCCLXXIV. 40; CCCLXXIX. 53; CCCLXXX. 54; CCCLXXXIII. 61. Dikwerf zijn beide hulde brengende vorsten wel met de lichtschijf gekenmerkt, maar knielen of zitten zij, zonder het lotuskussen, onmiddelijk op den grond en zonder dat aan den eenen eenen meerdere waarde boven den anderen schijnt toegekend te worden; zoo bijv. op Pl. CCCLXVI. 23; CCCLXVIII. 26; CCCLXXXII. 59; CCCLXXXVII. 69, 70 en CCCLXXVIII. 71. Zeldzamer zijn de tafereelen, waar slechts een vorst alleen aan eenen of meer Boeddhas, of ook aan eenen Bhiksjoe zijne hulde biedt, al of niet op een lotuskussen zittende; het geschiedt bijv. op Pl. CCCLX. 9; CCCLX. 10; CCCLXI. 13; CCCLXXIX. 29; CCCXXXVI. 67. Geheel gelijk in rang en waarde verschijnen de twee vorsten onderscheidene malen; zoo bijv. Pl. CCCLX. 11; CCCLXIII. 16; CCCLXV. 20; CCCLXXVI. 47 (op de bovenste rij, waar zij elk ter wederzijde van eenen Boeddha in zijnen tempel, zelf de eer van eenen tempel genieten); CCCLXXXI. 57; CCCLXXXIV. 62; CCCLXXXVII. 70. Waar een vorst in zijn tempelgebouwtje de hulde van eenen anderen ontvangt, gebeurt het nu en dan dat de laatste de lichtschijf mist; bijv. Pl. CCCLXX. 32; CCCLXXIV. 40; CCCLXXXIV. 63; een-

maal, op Pl. CCCLXXVI. 43, missen beiden de lichtschijf. Ook mist de vorst in het paleis of tempelgebouwtje wel eens het lotuskussen, zooals op Pl. CCCLXIV. 19; CCCLXX. 32; CCCLXXII. 35 en CCCLXXXIV. 64; welligt echter, dat op de twee laatste dezer vier basreliefs, om den aard der voorstelling, als wordende de hoofdpersoon daar meer als in eene gewone handeling van het aardsche leven voorgesteld, de onderscheiding van het lotuskussen moest weg blijven.

Zeer opmerkelijk is de vereeniging van twee vorsten, hetzij dat zij alleen in dien rang optreden, hetzij met andere vorstelijke personen, maar dan steeds op den voorgrond en van deze eenigszins afgezonderd, waar zij te zamen, hetzij tot huldebetoon aan eenen of meer Boeddhas, hetzij in andere handelingen voorkomen, of ook zelven het voorwerp van hulde zijn. Reeds op Pl. CCCLX. 11; CCCLXI. 12; CCCLXIII. 16. CCCLXV. 20; CCCLXVI. 23; CCCLXVIII. 26, kon deze vereeniging, dat gezamenlijk optreden van twee, zich door bijna geene enkele bijzonderheid van elkander onderscheidende, althans klaarblijkelijk met opzet tot elkander gebragte en bij elkander behoorende vorsten, onze aandacht wekken. Maar vooral is die naauwe betrekking tusschen beiden merkbaar op Pl. CCCLXXV. 42; CCCLXXVI. 47; CCCLXXVII. 48 (waar van de vier vorsten, de twee voorste door de lichtschijf zich van de andere onderscheiden); CCCLXXVIII. 50; CCCLXXXI. 57 tot CCCXXXIV. 62; CCCXXXVI. 68; CCCLXXXVII. 70; CCCLXXXVIII. 71, en misschien ook op 69 en 72, ofschoon op die beide basreliefs eenig onderscheid in rang, door het lotuskussen op het eene en de plaatsing en houding op het andere, tusschen beide vorsten schijnt uitgedrukt te worden. Wij wenschen met Wilsen in die twee zoo kenbaar met opzet, maar vooral op de laatste basreliefs, met elkander handelend optredende vorsten, geschiedkundige personen te herkennen, en dan wel de vorsten die zich door de stichting en bij den opbouw van Bôrô-Boedoer bijzonder boven andere verdienstelijk gemaakt hebben, of onder wier regeering de bouw begonnen en, zeker wel na een tijdsverloop van een groot aantal jaren, voleindigd is geworden. Hunne verdiensten gaven hun wel billijke aan-

spraak, om bij voorkeur hier in de tegenwoordigheid van de vele Boeddhas en heiligen te verschijnen, en ook nog zelfs op de beide laatste tafereelen in de talrijke Boeddhaverzameling eene plaats in te nemen. Wordt deze opvatting, die zich ook aanbeveelt wanneer wij ons herinneren, hoe in den tempel van Mendoet de beelden van twee vorsten, ter wederzijde van het kolossale Boeddhabeeld, eenmaal de plaats der eere innamen, aannemelijk geacht; wil men ons de waarschijnlijkheid toegeven, dat wij dat*zelfde* vorstenpaar ook hier op onzen omgang, zie Pl. CCCLXXXIII. 60, 61, terugvinden, dan zal men het ook wel niet als eene al te willekeurige of onwaarschijnlijke gissing beschouwen, wanneer wij in vele der andere vorstelijke, en vooral in de als meer heilig door de lichtschijf of het lotuskussen gekenmerkte personen, ook *nog* andere vorsten meenen te ontmoeten, die zich, behalve die twee hoofdpersonen, den stichter en den voltooijer van den bouw, ook door bevordering van de werkzaamheden, geschenken als anderszins aanspraak op erkentelijkheid verworven hadden. Dit zou bijv. zeer goed het geval kunnen zijn op het basrelief Pl. CCCLXIV. 18, waar zeven vorsten met lichtschijven en lotuskussens, in het verblijf van tien Boeddhas toegelaten, van twee heilige vorsten hulde ontvangen; ook op Pl. CCCLVI. 2, waar vier, en Pl. CCCLVII. 3, waar negen heilige vorsten zich in tegenwoordigheid van Boeddhas bevinden; op Pl. CCCLXIII. 17, waar dit met zes plaats grijpt; Pl. CCCLIX. 8, waar aan drie die onderscheiding te beurt valt, en Pl. CCCLXXVII waar vier zich tot hetzelfde doel, hulpbetoon aan armen, op weg hebben begeven.

Even als in de reeks van tafereelen op den voorgaanden omgang, hebben wij er hier ook eenige weinige ontmoet, die van het algemeene onderwerp, hulde aan den Boeddha, hulde aan Boeddhaheiligen, geestelijken en vorsten, afwijken, en ons handelingen uit het dagelijksche leven der vorsten, of ook eenige andere, aan de overige onderwerpen die den hoofdinhoud der basreliefs uitmaken, geheel vreemde voorstelling doen aanschouwen. Of het tafereel op Pl. CCCLXXV. 41 daartoe gebragt moet worden, is onzeker. De vorst op een kussen naast het tempelgebouw gezeten, met den nevens hem geplaatsten trisoela misschien wel

in eenige betrekking tot het Brahmanisme gebragt, kan zeer goed ondersteld worden als de bewoner van het tempeltje en bestemd om daarin de hem toekomende zitplaats in te nemen.

Op het tafereel Pl. CCCLXXV. 42, waar de twee vorsten het paleis verlaten, om ons later eenige basreliefs verder als weldaden verspreidende wederom voor de oogen te komen, kunnen wij ons misschien wel een voorval dat werkelijk in hunne levensgeschiedenis plaats greep, vertegenwoordigd zien, maar kan ook in het algemeen door het voorbeeld dier mannen gewezen worden op den pligt, die op des Boeddha's leerling en volger rust, om het vermaak der zinnen te vlieden, zich van de verleidingen en bekoringen des levens los te maken, en het hoogere te zoeken. Het tafereel dat wij op Pl. CCCLXXVI. 43, aanschouwden, hangt welligt te zaam met de liefde en zorg die de Boeddhavolger ook jegens de dieren in het oog moet houden, eenen pligt die zich ook aanbeveelt om de leer, dat elk dier de tijdelijke woonplaats van een mensch zijn kan, en welks getrouwe waarneming hier verzinnelijkt wordt door de aandacht, die, zoowel de vorst in het gebouw, als zijne dienaren van verschillende rang daar buiten, aan eenige dieren wijden; maar ook door de eerbiedige hulde die hem door den anderen vorst en diens gevolg wordt gebragt, terwijl hij des Boeddhas voorschrift in oefening brengt. Op Pl. CCCLXXVII. 48 begeven onze twee vorsten met hun gevolg, waaronder twee andere vorsten, zich op weg om, zooals wij op het volgende tafereel 49 zien, een aantal in nood verkeerende lieden hulp te verleenen. Zoo wij hier geen bepaald feit uit hunne levensgeschiedenis mogen herkennen, dan kan toch aangenomen worden, dat hulpbetoon en weldoen jegens ongelukkigen in het algemeen, als handelingen worden aanbevolen, waardoor men den meester nadert en zich den weg tot hooger heil bereidt.

Minder gemakkelijk is naar ons voorkomt de beteekenis van het basrelief, Pl. CCCLXXX. 55 te bepalen. De voorstelling schijnt althans niet in eenig dadelijk verband met de onmiddelijk voorgaande of volgende. Een heilige vorst in betoogende Boeddhahouding in een tempeltje gezeten, verzamelt rondom zich alle dieren des velds en uit de lucht. Uit de houding der op den voor-

grond knielende olifanten mogen wij opmaken, dat hun doel is, om, evenals dit door den vorst en zijn gevolg aan de andere zijde van het gebouw geschiedt, den heiligen vorst hunne hulde te komen bieden. Wordt hier gedoeld op de hoogere geestelijke ontwikkeling, den meer volmaakten staat van heiligheid waartoe de vorst is opgeklommen, zoodat hij boven de noodzakelijkheid der zielsverhuizing in eenig dierlijk ligchaam verheven is? Die gissing is geuit, maar wij kunnen haar niet aannemen. Liever zouden wij in die dieren de tegenwoordige of toekomende dragers of ligchamen zien voor menschen, die om hunne handelingen op aarde veroordeeld zijn of worden zullen, om een nieuw bestaan in eene lagere orde van levende wezens te doorloopen. Ook zij komen hunne hulde aan den voortreffelijken en op den weg tot Boeddhaheiligheid reeds zoover gevorderden vorst betoonen, misschien wel zijne leeringen aanhooren. In die onderstelling zien wij in dit basrelief ons voorgehouden, dat den getrouwen volger en uitbreider van des Boeddha's leer, het eerbetoon van al wat leeft, ook van de redelooze schepselen, zoowel als van de hemelgeesten toekomt en ook toegebragt wordt.

Op Pl. CCCLXXXIII. 60 komt het ons voor, dat wij tweemaal hetzelfde vorstenpaar zien verschijnen, en wel als stichters van de tempels in welker nabijheid zij zich bevinden. Het is evenwel ook mogelijk dat het viertal vorsten van de vroege basreliefs 48, Pl. CCCLXXVII en 49, ons hier weder voor de oogen treedt en twee hunner den verst afgelegenen tempel met trisoelaspitsen gesticht hebben, maar de twee andere de stichters zijn van Bôrô-Boedoer, die, naarmate hunne verdiensten in den bouw van zulk een prachtwerk glansrijker schitterden, ook te grootere aanspraak op heiligheid konden doen gelden. Daarom ook staat de eene vorst op een lotuskussen, en verheft de andere zich in de lucht. De tempel in hunne nabijheid behoeft juist niet Bôrô-Boedoer zelf te vertegenwoordigen, maar kan zeer goed doelen op eenig ander, of onderscheidene andere gebouwen, door hen of onder hunne regeering ter eere van den Boeddha opgetrokken.

Met de reeds hierboven behandelde basreliefs 48 en 49, Pl. CCCLXXVII, kunnen een drietal andere in verband gebragt wor-

den, waarop in tegenwoordigheid, of op last van den in zijnen tempel zittenden heiligen vorst, aan behoeftigen lieden, maar ook aan personen van beteren stand gelden, kleederen, eetwaren en andere gaven worden uitgedeeld; zij zijn Pl. CCCLXIV. 19; CCCLXXIX. 52 en CCCLXXXIV. 64; op alle deze voorstellingen krijgen Brahmanen hun aandeel, op het eerste ook Bhiksjoes.

Nog kwam ons, Pl. CCCLXXIV. 39 een tooneel voor, dat door de tegenwoordigheid van den tienarmigen, zeker wel tot het Brahmaansche Pantheon behoorenden god onze aandacht trok. Wij meenen met Wilsen in die voorstelling ons de meerderheid van het Boeddhisme boven den godsdienst der Brahmanen verkondigd te zien. De Brahmaansche god ter aarde als magteloos nedergezeten en met eene zijner regterhanden zich op den grond ondersteunende, legt de linker eerbiedig op de borst en huldigt den in Boeddhahouding zittenden heiligen koning, wien de vorsten der wereld en de Devadas of hemelgeesten in de lucht hun eerbiedsbewijs komen brengen. Het is alsof eene der vrouwen achter en nevens den god met minachting op hem nederziet, terwijl eene andere die haar voorafgaat, door eene buiging van haar ligchaam alle aanraking tracht te mijden.

Behalve Boeddhas en vorsten komt ook twee malen (misschien maar eens, want op een der basreliefs is slechts zeer weinig meer van het hoofd van het beeld overgebleven) een Bhiksjoe voor als het voorwerp van vereering, op Pl. CCCLXIX. 29 en CCCLXXIII. 37. Het mag wel eenige verwondering wekken, dat, behalve in de Boeddhas, de geestelijken zoo weinig als hoofdpersonen vertegenwoordigd worden, zoodat een Bhiksjoe als slechts bij uitzondering hier der hooge onderscheiding wordt waardig gekeurd. Misschien vindt deze bijzonderheid hare verklaring in het besluit der ontwerpers van den bouw, om op den hoogsten omgang bij uitsluiting vorsten te vereeren, en mogen wij dan in den Bhiksjoe van het eerste der twee zooeven aangehaalde basreliefs, den neef van Sjakyamoeni, Ananda herkennen, die het eerst tot den geestelijken stand gewijd, als zoodanig hier wel de uitzondering verdiende.

Onder de personen die aan de heilige vorsten hunnen eerbied komen betuigen, behooren ook de reuzen, Pl. CCCLXX. 32; Nagas met hun slangenkapsel, Pl. CCCLXX. 31; Nagas en reuzen, op Pl. CCCLXXII. 35, waarmede zich in de wolken eenige luchtgeesten, misschien wel Yaksjas, Garoedas en een Ghandarva vereenigen. Brahmanen komen meermalen onder de huldigende menigte voor, zoo bijv. op Pl. CCCLXXI. 33 en 34. Wij noemden hier de luchtgeesten; even als op de vorige omgangen onderscheiden zij zich, wanneer wij de zooeven genoemde niet mederekenen, door niets van de aardbewoners, dan door hun verblijf in de wolken. In kleeding, versiersels en gelaatstrekken leveren zij dezelfde verscheidenheid, zoo van kunne als van stand en jaren. Op Pl. CCCLXVIII. 26', zien wij hen als bejaarde mannen met lange baarden en knevels. Wij verwijzen voor het overige met betrekking tot die luchtgeesten tot hetgeen wij dienaangaande bij de behandeling van de basreliefs van den derden omgang, blzz. 249, 250 in het midden hebben gebragt.

Voordat wij onzen laatsten omgang verlaten, moeten wij nog eenige oogenblikken stil staan bij enkele bijzonderheden, die de basreliefs ons aanbieden en waarop wij, al is het dat wij bij alle nog geene volledige toelichting of verklaring kunnen voorstellen, toch de aandacht willen vestigen.

Onderscheidene malen zijn de op de tafereelen voorkomende personen in twee rijen boven elkander geplaatst; nu en dan ook, wanneer de aard der voorstelling of de noodzaak, om voor staande beelden of groote voorwerpen meer ruimte in te nemen daartoe aanleiding gaf, werd slechts een gedeelte van het veld in twee rijen afgedeeld, die nu eens niet, dan wederom wel, door een plat lijstje van elkander gescheiden zijn. Het laatste geschiedt bijv. op Pl. CCCLXIII. 16; CCCLXXVI. 47; CCCLXXVIII. 50 en CCCLXXIX. 53; en dit schijnt hoofdzakelijk het geval te zijn geweest, wanneer men voor de op de bovenrij zich bevindende beelden of de daarbij geplaatste voorwerpen, de aanwijzing noodig had van den grond waarop zij rusten. Voor het overige werd de bovenrij, voor zoover zij plaats aanbood, voor de voornaamste of heiligste personen aangewezen; was die ruimte onvoldoende, zoo-

als op de basreliefs waar zulk eene groote menigte Boeddhas vereenigd werden, dan moesten de beelden die op de bovenrij geen plaats konden vinden, tot de benedenrij afdalen. Wij komen door deze opmerking niet in strijd, met hetgeen wij vroeger blz. 217, bij de behandeling van de basreliefs op den derden omgang omtrent diergelijke afscheidingen gezegd hebben.

Onderscheidene malen zagen wij op de basreliefs onder de overige Boeddhabeelden, ook een of twee die, behalve het gewone onderscheidingsteeken, de lichtschijf achter het hoofd, ook nog eene tweede veel grootere lichtschijf achter zich hebben, die bij of op het lotuskussen rustende, zich tot ver boven het hoofd en boven de kleinere lichtschijf verheft, zoodat het geheele beeld als tegen eene groote zonneschijf gezeten schijnt. De randen van die schijf zijn gewoonlijk met vlamvormige versierselen, die evenwel ook de gedaante van bladeren of bloemen aannemen, bezet. Ook bij losse beelden, vooral bronzen, wordt die bijzonderheid dikwerf aangetroffen; bij de beelden van de laatste soort vindt men dan ook het zonnescherm of den pajong boven tegen die grootere schijf, juist boven het hoofd van het beeld aangebragt. Ongetwijfeld bedoelde men met die grootere lichtschijf eene hoogere onderscheiding, en rijst de persoon aan wien zij werd toegevoegd, er door in waarde. Daarom zien wij ook dat de Boeddha die er mede voorzien is de voornaamste plaats tusschen de overige beelden inneemt. Men zie Pl. CCCLVIII. 6; CCCLIX. 8; CCCLXI. 12; CCCLXXXII. 58; CCCLXXXVI. 67, waar één der Boeddhas zich door de groote lichtschijf van de overige onderscheidt. Waar dit het geval is met twee Boeddhabeelden, zooals Pl. CCCLXIII. 16 en 17, schijnt eene voor het oog regelmatige schikking eenigermate bedoeld te zijn, of hebben andere redenen teweeggebragt, dat op het laatste der beide genoemde basreliefs, de aldus bijzonder gekenmerkte Boeddhas regts en links aan de uiteinden van het basrelief geplaatst moesten worden. Op Pl. CCCLXIV. 13 heeft een der tien Boeddhas, de eenige onder de geheele vergadering, die in peinzende houding de handen in den schoot heeft liggen, in plaats van de lichtschijf achter het hoofd, die geheel is weggelaten, de groote schijf achter zich, doch zonder eenig versiersel

langs of tegen den rand, zoodat de gelijkvormigheid met de zonneschijf volkomen wordt.

Wij zagen dat de meeste vorsten op dezen omgang en ook op de vorige omgangen, met de kleinere lichtschijf, evenzeer als dit met de Boeddhas het geval is, achter hun hoofd worden gekenmerkt, en dat diezelfde onderscheiding ook aan vorstinnen ten deel valt. Dat daardoor aan die personen een zekere graad van heiligheid wordt toegekend, zal niet veel twijfel ontmoeten. Zonderling is het -, en wij kunnen hier niet aan eene vergissing denken, - dat, waar een Bhiksjoe, ook op het lotuskussen en in een tempeltje gezeten, de hulde niet alleen van andere Bhiksjoes, maar zelfs van eenen heiligen vorst en van hemelgeesten ontvangt, zooals op Pl. CCCLXIX. 29, hij dat heiligheidsteeken mist. Ondertusschen ontmoeten wij nu en dan personen van niet vorstelijken rang, althans voor zoover wij daartoe uit hun hoofdtooisel moeten besluiten, die de lichtschijf dragen, ja zelfs op lotuskussens plaats verkregen hebben; zie Pl. CCCLIX. 8; CCCLXII. 15; CCCLXIII. 16, 17; CCCLXXXII. 58. Welligt echter moeten wij, althans bij enkele dezer beelden aannemen, dat hun hoofdtooisel slechts eene wijziging is van hetgeen wij meer uitsluitend door vorsten gedragen zien. Ook is het mogelijk dat zij aanzienlijke mannen zijn, al of niet uit vorstelijke geslachten, die insgelijks door hunne verdiensten eene genoegzame mate van heiligheid verworven hebben, om aanspraak op het onderscheidingsteeken te kunnen doen gelden.

Voor het overige houden wij het voor zeer waarschijnlijk, dat hier en daar, vooral bij vorsten die als hoofdpersonen der handeling of van eene nevenhandeling optreden, de kunstenaar verzuimd heeft om de lichtschijf achter het hoofd uittesparen, en dat dus wel eens billijke aanspraken voorbij zijn gezien. Dit schijnt ons te blijken, bijv. door vergelijking van Pl. CCCLXXVII. 48, 49, waar twee der vorsten op het eerste basrelief de lichtschijf missen, die hun op het onmiddelijk volgende wel degelijk is toegekend. Zoo vermoeden wij dat ook op Pl. CCCLXXVIII. 50, de lichtschijf bij den eenen der twee heilige vorsten, die op zetels met lotuskussens nevens den Boeddha gelijke eer genieten, door vergissing is weggebleven.

Even als op den voorgaanden omgang, zijn ons ook hier op eenige basreliefs beelden van vorsten voorgekomen of van personen uit vorstelijk geslacht, die door een zittend Boeddhabeeldje tegen de voorzijde van hun hoofdtooisel onderscheiden werden. Dit is het geval op Pl. CCCLXII. 16, met twee beelden; op Pl. CCCLXIII. 17; CCCLXV. 20; CCCLXXVI. 47; CCCLXXVIII. 50. Bijna in al die gevallen is het maaksel van de muts of kroon onderscheiden, door de gevlochte linten of banden waaruit zij vervaardigd of waarmede zij omgeven zijn. Bij Brahmanen hebben wij het met diergelijke linten doorvlochten, of misschien wel in den vorm van zulke linten of banden gevlochten hoofdhaar, eenigermate als kenmerk leeren kennen; zouden wij misschien mogen aannemen, dat de personen met het Boeddhabeeldje in hun kapsel, oorspronkelijk tot de volgers van den Brahmaanschen eeredienst behoord hebbende, of uit eene minder aanzienlijke kaste ontsproten en later tot hooge waardigheid verheven, zich op de eene of andere bijzondere wijze als verspreiders of beschermers der Boeddhaleer hebben doen kennen? en dat hun daarom de onderscheiding van het Boeddhabeeldje werd waardig gekeurd? Of zouden door hen Boeddhabeelden opgerigt, heilige overblijfsels enz. ontboden en overgebragt zijn, zoodat zij daardoor zich bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt? Het veld der gissingen is hier voorzeker ruim, maar eene zekere en afdoende beslissing niet te erlangen.

Hetzelfde geldt voor de schel of het klokje, vroeger ons ook reeds voorgekomen, en dat wij hier eenmaal, op Pl. CCCLXVIII. 50, ontmoeten. Kan welligt de eene der aldaar nevens den Boeddha zittende vorsten zich door het geschenk van een of meer beelden, de andere door den bouw van eenen Dagob verdienstelijk hebben gemaakt?

Er is nog eene andere bijzonderheid betrekkelijk de hoofdkapsels, maar uitsluitend van den Boeddha zelven, die opzettelijke behandeling vordert, en waartoe de talrijke Boeddhabeelden op dezen omgang vooral eene nuttige bijdrage leveren. Zij betreft de topstukken waarmede het Boeddhahaarkapsel zeer dikwerf versierd is. Op vele plaatsen heeft dat topstuk veel geleden, werd het afgestooten, of zoozeer beschadigd, dat alleen zijne plaatsing

en de hoofdvorm nog herkenbaar bleven, maar de kleinere bijzonderheden zich aan het oog onttrokken. De heer Wilsen kon bij zijne teekeningen in den aanvang aan dit versiersel niet die oplettendheid wijden, die hij later wel gewenscht had er aan te hebben kunnen schenken, en hij teekende het volgens de overgangsvormen als eene soort van knoop of peerachtig ligchaam. Toen hij evenwel door eene opmerking van Dr. Friederich [1]) zijne aandacht op nieuw op dit onderwerp gevestigd zag, onderwierp hij het bedoelde versiersel, voor zoover hem dit nog mogelijk was aan een nader opzettelijk onderzoek, om zich te vergewissen, of men in het topversiersel van het haarkapsel der Boeddhabeelden werkelijk eene zamengerolde slang, zooals de heer Friederich die op enkele beelden gevonden had, herkennen kon.

Op de beelden van de basreliefs op den vijfden omgang, waaronder er zoovele zijn, die nog gaaf genoeg bewaard waren gebleven, om al de bijzonderheden van het topstuk na te gaan, heeft hij de opmerking van den heer Friederich slechts op sommige toepasselijk bevonden. Dit was het geval op Pl. CCCLX. 11; CCCLXII. 14; CCCLXIV. 18; CCCLXVI. 23; CCCLXXXII. 58; CCCLXXXVI—CCCLXXXVIII. 67—72. Maar hij vond ook Boeddhabeelden, waar deze zamengerolde slang, of slangenknoop, vervangen wordt door een voorwerp dat, nu eens aan den lingam [2]), dan weder aan de yoni [2]) doet denken. Voor het eerste wijst hij op de basreliefs Pl. CCCLXI. 13 en CCCLXII. 15; voor de yoni op Pl. CCCLX. 10; CCCLXI. 12; CCCLXV. 21; CCCLXVIII. 26 en CCCLXXXIV. 62. Er zijn er echter ook, waarop geen van deze drie onderscheidingsteekens aanwezig zijn, zooals bijv. Pl. CCCLXXX. 54, waar eene bloem in de plaats treedt. Op vele basreliefs, bijv. Pl. CCCLVI. 2; CCCLVII. 3; CCCLVIII. 6; CCCLXVI. 22, en onderscheiden andere, wordt het topstuk enkel door eenen gewonen haarknoop gevormd, terwijl dikwerf het geheele topversiersel wegblijft en de Boeddha slechts zijne krullende haren

1) In een bijvoegsel tot diens *Javaansche Oudheden*, blz. 32, afgedrukt in de *Verhandd. van het Bataafsch Genootschap*, dl. XXIII; vergelijk ook van denzelfden de *aanteekeningen op* Wilsens verhandeling *Bôrô-Boedoer*, geplaatst in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, dl. II, blz. 3.

2) Het mannelijke en het vrouwelijke geslachtsdeel.

zoeken, wij zouden ons hoogstwaarschijnlijk in eenen doolhof wagen, waar niets dan dwaling en tijdverlies ons beidden.

Onder de voorwerpen die, gedeeltelijk om ledige ruimte te vullen, maar zeker ook met eene nevenbedoeling die hunne keuze regelde, werden voorgesteld, noemen wij, behalve de van bloembladen en zaadkorrels gevormde hangers, zooals bijv. op Pl. CCCLVI. 1, allerlei andere bloemen, vlammende altaren en reukstaanders. Bladslingers, bijv. Pl. CCCLXXVIII. 50; kransen Pl. CCCLXXX. 55; ook sierlijke bloemvazen, als op Pl. CCCLVII. 3 en bakken met vlammende reukoffers, als op Pl. CCCLIX. 8. Maar wat wij onder die aanvullingszinnebeelden tot hiertoe niet hadden ontmoet, zijn de afbeeldingen van de zonneschijf en de maansikkel. Op het basrelief Pl. CCCLXXIX. 53, waar aan eene vereeniging van negen Boeddhas, door twee regts en links van hen aan de uiteinden van het tafereel nederzittende Bhiksjoes hulde wordt gebragt, is boven het hoofd van den eenen Bhiksjoe, regts, de zonneschijf, boven dat van den anderen, aan de linkerzijde der Boeddhas, de maansikkel, doch deze laatste op eene lotusbloem gedragen, uitgehouwen. Op Pl. CCCLXXXI. 57 verschijnen beide wederom in de lucht ter wederzijde van eenen Boeddhatempel, doch thans beide op lotusbloemen gedragen; achter de zonneschijf zijn drie voorwerpen als armen van een kruis, of spaken van een wiel aangebragt, die in peervormige figuren eindigen. Nog eens op Pl. CCCLXXXVII. 70, komen beide wederom voor, regts en links van eenen Boeddhatempel en wederom op lotusbloemen gedragen, doch de zonneschijf zonder het laatstgemelde toevoegsel. Of wij op het basrelief, Pl. CCCLIX. 8, boven den heiligen vorst ter regterzijde van den Boeddha, dezelfde voorstelling van de zonneschijf op eene lotusbloem terugvinden, durven wij niet te verzekeren. Evenmin wagen wij ons er aan, om van de aanwezigheid van die hemelligchamen op onze basreliefs, en de redenen waarom zij juist dáárop zijn afgebeeld, rekenschap te geven.

Nog eene andere voorstelling, die wij elders niet hadden leeren kennen, hebben wij op dezen omgang ontmoet en wel op Pl. CCCLXI. 13. Zij toont ons den Boeddha in eenen klokvormigen Dagob gezeten, door de houding zijner handen het meest overeen-

komende met die van de Boeddhas in de nisgebouwtjes op den vijfden of laatsten ringmuur, waartegen de basreliefs van den achterwand van den vijfden omgang zijn uitgehouwen. Misschien is het niet enkel bij toeval, dat op dit basrelief de vijf verschillende houdingen der handen, zooals die bij de Boeddhas der vijf ringmuren voorkomen, wedergegeven zijn, terwijl aan den Boeddha van den laatsten ringmuur hier de voorname plaats wordt toegekend. Op het basrelief Pl. CCCLXXXVII. 69 staat een gesloten klokdagob op de eereplaats tusschen zes Boeddhabeelden, zouden wij daarbij welligt aan den grooten Dagob op het bovenste terras van Bôrô-Boedoer mogen denken?

Aan het eind gekomen van ons vertoog over de voorstellingen van dezen laatsten omgang, moeten wij blijven bij onze reeds uitgesproken meening omtrent haren algemeenen inhoud, omtrent de alles beheerschende gedachte: Boeddhavereering, hulde aan hen die tot verbreiding en opluistering van zijne leer en zijnen dienst krachtig hebben medegewerkt, en aansporing om het voorbeeld van al die geloovige en ijverige, godsdienstige mannen na te volgen. In het groote aantal Boeddhas zien wij niet de op de vorige omgangen afgebeelde vorsten, die hier reeds tot zulk eenen graad van Boeddhaheiligheid zijn opgeklommen, maar eene vereeniging van Boeddhas uit vroegere wereldtijdperken, zoowel als uit het thans loopende. De geestelijken en vorsten, die in hunne tegenwoordigheid zijn toegelaten, hebben dit te danken aan hunne trouwe naleving van de geboden van den laatst verschenen Boeddha, en zullen, wanneer zij getrouwe navolgers zijn van den meester, eenmaal, langs de verschillende trappen van geestelijke heiliging opgeklommen, de belooning ontvangen van zelven als volmaakte Boeddhas het eeuwige geluk deelachtig te worden.

Nadat wij onze eerste wandeling door de vijf omgangen volbragt en daarbij kennis hebben genomen van de voorstellingen, die tegen de achterwanden zijn uitgehouwen, klimmen wij weder af tot aan de eerste poort, die wij straks binnentraden,

en willen onze tweede wandeling in dezelfde rigting aanvangen, om kennis te maken met de basreliefs, die tegen de voorwanden van den tweeden en de drie volgende omgangen nog bewaard gebleven zijn. Daar de voorwanden vrij wat minder tegen het van de hoogere gedeelten afvallende puin beschut waren dan de achterwanden, verwondert het ons niet, dat hunne oppervlakten ook vrij wat erger beschadigd zijn, een groot aantal voorstellingen geheel en al verloren zijn gegaan, de meeste zoozeer onder het daartegen liggende vuil en puin bedolven liggen, dat zij voor het oog van den bezoeker verborgen moesten blijven.

TWEEDE OMGANG; VOORWAND, BOVENSTE REEKS.

Ook op den voorwand van dezen omgang hebben wij twee reeksen basreliefs boven elkander; de bovenste bevatte in even zoovele kasementen, drie honderd twee en zeventig, de onderste honderd zes en negentig, te zamen vijf honderd acht en zestig basreliefs, waarvan echter slechts vier honderd geheel of gedeeltelijk overgebleven of genoegzaam aan het licht gebragt zijn, om afgeteekend te kunnen worden, de overige honderd acht en zestig verloren zijn gegaan of althans nog onbekend gebleven. De vierhonderd eerstgenoemde zijn op Pll. CXXXVI tot CCXXX afgebeeld, en met doorloopende nommers, die der bovenste reeks met de letter A, die der benedenste met de letter B gemerkt, onderscheiden. De ontbrekende nommers zijn die der niet meer herkenbare of nog bedolven voorstellingen. Waar deze slechts van eene der twee reeksen ontbraken, zijn zij met ledigen ramen aangevuld, om de basreliefs der beide reeksen, in dezelfde orde, als op den wand zelven, onder elkander geplaatst te houden. Dit was noodig voor een onderzoek omtrent, en eene beoordeeling van het al of niet bestaan van eenig doorloopend verband tusschen de voorstellingen der beide reeksen, die zich in elkanders onmiddelijke nabijheid bevinden.

Wij hebben hiervoor, blz. 39, reeds iets gezegd omtrent de plaatsing der basreliefs tegen den voorwand van dezen tweeden omgang, wij komen thans daarop nader terug. Even als tegen den achterwand, vormen zij twee doorloopende reeksen, waarvan die der bovenste tegen de achterzijden van de nis- en klokgebouwtjes, die der onderste reeks tegen den ringmuur zelven zijn uitgehouwen. Beide reeksen zijn dus door het kroonlijstwerk van

den ringmuur van elkander gescheiden; de basreliefs onderling slechts door platte posten, waartusschen hunne velden als het ware kasementen vormen, zonder eenige versiering of lofwerk, dat rondom de basreliefs van den achterwand, zooals wij zagen, zoo overvloedig is aangebragt.

De basreliefkasementen der bovenste reeks zijn van verschillende, doch regelmatig elkander afwisselende breedten, naarmate zij tegen een klokgebouwtje, welks geheele breedte zij innemen, of tegen een nisgebouw, waar zij steeds een drietal van gelijke afmetingen vormen, zijn uitgehouwen; alleen bij uitsprongen van den ringmuur ondergaat hunne breedte eene wijziging, overeenkomstig de meerdere ruimte die dan voor hen beschikbaar bleef. Bij de insprongen worden zij door den hoek als in twee helften gedeeld, maar blijft de voorstelling op beide helften onafgebroken doorloopen.

De tafereelen der drie basreliefs tegen de nisgebouwen, zijn steeds ingesloten ter wederzijde door kolommen of pilasters met denzelfden overvloed van lijstwerk, dien wij elders opmerken, en gedekt met vier segmentbogen, waarvan de buitenste met het eene uiteinde op de kapiteelen der pilasters rusten, met het andere uiteinde in ééne punt met de uiteinden der beide middelste bogen uitloopen, terwijl de tegen elkander aansluitende andere uiteinden dier middelste bogen zich in een bloemversiersel vereenigen.

Op de onderste reeks heeft bij de in- en uitsprongen hetzelfde als bij de bovenste plaats; maar vinden wij telkens een basrelief onder, en de geheele breedte innemende van de zooeven vermelde drieledige groepen der bovenste reeks, terwijl de breedte van de basreliefs tegen de klokgebouwtjes wordt ingenomen door een smal kasement tusschen twee posten, waarbij de basreliefsvelden of kasementen door tweemalen inspringende platte banden, dieper dan dit in de bovenste reeks het geval is, terugwijken. In het zooeven genoemde kleine kasement is eene, telkens met geringe wijzingen terugkeerende groep van twee of ook van drie beelden aangebragt. Eene uitzondering leveren echter de basreliefs ter wederzijde van de poorten, waar een kasement met een tafereel van een grooter aantal handelende personen, voor de zoo-

even genoemde kleine groepen in de plaats komt. Op de uitsprongen van den muur sluit zich een diergelijk basrelief op gelijke wijze en slechts door eenen post er van gescheiden, tegen de eerstgenoemde breedere aan. Op ééne plaats, aan den hoek, die de oost- aan de zuidzijde verbindt, is het kasement, dat elders een basrelief met eene dier kleinere groepen toont, ledig gelaten, maar zijn daarentegen de buitenste vlakken der beide posten met eene daarop uitgehouwen kolom versierd. Zie Pl. CXLVI. B. 25.

Wij willen, evenals wij dit deden met de basreliefs van den achterwand, zoo ook eerst die van de bovenste rij van den voorwand vlugtig in oogenschouw nemen; daar wij toch hier, evenmin als ginds, eenig regtstreeksch verband tusschen de onder elkander geplaatste voorstellingen der beide reeksen bespeuren kunnen.

Wij maken wederom eenen aanvang aan de oostelijken poort van den omgang, maar moeten thans, zooals van zelf spreekt, de basreliefs als van de linker- naar de regterhand elkander opvolgende nagaan.

Pl. CXXXVI. A. 1. Van het eerste basrelief is slechts een gedeelte bewaard gebleven; eene vrouw houdt een jong kind op haren schoot, dat den linkervoet op een lotuskussen steunt en door eenen Brahmaan met heilig water overgoten wordt, terwijl een andere Brahmaan en eene vrouw met gevolg eerbiedige hulde brengen.

— 2. Een jongman, misschien wel het kind van het voorgaande basrelief, doch thans opgewassen, in onderhoud met eenen tegenover hem, doch eenigszins lager gezeten persoon; achter hem zijn gevolg, en aan de andere zijde twee Brahmanen in eerbiedige houding.

Nn. 3 tot en met 15 zijn niet afgeteekend.

Pl. CXXXVIII. A. 16. Indien het basrelief van n. 15 was bewaard gebleven, zouden wij misschien eene voorstelling hebben die met de twee onmiddelijk volgende in regtstreeks verband stond; thans meenen wij zulk een verband in de beide overgeblevene voorstellingen 16 en 17, te mogen erkennen. Op 16, beweegt zich een vorst of ander zeer aanzienlijke persoon met eene kom, die wel

met eene verkwikkende spijs zal gevuld zijn, in de rigting van het volgende tafereel; achter hem staat een tempel, waarnevens een tempeldienaar, eene groote pot dragende, waaruit hij met een lepeltje, van klapperdop met houten steel vervaardigd, schijnt te scheppen.

Pl. CXXXVIII. A. 17. Staat een Boeddha op lotuskussen, met dezelfde of eene soortgelijke kom op de linkerhand, terwijl hij het woord rigt tot een vijftal personen die in eenen grooten metalen, op een voetstuk met pooten geplaatsten bak zitten en de handen omhoog heffen, als om hulp smeekende. Boven hen in de wolken een hulde betoonende hemelgeest.

Moeten wij hier misschien aan eene reiniging van zonden en verkeerdheden denken, waarbij een Boeddha zelf, de in het bad gezeten menschen met het gewijde water besprengt?

Indien op het volgende tafereel, 18, de op de wolken wegzwevende en, evenals de Boeddha op n. 17, met de lichtschijf gekenmerkte persoon, zich niet door zijn hoofdkapsel met een wat al te sterk kenschetsend verschil van laatstgemelden onderscheidde, zouden wij niet ongenegen zijn om in den staanden man met de bloem in de regterhand en de vier vóór hem knielende mannen, het vijftal uit den bak van 17, te herkennen, die thans gereinigd, hunnen weldoener eerbiedig nastaren, terwijl vijf geesten, onder welke eene vrouw, op de wolken gedragen, zich met hen in huldebetoon vereenigen. Het is echter zeer mogelijk dat hier een andere heilige persoon of een Bhiksjoe op weg is, om evenals de Boeddha, met het reinigingswater elders weldaden te bewijzen.

Pl. CXXXIX. A. De vier volgende basreliefs, 19—22 ontbreken.

— 23. Een jonge man nadert eene rotsachtige en door eenen stroom bespoelde plaats in een woud, waar een reebokje en een paar reeën op den rotswand staan of liggen. Welke de twee dieren op den voorgrond zijn, is nu niet wel te beslissen, zij zijn te zeer beschadigd; de pooten van het eene zouden aan eenen leeuw, tijger, of ook aan het dier kunnen doen denken dat op het volgende basrelief vóór het regterbeen van den man staat.

— 24. Een man, denkelijk een Brahmaan, evenals de jonge-

ling op het vorig tafereel, in eene rotsachtige plaats in het woud aangekomen, schijnt, verwonderd op het gezigt van de dieren die hij daar ontmoet, het woord te rigten tot eenen zittenden aap, die eene bloem of eene vrucht in zijne uitgestrekte linkerhand houdt. Achter het monsterachtige dier, dat vóór den aap zit, zien wij, gedeeltelijk door het ligchaam van het eerstgenoemde bedekt, negen visschen.

Pl. CXXXIX. A. 25. De Brahmaan in het woud nedergezeten, rigt zijn betoog tot de vóór hem op een rotsblok liggende ree; op den achtergrond een van een altaar opvlammend vuur.

Pl. CXL. A. 26. Eenen Brahmaanschen boeteling in het woud, met zijne waterkruik nevens zich, en zijne tamme ree aan zijne voeten, aanschouwen wij aan de eene zijde; terwijl aan de andere zijde van het basrelief, een vorst uit eenen tempel of eenig ander gebouw, aan een zestal knielende menschen, volgelingen welligt van den eremiet, eenen rijstkoek of andere spijs aanbiedt.

— Op het drietal, 27, 28 en 29, zit in het middelste tafereel, een Boeddha op lotustroon met leuning, in betoogende houding, nevens hem eenige volgelingen, die hem geschenken brengen; op elk der twee buitenste basreliefs, 27 en 29, brengen vorsten met hun gevolg geschenken; op 27, bevindt zich onder de hulde brengenden ook een Brahmaan.

Pl. CXLI. A. 30. Een vorst of andere aanzienlijke persoon, zich onderscheidende door de bloem die hij in zijne linkerhand houdt en door het zonnescherm met den vliegenjager, door zijnen dienaar gedragen, beweegt zich, gevolgd door een viertal andere aanzienlijken, waarvan een eene kom met vruchten of kostbaarheden draagt en door een drietal vrouwen, in de rigting van het laatst behandelde tafereel; het is dus mogelijk dat ook hier eene hulde aan den Boeddha op 28, wordt gebragt.

— 31, 32, 33. Of wij de op deze drie basreliefs voorkomende voorstellingen als bij elkander behoorende moeten beschouwen, schijnt aan twijfel onderhevig; voor de twee eerste bestaat tot zulk eene opvatting alle grond; voor de derde zouden wij het slechts gissen, omdat het onmiddelijk volgende basrelief, 34 (Pl. CXLII) wederom gelijke personen doet aanschouwen als op 31

en 32. Op deze laatstgenoemde zit een Brahmaansch priester in onderhoud met een vijftal, zich door hun woest uiterlijk kenschetsende mannen, in een woud, op welks achtergrond zich onder de boomen een viertal runderen vertoonen.

Pl. CXLI. A. Op 33 zit een aanzienlijk man op eenen troon in de open lucht, in eenen lusthof, vóór hem een vlammend offer op een lotuskussen.

Pl. CXLII. A. 34, onder eenen boom wederom een viertal dier woest uitziende mannen of Raksjasas, op den grond gezeten, en naar het schijnt in gesprek met den man van het voorgaande basrelief.

— 35. Een vorst op zijnen troon nevens zijn paleis; achter hem zijne vrouw, in onderhoud met twee andere aanzienlijke personen, die op kussens, omringd van hun gevolg, nederzitten.

Pl. CXLIII. A. 36. Een vorst met zijne vrouw en hunne dienaren, ontvangt het bezoek van eenen Brahmaan, die hem eene mededeeling schijnt te doen.

— 37. De vorst van zijnen olifant vergezeld, schenkt uit eene plengvaas, gewijd (misschien welriekend) water in de linkerhand van den Brahmaan.

— 38. De vorst zit in eerbiedige houding nevens eene verhooging, waarop zich twee dienaren met twee zeer jonge kinderen bevinden.

Heeft de Brahmaan misschien op de eerste dezer drie voorstellingen aan het vorstenpaar de geboorte van de twee kinderen van het derde tafereel medegedeeld of voorspeld? en begeeft de vorst zich, na eerst aan den heiligen man met het plengwater zijnen eerbied bewezen te hebben, op reis, om de jonggeborenen, eenmaal bestemd om hoogst aanzienlijke mannen, misschien wel Boeddhas te worden, zelf te zien en hun zijne hulde te brengen?

Pl. CXLIV. A. 39. Een vorst op zijnen draagstoel door zijne dienaars gedragen en vergezeld van zijn gevolg, begeeft zich insgelijks naar de plaats der twee jonggeborenen.

— 40—42. Op de beide eerste basreliefs een vorst met zijne vrouw in gesprek met eenen Brahmaan, en op het derde een viertal personen, die, geleid door eenen vijfden, op de maat van diens handtrommelslag, misschien eenen dans zullen uitvoeren.

Pl. CXLV. A. 43. Het vorstelijke paar op eenen verheven zetel zittende ontvangt hulde van een achttal ondergeschikten.

— 44—46. Het vorstelijke paar, 44, verlustigt zich in eenen dans die door eene der danseressen, 45, wordt uitgevoerd, onder begeleiding van de muziek van eene trom, twee dwarsfluiten en klankbekers, welke laatste door twee vrouwen geslagen worden. De vaas op den voorgrond zal wel op het oorspronkelijke eene trom zijn, of misschien een gong, op een vierkant raam als voetstuk geplaatst.

Pl. CXLVI. A. 48—50. Een vorst met twee Brahmanen in gesprek, op 48, aan welke eene vrouw, welligt de gade van den vorst, op 49, eenen verkwikkenden drank biedt, en die op 50, van het vorstelijke paar hun afscheid nemen.

Pl. CXLVII. A. 51. Een vorst en zijne vrouw, welligt dezelfde die op de voorafgaande tafereelen voorkwamen, zijn elk op eenen draagstoel gedragen, bij de plaats hunner bestemming aangekomen, of houden met hunne volgelingen op den togt eene rust.

— 52. Of deze voorstelling in eenig verband staat tot de voorafgaande, zal wel onbeslist moeten blijven. Een vaartuig met een aantal schepelingen, waaronder wij eene vrouw onderscheiden, bevindt zich in de nabijheid van een kolossaal zeemonster, welks hoofd met geopenden en met scherpe tanden bezetten muil zich dreigend uit de baren der zee verheft. Een der schepelingen nabij den voorsteven schijnt met een altaartje waarop reukwerk brandt, het gevaar te willen bezweren, terwijl andere bereid zijn om de offergaven overboord te werpen, waardoor zij het monster hopen te bevredigen. Zou de vorst met zijne vrouw van basrelief 51, hier onder de reizenden behooren? in dat geval ware het mogelijk, dat de volgende tafereelen ons hunne verdere lotgevallen vertegenwoordigen. Maar zoolang wij niet van elders bekend worden gemaakt met de bron, waaruit de kunstenaar geput heeft, met den loop der geschiedenis die hij heeft voorgesteld, zullen zin en verband dezer basreliefs ons wel raadsels moeten blijven.

— 53 heeft te veel geleden; de hoofdpersoon schijnt wel de vorst, boven wien een zonnescherm gedragen wordt en die het

woord rigt tot eenen deemoedig met gevouwen handen, vóór hem nederhurkenden man.

CXLVII. A. Op 54 zien wij wederom eenen vorst in gesprek met eenen Brahmaan en eenen anderen zittenden persoon.

Pl. CXLVIII. A. 55. Een vorstelijk paar met twee zijner volgelingen op eene verhevenheid op kussens gezeten, ontvangt geschenken en huldebetoon van een zestal mannen van minderen rang.

— 56—58. Drie, wederom naar het schijnt tot elkander in verband staande voorstellingen. De eerste vertoont ons twee op de wolken zwevende personen; onder de wolken eene golvende watervlakte, waaruit lotusplanten oprijzen, terwijl een aantal visschen, en daaronder een zeer groote, tusschen die waterplanten zich bewegen. Een der luchtgeesten onderscheidt zich door een zonderling hoofddeksel, welks top wel eenigszins op het omgekrulde uiteinde van eenen olifantsslurp gelijkt, en welks vorm wij terugvinden in dien van eene soort van muts op het, ten westen van Sumatra gelegen eilandje Engano, thans nog in gebruik. Zou het zonderlinge regteroor van dienzelfden luchtgeest ook aan dat van den olifant ontleend zijn? Wij durven op de naauwkeurigheid van Schönberg Mülder's teekening, waar het zulke kleine bijzonderheden geldt, niet genoeg vertrouwen, om die vraag bevestigend te beantwoorden, maar achten het zeer mogelijk dat de teekenaar wedergaf wat hij meende te zien, ofschoon het welligt op het oorspronkelijke niet aanwezig was. De persoon over wien wij spreken heeft eene met een deksel gesloten, bekervormige vaas in de handen, de nevens hem zwevende geest houdt in de linkerhand eene schelp, in welks opening eene bloem schijnt te liggen. Het is alsof beiden komen aanzweven, om van den inhoud der vaas en schelp op de wateren uit te storten.

— Het volgende tafereel, 57, toont ons vier door de wolken gedragen geesten, waarvan een in eene diepe schaal of bak op de linkerhand bloemen draagt, die hij met de andere hand schijnt te willen uitstrooijen; een andere van het viertal is gereed om uit zijne beide geopende handen, eene bloem te laten nederdalen van de wolken op de watervlakte, waarin wederom, tusschen de

lotusbloemen en bladeren, een aantal visschen van onderscheidene grootte en ook twee schildpadden zich bewegen.

CXLVIII. A. Wij komen tot het derde basrelief, 58, dat ons een nog veel vreemder tooneel doet aanschouwen. Op den voorgrond ontvlugten een reebok en eene ree, aan de uit de diepte opstijgende vlammen. Boven die vlammen zit een vogel als nog in een ei besloten en door de schaal heen zigtbaar; dat ei schijnt te zweven. Achter het vuur, dus langs de boorden van den afgrond staan eenige boomen en bloemen, op en bij welker toppen klapwiekende vogels zich bevinden. Op den achtergrond een rotsachtig terrein met boomen, en naar het schijnt een gedeelte van een gebouw en van eenen muur; tusschen en bij een en ander wederom eenige vogels, eene liggende ree, en geheel op den achtergrond, achter een der rotsblokken, een aap.

De beide eerste tafereelen zouden kunnen doelen, op eenen tijd, waarin eene wereldvernieuwing had plaats gehad en de eerste bewijzen van leven, de uit het water oprijzende lotusplanten, en de dieren die óf uitsluitend óf gedeeltelijk in het water leven, zich in de groote wereldzee vertoonen. Het laatste tafereel kan doelen op eenen strijd der verwoestende elementen en eene hernieuwde schepping op de aarde, waarbij rotsen, boomen, viervoetige dieren en gevogeltje wederom te voorschijn komen.

Pl. CXLIX. A. 59 schijnt een tegenhanger te zijn van 55 der vorige plaat. Een vorstelijk paar, misschien wel hetzelfde van dit laatstgenoemde basrelief, zit op eene verhevenheid en wordt door lieden van minderen rang bediend. Daar echter omtrent de helft der geheele voorstelling verloren is gegaan, blijft de aard der handeling onduidelijk.

— 60. Is slechts voor een gering gedeelte bewaard gebleven, doch genoeg om te doen zien dat wij hier een Boeddha- of misschien een Bhiksjoebeeld ons moeten vertegenwoordigen.

Pl. CL. A. De basreliefs 61—63, die gezamenlijk wel wederom een bij elkander behoorend stel zullen gevormd hebben, en

Pl. CLI. A. 64 zijn geheel en al verloren gegaan;

— 65—67 en het eerste basrelief van de volgende plaat staan zeker tot elkander in regtstreeksch verband, waartoe ook 64, waarschijnlijk wel zal behoord hebben.

CLI. A. Op 66 een Brahmaan in zijne afzondering in gesprek met, of leerende aan eenige zijner vereerders, die gedeeltelijk, en onder hen ook eene vrouw, op 63 in het woud nabij hem gezeten zijn.

— Op 67, in twee verdiepingen, of misschien liever, wegens gebrek aan kennis der doorzigtkunde, op twee boven, in plaats van achter elkander geplaatste gronden of afdeelingen, een moeras of eene watervlakte met lotusplanten, bloemen en bladeren, en eenen watervogel; verder twee mannen van onaanzienlijken stand, de eene zelfs blijkens zijne woeste haarlokken tot eenen min beschaafden stam behoorende, nedergehurkt bij een zestal lotusbladeren, die komvormig omgekruld, elk eene vijfbladerige bloem bevatten.

Pl. CLII. A. 68. Een Brahmaan met zijn gevolg in eenen pendopo gezeten, ontvangt twee, naar het schijnt aanzienlijke personen, die hem een zevental lotusbladeren, als van basrelief 67, ten geschenke of offer aanbieden.

— 69. Eene vorstin, welligt de echtgenoot van den vorst op 72, met drie harer dienaressen. Op 70 een aanzienlijke persoon met zijn gevolg, waaronder een Brahmaan, welligt tot de zooeven genoemde vorstin zich begevende; op 71 een vorst in gesprek met Brahmanen en andere mannen.

Pl. CLIII. A. 72 is verloren gegaan.

— 73. Een Bhiksjoe op eenen verheven zetel, daarnevens zijne vrouw, in betoog met eenen voor hem zittenden aanzienlijken man en diens gevolg.

— 74. Een vorst met pijl en boog gewapend, met zijn gevolg dat gelijke wapenen draagt, is op weg, welligt om ook aan den Bhiksjoe van 73 een bezoek te brengen.

— 75. Eene vrouw op eene eenvoudige draagbaar door vier mannen gedragen; denkelijk behoort zij tot den vorst, of is zij eene prinses, en bevindt zich daarom een wanstaltige gewapende dwerg in haar gevolg.

Pl. CLIV. A. De groote basreliefs, 76 en 80 (Pl. CLV), ter wederzijde van de drie kleinere, zijn niet afgeteekend; van deze laatste leveren 77 en 79 ons vreemde voorstellingen, waarin we-

derom dieren, en hier wel vogels uit het ganzengeslacht, de hoofdrol spelen. Op het eerste, 77, tusschen lotusplanten, zit eene gans op eene verheven plaats, terwijl acht andere rondom haar staan, als luisterden zij naar hetgeen eerstgemelde haar heeft mede te deelen.

CLIV. A. Op 79 zit een man aan den kant van het water met de lotusplanten, bij twee ganzen, waarvan de eene vóór hem op den grond staat, de andere op het punt is van eene lotusbloem op te vliegen, en acht andere ganzen reeds in de hoogte gestegen, naar de eene zijde over het hoofd van den zittenden man wegvliegen. Het middelste tafereel, dat geschonden is, toont ons eenen, waarschijnlijk vorstelijken persoon, een vertoog rigtende tot twee vóór hem in eerbiedige houding nederzittende mannen.

Pl. CLV. A. Basrelief 80 ontbreekt, zooals wij zeiden; het volgende, 81 is slechts voor een derde deel bewaard gebleven, en schijnt met 77 en 79 in eenig verband te staan; althans zien wij er wederom, bij eenen van de hoogte nederstortenden rotsstroom, twee ganzen, aan welke een knielende persoon, gevolgd door eenen tweeden die staat, goddelijke hulde wordt bewezen, met kleine offerkandelaren en eene watervaas met bloemen.

Pl. CLVI. A. Wederom zijn zes basreliefs, na 81 verloren gegaan, en is daardoor het verband dat tusschen de tafereelen kan bestaan hebben, verbroken. Wij onderstellen zulk een verband, dewijl in de volgende tafereelen tot en met 184, herhaalde malen de vorstelijke persoon, dien wij op 74, Pl. CLIII, met boog en pijl ontmoet hadden, zich vertoont.

— Op 88 waarvan slechts een gedeelte bewaard gebleven is, zou men zeggen dat het hoofdbeeld eenen lotusstengel in de linkerhand houdt, en vergezeld wordt door eene anderen aanzienlijken man met den boog, gevolgd door eenen zijner ondergeschikten, die den koker met pijlen draagt; vóór het eerstgenoemde beeld zit een man van nederigen stand in eerbiedige houding.

Pl. CLVII. A. 89. De vorst, misschien wel dezelfde die zich op het voorgaande basrelief door den lotusstengel onderscheidde, met zijne gemalin en eenen zijner onderhoorigen in eenen pendopo gezeten, daarnevens een Brahmaan, een andere man in

eerbiedige houding, en nog een andere die wederom den boog draagt. Het is alsof de vorst op het punt is om eene belangrijke en gevaarvolle onderneming te beginnen, waarvan de zijnen voor zijn lot bevreesd, hem trachten terug te houden.

Pl. CLVII. A. 90. Die poging heeft geen gevolg; de vorst is te paard gestegen en heeft met eenig gewapend gevolg reeds den togt aanvaard. Of het voorwerp in zijne regterhand eenen strik, of zoogenaamden lasso moet voorstellen, dan wel eene zweep van twee riemen aan eenen gevlochten steel verbonden, is onzeker.

— 91. Met zijn paard op eene eenzame plaats in het woud genaderd, is hij afgestegen en door eenen gang, bij welks uiteinde een boom staat, tot eene met rotsen ingesloten ruimte gekomen. Dáár schijnt hij in eenigen nood te verkeeren, en rigt zijne handen als smeekte hij om hulp, tot eene ree, die hem boven de rotsblokken verschijnt.

— 92. De smeeking is verhoord, en door de ree gedragen, wordt hij door de lucht en over de rotsen heen uit de gevaarlijke plaats weggevoerd; een hond onder de boomen zittende blaft hem na.

Pl. CLVIII. A. 93. De ree hare taak volbragt hebbende wordt met huldebetoon, welligt van des vorsten dienaren, gedankt; ook het paard is wederom aanwezig; welligt volbragt het langs eenen anderen weg en onder geleide van de lieden uit het gevolg, den togt.

— 94. Twee lieden van niet aanzienlijken stand, in eerbiedige houding bij eenen pendopo. Het basrelief is te veel beschadigd, om eene verdere verklaring te gedoogen. Het voorwerp van het eerbetoon ontbreekt.

Pl. CLIX. A. De basreliefs 95 en 96 schijnen een geheel te vormen, en vertoonen ons dan een woud, met rotsblokken op den achtergrond, eenen olifant, karbouw, reebok en een varken, op 95; op 96, eenen reebok, misschien wel behoorende bij de ree die wij op 91 en 92 zagen, rustig liggende nevens eenen waterstroom, en verpleegd of gehuldigd door eenen vóór hem zittenden dienaar van den vorst. In de boomen boven den reebok zitten vogels.

— Op 97 vertoont zich wederom de reebok rustig op eenen

hoogte [illegible] ... [illegible] twee Brahma-
vorst met [illegible]
te gaan; achter [illegible]
CLIX. A. 98. De [illegible] ... de eenzame
op den achtergrond [illegible] ... gevestigden
aantal mannen en [illegible] ... hier zich,
Pl. CLX. A. 99 [illegible] ... om het
ling te verstaan. De [illegible] ... holen on-
zetel of rustbank gezeten. [illegible] ... de plaats
vrouw uit zijnen dienaarsstoet [illegible]
worden ons op 100 [illegible] ... te begin-
soon, met eenen olifant [illegible] ... de le-
den, hem een bezoek komt [illegible] ... 20 zien
— 101. De vorst met boog [illegible] ... vorst,
volg zich ter jagt begevende. ... van het
— 102. De vorst in het woud [illegible]
ner volgelingen met boog en pijlen, een [illegible] ... geze-
een aantal in de boomen geklommen [illegible] ... Ach-
Pl. CLXI. A. 103. De vorst in eenen [illegible] ... denken.
wijl zijne vrouw, of eene dienares, aan [illegible] ... bereikt
gemeen gewaardeerde bewerking van [illegible] ... ontvangt
der geledingen, het zoogenaamde [illegible] ... genoot.
— 104. De vorst met zijne [illegible] ... vorst
bogen en pijlen gewapend zijn [illegible] ... eenen
zich naar eenen zijner [illegible]
moeting van,
— 105, eene vrouw, die [illegible] ... het be-
boom zittende dienares, [illegible] ... ge-
scheiden, van, ... eene
Pl. CLXII. A. 106, [illegible] ... het vo-
paar die elkander [illegible] ... naar
Pl. CLXIII. A. W[illegible] ... mee-
afwezigheid van de [illegible]
— Op 111 [illegible] ... zich
verhevenheid gezeten [illegible] ... van
eenen pendopo plaats genomen [illegible] ... ons

Pl. CLXIV. A. Welligt staan deze vier tafereelen, 112—115 in onmiddelijk verband, en vertegenwoordigen zij ons eenen optogt naar eenen heiligen Dagob, dien wij op 115, nevens eenen met lotusplanten bezetten vijver aanschouwen.

— Op 112 een olifant, misschien wel de meest geliefde van den overleden vorst, en daarom door den bij hem zittenden dienaar met eerbetoon bejegend.

— Op 113. Zeven Bhiksjoes of jonge geestelijken, met gewijd water en andere offergaven.

— Op 114 wederom een olifant, als zich insgelijks naar het gedenkteeken begevende, terwijl een reepaar op den achtergrond op eene verhevenheid ligt, en,

— Op 115, het gedenkteeken of de Dagob, met een zonnescherm of pajong gekroond, nevens eenen vijver en in het eenzame woud opgerigt; een zestal met offergaven en brandend reukwerk daarbij knielende, en onder hen ook aanzienlijke personen, en een Brahmaan, die met eenen wijkwast, het gedenkteeken met heilig water besproeit.

Pl. CLXV. A. Indien het op den grond zittende beeld op 116 niet voor een voornaam gedeelte verloren was gegaan, dan zou welligt eenig verband tusschen dit en de drie volgende basreliefs aan den dag zijn gekomen. De bedoelde zittende persoon heft zijne hand, als wilde hij iets vragen op tot eenen vorst, die met eenen zijner vrienden of hovelingen op eenen troon gezeten is.

— 117. Een vorst, misschien wel die van zooeven (de kunstenaars van Bôrô-Boedoer schijnen zich nog al verscheidenheid in kleeding en sieraad voor denzelfden persoon veroorloofd te hebben, en daarom zien wij ook hier in dat verschil geen overwegend bezwaar), voert het woord tot eenen Raksjasa, of woesten reus, kenbaar door zijne ruwe vormen, groote knevels en wild krullende haarlokken; laatstgemelde heeft eenen persoon, misschien den vertrouweling des vorsten op zijne schouders genomen, en is bezig om zich op te heffen en met zijnen last zich weg te begeven.

— 118. Een aanzienlijke Brahmaan op eenen troonzetel gezeten; vóór hem knielt een aanzienlijk man (de door den Rak-

sjasa weggedragene?) met zijnen volgeling, terwijl twee Brahmanen van minderen rang op den achtergrond staan.

CLXV. A. 119. De vorst bevindt zich hier in eene eenzame plaats in het woud, en is in onderhoud met den aldaar gevestigden Raksjasa en diens volgelingen of dienende leerlingen, die hier zich, evenals de Bhiksjoes der Boeddhisten, door het naauw om het hoofd sluitende kapje onderscheiden. De dieren, die in holen onder de handelende personen zich bevinden, kenmerken de plaats als in eene wildernis gelegen.

Pl. CLXVI. A. 120. Hier schijnt eene nieuwe reeks te beginnen, die tot en met 127 op Pl. CLXVIII voortduurt, en de levensgeschienis van eenen vromen vorst voorstelt. Op 120 zien wij den jonggeborene op de knie zijner moeder, bij den vorst, zijnen vader en twee hunner bedienden, in een vertrek van het paleis gezeten.

— 121. Het kind wederom op de knie zijner moeder gezeten, wordt bezocht en toegesproken door eenen Brahmaan. Achter de moeder staan drie personen uit het gevolg met geschenken.

— 122. Het kind van 121, thans den mannelijken leeftijd bereikt hebbende zit met zijne vrouw op eenen verheven zetel, en ontvangt een bezoek en hulde van eenen anderen vorst en diens echtgenoot.

— 123. Op eenen draagstoel gezeten begeeft de jeugdige vorst zich, door een aantal bedienden gedragen en vergezeld van eenen aanzienlijken stoet van gewapenden, op reis.

Pl. CLXVII. A. 124. Welligt bragt hem die togt tot het bezit eener tweede vrouw, en zien wij hem hier met die twee gemalinnen vertrouwelijk op eenen zetel of rustbank, terwijl eene daarbij staande derde vrouw het woord tot hem voert.

— 125. Wederom aanschouwen wij het drietal als op het vorige barelief bij elkander gezeten, met belangstelling ziende naar eenen anderen vorstelijken persoon, vóór wien eene vrouw in smeekende houding nederknielt,

— 126, vergezeld van twee vrouwen, van welke eene zich door sierlijker kleeding boven de andere onderscheidt. Wien van de beide vorsten van het voorgaande tafereel wij hier voor ons hebben, durf ik niet te beslissen.

Pl. CLXVIII. A. 127. De vorst heeft zich aan het gewoel van het hofleven onttrokken, en wijdt zich in eene eenzame plaats in het woud, aan afgetrokken bespiegelingen. Zijne houding is die van eenen Boeddha.

Het volgende basrelief is verloren gegaan.

Pl. CLXIX. A. 129 en de zeven volgende basreliefs verplaatsen ons wederom in de dierenwereld, waar dieren, evenals in de fabels, als handelende optreden, óf alleen, óf met de woeste reuzen of Raksjasas. De ware beteekenis der voorstellingen zou ons eerst duidelijk kunnen worden, wanneer de verhalen waaraan zij ontleend zijn, tot ons waren gekomen. Op 129 een karbouw of rund in een woud, met eenen aap, die hem met de linkerhand liefkoost met de regter eene vrucht plukt van den boom waaronder hij zit.

— 130. De aap heeft op den rug van den karbouw plaats genomen, en zich zoo naar eenen Raksjasa begeven, kenbaar door zijne ruw en woest krullende haarlokken, en zijnen groven ligchaamsbouw.

— 131. De aap wederom met den karbouw, dien hij schijnt te liefkozen.

— 132. De karbouw ontvangt, als had hij eenen trap van heiligheid bereikt, huldebetoon van den voor hem zittenden Raksjasa, die op een blok steen een reukoffer voor het dier ontstoken heeft. Op den achtergrond kruipt een eekhoorntje tegen eenen boomstam naar boven.

Pl. CLXX. A. 133. Een leeuw in het woud met eenen reebok en eene ree; de leeuw heeft zijne twee voorpooten op den rug van den voor hem liggenden reebok gezet, doch wel niet met vijandige bedoelingen. Uit de hoogte daalt tusschen de boomen een vogel neder.

— 134. De leeuw met opgeheven linker voorpoot, als in gesprek met het rustig voor hem staande reebokkenpaar, of naar den ook hier aanvliegenden vogel gewend.

— 135. De leeuw blijkbaar eenigszins terugwijkende voor den op zijnen geopenden muil aanvliegenden vogel. Vóór hem een tijger, of soortgelijk dier, en op een rotsblok op zijde, een paar civetkatten (?).

— 136. In eene zeer woeste, rotsachtige streek staat de leeuw op rotsblokken, achter hem in een hol een tweede leeuw en vóór hem zit, insgelijks in een hol een tijger. Op den achtergrond op de rotsspitsen, een paauw en drie andere vogels; een van deze laatste misschien wel dezelfde vogel als op de drie vorige basreliefs.

Indien wij omtrent deze vreemde voorstellingen eene gissing durven wagen, dan zouden wij vragen, of hier menschelijke handelingen aan dieren worden toegeschreven? en of wij hier niet welligt mogen denken aan menschen, die, naar de leer der zoogenaamde zielsverhuizing, een nieuw leven in de gedaante van dieren moeten doorloopen, om ook in dien staat, tot eenen hoogeren trap zich weder te verheffen. Zij leven in de woeste streken met de ruwe reuzen of Raksjasas, en gelijk zij bij deze huldebetoon weten te verwerven, blijven Raksjasas zelven niet onvatbaar voor den invloed van het goede voorbeeld, gelijk wij op volgende basreliefs zullen kunnen opmerken.

Pl. CLXXI. A. 145. Wederom een jonggeborene uit een aanzienlijk geslacht, en bestemd om, door grootsche handelingen of opofferend leven, tot eenen trap van heiligheid zich te verheffen. Of het kind op den schoot zijner moeder gezeten, hier aan de vorstin vertoond wordt en hulde komt brengen, dan wel of die vorstin zelve zijne moeder is, en de vrouw die het houdt eene zijner verpleegsters, moeten wij in het midden laten; de vier vrouwen op den achtergrond brengen geschenken.

— 146. De moeder ontvangt met haren zoon, die in wasdom vrij wat toegenomen, als boven haren schoot zwevende is voorgesteld, bezoek en huldebetoon van eenige Brahmanen.

— 147. Of, en zoo ja, op welke wijze dit tafereel met het voorgaande in verband staat, moeten wij onbeslist laten; welligt behooren de twee aanzienlijke mannen tot de kaste der krijgslieden, en begeven zij zich insgelijks naar den beroemden jongeling en diens moeder, te gelijk met twee andere personen, die een klankinstrument, bestaande uit eene soort van metalen triangel, welks onderste zijde met metalen balletjes voorzien is, in de handen schijnen te houden. Wij durven echter op de naauwkeurig-

heid van den teekenaar niet genoeg vertrouwen, om hier anders dan bij gissing te spreken.

Pl. CLXXII. A. 148. Wederom een andere jonggeborene, want den vorigen hebben wij op 146 reeds te ver opgegroeid en ontwikkeld gezien, om zijne tegenwoordigheid hier denkbaar te achten. In de nabijheid van eenen met lotusplanten gevulden vijver, bevinden zich, in eene door eenen ringmuur of schutting afgesloten ruimte, acht vrouwen, van welke eene het kind op den schoot houdt; twee Brahmanen staan aan de andere zijde van den ringmuur en komen hunne hulde bieden.

— 149. Twee Brahmanen in het woud, zich met elkander onderhoudende.

— 150. Een vorst, misschien wel de thans reeds volwassen knaap, in eenen pendopo met drie zijner gezellen gezeten, is in gesprek met,

— 151, een zevental Brahmanen en een paar andere personen.

Pl. CLXXIII. A. 152. Eene zeer vreemde en op Bôrô-Boedoer's basreliefs, voor zoover die bekend zijn geworden, geheel eenige voorstelling. Zeven vrouwen begeven zich naar eene plaats, waar blijkbaar twee menschenschedels en beenderen op den grond of op eenen grooten vierkanten steen liggen; hare houding en gebaren drukken bevreemding uit over hetgeen zich aan hare oogen vertoont. Ongelukkig is het uiteinde van dit, evenals het geheele volgende basrelief verloren gegaan, en daarmede zijn ons welligt ook de bijzonderheden ontvallen, die ons omtrent den aard der voorstelling een juist denkbeeld zouden hebben kunnen geven.

Pl. CLXXIV. A. De drie basreliefs 154—156 schijnen te zamen een geheel te leveren.

— Op 154 begeven een zestal personen, waarschijnlijk werklieden, en onder hen een voorzien van eene soort van houweel, voor veldarbeid in gebruik [1]), zich met,

— 155, een tweetal andere, die eenen grooten bak met lotusplanten dragen, terwijl nog twaalf andere eerbiedig op den grond zitten of den stoet begeleiden, naar

1) Vergelijk een diergelijk op basrelief 102, onderste rij, achterwand van den tweeden omgang, Pl. LXVI.

CLXXIV. A. 156, eenen vorst met zijne vrouw op eenen verheven zetel gezeten; de vorst is in betoog tot de vóór hem zittende personen, terwijl twee mannen op den achtergrond, de voorste van den naderenden stoet van 155, eerbiedig naderen.

Pl. CLXXV. A. 165. Een door de lichtschijf als heilig gekenmerkte vorst ontvangt reukoffer en hulde van, en spreekt als leerende tot een vijftal toehoorders.

— 166—168 behooren bij elkander. Op 167 zit een heilige vorst, die tot eenen zekeren trap van Boeddhavolmaking is opgeklommen, in betoogende houding op eenen sierlijken troonzetel; regts van hem, op 166, is een Brahmaansch vorst gezeten, welligt een volgeling of beschermer van den dienst van Visjnoe, en dan als zoodanig gekenmerkt door de schelp op den nevens hem geplaatsten standaard; achter dezen zit een man met vogelsnavel, welligt Garoeda, Visjnoe's dienaar. Links, op 168, een andere vorst, insgelijks in Boeddhahouding, vergezeld van eenen volgeling, die zijne handen eerbiedig zaamgevouwen opheft.

Pl. CLXXVI. A. 169. Een reus of Raksjasa is tot het paleis van den Naga- of slangenkoning genaderd, die met zijn gezin en zijne ondergeschikten, allen door de slangen in hun hoofdhaar gekenmerkt, hem met eerbetoon ontvangt.

— 170. Een heilige vorst en zijne, evenzeer door de lichtschijf als heilig zich onderscheidende vrouw, op eenen prachtigen zetel gezeten, hooren eene smeeking aan, of ontvangen het huldebetoon van eene vóór hen knielende, aanzienlijke vrouw, welligt tot dat doel afgevaardigd door de zes vorstinnen die wij op de basreliefs 171 en 172 aanschouwen.

Pl. CLXXVII. A. 175. Een vorst met zijne dienaren, op eenen troonzetel gezeten, en welligt in het gezelschap van,

— 176, den Raksjasa, die zelf, door zijne deugden welligt tot eenen trap van heiligheid opgeklommen, een voorwerp van eerbied en hulde is geworden; zoo zelfs dat een heilig vorstelijk paar hun jong geboren kind hem komt aanbieden, terwijl zij reukwerk op een altaar ter zijner eer doen ontbranden.

— 177. Een Brahmaan en vier aanzienlijke personen, behoorende tot het gevolg van den vorst.

Pl. CLXXVIII. A. 178. De Raksjasa van 176 in eenen pendopo of kiosk gezeten, ontvangt een bezoek van, en is in gesprek met eenen heiligen vorst en diens gevolg.

— 179. Een vorst sprekende tot, en hulde ontvangende van twee vóór hem knielende mannen; op den achtergrond twee vrouwen.

— 180. Een vorst onder eenen boom in Boeddhahouding op eenen hoogen zetel, is in gesprek met twee aanzienlijke, insgelijks op eene hooge zitbank bij hem gezeten personen.

— 181. Een heilige vorst met zijne vrouw op eenen hoogen zetel; vóór hen twee knielende personen.

Pl. CLXXIX. A. 182. Een vorst met zijne vrouw op eene verhooging zittende, regts van hem een zijner dienaren met den vliegenjager. Achter en ter zijde van zijne vrouw een zevental staande en zittende vrouwen; aan de andere zijde vóór den vorst zeven mannen, waaronder een Brahmaan, bloem- en andere geschenken biedende.

— 183. Een heilige vorst met zijne vrouw op eenen hoogen zetel, daarnevens eene andere vrouw met eenen lotusstengel en knop in de regterhand.

— 184. Voor zoover dit tafereel bewaard gebleven is, schijnt het eenen Bhiksjoe voor te stellen aan wien hulde wordt gebragt.

— 185. Een man, (de Bhiksjoe van 184?) in eenen pendopo slapende, met zijn hoofd in den schoot van eene zijner vrouwen (want de teekenaar zal hier wel verzuimd hebben om de omtrekken der borsten aan te duiden), terwijl eene andere vrouw zijne voeten in haren schoot houdt. Op het dak van den pendopo eenige vogels.

Pl. CLXXX. A. Het basrelief 186 is verloren gegaan.

Met 187, dat zich aan de andere zijde van den westelijken ingang van den ringmuur bevindt, en slechts voor de helft is bewaard gebleven, begint eene reeks van tafereelen die ons in het gebied der Nagas of slangenaanbidders verplaatsen, van wie wij uit de Boeddhistische overleveringen weten, dat ook zij de leer van den meester hebben aangenomen. Zij worden meestal voorgesteld als aan gindsche zijde van den Oceaan en op eilanden hunne woonplaatsen hebbende. Hier op 187, zien wij eenen Naga-

vorst met zijne gezellin op de oppervlakte der golvende zee gezeten en de hulde ontvangende van eenen anderen slangenvorst, diens vrouw en eenige volgelingen.

Pl. CLXXXI. A. 188. Een Nagavorst in eene eenzame plaats in beschouwingen verzonken en in Boeddhahouding; twee mannen van geringere klasse, misschien wel bedelende geestelijken begeven zich tot hem.

— 189. Een Nagavorst met zijne gezellin op eene verheven zitbank, daarnevens een Brahmaan hulde betoonende.

— 190. Een Nagavorst op eene trapvormige verhooging gezeten, terwijl een van zijn gevolg aan zijne regterzijde staat, deelt geschenken, of vruchten uit aan twee vóór hem op den grond zittende aanzienlijke Nagavrouwen.

Pl. CLXXXII. 191. De Nagavorst op eenen hoogen zetel troonende, ontvangt de hulde van eenen vorst en diens gemalin met hun gevolg.

De vier volgende basreliefs 192—195 hebben klaarblijkelijk betrekking op eene en dezelfde geschiedenis.

— 192. Eene groote schildpad midden op de zee, omringd van eene menigte visschen, waaronder ook eenige haaijen zich bewegen; eene kleine schildpad is op den rug van de groote geklommen.

— 193. Schepelingen met hun vaartuig in gevaar, bij de nadering van een verschrikkelijk zeemonster, dat met wijd opengesperden muil hen schijnt te willen aanvallen. Een overboord gevallen man wordt gered, of misschien wel als een offer in de zee geworpen tot eene prooi voor het dreigende monster.

Ofschoon wij hier eene andere gebeurtenis meenen te moeten onderstellen, mag echter gewezen worden op het verhaal, bij E. Burnouf, (*Introd. à l'histoire du Buddhisme Indien*, p. 316), vermeld, en volgens hetwelk Samgha raksjita, een beroemd volger van den Boeddha, toen zijn vaartuig, midden op den Oceaan door booze geesten aangevallen, op het punt was van te vergaan, zich tot behoud zijner togtgenooten ten offer in de zee wierp, en op eene wonderbare wijze werd gered.

— 194. Het schip zal vergaan zijn; waarschijnlijk zien wij hier

de redding der schipbreukelingen door de schildpad, die hen op den rug neemt. Het meerdere aantal geredden, dan die op het schip zich vertoonden, zal wel geen bezwaar maken.

Pl. CLXXXIII. A. 195. De schildpad aan den oever gekomen, en onder het lommer op de rotsblokken nederzittende, is het voorwerp van de dankbare hulde van eenen Brahmaan en een vijftal bij hem gezeten aanzienlijke mannen.

Wederom wordt de reeks der voorstellingen afgebroken door een drietal tafereelen, waarop dieren,, schijnbaar in menschelijke handelingen optreden.

— 196. Twee apen tegenover elkander onder eenen boom gezeten, de eene den anderen eene schaal met vruchten aanbiedende.

— 197. Een aap, op den rug van eenen anderen aap gezeten, verzamelt de vruchten van eenen boom, terwijl een jong aapje achter hen loopt. Onder eenen anderen boom liggen reeds een aantal vruchten opgestapeld.

— 198, slechts voor een klein gedeelte bewaard gebleven, toont ons eenen aap in nadenkende houding onder eenen boom zittende.

Pl. CLXXXIV. A. 199. Evenzeer voor het grootste gedeelte verloren gegaan, geeft dit tafereel ons alleen eenen man te aanschouwen, die gereed is om eene pijl af te schieten.

— 200 moet wel met de drie volgende basreliefs, 201—203, in verband worden gebragt. Een aantal mannen, klaarblijkelijk het gevolg van den vorst op 201, gewapend en ongewapend, de eerste met zwaarden en schilden, de laatste de teekenen van waardigheid dragende, zitten bij elkander in de nabijheid van hunnen meester.

Pl. CLXXXV. A. 201. Een vorst, op zijnen zetel in betoogende houding gezeten, schijnt het woord tot twee, vóór hem in eerbiedige houding nederzittende, naar hem hoorende mannen te rigten. Achter hem een aanzienlijk beambte en twee vrouwen uit zijn gevolg.

— 202. De zooeven genoemde beambte, of misschien wel de vorst zelf, gevolgd door eene vrouw met den vliegenjager, doet uitdeeling van vruchten enz. aan eenige Brahmanen.

CLXXXV. A. 203, Brahmanen en lieden der geringere klasse wachtende op hun aandeel in de geschenken van den Vorst.

Pl. CLXXXVI. A. 204. De eene helft van het basrelief behoort nog tot het voorgaande en bevat nog een gedeelte van de bij den vorst verzamelde schaar. De andere helft der voorstelling behoort bij het volgende basrelief, en bevat het gevolg van den dáár afgebeelden vorst.

— 205. De vorst met eenen zijner vertrouwde vrienden of raadslieden op eenen troonzetel; daarnevens twee aanzienlijke vrouwen uit zijne hofhouding en vóór den zetel twee aanzienlijke mannen, naar zijne redenen hoorende.

— 206. De vorst in vertrouwelijke houding tusschen twee zijner vrouwen op eene zitbank; daarnevens twee lieden in eerbiedige houding.

— 207. De vorst in Boeddhahouding op eenen troon, rondom hem drie dienaressen.

Pl. CLXXXVII. A. 208 behoort nog tot de voorstelling van het voorgaande basrelief, en vertoont ons eene schaar van vrouwen, gewapende en ongewapende mannen uit des vorsten gevolg.

— 209. De vorst hier door de lichtschijf als heilig gekenmerkt, met zijne vrouw op den zetel; twee lieden van minderen stand, aandachtig naar hem luisterende.

— 210. Een van des vorsten aanzienlijke beambten, gaven uitdeelende aan eene vrouw en eenige andere lieden.

— 211. Twee heilige vorsten, elk vergezeld van eene dienares, zijn gezamenlijk in onderhoud.

Pl. CLXXXVIII. A. 212. Twee aanzienlijke mannen, welligt vorsten, met hun gevolg, waarbij een olifant en een paard, begeven zich naar eene heilige of gewijde plaats, misschien wel bij den boom dien wij op 214 afgebeeld zien. De bloemstengels die zij in hunne linkerhand houden, hebben zeker wel eene zinnebeeldige beteekenis, die op hunnen hoogeren rang in een zedelijk en godsdienstig opzigt doelt. De aanzienlijke dienaar, die onmiddelijk achter hen volgende het zonnescherm draagt, kenschetst zich op eene zeer vreemde wijs, indien althans de teekenaar juist heeft gezien, door den vorm zijner ooren, die aan de ooren van

eenen olifant zou doen denken. Wij hebben op een vroeger basrelief (56, Pl. CXLVIII) reeds iets diergelijks ontmoet en dezelfde bijzonderheid zal ons nog later onder de oogen komen. Zouden wij ook aan dit toevoegsel eene zinnebeeldige beteekenis moeten hechten, en de dienaar daardoor in verband gebragt worden met Ganesa? Dan zou aan het vorstenpaar al eene bijzondere heiligheid, een hooge rang moeten worden toegekend.

Pl. CLXXXVIII. A. 213. Een vorst op zijnen zetel in onderhoud met drie, in zijne nabijheid gezeten, aanzienlijke mannen.

— 214. Een zinnebeeldige boom met waardigheidsteekens, het zonnescherm en den vliegenjager, in het midden boven den stam. Aan zijnen voet drie met linten toegebonden zakken, wier koppen met bloemen bedekt zijn; op den voorgrond een aantal zwemmende visschen. Aan elke zijde van den boom regts een Ghandarva met zijn snarenspeeltuig, links eene vrouwelijke Ghandarva, als den boom en zijne schatten bewakende.

— 215. Wederom een vorst als op het basrelief 213, met een viertal aanzienlijke mannen in gesprek.

Pl. CLXXXIX. A. 216. Een vorst met twee vrouwen (bij de eene aan zijne linkerzijde heeft de kunstenaar verzuimd den omtrek van de borst aan te duiden) op eene verhooging vóór den pendopo gezeten; vóór hem in eerbiedige houding drie lieden uit zijn gevolg. Meer op den achtergrond twee Brahmanen, de eene met een kommetje en kwast.

— 217. Eene koningin op eenen troonzetel met kussen; achter haren zetel en ter zijde drie dienaressen, waarvan eene met eenen opengeslagen waaijer. Onder den zetel een dienaar met de watervaas; vóór de voeten van de vorstin een nederknielende Brahmaan.

— 218. Een man uit den geringeren stand, of die zich misschien aan een leven van onthouding heeft gewijd, en daardoor eenen zekeren trap van heiligheid bereikt heeft doet uitdeeling aan drie vóór hem nedergeknielde lieden, en eenen vierden, die achter hen staat.

— 219. Wederom een vorst op zijnen troonzetel, in gesprek met drie mannen uit zijn gevolg.

Pl. CXC. A. 220. Een vorst met drie zijner volgelingen in eenen pendopo gezeten, ontvangt huldebetoon van een aantal lieden van nederigen stand en onderscheiden leefdtijd.

— 221. Een geheel vreemd tafereel. In eenen door kunst gevormden waterbak of liever eenen vijver, dien wij ons wel in verhouding tot de handelende personen veel grooter van omvang zullen moeten voorstellen, verrijst tusschen lotusplanten eene groote slang uit het water. Van de onmiddelijk bij den bak staande personen schijnt een aan de slang eene bloem in eene vaas ten offer te bieden; twee andere trachten eenen lotusstengel los te trekken; een vierde schijnt met water uit den bak zijne haren te besproeijen; een vijfde rust met de regterhand op den rand van den bak. Een groot aantal mannen en vrouwen, onder deze laatsten twee met hare kinderen, die bij de eene op den schoot, bij de andere op den hals gedragen worden, zijn nabij den bak gezeten, velen met potten of bakken in de handen, of met vazen op hunne schouders, komen insgelijks om water te erlangen; twee mannen verwijderen zich met eene groote vaas, die zij aan eenen draagboom op hunne schouders wegdragen.

Het is aan niet veel twijfel onderworpen, dat wij hier ons een heilig water, eene bron of eenen vijver afgebeeld zien, aan welks beschermgeest, eene slang, godsdienstige hulde en offers gebragt worden, en aan welks planten en water eene uitnemende waarde of heiligende en reinigende kracht werd toegekend.

Wij denken daarbij aan den dienst der Nagas of slangen, en aan het voorschrift, om op den vijfden (maan)dag van Sravana, die aan de Nagas geheiligd was, zich met het water uit den aan Vasoeki, den koning der Nagas geheiligden vijver te wasschen [1]).

Pl. CXCI. A. 222. Twee vorsten, de eene met boog en pijl in de hand, de andere met een stuk doek of sjerp in elke hand. Zij schijnen in gesprek met, of toe te hooren naar de leering van,

— **223**, eenen heiligen vorst, die evenals zijne vrouw op eene eenvoudige verhooging zit; eene andere aanzienlijke vrouw meer achterwaarts nederhurkende, houdt eene bloem in de hoogte.

---

1) Zie Ch. Coleman, *The Mythology of the Hindus*, p. 254.

Pl. CXCI. A. 224. Wederom twee vorsten onder eenen boom, evenals die van 222, naar het betoog van den hoofdpersoon *luisterende*. De eene houdt eenen bloemstengel, de andere een werktuig, dat voor het bewerken van kunststukken in hout schijnt bestemd geweest te zijn, en dat wij vroeger op de benedenste rij van den achterwand, tweeden omgang, reeds hebben leeren kennen, zie Pl. LXVI, n. 102.

Pl. CXCII. A. 225. Een vorstelijk paar vóór zijn paleis gezeten, in onderhoud met drie vorstelijke bezoekers.

— 226. Het vorstelijke paar, doch de vorst hier met de lichtschijf als heilig gekenmerkt, op eene rustbank gezeten, ontvangt twee oude lieden, welligt Brahmanen, die hunne weldadigheid inroepen.

— 227. Een zestal lieden van den geringen stand zitten bij elkander vruchten te eten. Boven hen zweven in de wolken twee geesten, van welke de eene eene groote rol, welligt een opgerold handschrift inhoudende godsdienstige teksten, in de handen schijnt te houden.

— 228. Een heilige vorst in het woud op den grond uitgestrekt nederliggende om uit te rusten; op den achtergrond ligt een reebok; in de boomen een aap, een eekhoorn en duiven.

Pl. CXCIII. A. 229 is grootendeels verloren gegaan.

— 230. Een heilige vorst een bezoek ontvangende van eenen aanzienlijken man.

— 231. Een heilige vorst met twee zijner vrouwen of dienaressen.

— 232. Een vorst met zijne vrouw en twee zijner volgelingen, brengt met een vlammend reukoffer op eene soort van kandelaber, hulde aan den heiligen vorst van het vorige basrelief.

Pl. CXCIV. A. 233 is slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. Het gedeelte dat tot ons kwam, toont een tiental vrouwen, die zich verlustigen in het gezigt van twee andere welke eenen dans uitvoeren.

Pl. CXCV. A. 234. Drie Bhiksjoes en twee aanzienlijke mannen, hoorende naar de leering van,

— 235, eenen Boeddha, op zijnen lotustroon in betoogende hou-

ding, tusschen twee vlammende reukaltaren zittende. Boven hem in de wolken aan elke zijde een hemelgeest in aanbiddende houding.

Pl. CXCV. A. 236. Van dit basrelief is slechts één beeld, een voor den Boeddha knielenden vorst, overgebleven.

Pl. CXCVI. A, CXCVII. A. De basreliefs 237 tot en met 245 ontbreken.

— 246 en de volgende drie tafereelen laten zich met een gedeelte van het vierde, 250, in verband brengen. Als hoofdpersonen zullen wel de Bhiksjoe van 247, en de twee vorsten van 248 erkend moeten worden.

Op 246 zien wij een aantal meest allen aanzienlijke personen hulde betoonende en geschenken aanbrengende, aan den op

Pl. CXCVIII. A. 247, op eene verheven zitplaats gezeten Bhiksjoe, vóór wien een vorstelijk paar, man en vrouw, in eerbiedige houding nederzit, terwijl een andere Bhiksjoe in de lucht zweeft.

— 248. Een aanzienlijke persoon in gesprek met eenen heiligen vorst. Boven eerstgenoemde zweeft wederom de laatstgenoemde Bhiksjoe van het vorige basrelief.

— 249. Een vorstenpaar, misschien wel dat van 247, met den Bhiksjoe door de lucht zwevende, vergezeld van twee andere personen, den eenen door zijne olifantsooren, den anderen door zijn vrij en loshangend haar zich onderscheidende, en beiden insgelijks als zwevende voorgesteld. Zonderling zijn wederom die olifantsooren bij den man, die zich bovendien door de maansikkel op zijn hoofdkapsel als Sivaïtisch schijnt te kenmerken. Wij hebben dat zonderlinge toevoegsel reeds vroeger op basrelief 56, Pl. CXLVIII en 212, Pl. CLXXXVIII ontmoet, en vinden het ook op Pl. CXCIX, basrelief 253 weder. Zou het den voorgestelden persoon welligt in meer regtstreeksche betrekking stellen tot Ganesa?

Pl. CXCIX. A. 250. De drie regts zich wendende, knielende personen brengen nog hunne hulde aan de hoofdpersonen van de voorgaande tafereelen. De overige vorsten en andere aanzienlijken naar de andere zijde gewend en onder boomen knielende, rigten hunne eerbiedbewijzing naar den betoogenden Boeddha op 252.

Pl. CXCIX. A. 251. Vier Bhiksjoes in eerbiedige houding onder boomen nederzittende, hooren naar de leering van,

— 252, eenen, op lotuskussen zittenden Boeddha, boven wien in de wolken zich twee aanbiddende Brahmanen vertoonen.

— 253. Een vorstelijk paar, vergezeld van eenen man, die zich wederom door zijne olifantsvormige ooren onderscheidt, onder de boomen, dus in het woud nederzittende, brengt insgelijks hulde aan den Boeddha van het vorige basrelief.

Pl. CC. A. 254. Ook hier rigten de personen op de eene helft van het basrelief zich naar den hoofdpersoon, den Boeddha op 252, en behooren tot het gevolg van den vorst op 253. De andere helft van ons basrelief behoort wederom bij de drie volgende tafereelen, met welke ook wel de aansluitende helft van het thans verdwenen basrelief 258 op Pl. CCI, een geheel zal hebben uitgemaakt. De hoofdpersoon dezer reeks is op

— 256, een Boeddha, die zich van dien op 252 alleen onderscheidt door de gewijzigde houding der regterhand, de meerdere versiering van de troonleuning, en het, welligt door een verzuim van beeldhouwer of teekenaar, ontbreken van de krullende lokken, zoodat het nu schijnt als waren die met een naauwsluitend kapje gedekt.

— 255. Hier hooren vier zittende Bhiksjoes naar het vertoog van den meester. Op

— 254, tweede helft, knielen twee andere lieden uit den geringen stand, misschien ook Bhiksjoes, en achter hen knielen of staan nog een vijftal lieden uit de meer bemiddelde klasse, met offergaven en geschenken. Op

— 257 zien wij eenen vorst met twee vorstinnen, laatstgemelde eerbiedig toehoorende naar, en den vorst in vertoog met den Boeddha van 256.

Pl. CCI. A. Ook hier hebben wederom de tweede helft van 258, de drie volgende tafereelen, en de eerste helft van 262, een geheel gevormd. Op

— 262 zijn de hoofdpersonen, een vorst met zijne gemalin, als in de lucht zwevende voorgesteld, eerstgemelde met den linkervoet op eene omgevallen vaas steunende; nevens hem staat een

staf of standaard met eenen wimpel versierd; een aantal vazen met kostbaarheden gevuld, en de uit de wolken nedervallende vruchten (?) getuigen van den rijkdom en zegen hem toegedeeld, en die ook in de beide andere voorstellingen,

— 261 en 263, over zijne onderdanen worden uitgestort. Laatstgemelden, vrouwen en mannen uit den geringeren stand, beijveren zich, om den vorst schatting en geschenken te brengen; hetzelfde geschiedt ook door eenige personen op de aansluitende helft van het volgende basrelief.

Pl. CCII. A. 262, tweede helft. Eenige lieden van de geringere klasse, onderdanen van den vorst op het volgende basrelief, zitten op den grond met geschenken en gaven; achter hen staan eenige andere, waaronder twee die op hunne schouders aan eenen stok een stuk doek met vruchten gevuld, dragen.

— 263. Een vorst met twee zijner hovelingen en een paar Bhiksjoes hoorende naar het betoog van,

— 264, eenen Boeddha, wien op de wolken gedragen geesten insgelijks hunne hulde brengen, en ter wiens eere regts en links een vlam- en reukoffer ontstoken is.

— 265. Een vorst met andere mannen van aanzien eerbiedig toehoorende; achter hen nadert,

Pl. CCIII. A. 266, eerste helft, een stoet van volgers, die in eene groote kist op draagboomen rijke geschenken komen aanbrengen; terwijl op de tweede helft van dit tafereel eenige lieden van verschillenden rang en stand zich vertoonen, en andere met trommen, bekkens en schellen den optogt sluiten.

— 267, in verband tot 268. Eenige lieden, waaronder Brahmanen en een reus, brengen vazen met geschenken aan, voor

Pl. CCIV. A. 268, eenen heiligen vorst en diens gemalin, die met eenen hunner hovelingen op eene verheven plaats, welke wij ons hier wel als een vertrek in hun paleis moeten voorstellen, nederzitten; hunne dienaren zitten vóór dat vertrek op den grond.

— 269. De vorst, doch hier niet door de lichtschijf als heilig gekenmerkt, brengt zijne hulde aan eenen in het woud in bespiegeling weggezonken Bhiksjoe.

Pl. CCIV. A. 270. De Bhiksjoe leerende aan twee nevens hem eerbiedig nederzittende aanzienlijke vrouwen.

— 271 ontbreekt.

Pl. CCV. A. 272. Een Bhiksjoe of andere Boeddhaleerling ontvangt geschenken van eenen aanzienlijken man en diens vrouw.

— 273. Een Bhiksjoe, in de plaats zijner afzondering met twee zijner volgelingen uit de geringere klasse, of die welligt als zijne leerlingen ook reeds zijne eenvoudige kleeding aangenomen hebben.

— 274. Twee vorstinnen, die hunne hulde en aanbidding betoonen aan eenen kleinen klokvormigen Dagob op lotuskussen en altaar, als de heilige overblijfsels van eenen Boeddha bevattende.

— 275. Een vorstelijke of andere aanzienlijke persoon, die reeds eenen zekeren trap van Boeddha(?)heiligheid heeft bereikt, ontvangt hulde van eenen Brahmaan en andere lieden.

Pl. CCVI. A. 276. Een vorst, met zijne vrouw en twee nevens hem zittende hovelingen, ontvangt een bezoek van, en rigt het woord tot,

— 277, eenen vorst met twee van diens aanzienlijke volgelingen, en tot,

— 278, een paar Brahmanen en andere lieden uit de hoogere klasse, die nabij eenen pendopo nederzitten.

— 279 is verloren gegaan.

Pl. CCVII. A. 280 en de drie volgende basreliefs vormen wederom een geheel. Op 280, vóór of onder eenen pendopo, een aantal gewapende lieden uit een vorstelijk gevolg.

Pl. CCVIII. A. 281, de vorst, en op

— 282, de vorstin, als voorwerpen van hulde van een aantal vrouwen, die ook op

— 283 voorgesteld worden als hare geschenken aanbrengende.

Pl. CCIX. A. 284 schijnt ons het aanzienlijke gevolg te doen zien van,

— 285, eenen vorst, die met eenige zijner dienaars op eene verhooging gezeten, water uit eene gendi of watervaas op de handen van eenen vóór hem knielenden Brahmaan schijnt uit te storten. Het rad op lotuskussen gedragen en in de lucht zwevende zal, evenals de schepter of standaard op 284, de zonnescher-

schermen en paauwenvederen waaijer, wel in eene zinnebeeldige beteekenis van magt en aanzien opgevat moet worden.

Pl. CCIX. A. 286. Eene op lotuskussen in de lucht zwevende vorstin, hulde van vier vrouwen ontvangende.

— 287. Een olifant en een paard in een woud loopende.

Pl. CCX. A. 288. Een heilige vorst met zijne vrouw en eenen zijner dienaars in of vóór eenen pendopo gezeten, en het woord rigtende tot een aantal aanzienlijke personen, die hem bezoeken.

Pl. CCXI. A. 289. Vier aanzienlijke personen in de lucht zwevende schijnen, evenals twee andere, op de eerste helft van

— 290, zich te bewegen, naar het vorstelijk paar op eenen wagen gezeten.

— 291. De olifant en het paard, welligt dezelfde als op 287, zetten hunnen togt op de wolken voort. Behalve het rad op lotuskussen, zien wij hier ook eene schijf, zooals wij die vroeger, blzz. 269, 270, op den achterwand van den vierden omgang reeds beschreven hebben, in bladwerk gevat en insgelijks op een lotuskussen in de lucht gedragen.

Pl. CCXII. A. 292 behoort nog tot het laatstvoorgaande tafereel en toont ons een drietal lieden, die de beide door de lucht aankomende dieren met offergaven en eerbewijs inwachten.

— Op 293 zijn op de eerste helft, tot gelijk doel een aantal krijgslieden en eenige andere aanzienlijke personen vereenigd. Op de andere helft van het basrelief zien wij eenen olifant, misschien wel dien van 291, omringd van eenen dienarenstoet uit hét gevolg van eenen vorst, die,

Pl. CCXIII. A. op 295, in gezelschap van zijne vrouw en twee dienaressen op eene ruime rustbank gezeten is, terwijl op

— 294, zijne aanzienlijke hovelingen zich bevinden en hij op

— 296, met eenen anderen vorst, die hem met zijne volgelingen een bezoek brengt, zich onderhoudt. Tot het gevolg van dezen laatste behooren ook nog de vijf lieden op de eerste helft van het volgende basrelief.

Pl. CCXIV. A. 297—301, tweede helft. Op deze reeks worden de handelende hoofdpersonen allen door vrouwen vertegenwoordigd.

Pl. CCXIV. A. Op 298 eene heilige vorstin, met haar gevolg en dienaressen, gedeeltelijk ook op 297 uitgehouwen.

— 299. Dezelfde vorstin met hare dienaressen, zich verlustigende in het gezigt van,

— 300, eene danseres, die op de maat van de muziek van eenen gongslager, eenen fluitspeler en twee vrouwen met klankbekers, hare verschillende figuren uitvoert. De vrouwen op het eerste gedeelte van het volgende basrelief schijnen ook nog tot deze voorstelling te behooren.

Pl. CCXV. A. 301, tweede gedeelte. Drie Bhiksjoes en een paar aanzienlijke lieden eerbiedig geknield, en

— 302, een ander vijftal, hulde bewijzende aan, en in gesprek met,

— 303, eenen Boeddha in betoogende houding, op lotustroon met leuning; terwijl ook op de wolken, hemelgeesten hunne hulde betoonen, en,

— 304, twee vorsten met twee hunner dienaars, evenzeer in aanbidding nederzitten.

Pl. CCXVI. A. 305. Het aanzienlijk gevolg van,

— 306, eenen vorst, die met zijne vrouw en omringd van hunne dienaars het bezoek ontvangt van, en zich onderhoudt met,

— 307, twee vorsten, insgelijks van hunne dienaren vergezeld.

— 308. Staat welligt met het volgende basrelief in verband, maar de aard der voorstelling blijft onduidelijk.

Pl. CCXVII. A. 309. Door het ontbreken der drie volgende basreliefs is het verband niet te vatten en wordt ook de verklaring van dit tafereel onzeker; van eéne groep van zeven aanzienlijke personen schijnt de achterste zich tot twee, op korten afstand hem volgende te rigten.

Pl. CCXVIII. A. 315. Vijf volgelingen of leerlingen, dragen gaven of geschenken voor hunnen meester, eenen,

— 316, heiligen Bhiksjoe, die de hulde ontvangt van een aantal aanzienlijke vrouwen. Eene dezer is voorover op hare handen steunende vóór hem geknield, eene andere staat met gevouwen handen nevens haar, terwijl op

— 317, drie andere met hare dienaressen bij eenen pendopo zitten.

Pl. CCXIX. A. 318 eene aanzienlijke vrouw zich vermakende met de wendingen eener danseres als op 300.

— 319—322 vormen wederom een geheel.

— 319. Bhiksjoeleerlingen onder de boomen in de nabijheid nedergezeten van,

— 320, eenen betoogenden Boeddha, (of heiligen Bhiksjoe? onzeker dewijl het hoofd ontbreekt), die op

— 321, hulde en geschenken ontvangt van een aantal aanzienlijke, gedeeltelijk op dit basrelief, gedeeltelijk op het volgende,

Pl. CCXX. A. 322, knielende en staande vrouwen.

— 323. Wederom Bhiksjoes hoorende naar het betoog van,

— 324, eenen Boeddha, wien,

— 325, eenige vrouwen met het offer eener met wierook vlammende vaas haren eerbied betoonen.

Pl. CCXXI. A. 326, eerste helft. Eenige vrouwen waarschijnlijk nog behoorende bij die van het vorige basrelief. De aanzienlijke personen op de tweede helft van dat basrelief uitgehouwen, hebben betrekking op de voorstellingen van de volgende reeks.

— 327. Een aantal knielende Bhiksjoes, hoorende naar de leeringen van,

— 328, eenen Boeddha in betoogende houding, terwijl op

— 329, eenige vrouwelijke Bhiksjoes zich knielende in dat huldebetoon vereenigen, en op wolken zwevende hemelgeesten van verschillende kunne en rang mede aan het huldebetoon deelnemen.

Pl. CCXXII. A. 330. Eene heilige vorstin met hare dienaressen, en,

— 331, een vorst, ontvangen bezoek van,

— 332, eenen vorst, of anderen aanzienlijken persoon; misschien ook van,

— 333, eenen tweeden, vorst, die insgelijks omringd van zijne dienaars en dienaressen op eene rustbank gezeten is. Op

Pl. CCXXIII. A. 334, zit een talrijk gevolg van aanzienlijke lieden onder het lommer der boomen.

— 335. Een Bhiksjoe, wien eenige lieden geschenken brengen.

— 336. Een man van geringen stand, met twee ossen ploegende.

Pl. CCXXIII. A. 337. Een Bhiksjoe op eene soort van altaar gezeten, vóór hem een knielende leeuw (?) en een insgelijks knielende man.

Pl. CCXXIV. A. 338. De Bhiksjoe in eenen pendopo gezeten ontvangt geschenken en hulde van eenige lieden, en onderhoudt zich met eenen aanzienlijken man, waarschijnlijk uit de kaste der krijgslieden, die met zijn gevolg op eenigen afstand van den pendopo nederzit.

— 339. Eenige vrouwen bij eenen pendopo nedergeknield nabij eene rustbank, waarop drie aanzienlijke personen zitten.

Pl. CCXXV. A. 340. Eene vorstin in eenen pendopo met twee daarbij zittende personen, en,

— 341, een vorst in zijnen lusthof onder eenen boom gezeten, met een drietal personen, insgelijks in onderhoud.

— 342. Een Boeddha op lotuskussen in betoogende houding en van eenen vorst en twee andere lieden, waarbij eene vrouw, gaven ontvangende.

Pl. CCXXVI. A. 343. Een Boeddha met eenen zijner volgelingen, draagt eene gesloten vaas in de linkerhand en rigt het woord tot twee personen, in de onmiddelijke nabijheid van eenen met palissaden of paggers afgesloten ruimte, waarin men eenen vorst met zijne vrouw en eene dienares ziet zitten, welligt in afwachting van de kostelijke spijze (de goddelijke leer) die de meester hun brengen zal.

— 344. Vijf Bhiksjoes uit het gevolg van den Boeddha.

— 345. De vorst in gesprek met, of onderrigt ontvangende van eenen Boeddha of van eenen Bhiksjoe.

— 346. Een tempel of ander gebouw, dat de vorst gesticht of aan den Boeddha geschonken heeft.

Pl. CCXXVII. A. 347. De vorst, thans door de lichtschijf als heilig gekenmerkt, vergezelt den Boeddha of Bhiksjoe op diens togt naar eene woeste eenzame plaats, waar de in afzondering levende Brahmanen hun eerbied bewijzen; hemelgeesten op de wolken zijn getuigen dier hulde.

— 348. Een vorst in gesprek met twee vóór hem knielende vorstinnen.

Pl. CCXXVII. A. 349. Een Boeddha in betoogende houding, op lotuskussen en, behalve door de lichtschijf achter het hoofd, zich nog door de veel grootere lichtschijf uit welker rand rondom vlammen opschieten, onderscheidende.

— 350. Een Bhiksjoe in het woud gezeten en tot eenen zekeren trap van Boeddhaheiligheid verheven; nevens hem twee konijntjes, zijne waterflesch en een vlammend reukoffer op eenen kandelaber.

Pl. CCXXVIII. A. 351—364 zijn verloren gegaan, en daarmede ook het verband, dat wij anders tusschen de volgende en de voorgaande tafereelen welligt zouden hebben kunnen opmaken.

— 365. Een vorst met zijne vrouw, in gesprek met, of een bevel gevende aan eenen zijner onderhoorigen.

— 366. Een aanzienlijk paar, man en vrouw, brengen een plengoffer aan eenen klokvormigen, aan den Boeddha gewijden Dagob.

— 367. Vier lieden uit het gevolg van de zooeven genoemden, met geschenken en gaven voor den Boeddha bestemd.

Pl. CCXXIX. A. 368. De eerste helft van dit basrelief behoort klaarblijkelijk nog tot het laatstvoorgaande; zij bevat nog een vijftal vrouwen, insgelijks gaven aandragende. De tweede helft hangt zamen met de voorstellingen der volgende basreliefs, en vertegenwoordigt ons een gedeelte van het gevolg van,

— 369, twee aanzienlijke personen of vorsten, die, met een ander gedeelte van hunnen stoet op dit laatste basrelief uitgehouwen, in gesprek zijn met,

— 370, eenen vorst die met twee zijner volgelingen op eene rustbank gezeten is, terwijl eene vrouw daarnevens knielt.

— 371. Een zinnebeeldige Boeddhaboom, of Bodhidroema, in welks midden eene lotusbloem oprijst, een koninklijk hoofdkapsel, den vliegenjager en het zonnescherm dragende; regts en links van den boom, aan elke zijde twee Ghandarvas, een mannelijke en eene vrouwelijke, en vóór den boom vier vazen met offergaven.

Pl. CCXXX. A. 372, het laatste basrelief van deze bovenste rij levert ons eene van de overige geheel afwijkende voorstelling. Een Raksjasa of reus, door zijne woeste haarlokken gekenmerkt,

zit, naar het schijnt op eene woeste plaats tusschen eene menigte rotsblokken; vóór hem een liggend hert, een vogel (eene raaf?) en eene zich opheffende slang. Zouden wij hier ook geweзen worden op het einde van een der groote wereldtijdperken, waarin slechts nog de woeste reuzen en een drietal diersoorten, als vertegenwoordigers van de vroegere aardbewoners overgebleven zijn?

Wanneer wij, aan het einde gekomen van de talrijke basreliefs dezer bovenste reeks, de daarop voorgestelde onderwerpen onder eenige verschillende hoofden rangschikken, dan vertoonen zij ons:

Boeddhas, meestal zittende, zie: A. 60, 237, 252, 257, 264, 303, 320, 324, 328, 342, 349; doch ook staande of op weg naar eene of andere plaats: A. 343, 345, 347, en natuurlijk steeds het voorwerp van hulde en aanbidding.

Zoo ook de Boeddhaleerlingen of Bhiksjoes die reeds eenen bepaalden trap van heiligheid bereikt hebben: A. 73, 247, 269, 270, (waar hij uitsluitend door vrouwen gehuldigd wordt) 273, 335, 337, 338, 350; Boeddhahandelingen: A. 16—18; 27—29; Dagobvereering, A. 274, 364; den zinnebeeldigen Boeddhaboom of Bodhidroema, A. 214, 371; ook eenen tempel of ander groot gebouw, A. 346.

Vorsten in hun huiselijk leven: A. 2, 295, 299, 300; vorst en vorstin elkander liefkoozende: A. 100, 182; met hunne jonggeboren kinderen: 1, 38, 120, 121, 145, 148; eenen vorst met twee zijner vrouwen, A. 125; vorsten weldaden bewijzende: A. 26, 202, 203, 210, 220; op reis zich bevindende: A. 39, 51, ook op eene draagbaar, A. 123; de vorstin op een gelijksoortig vervoermiddel, A. 75; vorst en vorstin in eenen wagen, A. 290; de vorstin in haar vertrek of paleis met hare dienaressen en gezellinnen: A. 69, 171, 172, 298, 340; vorsten elkander bezoekende en hulde brengende: A. 35, 111, 231, 232, 306, 307; of met hunne dienaren huldebetoon ontvangende: A. 43, 55, 59, 71, 283; leerende en betoogende: A. 71, 78, 201, 209, 369; zich verlustigende bij dans en muziek: A. 44—46, 233, 234 enz.; zich verlustigende met jagtvermaak: A. 74, 88, 101, 102, 104, 222; den vorst slapende: A. 103, 228; vorsten met Brah-

manen: A. 48, 50, 226; vorst als in de eenzaamheid tot een beschouwend leven zich teruggetrokken hebbende, A. 227; heilige vorsten, onderscheiden door de lichtschijf achter het hoofd, als leeraars en in betoog: A. 223, 288, 331, 365; of ook aanbiddende, bijv., A. 248; eene heilige vorstin, A. 299; vorsten als Boeddhas: A. 167, 207, 275; vorsten of vorstinnen als bovenaardsche wezens op lotuskussens door de lucht zwevende: A. 286, 289.

Brahmanen als het voorwerp van eerbiedige hulde: A. 66, 68; Brahmanen onder barbaren of woeste reuzen: A. 21, 32, 34.

Reuzen, of barbaren, Raksjasas: A. 31, 32, 34, 117, 119, 130, 132, 169, 176, 267, 372; zulk eenen reus, als aan het beschouwende leven zich wijdende, A. 119; en ook als voorwerp van eerbied en hulde: A. 176, 178.

Slangenkoningen en hunne dienaars, A. 187; ook als voorwerpen van hulde hun door vorsten en Brahmanen bewezen: A. 188, 189, 190, 192.

Hemelgeesten, die zich met de aardbewoners vereenigen in het brengen van huldebetoon aan heilige mannen: A. 320, 327, 328, 329; of zulke geesten die op zich zelven handelende worden voorgesteld: A. 56, 57.

Onder de voorstellingen van het dagelijksche leven, noemen wij eenen in een bosch slapenden man, A. 185; eenen anderen die met een koppel karbouwen ploegt, A. 336.

Onder de tafereelen, waarop wij welligt voorstellingen mogen erkennen van ware of verdichte gebeurtenissen, in overleveringen bewaard gebleven, behooren misschien, die van de redding van schipbreukelingen door eene schildpad, A. 192—195; de basreliefs met den reebok en de ree, A. 39—98; die van de vrouwen bij de schedels en beenderen van menschenlijken, A. 152; van de tuin- en andere werklieden, met eenen grooten bak met bloemen, als in optogt zich naar eenen vorst begevende, A. 154, 155; van schatten, bloemen en vruchten, uit de wolken op eenen vorst en zijne onderdanen nederdalende, A. 259—261.

Sporen van Brahmaanschen eeredienst zouden wij misschien mogen zien, waar een vorst het voorwerp is van de hulde onder

anderen ook van eenen man met vogelsnavel, dus welligt Garoeda, Visjnoe's drager of dienaar, terwijl de schelp op eenen schepter geplaatst ook aan den zooeven genoemden god kan doen denken, A. 166—168; evenals wij elders in het rad op een lotuskussen bijv. A. 291, een der zinnebeeldige toevoegsels van Visjnoe zouden kunnen zien, en in de zonderling gevormde en vrij sterk op olifantsooren gelijkende ooren van handelende personen, op A. 56, 212, 249 en 253, eenig verband tot Ganesa, en dus ook met den Sivadienst vermoeden. Maar het Boeddhisme heeft in lateren tijd zooveel van het Brahmanisme overgenomen, en zijn pantheon zoozeer gevuld met de goden en geesten der volgers van Visjnoe en Siva, dat het onnoodig is hier die zinnebeelden en toevoegsels, anders dan als aan het Boeddhisme, zooals het zich hier op Bôrô-Boedoer heeft uitgedrukt, toebehoorende te erkennen.

Merkwaardig, ook om de fraaije bewerking, is de voorstelling van de lieden, die water halen uit eenen vijver, de verblijfplaats van eene groote slang, A. 221, en waarin wij eene godsdienstige handeling meenden te moeten zien.

Geheel vreemd zijn de, tusschen de overige voorstellingen nu en dan voorkomende reeksen van tafereelen, waarop dieren de handelende personen vertegenwoordigen, en waarbij wij ons als in het rijk der eigenlijk gezegde fabelen overgeplaatst vinden: A. 77—79; 129—136; 196—198, waar klaarblijkelijk ook menschelijke handelingen aan dieren worden toegekend. Welligt behooren ook tot deze soort van voorstellingen die van den olifant en het paard, die zich op A. 287 zonder geleiders op den weg bevinden, en op A. 291 hunnen togt op de wolken door het luchtruim voortzetten.

Of wij elders, bijv. A. 56—58, aan scheppingsoverleveringen mogen denken, is moeijelijk te beslissen.

Wilsen meent, dat wij in de voorstellingen tegen de voorwanden van de onderscheidene omgangen, ons den Brahmaanschen voortijd voor de oogen zien gesteld, vóór de komst van Sjakyamoeni of den Boeddha. De herhaaldelijk voorkomende basreliefs met jonggeboren kinderen, zouden dan telkens doelen op vleeschwordingen van goden tot redding van het menschdom, wanneer

dit laatste, in den loop der tijden afgedwaald en verbasterd, de kennis van de godheid, van de ware leer, van deugd en hoogere bestemming verloren had. In zijne geschreven verhandelingen heeft hij uit dit oogpunt vele der basreliefs in hunne bijzonderheden gepoogd nader te verklaren, en ook enkele tafereelen op de avataras, of vleeschwordingen van Visjnoe te huis gebragt, bij nog andere de beteekenis der zinnebeeldige voorstellingen getracht te ontraadselen. Bij A. 16 tot 18 meent Wilsen in den thans volwassen Boeddha het kind weder te zien, dat wij op het eerste basrelief als pas geboren aanschouwden; door boetendoeningen, strenge oefeningen en gebeden zou de jongeling de magt verkregen hebben, om den aan het menschdom door de booze geesten en reuzen ontstolen drank der onsterfelijkheid weder terug te vinden en de lijdende menschen te verkwikken. Die drank is in de vaas of kom besloten, die de Boeddha in 17 op de linkerhand draagt; de verkwikking met den inhoud aan het menschdom aangebragt wordt voorgesteld als een bad, waarvan een vijftal personen in eenen grooten bak het genot ondervinden. Na aldus op de aarde aan zijne bestemming te hebben voldaan, wordt de drank op 18 wederom naar de verblijfplaats der goden weggebragt. Op 23 duiden de lotusbloemen in het water op heiligheid, de wilde dieren op het booze beginsel, dat den mensch belemmert in zijne pogingen om het goede en heilige te bereiken. De mensch overwint echter dat booze, en leert, 24, den aard en de eigenschappen der dieren en het leven der werkende natuur kennen; hij temt, 25, het schuwe ree, en tracht daaraan gelijk te worden door het beteugelen zijner driften, 26. Op het zooeven genoemde basrelief 24, zien wij, achter het monsterdier dat het booze vertegenwoordigt, negen visschen; zij zijn de negen heilige wetboeken, door het monster weggeroofd en verslonden, doch die het thans door de overmagt van den als verlosser optredenden boeteling, genoodzaakt wordt wederom terug te geven; waarna op 25 wederom het vuur der waarheid op het altaar ontvlamt, de zuivere godsdienst hersteld wordt, de tot de ware leer teruggebragte menschen, 27 en 29, zich voor den vertegenwoordiger der leer vernederen en hem aanbidden, 28 en 30. De vrome boeteling

van 24 verandert hierop de negen visschen (de wetboeken) in even zoovele Brahmanen, 31, 32 en 34, die het domme en weerspannige beginsel, op 31 door de karbouwenhoofden vertegenwoordigd, aan banden zullen leggen.

Maar de goden voorzien eenen nieuwen afval, een nieuw bederf, daarom zullen wederom vleeschwordingen gevorderd worden, en een hunner met zijne Sakti, of zijn vrouwelijk beginsel, op aarde herboren worden. Dit is geschied op 32, en geeft aanleiding tot vreugdebedrijven, feestvieringen en vermakelijkheden, die de volgende tafereelen aanschouwelijk maken. Die vreugdebedrijven ontaarden echter in ongebondenheid, en wederom verkrijgt het booze de overhand, zoodat het wereldschip op den Oceaan des levens in dreigend gevaar verkeert, 52. Of de redding volgt, wordt ons door de verdere basreliefs niet geleerd, maar de negen watervazen op 55 schijnen wel wederom op eene geheimzinnige handeling te wijzen. De wereld is geheel of gedeeltelijk in eenen algemeenen watervloed ondergegaan; zij die door goede werken en boetedoening van den ondergang bevrijd bleven, smeeken, zie hetzelfde basrelief 55, de vertoornde goden om hulp en herstel, en brengen de negen wetboeken, hier door het gelijk aantal vazen voorgesteld, die zij uit den ramp gered hebben, naar de goden terug. Eene nieuwe schepping neemt eenen aanvang, een ander wereldtijdperk wordt voor het leven der volken voorbereid. Op 56, 57, strooit een god, welligt Siva, vergezeld van andere goden, waaronder Ganesa (door het olifantsoor gekenmerkt), zaadkorrels en eijeren uit in den chaos, en daarmede de kiemen voor een nieuw ontstaan van planten en dieren. De verdere strijd der natuurkrachten en de voortgang van de scheppingsgeschiedenis wordt ons op het volgende basrelief, 58, in zinnebeelden aanschouwelijk gemaakt. De reebok en hinde, die uit den gloed der uit den afgrond oprijzende vlammen ontvlugten, zijn Visjnoe en zijne Sakti; eerstgemelde heeft niet volgens de gewone overlevering in zijne vleeschwording als wild zwijn met zijne slagtanden, maar als reebok met zijne horens, de onder het water bedolven aarde omgewoeld en daardoor het onderaardsche vuur te voorschijn geroepen. Tevens verrijzen rotsen, vruchtboomen en bloe-

men uit den bajert, en midden boven den vuurgloed aanschouwen wij een ei, waaruit een volkomen ontwikkelde vogel te voorschijn komt, terwijl nog acht andere vogels daarboven wegvliegen. De aan de vlammen ontvliedende reebok en zijn wijfje vertegenwoordigen het goddelijke, onderhoudende en voortbestaande beginsel; het jonge op den rotswand zittende ree is de jeugdige menschelijke geest, de negen vogelen zijn de door de godheid aan den mensch geopenbaarde wetten, en geheel in de verte op den achtergrond gluurt een aap, als zinnebeeld van het zinnelijke en aan het stof gebonden leven. Op 59 eindelijk aanschouwen wij wederom Visjnoe en zijne vrouw, doch onder hunne eigen gedaante, terwijl de jeugdige mensch aan het goddelijke paar in watervaas en rijstkoek zijne zinnebeeldige offers brengt.

Ofschoon de heer Wilsen later verklaard heeft, dat de meeningen en gissingen, door hem in zijn HS. over Bôrô-Boedoer voorgesteld niet meer aan zijne later verkregen inzigten voldoen, meenden wij echter, tot eene proeve van zijne opvatting en verklaring der in de basreliefs ons voorgehouden beeldspraak en allegoriën, het bovenstaande te mogen mededeelen. Zij levert eene meer in bijzonderheden tredende toepassing van den algemeenen inhoud der zoogenaamde kleinere, of tegen de voorwanden der onderscheiden omgangen aangebragte basreliefs, door hem als de voorstelling van den Brahmaanschen voortijd, den strijd van het booze tegen het goede in het tijdperk vóór den Boeddha, gekenmerkt. Moge hij daarbij hier en daar wel wat te veel aan zijne levendige verbeeldingskracht, aan zijne vaardigheid in het vinden van overeenkomsten, (onze Duitsche naburen noemen het Combinationsgabe) den vrijen teugel gelaten hebben, men zal toch het verrassende in vele zijner verklaringen en toepassingen erkennen. Wij hebben intusschen meer vrede met zijne opvatting, waarbij hij in al die voorstellingen een zamenhangend, naar een vast plan en stelselmatig ontworpen geheel aannam, en dienovereenkomstig tot eene juiste verklaring van elke bijzonderheid poogde te geraken, dan met de meening van Brumund, die de zoo vreemde en zonderlinge afwisseling van voorstellingen aan luim en willekeur wil toegekend zien. Wèl is laatstgemelde niet ongenegen om in en-

kele reeksen van elkander opvolgende tafereelen, de voorstellingen van Boeddhistische of andere overleveringen, volkssprookjes enz. te erkennen, maar hij onderstelt dat die onderwerpen dan telkens naar de vrije keuze der kunstenaars, afgewisseld werden met onderwerpen, aan de natuur of het dagelijksche leven ontleend, zonder eenige neven- of verborgen beteekenis, en zonder eenig verband met het overige. Wèl geeft Brumund toe, dat, waar zoovele basreliefs, vooral van de drie bovenste omgangen, verloren gegaan of onbekend gebleven zijn, een stellig oordeel moeijelijk valt, de vereischte gegevens tot een juist begrip van het geheel ons ontbreken; maar hij spreekt toch als zijne overtuiging uit, dat hetgeen van de basreliefs bewaard bleef, voldoende is, om in het algemeen zijne opvatting aan te bevelen.

Wij achten het veiliger, om voorloopig althans te erkennen, dat, al vatten wij den juisten zin der voorstellingen nog niet, en al ontvalt ons telkens de draad die ons in dien doolhof den juisten weg moet toonen, daaruit toch niet volgt, dat zulk een draad niet aanwezig was, dat niet een hoofddenkbeeld alles bezield heeft, door alles heen geweven is geweest. Zoo kunnen wij zeer goed aannemen, dat bijv. de zoo zonderling en vreemd tusschen de tafereelen ingelaschte basreliefs, waarop dieren uitsluitend als handelende optreden, ons in den vorm van fabels, die welligt op oud-Indischen bodem te huis behooren, dezelfde of gelijksoortige waarheden geleerd worden, als die elders tot den toeschouwer spreken in de tafereelen, waarop menschen in verschillende handelingen en ontmoetingen zich bewegen.

Op één punt, en het is wel het voornaamste, stemmen Wilsen en Brumund overeen, dat ook hier wederom als overal, Boeddhavereering en hulde aan des leeraars heilige overblijfsels, het hoofdonderwerp van de voorstellingen geleverd hebben. Wij meenen die vereering ook te mogen uitbreiden tot de verheerlijking van vorsten en aanzienlijken, die den eerbied voor den meester bevorderd, tot den roem en de uitbreiding van zijne leer en zijnen dienst krachtig medegewerkt, en op zijn voetspoor tot heil van het menschdom, den weg van bespiegeling, boete en gebed bewandeld hadden.

TWEEDE OMGANG; VOORWAND, ONDERSTE REEKS.

Eene algemeene beschrijving van de basreliefs der onderste reeks, voor zoover het hunne verdeeling tegen den wand en hunne afscheidingen betreft, hebben wij hierboven, blzz. 307—309, reeds gegeven. Wij kunnen dus thans terstond onze nieuwe wandeling rondom de vier zijden beginnen, om ook een vlugtig oog te slaan op de tot ons gekomen tafereelen dezer benedenreeks, die vrij wat meer dan die der daarboven zich bevindende, van het nedergestorte puin geleden hebben, en waarvan een veel grooter aantal vernield geworden of niet meer zigtbaar gebleven waren, toen de heeren Wilsen en Schönberg Mülder de hun opgedragen taak volbragt hebben.

Pl. CXXXVI. B. 1. Twee Brahmanen verlustigen zich in het aanschouwen van de bewegingen eener danseres, die op de maat van het geluid eener soort van handtrommel hare dansfiguren uitvoert.

— 2 stelt tooneelen voor uit het landbouwleven: eene vrouw, die waarschijnlijk uit eenen tusschen de rotsblokken loopenden stroom water heeft geschept, komt daarmede, om den, op den voorgrond met een koppel karbouwen ploegenden man eene verkwikking aan te brengen. Zonderling mag het heeten, dat deze laatste met zijn werktuig eenig, waarschijnlijk metalen huisraad, eene pot, schaal enz. uit de vore opgeploegt heeft. Zouden wij hier aan beeldspraak en de welvaart, die de akkerbouw aanbrengt, moeten denken? Daar het overige van dit basrelief verloren is gegaan, kunnen wij niet te weten komen of het onder eenen boom zittend beeldje, met de gevulde pot die het als aanbiedt, onze opvatting al of niet aanbeveelt.

De volgende basreliefs 3—7 ontbreken.

Pl. CXXXVII. B. 8, slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. Een Bhiksjoe in eenen pendopo gezeten, geeft zijn onderrigt aan drie zijner volgelingen, onder welke zich ook een onderdaan van het Nagaland, of een slangenvereerder bevindt.

Pl. CXXXVIII. B, — CXLII. B. De basreliefs 9—19 ontbreken.

Pl. CXLIII. B. 20 is slechts voor een gedeelte overgebleven. Een man met zijne vrouw in eenen pendopo gezeten, daarnevens een bediende met eene waterkan; een weinig verder zit een Brahmaan, vergezeld van zijne vrouw en in de houding alsof hij gereed is om in zijne linkerhand eene gift te ontvangen.

Pl. CXLIV. B. 21. Eene groep van twee personen, man en vrouw; eerstgemelde draagt eene vaas met bloemen in de handen. Deze en soortgelijke groepen dienen, zooals wij reeds hierboven, blz. 308 hebben gezegd, om de grootere basreliefsvakken op deze benedenrij van elkander af te scheiden.

— 22. Een vorst met een viertal aanzienlijke gasten, nabij een achtzijdig aanzienlijk gebouw, eenen tempel of een paleis, in de open lucht een maal gebruikende, waarbij vier visschen op eenen voor tafel dienenden grooten steen, het eenige geregt leveren, en de drie daarbij staande kommetjes waarschijnlijk eenige toespijs of specerij bevatten. Op zijde achter den vorst zien wij zijn gevolg.

Pl. CXLV. B. 23. Groep van twee vrouwen, de eene door den vliegenjager als dienares van eenen vorst gekenmerkt.

— 24. Eenige aanzienlijke vrouwen in eenen pendopo nabij eene woning gezeten en eene andere daar buiten staande, zien eenen heiligen persoon door de lucht op haar toezweven; hare dienaars zitten buiten het gebouw. De in de lucht zwevende kenschetst zich niet als eenen Boeddha, noch ook als Bhiksjoe, maar is toch een Boeddhavereerder, die door bidden en verdere verdienstelijke handelingen eene bovennatuurlijke magt heeft verworven.

Pl. CXLVI. B. 25 is verloren gegaan.

— 26. Vorst en vorstin in eenen pendopo, daarvóór een drietal bezoekers van minderen rang. Op eenen afstand eene plaats in het woud, door rotsblokken omsloten, waarin eene monster-

achtige slang zich bevindt. Kan welligt het bezoek op die slang betrekking hebben?

Pl. CXLVII. B. 27. Groep van twee vrouwen, de eene met eene bloem in de regterhand.

— 28. Een vorst met zijne vrouw, of eene dienares in zijn paleis, daarbij in eenen pendopo twee vrouwen met hem in gesprek; naast den pendopo een zinnebeeldige of heilige boom, aan welks voet drie digtgebonden zakken. Op de wolken verwijderen zich drie personen met bloemen en kransen beladen.

Pl. CXLVIII. B. 29. Groep van eenen man en eene vrouw in vertrouwelijke houding.

— 30. Een vorst ligt op eene overdekte rustbank op een aantal kussens, (of is het een bed met ruime plooijen?), het hoofd op de regterhand en op het rolkussen steunende; twee dienaressen staan met hare vliegenjagers aan het voeteneinde. Aan beide zijden zitten zijne gewapende en ongewapende volgers. Hij ziet in zijnen droom eenen hemelgeest uit de wolken op hem toezweven, om hem eene heuglijke tijding mede te deelen; uit de houding van de vier mannen regts van de rustbank zou men moeten opmaken, dat ook zij de wonderbare verschijning zien. Welligt is de op de wolken gedragen geest een der drie van het vorige basrelief 28.

Pl. CXLIX. B. 31. Een vorstelijk paar ontvangt geschenken, waarschijnlijk met de gelukwenschingen wegens eene belangrijke gebeurtenis, den vorst op het voorgaande tafereel aangekondigd.

— 32 is te beschadigd om den aard der handeling te kunnen bepalen. Een vorst en een Brahmaan op weg, misschien naar eenen tempel.

Pl. CL. B. 33. Nevens eenen tempel, welligt het doel waarheen de twee personen van het vorige basrelief zich begeven, staat een zinnebeeldige, heilige boom, aan welks voet eenige vazen, in bamboesreepen of banden gebonden. Op eenigen afstand een vorst met zijne vrouw in hun paleis.

Pl. CLI. B. 34. Groep van twee vrouwen, elke met eenen vliegenjager.

— 35 ontbreekt.

Pl. CLII. B. 36. Een der personen van de gewone groep.

— 37 ontbreekt.

Pl. CLIII. B. 38 ontbreekt.

— 39. Een vorst en eene vorstin in hunnen pendopo met een zestal vrouwen uit hun gevolg, ontvangen het bezoek van een aantal lieden van aanzienlijken stand.

Pl. CLIV. B. 40. Groep van man en vrouw, laatstgemelde met den vliegenjager.

— 41. Hulde en offers aan drie klokdagobs in eenen grooten pendopo.

Pl. CLV. B. 42. Hulde van twee personen bij eenen tempel, aan den daarin vereerden god of aan heilige voorwerpen gebragt.

— 43. Eene aanzienlijke vrouw, voorwerp van eerbetoon van twee harer dienaressen, begeeft zich naar eenen zinnebeeldigen boom, en schijnt uit een paleis gekomen, waarin wij eene andere aanzienlijke vrouw op eene rustbank, omringd van vier harer dienaressen zien zitten.

Pl. CLVI. B. 44 en 45 ontbreken.

— 46. Vreugdebetoon, waarbij een olifant, op de maat van trommels en fluiten, danspassen schijnt uit te voeren,

Pl. CLVII. B. 47. Groep van man en vrouw, de laatste met den vliegenjager.

— 48. Bijna geheel verloren gegaan; slechts de overblijfsels van een tweetal zinnebeeldige of heilige boomen zijn zigtbaar gebleven.

Pl. CLVIII, CLIX. B. 49—52 geheel verloren gegaan, met uitzondering van eenen zinnebeeldigen boom op 50.

Pl. CLX. B. 53. Een vorstelijk paar in eenen pendopo op eene lage rustbank gezeten, ontvangt eenen grooten bak met bloemgeschenken.

— 54 ontbreekt.

Pl. CLXI. B. 55. Twee personen, waarvan de eene nederknielt, begeven zich naar eenen met rotsen omzoomden en in een woud gelegen heiligen vijver, uit welks oppervlakte lotusbloemen en bladeren oprijzen, en waarboven een Ghandarvapaar zich verheft. Vóór den toegang tot den vijver staat een zinnebeeldige boom,

met tegen zijnen stam geplaatste zakken met offergaven en bewaakt door twee Ghandarvas.

Pl. CLXII. B. 56. Een vorst in zijn paleis in onderhoud met eenen anderen vorst, die daarnevens plaats genomen heeft; welligt loopt het onderhoud over den zooeven genoemden vijver.

— 57. De vorst in eenen met twee paarden bespannen wagen, met zijn gevolg op weg naar het woud, waarin de vijver gelegen is.

Pl. CLXIII. B. 58. De vorst met de vorstin en een achttal vrouwen uit hunnen stoet in een paleis nabij den vijver, bij welken wij wederom den zinnebeeldigen boom en twee Ghandarvaparen zien.

— 59. Groep van eenen man tusschen twee vrouwen, waarvan eene den vliegenjager draagt, de andere hem den regterarm om den hals geslagen heeft.

Pl. CLXIV. B. 60. Een vorst op zijnen met twee paarden bespannen wagen door de lucht gevoerd, terwijl zijn gevolg nevens hem zweeft; het doel van den togt schijnt een Boeddhatempel, met vijf klokdagobs gekroond, en waarbij een vijftal Bhiksjoes eerbiedig nederknielen.

— 61. Groep van drie personen, de eene denkelijk met den vliegenjager, de andere met eene bloem in de hand.

Pl. CLXV. B. 62. Eene van de vorige geheel afwijkende voorstelling, die ons wederom op het gebied der fabel schijnt te verplaatsen. In eene met rotsblokken bezette plaats in een woud, op welker achtergrond men door eene poortopening een water aanschouwt, bevinden zich drie karbouwen; tot eenen dezer schijnt een aan de andere zijde der rotsblokken op de achterpooten steigerende leeuw het woord te rigten; een vierde karbouw staat achter den leeuw op eenigen afstand.

— 63. Groep van man en vrouw, de man met eenen lotusstengel in de linkerhand,

Pl. CLXVI. B. 64. Twee Bhiksjoes offerende bij eenen tempel.

— 65. Groep van drie personen, man met twee vrouwen, de eene vrouw met eenen vliegenjager.

Pl. CLXVII. B. 66. Een vorst in zijn paleis; op eenigen af-

stand een man dansende op de maat van de muziek van een drietal handtrommen, twee fluiten en eenige klankbekers.

Pl. CLXVIII. B. 67 slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. Een viertal aanzienlijke personen door de lucht zwevende, welligt naar,

— 68, eenen tempel met twee portalen en op het dak vijf klokdagobs. Bij het eene portaal, op welks dak twee paauwen zitten, brengen twee Bhiksjoes hunne hulde met een vlammend reukwerk; tot het andere portaal nadert een man met eenen bundel planten en bloemen.

Pl. CLXIX. B. 69. Een vorst op zijnen, met twee paarden bespannen wagen gezeten en voorafgegaan door zijne gewapenden, ontmoet twee (?) Brahmanen.

— 70. Groep van man en vrouw, de laatste met vliegenjager.

Pl. CLXX. B. 71 slechts gedeeltelijk bewaard. Een aanzienlijke persoon met zijn gevolg, waarbij zijn olifant met diens geleider, nederzittende en hulde brengende.

— 72. Benedenhelft van eene groep van drie mannen (?).

Pl. CLXXI. B. 73—76 ontbreken.

— 77, grootendeels verloren gegaan; op het bewaard gebleven gedeelte van het basrelief aanschouwen wij drie mannen, elk eene gans op hunne armen houdende en vergezeld van vier andere mannen.

Pl. CLXXII. B. 78. Groep van eenen man met eene vrouw.

— 79. Een vorst met zijne twee vrouwen in eenen pendopo, waarbij drie vrouwelijke en twee mannelijke bedienden; de helft van het basrelief is verloren gegaan.

Pl. CLXXIII. B. 80. Vijf Bhiksjoes in eenen pendopo bij eenen tempel, in gesprek met drie daarnevens geknielde vrouwen.

— 81 ontbreekt.

Pl. CLXXIV. B. 82. Een vorstelijk paar ontvangt huldebewijs van een drietal mannen, die op de andere helft van het basrelief hulde en reukoffers brengen bij eenen grooten klokdagob.

Pl. CLXXV, CLXXVI. B. 83—92, zijn verloren gegaan.

Pl. CLXXVII. B. 93. Een vorstelijk paar is in gesprek met twee aanzienlijke vrouwen; op de andere helft van het tafereel treedt een man in eerbiedige houding op eenen tempel toe.

Pl. CLXXVIII. B. 94. Groep van twee mannen, van welke de eene schijnt te dansen.

— 95. Dagobvereering, door eenen aanzienlijke en zijne dienaren met bloemen en brandende reukoffers.

Pl. CLXXIX. B. 96. Groep van drie vrouwen.

— 97. Een vorst (?) met zijne twee vrouwen, zijne lessen rigtende tot een negental toehoorders.

Pl. CLXXX. B. 98, ontbreekt.

— 99. Een vorst met zijne twee vrouwen, of dienaressen (?) in zijn paleis in betoog, welligt over, of naar aanleiding van eene voor hem geplaatste lotusbloem, met eenen anderen vorst, die met zijn gevolg buiten het paleis nederzit.

Pl. CLXXXI. B. 100. Dagobvereering, met eenen optogt van muzikanten, trommelslagers, dwars- en andere fluiten, bekkens, enz., terwijl de volgelingen of dienaars van den hoofdpersoon, hier bij uitzondering blootshoofds en met loshangende haren voorgesteld, verschillende offergaven, onder andere ook bloemen, en eene waskaars aandragen.

Pl. CLXXXII. B. 101. Groep van twee vrouwen in vertrouwelijke houding.

— 102. Een heilige vorst met zijne vrouw in zijn paleis, wacht het bezoek af van eene aanzienlijke vrouw, die op den schouder van hare dienares leunt. In eenen nabijgelegen pendopo zitten zeven mannen schijnbaar in gesprek; nabij den pendopo een drietal gewapenden.

Pl. CLXXXIII. B. 103. Groep van twee vrouwen (?).

— 104. Negen aanzienlijke personen op weg om hunne hulde bij eenen tempel aan te bieden.

Pl. CLXXXIV. B. 105. Dagobvereering met vlammend reukwerk.

— 106. Een vorst met zijne vrouw op eene overdekte rustbank of in eenen pendopo, in onderhoud met eenen hem bezoekenden vorst, en diens gevolg.

Pl. CLXXXV. B. 107. Eenige aanzienlijke mannen en gevolg met boog en pijlen gewapend, begeven zich ter jagt naar een woud, waarin, achter rotsblokken en onder de boomen, een reebok en een drietal reeën grazen.

Pl. CLXXXVI. B. 108. Groep van twee vrouwen in vertrouwelijke houding, de eene met eene bloem in de linkerhand.

— 109. Dit tafereel schijnt ons driemaal dezelfde personen, doch in even zoovele onderscheiden handelingen voor te stellen. Eerst eene aanzienlijke vrouw een bezoek brengende aan, en in onderhoud met eenen Bhiksjoe, in diens eenzame verblijfplaats; vervolgens die vrouw aan den Bhiksjoe eene bloem aanbiedende, die hij schijnt te weigeren, welligt duidende op een voorstel dat zij den Bhiksjoe doet, doch door hem als ongeoorloofd afgeslagen wordt; eindelijk, doch dit is niet volstrekt zeker dewijl het basrelief dáár te veel beschadigd is, den Bhiksjoe en de vrouw, hulde betoonende bij eenen tempel.

Pl. CLXXXVII. B. 110. Groep van twee vrouwen, de eene met eene vrucht, of eenen rijstkoek in de regterhand.

— 111. Tweeledige handeling. Eerst een vorst met zijn gevolg een bezoek brengende aan, en in gesprek met eenen anderen vorst en diens gemalin; vervolgens een dier vorsten hulde en offers biedende bij eenen klokdagob.

Pl. CLXXXVIII. B. 112. Groep van twee vrouwen, de eene met eenen bloemstengel in de hand.

— 113. Een vorst met zijn aanzienlijk gevolg genaderd tot eenen, in het veld of in eenen lusthof zittenden anderen vorst met twee van diens hovelingen, gebruikt eenige spijs uit een mandje, dat op eenen steen onder eenen boom is geplaatst.

Pl. CLXXXIX. B. 114. Groep van twee personen, man en vrouw, in vertrouwelijke houding; nevens den man rijst eene lotusbloem op haren stengel omhoog.

— 115. Zes personen onder de schaduw der boomen eerbiedig nedergezeten, in de nabijheid van het paleis van eenen, denkelijk heiligen Boeddhistischen vorst.

Pl. CXC. B. 116. Drie lieden van den niet aanzienlijken stand aan den oever van een water, betoonen hunnen eerbied aan eenen buitengewoon grooten visch, die, vergezeld van eenen kleineren, tusschen de rotsen naar het strand zwemt; bloemen dalen op die visschen neder.

— 116, ontbreekt.

Pl. CXC—CXCVI. B. 117—126, ontbreken.

Pl. CXCVII. B. 127, ontbreekt.

— 128. Slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. Eenige aanzienlijke personen in eene fraai versierde gaanderij of pendopo gezeten, brengen gaven.

— 129. Zeven Bhiksjoes in eenen pendopo gezeten, brengen huldebewijs bij eenen tempel.

— 130. Een vorstelijk paar in gesprek met drie hen bezoekende aanzienlijke lieden.

Pl. CXCVIII. B. 131. Een vorstelijk paar als boven, op eene rustbank gezeten, in onderhoud met drie lieden van minder aanzienlijken rang. Op de andere helft van het basrelief, vier aanzienlijke lieden met elkander in gesprek; de twee uit den grond oprijzende lotusstengels die twee hunner met de hand aanraken, duiden wel op een dieper indringen in de goddelijke kennis.

Pl. CXCIX. B. 132. Groep van twee vrouwen.

— 133. Een Bhiksjoe op een hoog kussen gezeten, houdt eene rede en deelt lessen uit aan een tiental aanzienlijke personen, die hem eerbiedig aanhooren.

Pl. CC. B. 134. Groep van man en vrouw, in vertrouwelijke houding, de vrouw met eene lotusbloem in de regterhand.

— 135. Een vorst op verheven zetel, ontvangt een bezoek en hulde van twee andere vorsten met hun gevolg, waaronder ook een olifant.

Pl. CCI. B. 136. Groep van eenen man en eene vrouw, bij welke laatste de beeldhouwer of de teekenaar verzuimd heeft de omtrek der borsten aan te duiden.

— 137. Vier tandakkende of dansende paren, mannen en vrouwen, terwijl een vijfde man zonder vrouw mede-, misschien wel vóórdanst; alles op de muziek van een speeltuig met dertien gestemde staafjes, eene soort van trom en een klokje.

Pl. CCII. B. 138. Groep van eenen aanzienlijken man en eene vrouw in vertrouwelijke houding.

— 139. Dagobvereering door een paar Brahmanen, eene aanzienlijke vrouw en haar gevolg, met kransen en bloemoffers, onder het geluid van twee handtrommen, een paar bekkens, twee

zeer lange en trechtervormig uitloopende fluiten en eene krijgsschelp.

Pl. CCIII. B. 140. Een vorstelijk paar in hun paleis; vóór hen een jong kind, zeker wel hun zoon met zijne verpleegsters en gevolg; klaarblijkelijk in vreugde over den jonggeborene.

— 141. De koning met zijne vrouw en hunnen zoon, hunne hulde betoonende en reukoffers brandende bij eene groote vaas onder eenen pendopo, waarin wel heilige overblijfsels van eenen Boeddha ondersteld zullen mogen worden.

Pl. CCIV. B. 142. Vier personen, van welke een zich onderscheidt door den uit den grond oprijzenden en door hem met de hand aangegrepen lotusstengel, een ander door de lotusbloem die hij in de hand houdt, begeven zich naar eenen tempel, waarnevens een man van den geringen stand, of welligt een Bhiksjoe nederknielt. Welke de voorwerpen zijn geweest die slechts met stippen op de teekening zijn aangewezen, kunnen wij niet gissen.

— 143. Groep van eenen vorst en eenen aanzienlijken man, beiden met eene lotusbloem in de hand, zich met elkander onderhoudende.

Pl. CCV. B. 144. Twee vorsten met twee vorstinnen en hun aanzienlijk gevolg, aandachtig en eerbiedig hoorende naar de lessen van eenen Bhiksjoe.

— 145. Groep van twee vrouwen, van welke de eene eene vorstin, met elkander in gesprek.

Pl. CCVI. B. 146. Een vorst, vóór hem de vorstin met hunnen jongen zoon op hare knie; achter de vorstin twee aanzienlijke vrouwen die met haar gevolg geschenken komen bieden. Eene andere aanzienlijke vrouw staat wat verder af bij den ringmuur van eenen tempel, en kenmerkt zich door den uit den grond oprijzenden lotusstengel dien zij in de hand houdt. Vóór haar daalt een regen (?) uit de wolken op de aarde neder.

— 147. Een vorstelijk paar op den troonzetel, in onderhoud met twee vóór hen gezeten aanzienlijke personen.

Pl. CCVII. B. 148. De handelende persoon is te veel beschadigd, om ons omtrent den aard der voorstelling licht aan te

brengen. Achter eenen tempel schijnt een olifant uit de diepte op te rijzen.

Pl. CCVIII. B. 149. Een olifant, welligt die van het voorafgaande basrelief, het voorwerp van vereering van eene vóór hem knielende vrouw, en eenige achter hem zittende lieden van den minderen stand.

Pl. CCIX. B. 150. Groep van eenen man en eene vrouw.

— 151. Grootendeels verloren gegaan. Op eenigen afstand van eenen tempel zitten vier lieden van den minderen stand, in eerbiedige houding en met bloemoffers.

Pl. CCX. B. 152. Groep van een dansend (?) paar, man en vrouw.

Pl. CCXI. B. 153, zeer beschadigd. Een vorstelijk (?) paar met een jonggeboren kind, ontvangt de geschenken van ondergeschikten.

Pl. CCXII. B. 154, moet misschien in verband gebracht worden met,

— 155, eene Dagobvereering; van beide basreliefs is het grootste gedeelte verloren gegaan.

Pl. CCXIII, CCXIV. B. 156—158, zijn verloren gegaan.

Pl. CCXV. B. 159. Groep van eenen reus en eene vrouw.

— 160. Bijna geheel en al verloren gegaan.

Pl. CCXVI. B. 161, 162. Verloren gegaan.

Pl. CCXVII. B. 163. Bovengedeelte van eene groep van twee vrouwen, en eenen man (?).

Pl. CCXVIII—CCXXIII. 164—177, al deze basreliefs zijn verloren gegaan.

Pl. CCXXIV. B. 178, zeer beschadigd. Een vorst en zijne vrouw in eenen pendopo gezeten, in onderhoud met een zevental aanzienlijke lieden, die in eenen anderen pendopo plaats genomen hebben.

— 179, is verloren gegaan.

Pl. CCXXV. B. 180. Een vijftal mannen uit den minderen stand, slechts gedeeltelijk bewaard gebleven; welligt brengen zij hulde aan den Dagob, dien wij op een lotuskussen en hoog voetstuk, op de tweede helft van het tafereel aanschouwen, omringd van drie standaards

met groote bolvormige knoppen en afhangende linten, en in de nabijheid van eenen zinnebeeldigen boom. Een bloemregen daalt op den Dagob nader.

Pl. CCXXVI. B. 181. Groep van eenen man met twee vrouwen.

— 182. Grootendeels verloren gegaan, slechts eene voor eenen tempel knielende vrouw is nog te herkennen.

Pl. CCXXVII. B. 183—191, verloren gegaan.

Pl. CCXXVIII. B. 192, verloren gegaan.

— 193. Aan de eene zijde een Brahmaan op eenen overdekten zetel in een woud, in gesprek met twee andere, die onder de boomen plaats genomen hebben. Aan de andere zijde van het basrelief zit eene vorstin of andere aanzienlijke vrouw in eenen pendopo, met den vliegenjager in de hand, en eene dienares nevens het gebouwtje; zij ontvangt geschenken van vijf andere, misschien wel Brahmaansche vrouwen. Waarin echter de geschenken bestaan, is moeijelijk te bepalen; welligt zijn het te zamen gevouwen kleedingstukken, of sjerpen.

Pl. CCXXIX. B. 194. Groep van eenen reus met twee vrouwen, eene van welke hij liefkoozend den arm om den hals slaat.

— 195. In de nabijheid van eenen tempel zitten, onder eene groote gaanderij, drie Bhiksjoenis of Boeddhadienaressen, vóór een vlammend reukoffer; zij schijnen de voorwerpen van hulde en eerbetooning te zijn van eene andere Bhiksjoeni en vijf aanzienlijke vrouwen die offergaven en geschenken bieden.

Pl. CCXXX. B. 196. Twee vrouwen, Bhiksjoenis als op het vorige tafereel, ter wederzijde geknield van een altaar waarop een reukoffer ontvlamt, en elke met eene rol in de hand. Waarschijnlijk bevatten die rollen wel een godsdienstig of gewijd verhaal; zouden wij er den tekst in mogen zoeken met de beschrijving der onderwerpen die ons door des kunstenaars beitel in de basreliefs ter aanschouwing werden gebragt.

Op de telkens terugkeerende groepen van twee en drie beelden die de tafereelen van elkander scheiden, nog eens onze aandacht vestigende, bemerken wij, dat zij, voor zoover zij bewaard of gedeeltelijk herkenbaar gebleven zijn, ons vertoonen: twee mannen, basrelief 94; eens eenen vorst vergezeld van eenen

anderen aanzienlijken man, 143; eenen man met eene vrouw, 78, 136, 150; en dan den eerstgemelde met eene vaas met bloemen, 21; met den lotusstengel in de linkerhand, 63; of de vrouw met den vliegenjager in de hand, 40, 47, 70; beiden dansende (?) 152; of in vertrouwelijk liefkoozende houding, 29, 134, 138; ééns eenen reus, eenen wilde of Raksjasa met eene vrouw, 159; ook twee vrouwen, 101; de eene met den vliegenjager, 23, 103; met eenen rijstkoek, 110; met eene bloem, 27, 108, 112, 132; eene vorstin met eene andere aanzienlijke vrouw, 145; en twee vrouwen die elke eenen vliegenjager houden, 34.

De groepen van drie beelden bestaan uit drie mannen (?) 72, 163, 181; van welke op 61 een eenen vliegenjager draagt, de andere eene bloem houdt; eenen man met twee vrouwen, de eene met den vliegenjager 65, de andere ook haren arm om zijnen hals geslagen houdende, 59; eens ook eenen reus of wilde met twee vrouwen, 195. Of op 96 eene groep van drie vrouwen zich vertoont is onzeker.

Wij mogen deze groepen vergelijken met die, welke wij tegen den achterwand van den eersten omgang aanschouwden, en hierboven, blz. 35—37, zie ook Pl. XV, meer omstandig beschreven hebben. Wel ontmoeten wij ginds geene groepen van twee personen, maar waar zij ons een drietal bieden, treffen wij de meeste overeenkomst. Het hoofddoel der voorstelling zal, zoowel ginds op den eersten omgang, als hier op den voorwand van den tweeden, dus tegen de beide wanden van denzelfden ringmuur, geweest zijn, om ons de menschen in het algemeen, vorsten en aanzienlijken zoowel als lieden uit de mindere standen, zelfs de woeste en wilde volksstammen, de reuzen, ook de slangenaanbidders (zie Pl. XV. 7) als brave, verlichte, gelukkige en vreedzame Boeddhavereerders voor de oogen te brengen. Verlichte, want de lotusbloemen en stengels die velen in hunne handen houden, spreken van de kennis der ware leer, die hun ten deel is gevallen; gelukkige, want met hunne vrouw, of twee vrouwen staan zij daar in innige vertrouwelijkheid en eensgezindheid; en die gewenschte toestand is ook het deel geworden van de

woeste en onbeschaafde bewoners der aarde, die zich, overwonnen door des Boeddha's leer, tot zachtere zeden en betere inzigten hebben laten bekeeren.

Met betrekking tot de algemeene beteekenis van de grootere tafereelen dezer benedenste reeks hebben wij Wilsens meening reeds vermeld. Hij noemt haar den strijd van het booze tegen het goede in het tijdperk vóór den Boeddha; en de onderscheidene vleeschwordingen, waarbij de goden tot redding van het afgedwaalde menschdom, onder menschelijke gedaante tot de aarde afdaalden en als kinderen geboren werden. Werkelijk hebben wij ook, gelijk wij zagen, op enkele basreliefs dezer onderste reeks, soortgelijke voorstellingen, vorstelijke ouders met hunne jonggeboren kinderen, daaraan verbonden feestvieringen enz. ontmoet; zie Pl. CCIII. B. 140, CCVI. B. 146, 153. Maar daaruit behoeft nog niet hoofdzakelijk te volgen, dat wij bij die tafereelen aan iets anders te denken hebben, dan aan de geboorte en daden van vorstelijke personen, die zich door een voorbeeldig en godsdienstig leven, door het verspreiden der ware leer uitnemend verdienstelijk hadden gemaakt. Aan de Visjnoe avataras meenen wij op onze basreliefs geene plaats te kunnen inruimen, ook bij de onzekerheid waarin wij verkeeren, nopens de voorstellingen van zoovele basreliefs die verloren gegaan zijn of niet meer aan het licht gebragt en afgeteekend konden worden. Want, ook al bragten wij de afwijkende wijze niet in rekening, waarop een paar dier vleeschwordingen, indien wij die op onze basreliefs mogten willen erkennen, afgebeeld zijn, toch zou de verre afstand waarop zij zich van elkander en niet eens op dezelfde rij bevinden, door zoovele andere tusschenin komende voorstellingen gescheiden, voor ons een onoverkomelijk beletsel leveren. Zoo kunnen wij bijv. in het tafereel van de vischaanbidding, op Pl. CXC. B. 116, geen aanknoopingspunt aan de bekende Matsya avatara of de verschijning van Visjnoe als visch vinden, dan alleen dat wij hier eenigen menschen eerbied zien betoonen aan eenen monsterachtigen grooten visch, die vergezeld wordt van eenen kleineren van dezelfde soort. In het schip op basrelief A. 193 van de bovenste reeks, zie Pl. CLXXXII, kunnen wij evenmin het vaar-

tuig herkennen, waarin Visjnoe als visch de overgebleven schepselen en de zaden der gewassen, door den zondvloed naar de noordelijke bergen overvoert; en in de redding van een aantal menschen op den rug van eene schildpad A. 192, 194, 195, Pll. CLXXXII en CLXXXIII, zal wel geen enkel punt van aanraking met Visjnoe's Koermavatara, of vleeschwording als schildpad, te vinden zijn. Onder deze gedaante toch droeg Visjnoe de aarde op zijn schild, terwijl de goden met haar den melkoceaan kernden. Van eene redding van in gevaar verkeerende menschen is in de overlevering omtrent deze tweede der Visjnoe-vleeschwordingen, nergens eenig spoor te vinden.

Wij zeiden het reeds, Wilsen verklaarde zelf in een later schrijven, dat hij zijne denkbeelden over, en verklaringen van vele der bas-reliefs, zooals hij die in zijne geschreven verhandelingen had medegedeeld, bij nader onderzoek en na het raadplegen van bronnen die hem vroeger onbekend waren gebleven, niet meer zoo geheel en al en zonder wijziging zou willen volhouden. Wij achten dit ook van toepassing op de verklaring, die hij van de basreliefs der thans door ons beschouwde benedenste reeks gegeven had; maar wij kunnen ons toch niet onthouden, om hier eene bladzijde uit zijn Hs. aan te halen, waarin hij in het kort zijne opvatting van die basreliefs heeft geboekt.

„Met zang en dans," zoo schrijft hij, „begint de rede der Brahmanen. Laat ons luisteren naar deze rede, die hun van de lippen vloeit als honig, opdat zij in de harten der toehoorders met graagte worde opgenomen. Want het gezang dat zij zingen is van verheven oorsprong en van de goden zelven afkomstig.

„De Brahmaan zingt van de menschen, hoe zij in den aanvang geleefd hebben, de aarde in het zweet huns aanschijns beploegende;

„hoe de besten hunner doordrongen werden van heilige gevoelens, en onder goddelijke ingeving zich in het eenzame woud terugtrokken, om een beschouwend leven te leiden, en daardoor het diepe inzigt te verkrijgen in de oorzaken en gevolgen der verschijnselen, waarvan zij in hunne schriften spraken.

„Hij zingt van de menschen, die zich door deugden en door

de krachten des ligchaams, boven hunne medemenschen wisten te verheffen, en die daarom door de goden in bijzondere hoede werden genomen.

„Hij zingt van de goden zelven, hoe zij in hunne hemelen leven en nederdalen op de aarde, om onder het geslacht der stervelingen, óf in menschelijke gedaante, óf in die van dieren, te leven.

„Hij zingt van de stoffelijke natuur, en het leven in den geest; van de zwakheid van gene, en de sterkte van dezen; van de veranderingen der toestanden, het leven der herscheppingen, van armoede en rijkdom, van ongeluk en geluk onder het menschdom.

„Hij zingt van de dieren als zinnebeelden, en hoe zij den mensch in zijne driften en hartstogten vertegenwoordigen;

„van Visjnoe, hoe hij zich in eenen visch herschiep; van den olifant, op welken als den vertegenwoordiger der wereld, de tempel der godheid wordt opgebouwd.

„Hij zingt van de heilige mannen en vrouwen, die zich terugtrokken uit de wereld; van de vele wijsgeren, de Boeddhas, de heilige vereenigingen enz. en eindigt met de woorden: „ziet daar het goddelijke woord! ziet daar mijne rede opgeteekend op het gladgemaakte lontarblad! Dit is de inhoud; zoo staat het geschreven!" "

Wij meenden deze dichterlijke opvatting van den verdienstelijken kunstenaar en schrijver aan onze lezers niet te mogen onthouden, al is het dat wij vooralsnog, met betrekking tot den algemeenen inhoud der voorstellingen, ook van die der laatst behandelde reeks, bij ons gevoelen moeten blijven, en dien inhoud omschrijven, als ontleend aan de overleveringen omtrent de Boeddhas en hunne leer, de vorsten en heilige mannen die de leer volgden, beschermden en hielpen verbreiden, die den luister van den Boeddhadienst door hunne geschenken en gaven verhoogden, en die van hunne liefde tot, en verknochtheid aan den meester ook de blijken gaven, door eerbetoon aan de plaatsen, waar zijne heilige overblijfselen rustten, de gebouwen daarboven gesticht en de zinnebeeldige boomen die de herinnering bewaar-

den van des meesters overgang tot den toestand zijner hoogste volkomenheid.

Wij willen thans wederom tot den volgenden hoogeren omgang opklimmen, en eenige oogenblikken verwijlen bij de basreliefs die aldaar nog geheel of gedeeeltelijk zijn bewaard gebleven.

DERDE OMGANG ; VOORWAND.

Van de twee honderd vier basreliefs die eenmaal dezen voorwand versierd hebben, waren, zooals wij hiervoor, blz. 57, reeds gezegd hebben, slechts twee en dertig overgebleven, konden er althans niet meer geheel of gedeeltelijk worden afgeteekend. Wij missen er dus honderd twee en zeventig. Even als op den voorwand van den vorigen omgang waren zij, doch slechts in ééne enkele rij tegen den wand uitgehouwen in uitgediepte kasementen, zonder eenig lijstwerk of eenige versiering; de basreliefframen of kasementen van elkander afgescheiden door smalle tusschenruimten, even als op den vorigen omgang.

Van de oostelijke poort even als vroeger, wederom zuidwaarts voortwandelende, vinden wij de twee eerste der bewaard gebleven basreliefs nabij de zuidelijke poort.

Pl. CCXCV. 1. Een zinnebeeldige boom, aan welks voet vijf vazen met bloemen staan; daarbij zitten twee gewapende wakers een met eene knods tegen den schouder.

— 2. Een twaalftal jonge lieden, die onder en naast eene galerij zittende, naar de redenen van eenen leeraar luisteren. Zij schijnen lontarbladeren in de hand te houden, welligt om het gehoorde op te schrijven.

Voorbij de zuidelijke poort, basreliefs 3 tot 11 :

Pl. CCXCV. 3. Een Bhiksjoe vóór wien een reukoffer brandt, in onderhoud met negen zijner leerlingen of volgers, die in eene overdekte galerij zitten; naast de galerij een zevental dienaars met geschenken.

— 4. Een zinnebeeldige boom, naast welken twee vlammende reukofferaltaren en twee vazen met offergaven.

Pl. CCXCVI. 5. Een vorst nabij zijn paleis, van waar zijne bedienden eene menigte kisten en zakken aandragen, de geschenken inhoudende die hij aan de vóór hem staande en knielende menigte, waaronder vele Brahmanen, uitdeelt.

— 6. Een vorst in zijn paleis gezeten, daar buiten aan beide zijden eene menigte zittende personen naar zijne vertoogen aandachtig hoorende.

— 7. Eene groote tusschen twee kleinere vazen; in de groote vaas bloemen.

Pl. CCXCVII. 8. Eene vrouwelijke Ghandarva, met het alleen nog maar overgebleven hoofd van eenen tweeden, waarschijnlijk eenen mannelijken.

— 9. Een Ghandarvapaar als bewakende eene vaas met een bloemoffer.

— 10. Een boom tusschen twee groote vazen met offergaven.

— 11. In eene eenzame rotsachtige plaats van een woud, heeft zich een boeteling aan de woelingen der wereld onttrokken; hij ligt te slapen, maar zijne rust zal wel niet geheel ongestoord zijn, want op zijn regterbeen heeft een vogel (eene kraai?), en op zijnen linker bovenarm een andere vogel zich nedergezet, terwijl een aap achter en bij zijne regterheup naar voren gluurt. Bij zijne voeten zit een aap (of eene kat?), en een weinig verder staan twee vazen, waarschijnlijk met levensvoorraad. Op eenigen afstand zien wij, in eene tusschen rotsblokken afgeperkte ruimte, eene ree, en op een dier blokken eenen vogel, gelijk aan dien op den arm des slapenden, waarschijnlijk eenen papegaai. Buiten de afsluiting die de boeteling tot zijn verblijf heeft gekozen, zijn in het woud een aantal dieren te zaam gebragt, een neushoorn, wezel, een reepaar, een haan; in de boomen een paauw, drie apen, en op eenen der rotsblokken een vogel met het hoofd van eene kat of eenen tijger, althans indien de teekenaar hier goed gezien heeft. Aan de andere, naar het schijnt zeer beschadigde zijde van het tafereel ligt, insgelijks buiten de verblijfplaats van den man, een reebok, die het hoofd naar die plaats omwendt.

Ook hier staan wij wederom voor eene voorstelling wier juiste verklaring ons hoogst moeijelijk, zoo niet onmogelijk moet blijven.

Een man die zich aan het bespiegelende leven overgegeven heeft, en slapende nederligt. Wij kunnen in de op en bij hem zich bevindende dieren, in beeldspraak de lusten en genietingen des maatschappelijken levens, de daar heerschende hevige en booze hartstogten en neigingen zien, die den boeteling, gedurende zijnen slaap in den droom en gedurende den dag in zijne herinnering verrijzende, belagen en tot de wereld pogen terug te roepen. Achten wij deze algemeene opvatting niet geheel onaannemelijk, wij aarzelen toch om haar in alle bijzonderheden toe te passen, zooals dit door Wilsen geschiedt.

In kraai en reebok ziet laatstgemelde Siva en Visjnoe, als vertegenwoordigers der Brahmaansche leer, die de boeteling voor de Boeddhistische verlaten heeft. De kraai wijst door de rigting van zijnen bek op het zinnelijk genot, en de andere vogel, ook een kraai, en wel het wijfje van eerstgemelde, fluistert den slapende in, dat hij wederkeere tot de wereld, om haar te genieten, te lieven, te huwen en de voorregten van een huisgezin te smaken, zooveel aangenamer dan het teruggetrokken bestaan en de ontberingen in de eenzaamheid.

Wederom een weinig verder gaande zien wij nog aan de zuidzijde een basrelief,

Pl. CCXCVIII. 12. Op eenen hoogeren zetel zit een man, welligt een boeteling, bijna geheel naakt; achter hem twee andere personen allen in eenen pendopo. Tegenover hen bevinden zich in eenen anderen pendopo, een aantal vrouwen met een op den grond bij haar zittend kind, en geschenken aanbiedende. Achter haar zitten of staan nog verscheidene volgelingen, die in vazen en schalen insgelijks gaven aanbrengen. De twee vrouwen die het kind voor zich hebben, onderscheiden zich door haar loshangend hoofdhaar, terwijl de overige lage hoofddeksels dragen.

Welligt hebben wij hier de toewijding van eenen jonggeborene aan het bespiegelende leven; misschien ook komt de moeder voor hem den zegen van eenen heiligen Brahmaan afsmeeken, of diens raad voor de opleiding van haar kind inwinnen.

Een weinig verder op de westzijde:

— 13. Een zinnebeeldige boom, en daarbij twee vazen met

deksels en twee Ghandarvas, waarvan alleen de hoofden zijn overgebleven.

Pl. CCXCVIII. 14. Een vorst met vrouwelijk gevolg in eenen pendopo; tegenover hem een aantal aanzienlijke mannen, achter hen twee paarden. Onder twee boomen zitten nog drie personen, de middelste een Brahmaan, als in gesprek.

Wederom een weinig verder nabij de poort:

Pl. CCXCIX. 15. Eene groote vaas met bloemen op eenen voet.

— 16. Een heilige vorst in eenen pendopo, tegenover hem eenen man uit de minder aanzienlijke klasse, doch die zich aan bespiegelend leven gewijd hebbende, aanspraak heeft op eerbied en van twee volgers vergezeld is, tusschen hen eene vaas met bloemen. Achter den vorst zit zijn gevolg van gewapende en ongewapende dienaars.

Wederom op eenigen afstand van dit basrelief:

— 17. Eene groote vaas met bloemen, om den buik zeer versierd.

— 18. Twee Ghandarvas en

— 19, twee andere Ghandarvas.

—. 20. Een zinnebeeldige boom, aan welks voet twee vazen met offergaven.

Pl. CCC. 21. Een vorst in eenen pendopo met zijn vrouwelijk gevolg. Een man van minder aanzienlijken stand schijnt iets naar den pendopo te dragen; achter hem zitten volgelingen met wapens en waardigheidsteekens.

— 22. Eene groote gesloten vaas met bloemen tusschen twee kleinere, en reiskoffers.

— 23. Een vorst in zijn paleis, in de nabijheid zijn gevolg; hij houdt een vertoog tot een aantal zijner volgelingen van verschillenden stand.

Aan de noordzijde regts van de poort:

Pl. CCCI. 24. Een zeer beschadigd tafereel als het vorige, doch met eene vorstin of andere aanzienlijke vrouw als hoofdpersoon met hare volgelingen en dienaressen, waaronder eenige vrouwen. Op eenigen afstand onder de boomen eenige gewapenden.

Wat digter bij de poort:

Pl. CCCI. 25. Eene groote vaas met lotusbloemen, tusschen twee reukofferaltaren en twee kleinere reukoffervazen, waaruit de vlammen omhoog rijzen.

— 26. Eene vorstin met twee andere aanzienlijke vrouwen in eenen pendopo, omringd door hare daarbuiten zich bevindende dienaressen. In de nabijheid van eenen anderen pendopo zien wij een zestal aanzienlijke vrouwen, van welke de voorste een jong kind op hare knieën houdt. Achter deze vrouwen eenige lieden uit haar gevolg. Misschien moeten wij in de vorstin de moeder zien van den knaap, die in hare nabijheid het voorwerp is van de zorgen zijner verpleegsters.

Aan de oostzijde, regts van de poort:

Pl. CCCIII. 27. Wederom eene groote vaas met bloemen, tusschen twee reukofferaltaren.

— 28, is bijna geheel verloren gegaan.

Wat verder:

— 29. Een Ghandarvapaar bij eene offervaas.

— 30. Eene schelp met bloem op drievoet tusschen twee vliegenjagers.

Nog wat verder:

— 31. Een zinnebeeldige boom tusschen twee vazen met offergaven. Wederom een weinig verder:

— 32. Eene groote vaas met bloemen, tusschen twee vlammende reukoffers.

Wilsen kenmerkt den algemeenen inhoud der voorstellingen van dezen voorwand, met de benaming „Verleidingen" en werd natuurlijk tot die meening gebragt door zijne opvatting van het basrelief 11 aan de zuidzijde. Wij gelooven echter, uit een enkel basrelief, welks hoofddenkbeeld in geen der 31 overige, die geheel of gedeeltelijk bewaard tot ons kwamen, terugkeert, niet tot de hoofdstrekking van de geheele reeks van de ruim twee honderd tafereelen te mogen besluiten; maar wij erkennen ook hier wederom op den derden omgang voorstellingen van gelijken aard als op de overige: de geboorte van beroemde vorstenzonen, huldebetoon aan vorsten en vorstinnen, misschien ook overleverin-

gen uit hunne levensgeschiedenis, en voorstellingen van den heiligen Boeddhaboom, van de vazen met de heilige overblijfselen van den Boeddha, of met de bloemen aan hem gewijd, en van de zinnebeelden van zijne leer.

VIERDE OMGANG; VOORWAND.

Zooals wij hierboven, blz. 68, reeds gezegd hebben, konden van de basreliefs tegen den voorwand, die in het geheel een aantal van honderd vier en zestig uitmaakten, slechts vier en twintig worden afgeteekend; al de overige waren óf verloren gegaan, óf door het daarop gevallen puin bedolven en ontoegankelijk geworden. Even als op den vorigen omgang waren zij in langwerpig vierkante kasementen, zonder eenige versierde randen of lijsten, uitgehouwen.

Aan de oostelijke poort binnen gekomen vinden wij onmiddelijk links en tegen de poort aansluitende het tafereel:

Pl. CCCXLVII. 1. Acht aanzienlijke mannen onder eenen zinnebeeldigen of wonderboom gezeten en waarschijnlijk zich rigtende naar den hoofdpersoon op het volgende basrelief, dat thans niet meer voorhanden is.

Op de zuidzijde:

— 2. Een heilige vorst, op het lotuskussen op eenen troon gezeten, houdt een vertoog tot eenige aanzienlijke mannen, die eerbiedig toehoorende nederzitten; regts van hem eenige andere mannen, waarvan een hem een vlammend reukoffer biedt. Aan deze voorstelling sluit zich onmiddelijk aan:

— 3, die van een achttal aanzienlijke mannen onder eenen zinnebeeldigen boom gezeten, en met die van het vorige tooneel tot de toehoorders van den vorst behoorende.

Voorbij de poort aan deze zijde vinden wij wederom negen basreliefs, 4—12, zigtbaar gebleven.

Pl. CCCXLVIII. 4. Negen aanzienlijke personen met offers en geschenken onder eenen zinnebeeldigen boom, en welligt behoorende bij,

Pl. CCCXLVIII. 5, eenen heiligen vorst met zijn gevolg, die insgelijks onder eenen zinnebeeldigen boom nederknielt, naar het schijnt om zijnen eerbied te betuigen aan den vorst, die met twee zijner hovelingen op eene sierlijk gebeeldhouwde rustbank zit, en tot wien een andere vorst, van twee zijner dienaren vergezeld, het woord rigt.

— 6. De vier eerste mannen op dit basrelief behooren nog bij het aansluitende gedeelte van het vorige, aan welks hoofdpersoon zij hunne hulde bieden. De overige acht personen op de andere helft van het tafereel bieden die hulde aan,

— 7, de drie, waarvan de twee voorste heilige, vorsten, die met elkander onder eene boom op eene rustbank zitten, met drie hunner bedienden.

Pl. CCCXLIX. 8. De twee heilige vorsten met hun gevolg brengen een bezoek bij negen andere heilige vorsten, die in eenen sierlijk bewerkten pendopo vergaderd zijn.

— 9. Waarschijnlijk behoort de eene helft dezer voorstelling nog tot het aansluitende gedeelte der voorgaande, en maken die vier zittende mannen een gedeelte uit van het gevolg der in den pendopo zittende vorsten. De gewapenden op de andere helft van het basrelief sluiten zich aan bij hen, die op het volgende zich achter den staanden vorst bevinden.

Pl. CCCL. 10. Een heilige vorst, op het lotuskussen onder eenen troonhemel gezeten, ontvangt het bezoek en de hulde van eenen anderen heiligen vorst, die van de regterzijde met zijn gewapend gevolg tot hem is gekomen, terwijl links nog een zevental heilige vorsten hem hunne geschenken komen bieden.

— 11. Tot het gevolg dezer laatsten behooren de zeven zittende mannen op dit basrelief; de zes gewapende personen op de andere helft van het basrelief behooren tot het gevolg van den heiligen vorst op het volgende.

Pl. CCCLI. 12. Twee heilige vorsten met hun gevolg, begeven zich naar eene vergadering van zeven aanzienlijke mannen, die in eenen pendopo zitten.

Verder gaande langs de westzijde vinden wij voorbij de poort, wederom twee basreliefs bewaard gebleven:

Pl. CCCLI. 13. Gedeeltelijk geschonden. Een heilige vorst en een nevens hem knielende persoon, in de nabijheid van twee Bhiksjoes en drie aanzienlijke personen, allen tot eenen aanzienlijken trap van Boeddhavolmaaktheid opgeklommen, zooals blijkt uit de op hare stengels oprijzende lotusbloemen, waarop zij gezeten zijn.

Pl. CCCLII. 14. Een vorst, op lotustroon gezeten, en een andere in zijne nabijheid staande, beiden vergezeld van hun gevolg, zijn in gesprek met drie heilige Bhiksjoes, even als die van het voorgaande basrelief gezeten op lotusbloemen, die op hare stengels uit het water oprijzen.

Aan de noordzijde, vóórdat wij aan de noordpoort komen:

— 15. Een heilige vorst, met zijn gevolg, brengt een bezoek en hulde aan eenen anderen op zijnen lotustroon gezeten heiligen vorst, nevens wien een zinnebeeldige boom gezien wordt, met een vijftal potten met offergaven om den stam en twee wachters.

Pl. CCCLIII. 16. Een heilige vorst met gevolg in de nabijheid van een vijftal knapen, (toekomende Boeddhas of Boeddhaheiligen?) op lotuskussens staande.

Voorbij de poort aan deze zelfde noordzijde:

— 17. Gevolg behoorende waarschijnlijk bij eenen vorst, die met het tafereel van het volgende basrelief is verloren gegaan.

Nog wat verder komen wij wederom bij drie basreliefs, die bij elkander schijnen te behooren:

— 18. Een heilige vorst ontvangt het bezoek van eenen vóór hem knielenden aanzienlijken man; links van hem zit een zijner dienaren óf slapende, óf aandachtig toehoorende naar het vertoog van eenen man, die met eenen anderen in eenen nabijgelegen pendopo zit.

Pl. CCCLIV. 19. De helft van dit basrelief met een vijftal, geschenken dragende lieden, behoort nog tot de voorstelling van het voorgaande; de andere helft bevat een gedeelte van het gevolg voorgesteld op het volgende basrelief.

— 20. Een heilige vorst en een andere aanzienlijke man, met hun gevolg, brengen een bezoek en hulde aan eenen in afzondering levenden Brahmaan (?).

Tot de oostzijde wedergekeerd vinden wij nog, niet ver van de poort:

Pl. CCCLV. 21. Gevolg denkelijk van vorsten, voor de eene helft behoorende tot eenen vorst die op een, onmiddelijk voorafgaand doch thans niet meer aanwezig basrelief was afgebeeld, voor de andere helft tot den vorst die wij op het volgende onmiddelijk aansluitende basrelief aanschouwen.

— 22. Een vorst, vergezeld van zijne volgelingen, in gesprek met eenen aanzienlijken en tot eenen hoogen trap van Boeddhaheiligheid opgeklommen man. Links van laatstgemelde rigt een andere vorst, insgelijks vergezeld van twee zijner volgelingen die geschenken dragen, het gesprek tot eenen thans niet meer aanwezigen persoon.

Eindelijk bij de poort:

— 23. Twee voorstellingen. Eerst een heilig vorst op eenen hoogen zetel; nevens hem zitten eenige lieden uit zijn gevolg en achter hen ziet men zijnen olifant.

Vervolgens aanschouwen wij den heiligen vorst in levendig gesprek met eenen anderen, vóór hem knielenden vorst, doch die zich niet door de lichtschijf onderscheidt, in de nabijheid van eene met planken of balken omsloten ruimte, vóór een paleis of eenen tempel.

— 24. De lieden van het gevolg van den heiligen vorst op het voorgaande basrelief.

Ook in de voorstellingen van deze reeks, voor zoover zij tot ons gekomen zijn, kunnen wij geen ander hoofdonderwerp dan dat van vereering en hulde aan ijverige Boeddhavereerders, herkennen. Alleen trekt het de aandacht, dat hier de personen, die de voorwerpen van het huldebetoon zijn, door de hun toegekende zinnebeeldige toevoegselen voorgesteld worden als aanzienlijker en tot eenen hoogeren trap van heiligheid gekomen.

VIJFDE OMGANG; VOORWAND.

Wij willen eindelijk nog eenmaal tot den laatsten omgang opklimmen, om de aldaar tegen den voorwand overgebleven veertien basreliefs van de honderd veertig, die eenmaal de geheele reeks vormden, zie hiervoor blz. 78, nader in oogenschouw te nemen.

De kasementen zijn, als die van den vorigen omgang, zonder eenige versierde randen gebleven en worden door smalle posten of tusschenvakken, die de oorspronkelijke oppervlakte van den wand bewaren, van elkander afgescheiden.

De oostelijke poort binnengetreden ontwaren wij al aanstonds, dat langs dien geheelen oostelijken wand geen enkel tafereel meer zigtbaar is gebleven. Onze wandeling vervolgende langs den zuidelijken wand ontmoeten wij, nabij de poort, het eerst overgebleven basrelief met het onmiddelijk zich daaraan sluitende.

Pl. CCCLXXXIX. 1. Op de regterzijde van het basrelief staat op den voorgrond een heilige vorst, met eenige levendigheid sprekende tot eenen anderen aanzienlijken man, en beider nederknielende volgelingen. Hoogstwaarschijnlijk wordt het onderwerp van het gesprek geleverd door de gebeurtenis die op het overige gedeelte van het tafereel plaats heeft. Op den voorgrond stroomt een water, dat klaarblijkelijk buiten zijne oevers gestegen reeds den drempel heeft bereikt van eene aan de overzijde gelegen woning, waarin wij eenen staanden man, misschien eenen Bhiksjoe, tusschen twee nevens hem knielende vrouwen aanschouwen; den man met een schenkkannetje in elke hand. Nevens de woning klemmen een drietal menschen zich vast aan de armen van eenen, met hen vergeleken reusachtigen man, die tot over de

knieën in den vloed staat, en in de linkerhand het napje der boetelingen omhoog houdt. Regts van dezen zien wij aan den oever drie andere lieden, van welke een door zijnen makker op de schouders wordt opgeheven, en wier hangende haren er op schijnen te wijzen, dat zij, door den opkomenden vloed overvallen en in gevaar gebragt, ook van den zooeven beschreven reusachtigen man hunne redding verwachten. Geheel op den voorgrond aan den linkerhoek van het tafereel bevindt zich een gebouwtje, op een hoog vierkant voetstuk ver boven de oppervlakte van het water opgetrokken, en aan beide zijden een man, overeenkomende met de in nood verkeerenden in den vloed. Vóór den hoogen onderbouw zitten, blijkbaar geheel buiten gevaar, drie mannen, waarvan een waarschijnlijk een Bhiksjoe, in levendig gesprek.

Pl. CCCLXXXIX. 2. Ter wederzijde van eenen zinnebeeldigen boom zitten een negental aanzienlijke personen, met elkander in gesprek.

— 3, en het zich onmiddelijk daarbij aansluitende 4, bevinden zich aan de andere zijde van de poort; 3, vertoont ons wederom, als het laatst voorgaande basrelief, een negental aanzienlijke mannen, waaronder eenige gewapend, insgelijks onder elkander in betoog, onder het lommer van eenen zinnebeeldigen boom.

— 4, biedt eenige overeenkomst met de voorstelling van basrelief 1. Op de regterzijde twee vorsten met hun gevolg; de eene drukt blijkbaar door de houding zijner regterhand (de linkerhand en het hoofd zijn verloren gegaan) zijne verwondering uit over het tooneel dat hij op eenigen afstand voor zich aanschouwt; de andere vorst staat in eerbiedige houding. Op de linkerzijde van het basrelief zien wij wederom eene, zeker ook wel buiten hare oevers gestegen, watervlakte, waaruit een aantal menschen van geringeren stand zich pogen te redden en gedeeltelijk ook gered worden door eenen, evenals zij zelven gekleeden man, en een paard dat uit het water in de hoogte stijgt. De redder heeft eenige der hulpbehoevenden in eenen doek of band omvangen, welks eene uiteinde hij in zijne regterhand houdt; het andere uiteinde moeten wij ons waarschijnlijk als aan zijnen lijfdoek of aan

het paard verbonden voorstellen. Wij komen hieronder nog eens op deze twee gelijksoortige voorstellingen terug.

Aan den westelijken wand zijn, even voordat men aan de poort komt, slechts drie basreliefs meer zigtbaar gebleven:

Pl. CCCXC. 5. De regterhelft behoort tot een voorgaand basrelief en bevat het gevolg van eenen daarop voorgestelden vorst; de linkerhelft toont ons eenige lieden van het gevolg van den vorst op het volgende basrelief.

— 6. Een vorst in zijn paleis gezeten met zijnen nevens hem knielenden dienaar. Hij houdt een vertoog tot eenen anderen vorst, die buiten het paleis met het hem vergezellende gevolg nederzit. Het paleis is omringd, links van een aantal mannen die op trommels, dwarsfluiten en snarenspeeltuigen, en regts door een viertal vrouwen, die met klankbekers muziek maken. Het spreekt van zelf, dat dit laatste zinnebeeldig moet worden opgevat, daar de oorverdoovende speeltuigen met het houden van een vertoog volstrekt niet zouden te rijmen zijn. Of wij in het voorwerp, dat de man op den achtergrond links van het paleis, in eenen band om zijn lijf draagt en met beide armen omvat, een muziekinstrument moeten zien is twijfelachtig; zoo ja, dan zou het tot de doedelzaksoort kunnen gebragt worden, maar dit speeltuig was, zoover wij weten, aan de Indianen onbekekend.

— 7. Een tiental aanzienlijke mannen, onder het lommer van eenen zinnebeeldigen boom nederzittende en eerbiedig toehoorende naar het vertoog van den vorst op het vorige basrelief.

Op den westelijken voorwand zijn geene andere voorstellingen meer zigtbaar gebleven; doch onze wandeling vervolgende langs den noordelijken wand, vinden wij, onmiddelijk voorbij de poort en aan elkander aansluitende nog zeven tafereelen, 8 tot 14.

— 8. Dertien aanzienlijke personen onder eenen zinnebeeldigen boom met offers en gaven, bestemd voor de twee Boeddhas op het volgend basrelief.

Pl. CCCXCI. 9. Twee Boeddhas (of Bhiksjoes) op lotuskussens, en met de lichtschijf, zoowel de kleinere achter hun hoofd, als eene grootere achter hun geheel ligchaam, maar zich van elkander onderscheidende door de houding hunner regterhanden, ontvangen

hulde en gaven van een aantal aanzienlijke personen ter wederzijde gezeten.

Pl. CCCXCI. 10. Een tiental aanzienlijke personen, waarvan de vijf aan de regterzijde van het basrelief wel behooren zullen bij de voorstelling op het vorige tafereel. Uit de rigting van de vijf mannen op de andere helft van het basrelief, vergeleken met die van de eerste helft van het volgende, 11, zouden wij ons eenigszins genoopt voelen tot de onderstelling, dat, bijaldien de bouwmeester of beeldhouwer niet op het oorspronkelijk zelf eene vergissing heeft begaan, de plaatsing der basreliefs op het plan, Pl. XIV, niet naauwkeurig is aangeduid, zoodat tusschen 10 en 11 een breeder basrelief ontbreekt, met de voorstelling van de handeling, waartoe de mannen van de tweede helft van het 10e en de eerste helft van het 11e basrelief in betrekking staan.

— 11. Wederom eene verzameling van mannen onder het lommer van eenen zinnebeeldigen boom gezeten, en van welke de zes aan de regterzijde met hunne geschenken tot eene voorafgaande voorstelling, de zes andere tot het gevolg behooren, dat wij op het volgende basrelief aanschouwen.

— 12. Een heilige vorst ontvangt huldebetoon en geschenken, regts van eenen aanzienlijken Brahmaan en diens gevolg; links van eene menigte knielende en, naar de bloemtakken te oordeelen die twee hunner in de handen houden, reeds tot eene aanzienlijke hoogte van kennis der leer opgestegen personen. Aan hen sluiten zich aan,

Pl. CCCXCIII. 13, zes nederzittende mannen onder den zinnebeeldigen boom op de regterzijde van het basrelief. De zes andere maken een deel uit van het gevolg op het volgende basrelief. Wij zouden ons ook hier gedrongen achten om eene vergissing in de volgorde der tafereelen, zooals de teekeningen ons die voorleggen, aan te nemen en aan eene verwisseling van 11 met 13 te denken. Door dit laatste vóór 12 te plaatsen vindt de krijgsman of aanzienlijke Brahmaan met knevels zich in dezelfde groep met eenen anderen insgelijks door zijne knevels onderscheiden man, en wel in het gevolg van eenen hoofdpersoon, die insgelijks dat onderscheidingsteeken draagt; terwijl de ge-

schenken dragende, onmiddelijk op den bodem knielende personen van 11, achter die van 12, ook met de wapperende vaandels zich veel beter aansluiten.

Pl. CCCXCIII. 14. Boven een woud met rotsblokken bezet, die echter, evenals de boomen slechts gedeeltelijk zigtbaar zijn, en die wij ons dus waarschijnlijk als veel lager gelegen moeten voorstellen, zien wij de zonneschijf links, en regts de maansikkel; tusschen die twee, zeven kleinere schijven of bollen, denkelijk wel sterren voorstellende. De benedenrand der beide eerstgenoemde hemelligchamen is met vlammen omzet. In het holle gedeelte van de maansikkel zijn een aantal bloemen nedergedaald, links van de zon zweven eene menigte andere bloemen, boven een drietal aanzienlijke, eerbiedig nederzittende personen. Aan de andere zijde van het tafereel, een vorst die het woord schijnt te rigten tot zijn gewapend en ongewapend gevolg, dat achter hem gezeten is, en in welks nabijheid zich ook zijn olifant bevindt.

Hooren wij wat Wilsen tot verklaring van dit tafereel, even als van de twee vorige, 1 en 3, waarop wij hierboven zeiden nog te zullen terugkomen, met zijne gewone scherpzinnigheid, in zijn meergemeld HS. heeft in het midden gebragt.

Op het basrelief n°. 1 meent hij eenen der watervloeden te moeten erkennen, die, volgens de leer der Boeddhisten, op zekere tijden de wereld zullen overdekken. De deugdzame volgers van des Boeddha's leer behoeven daarbij geene vrees te koesteren, de vloed zal hen niet bereiken. Daarom behoeven de heilige koning met zijn gevolg, en de links op den voorgrond zittende (volgens Wilsen zich op reis bevindende) Bhiksjoes, even min als de twee bij het gebouw in de hoogte (volgens Wilsen een klooster of Vihara) zittende priesters, zich over den vloed te ontrusten, terwijl de man met zijne twee vrouwen, de onnadenkende, aan het levensgenot zich overgevende wereldling, in de woningen aan den oever in dringend levensgevaar verkeert. De overige met ondergang bedreigde menschen zijn de zorgelooze aardbewoners, die zich te later ure, zoo maar niet te laat, aan den reusachtigen man, het geloof, vastklemmen, om nog behouden te worden.

Voor basrelief n°. 4 verwijst Wilsen op eene voorstelling tegen den voorwand van den tweeden omgang, Pl. CCXI. A. 291[1]), waar een olifant en een paard te zamen op de wolken door het luchtruim snellen, en hij in het paard, Visjnoe in diens tiende of nog aanstaande vleeschwording als Kalki, meent te moeten erkennen. Hier echter, op den vijfden omgang, is het paard niet meer Visjnoe, die aan het menschdom van het thans nog loopende wereldtijdperk redding brengen en een nieuw gelukkig tijdperk scheppen zal, maar het goddelijke woord, de leer van den Boeddha, het geloof, waaraan de hulpbehoevende menschen zich vasthouden, en waardoor zij, zelfs wanneer de golven reeds vernielend aanstormen, tot eenen hoogeren Boeddhahemel opklimmen, en zich aan de algemeene verwoesting onttrekken kunnen. Hij, die het naast aan de stijgbeugels zit, vertegenwoordigt den waren geloovige, die de kracht bezit om zijne overige, nog minder ontwikkelde, of op den weg van kennis en geloof gevorderde medemenschen tot zich te trekken en naar den hoogeren hemel mede te voeren. Zoo wordt hier het paard, voor de Brahmanen de reddende Visjnoe, voor de Boeddhisten de reddende Boeddha.

In de voorstelling op het laatste basrelief n°. 14, ziet Wilsen eene eigenaardige Boeddhistische allegorie. De rotsen met de boomen vertegenwoordigen de aarde, maar in de diepte en op eenen afstand van het tooneel der handeling zich bevindende; daarom zijn ook slechts de toppen van de rotsen en boomen meer zigtbaar. Daarboven, doch niet verder dan de aarde van de handelende personen verwijderd, de zon, maan en zeven sterren, het zevengesternte, een en ander de voorwerpen der bespiegeling van den vorst en zijn gevolg, die zich hier tusschen de aarde en de hemelligchamen bevinden, in dat gedeelte van het heelal, waarin de verschillende hemelen van de Boeddhisten gelegen zijn. Die vorst en verdere aanzienlijke personen zijn dus de menschen, die de aarde en het aardsche overwonnen, zich van het stof en het stoffelijke losgemaakt hebben, en tot eenen der hoogste hemelen opgestegen zijn.

---

1) Zie boven blz. 337.

Wij erkennen gaarne dat in deze zinnebeeldige verklaring der drie voorstellingen, veel voorkomt wat ons toelacht, en dat de algemeene opvatting zich zeer schijnt aan te bevelen, ofschoon wij de toepassing, waar zij in bijzonderheden treedt, niet zoo gaaf durven aannemen. Vooral komt ons die van het paard wel wat bedenkelijk voor, zoolang zij niet in geschreven bescheiden of gezag hebbende overleveringen eenen naderen steun erlangt. Wanneer echter de geachte kunstenaar nog verder gaat, en het algemeene onderwerp van de voorstellingen tegen de voorwanden der beide laatste omgangen kenmerkt met het opschrift „de kracht des geloofs", dan vreezen wij, dat hij wederom te verre ging, toen hij, naar aanleiding van slechts een drietal der acht en dertig (van de drie honderd en vier) ons bekend geworden tafereelen, tot een besluit kwam omtrent den algemeenen inhoud, voor welks beoordeeling wij slechts zoo weinige gegevens beschikbaar erlangden.

DERDE AFDEELING.

A. Aard en bestemming van Bôrô-Boedoer, naar aanleiding van de vergelijking met andere heilige gebouwen op het vasteland en op Java.

B. De Boeddhabeelden op de ringmuren en de terrassen.

A. AARD EN BESTEMMING VAN BÔRÔ-BOEDOER, NAAR AANLEIDING VAN DE VERGELIJKING MET ANDERE HEILIGE GEBOUWEN OP HET VASTELAND EN OP JAVA.

Wat wij reeds omtrent de inrigting van het gebouw en zijne verschillende deelen, de beelden in de muren en koepels hebben medegedeeld, maar vooral, wat ons de meer naauwkeurige beschouwing van de voorstellingen der beeldhouwwerken tegen de wanden der omgangen heeft geleerd, zou voldoende zijn, om ons omtrent den aard en de bestemming van Bôrô-Boedoer een vrij zeker oordeel te kunnen doen uitspreken. Wij achten het echter niet overtollig, om dit punt nog meer opzettelijk aan eene nadere behandeling te onderwerpen, en willen daarbij ook eenen vlugtigen blik slaan op eenige andere oude heilige gebouwen, zoowel op het vasteland van Indië, als op Java zelf.

Na het overlijden van den Boeddha en de plegtige verbranding van zijn lijk werden de asch en verdere overblijfsels van den leeraar in acht deelen verdeeld en aan een gelijk aantal steden of personen, die daarop de meeste aanspraak konden maken, toe-

gewezen [1]). Volgens de latere overleveringen deed Asjoka of Piyadasi, de koning van Magadha, die in de eerste eeuwen zulk eene belangrijke rol speelde in de geschiedenis en zooveel toegedragen heeft tot de uitbreiding van het Boeddhisme, ruim twee eeuwen na den dood van den stichter, in en buiten Hindostaan, zeven van de acht plaatsen, waar de heilige overblijfselen bewaard werden, wederom openen. Eene nieuwe verdeeling had toen plaats, in 84,000 vazen of doozen, uit goud, zilver, kristal en lazuursteen vervaardigd, die aan de verschillende steden des rijks overgegeven, elk onder eene soort van grafheuvel, eenen zoogenaamden stoepa, werden weggelegd. In elke stad werden tevens de bevelen van den vorst afgekondigd, misschien ook wel in opschriften vereeuwigd, en in de nabijheid van iederen stoepa een klooster of vihara gebouwd. Bovendien liet Asjoka aan alle plaatsen, waar de groote leeraar geleefd en gewerkt had, tsjaaityas oprigten [2]). Daargelaten in hoever hier de overlevering aan hetgeen werkelijk is geschied eene dichterlijke uitbreiding heeft gegeven, kan men toch ligt bevroeden, dat bij den eerbied aan de asch en de nagedachtenis van den Boeddha bewezen, al spoedig de stichting van gedenkteekens en gewijde gebouwen te zijner eere, als een hoogst verdienstelijk werk moest gelden, zoodat van lieverlede het aantal van zijne heilige overblijfselen, en daarmede ook dat der stoepas en tsjaaityas aanzienlijk vermeerderde. Dit werd vooral het geval, toen niet slechts aan de asch van den meester, of op de door zijne tegenwoordigheid eenmaal geheiligde plaatsen, maar ook aan de overblijfsels van zijne voornaamste leerlingen, en aan de asch van vorsten, die zich jegens het Boeddhisme bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt, gelijke eer bewezen werd [3]). Het behoeft daarom niet te bevreemden, dat Boeddhistische stoepas alom in Indië en in zulk een groot aantal

---

1) Zie Barthélemy St.-Hilaire, *Du Bouddhisme*, p. 81. Lassen, *Ind. Alterthumsk.* II., blz. 79, en hierboven blz. 164.

2) Lassen, *Ind. Alterthumsk.* II., blz. 266.

3) Weber, *Akad. Vorlesungen über Ind. Literat.* &c. 1852. p. 206. Burnouf, *Introd. à l'hist. du Buddh.*, p. 349 suiv.

gevonden werden of nog aanwezig zijn [1]). Bij Clemens van Alexandrië, die hoogstwaarschijnlijk zijne bijzonderheden uit de, toen nog niet verloren schriften van Megasthenes ontleende, vinden wij het oudste berigt omtrent die gedenkteekens, die hij onder de benaming van Pyramiden aanduidt, en die voor de *Semnoi*, (hier zullen wel de *Sjramanas* of Boeddhisten bedoeld zijn) als gedenkteekens boven de beenderen van eenen heilige, voorwerpen van godsdienstige hulde waren [2]). Daar nu Megasthenes ongeveer een dertigtal jaren na den dood van Alexander Indië bezocht, waar hij tot Patalipoettra, aan het hof van den koning Tsjandragoepta, den beheerscher van het magtige Boeddhistische rijk Magadha, zijne reis uitstrekte, zou het bestaan der gebouwde Topas, Stoepas, en wel in den reeds merkelijk gewijzigden pyramidenvorm, reeds tot het begin der derde eeuw vóór onze jaartelling kunnen opklimmen. Fa Hian, de beroemde Tsjineesche reiziger zag, zeven eeuwen later, in het begin der vijfde eeuw onzer jaartelling eene menigte dier gedenkteekens, en de onderzoekingen van zoovele geleerden van onze dagen, die de oude Topas geopend, of de Dagobs waar deze nog een voorwerp van godsdienstig eerbetoon zijn, bezocht en beschreven hebben, bewijzen, hoe voortdurend en onafgebroken, gedurende den loop der eeuwen

1) Men onderscheidt drieërlei soorten van gewijde Boeddhistische gebouwen: 1°. Stoepas, 2°. Tsjaaityas en 3°. Viharas. Het kenschetsend onderscheid tusschen de Stoepas en Tsjaaityas is niet volkomen afgeperkt en duidelijk. Volgens Burnouf, *Introd. à l'Hist. du Buddhisme*, worden beide namen op dezelfde soort van gebouwen toegepast, maar beduidt Stoepa meer den Topa of grafheuvel, het grafteeken, grafgebouw, met het oog op de bouwstoffen en den vorm. Tsjaaitya is daarentegen de Topa als godsdienstig gebouw beschouwd, als heilig door den inhoud. Elke Stoepa, die de asch of andere overblijfsels bevat van den Boeddha, of eenig voorwerp door hem gebruikt, of ook de herinnering bewaart van eene plaats, die door zijne tegenwoordigheid eenmaal eenigen roem had erlangd, wordt daardoor reeds alleen een Tsjaaitya, of *geheiligde grafheuvel;* maar niet elke Tsjaaitya kan een Stoepa genoemd worden. Zoo kan bijv. een gebouw, waarin een Boeddhabeeld zich bevindt, of zelfs een boom, die zich door zulk een heilig toevoegsel onderscheidt, met den eersten naam bestempeld, maar die van Stoepa mag daarop niet toegepast worden. Dagob is in Pegoe, Ava, op Ceilon en elders de benaming overeenkomende met die van Stoepa, maar dan in de meer omvattende beteekenis van een, in den vorm van Stoepa opgetrokken, dikwerf zeer versierd en kostbaar gebouw. Men raadplege over de Stoepas vooral Carl Ritter ,*Die Stupa's* (*Topes*) Berl. 1838.

2) Zie Clem. Alex. *Stromm.* I. 3 (Pott.) p. 539. Barthélemy Saint-Hilaire, *Du Bouddhisme*, p. 26, 27.

tot op heden, de belijders van het Boeddhisme, al zij het met de noodzakelijke wijzigingen, door tijden en landaard teweeg gebragt, aan de instelling hunner voorvaderen getrouw zijn gebleven. In vele Topas in Afghanistaan vond men volstrekt geene menschelijke overblijfsels; zij waren dus in zekeren zin als cenotaphen te beschouwen, wier stichting evenzeer een verdienstelijk werk werd geacht en, niet aan eene bijzondere plaats of het bezit van heilige overblijfselen gebonden, meer in het bereik van het algemeen lag. Het spreekt van zelf dat velen dit middel aangrepen, om hunnen ijver voor den meester te toonen; hun voorbeeld wekte navolging, de priesterschaar stelde er zeker belang in, om die goede gezindheid aan te moedigen, en zoo ontstond er eene nieuwe krachtige oorzaak voor de vermenigvuldiging van de aan den Boeddha gewijde gedenkteekens.

De Dagobs, wij willen nu voortaan deze benaming bezigen om de door ons bedoelde Boeddhistische heiligdommen aan te duiden, waren geheel digt en gevuld, of hadden eene grootere of kleinere ledige ruimte, die bij sommige voor goed toegemetseld, of op andere wijze gesloten, geheel en voor altijd ontoegankelijk was, bij andere door deuren den toegang tot het inwendige vrij liet. Een ander onderscheid toonde zich in een verschil van vorm en versiering, in de uitgebreidheid die aan het hoofdgebouw of het aantal der nevengebouwen werd gegeven, en in de plaatsing van den Dagob als afzonderlijk op zich zelf staand gebouw in de open lucht, of binnen eenen, opzettelijk tot dat doel en dan meestal in de rots uitgehouwen tempel. Alle vormen, ook de meest gewijzigde en verst afwijkende, kunnen door onderlinge vergelijking, zonder moeite tot den eersten oorspronkelijken, dien van eenen grafheuvel of Topa, gelijk de inboorlingen dien noemen, worden teruggebragt, en dan óf aan den omtrek van eenen halven kogel, óf aan dien van den kegel nader bij komen. In het laatste geval erlangen wij den overgang tot den pyramidenvorm, in het eerste dien tot den koepel of de klok. Wij willen met een kort woord enkele der voornaamste Dagobs van het vasteland van Indië en van Ceilon vermelden, om dan te zien, met welke soort de Bôrô-Boedoer de meeste over-

eenkomst aanbiedt. Volgen wij daarbij de orde, die zich door de geschiedenis van de uitbreiding van het Boeddhisme als van zelve aan de hand geeft, beginnende met het eigenlijke Hindostaan, waar in de vijfde eeuw onzer jaartelling, de leer van den Boeddha aan eene hevige vervolging blootgesteld, en bijna geheel en al werd uitgeroeid. De godsdienstige gebouwen, inzonderheid wanneer zij klein van omvang of in zamenstel niet zeer stevig waren, moesten in den loop van zoovele eeuwen wel grootendeels vervallen, en het is dikwerf slechts uit vrij wat vernielde of beschadigde overblijfsels, dat men zich omtrent hunnen oorspronkelijken toestand een denkbeeld moet trachten te maken. Vooral is dit het geval met de Stoepas en de op zich zelven staande, niet in rotstempels opgetrokken Dagobs. Bij Manikyala in den Penjaab ziet men een gebouw ter hoogte van 21 M., dat zich door zijne halfkogelvormige gedaante duidelijk als tot deze soort van gebouwen behoorende kenmerkt, en geenen ingang toonende, van binnen ook geene ledige ruimte aanbiedt. Van een ander in de nabijheid van Benares is het bovengedeelte ingestort, maar het laat geenen twijfel over omtrent zijnen vorm. De benedenhelft verrees loodregt van den bodem, de bovenhelft werd van lieverlede smaller, en eindigde in eenen koepel [1]). Ook deze Dagob omsloot geene inwendige ruimte. In Middel-Indië heeft Cuningham nabij Sanki de Stoepas van Bhilsa geopend, die tot de oudste van Indië gerekend worden. Zij waren van zeer verschillende grootte, metende een in doorsnede 33,3 M. [2]), terwijl de kleinste bij Bhogpoer slechts eene middellijn had van 1,88 M. De eerstgenoemde had vier ingangen, en behoorde dus tot de soort, die, van binnen hol, tot het bewaren van asch of andere heilige overblijfsels bestemd, ook nu en dan toegankelijk waren [3]).

Beter bewaard bleven de Dagobs, die in de rotstempels ge-

---

1) Von Humboldt, *Ueber die Kawisprache*, blz. 150.

2) Volgens andere opgaven 37,7, bij eene hoogte van 17,6 M. De voet met eenen hoogen ringmuur omgeven, die op gelijke afstanden vier poorten met portalen heeft. Zie Kugler *Handb. der Kunstgesch.*, 2e Aufl. 1861, Dl. I. blzz. 272, 273.

3) Maj. A. Cuningham, *Opening of the topes or Buddhist monuments of Central India. Journ. of the R. A. S.*, XIII, p. 108; Lassen, *Ind. Alterthumsk.* II, s. 1175.

plaatst en daardoor tegen beschadiging veiliger verzekerd waren. De tempel van Karli, op den weg tusschen Bombay en Poena, bestaat uit verscheidene breede, lange hallen. De grootste dezer hallen, 39,6 M. lang en 20,1 breed, wordt door twee rijen zuilen in drie ruimten, als in een schip met twee zijschepen, verdeeld. Het gewelfde koepeldak eindigt achter in een halfrond. Daar staat de kolossale Dagob, in den vorm van eenen cylinder, welks bovengedeelte in eenen koepel eindigt. Midden op dien koepel bevindt zich eene kleine, omgekeerde pyramide, waarboven wederom eene koepelvormige bedekking, als een opengespannen zonnescherm of pajong [1]). In den rotstempel bij Baug, op den weg van Guzerat naar Malwa, is het benedengedeelte van den Dagob niet cylindervormig maar zeszijdig, terwijl het groote koepeldak, zonder eenig verder toevoegsel ongeveer tot aan het gewelf opstijgt [2]).

Of de aanzienlijke bouwvallen, bekend onder den naam van Boeddha-Gaya, eenen Dagob, al zij het in zeer gewijzigden vorm, bevat hebben, zouden wij niet durven bevestigen. Raffles [3]) en na hem von Humboldt [4]) meenen in die bouwvallen eene menigte punten van overeenstemming met Bôrô-Boedoer te herkennen. Maar met betrekking tot de aanwezigheid van Dagobs blijkt die overeenstemming niet, voor zoover wij de bedoelde gebouwen uit de beschrijving van Buchanan Hamilton [5]) kunnen beoordeelen. De bouwvallen leveren twee groepen, die noord en zuid van elkander liggen. De grootste groep, thans nog met den naam van Radjastaan, of paleis aangeduid, was met wallen en grachten omringd. De kleinere groep bevatte de heilige gebouwen, waaronder het voornaamste, de Mandir geheeten, nog bewaard is gebleven. Deze Mandir, even als al de overige bouwwerken van Boeddha-Gaya,

1) Valentia, *Voyages and travels to India, Ceylon &c.*, vol. II, blz. 148 en volgg. Pll. 27, 28.

2) Von Humboldt, *Kawisprache*, p. 147.

3) Raffles, *Hist. of Java*, II. p. 62.

4) Von Humboldt, *Kawisprache*, I. s. 174.

5) F. Buchanan Hamilton, *Descript. of the ruins of Buddha Gaya. Transactt. of the R. As. S. of Gr. Br. & Irel.*, II. blz. 40, volgg.

is uit gebakken steenen opgetrokken, die aan de buitenzijden bepleisterd zijn geweest. Het geheel heeft de gedaante van eene afgeknotte pyramide van vier gelijke zijden, in drie verdiepingen boven elkander, die elke eene kamer bevatten. Om de tweede verdieping loopt langs drie zijden een terras of omgang, waartoe men langs twee trappen ter wederzijde van den benedeningang opklimt. Hamilton spreekt verder nog van een aantal steenen, in de gedaante van bijenkorven met Boeddhabeelden; en ook daaruit ontleent von Humboldt aanleiding om overeenstemming te vinden met Bôrô-Boedoer en zijne Boeddha-nissen en Boeddhaklokken. Maar de beschrijving, die Hamilton van deze zoogenaamde bijenkorven geeft, pleit niet voor de juistheid der benaming. Het zijn vierkante steenen, die op elke der vier zijden met een daarop uitgehouwen Boeddhabeeld versierd zijn, en bovenop eene „holte hebben voor het branden van reukwerk", alles geheel afwijkende van den vorm der klok- of koepelgebouwtjes van Bôrô-Boedoer. Misschien heeft de aanwezigheid van terrassen eenig punt van vergelijking aangeboden; maar dan blijft er toch nog altijd zulk een verschil, in de wijze waarop die terrassen zijn aangebragt, dat ook daarbij schier alle mogelijkheid van overeenstemming verdwijnt; terwijl eindelijk de drie boven elkander gelegen, van buiten toegankelijke vertrekken op zich zelven reeds voldoende zijn, om alle overeenkomst tusschen de bouwvallen van Boeddha-Gaya en Bôrô-Boedoer te ontkennen. Om nu niet te spreken van de volstrekt onaannemelijke onderstelling, door Raffles geuit en door von Humboldt mede overgenomen, dat beide bouwwerken aan hetzelfde volk, misschien wel aan dezelfde kunstenaars zouden toe te schrijven zijn.

In Nepaal hebben de Stoepas volgens Hodgson [1]), voor het wezenlijkste gedeelte van hunnen bouw den vorm van den halven kogel of koepel, die, voor de vroegere tijden meer streng en eenvoudig bewaard, later door verschillende toevoegsels gewijzigd werd, maar toch altijd zich onder den rijkdom van versierselen

1) B. H. Hodgson's *Sketch of Buddhism. Transact. of the R. As. Soc. of Gr. Br. and Irel.*, II. 248.

en toevoegsels als grondvorm deed kennen. Meestal verheft zich bovenop den koepel een kegel met een vierkant voetstuk; deze kegel, steeds in dertien trapswijs smaller wordende deelen verdeeld, draagt den naam van Tsjoera of Tsjoera-moeni, en zou volgens sommigen op de dertien hemelen of werelden der Bodhisattvas doelen [1]). Aan den voet van het koepelgebouw zijn steeds beelden van de Dhyani-Boeddhas geplaatst [2]). Hoe men in latere tijden van de eenvoudige bouwwijze afgeweken is en meer zamengestelde vormen werden aangenomen, kan men zien uit eene afbeelding bij Hodgson [3]) van een tempelgebouw, dat dan ook met eenen naam, die „zamengestelde Tsjaaitya" beteekent, wordt onderscheiden. Voor het overige schijnen sommige der Nepaalsche Stoepas of Dagobs van binnen hol en toegankelijk geweest te zijn; de bij Hodgson, Pl. III, afgebeelde heeft eene dubbele deur. Merkwaardig is ook de overeenkomst in vorm van deze meest voorkomende eenvoudige Nepaalsche koepelgebouwen, met dien van eene menigte klokken van rood gebakken aarde en de grootte van eene gewone tafelschel, in de nabijheid van eenen ouden Boeddhistischen tempel van Jarnath bij Benares, niet ver van Gaya opgedolven [4]). Zij hebben, bijna zonder uitzondering en met slechts kleine wijzigingen bij sommige aan het topstuk, alle de gedaante der zoo even beschreven Dagobs met den Tsjoera-moeni, en worden door Lt. Sykes de afbeeldingen in het klein genoemd van de groote Topas, die Fa Hian en Hioeën Thsang gezien en beschreven hebben, en van de Stepas, die nu nog te Rangoen bij Malwa en in Pegoe zijn overgebleven.

Op Ceilon treffen wij wederom den ouden halfkogel- of koepelvorm aan [5]), maar ook, evenals in Hindostaan, wordt in de Ceilonsche rotstempels de koepel van den Dagob dikwerf op eenen groo-

1) Hodgson, als boven, pl. III.
2) Hodgson, als boven, II, p. 257.
3) Hodgson, als boven, pl. V.
4) Sykes, *On the miniature Chaityas and inscriptions of the Buddhist religious dogma, found in the Temple of Jarnath near Benares. Journal of the R. As. Soc.*, Vol. XVI, Pl. I, blz. 87 en volgg.
5) Upham, *Hist. and doctrine of Buddhism.*, p. 19.

ten, volgebouwden cylinder gedragen [1]). Dat de koepel ook in den klokvorm overgaat toont ons eene afbeelding bij Davy [2]), en waar ons het binnenste heiligdom met den beroemden Boeddhatand te Candy ontsloten wordt, daar zien wij de kostbare reliek onder zeven over elkander geplaatste klokken bedekt [3]). Een der beroemdste rotstempels, die van Damboeloe [4]) bestaat uit drie tempelhallen; in twee dezer laatste bevinden zich Dagobs, die in vorm overeenkomen met de hierboven beschrevene van Karli. Bij de tempels die niet in de rots uitgehouwen zijn, staat gewoonlijk geheel op zich zelven, maar toch binnen den omtrek der tempelgebouwen, een afzonderlijke Dagob. Een zeer groote bij Dunder-Head rust op een rond terras van 50,2 M. in omtrek, en draagt, even als de Nepaalsche Dagobs, eene kegelvormige spits op een vierkant voetstuk. Eene poort en trap bieden den toegang op het terras en naar den koepel [5]). Eenen nog hoogeren Dagob van welligt 19 M. vindt men bij Calanee, niet ver van Columbo, ook deze heeft van boven den koepelvorm. Het inwendige bestaat uit eene vaste aardmassa, die van buiten met een niet zeer dik metselwerk bekleed is [6]). Heeft deze Dagob werkelijk heilige relieken of andere voorwerpen van godsdienstige vereering bewaard, dan zullen die waarschijnlijk onder den grond weggeborgen zijn geweest. Dat ook in den Dagob en niet daaronder, de relieken geplaatst werden, leert ons de beschrijving van het sluiten van zulk een heiligdom, door Upham uit de *Mahavansi*, een der gewijde Boeddhistische boeken van Ceilon, medegedeeld. Nadat alles in gereedheid was gebragt, werd het volk bijeengeroepen, om de, in eene rijk versierde vaas besloten, heilige overblijfsels te aanbidden, en getuige te zijn van hare plaatsing binnen in de tot dat doel bestemde ruimte, welker opening met eenen grooten steen zoo juist gesloten werd, dat, volgens de uitdrukkkelijke verklaring van de *Mahavansi*,

1). v. Humboldt. *Kawisprache*, S. 146.
2). Davy. *Account of the interior of Ceylon*, 258 fig. 5.
3). Van Rhijn, *Reis door den Indischen archipel*, p, 637. Sir J. Emerson Tennent, *Ceylon, an account of the Island &c.*
4). Davy. *Acc. of the inderior of Ceylon*, blz. 466 en volgg.
5). Zie van Humboldt, *Kawisprache* S. 150 en de aldaar aangehaalde schrijvers.
6). v. Humboldt, t. a. pl.

zelfs geen haar tusschen de voegen kon binnendringen [1]). De Dagobs in Achter-Indië kenmerken zich alle door den pyramidevorm; zij staan op zich zelven, en, als het eigenlijke heiligdom, in het midden van de rondom opgetrokken tempeltjes en kapellen. Onder de Dagobs vindt men ook wel gewelfde vertrekken, die dan het hoofdbeeld van den Boeddha bewaren. De tempel Thapinnyoe, die tusschen het einde der 11de en het midden der 12de eeuw, in de in 1356 verwoeste stad Poegan gesticht werd, had zijnen kegel- of pyramidevormigen, van binnen geheel digt opgemetselden Dagob, op eenen vierkanten onderbouw staande, aan elke van welks zijden een insgelijks vierkante vleugel was aangebouwd; deze vleugelgebouwen bevatten de beelden van Gaoetama (den Boeddha der Siameezen) [2]). Bij de Birmanen en in Ava zijn de Dagobs uit eene digte massa van gemetselde steenen opgetrokken, gewoonlijk op een zeer groot en hoog terras. Sommige zouden een hoogte van 94 tot 157 meters bereiken. Op den top verheft zich eene soort van uitgespannen zonnescherm, uit een vlechtwerk van ijzeren stangen zaamgesteld, waaraan klokken hangen. Dikwijls zijn deze groote Dagobs met eene rij van kleinere omringd [3]). De groote Dagob Shoemadoe in Pegoe staat op twee langwerpig vierkante terrassen, te zamen ruim 9,4 M. hoog. Steenen trappen geven den toegang tot het bovenste terras en den Dagob of het eigenlijke heiligdom, dat uit eene volgemetselde achtzijdige pyramide bestaat, elke zijde 50,87 M. breed en in het geheel 104 M. hoog. Het benedenste gedeelte bestaat uit een aantal van, naar het schijnt dertien, naar boven telkens trapswijze inspringende gelederen; daarop volgen eenige ronde gelederen, die insgelijks opwaarts steeds inspringende, den achtzijdigen pyramidalen vorm in dien van eenen kegel doen overgaan. Het geheel is, boven nog eenige tusschenkomende versierselen, bekroond met het gevlochten zonnescherm, of hoe men dan ook het voorwerp moge noemen, dat op den top der Dagobs in de Achter-Indische landen een onmisbaar

---

1) Upham. *Mahavansi* I p. 159, 193.

2) v. Humboldt. *Kawisprache* p. 149.

3) F. Buchanan Hamilton, *On the religion and the literature of the Burmas*, in de *Asiat. Researches* VI. 293.

toevoegsel schijnt te wezen. Rondom het hoofdgebouw loopen twee verhoogingen, op elke zijn een vijftigtal, 8,48 M. hooge en 12,56 M. in omtrek metende, kegelvormige torengebouwtjes geplaatst [1]).

De Shoedagon bij Rangoen, een gebouw dat in alle opzigten als het belangrijkste van Ava moet beschouwd worden, is, doch met rijkere versierselen, van gelijksoortigen aanleg als het zoo even beschrevene, van onder achtzijdig, boven kegelvormig toeloopende. Verscheidene koningen hebben, door telkens nieuwe buitenbekleedingen om de vorige te doen metselen, den omvang van den Dagob aanmerkelijk doen toenemen. De bewering, dat in het midden der volgebouwde massa een groot, met schatten gevuld vertrek zou aanwezig zijn, heeft volstrekt geen grond. De weg, die van de stad naar den tempel leidt, is bezet met een groot aantal kleine, kegelvormige torengebouwen, met Boeddhabeelden in nissen.

In Siam bestaat de voorname versiering der tempels in de daarbij geplaatste kegelvormige gebouwen, die naar boven toe slechts weinig in omvang verminderen, en dus wel eenigszins in eenen koepel eindigen. Op den koepel zijn vele voorzien van vrij hooge, dunne, metalen spitsen, Men vindt ook onder die koepelgebouwen sommige, wier doorsnede afwisselend vier tot vijfmaal af- en weder toeneemt, doch altijd zóó, dat het geheel den kegelvorm blijft behouden [2]). Tenlayson [3]) beschrijft de Dagobs in Siam, die dáár den naam van Pra-tsja-di dragen, als groote, hechte, stevige gebouwen zonder eenigen ingang of opening, en meestal in de nabijheid van eenen tempel opgetrokken. De Pra-tsja-di of Dagob is dan zelf eigenlijk geen voorwerp of plaats van aanbidding, maar wordt beschouwd als een graf- of gedenkteeken aan de nagedachtenis van Gaoedama, of den Boeddha gewijd, en dikwerf ook eenig reliek van den meester bevattende. De hoofddagob van Bangkok, in het geheel 78,5 M. hoog, bestaat voor de onderste helft uit

---

1) v. Humboldt. *Kawisprache*, s. 151 volgg.

2) von Humboldt t. a. pl.

3) Tenlayson. *Bombay Transact.* T. I p. 37 volgg. Zie ook over den tempel van Bangkok: *De zending van G. Tenlayson naar Siam en naar Hue.* Dordr. 1827. Dl. II. bl. 35.

eene reeks van twaalf, telkens trapswijze inspringende terrassen, waarop de bovenste helft als een ronde, bol uitloopende toren is opgetrokken. Boven op den toren prijkt een groote glazen bol. Doorgaans vindt men bij elken tempel soortgelijke gebouwen, die meestal op eenen twaalfzijdigen, somtijds ook op eenen achttienzijdigen grondslag opgetrokken zijn.

Van belang, zoowel om het gebouw zelf in zijn geheel, als om zijne bouwkunstige bijzonderheden en versierselen, is voor de vergelijking van Java's oude gebouwen, de fraaije tempel te Angcor aan den oever van het Groote meer in Cambodsja, door zijne beschrijvers als de St. Pieter of de Nôtre-dame van het Boeddhisme geroemd [1]).

Uit het bovenstaande leeren wij, dat de verschillende vormen van de Dagobs tot éénen grondvorm kunnen teruggebragt worden, dien wij in het eigenlijke Indië, in Nepaal en op Ceilon nog het zuiverst bewaard vinden, en die ons ook op Bôrô-boedoer door het voornaamste gedeelte van den bouw, den grooten koepel op het bovenste, en door de kleinere koepels op de drie bovenste terrassen, alsmede door de koepels die de omgangsmuren versieren, vertegenwoordigd wordt. De kegel op zijn vierkant voetstuk, die op geenen dezer koepels ontbrak, maakt de overeenkomst met die van de zooeven genoemde landen nog meer volkomen. Vergelijken wij echter Bôrô-boedoer in zijn geheel met de hierboven beschreven Dagobs, dan moeten zijne verschillende, naar boven telkens inspringende, veelzijdige terrassen en omgangen, overgaande in evenzeer inspringende, ronde terrassen en eindelijk eindigende in den grooten koepel, waardoor het geheel, uit eenigen afstand beschouwd, de gedaante eener, van boven in kegelvorm eindigende pyramide erlangt, ons onwillekenrig doen denken aan de Pra-tsja-dis of Dagobs van Achter-Indië. Ook zouden de menigvuldige koepels met Boeddhabeelden op de drie ronde terrassen, en de nisgebouwen met Boeddhabeelden op de omgangsmuren, wezenlijke punten van overeenkomst kunnen aanbieden, wanneer men hen vergelijkt

1). Goede afbeeldingen leveren *l'Illustration*, Sam. 3 Oct. 1868 p. 215; maar vooral Francis Garnier in het tijdschrift *Le Tour du monde*, 1870 Livrais. 548 et 549.

met de vrij staande kleinere torengebouwen, die in Siam het hoofdgebouw, zooals wij zagen, in dubbele rij omringen. Bij dat alles echter vinden wij meer overeenkomst met de oudere bouwvormen van Voor-Indië en Ceilon, en bewaart Bôrô-boedoer meer edele verhoudingen en een ernstiger karakter, waardoor het zich zoo voordeelig onderscheidt van de, om hunne grillige versiersels en toevoegsels, smakelooze en wel eenigszins wanstaltige vormen, die vele Boeddhistische gebouwen in de Achter-Indische rijken verkregen hebben.

Doch onderzoeken wij, of een overzigt van de overblijfselen van oude gebouwen, die op Java in zulk eenen rijken overvloed nog aanwezig zijn, ons ook eenige punten van vergelijking bieden, en voor de juiste beoordeeling en waardeering van Bôrô-boedoer eenige nadere bijdragen leveren kan. Wij vinden voor zulk een overzigt de bouwstoffen in de werken van Raffles, Crawfurd, von Humboldt, vooral ook in het groote werk van Junghuhn, in de *Verhandelingen* en het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, in onderscheidene andere tijdschriften, met name dat *van Nederlandsch Indië*, in enkele der op Java verschijnende jaarboekjes, in van Hoëvell's *Reizen over Java*, *Madura en Bali*, maar bovenal in de door Dr. Brumund in het licht gegeven *Indiana*, waarvan de twee eerste deeltjes, reeds achttien jaren geleden in het licht gegeven, maar door geene latere gevolgd, ons eene merkwaardige reeks van oude gebouwen en beeldhouwwerken, in naauwkeurige beschrijvingen hebben doen kennen. In afwachting, dat de geleerde schrijver aan zijne toezegging voldoen en in het vervolg van zijn belangrijk boekwerk, de beschrijving der door hem op Java bezochte oudheden zou kunnen voortzetten, hadden wij het voorregt van zijne geschreven aanteekeningen omtrent dit onderwerp te mogen raadplegen, en daaruit eenige algemeene trekken op te zamelen, die voor ons tegenwoordig doel onmisbaar waren.

Wij kunnen de oudJavaansche bouwwerken tot drie hoofdklassen brengen: paleizen, waterleidingen, gemetselde vijvers of baden (welligt als gewone toevoegsels tot de vorstelijke gebouwen, maar misschien ook geheel afzonderlijk en tot meer algemeen gebruik aangelegd) en godsdienstige gebouwen. Van eigenlijk gezegde pa-

leizen of vorstelijke woningen zijn geen kenbare overblijfselen meer aanwezig. Waarschijnlijk waren zij niet zoo stevig gebouwd of zoo groot in omvang, dat zij aan het verwoestende geweld van tijd, luchtgestel en elkander bestrijdende bevolkingen eenen genoegzamen wederstand konden bieden. Waren zij, wat niet zoo onwaarschijnlijk is, van gebakken steen, van hout of bamboes opgetrokken, dan bragten die bouwstoffen reeds in zich zelven slechts zeer ongenoegzame waarborgen mede voor een duurzaam en ongeschonden bestaan. Zelfs van de muren en poorten, die de hoofdsteden van magtige rijken of de zetels van hunne vorsten omringden en afsloten, is schier niets meer aanwezig. Tjandi Kalasan bij Prambanan, een gebouw dat in zijnen aanleg, zijne verdeeling en versieringen op eene andere bestemming, dan die der omringende tempels schijnt te doelen, moge tot eenig ander openbaar gebruik hebben gediend, voor een paleis bood het te weinig ruimte en zou het niet geschikt zijn geweest

Van waterleidingen en vijvers, welke laatste dikwerf op terrassen boven elkander werden aangelegd, sommige ook als badplaatsen konden gediend hebben, zijn op vele plaatsen nog de overblijfselen aanwezig. Eene belangrijke oude badplaats, Djoloh-tondo in de Residentie Soerabaya, beschrijft Brumund in zijne *Indiana* [1]).

De gebouwen van godsdienstigen aard zijn: tempels of bidplaatsen in grotten uitgehouwen, of, om meer juist te spreken natuurlijke grotten voor zulk gebruik ingerigt; tempels of tempelgroepen van onderscheidene vormen en grootte, en terrasvormige aanleggen, als plaatsen voor godsdienstige vereering bestemd, dikwerf voorzien van tempelgebouwtjes of beelden, welke laatste dan in de open lucht stonden, of slechts eene zeer vergankelijke bedekking hadden. Ook droegen zulke terrasgebouwen, zooals dit met Bôrô-boedoer het geval is, bouwwerken, die van binnen volstrekt geene ledige ruimte, of althans geenen toegang tot die ruimte aanboden. Zij waren dus slechts bestemd om als gedenkteekens van godsdienstigen aard, de aandacht der vromen te wekken en te verlevendigen, of het middelpunt te zijn, waarheen men zich van

1) St. II blz. 218.

verschillende oorden begaf, om aan de godheid, wier gedachtenis daar bewaard werd, zijne eerbiedige hulde te brengen.

Men zou zich teleurgesteld vinden, wanneer men op Java grottempels meende aantetreffen, ook slechts in de verte te vergelijken met de prachtige, in de rotsen uitgehouwen bouwwerken, die het vasteland van Indië ons aanbiedt, of die ook op Ceilon gevonden worden. Java biedt ons, voor zoover bekend is, slechts grotkapellen of grotkamers. Waren er werkelijk grottempels vroeger aanwezig geweest, hunne overblijfselen zouden thans, nu het eiland in alle rigtingen doorkruist en onderzocht is, niet verholen zijn gebleven. Kleinere, in de rotsen of bergwanden uitgehouwen kamers, of natuurlijke uitholingen, tot godsdienstige bestemming bijgewerkt en versierd, kunnen nog in menigte aan den dag komen. Die tot nog toe ontdekt werden bevinden zich in de residenties Baglen en Kedirie en op den Merapi. De laatstgemelde nabij het landhuis Kedaren gelegen, in eenen bergwand op een hoogte van ruim 12,5 M. uitgehouwen, bestaan uit zes kleine kamertjes die door korte gangen verbonden zijn. In de afdeeling Toelong Agong, residentie Kedirie in het Wadjakgebergte vond Brumund, die ook omtrent de zoooven genoemde zes kamers de eerste berigten opteekende, nog twee grotkamers, welker binnenwanden met eenig beeldwerk versierd waren. Omtrent den vorm, de afmetingen en hetgeen die vertrekken verder bevatten of bevat hebben, geven zijne aanteekeningen geene verdere bijzonderheden.

In dit opzigt bezitten wij voor de overige grotkamers meer uitvoerige berigten door Dr. Junghuhn, die de grotten van Kediri, en door den heer A. W. Kinder, die de Bagelensche het eerst beschreven hebben. Waar Mackenzie [1]) van drie rotskamertjes gewaagt, die op korten afstand van Prambanan aanwezig zouden zijn, moeten wij hoogstwaarschijnlijk aan eene vergissing denken. Zij zouden anders, bij de uitvoerige latere beschrijvingen van de oudheden in den omtrek dier plaats, niet onvermeld gebleven zijn.

De grotgroep in Kediri, onder den naam van Selo Mangling

1) **Mackenzie.** *Narrative of a Journey to examine the remains of an ancient city and temples at Brambanan in Java. Verhandd. v. h. Batav. Genootsch.* Dl. VII.

bekend, is in de onmiddelijke nabijheid van de hoofdstad in de trachietrots uitgehouwen. Zij bestaat uit twee groote en twee kleine kamers. De groote van 5,2 en 3,14 M. lang, bij eene breedte van 3,14 en 1,57 M., ter hoogte van eenen volwassen man, hebben afzonderlijke ingangen. De noordelijk gelegene heeft eene achthoekige nevenkamer, 1.88 lang en breed; de andere ten zuiden heeft insgelijks een nevenkamertje, dat eene ongeveer 1,57 hooge ruimte aanbiedende, eene bijna halfkogelvormige gedaante heeft, en door eenen doorgang van 1,256 hoog en breed, uit de grootere grotkamer toegankelijk is. Al deze vertrekken hebben aan hunne achterwanden eene soort van voetstuk of altaar, met eene daar boven of daarnevens in de rots uitgehouwen nis. De zuidwaarts gelegen kamer heeft die nis in een vooruitspringend gedeelte van den achterwand en daartegen een zittend Boeddhabeeld, 0,785 M. hoog, uitgehouwen; nevens die nis, wat hooger, eene kleinere soortgelijke doch zonder beeld. In het nevenvertrek was het in den rots uitgehouwen Boeddhabeeld ook nog aanwezig. De wanden van de beide groote kamers en van de eerst vermelde nevenkamer zijn met uitgehouwen krulfiguren versierd, die van de zuidelijke, groote kamer bovendien nog met menschenbeelden en lotusbloemen tusschen de krullen en bladslingeringen [1]).

De grotkamers, in de residentie Bagelen door Kinder het eerst ontdekt en beschreven [2]), vormen vier onderscheidene groepen. In den rotswand van Goenong Lawang twee koepelvormige grotten, nevens elkander, elke met eenen afzonderlijken ingang als een deurkozijn uitkomende op de buitenvlakte, waar de rots op eene breedte van 18,8 M. en ter hoogte van 5,3M. zorgvuldig bewerkt is. De deuren of ingangen zijn van lijstwerk voorzien, dat zorgvuldig glad gemaakt en gepolijst is. De grootste grot heeft, bij eenen omtrek van 15,69, eene hoogte van 2,51 M., de andere bij

1). Zie de beschrijving dezer grotten van Selo Mangling bij Junghuhn. *De ruinen van Java*, in het *Tijdschr. v. Nederl. Indië* VI Jaarg. Dl. II blz. 311—381, en in zijn groot werk: *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur.*

2). A. W. Kinder, *de tempelgrotten van Koeto Ardjo in de Resid. Bagelen, met een woord over haren ouderdom en hare vermoedelijke bestemming. Tijdschr. v. Ind. T. L. en Volkk.* uitgeg. d. het *Bat. Genootsch.*, Dl. I, blzz 89—117.

eenen omtrek van 7,53, eene hoogte van slechts 1,88 M. In elke grot een voetstuk, waarop een cylinder die van boven half-kogelvormig uitloopt; nevens het voetstuk een waterbekken, waarmede eene ingroeving in verband staat van een uitstek, dat zich aan eene der zijden van het voetstuk bevindt, alles uit de rots zelve gehouwen, en klaarblijkelijk ingerigt, om het water, dat voor de eene of andere door den godsdienst voorgeschreven plegtige handeling over den kegel werd uitgestort, naar het waterbekken afteleiden. In de grotten rondom, kleine nissen, van boven koepel vormig uitgehouwen.

De tweede groep, van Goenong Tebassan heeft eene soort van koepelvormige voorhal, aan de voorzijde over de geheele breedte open, 19,78 M. breed, 7,85 diep en 2,355 hoog. Aan den achterwand en de eene zijde zijn drie, ruw boogswijs uitgehouwen zitplaatsen. Midden in den achterwand leidt een doorgang naar een achter gelegen, insgelijks koepelvormig vertrek, in omtrek 13,19 M. metende, met eenen kegel op een voetstuk als in de zooeven beschreven groep. Aan den noordelijken wand van de voorhal komt men, door eenen gelijken doorgang als die van den achterwand, in eene andere, eenigszins hooger gelegen kamer, ongeveer even groot als de vorige en insgelijks koepelvormig uitgehouwen. Van het voetstuk met den kegel, vroeger daar aanwezig, zijn alleen de verbrijzelde stukken overgebleven.

De derde groep, van Watoe Lawang heeft insgelijks eene voorhal of een voorportaal met zitplaatsen in den wand uitgewerkt. Door eenen gang in het midden van dien wand komt men in eene thans geheel ledige kamer, en van daar door eene deuropening in een tweede vertrek, waarin nog de overblijfsels van een voetstuk, kegel en waterbekken, als de hierboven beschrevene aanwezig zijn. Beide vertrekken zijn eenigszins koepelvormig gedekt, en in grootte, naar het schijnt vrij wel overeenkomende met de vorige.

De vierde groep, die van Selo Greijo of Grio op Goenong Merden, telt twee onvoltooid gebleven, in het kalksteen uitgehouwen grotvertrekken, of misschien liever de voorhallen voor vertrekken als die der beide laatst vermelde groepen, daar zij van voren geheel

open zijn. Het eene, welks uithouwing nog het verst gevorderd is, heeft eene eenigszins koepelvormige zoldering, en langs den wand zes, ruw uitgehouwen pilasters.

Wij hebben gemeend die rots- of grotkapellen, om hunne zeldzaamheid een weinig nader te moeten beschrijven. De koepelvorm, dien de meeste der vertrekken toonen, zou op zich zelven alleen slechts eenen zwakken grond leveren, om hunne eigenlijke bestemming te bepalen. Bij uitholingen toch is die vorm de natuurlijkste. Maar de zittende Boeddhas in de grotten van Selo Mangling in Kediri, en de kegels met hunne voetstukken in die van Bagelen, stellen hunne godsdienstige bestemming buiten allen twijfel. Dat de eerst genoemde grotten aan den dienst van den Boeddha gewijd waren, blijkt uit de nog aanwezige beelden. Aan de grotten van Koeto Ardjo meent Kinder, om de voetstukken met kegels, waarin hij den lingam erkent, eene aan Siva's dienst geheiligde bestemming te moeten toekennen; ofschoon de vorm en de verhoudingen van die kegels wel aan kleine Dagobs, en dus aan den Boeddha zouden doen denken. In dit laatste geval zou in de door Kinder ontdekte en beschreven grotkapellen, de asch of de gedachtenis van den meester in den Dagob, die zijne overblijfselen heette te bevatten, vereerd zijn geweest; terwijl daarentegen in de Kedirische grotkamers aan het beeld van den meester zelven godsdienstige hulde bewezen werd. Maar het waterbekken, de verdere toestel in de eerstgenoemde grotten, klaarblijkelijk met het doel ingerigt, om, bij het besproeijen en afwasschen van den kegel, het water te laten wegvloeijen, en de elders heerschende gewoonte om den lingam, het zinnebeeld van Siva 'sdienst, op die wijze te vereeren, pleiten wederom krachtig, om met den heer Kinder, de meer uitsluitende regten van dezen god te handhaven. Het is misschien zoo ongerijmd niet, wanneer men aan eene vredelievende en verdraagzame toenadering der, anders zoo vijandig tegenover elkander geplaatste godsdienstige rigtingen eenen invloed toekent, magtig genoeg, om van lieverlede de zinnebeeldige vormen die beiden vereerden, den Dagob van den Boeddha en den lingam van Siva, meer en meer aan elkander gelijk te maken, en eindelijk bijna tot één te doen za-

mensmelten. Was dit het geval geweest in de grotkapellen van Koeto Ardjo, dan kunnen in de kleine, koepelvormig gedekte nissen zeer goed Boeddhabeelden geplaatst en al de door ons genoemde grotten, zoowel in Kediri als in Bagelen, gewijd zijn geweest aan den eeredienst van den Boeddha, doch met opneming, voorzoover het die van Bagelen betreft, van eene plegtige handeling en het daarvoor noodige toestel, ontleend aan het Sivaïsme. In die handeling kon de strengere Boeddhist een eerbewijs aan den Dagob van zijnen goddelijken leeraar zien, terwijl de nog aan Siva gehechte Javaan daarin zijnen god eene hulde bragt. Ofschoon nu deze grotten volstrekt niet als tempels in den eigenlijken zin beschouwd, en daarom in die beteekenis met de prachtige rotstempels van Indië, zooals wij reeds zeiden, niet vergeleken kunnen worden, brengen zij ons toch in allen geval de bewijzen, dat ook door de oude inwoners van Java grotten voor eene godsdienstige bestemming werden ingerigt, en die grotten in meer dan een opzigt, zooals den vorm, het beeld van den Boeddha, en den Dagobvormigen kegel, overeenkomst met de grottempels van het vaste land aanbieden.

Tot eene andere klasse van godsdienstige bouwwerken bragten wij de terrassen of terrasvormige aanleggen, hetzij dat daarop volstrekt geene bouwwerken waren opgetrokken, en zij dus slechts als eenvoudige bidplaatsen in de open lucht dienden, waarbij beelden, of de zinnebeeldige teekens van de godheid de aandacht der geloovigen trokken; hetzij dat die vlakken ook altaren en bouwwerken droegen, meer bepaald voor de godsdienstige handelingen der priesters afgezonderd, en zij zich door meer of min versierde poorten en terraswanden onderscheidden. Wij rekenen echter tot de hier bedoelde soort niet de terrasvormige bouwwerken, die, even als Bôrô-Boedoer, in hunne algemeene gedaante gezamelijk den vorm van een gebouw wedergaven, en alzoo een ondeelbaar geheel uitmaken, noch ook waar die, boven of achter elkander verrijzende terrassen, slechts als ondergeschikte gedeelten van eenig tempelgebouw moeten worden aangemerkt; want dan zouden zeer vele godsdienstige gebouwen op Java, door de terrasvormige onderbouwingen of grondslagen waarop zij verrijzen,

hier in aanmerking moeten komen. In een bergachtig land, waar de berghellingen bewoond en voor akkerbouw dienstbaar worden gemaakt, is de aanleg van grootere en kleinere terrassen, naar mate de gelegenheid zich aanbiedt of het beoogde doel het vereischt, onvermijdelijk. Bood een heuveltop, dien men tot plaats van gebed of godsvereering wilde inrigten, geene genoegzame ruimte, dan moest men die wel gedeeltelijk lager zoeken, en zoo ontstond al van zelve eene aaneenschakeling van terrassen, over de ruimte die men tot die bestemming had afgezonderd. De eenvoudigste bestonden slechts in een geëffend en voor zooveel mogelijk door omwalling tegen uitzakking beveiligd plat, op den bergtop of eenig ander verheven punt. Bij de meer zamengestelde was de bergtop door onderscheidene terrassen omringd, of klom men langs de helling over de achter elkander volgende terrassen op, tot aan het laatste en hoogste, waarop zich de voorwerpen ter aanbidding, altaren of ook gebouwde verhoogingen bevonden, die den biddende nog nader aan den hemel voerden, of de godsdienstige handeling voor een grooter aantal vereerders en op grooteren afstand aanschouwelijk konden maken. Dr. S. Muller [1]) en de heer G. A. de Lange [2]) hebben onderscheidene zulke open bidplaatsen ontdekt: op den Boekit Toengal en den Tjikonaï in de Preanger regentschappen, (op laatstgenoemden berg omringen verschillende terrassen den glad gemaakten bergtop), op den Salak in Buitenzorg, op den Soebang in Cheribon. Geen dezer terrassen leverde meer sporen van eenigen steenenbouw. Dr. Junghuhn vond en beschrijft [3]) soortgelijke plaatsen van vroegeren eeredienst, op drie plaatsen van den Widodaren, tot den Ardjoeno behoorende, en ook op den Kawi, als terrassen, glad gemaakte platten met eene vervallen ommuring, op eene dier terrassen de overblijfselen van eenige kleine kamers. Meer uitgebreid en van rijkeren aanleg was de reeks van terrassen door den Resident Domis [4]) op den bergrug,

---

1) *Bijdragen tot land- en volkenk. van Neêrl. Indië.* IVe dl. nn. 1 en 2.

2) *Natuurk. tijdschr. voor Nederl. Indië*, deel XI, aflevv. 1, 2, 3. blzz. 79—113.

3) *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur* VII. afl. blz. 709, 713, 717, 727.

4) Indisch Magazijn I blz. 149.

welke het Ardjoenogebergte met den Indrakila verbindt, ontdekt. Men klimt daar door vijf portalen langs trappen op, naar vijf opvolgende terrassen, waarvan het laatste zich door vrij aanzienlijke bouwvallen kenmerkt, en ook daardoor overeenkomst aanbiedt met de bekende bidplaatsen van Soekoe. Nog op andere bergen of bergtoppen, als op den Wilis en den Tampomas, komen die terrasvormige gewijde plaatsen voor, en zij zullen waarschijnlijk, wanneer de aandacht er op gevestigd wordt, zich nog in menigte laten vinden. Maar de meest bekende en de belangrijkste terrasreeksen zijn die van Soekoe en Tjetto op den berg Lawoe in de residentie Soerakarta. Soekoe heeft drie terrassen, en telde vroeger een nog grooter aantal, voordàt de latere Javanen er eenige omgedolven en tot tuinaanleg verwerkt hadden. Van het eene terras tot het andere met trappen opgeklommen vindt men op het laatste of hoogste, de voorwerpen van aanbidding, en behalve andere bouwwerken, eene steenmassa in de gedaante van eene afgeknotte pyramide, geheel vol gemetseld met uitzondering van eenen naauwen trap, die binnendoor naar het bovenplat voert. Dit plat, boven alles verheven, en zoodoende wel als hoogst terras te beschouwen, zal ook zeker de heiligste en voornaamste plaats van aanbidding zijn geweest.

De terrassen bij Tjetto zijn nog dertien in getal overgebleven. Ook daar klimt men langs trappen van het eene op het andere, tot op het laatste en hoogstgelegene terras, waar zich de voorwerpen van aanbidding bevinden [1]). In lateren tijd, nadat de Javanen tot den Islaam bekeerd werden, hebben zij deze bouwwijze van gewijde terrassen niet laten varen. Men ontmoet haar bijv. nabij Cheribon; daar bevat het bovenste terras van zulk eene groep de grafplaats van den Sjeik Moelana, naar wien de geheele aanleg dienzelfden naam draagt; ook op den heiligen berg bij het dorp Magiri in het Mataramsche gebied.

Wij wenden ons tot eene derde soort van godsdienstige gebouwen, de eigenlijk gezegde tempels of kapellen, een of meer vertrekken

1) Zie de uitvoerige beschrijving, met afbeeldingen van 46 monumenten van Soekoe en Tjetto, door Dr. C. J. van der Vlis, in de *Verhh. v. h. Bat. Gen.* Dl. XIX.

bevattende, waarin de beelden van de godheid of andere voorwerpen van vereering geplaatst, de offergaven gebragt, de gebeden uitgesproken werden. Over het algemeen kunnen de verschillende wijzigingen in den vorm en aanleg der tempels tot éénen hoofdvorm teruggebragt worden. Een eenvoudig vierkant van slechts matige ruimte, nimmer geschikt, om eénige godsdienstige vereeniging van aanbidders te bergen. Het beeld, het altaar, of hoe men ook de thans nog dikwerf overgebleven verhoogingen noemen wil, tegenover den ingang geplaatst; regts en links in de zijwanden nissen voor beelden, en dikwerf daarboven ook lichtopeningen. Het geheel gedekt met een pyramidaal dak, dat gevormd werd door de telkens een weinig naar binnen springende steenlagen, totdat eindelijk de bovenste opening met een topstuk werd gesloten.

Maar ook de buitenzijden van het gebouw blijven niet altijd ledig. Beelden worden vóór, ter wederzijde van den ingang, tegen de zij- en achtergevels uitgehouwen, in kasementen of nissen, die tot dat doel in de dikte van den muur zijn uitgespaard. Die beelden worden ook afzonderlijk uit één stuk steen bewerkt, en dan in ruimere nissen geplaatst, die al spoedig eene verdere uitbreiding erlangen en in kleine kamers of kapellen overgaan van gelijken vorm als het hoofdvertrek, met ingangen aan hunne voorzijden, en pyramidaal oploopende daken. Vóór den ingang van het hoofdvertrek wordt een voorportaal aangebragt, uitwendig van gelijke afmetingen en vorm als de drie nevenkapellen, inwendig langs eenen trap den toegang biedende tot het binnenste heiligdom. Wij vinden die inrigting in den Tjandi Loro djongrang bij Prambanan. Eindelijk erlangt het geheel nog eene uitbreiding, daar de drie zijkapellen en het portaal vooruit gebragt werden; de ruimte, van hunne achtermuren tot aan het middelgebouw overdekt, vormt dan als eenen omgang om dit laatste, en staat met deuren of doorgangen in den achtermuur der drie zijkapellen, met deze laatste in regtstreeksche verbinding. Men komt dan door den hoofdingang en het portaal in het groote middelvertrek, of het eigenlijke heiligdom, doch kan ook, zoodra men het portaal regts of links uittreedt, door den rondloopenden omgang

de zijkapellen bezoeken. De beelden of altaren, die in deze laatste tegen de achterwanden nu geen plaats meer vinden kunnen (want die achterwanden hebben in het midden hunne uitgangen tot den zooeven genoemden omgang), zijn tegen de buitenwanden van het hoofd- of middelvertrek geplaatst, en staan dus in den rondloopenden omgang, doch bij het binnenkomen van de kapellen altijd terstond zigtbaar. Van deze inrigting leveren de prachtige bouwvallen van Tjandi Sewoe, bij Prambanan ons een, tot nog toe éénig voorbeeld.

Waar de inwendige ruimte van het gebouw moeijelijkheden aanbood voor eene bedekking met een vierzijdig pyramidaal dak, deed men den vierhoek in eenen achthoek overgaan, en de dakpyramide verrees met acht zijden. Het geheele gebouw, dat in zijne kroon- en voetlijsten, vooral ook bij de meerdere hoogte die aan den voet gegeven werd, vele verschillende versieringen toeliet en ontving, werd op een terras opgetrokken, dat in zijnen omtrek dien van het gebouw volgde, en dikwerf wederom door een grooter terras gedragen werd. Trappen met versierde borstweringen voerden van den beganen grond tot en over die terrassen naar het heiligdom; de regtstandsmuren der terrassen werden dan ook wel met beeldhouwwerk versierd.

Meestal vindt men eenige, en dan van elkander in vorm en afmetingen niet veel afwijkende tempels of kapellen, als tot ééne groep behoorende in elkanders onmiddelijke nabijheid, zonder dat zij daarom gezegd kunnen worden een geheel uittemaken. Doch Prambanan levert ons de voorbeelden van onderscheiden groepen, die zulk een onafscheidbaar zamenhangend geheel vormen. Dáár toch is het hoofdgebouw omringd door een of meer rijen kapellen, die, op geregelde afstanden van elkander geplaatst, gezamenlijk vierkante vlakken afperken of omzoomen, in welker middelpunt zich de hoofdtempel bevindt. Zij vormen als het ware de ringmuren van de niet achter, maar even als Boro-Boedoer, op elkander verrijzende terrassen, waarop het eigenlijke heiligdom zich verheft, alleen met deze wijziging, dat de terrassen hier vervangen worden door vlakken of pleinen, die zich niet boven elkander verheffen, maar [illegible] kapellen worden onderscheiden. De [illegible] Tjandi [illegible]

maar vooral Tjandi Sewoe (de duizend tempels) geven van die bouwwijze de voorbeelden.

Bij een zeker aantal tempels of tempelgroepen treft men meestal een, aan den voorgevel breeder gebouwtje aan, dat, in bouwtrant met de overige gebouwen overeenkomende, welligt voor eenen tempelwachter of opzigter tot verblijf heeft gediend. Misschien had Tjandi Kalasan bij Prambanan zulk eene bestemming, en was het in aanleg en omvang zooveel aanzienlijker dan soortgelijke gebouwen, elders bij tempelgroepen nog aanwezig, omdat die van Prambanan alle andere in pracht, rijkdom, omvang en aanzien zoover overtroffen. Wanneer wij nu nog eindelijk van eene min of meer diepe put hebben gewaagd, die in den bodem van het gebouw, dikwerf ook van de tegenaan gebouwde kapellen aangebragt is, en bijna de geheele ruimte van het vloervlak inneemt, dan hebben wij onze omschrijving van de tempels in hunnen algemeenen vorm voltooid. Toch moet met betrekking tot die putten in het oog worden gehouden, dat zij dikwerf ontbreken, of althans hun aanwezen door gebrek aan gelegenheid tot naauwkeurig onderzoek, nog niet met zekerheid gebleken is.

Het spreekt van zelf, dat de verschillende deelen der gebouwen, door versiering als anderszins aan aanmerkelijke wijzigingen onderworpen waren, ofschoon de algemeene hoofdvormen bewaard werden. Van de daken zijn natuurlijk slechts zeer weinige in genoegzaam gaven toestand overgebleven; zij waren het eerst aan beschadiging en instorting blootgesteld, en zoo kan men zich hier slechts op een zeer beperkt aantal van voorbeelden beroepen. Eene proeve van een zeldzaam rijk versierd tempeldak levert de Tjandi Bima, het schoonste der gebouwen uit de onderscheidene tempelgroepen van het Djenggebergte. Het is tevens het grootste, maar toch betrekkelijk klein, want de binnenruimte meet slechts 3,14 bij 3,765 meters. Wij vermelden deze afmetingen, omdat zij vrij algemeen zijn voor de kapellen of tempels, en wij ons moeten vrijwaren tegen eene al te grootsche voorstelling van den omvang dezer oud Javaansche heiligdommen [1]).

---

1) Zie verder over de Djengsche tempelgebouwen, hieronder.

Wij willen thans van eenige afwijkende gebouwen spreken, die bij al hun verschil toch nog steeds veel trekken van overeenkomst blijven bewaren, waardoor zij zich aan de hierboven omschreven algemeene grondvormen aansluiten.

Twintig paal (ongeveer 5½ uren) voorbij de hoofdplaats Probolingo, voert een zijweg naar eenen tempel, Djabong geheeten [1]), die tot nog toe in zijne soort als eenig moet beschouwd worden op Java. Hij is van gebakken steen opgetrokken, welligt ruim 18 M. hoog, en heeft een koepelvormig dak. De voet of sokkel is van eene aanzienlijke hoogte, zoodat men, bij het ontbreken van de vroeger aanwezige steenen trappen, thans met eene ladder naar den tempelingang opklimt. De buitenzijden der muren zijn meesterlijk behouwen, en het beitelwerk is grootendeels nog ongeschonden bewaard gebleven. Of de hooge voet ook eene put bevat, in de binnenruimte van den tempel uitkomende, schijnt nog niet onderzocht te zijn. Een honderdtal schreden verwijderd liggen de puinhoopen van een ander gebouw, evenzeer van gebakken steen, doch thans zoo goed als geheel vervallen, en daardoor onkenbaar geworden; welligt was het een tweede aan het zooeven beschrevene gelijkvormig.

Voorbij Banjoewangi, niet ver van de hoofdplaats van het district Rogodjampi, liggen onder de wijd uitgestrekte bouwvallen van Matjan-poetih, ook die van eenen tempel, gedeeltelijk in gebakken steen opgetrokken, gedeeltelijk van eene zachte steensoort, die evenwel aan de lucht blootgesteld, spoedig zeer hard wordt. Slechts weinig is meer van dat zonderlinge gebouw overgebleven, maar genoeg om te doen zien, dat het van alles wat op Java tot onze tijden is overgebragt, geheel en al afwijkt. De muren, voorzoover zij nog aanwezig zijn, vertoonen aan de buitenzijden vierkante vakken, waarin een aantal bloemen, bladslingeringen en andere versiersels uitgehouwen zijn. De binnenwanden van gebakken steen, de buitenmuren van eene steensoort van helderwitte kleur, die ook thans nog op 27 palen afstand te Gradjahan op de zuidkust opgedolven wordt, eerst niet zeer hard is, maar

1) v. Hoëvell, *Reis* Dl. II blz. 157.

van lieverlede zoo hard als marmer wordt. Die gehouwen steenen zijn zonder eenig bindmiddel, alleen door wrijving van de oppervlakten op elkander bevestigd. Het voetstuk van den tempel wordt gevormd door eene schildpad en twee slangen uit lavasteenen uitgehouwen. De koppen van die drie dieren vereenigen zich aan de westzijde en vormen den ingang [1]).

De heer Brumund geeft in zijne aanteekeningen de beschrijving van een viertal tempels, wier bouwvallen hij in oogenschouw heeft genomen, en die om hunnen in vele opzigten afwijkenden aanleg niet onvermeld mogen blijven. Wij laten zijne opgaven hier woordelijk volgen.

„In het Wadjakgebergte achter de hoofdplaats Toelong Agong, residentie Kediri, vond ik eenige ruïnen, die om hunnen afwijkenden bouw, bijzondere vermelding verdienen. De eerste, aan den voet van het niet zeer hooge gebergte Sangrahan, vier of vijf paal achter Toelong Agong, was van gehouwen steen en scheen het voetstuk te zijn van eenen kamertempel" (aldus noemt Brumund de eigenlijke tempels of kapellen in tegenstelling van de bouwwerken die inwendig geene ledige ruimten aanbieden) „welke echter geheel verdwenen is."

„Van daar opgeklommen kwam ik aan eene gedeeltelijk zeer vervallen ruïne, welke van een schoon punt der hoogte de voorliggende vlakte beheerschte. Eerst kwam ik binnen eene ommuurde langwerpig vierkante voorplaats. Van daar voerden twee trappen langs het gebouw naar een hooger deel, vanwaar weder twee trappen, symmetriek tegen het gebouw geplaatst, mij op eene verhevenheid bragten, welke in een voorbouwwerk bestond, waarachter, door eenen lager liggenden tusschengang gescheiden, het hoofdgebouw ligt. Er is echter niets meer van over dan eene wijde putopening, waarvan nog enkele muurgedeelten staan en andere ingestort zijn. Het geheel was zeer omgroeid en verder ommuurd. Op den omringenden muur vertoonen zich nog hier en daar, of stonden fragmenten van torenvormige versierselen. Uit de voorplaats, wier ingangen noord en zuid liggen, voerde ten noorden een trap

---

1) Zie Dr. F. Epp, *Banjoewangi*, in het *Tijdschr. v. Nederl. Indie* 1849 blz. 258; Van Hoëvell, *Reis*. Dl. II, blzz. 195 en volgg.

langs den berg naar beneden, waar hij zich tusschen struiken en boomgewas weldra verloor."

„Op het langwerpig vierkante voorbouwwerk stonden de ruïnen van twee of drie nistempeltjes, moeijelijk meer te herkennen in hunnen oorspronkelijken vorm".

„Van deze eerste ruïne hooger geklommen hadden wij weldra eene tweede bereikt. Deze was van minderen omvang. Daar vond ik echter ook weder de gedeeltelijk volgestorte groote put, en het langwerpig vierkante voorbouwwerk, waarop drie tempeltjes, omtrent vijftien voet hoog, zes voet breed en diep, met eenen kleinen ingang".

„De derde ruïne weder hooger, nog meer vervallen, had achter ook de groote put, en vóór, eenen hoogen steenhoop, welke een gelijk voorbouwwerk als beneden deed vermoeden.

„Het laatste of vierde monument, op den top van een bergje gelegen, was nog het best bewaard gebleven en bestond uit een bouwwerk, beneden vierkant met uitspringende hoeken, en boven achthoekig. Het is zonder sieraden van beitelwerk, slechts met enkele lijsten omtrokken. Nergens kon ik ontdekken dat een vroegere steenen trap naar boven had gevoerd. Met eene bamboesladder besteeg ik het monument, meer dan twee menschenlengten hoog. Opgeklommen zag ik dat het bestond uit eene groote put, zeventien schreden in omtrek, door eenen dikken muur omgeven. De put was binnen aan den mond eenigszins gewelfd, en wees daardoor op een koepeldak, dat hem eenmaal overdekte. Zij was ledig; aan de westkant vond ik beneden in den wand eene opening, waardoor ik eenen Javaan liet binnen kruipen, die wedergekeerd mij echter niet meer kon zeggen, dan ik reeds van boven gezien had, dat daar binnen gras en struiken groeiden. Het monument ligt alleen zonder voorbouwwerk en ommuring".

„Vóór den tempel van Kidal met zijne put, in Malang, vond ik nog een gelijk voorbouwwerk, van den tempel gescheiden, lang 13, diep 5 schreden omtrent. Langs den, aan eenen kant nog overgebleven trap van vijf treden, opgeklommen, zag ik ook weder drie, maar geheel vervallen tempeltjes of altaren, met nissen in de buitenwanden. Verder ontmoette ik op mijne reis

soeroean) moet men zich denken als uit drie verhoogingen bestaande. Doch deze zijn langwerpig en hebben ook niet de uitspringende vierkante bouwwerken van Panataran. De onderste verhooging is veertig schreden lang, (breed?) vierentwintig breed (diep?) en springt viermaal evenwijdig op hare langste zijden in, zoodat zij vóór slechts tien schreden breed is. Aan iedere zijde voert in de vierde of laatste inspringing een trap van zeven treden naar een terras of voorpleintje, omtrent tien schreden lang, dat vóór de tweede verhooging ligt, om welke men kan gaan, en die vijftien bij vierentwintig schreden meet. Hare wanden springen rondom evenwijdig en regthoekig in en uit. Twee trappen, ieder van twaalf treden, leiden naar boven. Tusschen die trappen springt de tweede verhooging vooruit. Van daar voeren weder twee trappen, echter niet tegen maar langs het gebouw oploopende, naar de derde verhooging. Ook daar is, gelijk op de tweede, een voorpleintje, beide echter van kleinere afmetingen dan het eerste."

„Op deze derde verhooging staat de ruïne van eenen kamertempel, waarvan de poort zes voet hoog, twee en een halven voet diep en breed, nog aanwezig is. Uit de kamer liet zich ook eene put met vierkanten mond, echter van veel kleinere afmeting dan die van Panataran, neder."

„De wanden van Panataran en Toempang zijn, evenals Bôrô-Boedoers omgangen, met eene menigte basreliefs bedekt, gelijk die op andere tempels niet gevonden worden."

„De basreliefs om den ondersten cubus van den eerstgenoemden tempel vertoonen ons voorstellingen uit de Ramayana de Javaansche Rama". Ook op Toempang erkent Brumund tooneelen uit hetzelfde gedicht. [1]).

Volgens een berigt, ons door den toenmaligen resident van Kediri, (thans van Samarang) den heer A. F. H. van de Poel medegedeeld, bevinden zich in die residentie nog de overblijfsels van twee soortgelijke gebouwen. Het eene Soerowino geheeten ligt 2½ paal van Paré, district Soekoredjo en het andere in het district Papor. Beide worden beschreven als in vorm op dat van

1) Zie over Toempang de *Biang lala* IV Jaarg. IVe Afl. blz. 60.

Panataran gelijkende; het laatstgenoemde in Papor, met rondgaande gaanderijen met beeldwerk tegen de wanden. Aan de oostzijde tegen den tempel een vierkante steen van 1,5 M. breedte, waartegen twee menschenbeelden uitgehouwen, man en vrouw ten halve lijve, met ringen door de neus en aangezigten vol uitdrukking.

Wij betreuren het dat ons geene schetsen van deze gebouwen, vooral van de twee eerstgenoemde, ter beschikking zijn, om de onduidelijkheden in de beschrijving toe te lichten en op te lossen. De zoogenaamde bastions op de hoeken van de tweede verhooging bij Panataran, zullen, even als wij dit hierboven bij een der Toelong-Agongsche bouwvallen opmerkten, wel enkel de hoeken zijn van de vier zijden dier verhooging, doch die door het inspringen van de wanden, of de daarin uitgespaarde, eenigszins diepe kasementen, den schijn kunnen hebben, als springen zij op het oorspronkelijk vierkante vlak vooruit. Van de put, midden in de bovenste verhooging, met de haar omringende en door eenen gang onderling verbonden kleinere putten, zouden wij ons het best rekenschap kunnen geven, wanneer wij ons de kleinere, vier in getal, ééne voor elke der vier zijden van de middelste put mogen voorstellen, en boven elke put eene kapel of een tempeltje, zoodat de derde verdieping of verhooging van Panataran als het eigenlijke heiligdom een tempeltje droeg, omgeven van vier zijkapellen, waarvan één als voorportaal tot het middelste vertrek diende, in aanleg overeenkomende met den hierboven aangehaalden Tjandi Loro djongrang bij Prambanan. Dat in ieder geval een tempeltje op deze hoogste verdieping aanwezig is geweest, mag wel worden aangenomen, op grond van de overeenkomst met den Toempang in het Malangsche.

Welke onzekerheden intusschen nog omtrent enkele bijzonderheden in deze gebouwen mogen overblijven, hun algemeen karakter leerden wij duidelijk genoeg kennen. Zij bestaan uit verschillende terrassen boven elkander, wier regtstanden met beeldhouwwerk versierd zijn; door trappen klimt men op van een lager tot een hooger terras, tot men eindelijk op het derde of bovenste het eigenlijke heiligdom binnentreedt. Waren de terraswanden van borstweringen voorzien geweest, dan kon men ook hier, even als bij Bôrô-

Boedoer, van omgangen spreken; wij vinden echter van diergelijke borstweringen of hunne overblijfsels niets vermeld. Ofschoon voor het overige de verhouding van de breedte tot de hoogte aan onze gebouwen eene rankere gedaante zal gegeven hebben, moet echter het geheel, wanneer men zich het tempeltje op het hoogste terras of de bovenste verdieping, als met een pyramidaal dak gedekt, voorstelt, op eenigen afstand in de hoofdlijnen, al zij het op veel kleineren maatstaf, veel overeenkomst hebben gehad met Bôrô-Boedoer.

Het is zeer wel mogelijk, dat nog andere bouwwerken van gelijksoortigen aanleg in Kediri en Pasoeroean, of ook elders op Java vroeger hebben bestaan; hunne overblijfsels zouden welligt bij een naauwkeurig onderzoek nog onder de vele puinhoopen, vooral in de eerstgenoemde residentie of in haren onmiddelijken omtrek teruggevonden kunnen worden. Evenzeer is het denkbaar, dat Java nog gebouwen of bouwvallen bevat, die zich ook door andere wijzigingen in hunne inrigting hebben onderscheiden. Zonder opzettelijk opdelvingen is het, ook voor den bouwkundige van beroep, dikwijls onmogelijk, om uit eenen puinhoop omtrent het plan van een gebouw, dat hem vooraf niet van elders bekend is geworden, zich een juist denkbeeld te vormen; veel minder nog kan men dus van eenen oningewijde in het vak, in zulke omstandigheden naauwkeurige opgaven verwachten. Wij moeten er ons dus op voorbereiden, dat ook voor de hierboven door ons overgenomen opgaven, later nog wel menige wijziging, aanvulling of verbetering zullen worden aangewonnen, en dat het getal van voorbeelden, waarbij van de door ons als algemeen gestelde vormen werd afgeweken, nog voor vermeerdering vatbaar zal zijn. Over het algemeen zullen echter de gegevens, zooals wij die thans kennen en de gevolgtrekkingen, waartoe zij leiden kunnen, wel blijken met eenig vertrouwen gebruikt te kunnen worden, en goede gronden te bieden voor verder onderzoek en vergelijking, nu en dan zelfs tot herstelling van het geheel, ook waar slechts een gering gedeelte overgebleven is.

Maar er blijft voor ons doel, het onderzoek naar den aard en de bestemming van Bôrô-Boedoer door vergelijking met andere

godsdienstige bouwwerken op Java, nog de beantwoording eener gewigtige vraag over, waarbij wij eenige zekere aanduiding verlangen van de sekten, tot wier gebruik de tempels en andere plaatsen van godsdienstige eerbewijzing gediend hebben. Daarmede moeten toch hun vorm en inrigting in eenig verband hebben gestaan, en, is ons dit verband bekend, kunnen wij eenen vorm of eenen aanleg aanwijzen als meer uitsluitend tot een bepaalde sekte behoorende, dan ontleenen wij welligt ook daaruit eene bijdrage, die voor ons onderzoek niet van alle belang ontbloot is. Wij hebben hier niet slechts te denken aan de beide hoofdstelsels, die der Brahmanen en der Boeddhisten, of aan de verschillende onderdeelen, waarin vooral de volgers van het eerstgenoemde stelsel zich splitsten, naarmate zij zich meer bepaald aan den dienst van eenen der talrijke goden wijdden, die in het Hindoe pantheon waren opgenomen. Maar wij moeten er op rekenen, dat wij sporen kunnen vinden van den invloed, dien eene reeds bestaande vereering bij de oude inwoners van Java, eer nog de Hindoe-zendelingen hunnen godsdienst van het vasteland overbragten, op die nieuwe leer gehad heeft. Die invloed kan, al ware het alleen door zamensmelting van eene bij de inboorlingen hoogvereerde godheid met den hoofdpersoon van de nieuw verkondigde leer, eene aanmerkelijke wijziging hebben aangebragt, eene wijziging, die zich ook in de wijze van de zigtbare voorstelling des gods openbaarde, en aan diens beeld eene geheel andere gedaante, bekleeding, versiering deed geven, met bijvoeging of weglating van toevoegselen, die, wanneer wij er niet genoeg op verdacht zijn, ons alligt van het spoor zouden doen dwalen en tot onjuiste gevolgtrekkingen aanleiding kunnen geven. Eindelijk moet ook de vriendschappelijke verhouding, waarin de beide hoofdrigtingen, die der Brahmanen en Boeddhisten, tot elkander stonden, nadat zij tot den vreedzamen Javaan doorgedrongen waren en bij hem ingang gevonden hadden, vooral niet uit het oog worden verloren. Die goede verstandhouding toch, al willen wij de mogelijkheid niet ontkennen van pogingen, door de volgers van het eene stelsel te werk gesteld, om zich ten koste van het andere te verheffen, kan niet betwijfeld worden. Stonden in enkele tijd-

perken of op enkele gedeelten van het eiland, de godsdienstige partijen in eene min of meer vijandige houding tegenover elkander, die toestand was van geen blijvenden aard, en over het algemeen mogen wij aannemen, dat beide godsdiensten in vrede nevens elkander gevestigd waren, ook al werd de verhouding van het aantal harer belijders nu en dan door omstandigheden gewijzigd, en al mogten zij zich beurtelings of afwisselend op een tijdperk van meerderen luister en hoogeren bloei beroemen.

Door Fa Hian, den Tsjineeschen reiziger, weten wij, dat reeds bij den aanvang der vijfde eeuw onzer jaartelling, op Java [1]) Brahmanen gevestigd waren. Ofschoon Fa Hian slechts ketters en Brahmanen vermeldt, behoeven wij daarom nog niet het besluit te trekken, dat het Boeddhisme toen nog geen ingang bij de bewoners van den Indischen archipel verkregen had. De reiziger toch kan een gedeelte van het eiland bezocht hebben, waarin de Boeddhistische zendelingen toen nog niet waren doorgedrongen. In de zesde eeuw bestonden beide eerediensten, die van Siva en van Boeddha, vreedzaam naast elkander op Java. In de negende eeuw had het Boeddhisme den meesten invloed, dien het in de dertiende, misschien reeds in de twaalfde eeuw aan het Sivaïsme moest afstaan, toen waarschijnlijk nieuwe aankomelingen uit Indië het gezag van dit laatste versterkt hadden, of de vorsten het in hun belang rekenden aan Siva's dienst hunne bescherming te verleenen. Van dien tijd schijnt het Boeddhisme op Java van lieverlede in eer en aanzien verminderd te zijn. Geheel en al verdween het evenwel niet. Zijne volgers begaven zich naar Bali, waar ook thans nog een klein getal der, overigens geheel Sivaïtische bevolking, zich aan Boeddha's leer blijft vasthouden. Maar niet alleen bloeiden de beide godsdienstige rigtingen nevens elkander; reeds in vroege tijden ontstond tusschen haar eene toenadering,

---

1) Of Sumatra, want het is nog niet uitgemaakt, welk der beide eilanden door Fa Hian met den naam Ye-pho-ti wordt aangeduid, daar Sumatra oudstijds evenzeer den naam van Java droeg, en in een op dat eiland aanwezig, door Dr. Friederich verklaard opschrift, prathama Java, d. i. *het voorste of het eerste Java* genoemd wordt. Dr. Friederich, *Over inscriptiën van Java en Sumatra*, blzz. 69 en 76. *Verhandl. v. h. Batav. Gen. v. Kk. en Wetenschh.* Dl. XXVI.

die misschien wel in vele opzigten eene vermenging heeten mogt, en waarvan de sporen, zoowel in geschriften als in overleveringen en ook in het beeldhouwwerk van den voortijd, in ruime mate aanwezig zijn. Maar nog zekerder worden daarvoor de bewijzen geleverd in de oude opschriften, wier zin ons eerst in den laatsten tijd door de geleerde onderzoekingen van Dr. R. Th. Friederich verstaanbaar is geworden. Die opschriften, in rijken overvloed nog bewaard gebleven, zullen door Friederich verklaard, toegelicht en vergeleken, een helder licht over de vroegere geschiedenis der beide Javas (Java en Sumatra) kunnen doen opgaan, en ook voor onze kennis van den toestand en de onderlinge betrekking der beide door ons besproken eerediensten, de belangrijkste bijdragen leveren. Bijdragen en berigten, des te hooger te waardeeren, omdat het gezag van die getuigen niet kan betwist worden, omdat zij meestal spreken van feiten, gebeurtenissen en personen van den tijd zelven, waarin zij in den steen uitgehouwen, of in het metaal werden ingesneden [1]).

---

1) Zie de boven aangehaalde verhandeling van Friederich, waaruit wij onze opgaven omtrent het Boeddhisme op Java grootendeels geput hebben.

Ongelukkig is ons uitzigt op de goede vruchten van de zending van den heer Friederich, zooals wij dit hier vroeger nederschreven, niet verwezenlijkt, en zijne zending, althans met het oog op haar hoofddoel, als bijna geheel mislukt te beschouwen. Hij bleef van lieverlede meer en meer in gebreke bij de vervulling van de door hem aanvaarde taak: de verzameling, bewerking en verklaring der oude Javaansche opschriften. Gedeeltelijk kan voor hem als ontschuldiging gelden, dat door den toenmaligen Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië hem gedurende een ruim tijdsverloop, een geheel afwijkende werkkring op Sumatra werd aangewezen. Maar na zijnen terugkeer op Java werd van den voortgang zijner werkzaamheden met betrekking op de oude opschriften, niets degelijks meer vernomen. Op grond van voortdurende ongesteldheid werd hem eervol ontslag verleend, waarop hij, naar wij meenen met aanspraak op pensioen Java heeft verlaten en naar Europa is teruggekeerd. Of de door hem verzamelde bouwstoffen en toelichtende aanteekeningen volledig genoeg zijn, om voor eene uitgaaf dienstbaar gemaakt of aangevuld te kunnen worden, zal nog nader moeten blijken.

De Kawiteksten op metalen platen worden door den bekenden vaderlandschen geleerde, den heer A. B. Cohen Stuart, ambtenaar voor wetenschappelijke onderzoekingen in Nederlandsch Indië, bewerkt en tot uitgaaf, voor rekening van het Bataviaasch Genootschap in gereedheid gebragt. Het is voor den roem van ons land en in het belang der wetenschap te wenschen, dat de heer Cohen Stuart zich het lot ook der overige oude Kawiopschriften op Java zal willen aantrekken, den door Friederich onvoltooid achtergelaten arbeid opvatten en ten einde brengen.

De geschonden toestand, waarin bijna al de tot nog toe bekende heiligdommen van het oude Java zich thans bevinden, maakt het hoogst moeijelijk, in de meeste gevallen zelfs onmogelijk, om met volle zekerheid te bepalen, tot welke sekte zij gebragt moeten worden; of zulk eene sekte zich geheel en al van vreemde inmengselen vrijgehouden, dan wel vreemde bestanddeelen in zich opgenomen had. De beelden die eenmaal in de heiligdommen zich bevonden, of in hunne nabijheid geplaatst waren, zijn vernield, van hunne oorspronkelijke standplaatsen verwijderd, dikwerf op verren afstand weggevoerd, zonder dat men hunne afkomst meer kent, en waar zij zich nog in of bij de gebouwen bevinden, mist men de vereischte zekerheid, of zij niet later, met welk doel dan ook, maar zonder grondig oordeel en onderzoek, eene plaats erlangden, waarop zij geene aanspraak kunnen maken. Men zou kunnen denken, dat de beelden bij of in den omtrek der tempels overgebleven, als onwraakbare getuigen optraden voor de sekte, wier goden door hen worden voorgesteld. Dit is ook werkelijk het geval; maar, daar wij bij zoovele gevallen de beelden van Boeddha in meerderen of minderen getale, onder die van het Brahmaansche stelsel eene plaats zien innemen, kunnen wij wel naar het plaatselijke overwigt van het eene boven het andere stelsel gissen, maar de maat van dat overwigt vermogen wij niet meer te schatten, en wij kunnen dus ook niet bepalen, of en in hoeverre de vermenging met, of het opnemen van de vreemde bestanddeelen invloed heeft gehad op den aanleg, de inrigting en de versieringen van het heiligdom.

De tempelgroepen van het Djenggebergte behooren onder die, waarbij men tot dusverre en zooveel bekend is, volstrekt geene Boeddhabeelden heeft aangetroffen; zij zijn waarschijnlijk uitsluitend aan de Brahmaansche goden, aan Siva en diens geslacht gewijd geweest. Ook thans nog draagt de best bewaarde groep bij de inboorlingen den naam van de Ardjoenotempels, en worden de vijf onderscheiden gebouwen van die groep tusschen Ardjoeno zelven, zijne twee vrouwen en zijnen dienaar verdeeld. In andere groepen treffen wij tempels aan met de namen van

Krisjna's zwager, zijnen zoon, den zoon van Ardjoeno's dienaar, de vijf Pandawas enz.

Op eenen tempel van de eerstgenoemde groep zijn tegen de twee zijmuren en den achtermuur nog in de aldaar uitgespaarde kasementen of nissen, beelden uitgehouwen. Dat op den achtergevel is te veel beschadigd om eene herkenning mogelijk te laten. Van de twee tegen de zijmuren, heeft het eene aan den regtermuur, drie hoofden en vier armen. De twee voorste rusten met de handen vóór het ligchaam tot elkander gebragt; in de twee achterste ziet men den aksamala of bidkrans en den tjamara of vliegenjager. Het andere beeld, aan den linkermuur heeft insgelijks vier armen en handen, waarin het eene pijl, den tjakra of werpschijf, en eene stift (?) houdt, terwijl de vierde hand tegen het lijf is geplaatst. Nevens de beelden een vlammend altaar en eene vaas met bloemen. Wij ontleenen ook hier deze bijzonderheden aan de aanteekeningen van den heer Brumund, en, ofschoon wij daaruit nog geen voldoend licht erlangen, om de beelden met genoegzame zekerheid aan eenen bepaalden god toe te wijzen, leveren zij ons echter kenmerken genoeg, om hier slechts uitsluitend aan den dienst van Brahmaansche goden te denken. In ieder geval mogen wij veilig aannemen, dat van Boeddhistischen invloed bij de Djengsche tempels hoegenaamd geen spraak zijn kan [1]).

Of ditzelfde van de tempels op den Oenarang, onder Samarang, noordoostelijk van de residentie Kedoe, zoo stellig kan verzekerd worden, zouden wij nog niet durven bevestigen, maar onwaarschijnlijk is het niet. De voornaamste tempel uit die groep, welke bij de inlanders onder den naam van Tjandi Songya bekend staat, een gebouwtje van den gewonen vorm, met pyramidaal oploopend dak, heeft tegen den achtermuur eenen Ganesa, tegen den regter zijmuur eene Doerga, tegen den linker eenen Siva, (wij komen hieronder op de voorstelling van dezen god terug) en op den voormuur, ter wederzijde van den ingang, eenen tempelwach-

1) Zie over de laatste onderzoekingen en ontdekkingen in het Djenggebergte mijn opstel: *Oudheidkundige onderzoekingen en ontdekkingen op Java;* in de *Verslagen en mededeell. der Kon. Akad. van Wetenschappen*, Afd. *Letterkunde.* Dl VIII.

ter; al deze beelden in kasementen uitgehouwen. In de nabijheid lag, toen Brumund deze plek bezocht, nog het bovenstuk van een vierhoofdig beeld. Binnen in de tempels waren geene beelden meer aanwezig, maar in eenen hunner vond Brumund nog een voetstuk, dat naar zijne meening bestemd was geweest om eenen lingam te dragen.

Op den westelijken grens van de residentie Kedoe staat in het oostzuidoostelijke voorgebergte van den Soembing, een tempel Tjandi Selo-grio, ook van den gewonen vorm, maar merkwaardig dewijl hij op de buitenzijden zijner vier muren dezelfde beelden schijnt bewaard te hebben, als de zoo even beschreven tempel uit de Oenaranggroep. Eene teekening althans, van de hand van den heer Wilsen, vertoont ons tegen den achtermuur het beeld van Ganesa, tegen den regtermuur een beeld, met de linkerhand op eene knods rustende; de linker zijmuur is op de teekening buiten het gezigt gebleven. Op de voorzijde, waarvan eene afzonderlijke schets bij de teekening is gevoegd, zien wij regts van den ingang eenen Siva, kenbaar door zijnen drietand en met den vliegenjager in de regterhand; links van den ingang een beeld, welligt van eenen heiligen Brahmaan of vorst, met de lichtschijf achter het hoofd. Tjandi Perrot, op de noordoostelijke helling van den Sindoro, insgelijks op den westelijken grens der zoo even genoemde residentie, heeft aan den achtermuur, den eenigen die nog gedeeltelijk is overgebleven, insgelijks het beeld van Ganesa, en zal dus op zijne drie overige muren wel met dezelfde voorstellingen als Tjandi Selo-grio voorzien zijn geweest. Ook bij Tjandi Loro-djongrang bij Prambanan, mogen wij, met uitzondering van de tempelwachters nevens den ingang, op de buitenmuren de beelden van dezelfde drie goden, en in dezelfde rangorde, doch zooals wij boven zeiden niet in kasementen, maar in afzonderlijk tegen de muren van het hoofdgebouw verbonden neventempeltjes, aannemen. Wanneer wij die beelden, die niet in den muur uitgehouwen, maar geheel vrij en op zich zelven bewerkt waren, thans niet in de van elders bekende volgorde de hun toekomende plaatsen zien innemen, of wanneer zij gedurende eenigen tijd welligt daaruit verwijderd zijn geweest, dan was dit

alleen aan de omstandigheid te wijten, dat zij met de muren geen onafscheidelijk geheel hebben uitgemaakt, zooals dit bij de overige door ons genoemde tempels het geval was. Toen Brumund de Prambanansche tempels bezocht, vond hij aan den voet van het hoofdgebouw van Loro-djongrang een kolossaal hoofd liggen met drie, of welligt vier aangezigten, en met eene kroon gedekt. Het was te zeer beschadigd om het aantal aangezigten met zekerheid te onderscheiden; maar indien hier het grootere getal mag aangenomen worden, dan verdient het opmerking, dat ook, zooals wij boven zeiden, bij den Oenarangschen tempel, de bovenhelft van zulk een beeld met vier aangezigten aanwezig was. Bij vroegere bezoeken had de heer Brumund het hoofd bij Loro-djongrang niet gezien, en hij meent dat het, zoo het toen terzelfder plaatse zigtbaar ware geweest, zijne aandacht zeker niet zou ontsnapt zijn. Het is intusschen zeer mogelijk, dat het door toevallige omstandigheden van het puin, waaronder het verborgen lag, bevrijd is geraakt, en dan werkelijk tot de reeks van beelden behoorde, die bij den tempel eenmaal eene plaats innamen. Ditzelfde kan echter ook het geval geweest zijn, wanneer het beeld slechts drie hoofden had, want ook op het boven vermelde gebouw van den Djeng, was een der beelden tegen den zijmuur door hetzelfde getal aangezigten gekenmerkt.

Moeten wij nu aannemen, dat al deze tempels en tempelgroepen, die in hunne bouwwijs en inrigting zooveel overeenkomst bieden, uitsluitend aan den dienst van Brahmaansche goden zijn gewijd geweest, of dat ook aan Boeddha eene plaats was aangewezen? Al is het dat wij bij geen van deze gebouwen van Boeddhabeelden of van bijzonderheden die op zijnen dienst wijzen, gewag gemaakt vinden, toch valt het moeijelijk althans het laatst vermelde, den Tjandi Loro-drongrang, als uitsluitend aan den dienst van Siva en diens geslacht, of heilige zinnebeelden gewijd, te beschouwen, of aan te nemen, dat daar alleen aan goden uit het Brahmaansche stelsel hulde werd gebragt, terwijl al de tempelgebouwen in den onmiddelijken omtrek uitsluitend aan Boeddhadienst geheiligd waren, en de omvang, het aantal en de pracht dier trotsche overblijfsels uit een bloeijend tijdperk, van het over-

wegend gezag van dien dienst getuigen. Wij hebben elders [1]) de gissing geuit, dat de beelden van Siva, Doerga en Ganesa in de kapellen rondom het hoofdvertrek of het eigenlijke heiligdom van Loro-djongrang, slechts ondergeschikte plaatsen bekleedden, en het eigenlijke voorwerp der vereering Boeddha was, wiens beeld of onderstelde reliek, misschien ook wel de aan hem gewijde Dagob, dan in het middelvertrek de voornaamste plaats innam.

Ook thans nog kunnen wij die gissing niet laten varen, ofschoon het door den heer Brumund vermelde hoofd wel tot het vermoeden zou kunnen leiden, dat het tot den god behoorde, wiens beeld in het hoofdvertrek vereerd werd; een vermoeden, dat dan ook voor den Tjandi Songyo op den Oenarang zou kunnen gelden. Opzettelijk en naauwkeurig onderzoek, waarbij het afgevallen puin, zoo mogelijk weggeruimd en het portaal, zoowel als de binnenruimten van het hoofdvertrek van Loro-djongrang, zorgvuldig in oogenschouw werden genomen, zou in deze misschien het gewenschte licht aanbrengen; maar ook de zekerheid leveren kunnen, dat het binnenste van den tempel reeds door schendende handen ontledigd was geworden, voordat het dak instortte, en met het vertrek tevens het portaal bedolven werd. Wij meenen dit laatste zelfs waarschijnlijker te moeten achten, op grond van den toestand waarin de drie zijkapellen zich bevinden, en die van nog andere verwoesting getuigt, dan van zulk eene, die door toeval of lengte van tijd was teweeg gebragt Over het geheel is het te betreuren, dat tot nog toe, voorzoover bekend is, slechts zoo weinige tempelgebouwen op Java, wat het inwendige betreft, eenigszins ongeschonden, of althans in het bezit van de beelden, altaren of andere toevoegselen, die er toe behoorden, bewaard zijn gebleven, en dat bepaald de heiligdommen, wier uiterlijke vorm en versieringen de sporen van Brahmaanschen eeredienst vertoonen, in het meer gunstige

1) In een opstel, *Javaansche tempels bij Prambanan*, afgedrukt in de *Bijdrr. tot de taal- land- en volkenk. van Neêrl. Indië; Tijdschr. v. h. Kon. Ndl. Inst. voor de T. L. en Vkk. v. N. Ind.* Dl- III blzz. 20 en volgg. Lassen vermeldt in zijne *Ind. Alterthumsk.*, IV. 510 nota 2, mijn opstel als »die späteste Beschreibung von Leonard" (!).

sot dier weinige niet gedeeld hebben. Met uitzondering van Tjandi Mendoet met zijne drie groote beelden, en Tjandi Plaoslan bij Prambanan, waarin twee beelden die er oorspronkelijk in behoorden, nog aanwezig zijn, eindelijk Bôrô-Boedoer zelf, in welks middelste en voornaamste heiligdom insgelijks nog het beeld voorhanden is, en eene der grotkamers van den Selo-Manglong-groep in Kediri, waarin het Boeddhabeeld nog zijne oorspronkelijke plaats inneemt, weten wij geene andere, waar dit het geval is, aan te wijzen. De beelden rondom Tjandi Loro-djongrang staan in de zijkapellen tegen het gebouw, en vervangen daar de basreliefs, die in andere tempels in kasementen of nissen tegen de zijmuren uitgehouwen, zijn en de Boeddhabeelden die in de talrijke kapellen rondom Tjandi-Sewoe nog gevonden worden, of stellig daarin vroeger eene plaats innamen, bevinden zich, evenzeer als de beelden in den eerstgenoemden tempel, slechts in de nevengebouwen; het eigenlijke heiligdom is en was, zoover de vroegste berigten reiken, geheel ledig; althans waren de beelden, zoowel uit het groote middelste, als uit de vier omringende vertrekken van Tjandi Sewoe verdwenen.

In vele gebouwen ziet men in de wanden nog nissen, ook wel uitstekken als groote draagsteenen tegen de wanden, waarop de beelden eenmaal geplaatst waren, maar zij geven geene zekerheid omtrent den aard dier beelden, en zwijgen op de vraag, of niet een Boeddhabeeld, of een Dagob als hoofdvoorwerp dier vereering zich bij hen bevond. In andere tempels, en dit is bijv. het geval in den hoofdtempel van Tjandi Sewoe, zijn tegen den achterwand verhevenheden gebouwd, waartoe trappen toegang verleenen. Men kan die verhoogingen als altaren beschouwen, waarop de gaven en offers voor de godheid, misschien wel nevens het daarop tronende beeld werden nedergelegd; maar wie die god was, leeren zij ons niet. In enkele tempelgebouwen, zooals bijv. een der tempeltjes op het Oenaranggebergte, vindt men nog een altaarvormig voetstuk, dat door Brumund met den naam van lingampedestal aangeduid, en als een stellig blijk van uitsluitenden Sivadienst wordt beschouwd. Aan de tallooze soortgelijke voetstukken, vooral in Middel-Java nog aanwezig, geeft de heer

Brumund diezelfde beteekenis. Hij beschrijft hen als: „bestaande uit kubiekvormige trachietblokken van verschillende grootte. Bovenaan hebben bijna alle op de eene zijde in het midden een tuitvormig uitstek, en in het midden van het bovenvlak is een vierkant gat, waarin de lingam als een afgeronde kegel geplaatst was; deze kegel wordt gewoonlijk afzonderlijk gevonden, indien hij niet geheel en al verdwenen is".

Wij kunnen hierbij nog voegen, ofschoon het schier van zelf spreekt, dat die voetstukken nu en dan met lijstwerk, zoowel aan den bovenrand als aan den voet versierd zijn, en dan dikwerf in het klein in hunne hoofdlijnen den vorm hebben van de tempelgebouwtjes, met weglating natuurlijk van het dak.

Maar het blijft de vraag, of men zoo stellig kan verzekeren, dat zij alle bestemd waren om lingams te dragen. Wij meenen het tegendeel te kunnen verzekeren, op grond van het groote aantal beelden, die onderaan van een vierkant uitstek voorzien zijn, klaarblijkelijk dienende om hen in een voetstuk als de zooeven genoemde te plaatsen. En dat dit laatste het geval is, blijkt uit een groot steenen beeld in het Museum te Leiden, dat met zijn voetstuk uit Java overgebragt is. Op het bovenvlak is het eenigszins uitgediept, rondom de vierkante opening, waarin het uitstek onder aan den voet van het beeld sluit. Die insgelijks vierkante uitdieping heeft door eene gleuf haren uitweg tot aan het einde van het uitstek aan de voorzijde van het voetstuk, klaarblijkelijk met het doel, om het water, waarmede het beeld gereinigd werd, te laten wegvloeijen. Men heeft in die uitdiepingen eene bedekte voorstelling van de Yoni, of het vrouwelijke geslachtslid willen zien, en het is zeer mogelijk, dat het oorspronkelijk die beteekenis heeft gehad, vooral waar het in regtstreeksch verband met den lingam gebragt werd. Wanneer echter het voetstuk dienstbaar werd gesteld, om het beeld van eene godheid te dragen, dan twijfelen wij of de zoo even genoemde opvatting nog kan blijven gelden. De inrigting van het voetstuk was de meest geschikte voor het doel, waartoe het moest dienen, den afvoer namelijk van de over of bij het beeld uitgestorte plengoffers, of van het afwasschingswater, en tot dat doel

erlangde het eenen vorm, dien men ook bij de offertafeltjes van het oude Egypte aantreft.

Dat intusschen vele dier voetstukken op Java ook voor lingams dienden of dienen konden, behoeft geen betoog. Wij zouden ons op menig voorbeeld kunnen beroepen. De heer Brumund vond zulk een voetstuk met den lingam er op, op eenen heuvel ruim twee uren ten noorden van Soerakarta, op het land Bangah. Een ander bevond zich nog niet lang geleden, of staat welligt tegenwoordig nog, in den dalem van den Regent van Poerworedjo [1]). Dat die plaatsing op het voetstuk niet slechts eene toevallige is, leeren ons de meer onverholen voorstellingen van hetzelfde voorwerp in kolossale afmetingen, nog op meer dan eene plaats op Java aanwezig, en onder anderen ook in het Museum van het Bataviaasch Genootschap ten toon gesteld. Maar wij zouden verkeerd handelen, wanneer wij uit die enkele voorbeelden wilden opmaken, dat de bedoelde voetstukken uitsluitend voor lingams bestemd zijn geweest, en dat hunne tegenwoordigheid als een alles afdoend bewijs voor het overwigt van den dienst van Siva, of diens geslacht, of zinnebeelden gelden kon. Wij wezen hierboven reeds, toen wij van de grotkamers op Java handelden, op de mogelijkheid, dat eene zamensmelting van de beide godsdiensten, tot eene gemeenschappelijke vereering van den korten, koepelvormig uitloopenden kegel de aanleiding heeft gegeven, en dan kon die kegel, die voor de volgers van beide stelsels, het voorname voorwerp van vereering voorstelde, in het midden van de godenbeelden uit het Sivageslacht geplaatst, toch ook beschouwd worden als een Dagob, als een gedenkteeken van den Boeddha, wien eene hoogere schatting, een aanzienlijker rang toekwam, dan aan het drietal, welks beelden tegen de buitenmuren van het heiligdom waren uitgehouwen. Wij willen daarom niet ontkennen, dat het voetstuk, waar het werkelijk nog op zijne oorspronkelijke plaats in eenen tempel aanwezig was, en de beelden en versieringen van zulk een gebouw meer

---

1) A. W. Kinder, *De tempelgrotten van Koeto Ardjo. Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vlk.* Dl. I. blz. 116.

bepaald tot het Brahmanisme behoorden, en dan ook de beteekenis van den kegel eerder en bij voorkeur op den lingam behooren tehuis gebragt te worden. Maar toch zouden wij aarzelen, ook al mogten voetstuk en kegel in den meermalen genoemden Tjandi Lorodjongrang eenmaal nog, als het voorname voorwerp der vereering in het binnenste heiligdom gevonden worden, daarbij aan lingamdienst te denken, waar alles in den onmiddelijken omtrek zulk een onloochenbaar en uitsluitend Boeddhistisch karakter toont.

Wij gewaagden meermalen van den dienst van Siva en diens geslacht, en zouden nog op de voorstellingen van dien god terugkomen. Het is opmerkelijk, dat Java ons zoo weinig beelden levert, gelijkvormig aan die, welke ons op het vasteland den god voorstellen, terwijl toch de overige goddelijke personen en heilige zinnebeelden uit het Hindoe-Pantheon op Java geene zeer merkbare wijzigingen hebben ondergaan. De voorstellingen van Siva, zooals die het oude Indië ons doet kennen, worden wel niet geheel en al op Java gemist, en dan vertoonen zij ons den god in zijn bloeddorstig en vernielend karakter, welligt als het voorwerp van eenen bloedigen eeredienst, dien wij met alles wat ons op Java bekend is, moeijelijk zouden kunnen rijmen en die daar ook nimmer gevestigd geweest of inheemsch kan geworden zijn. Bovendien zijn die beelden hoogst zeldzaam, en zouden zij, indien zij de eenige vertegenwoordigers van zijnen dienst waren, ons tot het besluit kunnen voeren, dat aan den god der vernietiging zelven, hem die op het vasteland zulk eenen uitnemend hoogen rang innam, op Java geene, of slechts bij uitzondering eenige hulde werd gebragt, terwijl Doerga en Ganesa, anders zoo innig met hem vereenigd, in tallooze beelden schier overal op Java vertegenwoordigd worden. Zulk eene uitsluiting is niet waarschijnlijk, en men heeft daarom gemeend Siva te moeten herkennen in het beeld van eenen god, in de gedaante van eenen bejaarden man met langen, in eene punt uitloopenden baard en knevels, het hoofd gedekt met de gewone hooge kroon der overige Brahmaansche goden; de kleeding en sieraden insgelijks met die van laatstgenoemde overeenkomende. Meestal wordt hij met slechts twee armen en handen voorgesteld; hij houdt dan den

aksamala of bidkrans in de eene, den tjamara of vliegenjager in de andere hand, nevens hem staat aan de eene zijde de gendi of waterflesch, aan de andere zijde de trisoela of drietand. Het is dit laatste toevoegsel, ofschoon de vorm van het bovengedeelte van het wapen op Java meestal aanmerkelijk gewijzigd is en van dien van het vasteland nog al verschilt, dat den voornamen grond levert, om de bedoelde beelden aan Siva toe te kennen, wiens kenschetsend wapen bij uitsluiting de trisoela is. Wij zouden echter ook nog andere aan den god eigene kenmerken verlangen, om allen twijfel uit den weg te ruimen, en zien voor een gedeelte aan dat verlangen voldaan door eene mededeeling van den heer Brumund. Bij den heer Klaring te Djokjokarta zag hij een metalen beeldje, bijna 0,4 M. hoog, dat ongetwijfeld onzen god voorstelt. Het staat op een dubbel lotusvoetstuk (padmasana), heeft vier armen en houdt in elke zijner vier handen een der zooeven genoemde vier toevoegselen. Op zijn voorhoofd heeft hij het derde oog, dat een vast kenmerk van Siva is, vóór in de kroon eenen menschenschedel en de wassende maan; beneden op het voetstuk vóór zijne voeten zit de Nandi, de aan hem bijzonder gewijde stier. De vergelijking van dit beeldje, omtrent welks aard geen de minste twijfel kan bestaan, wettigt de toewijzing van de beelden die wij beschreven, aan Siva, al vertoonen zij ons niet al de kenmerken, waardoor het eerste zich onderscheidt. Ook wordt die opvatting aanbevolen door de vereeniging met Doerga en Ganesa, in wier gezelschap wij den bejaarden god met zijnen trisoela steeds ontmoeten, en met wie hij een drietal vormt, waarbij moeijelijk een andere persoon dan Siva kon worden opgenomen, waarin laatstgemelde zelfs niet ontbreken mag. Wij kunnen slechts gissen naar de redenen, waardoor zulk eene aanmerkelijke wijziging in de voorstelling van den god werd te weeg gebragt. Maar wij achten het niet onmogelijk, dat de eerste landverhuizers, door wie de dienst van Siva uit het vasteland van Indië naar den archipel werd overgebragt, op de Javaeilanden eenen algemeen vereerden god vonden, wien de inboorlingen zich in de gedaante van dien bejaarden man voorgesteld, misschien ook wel op eene min of meer ruwe wijze in

steen hadden uitgehouwen, en die in de driepuntige speer een wapen had, waaruit men aanleiding ontleende om hem met den god der vreemdelingen te vereenzelvigen, of liever nog laatstgemelden onder zijne gedaante af te beelden. Men gaf hem de toevoegselen, die ook aan andere goden van het Brahmanisme eigen waren, den bidkrans en den vliegenjager in zijne handen, en de waterflesch, die men naast hem plaatste, doch die men hem, even als den trisoela, ook in de handen stelde, wanneer men hem, op de wijze van het vasteland, met vier armen afbeeldde. Of het verschil van vorm, dat wij in de drie tanden van den trisoela bij vele voorstellingen opmerken, eene bijzondere beteekenis heeft, en strekt om meer bepaald den Javaansche god, die dan in de opschriften den bijnaam van Trinawindoe [1]) voert, te kenmerken, dit zouden wij betwijfelen. Wij zien in diergelijke kleinere wijzigingen in het algemeen slechts versieringen, die door toevallige omstandigheden te weeg gebragt werden, en dikwerf haren grond hadden in eene onderstelde overeenkomst met voorwerpen, waaraan men eenige zinnebeeldige beteekenis hechtte. Zoo kon de vorm van de tanden, gelijk wij die bij sommige trisoelas zien, aan dien van eene opstijgende vlam ontleend zijn, ook van eenen bloemkelk, bijv. zooals de laatste voorkomt op Pl. CCLIII n. 45; of van eenen zinnebeeldigen boom, als op Pl. CCLVI n. 51, zonder dat de kunstenaar daarbij iets anders dan zijnen smaak had geraadpleegd.

Aarzelen wij nu niet om in den bedoelden god Siva te erkennen, dan neemt dit niet weg, dat ook andere en meer met die van het vasteland overeenkomende voorstellingen van Siva zich op Java geldig gemaakt hebben. Wij ontmoeten hem daar ook in zijn verwoestend karakter, zoowel in steen uitgehouwen als in metaal, en dan met bijzonder veel zorg bewerkt. Van beide soorten kan het Museum van Oudheden te Leiden de proeven leveren. De kolossale Siva in zijn karakter van Bheireva is door de verhan-

---

1) Friederich, *Twee Sanskrit-inscriptiën, gevonden op godenbeelden in het Museum van het Bat. Genootsch.; Verhandd. van het Bat. Genootsch. van Kunsten en Wetenschh.* Dl. XXIII, blzz. 8, 14, 15.

deling van Reuvens [1]) bekend geworden; ook andere beelden van denzelfden god worden daar vermeld, en de heer Brumund vond er onder anderen een in steen, zeer beschadigd, bij den hierboven vermelden Toempangtempel, en een zeer fraai bewerkt in metaal in de verzameling van den heer Klaring te Djokjokarta. Nog ontmoeten wij andere beelden van Siva, waarin wij, al ontbreken de gewone toevoegselen, toch geene andere godheid kunnen erkennen, dewijl hij gedragen wordt op den hals van een menschenbeeld met stierenhoofd, en dus voorgesteld als gezeten op zijnen vahan, of gewijden drager, den Nandi, hier (en dit is wederom eene eigenaardigheid naar het schijnt der Javaansche voorstelling) niet door den stier, maar door eenen stiermensch vertegenwoordigd. Gelijksoortige voorstelling leveren ons groepen, waarin Visjnoe op zijnen Garoeda, doch laatstgemelden eenen man met arendshoofd, niet den arend zelven, gezeten is, of Brahma gedragen wordt door eenen man, gekenmerkt door het hoofd van eene gans, dat men boven op het menschenhoofd ontwaart. Java levert ons dus de drie voorname goden van het Brahmanisme, zittende op de halzen van hunne dragers, die onder menschengedaanten afgebeeld, zich slechts door hunne hoofden behoorlijk kenmerken.

Wij hebben, zooals uit het bovenstaande reeds gebleken is, dus op Java een dikwerf voorkomend drietal, eene trimoerti van goden uit het Hindoe-Pantheon: Siva, Doerga, zijne sakti of vrouw en Ganesa, hunnen zoon. Maar ook een ander, op het vasteland vooral vereerd drietal ontbreekt niet; het is dat van Brahma, Visjnoe en Siva, welker beelden welligt tegen de muren van eenen der Djengtempels uitgehouwen waren. Eenige steenen beelden in het Museum van Oudheden, met drie hoofden voorzien [2]) kunnen niet wel op eene andere wijze worden opgevat. Maar vooral brengen wij hiertoe een monument insgelijks in tra-

1) Reuvens, *Verhand. over drie groote steenen beelden in den jare* 1819 *uit Java naar de Nederlanden overgezonden*, Amst. 1826. Uitgegeven in de *Verhandell. van de derde kl. van het Kon. Nederl. Instituut.*

2) Bijvoorb. een aangekocht uit de nalatenschap van wijlen den Resident Domis, gemerkt D. O. 2., en een een geschenk van Mr. J. A. A. Leemans, gemerkt J. L. 3.

chiet uitgehouwen en in hetzelfde Museum aanwezig [1]). Het laat zich het best beschrijven als een korte kegel op een laag, onversierd vierkant voetstuk, waarop, rondom en tegen den kegel leunende, vier beelden staan. In die beelden kunnen wij slechts de drie zooeven genoemde goden, elken afzonderlijk, en het geheele drietal nog eens gezamelijk in een vierde beeld vereenigd erkennen. De kegel is hol, evenals het voetstuk waarmede hij uit een en hetzelfde blok steen is bewerkt, en die holte kan niet wel eene andere bestemming hebben gehad, dan om eenig voorwerp van bijzondere heiligheid of eerbewijs te bewaren. Bestond dit laatste nu in eenen lingam, in eenig beeld van Siva of diens geslacht? of mogen wij hier denken aan eenen Dagob, die ondersteld werd de asch of eenig reliek van den Boeddha te bevatten, en die hier tusschen de drie Brahmaansche goden de plaats der eere innam? In dit laatste geval erlangden wij wederom een voorbeeld, zoowel van de ineensmelting der twee eerediensten, als van het overwigt dat aan het Boeddhisme werd toegekend en wij kunnen dan het monument vergelijken met een tempelgebouwtje, welks binnenvertrek aan Boeddhavereering gewijd was, en waarbij de Brahmaansche goden in eenen ondergeschikten rang, tegen de buitenwanden waren opgenomen. Als voorwerp van aanbidding kan het in eenen tempel, op een altaar of voetstuk, of ook, gelijk met beelden dikwerf het geval is, in de vrije lucht onder eenen boom hebben gestaan.

Wij vragen verschooning over deze kleine uitwijding, die ons schijnbaar wel wat van ons onderwerp, de vergelijking van Bôrô-Boedoer met andere godsdienstige gebouwen op Java, dreigde af te leiden; maar wij moesten wel eenige aandacht schenken aan de voorstellingen van de goden, wier dienst zoo algemeen was, en wier beelden bij of tegen de tempels omtrent de bestemming dezer laatsten inlichting konden geven.

Met betrekking tot de tempels blijft ons nog eene bijzonderheid van eenig gewigt te bespreken. Zij betreft de putten,

1) Het werd aangekocht uit de nalatenschap van wijlen baron van der Capellen, en in het Museum ingelijfd onder de merken V. d. C. 3.

waarvan wij reeds meermalen gewaagd hebben en wier bestemming nog vrij wat in het onzekere ligt. Men vindt haar in vele, maar op verre na niet in alle tempels. De heer Brumund meent als regel te kunnen aannemen, dat, waar een altaar in de tempelkamer aanwezig was, de put te vergeefs gezocht zal worden; doch hij waarschuwt tegen de gevolgtrekking, dat elke tempel, waarin het altaar niet aanwezig was, eene put gehad zouden hebben. De ondervinding bevestigt zulk eene gevolgtrekking tot nog toe niet, en opzettelijk onderzoek door opdelvingen in de tempelvertrekken wordt vereischt, om met zekerheid te doen kennen, welke tempels al, en welke niet van eene put voorzien zijn geweest. Ook zou men zich behoorlijk moeten kunnen vergewissen, of uit de thans ledige vertrekken de altaren welligt verdwenen waren. De heer Brumund meent, dat de putten, wier omvang bijna gelijk was aan dien van den bodem der over het algemeen zeer bekrompen tempelkamers, voor een altaar en den bedienenden priester geene genoegzame ruimte overlieten, zoodat de aanwezigheid van het altaar van zelve de mogelijkheid van de put uitsloot. Maar het is toch niet onwaarschijnlijk, dat laatstgemelde, hetzij digt gemetseld, hetzij met eene zoldering gesloten is geweest, en dan bestond er geen bezwaar, om put en altaar in hetzelfde tempelvertrek toe te laten. Waar de putten nog gaaf genoeg aanwezig waren en onderzocht konden worden, bleken zij verscheidene voeten diep, geheel vierkant uitgegraven en dan met dezelfde steenen als de tempel opgemetseld te zijn. Dat hare openingen thans ongesloten zijn, zal wel aan het instorten harer kruinen, of van de vloeren der vertrekken toegeschreven moeten worden, of aan de zucht om schatten te vinden, toen de Javanen, na de invoering van den Islaam, hun ontzag voor de godsdienstige gebouwen hunner voorouders grootendeels verloren hadden.

Volgens den heer Brumund waren zij bestemd tot bewaring van de asch van de verbrande lijken van vorsten, aanzienlijken en priesters. Oorspronkelijk en op het vasteland van Indië waren, zooals wij hierboven zeiden, de Topas of Stoepas en Dagobs de grafteekenen, waaronder de asch, of eenig reliek van den *Boeddha*, van Boeddhistische heiligen, priesters of ook wel bij-

zondere personen die den Boeddha vereerden, was weggelegd; of zij dienden slechts als gedenkteekens van den leeraar. Wanneer men nu aanneemt, dat de Boeddhisten op Java van lieverlede er toe kwamen, om na de lijkverbranding van aanzienlijken, de asch onder eenig heiligdom te bewaren, behoefden zij slechts eene schrede verder te gaan, om zulke bewaarplaatsen voor veler, misschien ook wel voor algemeen gebruik in te rigten; en zoo zouden wij in de tempels met putten dan in zekeren zin, de Topas of Stoepas van het vasteland moeten terugzien, doch gewijzigd naar de behoeften en de zeden der Javaansche Boeddhisten. Gelijk nu de volgers van den Boeddha er zeer ligt toe overgingen, om het een en ander uit het Brahmanisme over te nemen, zoo kan en zal ook dit laatste op Java, wel aan enkele gebruiken van het Boeddhisme het burgerregt verleend hebben, en moest dit te meer het geval worden, naarmate door den loop der tijden en omstandigheden beide stelsels tot elkander naderden, beide godsdiensten tot op eene zekere hoogte als zamengevloeid waren. Vooral waren die toenadering en zamenstemming mogelijk met betrekking tot de lijkplegtigheden en de zorg voor de asch van de overledenen, daar toch de vereering van de schimmen der afgestorven voorouders op de beide Javas hoogstwaarschijnlijk reeds bestond, toen de inwoners met de volkplantelingen uit het vasteland in betrekking kwamen. De heer Brumund acht het niet onwaarschijnlijk, dat de Brahmanen, wanneer de gewoonte van zulk eene aschbewaring bij hunne Boeddhistische landgenooten op Java bestond, dat gebruik insgelijks gehuldigd, en evenzeer tempels tot bewaarplaatsen van de asch hunner overledenen hebben ingerigt. Zij konden daartoe te eerder komen, omdat in sommige gedeelten van Indië, waar de lijkverbranding op plaatsen geschiedde, die te ver van de heilige rivier verwijderd waren, de asch en beenderen in eene aarden pot gesloten, en dan onder eenig bouwwerk of onder eenen boom begraven werden [1]). Omtrent Java, zoowel het oostelijke als het westelijke

1) H. F. Colebrooke, *Relig. ceremonies of the Hindus and of the Bramans especiolly;* in *Asiatic Researches*, Dl. VII, p. 256.

gedeelte, getuigen de oude reizigers van de zestiende eeuw, met name ook Thomas Cavendish, dat het lijk van den vorst verbrand en de asch vergaderd werd [1]). Eenige jaren geleden vond men in de bosschen van Bakool, nabij de grenzen van Kediri, eenen vierkanten steenen bak met deksel, waarin, behalve eenige voorwerpen van goud, ook asch besloten was. De heer Brumund meende daaruit te moeten besluiten, dat de bak de overblijfsels van het lijk van eenen Brahmaan had bewaard. Eene urn van trachietsteen, voor ruim veertig jaren door den heer Wardenaar te Djoeloek-Tondo opgedolven, bevatte soortgelijke voorwerpen, met asch en overblijfsels van verbrande beenderen [2]). De heer Brumund meent ook nog in de residentie Djokjokarta, in de vlakte van Soro-Gedok de plaats eener vroegere lijkverbranding gevonden te hebben. Hij maakte dit op: uit stukjes gewerkt goud, ringen en andere kleine voorwerpen, die de blijken droegen van in het vuur geweest te zijn, uit de sporen van asch, waarmede de grond tot eene diepte van verscheidene voeten vermengd scheen, en uit de aanwijzing der Javanen, die eene zacht oploopende hoogte, thans door eene waterleiding doorsneden, als de plek aanduidden, waar volgens overlevering vroeger de lijken verbrand werden. Een ander bewijs van het vroeger bestaan van de plegtigheid op Java is, dat zij in hunne taal een afzonderlijk woord, „pantjaka" bezitten, om den brandstapel voor de lijkverbranding aan te duiden, en zij zelven de overlevering bewaard hebben van drieërlei wijze, waarop in vroegeren tijd hunne dooden bezorgd werden. Men liet de lijken met den stroom der rivier afdrijven naar zee, dit werd „laroeng", wegdrijving, geheeten; of men verbrandde hen op den pantjaka en verzamelde dan de asch, om die te begraven; of zij legden ze op eene verwijderde plaats in het bosch „pasetran", op eene stelling „ njetra", neder. Ook op Bali, waarheen wij ons met vrij veel zekerheid

1) Zie J. L. Gottfried, *De aanmerkenswaardigste zee- en landreizen der Portugeezen enz., uit het Hoogd. overgezet.* 's Gravenh. en Leijden, 1727. fol. Dl. IV.

2) Zie van Hoëvell, *Reis over Java*, Dl. II, blzz. 110—112; Brumund, *Indiana.* St. II, blzz. 219—225; Friederich, *Over Inscriptiën van Java en Sumatra*, blzz. 94—97.

kunnen wenden, om ons nopens de zeden en gewoonten van de oude Javanen in te lichten, worden thans nog de lijken verbrand, doch de asch en beenderen in eene rivier of in de zee uitgestort [1]).

Bij al deze sporen van de vroegere gewoonte bij de Javanen in het Hindoe tijdperk, om hunne dooden te verbranden, vermeldt de heer Brumund nog eene bijzonderheid, die meer bepaald zou bewijzen, dat de asch en beenderen na de verbranding in tempelputten bewaard werden. De Tjandi Perrot, aan de noordoostelijke helling van den Sindoro in de Residentie Kedoe, was vroeger aan de buitenwanden, blijkens het nog overgebleven beeld van Ganesa, met het gewone drietal goden, Siva, Doerga en Ganesa versierd geweest, en schijnt zich dus meer bepaald als Brahmaansch te kenmerken; een in de onmiddelijke nabijheid nog aanwezige levensgroote Nandi versterkt de opvatting, dat dáár Siva en diens geslacht bij voorkeur werden gehuldigd. In dien tempel bevond zich, volgens het zeggen van de inlanders ook eene put, waarvan echter de heer Brumund zelf wegens de opgehoogde aarde geen spoor meer ontdekken kon, maar die volgens de stellige verzekering der inlanders, vóór vele jaren geledigd was, en toen bij de uitwassching der uitgegraven aarde in de rivier, overblijfselen had geleverd, die bewezen dat er vroeger de asch van verbrande lijken was bijgezet.

Het komt ons voor dat nader, opzettelijk en zorgvuldig onderzoek nog volstrekt onmisbaar is, om de bestemming der putten uit te wijzen. Dat de vroegere Javanen hunne dooden verbrand, en de asch en beenderen bewaard hebben; dat dit althans voor een bepaald tijdperk, en voor personen van eenen zekeren rang het gebruik was, is aan geen redelijken twijfel onderhevig. Dat er een tijd bestond, waarin deze gewoonte algemeen werd, kan misschien ook worden aangenomen, ofschoon niet zoo onvoorwaardelijk. Maar de wijze, waarop de asch en overblijfsels van overledenen, blijkens de twee tot nog toe eenig bekende en hier-

1) Zie Friederich, *Verslag van Bali*, in de *Verhandell. van het Bat. Genootschap.* Dl. XXIII, blz. 9.

boven aangevoerde voorbeelden, in steenen urnen besloten aan de aarde toevertrouwd werden, pleit niet voor de meening, dat de tempelputten tot zulk een doel waren ingerigt. Wat de Javanen nopens het onderzoek van de put in den Tjandi Perrot aan den heer Brumund verzekerden, kan waarheid bevatten; maar de opgraving was reeds vele jaren geleden geschied, en de ondervinding heeft geleerd, hoe weinig men kan vertrouwen op de berigten van de inlanders, omtrent zaken die reeds vele jaren geleden gebeurd zijn, en hunne belangstelling niet of niet buitengemeen wekken konden. Bovendien behoefden de berigtgevers maar eenigszins bekend te zijn geworden met het vermoeden, omtrent den aard en de bestemming der put, om zich genoopt te gevoelen tot het geven van verzekeringen, die op geenen grond steunen, en die zij welligt niet zouden gegeven hebben, wanneer zij zonder ondervraging, uit eigen beweging een verhaal van het gebeurde hadden medegedeeld.

Nemen wij nu al aan, dat er werkelijk asch (en overblijfselen van beenderen?) in die put aanwezig zijn geweest, dan blijft nog de vraag, welke asch en van welke beenderen? De asch althans zou zeer goed van reuk- en andere offers afkomstig kunnen zijn, wier overblijfsels niet weggeworpen, maar bij het reinigen van altaar en vertrekken, in de, onder deze laatste, misschien wel opzettelijk tot zulk doel ingerigte putten bewaard werden. In dat geval kan men zich die putten voorstellen als met eene kleine opening of eenen rooster in den deksteen voorzien. Zijn de putten niet in elk tempeltje aanwezig, (en zoo iets zou eerst bij opzettelijk naauwkeurig onderzoek kunnen blijken), dan was misschien zulk eene bewaarplaats voor de overblijfsels van offergaven niet overal een noodwendig vereischte. Maar ook nog voor de veilige bewaring van andere voorwerpen konden zulke putten dienen: voorraad, eigendommen des tempels, in metaal gegraveerde oorkonden van schenkingen enz., beeldjes van de godheid, bij de stichting of wijding gebruikt, of later door vrome bezoekers aangeboden; voor dat alles kan men zich geene betere bergplaats voorstellen, bij de bekrompen ruimte in die kleine tempelgebouwen. Maar bovendien weet men stellig, dat op het vasteland van Indië put-

onderaardsche bouwwerken verborgen liggen, en de oude begraafplaatsen tot nog toe aan het onderzoekend oog der reizigers ontsnapt zijn? Maar wij geven nog een ander punt in overweging. Er zijn over bijna geheel Java, hier meer, daar minder, zulk een groot aantal Boeddhabeelden of beelden van Boeddhaheiligen verspreid, van allerlei grootte, sommige zelfs van kolossale afmeting. Van zeer vele, voor zoover zij zich op hunne oorspronkelijke plaatsen bevinden, kan men het als zeker stellen, dat zij nimmer in eenen tempel besloten zijn geweest, maar steeds in de vrije lucht hebben gestaan. Die beelden kunnen zeer goed de plaats hebben aangeduid, waar de asch van eenen Boeddha, of Boeddhaheilige was bijgezet, of ondersteld werd te rusten. Zij waren dan tevens de plaatsen, werwaarts men zich begaf om zijne godsdienstige pligten te vervullen, en het werd onnoodig tot dat doel opzettelijk bedehuizen of tempeltjes op te trekken. Ook op dit punt kunnen wij alleen van naauwkeurige nasporingen, en, waar de beelden nog op hunne oorspronkelijke standplaatsen bewaard gebleven zijn, van opdelvingen een gewenscht licht verwachten.

Wij keeren thans nog eens terug naar de tempelgroepen bij Prambanan, welker overwegend, zoo niet uitsluitend Boeddhistische afkomst en bestemming niet kunnen betwijfeld worden. De vele Boeddhabeelden die in of bij die gebouwen gevonden werden, of daar nog aanwezig zijn, de zinnebeeldige bouwkunstige versiersels waarmede zij prijken, of welker overblijfsels nog tusschen het puin zijn blijven liggen, geven eene genoegzame zekerheid. Onder die versiersels noemen wij vooral de klokken of koepeltjes met hunne kegels, die, in vorm geheel aan die van Bôrô-Boedoer gelijk, met name op den Tjandi Loemboeng en Tjandi Sewoe niet ontbreken. Boeddhabeeldjes ziet men nog in de daknissen van Tjandi Bening, en grootere beelden van den Boeddha zitten in vele der ongeveer 300 kleine kapellen, die in onderscheidene reeksen den hoofdtempel van Tjandi Sewoe omringen, en die wij ons in hunnen ongeschonden toestand niet anders dan elk met zulk een Boeddhabeeld, kunnen voorstellen. In Tjandi Plaossan zitten twee beelden van vorsten in Boeddhahouding, regts en

niet denkbaar, dat bij de asch van eenen vroeger overledenen vorst of priester, later de overblijfsels van wien ook, nog mogten geborgen worden; het ware heiligschennis, verstoring van de asch der vroeger gestorvenen, eene ontwijding hunner rustplaats geweest

Bij de algemeene verspreiding en den overwegenden invloed van het Boeddhisme op Java, kan het wel eenigszins bevreemding wekken, dat het aantal van uitsluitend Boeddhistische gebouwen betrekkelijk zoo gering is, al zij het dat zij in pracht en omvang alle andere overtreffen. Van de eigenlijk gezegde Stoepas of Topas van het vasteland, of daarop gelijkende overblijfselen van den Boeddhistischen eeredienst, is op Java nog niets ontdekt, behalve Bôrô-Boedoer zelf, waarvoor wij in eenig opzigt op dien naam aanspraak kunnen maken. Zouden wij dan ook hier eene der wijzigingen moeten erkennen, die de leer in het nieuwe land onderging; zoodat daar in het oprigten van die Stoepas niet meer gelijke verdienste gezocht werd, als dit overal op het vasteland het geval was? Het is mogelijk dat de stichting van een gebouw, zoo prachtig, zoo kostbaar, waartoe de inspanning en al de krachten van een geheel volk werden vereischt, geacht werd geheel en al in de plaats te kunnen komen, van het oprigten dier talrijke kleine grafheuvels of andere gedenkteekens; het kan zijn, dat de kegels op hunne voetstukken, in en bij de tempels geplaatst, al stonden zij eigenlijk in een naauwer verband tot de Siva- en lingamvereering, tegelijk met de Dagobs van gelijken vorm, en ook de beelden van den Boeddha, in de uitsluitend Boeddhistische tempels en kapellen opgerigt, voor de Javanen de Stoepas in zekeren zin vervingen; wij kunnen ons voorstellen, dat de putten en kelders onder de tempels eene gelijksoortige bestemming hebben gehad, en wij zouden in al die bijzonderheden misschien eene beantwoording vinden van de vraag, door Dr. Friederich onder anderen ergens uitgesproken, of er dan geene andere Boeddhistische gedenkteekenen, behalve Bôrô-Boedoer met de daarbij behoorende bouwwerken, behalve de tempels bij Prambanan en de grotkamers van Selo Mangling, overgebleven zijn? of er welligt nog niet

die tot de groep behooren, welligt die van de drie tempels der oostelijke reeks, zich als poorten heeft voorgesteld.

Tjandi Loemboeng had, volgens eene grondteekening, in 1805 denkelijk onder opzigt van den Majoor Cornelius opgemaakt en bij het Rijks Museum van Oudheden thans bewaard, zestien, volgens Brumund acht en twintig, kleine tempels, die het vierkant vormden, waardoor het hoofdgebouw werd ingesloten.

De rijkste en meest uitgebreide aanleg is die van de groep, onder den naam van Tjandi Sewoe, of duizend tempels, bekend. Zij heeft rondom hare hoofdgebouwen, vier rijën van kleinere tempels of kapellen, die een nagenoeg gelijkzijdig vierkant insluiten, en alle eenmaal met een zittend Boeddhabeeld versierd waren. In hunne grondvormen bieden deze Boeddhistische gebouwen volstrekt geen verschil, van de vele elders, die aan de Brahmaansche goden meer uitsluitend gewijd waren. Tjandi Loro-djongrang levert, door zijne drie zijkapellen den overgang tot het nog meer versierde hoofdgebouw van Tjandi Sewoe, maar die zij- of nevenkapellen zijn slechts herhalingen in kleinere afmetingen van het hoofdgebouw. De bouwkunstige versieringen dragen alle hetzelfde karakter, en onderscheiden zich slechts door minderen of meerderen rijkdom en overvloed. Maar een zeer onderscheidend karakter erlangen de Prambanansche bouwwerken, door de kleinere nevengebouwen of kapellen die de hoofdgebouwen omringen, en in de regelmatige wijze waarop hunne groepen zijn zamengesteld; het is hierdoor dat zij, niet minder dan door hunne Boeddhabeelden zelven, eene groote overeenkomst toonen met Bôrô-Boedoer, eene overeenkomst die vooral in Tjandi Sewoe duidelijk in het oog springt. In deze laatste groep toch zien wij het in het midden geplaatste hoofdgebouw, omringd van vier aan elkander evenwijdig geplaatste reeksen van kleinere tempeltjes, die een gelijkzijdig vierkant vormen. In de open ruimte tusschen de tweede en derde reeks, staan op evenredige afstanden, zes tempelgebouwen van een weinig grootere afmetingen; op het midden van elke zijde van het vierkant, een weinig vóór de buitenste reeks van tempeltjes, twee knielende kolossale tempelwachters, die de vier hoofdingangen bewaken. Verbeeldt men

zich nu die wachters gelijkvloers, de eerste reeks tempeltjes op een eenigszins hooger terras, de volgende drie reeksen, elke telkens weder wat hooger, en eindelijk het hoofdgebouw insgelijks op een vlak dat boven de vorige verheven is, dan erlangt men een geheel, dat, in het hoogste en middelste punt, in zijnen grootsten tempel, of misschien wel in den Dagob, die in het middelste vertrek van dat hoofdgebouw, de grafplaats van den Boeddha vertegenwoordigde, geacht kon worden met den grooten koepel of Dagob van Bôrô-Boedoer overeen te stemmen, en dat door vier, langs even zoovele terrassen boven elkander opgetrokken tempelrijën omringd is, gelijk Bôrô-Boedoer van vijf, terrasvormig boven elkander verrijzende omgangsmuren, en, rekent men de klokken van de drie bovenste terrassen mede, door acht reeksen van gebouwtjes omgeven wordt. De zes tempels die bij Tjandi Sewoe tusschen de tweede en derde reeks gevonden worden, kan men eenigszins vergelijken met de doorzigtige koepels of klokken, die op de drie bovenste cirkelterrassen rondom den grooten Dagob van Bôrô-Boedoer opgetrokken zijn. De Boeddhabeelden, die in de kleine tempeltjes in het begin dezer eeuw nog aanwezig waren, en hoogstwaarschijnlijk wel in elk hunner eenmaal eene plaats hadden, kunnen wij vergelijken met de Boeddhas in de nissen van de omgangsmuren van Bôrô-Boedoer, terwijl de wachters in het midden van elke zijde van het vierkant, te vergelijken zijn met het tweetal leeuwen, die bij Bôrô-Boedoer denzelfden dienst deden aan de ingangen van de vier zijden van het onderste terras.

Leveren de plaatsing en de bestemming der wachters bij Tjandi Sewoe punten van overeenkomst, dan kunnen wij toch niet ontkennen, dat het verschil in voorstelling niet uit het oog verloren moet worden. Den leeuw, het zinnebeeld van de koninklijke afkomst van Sjakya, kunnen wij als bewaker van de toegangen tot diens gedenkteeken schier onmisbaar achten; maar de monsterachtige tempelwachters van Tjandi Sewoe zouden ons eerder aan een Brahmaansch tempelgebouw doen denken, tenzij men mogt aannemen, dat de tempelwachter op Goenong Dagi (zie blzz. 104, 105) op korten afstand van Bôrô-Boedoer gevonden, oor-

spronkelijk tot dat gebouw behoort, en met eenige andere gelijkvormige beelden, nabij de toegangen tot de vier zijden van het eerste benedenterras eene plaats innam.

Op nog eene andere omstandigheid moeten wij opmerkzaam maken, niet alleen dewijl zij op onze vergelijkende beschouwing van invloed is, maar ook omdat wij in de gelegenheid zijn om eene tegenstrijdigheid in de berigten omtrent Tjandi Sewoe op te lossen. Zij betreft de rigting van de beelden in de tempeltjes van de vier rijen, die het hoofdgebouw omringen. Crawfurd [1], beschouwde de Boeddhabeelden rondom het hoofdgebouw niet als de voorwerpen van vereering, maar in het karakter van vereerders als Boeddhawijzen, in de ondergeschikte houding hunne hulde betoonende aan Siva, de verdelgende magt, die in den middelsten tempel troonde, en wiens dienst door hunne leer en invloed hervormd en verzacht was. Hij vond voor die opvatting een bewijs in de houding dier beelden, die volgens hem, hun gelaat vol eerbied naar den middeltempel gekeerd hebben. De heer Brumund [2]) verzekert, dat althans drie der in het vierkant den hoofdtempel omgevende tempelrijën, blijkens de duidelijke aanwijzing hunner ruïnen, met hunne ingangen naar buiten gekeerd waren, zoodat ook de beelden, die zich eenmaal daarin bevonden, in geen geval in de door Crawfurd opgegeven, maar alleen in eene tegenovergestelde rigting hun gelaat konden gewend hebben. Toch kunnen wij de opgaaf van den Engelschen geleerde, althans gedeeltelijk bevestigen, al leidt zij ons niet tot dezelfde gevolgtrekking, als die hij daaruit meende te mogen opmaken. Uit het plan en de beschrijving, door den heer Cornelius in 1805 ook van de Prambanansche bouwvallen opgemaakt, en bij het Rijks Museum van Oudheden in afschrift bewaard, blijkt, dat de tempeltjes van de eerste of buitenste en die van de derde reeksen met hunne ingangen naar buiten, die van de tweede en vierde reeksen naar binnen, dus naar den hoofdtempel gekeerd waren, waaruit van zelf volgt, dat de beel-

1) *Hist. of the Ind. Archip.* II. 196, 210.
2) *Indiana* II. 8.

den van beide laatstgenoemde reeksen ook met hunne aangezigten naar den middeltempel zich rigtten.

Uit diezelfde aanteekeningen van den heer Cornelius leeren wij, dat de tempeltjes van eene zelfde reeks ook inwendig onder elkander eenig verschil aanboden, daar sommige lage voetstukken, of, zooals hij die noemt altaren tegen den achterwand geplaatst bevatten, andere tegen de drie wanden van nissen voorzien waren. Of dit verschil ook op eenig onderscheid van de beelden in de tempeltjes betrekking kan hebben, durven wij niet te bepalen, maar zij die ook in Tjandi Sewoe wèl aan den Boeddha en aan zijne vereering den eersten rang toekennen, doch tevens Siva en diens geslacht of heilige zinnebeelden daar niet van de godsdienstige hulde uitsluiten, zouden kunnen beweren, dat sommige der tempels welligt andere beelden dan die van den Boeddha konden bevat hebben; zij zouden zich kunnen beroepen op de reuzenwachters die, zooals wij straks erkenden, eerder bij Brahmaansche, dan bij Boeddhistische tempelgebouwen te huis behooren. Van onze zijde meenen wij echter, zoolang de stellige bewijzen van het tegendeel niet geleverd worden, maar vooral ook omdat wij hier het gezag van Bôrô-Boedoer voor ons hebben, in de tempeltjes rondom Tjandi Sewoe, slechts aan Boeddhabeelden eene plaats te mogen toekennen.

Vinden wij zoodoende veel overeenkomst in plan, aanleg en bouwkunstige versiersels, tusschen de Prambanansche gebouwen en Bôrô-Boedoer, toch blijft een groot verschil met betrekking tot het voornaamste en heiligste gedeelte, dat bij Bôrô-Boedoer van binnen ontoegankelijk bleef, terwijl de hoofdtempels in de groepen van Prambanan bestemd waren, om op de daarin geplaatste altaren, of bij de beelden en andere gewijde voorstellingen, de offers van de geloovigen zelven, of van de priesters in hunnen naam, te ontvangen. Hier geschiedde de godsdienstige handeling in het heiligdom, en bij het beeld dat den god vertegenwoordigde, ginds in de vrije lucht, terwijl de Dagob zelf, om de asch, de relieken, of wat verder van den meester daarin mogt besloten zijn, het voorwerp der aanbidding was; en ditzelfde kon gezegd worden van Bôrô-Boedoer in zijnen geheelen

omvang, als zijnde de geheele bouw met alle zijne terrassen, een kolossale Topa, Stoepa of Dagob, die reeds van verre zigtbaar, voor de rondom wonenden de plaats aanwees, waarheen zij zich met hunne overdenkingen en gebeden wenden moesten.

De vergelijkende beschouwing van de Boeddhistische gebouwen op het vasteland van Indië en op Ceilon, en het vlugtige overzigt dat wij namen over de overblijfsels van tempels en andere plaatsen van godsdienstig eerbewijs, op Java nog bewaard gebleven, hebben ons versterkt in de overtuiging omtrent den aard en de bestemming van Bôrô-Boedoer. Het is een zuivere Boeddhistische bouw, zonder eenig inmengsel van, of toevoegsel uit het Brahmaansche stelsel. Waar wij goden of wezens, tot eene of andere sekte uit dat stelsel behoorende, op de basreliefs afgebeeld zien, daar komen zij niet voor als de voorwerpen van godsdienstige vereering, maar treden zij slechts handelende op in de voorstellingen van gebeurtenissen uit des Boeddha's leven, of in de feiten die de overlevering aan zijnen naam verbonden heeft. Onder de bouwkunstige versiersels treffen wij er nergens een aan, dat door eene zinnebeeldige beteekenis als een meer uitsluitend eigendom van vreemden eeredienst moet beschouwd worden. De geheele inrigting van het gebouw, de beelden in de nissen en op de terrassen, het beeldhouwwerk tegen zijne omgangswanden, alles leidde uitsluitend tot het doel, de vereering van den Boeddha, wiens levensgeschiedenis het te aanschouwen gaf, wiens leer en daden het verheerlijkte, wiens navolging het predikte in de voorstelling van de handelingen zijner aanzienlijkste en ijverigste beschermers en gezanten, en wiens beeld het voor den geest riep; eerst duidelijk, in de tallooze nissen op de omgangsmuren, vervolgens voor het ligchamelijke oog minder zigtbaar, in de getraliede Dagobs of klokken op de drie ronde terrassen, en eindelijk, voor het oog geheel verborgen, in den grooten middelsten koepel, waar de leeraar ondersteld werd tot zijne hoogste volmaking gekomen, in zijne rust ingegaan te zijn, den hemel bereikt en daar den Nirvana verkregen te hebben. En hierom,

en om de volledigheid der voorstellingen, maar ook om de uitmuntende wijze, waarop het geheel ontworpen en in al zijne deelen uitgevoerd werd, verdient Bôrô-Boedoer tot nog toe, onder alles wat het Boeddhisme in de verschillende landen waarin het doordrong heeft voortgebragt, een eenig, een der merkwaardigste, misschien wel het merkwaardigste gedenkteeken genoemd te worden.

B. DE BOEDDHABEELDEN OP DE RINGMUREN EN OP DE TERRASSEN.

Wij hebben vroeger reeds opgemerkt, dat de Boeddhabeelden in de nissen van de omgangsmuren en onder de koepelgebouwen op de terrassen, zich onderscheiden door de verschillende houding hunner handen, en dat de beelden onder de koepelgebouwen bovendien een verschil aanbieden in het gemis van toevoegselen, die bij de overige steeds aanwezig zijn, en om hunne beteekenis daar ook niet ontbreken mogen.

Dat verschil, blijkbaar in verband gebragt met, of geregeld naar de plaatsen die de beelden op het gebouw innemen, kunnen wij niet als toevallig beschouwen, en wij dienen daarom eene poging te doen, om de redenen op te sporen die er aanleiding toe gaven, of het doel waartoe het strekken moest. Beiden toch zullen wel zamen hebben gehangen met het leerbegrip, dat op eene zinnebeeldige wijze door het geheele bouwwerk aan den vromen Boeddhist vertegenwoordigd werd, en dat bij eene nadere beschouwing van het onderwerp, zich welligt ook voor ons niet geheel en al zal verborgen houden.

Crawfurd [1]), die ontkent dat de Boeddha op Java voorkomt als voorwerp van godsdienstige vereering, beschouwt de beelden in de gewone Boeddhahouding, zoowel op Bôrô-Boedoer, als bij de tempelgroepen van Prambanan en elders, als de voorstellingen van Boeddhistische priesters of wijzen, die den bloeddorstigen, onbeschaamden en ruwen dienst van Siva, Doerga, den Lingam

1) Crawfurd, *Hist. of the Ind. archip.* II. 196, 210.

en de Yoni op Java hervormd en veredeld hebben. Waar op Bôrô-Boedoer's basreliefs aan die beelden offers van vruchten en bloemen werden gebragt, daar meent de Engelsche geleerde slechts eene aanbieding van liefdegiften te moeten erkennen, door leerlingen of aanhangers aan hunnen priester, geenszins offers aan eenen goddelijken persoon aangeboden.

Het is niet noodig, nadat wij reeds eene eenigszins aandachtige beschouwing hebben gewijd aan het gebouw, maar vooral aan de basreliefs, wier bijzonderheden aan Crawfurd zoo bekend niet konden zijn, thans nog eene bewering te bestrijden, die wel door niemand meer zal gehuldigd worden en wier onjuistheid door tallooze bewijzen en de uitkomsten van alle latere onderzoekingen buiten allen twijfel is gesteld. Maar, erkennen wij in de bedoelde beelden Boeddhavoorstellingen, dan mogen wij vragen, welken Boeddha zij vertegenwoordigen, in welk karakter zij Boeddha doen voorkomen? Want dat zij alle eenen en denzelfden persoon, den Boeddha of Sjakya voorstellen, zou reeds, om de verschillende houding der handen enz., waarvan wij boven gewaagden, gegronde tegenspraak kunnen ontmoeten.

Het Boeddhisme heeft in den loop der eeuwen menige wijziging ondergaan. Zijne belijders, niet te vreden met de eenvoudige geschiedenis en leering van hunnen meester, ruimden al spoedig eene plaats in voor een aantal overleveringen en bijvoegselen, die zij meestal aan de onderscheiden sekten van het Brahmanisme ontleenden, en waardoor zij aan hunnen stichter tegenover de volgers van andere godsdienstige stelsels, een hooger gezag, eenen aanzienlijker rang meenden te kunnen bijzetten, een meerder aanzien te doen toekennen. Daarom ook moesten zij het van belang achten, dat de oorsprong van hunne leer niet slechts tot den geschiedkundigen persoon van den stichter, Sjakya-Moeni gebragt werd, maar die leer moest in ouderdom alle andere overtreffen, en daarom werden eene menigte wereldscheppingen en wereldvernietingen, en gedurende het bestaan dier vroegere werelden ook een aantal Boeddhas aangenomen, die elkander opvolgende, het gebied gedurende de hun toegekende tijdperken gevoerd hebben.

De Boeddhawanso, een op Ceilon te huis behoorend geschrift, bevat de geschiedenis van vierentwintig Boeddhas, die vóór den tegenwoordigen, Sjakya, bestaan zouden hebben. Twaalf wereldtijdperken gingen voorbij gedurende het beheer van eenentwintig dier Boeddhas. Gedurende het dertiende, thans nog loopende tijdperk, hebben reeds drie Boeddhas hun gebied achtereenvolgens geëindigd; de tegenwoordige is de vierde, en met den vijfden, Maitreya, die nog verwacht wordt, zal ook het tegenwoordige wereldtijdperk gesloten worden. Deze vijf zijn de aardsche of menschelijke, de Manoesji Boeddhas, die van menschen tot den hoogen rang van Boeddhas zijn opgeklommen, en bij de Boeddhisten vrij algemeen erkend worden. Zij heeten: Krakoetsjhanda, Kanaka, Kasjyapa, Sjakya en Maitreya.

In het noorden van Indië, in Nepaal, ontwikkelde zich een vorm van het Boeddhisme, waarbij de vijf Dhyani Boeddhas, op den voorgrond treden, die door Adiboeddha, het hoogste goddelijke wezen van de theïstische Boeddhisten, geschapen zijn. Zij zijn de hemelsche Boeddhas, die wederom de vijf Dhyani Bodhisattvas voortgebragt, en aan elken dezer voor zijnen bestemden tijd de regeering over de wereld opgedragen hebben. De namen der Dhyani Boeddhas zijn: Vairotsjana, Aksjobhya, Ratnasambhava, Amitabha en Amoghasiddha. Blijkbaar werden zij in navolging der oudere en meer oorspronkelijke, menschelijke Boeddhas gevormd, en, even als bij deze laatste aan Sjakya, den heerscher in het tegenwoordige tijdperk, de meeste eer wordt toegekend, zoo geniet ook Amitabha, de vierde der Dhyani Boeddhas, den voorrang boven de vier andere, eenen voorrang, die ook aan den vierden der Bodhisattvas werd toegekend. Elk der Dhyani Boeddhas had, (doch waarschijnlijk erlangde hij die eerst in lateren tijd), nog zijne Sjakti of vrouw, een gevolg van inmenging van bestanddeelen uit een verbasterd Sivaïsme. Volgens Wilson [1]) ontstond de opneming van den Sjaktidienst in Bengalen, waarschijnlijk reeds vóór de 12de eeuw; in de 13de eeuw was

1) Wilson, *Asiatic Researches* vol. XVI.

zij al in Nepaal ingevoerd, en Friederich heeft aangetoond [1]) dat zij ook zuidwaarts tot op Java doorgedrongen was. Wij danken aan Hodgson [2]) de afbeeldingen der vijf Dhyani Boeddhas en zijn daardoor in de gelegenheid gesteld, om met hen onze Boeddhabeelden van Bôrô-Boedoer te vergelijken. De Nepaalsche Dhyani Boeddhas zitten allen op voetstukken, waarvan het middelgedeelte een langwerpig vierkant vormt, dragende het bekende lotuskussen, en met hetzelfde kussen, doch de bladen benedenwaarts gekeerd, als voet voorzien. Ter wederzijde een naar buiten uitspringend dier, dat voor elken Boeddha verschilt. Beide dieren komen met hunne achterdeelen tegen elkander vóór het voetstuk, en worden daar gedekt door een, met bloem- en andere figuren versierd, en van het voetstuk afhangend kleed. De beelden zelve hebben de gewone kleeding en haardragt; op het midden van het voorhoofd, het haarlokje, dat wij ook bij de Boeddhas van Bôrô-Boedoer opmerkten, doch hunne ooren zijn met oorhangers versierd, die onze beelden missen. Achter het hoofd de lichtschijf, als bij de beelden in de nissen der omgangsmuren. De voetstukken of tronen, zijn aan de achterzijde van eene rugleuning voorzien, die, verschillende van de Bôrô-Boedoersche, cirkelvormig is en van eenen breeden, sierlijk bewerkten rand omgeven. De leuning van den vijfden Dhyani Boeddha, Amoghasiddha, onderscheidt zich door meerdere versiering, ook is zijne lichtschijf of heiligenkrans, van boven met eenen knop voorzien, waaronder een monstermasker, gelijk dit als sluitsteen in het midden boven de bogen van poorten, nissen en andere openingen, als gewoon bouwkunstig sieraad voorkomt. Eindelijk is de ring van den krans uit koppen van dieren zamengesteld. Het groote kenmerkende onderscheid ligt echter in de houding der handen. De eerste, Vairotsjana, houdt haar evenals de Boeddha in de doorzigtige Dagobs op de drie ronde terrassen; de tweede, Aksjobhya, even als de Boeddhas in de nissen aan de oostzijde van de vier benedenste omgangen; de derde, Ratnasambhava als die aan de zuidzijde; de

---

1) Friederich, *Inscriptt. van Java en Sumatra*, blzz. 13—16.
2) *Transact. of the R. Asiat. Soc.*, II, P. I, Pl. 1.

vierde, Amitabha, als die aan de westzijde, en de vijfde, Amoghasiddha, als die aan de noordzijde dierzelfde vier onderste omgangen. De dieren vóór de voetstukken of tronen, zijn bij den eersten Dhyani Boeddha leeuwen, bij den tweeden olifanten, bij den derden paarden, bij den vierden ganzen (?) en bij den vijfden twee menschenbeelden met vogelbekken (Garoedas?).

Ook bij de Mongolen spelen deze vijf Dhyani Boeddhas eene voorname rol [1]), doch met een gering verschil van de Nepaalsche wat de voorstelling betreft. Dit verschil bestaat, behalve in de kleuren, die aan elken der vijf goddelijke personen worden toegekend, ook voor de twee eerste in de houding der handen, daar Vairotsjana zijne handen houdt als Aksjobhya bij de Nepaleezen, en omgekeerd. Daarbij komt nog dat bij de Mongolen de tweede Boeddha, Aksjobhya, als de eerste in rang beschouwd wordt, en Vairotsjana op hem volgt [2]). Volgens hetzelfde Mongoolsche stelsel zijn aan de Dhyani Boeddhas vier bijzondere rijken of paradijzen, overeenkomstig de vier wereldstreken meer bijzonder toegedeeld, doch zóó, dat de beide eerste, Aksjobhya en Vairotsjana, te zamen in het oostelijke paradijs hunnen zetel hebben en elke der drie volgende Boeddhas afzonderlijk eene der drie overige wereldstreken onder zijn gebied heeft.

Von Humboldt [3]) is, zoo wij ons niet vergissen, de eerste die de voorstellingen der Nepaalsche Dhyani Boeddhas, met de beelden van Bôrô-Boedoer vergeleken en daaruit het besluit getrokken heeft, dat wij ook in deze laatste de vijf Dhyani Boeddhas moeten erkennen. Daar hij zich echter met betrekking tot Bôrô-Boedoer op de gedrukte berigten en zeer onvolledige afbeeldingen verlaten moest, ontbrak hem de gelegenheid tot eene juiste vergelijking; daardoor scheen hem in sommige bijzonderheden verschil te bestaan, waar dit verschil niet aanwezig was, of werd het door hem niet in rekening gebragt, waar eene nadere be-

1) J. J. Schmidt, *Gesch. der Ostmongolen*, p. 473; Burnouf, *Introd. à l'hist. du Buddh. Ind.*, p. 116.

2) Pallas, *Sämmtl. hist. Nachr.*, II, 56; Klaproth, *Nouv. Journ. Asiat.*, VII, 110; von Humboldt, *Kawispr.*, I, blz. 136.

3) Von Humboldt, *Kawispr.*, I, blzz. 124 en volgg.

schouwing of eene juistere afbeelding van de Bôrô-Boedoer Boeddhas het later heeft doen kennen.

Zoo verdwijnt het verschil met betrekking tot het haarkapsel, dat ook op Bôrô-Boedoer op de gewone wijze boven op het hoofd in eenen haarknop [1]) uitloopt, en evenzeer met betrekking tot de lichtschijf of den heiligenglans, die althans bij de beelden in de nissen der vijf omgangen niet ontbreekt. Die schijf is daar echter tegen den achterwand der nissen uitgehouwen, en daar aan von Humboldt slechts de afbeelding van een beeld, zooals dat bij Raffles zonder de nis voorkomt, ten dienste stond, moest eerstgenoemde wel meenen, dat het anders zoo onmisbare toevoegsel ontbrak. Daarentegen bestaat er een meer of min aanmerkelijk verschil in de volgende bijzonderheden. De Bôrô-Boedoer beelden zijn op lotuskussens gezeten, langs den rand rondom met twee rijen tegen elkander geplaatste lotusbloembladeren omgeven; de Nepaalsche hebben, zooals wij hierboven zagen, eenen veel meer zamengestelden troon, waarbij die dubbele rij lotusbladeren niet ontbreekt, maar aan een langwerpig vierkant altaar, voetstuk of eenen troon op dezelfde wijze aangebragt is, en bovendien, onder een afhangend dekkleed regts en links, een voor elken der Dhyanis verschillend dierenpaar zich vertoont. De Nepaalsche hebben achter hunne ruggen cirkelvormige rugleuningen, de vijfde eene meer versierde dan die der andere; bij de beelden van Bôrô-Boedoer zijn die rugleuningen vierkant, en voor alle gelijk. De Nepaalsche hebben oorhangers in de ooren; bij de onze ontbreekt dit versiersel. Enkele der eerstgemelde hebben, waar de houding der handen dit toelaat, een bakje of schoteltje, waarin de Boeddhapriesters hunne aalmoezen plegen te ontvangen, en waaruit zij hun eten nuttigen; bij onze beelden is geen enkel van dat bakje voorzien. Eindelijk wordt het, naar onze meening voornaamste verschil dat de houding der handen aanbiedt, door von Humboldt niet voorbijgegaan. Vairotsjana, de eerste Dhyani Boeddha, houdt, niet als het daarmede vergeleken beeld van Bôrô-Boedoer, den

1) Wij hebben vroeger, blz. 102, reeds vermeld, dat die haarknop, althans bij enkele beelden, door eene slang gevormd of omringd wordt.

palm van de regterhand in aanraking met den top van den wijsvinger der linker-, maar raakt slechts met den wijsvinger der regter- aan den top van den duim der linkerhand. Amoghasiddha, de vijfde of laatste, houdt op Bôrô-Boedoer de regterhand even boven de regterknie verheven; in de Nepaalsche voorstelling volgens Hodgson rijst die hand tot vóór de borstholte. Bovendien levert Bôrô-Boedoer van dit beeld zelf twee, in de houding der vingers eenigszins van elkander afwijkende voorstellingen, daar de beelden aan de noordzijde op de vier eerste omgangen slechts den duim een weinig van de opgeheven vingers der regterhand verwijderd houden, terwijl die van den vijfden omgang op al de vier zijden, den wijsvinger en duim met de toppen op elkander brengen en alleen de drie overige vingers omhoog steken.

Nemen wij nu in aanmerking dat, volgens Hodgson's stellige verzekering, alles bij de Dhyani Boeddhabeelden zijne beteekenis heeft, dat het vijftal zich onder elkander onderscheidt door de houding der handen, door de dragers, (de dieren vóór den troon), en, waar zij gekleurd worden, ook door verschil van kleur; en zien wij, dat in de beide eerstgenoemde opzigten werkelijk verschil bestaat tusschen de Nepaalsche voorstellingen en die van Bôrô-Boedoer, dan zouden wij welligt kunnen aarzelen, om eene algemeene overeenstemming in de hoofdpunten aan te nemen. Maar ofschoon Hodgson zegt, dat elk toevoegsel bij de door hem afgebeelde Dhyani Boeddhas eene vaste beteekenis heeft, zoo volgt daaruit nog niet, dat elk dier toevoegsels, of elke bijzonderheid, steeds bij elke voorstelling onmisbaar geacht moet worden. Eén teeken toch kan reeds voldoende zijn om elken hunner van de overige in het vijftal te onderscheiden; en zoo behoeft het ontbreken van sommige dier teekens en toevoegsels op Bôrô-Boedoer, geen groot bezwaar te leveren, wanneer maar de meest kenschetsende bijzonderheden niet worden gemist. Daar nu dit laatste werkelijk hem voorkomt het geval niet te zijn, meent von Humboldt in de Boeddhabeelden van Bôrô-Boedoer de vijf Dhyani Boeddhas van de Nepaleezen te moeten erkennen; en wel in dier voege, dat de tweede, Aksjobhya op de vier eerste omgangen aan de oostzijde, Ratnasambhava aan de zuidzijde, Amitabha aan de

westzijde en Amoghasiddha aan de noordzijde in de nissen gevonden worden, terwijl aan laatstgemelde bovendien op al de vier zijden van den vijfden omgangsmuur, de plaatsen aangewezen zijn, en de eerste, Vairotsjana in de doorzigtig gewerkte klokken of koepels op de drie ronde boventerrassen zijne zetels gevestigd heeft. Nog eene andere bijzonderheid wordt door von Humboldt, als zijne opvatting bevestigende vermeld. Zooals wij boven reeds zeiden heeft elk der Dhyani Boeddhas bij de Mongoolsche volkstammen een afzonderlijk rijk of paradijs onder zijn gebied, en nu komen op Bôrô-Boedoer de rigtingen der Boeddhas in de vier hemelstreken juist overeen met die, waarin de rijken der met hen overeenstemmende Dhyani Boeddhas gelegen zijn. Die opmerking is juist, maar dan blijven toch nog altijd een paar bedenkingen op te lossen. Indien men de Boeddhas op den vijfden omgang, niettegenstaande het verschil in de houding van den wijsvinger der regterhand, voor geheel dezelfde houdt als die op de noordzijde der vier lagere omgangen, dan zou aan den vijfden der Dhyani Boeddhas, of Amoghasiddha, een voorrang boven al de andere toegekend worden, daar hij nog eens geheel alleen den geheelen omtrek van een hooger gelegen gedeelte van het gebouw bezet, maar tevens aldaar naar al de vier windstreken is gekeerd. Eene andere zwarigheid leveren de Boeddhas, in de doorzigtige Dagobs gezeten, en wier handenhouding met die van Vairotsjana het meest overeenstemt. Dat aan hem boven de overige een voorrang wordt toegekend, door de plaatsing van zijn beeld op de drie boven elkander verrijzende ronde terrassen, in de meer onmiddelijke nabijheid van den grooten Dagob, het heiligste en voornaamste gedeelte van den geheelen bouw, laat zich gemakkelijk verklaren, daar hij de oudste is, en, zooal niet volgens het Mongoolsche stelsel, dan toch volgens dat van Nepaal, daarom ook in aanzien en magt de overige te boven gaat. Maar welk is dan het rijk of paradijs, waarover hem meer bepaald de heerschappij is toegekend? Wij zagen boven, dat hij bij de Mongolen met Aksjobhya verwisseld wordt, en ook met dezen in het oostelijke rijk den zetel deelt, maar dan bevindt hij zich toch op Bôrô-Boedoer in eene plaatsing, die met de, ook hem

mede bepaald toegedeelde wereldstreek in geen verband staat. Of wij zouden zijn rijk misschien in het toppunt, dus boven hem moeten zoeken, gelijk die van de overige vier tegen over elken hunner gelegen zijn? Bij deze gevolgtrekkingen uit de rigting der beelden naar de vier hemelstreken, ontstaat de bedenking, dat telkens bij de zijden der onderscheidene voorsprongen op elken gevel, de daar geplaatste nissen en Boeddhas regts en links niet naar dezelfde hemelstreek, als de overige op dien gevel, maar op de beide nevens gelegen hemelstreken gerigt zijn, zoodat bijv. de onderste omgangsmuur van den oostgevel, ook eenige nissen en beelden aanbiedt, die naar het zuiden en eenige die naar het noorden zijn gewend. En zoo zou men, streng gerekend, de Boeddhas niet in verband kunnen brengen tot de rijken, waarover zij volgens het Mongoolsche stelsel het gebied voeren. Het komt ons echter niet voor, dat die geringe afwijking, die voor het overige voor elken der vier Boeddhas terugkeert, hier een overwegend bezwaar behoeft op te leveren. De beelden op de zijden der uitspringende deelen van de vier gevels mogen regthoekig op deze laatste gerigt zijn, en dientengevolge hun aangezigt naar eene andere hemelstreek wenden, zij bevinden zich toch in ieder geval aan den gevel, vóór welken hun rijk gelegen is, en het was niet mogelijk, zonder de bouwkunstige evenredigheden te breken, hen met de voorzijde hunner nissen evenwijdig aan dien gevel te plaatsen. Bovendien behoefde de ontwerper van het gebouw in die gewijzigde rigting der beelden geene belemmering of inbreuk op het stelsel te zien, daar toch elke Boeddha op zijnen tijd het gebied over het geheel voerde.

Wilsen en Brumund hebben, op het voetspoor van von Humboldt [1]), die echter zulk eene opvatting met de door hem erkende Dhyanivoorstellingen niet strijdig acht, in die onderscheidene Boeddhabeelden, hunne plaatsing en toevoegselen, eene zinnebeeldige aanduiding erkend van de verschillende trappen van heiliging, van toenadering tot den hoogsten staat van volmaking, den Nirvana.

De Boeddhisten in de verschillende en ver van elkander gele-

1) v. Humboldt, Dl. I. blz. 126

gen landen mogen vrij wat van elkander afwijken, in hunne meeningen omtrent het getal, de namen, de eigenschappen der hemelen, die sommige bij duizenden en millioenen tellen; zij komen echter allen hierin overeen, dat zij alle die hemelen of werelden onder drie hoofdklassen brengen, of dien overeenkomstig drie hoofdwerelden aannemen. De eerste heet de wereld van het verlangen, de begeerte, den lust; zijne bewoners, Kamavatsjaras geheeten, vermenigvuldigen zich langs den natuurlijken, menschelijken weg. De tweede of de gekleurde wereld wordt bewoond door zigtbare, maar niet geboren wezens, die zich niet langs den natuurlijken weg voortplanten, en den naam van Roepas dragen. De derde wereld eindelijk, de kleurlooze en vormlooze, is de verblijfplaats van geheel onzigtbare wezens, of de Aroepas [1]). Op de zelfde wijze worden drie toestanden van Nirvana aangenomen, waarvan de eerste reeds in dit aardsche leven verkrijgbaar is, de tweede na den dood wordt bereikt door hen, die den eersten verworven hadden; tot den derden of hoogsten, dien der volkomen vernietiging, worden zij alleen opgenomen, die zich in de beide voorafgaande toestanden tot zulk eenen trap van volmaking genoegzaam hebben voorbereid.

Op de vierkante terrassen zijn Boeddhas in tallooze voorstellingen op de basreliefs in regtstreeksche aanraking en verkeer met de menschen, en de Boeddhabeelden in de nissen op de vier naar de windstreken gekeerde gevels, ook door deze hunne plaatsing tot de zigtbare wereld in onmiddelijk verband gebragt. Wilsen vergelijkt met deze vierkante terrassen de wereld van het verlangen, den eersten toestand van den Nirvana, zooals die in het leven en hier op aarde reeds kan verkregen worden.

Met den overgang van den vierkanten tot den cirkelronden vorm houdt alle betrekking tot de zigtbare wereld op. Geene voorstellingen van aardsche handelingen of voorvallen komen daar meer voor. Zelfs alle versierselen zijn achterwege gebleven,

---

1) Zie E. Burnouf, *Introd. à l'hist. du Buddh.* App. no. IV, p. 599—619; Schmidt, *Mém. de l'Acad. des Sciences de St. Petersb.* II. 24 volgg.; A. Rémusat, *Essai sur la cosmogr. des Buddhistes, Journ. des Savans* 1831. p. 609, 610, 668 en volgg.; Hodgson, *Sketch of Buddhism, Transact. of the R. A. Soc.* II. p. 233, 234.

voor zoover zij niet volstrekt vereischt werden om de Boeddhas in hunnen tweeden toestand van Nirvana te vertegenwoordigen.

Dit nu geschiedt op die cirkelvormige terrassen der gekleurde wereld, waarin de Boeddhabeelden op hunnen lotustroon gezeten, onder den doorzigtig bewerkten koepel of Dagob, van alle aanraking met het aardsche afgesloten zijn. Voor hen bestaat die aarde met hare verleidingen niet meer. Hartstogten en driften verstoren de rust hunner zielen niet langer. Gelouterd, gezuiverd en doorschijnend geworden (het spreekt van zelf dat deze laatste hoedanigheid, die hun door de heilige boeken wordt toegekend, niet in hunne steenen beelden kon worden uitgedrukt), blijven zij in ongestoorde rust den tijd verbeiden, waarin hun de opneming in den laatsten en hoogsten Nirvanatoestand is weggelegd.

Wilsen wijst ter bevestiging van zijne opvatting, op de punten van overeenkomst die de vergelijking van de klokvormige Dagobs met eenen rijpen zaadbol van den lotus aanbiedt. Neemt men zulk eenen zaadbol, met het effen vlak, waarin men de openingen der zaadkorrels naar boven gekeerd ziet, onderstelt men dan dat deze openingen zich naar de bolvormige oppervlakte verlengen, dan erlangt men het beeld van den Dagob met zijne openingen, deze laatste alleen eenigszins gewijzigd, als op de Dagobs ruitvormig bewerkt, terwijl zij op den zaadbol eene ronde gedaante zouden hebben. Die zaadbol, en de daaraan ontleende koepelvorm wijzen op de geheime kracht der eeuwig werkende en herscheppende natuur. Gelijk de kleine zaadkorreltjes binnen den bol in geheimnisvolle rust besloten liggen, totdat zij hunne volle rijpheid verkregen hebben, om op hunne beurt gezaaid, tot een nieuw leven, eenen nieuwen bloei te ontkiemen, zoo zijn de heiligen onder de Dagobs tot eene rust gekomen, waarin zij voorbereid worden, om tot hoogere schoonheid, dat is tot hoogere volmaking te ontwaken.

Maar niet voor ieder is die hoogere volmaking, die hoogste toestand van Nirvana weggelegd. Onder al de heiligen, die wij op de terrassen aanschouwen, heeft slechts één enkele het einddoel bereikt. Zijn beeld was in den grooten middelsten koepel geplaatst, die, geheel digt gesloten en voor de buitenwereld ontoegankelijk, een zinnebeeld was van het ledige, het niets.

Het beeld zelf bleef onvoltooid. Haren, ooren, handen en voeten zijn slechts gedeeltelijk afgewerkt, en het lotuskussen, dat met of zonder voetstuk den Boeddhabeelden steeds ten zetel dient, ontbreekt hier geheel en al.

Is die onvoltooide toestand aan toeval toe te schrijven, of moeten wij hem als opzettelijk beschouwen? Wilsen behandelt ook deze vraag. Aan toeval mag hier volstrekt niet worden gedacht. Bij een gebouw, waar geen enkel versiersel, voor zoover wij het kunnen beoordeelen, zijne zinnebeeldige beteekenis mist, waar alles naar een stelselmatig plan ontworpen en met eene vaste bedoeling is ingerigt, kan men moeijelijk aan eene zoo verregaande onverschilligheid, aan zulk een grof verzuim gelooven, waarbij het beeld van den heiligen persoon, misschien wel den heiligsten van allen, zoo zorgeloos zou behandeld zijn geworden. Veeleer mogten wij verwachten, dat de kunstenaar hier zijne uiterste krachten zou ingespannen hebben, om een boven alles voortreffelijk, uitmuntend werk te leveren, aan de voorstelling van den heilige de meest mogelijke volmaaktheid te geven.

Maar er zou ook eene andere toevallige omstandigheid als oorzaak van het bevreemdende feit kunnen aangenomen worden; want ook andere gedeelten van den bouw bleven onvoltooid, of zijn althans in min afgewerkten toestand tot ons gekomen. Dit is immers, volgens Wilsen's opmerking, het geval met onderscheidene der ingangen of poorten tot de verschillende terrassen, en met de leeuwen aan de ingangen. Wat dáár de uitvoerders van het geheel noodzaakte hunnen arbeid onvoltooid te staken, zou ook tegen de voltooijing van het groote beeld onder den middelsten Dagob, onoverkomelijke beletsels in den weg gesteld kunnen hebben. Maar ook deze onderstelling wordt afgesneden door de opmerking van Wilsen, dat de ingangen en doorgangen tot de terrassen te weinig ruimte aanboden, om er de bouwstoffen van grooteren omgang, bijv. de steenen van de waterleidingen, de Boeddhabeelden, maar vooral het groote Boeddhabeeld doorheen te vervoeren. Voor de poorten en hare portalen zijn steenen van geheel andere afmetingen gebezigd, dan die wij aan de omgangsmuren gebruikt vinden, en die bijzon-

derheid versterkt het vermoeden, dat men eerst al het overige heeft afgewerkt, althans naar de plaatsen vervoerd waar het behoorde, en toen de poorten in de omgangsmuren, de toegangen en de trappen heeft opgetrokken of aangebragt. Welligt werden de bouwlieden in dit laatste werk door de eene of andere ons onbekende omstandigheid gestoord, en erlangden zij eerst later de gelegenheid, misschien nog maar ten deele, om het ontbrekende bij te bouwen, of moesten zij die taak voor hunne opvolgers in latere tijden overlaten. Diezelfde of diergelijke reden kon echter voor het groote beeld niet gelden. Want gesteld al eens, dat het naar het hoogste terras en, zooals wij zagen, voordat de toegangen opgebouwd waren, was overgebragt, met het voornemen om er dáár de laatste hand aan te leggen, dan zou ja dezelfde stoornis, die zich tegen de voortzetting van het werk aan de poorten en benedenterrassen, de leeuwen enz. verzette, ook de voltooijing van het beeld hebben kunnen beletten; maar het aldus onvoltooide beeld zou dan niet in den grooten Dagob geplaatst, en deze laatste alleen geheel afgewerkt zijn geworden.

Vervalt door een en ander alle gedachte aan eene toevallige oorzaak, dan moet men wel aannemen, dat het in het plan van het geheel lag, om het bedoelde beeld in den toestand te laten, waarin wij het thans nog kennen; dan heeft die schijnbaar onvoltooide staat, die plaatsing van een onafgewerkt beeld in het voornaamste en heiligste gedeelte van het geheele bouwwerk, eene beteekenis, eene bedoeling, die wij wenschen te kennen en waarvan Wilsen ook eene verklaring tracht te geven, maar waarbij zijne duiding van de voorstelling op de drie Nirvanatoestanden op hare beurt aan schier onoverkomelijke bezwaren onderhevig wordt. De onvoltooide, de onafgewerkte heilige kan toch nimmer ons den hoogsten, den meest volkomen toestand vertegenwoordigen, slechts eenen staat van teruggang of dien van wording. Maar deze laatste omstandigheid laat welligt eene gegronde toepassing toe, wanneer wij met Wilsen aannemen, dat de beelden in hunne verschillende houding en plaatsing, in betrekking staan tot de onderscheidene vleeschwordingen of verschijningen van Boeddha,

waarbij achtereenvolgens een nieuwe Boeddha den Nirvana verlaat, om den vroegeren, wiens tijdperk was afgeloopen, te vervangen. Zoo zouden de beelden op de onderscheidene, zoowel de vierkante als de ronde terrassen, ons de reeds verschenen Boeddhas vertegenwoordigen, misschien ook slechts de Boeddhaheiligen van de tijdperken vóór en onder den vierden Manoesji Boeddha of Sjakya, en werd laatstgenoemde zelf midden in den grooten Dagob geplaatst, zooals hij ondersteld werd te Koesjinagara het aardsche leven verlaten te hebben en den Nirvana binnen gegaan te zijn. De onvoltooide, binnen den ontoegankelijken Dagob geheel aan het oog onttogen, afgesloten en voor het leven als niet meer bestaande Boeddha, is dan te vergelijken met de zaadkorrel, met het ei, of met de pop van het insekt, waarmede uit den schijnbaren slaap, eenmaal een nieuw leven ontkiemen zal. Het aangezigt en de algemeene vormen van het ligchaam zijn in het beeld wel tot hunne geheele ontwikkeling gekomen, maar de ooren, de handen en voeten zijn slechts aangeduid, zij hebben hunne duidelijke gedaante nog niet verkregen, zij liggen gedeeltelijk nog als in de ruwe stof verholen. Zij wijzen op den overgang van den ouden in den hernieuwden vorm, op den nieuwen Boeddha, wiens verschijning het nieuwe wereldtijdperk verbeidt. Zoo hadden dan de bouwers van Bôrô-Boedoer, door de plaatsing van dat beeld in den gesloten Dagob, het doel voor oogen, om, na eene reeks van jaren, wanneer het geheele gebouw tot eenen puinhoop zou vervallen zijn, aan hen die het eerst tot in het heiligste gedeelte binnendrongen, zulk eenen onvoltooiden, nog in den laatsten staat van ontwikkeling verkeerenden Boeddha te doen vinden. Dan zouden de priesters aan de ongeduldig wachtende menigte toeroepen: „daar is hij, de lang verwachte, de nieuw verschijnende Boeddha"; en de nieuwe wereldperiode had eenen aanvang genomen.

Brumund hecht meer dan wij, zooals wij dit hierboven reeds te kennen gaven, aan het verschil in de houding der handen bij de beelden op de vier benedenste omgangsmuren van den noordelijken gevel, en die van den geheelen hoogeren vijfden omgangsmuur. Bovendien in het groote onafgewerkte beeld, of-

schoon het in de houding der handen geheel met de beelden van de vier benedenste omgangen aan den oostelijken gevel overeenstemt, eene zevende, van de overige verschillende voorstelling ziende, wordt hij er noodzakelijk toe gebragt, om eene duiding, zoowel op de vijf Manoesji- als op de vijf Dhyani Boeddhas onaannemelijk te achten. Hij erkent echter met Wilsen, zooals wij hierboven zeiden, hier eene voorstelling van verschillende en zich steeds meer verheffende Nirvanatoestanden, maar met deze wijziging, dat hij daarbij zeven onderscheiden trappen aanneemt, waarvan de eerste zes door de zes Boeddhareeksen, de zevende door het beeld in den grooten Dagob vertegenwoordigd worden. De houding der handen kan dan volgens hem evenzeer in verband staan tot die verschillende toestanden, overeenkomstig het Boeddhistische stelsel dat op Java was ingevoerd, of van het land, waaruit het naar Java werd overgebragt. Aan elken der vier eerste toestanden werden vier boven elkander geplaatste reeksen van beelden op elken gevel toegewezen; de vijfde had vier reeksen, verdeeld over de vier zijden van den vijfden omgangsmuur, de zesde toestand werd in drie reeksen op de even zoovele cirkelvormige terrassen vertegenwoordigd, en de zevende eindelijk door het groote onvoltooide beeld in den gesloten Dagob. De drievoudige verhooging voor de beelden van den zesden toestand zou in eenig verband kunnen staan met, of zinspelen op de drie klassen, waartoe de Boeddhistische geboden gebragt worden: die van handelen, van spreken en van denken. Zoo nabij tot den hoogsten trap van volmaking genaderd, hadden de daar gezeten Boeddhas al die geboden reeds vervuld. Bij de zeven toestanden of trappen wijst hij op de zeven schreden van den Boeddha, onmiddelijk na zijne geboorte; op de zeven lotusbloemen, toen voor hem uit de aarde ontsproten, en op de heiligheid die aan het getal zeven, gelijk bij zoovele oude volken, ook door de Boeddhisten werd toegekend.

Wij ontkennen de mogelijkheid niet, dat deze verklaring aan de waarheid nader bij komt dan de vorige die wij vermeldden, maar zij is toch ook aan bezwaar onderhevig. In het Boeddhabeeld van den grooten Dagob kunnen wij toch moeijelijk eene

afbeelding van den hoogsten Nirvanatoestand erkennen, want het volmaakte zou dan vertegenwoordigd zijn door het onvoltooide; al de mindere toestanden zouden dan de eer van eene meer waardige voorstelling genieten, terwijl, in de wijze van bewerking althans, bij geene der overige beeldenreeksen eenige overgang van het mindere tot het meerdere werd bespeurd. Maar er drukt nog een ander bezwaar. Indien wij aan de houding der handen eenige bepaalde en kenmerkende beteekenis hechten, zooals Brumund dit werkelijk doet, dan zou de Boeddha die den zevenden of hoogsten rang vertegenwoordigt, in dat opzigt geheel en al overeenkomen met dien van den tweeden Nirvanatoestand, op de vier onderste omgangsmuren aan den oostelijken gevel. Het eenige verschil bestond dan in de min zorgvuldige, of liever de nog niet geheel ten einde gebragte bewerking, en in het gemis van den lotustroon en van de lichtschijf, die bij geen der beelden van de vijf omgangsmuren ontbreken. Moesten wij in het groote beeld den hoogsten trap van den Nirvana erkennen, wij zouden dan kunnen verwachten, dat het, zooal niet in zijne toevoegsels, dan toch in juistheid, sierlijkheid en volkomenheid van bewerking, boven al de andere had uitgemund. Of liever nog, indien wij den grooten Dagob als de plaats beschouwen, waarin de Boeddha verkeert, die in den meest volmaakten Nirvanatoestand is ingegaan, als de kleur- en vormlooze wereld, door de Aroepas bewoond, dan zou geen beeld daar gevonden mogen worden, want de wezens die in die wereld wonen, hebben geene zigtbare vormen meer. Dán alleen laat zich de onvoltooide staat van het beeld met de opvatting van eenen, boven de overige Boeddhas verhevenen Boeddha vereenigen, wanneer wij het beschouwen als in den laatsten tijd zijner wording verkeerende, als dat van eenen Boeddha, die zich voorbereidende om in het vleesch op de aarde te verschijnen, van lieverlede zijne zigtbare vormen wederom aanneemt.

Wij zien het, welke verklaring of opvatting men volgen wil, bij alle stoot men op moeijelijkheden, of ontmoet men bedenkingen, die niet zoo ligt uit den weg geruimd of opgeheven kunnen worden. Maar zou het zoo onwaarschijnlijk zijn, dat,

zoo wij slechts niet al te streng voor elke bijzonderheid eene volledige verklaring eischen, wij eene zinnebeeldige uitdrukking van meer dan ééne, misschien wel van al de hierboven aangevoerde denkbeelden in de Bôrô-Boedoerbeelden mogen aannemen? Het Boeddhisme kan door zendelingen van verschillende stelsels naar Java overgebragt en achtereenvolgens met onderscheidene leerbegrippen verrijkt zijn geworden. Behoorden die leerbegrippen uitsluitend tot ver verwijderde volkeren, zooals men bijv. dit beweert met betrekking tot de toewijzing van een rijk of paradijs in elke der vier hemelstreken aan de vijf Dhyani Boeddhas bij de Mongolen, dan kunnen die toch, door het verkeer met tusschenliggende landen, ook buiten hun oorspronkelijk gebied van lieverlede verspreid zijn geworden. Het zou ook wel een weinig voorbarig zijn, wanneer wij thans wilden besluiten tot beperking van een leerbegrip tot één bepaald volk, omdat wij de bewijzen nog niet verkregen hebben, dat het zich ook elders eenen weg had gebaand. De boven bedoelde verdeeling van rijken kan zeer goed, zooal niet aangenomen, dan toch bekend geweest zijn bij zendelingen of volgers van het Boeddhisme, in die deelen van Indiën, waaruit de leer naar Java werd overgebragt. Bovendien zal de nieuwe leer op dat eiland wel niet minder door menige omstandigheid aan wijziging onderhevig geweest zijn, dan dit in andere landen, werwaarts zij voortgeplant werd het geval is geweest. Die wijzigingen moesten wij kennen, om ons rekenschap te kunnen geven van de bezwaren, die zich tegen de toepasselijkheid van elke der aangevoerde meeningen tot verklaring der beelden verzetten. En dan nog zouden wij ons overtuigd moeten kunnen houden, dat de priesters of de kunstenaars die het gebouw ontwierpen, er in slaagden, om zonder eenige dwaling, het hun voorgestelde vraagstuk, de uitdrukking van onderscheidene leerbegrippen tot één geheel vereenigd, of met onvermijdelijke middelingen tot elkander gebragt, op te lossen. Wij zagen hierboven, dat drie toestanden van Nirvana werden aangenomen, en däarmede overeenstemmende ook drie hoofdwerelden of hemelen; maar wij weten ook, dat de Boeddhisten der verschillende landen met betrekking tot dit laatste

punt geheel afwijkende meening en koesteren, en dat het aantal en de indeeling der hemelen bijv. bij de Nepaalsche Boeddhisten, die op zich zelven reeds vrij wat afwijken van hetgeen hunne geloofsgenooten in Siam dienaangaande leeren, zich volstrekt niet tot dat drietal hoofdwerelden laten terugbrengen. Zelfs op het oude Java werden in dit opzigt geheel verschillende denkbeelden verkondigd, zooals blijkt uit den inhoud der Kawihandschriften, die in de Preanger Regentschappen gevonden en door Dr. Friederich onderzocht zijn [1]. Maar ook die drie toestanden van Nirvana worden, volgens Brumunds opvatting, tot een zevental uitgebreid, moeten althans over zeven trappen verdeeld worden, indien wij hen met de door hem onderstelde zeven onderscheiden Boeddhabeelden willen uitgedrukt zien. En dat wij ons evenmin bij het eene als bij het andere getal zoo onvoorwaardelijk kunnen nederleggen, volgt uit de Soetras, of Boeddhistische kanonieke boeken zelve. Deze toch onderscheiden volgens Barthélemy Saint-Hilaire [2]) slechts den Nirvana en den grooten of volkomen Nirvana. Den laatsten verkrijgt men eerst na den dood, wanneer men door geloof, deugd en wetenschap zich in het leven den eersten waardig gemaakt en dien verworven heeft. Tot dien geheiligden toestand hier op aarde, die dus een onderpand is van den volmaakten na het leven, opent men zich den toegang door middel van den Dhyana of de beschouwing, de inkeering in zich zelven, het zich losmaken van alles wat den geest kan aftrekken. Van dezen Dhyana worden door de Soetras van Nepaal, evenzeer als door die van Ceilon, vier trappen aangenomen, waarvan de laatste den vromen Boeddhist tot den toestand brengt, waarin hij alle gevoel, alle herinnering verloren heeft, voortaan voor alle vreugd en alle smart ontoegankelijk blijft, en door geene enkele aandoening of gewaarwording meer bewogen of afgetrokken, den werkelijken Nirvana zoo nabij is

---

1) Zie Netscher, *Iets over eenige in de Preanger Regentschappen gevonden Kawihandschriften; Tijdschr. voor Ind. Taal- Land en Volkenk. uitgeg. door het Bat. Genootsch.* Jaarg .I blzz. 476, 477. Friederich, *Over inscriptiën van Java en Sumatra*, bzl. 10.

2) Du Bouddhisme, p. 198 en volgg.

gekomen, als dit in het aardsche leven mogelijk is. Dán evenwel volgen voor den grooten of volkomen Nirvana, na den dood in de vormlooze of kleurlooze wereld, wederom vier trappen van den Dhyana, die hem voeren tot de oorden van de oneindige ruimte, van de oneindige kennis, het gebied, waarin niets meer bestaat, en eindelijk tot dat, waarin de voorstellingen, de ideën der dingen zelfs niet meer zijn overgebleven. Hier hebben wij dus naar de oorspronkelijke bronnen, slechts twee Nirvanas, elken in vier verschillende trappen onderscheiden, en wij zouden daarbij alle toepassing op de Boeddhabeelden van Bôrô-Boedoer, zoo wij er ons streng aan wilden houden, wel moeten prijs geven.

Zoo is het ook met de houdingen der handen, die werkelijk volgens de stellige verzekering van Hodgson aan elken der vijf Dhyani Boeddhas eigen zijn, maar verschil leveren met de toekenning, gelijk die volgens het Mongoolsche stelsel geschiedt. In dit laatste verwisselt Aksjobhya de houding der handen met die van Vairotsjana. Dit moge nu een gevolg zijn geweest van eene wijziging in de rang- of volgorde der Dhyani Boeddhas, zooals die bij de Mongolen was aangenomen, het verschil bestaat in ieder geval, en gelijke of grootere wijziging kan ook op Java hebben plaats gehad. Gelijk wij hierboven zeiden waren de Dhyani Boeddhas in navolging van de veel oudere, de Manoesji Boeddhas gevormd, en mag het eene natuurlijke onderstelling heeten, dat deze laatste, de oorspronkelijke, op dezelfde wijze door de houding hunner handen onderscheiden werden, als hunne plaatsvervangers. Ofschoon wij tot nog toe geen genoegzame zekerheid hebben omtrent hetgeen in dit opzigt de beelden der vijf Manoesji Boeddhas kenmerkt, weten wij toch dat de vierde of Sjakya, steeds of althans meestal, wordt voorgesteld met de houding van de handen van Aksjobhya of den tweeden der Dhyani Boeddhas, en Maitreya, de vijfde Manoesji Boeddha, die in rangorde met Amoghasiddha moest overeenkomen, houdt zijne handen even als de eerste der Dhyani Boeddhas, Vairotsjana [1]. Ziedaar dan reeds twee belangrijke verschillen in dit opzigt tus-

1) Pallas, *Nachrichten* II. 84. Taf. III. 1; IV. 2.

schen de Manoesji, en de met hen in rang overeenstemmende Dhyani Boeddhas.

Dat aan die verschilllende houdingen der handen eene bepaalde beteekenis gehecht moet worden, mogen wij veilig onderstellen, en wel hoogstwaarschijnlijk zulk eene, die steeds blijft gelden voor elken persoon dien wij haar zien aannemen. Maar welke is die beteekenis? Volgens Upham zouden de beide handen met de palmen naar boven rustig in den schoot liggende, op Ceilon de voleindiging van den Nirvana aanduiden. Welligt is dit meer uitsluitend bij de Singhaleezen het geval; maar voor Nepaal, de Mongolen en Tartaren is het niet waarschijnlijk, want zij zouden dan diezelfde houding niet aan den vierden der Dhyani Boeddhas, Amitaba, maar veeleer aan eenen der twee eerste of oudste, Vairotsjana of Akshobya, gegeven hebben. Hodgson verzekert wel, dat de houding der handen een kenschetsend onderscheid is voor elken der Dhyani Boeddhas, maar omtrent de zinnebeeldige beteekenis die er aan wordt toegekend, vermeldt hij niets. Eenige, doch wij moeten het erkennen, slechts eene zeer geringe inlichting kunnen wij van de Brahmaansche godsdienstplegtigheden erlangen. Bij de dagelijksche gebeden die de priester uitspreekt, bekleeden de verschillende bewegingen van vingers en handen, die Moedras heeten, eene zeer voorname plaats, en worden die ondersteld aan de godheid bijzonder welgevallig te zijn. Door eenen dezer Moedras wordt eene schildpad voorgesteld. Eene reeks van vier en twintig onderscheidene Moedras, onafgebroken en met de meeste snelheid elkander afwisselende, en waarbij zoowel de handen als de vingers in voortdurende beweging zijn, begint met het beeld van den gesloten lotus, en vervolgt dan, tot dat de geheele ontwikkelde, volle bloem is afgebeeld, terwijl van elke nieuwe figuur de naam wordt uitgesproken. Voor één der menigvuldige, het heiligste der gebeden, den Gayatra, worden acht Moedras vereischt, die niemand aanschouwen mag en daarom met de regterhand, terwijl die onder een kleed bedekt is, volbragt worden. Bij een ander gebed liggen beide handen geopend op de knie en den regtervoet als bij iemand die bedaard redeneert; naar de beschrijving zou deze houding overeenkomen

met die van Ratnasambhava, den derden der Dhyani Boeddhas [1]). Uit die opgaven leeren wij reeds eenige zinnebeeldige beteekenissen kennen, maar omtrent hare toepassing op de handenhoudingen van de Boeddhabeelden weten wij niets. Raadplegen wij den indruk, dien wij, westersche volken, van die gebaren erlangen, de beteekenis die ons natuurlijk schijnt, dan zou de opvatting van Wilsen zich tot op eene zekere hoogte wel schijnen aan te bevelen. Hij ziet in het beeld met de geopende regterhand op de knie, aan den zuidelijken gevel, den leerenden, den predikenden Boeddha; in dat met de gesloten regterhand op de knie, aan den oostelijken gevel, den aannemenden Boeddha; in het beeld met de beide geopende handen in den schoot, aan den westelijken gevel, den nadenkenden Boeddha, die de gehoorde en aangenomen leering overpeinst; in het beeld op den noordelijken gevel met de regterhand, den palm naar buiten, op de hoogte van de borst opgeheven, den geloovenden, den overtuigenden Boeddha, die als het ware verklaart: „hier heb ik het, ik heb het begrepen, ik geloof dat het zoo zijn zal;" in het beeld op de vier zijden van den vijfden ringmuur met den wijsvinger op den duim, den toelichtenden, betoogenden Boeddha; eindelijk in het beeld onder de doorzigtig bewerkte Dagobs den Boeddha, die het gehoorde vastgehouden, overdacht en begrepen heeft en tevens gereed is om het geheele stelsel te bewijzen. Op zulke wijze erlangen wij eene vrij goede volgorde van de verschillenden toestanden, waarin de redenaar verkeert en van de indrukken te weeg gebragt op zijnen hoorder of leerling, die op zijne beurt zelf weder als onderwijzende of voor het betoog zich voorbereidende wordt voorgesteld. Maar volgens de voorgestelde volgorde moeten wij aan den zuidelijken gevel eenen aanvang nemen, om dan langs den oostelijken, op den westelijken gevel over te gaan, dan weder overspringen tot den noordelijken, om

1) Zie Mrs. S.C. Belnos, *The Sundhya, or the daily prayers of the Brahmins*, Lond 1851. Wij kennen dit werk slechts uit het door Brockhaus geleverd verslag in het *Zeitschr. der deutschen morgenländ. Gesellsch.* VI. 550—562. Vooral om de afbeeldingen der Moedras, welke laatste uit de beschrijvingen alleen niet naauwkeurig genoeg gekend kunnen worden, zou het wenschelijk zijn dat geschrift te kunnen raadplegen.

zoo te komen tot de beelden in de nissen op den vijfden omgangsmuur en van daar tot die der drie ronde terrassen. Dat begin aan de zuidzijde en de afwijking van de natuurlijke volgorde der windstreken, schijnen tegen de door Wilsen voorgestelde opvatting wederom vrij gewigtige bezwaren in den weg te stellen, en het komt ons bovendien ook twijfelachtig voor, of zijne verklaring van de houding van den Boeddha onder de Dagobs, zoo terstond en algemeen ingang vinden zal.

Wij zouden, zooals wij straks opmerkten, niet zoo afkeerig zijn van het gevoelen, dat de ontwerpers en bouwers van Bôrô-Boedoer verschillende leerstukken en begrippen, door de beelden op het gebouw en de plaatsen die deze laatste daarop innemen, hebben willen uitdrukken. De Boeddha was de meest geëerde, de hoogste in rang, en daarom werd zijn beeld geplaatst in het heilige der heiligen, in den grooten koepel; daarom ook was zijn beeld het eerste, dat men van de oostzijde het gebouw naderende, in vier reeksen boven elkander aanschouwde. Of men nu ook verder bij de overige beelden aan de Manoesji Boeddhas heeft gedacht, is moeijelijk uit te maken, zoolang men niet zeker weet of, en zoo ja, hoe deze laatste door eene aan elken hunner toegekende houding der handen onderscheiden worden. Maar zij die ook aan de Dhyana Boeddhas hier eene bijzondere eer wilden bewijzen, konden er wel toe komen, om aan Aksjobhya, den tweeden in rang, die, zooals wij boven zagen volgens het Mongoolsche stelsel met den eersten of oudsten, Vairotsjana, verwisseld wordt en zelfs gezamenlijk met dezen den zetel in het oostelijke paradijs inneemt, de eereplaats aan den oostelijken gevel op de vier onderste ringmuren toe te kennen; terwijl zij de overige, drie, vier en vijf, achtervolgens op diezelfde vier muren aan den zuidelijken, westelijken en noordelijken gevel deden zetelen; den vijfden bovendien, doch met eene zeer geringe wijziging in de houding van de regterhand, waarover straks nader, op den vijfden omgangsmuur op al de vier gevels, nog eene afzonderlijke plaats aanwezen. Vairotsjana, de oudste en eerste in rang, en wien als zoodanig boven de andere eene groote eer moest bewezen worden, kon op de drie ronde terrassen, boven al de andere, zijne aanspraken

doen gelden, en hij kwam dan tevens in de onmiddelijke nabijheid van het groote beeld in den middelsten Dagob, dat door de houding zijner handen met Aksjobhya overeenkomt.

Ook de toespeling op de vier werelden of paradijzen ontbrak dan niet geheel en al. Werden bij de Mongolen de beide eerste of oudste Dhyani Boeddhas te zamen in het oostelijke paradijs geplaatst, op Java erkende men, behalve die vier en nog vier andere hemelen, in het noordoosten, zuidoosten, zuidwesten en noordwesten, ook eenen hemel in het midden van die acht [1]), en in dien negenden hemel, welligt den hoogsten en voornaamsten van alle, had dan ook de oudste Dhyani Boeddha, van het Nepaalsche stelsel, zijnen troon gevestigd. Waarom de vijfde, Amoghasiddha, indien wij hem althans even zeer op de vier onderste omgangsmuren aan den noordelijken gevel, als op den geheelen omtrek van den vijfden omgangsmuur moeten herkennen, boven andere de onderscheiding genoot van eene dubbele voorstelling, is ons niet bekend; maar onder de vele mogelijkheden kan toch ook behoord hebben, dat hij, de toekomende, boven de overige die meerdere onderscheiding waardig werd geacht. Werden hem, volgens twee op Java geldig gemaakte voorstellingen, twee verschillende, ofschoon juist niet veel van elkander afwijkende houdingen der handen toegekend, dan kon daarin reeds eene voldoende reden bestaan, om hem in beide karakters eene plaats in te ruimen; en dit geschiedde dan op de eenig overgeblevene ruimte, op den vijfden omgangsmuur, die geheel en al met hem werd bezet, omdat men in de open nissen van de vijf muren geene andere voorstellingen meer te plaatsen had. Nog eene andere omstandigheid is denkbaar, dat onder de Boeddha- of Boeddhistische beelden er ook een voorkwam, dat zich van de overige door de hier bedoelde houding onderscheidde, en bijzonder geliefd was geworden. Al pastte dat nu niet in de reeks der vijf Dhyani Boeddhas, dan bestond er welligt geen bezwaar om die voorstelling aan het einde der reeks te laten volgen, haar ook op Bôrô-Boedoer's omgangsmuren te vertegenwoordigen, nadat de

1) *Tijdschr. van Nederl. Indië,* Jrg. V. Dl. I blz. 9 volgg.

toedeeling aan de vijf Dhyani Boeddhas was geschied. Wil men aan eene natuurlijke opvatting der vijf of zes onderscheiden gebaren eenige waarde toekennen, dan zouden wij wel eenigen grond hebben, om de twee, zoo bijzonder weinig verschillende tot één enkel terug te brengen, of liever het eene als eenen overgang tot het andere aan te zien. Aksjobhya op de vier eerste omgangsmuren aan den oostelijken gevel is in rust, in de houding van den Boeddha, van Sjakya; aan den zuidelijken gevel keert Boeddha als Ratnasambhava de regterhand met den palm naar buiten, hij gaat zijne lessen, zijne leer mededeelen; wat hij mededeelt of medegedeeld heeft, overdenkt hij als Amitabha aan den westelijken gevel, om aan den noordelijken gevel zijn betoog, thans vrij wat meer beduidende dan de bloote mededeeling, zijne bewijsvoering te beginnen als Amoghasiddha, en in datzelfde karakter op den vijfden omgangsmuur aan al de vier zijden voort te zetten. Die taak was wel de voornaamste, van den meesten omvang en duur, zij mogt dus wel op eene meer volledige en rijke wijze worden aangeduid. De overgang van de rust, van het overdenken, waarbij beiden handen geopend met de palmen opwaarts op den schoot liggen, tot het gebaar van het betoog, is de opheffing van de regterhand geheel geopend, met den duim eenigszins van de vingers verwijderd, naar boven, om haar dan met den wijsvinger tot den duim gebragt, een weinig voorwaarts naar de toehoorders te bewegen. Beide gebaren zijn slechts onderdeelen van één enkel; het eerste onderdeel had geene beteekenis, slechts aan het tweede kon die worden toegekend. De houding van Boeddha als Vairotsjana onder de klokken op de drie ronde terrassen heeft naar ons voorkomt eene meer ingewikkelde, zinnebeeldige beteekenis. Zij mag welligt meer met eenen der straks vermelde Moedras van de Brahmaansche priesters vergeleken worden, en kan doelen op den Boeddha, die zijne leer gegeven, medegedeeld en betoogd hebbende, thans zich met de wereld en het aardsche niet meer bezig houdt, zich van het aardsche geheel en al heeft losgemaakt. De regterhand vormt als het ware een koepeldak over de vingers van de linker, en dit gebaar geeft in de verte eene voorstelling van den Boeddha

in zijne klok opgesloten en voortaan zich slechts aan zijne overdenkingen wijdende.

Wij komen eindelijk tot het groote beeld onder den middelsten koepel, dat door de houding zijner handen geheel overeenkomt met Aksjobhya, en de meest geldende beelden van Sjakya. Is nu het gehcele gebouw aan dezen laatste geheiligd, moest het een grootsch gedenkteeken zijn, aan zijne nagedachtenis gewijd, dan kon ook geen ander beeld dan het zijne, afgescheiden van alle vereenzelving met eenen der Dhyani Boeddhas, in het heiligste der heiligen worden toegelaten.

En nu, de aanduiding van verschillende trappen van den Nirvana? Wij zijn ook genegen om daaraan hier wel eenige waarde te hechten, en eene opklimming van het mindere tot het meerdere, van het zamengestelde tot het eenvoudige, van het menigvuldige en het verscheidene tot het eene te erkennen. Op de vijf omgangen zijn de Boeddhas, ook blijkens de beeldwerken tegen de omgangswanden, met de wereld, met de menschen en geesten in aanraking: Boeddha in zijne openbaring als mensch. Op de drie ronde terrassen houdt dit verkeer met alle mogelijke wezens op, men kan slechts de gedaante van de Boeddhas aanschouwen: Boeddha in magt en heiligheid in de hoogere wereld. Eindelijk in den grooten Dagob is Boeddha onzigtbaar geworden, hij heeft zijne gedaante verloren: Boeddha in den Nirvana, Boeddha in het ledige ruim, Sjoenyata [1]), hij is in het niets als opgegaan. Maar zoolang de wereld bestaat, kan zij toch niet zonder Boeddha zijn. Op den vierden Boeddha van het tegenwoordig loopende tijdperk, moet een vijfde volgen, die vijfde moet daartoe eene gedaante aannemen; wat den Boeddha kenschetste kan ook hem worden toegekend, daarom de houding van de handen, geheel

1) Zie Friederich, *Inscriptiën van Java en Sumatra* p. 10. De leer van deze drie naturen of toestanden der Boeddhas, in betrekking tot de drie hun toegekende werelden door Schmidt in zijne *Geschichte der Ostmongolen* medegedeeld, wordt door Burnouf, *Introduct. à l'hist. du Buddhisme Indiën* p. 118, niet onbepaald als voor alle Boeddhisten geldende erkend. Friederich stemt dit volkomen toe, maar verzekert tevens stellig dat zij buiten Nepaal, toch ook op Java heeft bestaan, en vindt daarvoor onder anderen het bewijs in de Badongsche Kawihandschriften.

overeenkomende met die van Sjakya, en de slechts gedeeltelijke ontwikkeling van zijne ligchaamsdeelen, daar hij nog in eenen staat van wording verkeert, de zigtbare vormen, waarin hij verschijnen moet, nog niet geheel en al volkomen heeft verkregen of aangenomen.

Op zulk eene wijze, wanneer wij maar niet te streng van alles eene verklaring, in alle bijzonderheden eene ontwijfelbare toepassing eischen, kunnen wij, naar ons voorkomt, de onderscheidene opvattingen aannemelijk achten, verschillende voorname leerbegrippen van het Boeddhistische godsdienststelsel op eene zinnebeeldige wijze vertegenwoordigd zien, en ons rekenschap geven van de gedachten, die den ontwerper of den ontwerpers van het gedenkteeken voor den geest hebben gezweefd. Naar gelang van de gedachten of de leeringen, die men door de beelden en hunne plaatsing wilde aanduiden, moest de beteekenis die zij hadden, gewijzigd worden. De opvatting bijv., die bij de voorstelling der vijf Dhyani Boeddhas geldende was, en de waarde daarbij aan gebaren, versieringen of toevoegsels toegekend, bleven of behoefden niet van kracht te blijven, of eischten geene strenge toepassing, waar diezelfde beelden dienen moesten om een ander begrip zinnebeeldig uit te drukken, of andere heilige personen te vertegenwoordigen. Wie aan de Manoesji Boeddhas en meer bepaald aan Sjakyas vereering dachten, wie door de aanschouwing van het geheel hunne gedachten wilden wijden aan, hun gemoed verheffen door de leer der verschillende Nirvanatoestanden; wie hunne hulde wilden brengen aan den nog niet verschenen, maar in het vijfde of laatste tijdperk verwachten Boeddha, die allen moesten en konden voldoening vinden voor hunne behoeften en wenschen. Zij konden dit te meer, zoowel bij de bekende verdraagzaamheid, waardoor de Boeddhisten uitmuntten, eene deugd, die zij zeker op Java niet verloochend hebben, als bij de eenheid van het doel, dat zij zich in de vereering van des Boeddha's gedachtenis hadden voorgesteld.

VIERDE AFDEELING.

Tijd en omstandigheden van de stichting en het verval van Bôrô-Boedoer, in verband met de oude geschiedenis van Java.

Wij hebben gemeend dit vertoog grootendeels van den heer Brumund in zijn geheel te moeten overnemen, en ons daarbij slechts enkele kleine wijzigingen veroorloofd, die op de zaak zelve geen invloed oefenen; waar het noodig scheen hebben wij onze aanmerkingen onder aan de bladzijden, en dan met (L.) gemerkt, toegevoegd.

Te vergeefs hebben wij naar jaartallen en opschriften gezocht op Tjandi Sewoe, Loro-djongrang, Plaossan en verdere voorname Hindoetempels van Middel-Java. Wij vonden die ook niet op Bôrô-Boedoer. Mogen wij al jaartallen vinden op Soekoe, ook elders in het oosten en westen van Java, wij zoeken die vruchteloos op of bij de gebouwen van Middel-Java, waar wij hen vooral wenschten te ontmoeten. Gaarne zouden wij eenige basreliefs, ja eenen ganschen omgang van Bôrô-Boedoer willen missen, indien ons daarvoor eenige jaartallen en bladeren van zijne geschiedenis, thans voor altijd met de eeuwen voorbijgegaan, konden in de plaats gegeven worden [1]).

Het is waar, de Javanen zeggen dat zij hunne geschreven

1) Wij zouden die ruiling niet zoo aannemelijk achten. Gegevens om den tijd van geschiedkundige feiten te bepalen kunnen zich nog opdoen, en eene voldoende oplossing van de vraag naar de eeuw van Bôrô-Boedoer's stichting, misschien langs andere wegen verkregen worden; wat kunstwerken ons bieden kan ons op geene andere wijze worden aangebragt. (L.)

kronieken hebben, die tot het begin hunner jaartelling opklimmen, en waarin zij alle belangrijke gebeurtenissen, ook Bôrô-Boedoer's stichting op hare jaartallen geven; maar, mogen die, in zeer laten tijd zamengesteld, misschien voor de gebeurtenissen van dien tijd zelven juist zijn, voor de vroegere missen zij even zeer alle uitwendige getuigen van echtheid, als zij de meest overvloedige, inwendige bewijzen van hare grove verdichting bevatten. Het mag daarom wel verwondering wekken, dat die geschriften nog herhaaldelijk in druk gegeven werden en sommigen er nog eenige waarde aan hechten, ja hen zelfs als voor die vroegere tijden geloofwaardig beschouwen.

Nu wenden wij ons tot de Javanen, de bewoners van Bôrô-Boedoer's omtrek. Misschien bleven onder hen nog eenige mondelinge overleveringen van vader op zoon overgegaan en tot onzen tijd gekomen, voortleven. Maar andermaal zien wij ons teleurgesteld. Zij zwijgen, of zij zeggen u, dat Bôrô-Boedoer, nog zoovele jaren niet geleden, door digte bosschen omgeven was, en zij, als vreemdelingen daar gekomen, nimmer iets van zijnen ouden tijd vernamen. Doch ziet, daar is er toch een die zegt iets te weten; eene overlevering uit geloofwaardige bron geput. Hooren wij wat hij ons wil mededeelen.

Zeker vorst, zoo vangt hij aan, Dewa Kesoema, zoon van eenen hoog geplaatsten priester en magtig over Java, had eenen zijner hofbeambten diep beleedigd. Deze, onverzoenlijk van gemoed en gloeijende van wraakzucht, peinsde nu slechts op ééne zaak, hoe zich over de beleediging te wreken, hoe daarvoor zijnen vorst op het felst te treffen.

De vorst had een eenig kind, een tweejarig meisje, het geluk en de vreugde zijns levens; dat kind besloot de gekrenkte dienaar weg te voeren en hij slaagde in zijn boos opzet. Eensklaps was het meisje verdwenen, zonder zelfs het geringste spoor achter te laten.

Troosteloos reisde de vorst nu overal rond, jaren lang, maar vruchteloos was alle zoeken en pogen om het verloren kind weder te vinden. Twaalf jaren zijn sedert dien noodlottigen dag verloopen, en nog altijd treurt de ongelukkige vader om zijne

dochter. Op zekeren dag ontmoet hij een meisje van onvergelijkelijke schoonheid. Zij is zijne dochter, tot eene zoo eenig schoone maagd opgegroeid. Hij herkent haar echter niet, begeert en neemt haar tot zijne vrouw, en uit dit misdadig huwelijk wordt een kind geboren.

Nu is de wraak van den beleedigden hoveling tot aan den oogenblik van hare verwezenlijking genaderd; hij spoedt zich naar Dewa Kesoema, maakt zich aan hem bekend en ontdekt hem het vreeslijk geheim. Dewa Kesoema is wanhopend, hij gevoelt zich hoog schuldig jegens de goden, en zijne priesters verzekeren hem, dat voor zulk eene misdaad, al werd zij in onwetendheid gepleegd, geen vergeving denkbaar is. Tot zoen moet hij, met moeder en kind tusschen vier muren opgesloten, zijne verdere dagen in boetedoening en gebeden eindigen. Toch blijft nog één redmiddel over. Kan hij binnen tien dagen een Bôrô-Boedoer bouwen, dan is hem kwijtschelding van straf toegezegd. Onmetelijk groot is de taak, maar ook de middelen die hem ten dienste staan zijn talrijk en magtig; de hoop op redding herleeft, en onverwijld gaat hij met alle kunstenaars en werklieden uit zijn rijk aan den arbeid.

De tien dagen zijn verloopen en ook Bôrô-Boedoer met zijne beelden is afgebouwd. Maar, vreeslijke ontdekking, men telt de beelden na, en één ontbreekt aan het getal, dat tot de voltooijing van den kunstbouw volstrekt onontbeerlijk was geweest. Nu kan de ongelukkige zijn noodlot niet meer ontkomen; vergeefsch is al zijn smeeken, de goden zijn onverbiddelijk, de straf kan niet worden ontgaan. Met vrouw en kind in steen veranderd heeft hem het late nageslacht in de drie beelden van den nabij gelegen Tjandi Mendoet teruggevonden.

Daar is nog een ander verhaal, dat wij ook kortelijk laten volgen.

De vorst van Bôrô-Boedoer vroeg de dochter van dien van Mendoet voor zijnen zoon ten huwelijk. Deze stemde daarin toe, maar onder voorwaarde, dat de vorstenzoon als huwelijksgift een Bôrô-Boedoer bouwen zou. De voorwaarde werd aangenomen, het gebouw is gereed en de jongeling meent eindelijk het doel

zijner vurigste wenschen bereikt te hebben. Maar de prinses met haren vader gekomen om het kunstwerk in oogenschouw te nemen, zegt tot haren aanbidder met koud gelaat: „voorzeker, de beelden zijn schoon, maar zij zijn dood; evenmin als zij kunnen beminnen, kan ook ik u beminnen." Daarop verwijdert zij zich met haren vader en laat den ongelukkigen minnaar met zijn Bôrô-Boedoer alleen.

Wij zullen niet behoeven te betoogen, hoezeer beide verhalen treffend getuigen, dat zelfs het laatste spoor van geschiedkundige herinnering van Bôrô-Boedoer's stichting en lotgevallen voorlang reeds uit de geheugenis der Javanen is uitgewischt. Hunne verdichting mag zelfs niet eens op eenige oudheid aanspraak maken, zij is ongeveer van onzen tijd en zeer nieuw [1]).

Toen voor onderscheidene jaren, in 1834, of 1835, Tjandi Mendoet door de ijverige bemoeijingen van den Resident Hartman ontdekt, en uit het bedekkende puin en vuilnis te voorschijn was gebragt [2]), had geen Javaan immer iets van het aanwezen der daarin gevonden beelden geweten. Toch zeggen zij u, dat de verhalen, waarin die beelden eene hoofdrol spelen, van den ouden tijd zijn, van geslacht op geslacht getrouw overgeleverd!

Maar de Javanen hebben toch ook hunne geschreven overleveringen, hunne Babads!

Velen die zich met de geschiedenis van Java's voortijd onledig hielden, meenden uit die bronnen te kunnen putten, en, zooal niet voor alle bijzonderheden, dan toch voor de voorname ge-

---

1) Een bewijs van den lateren oorsprong van het tweede verhaal, is de opmerking van de prinses, dat haar minnaar wel beelden vervaardigen, maar daaraan geen leven had kunnen geven. Die bedenking getuigt van Mohamedaanschen invloed. Over het geheel kan men met de overleveringen op Java niet voorzigtig genoeg wezen. Men sprak ons eenmaal van zulk eene overlevering (indien wij ons wèl herinneren had zij juist op Tjandi Mendoet betrekking), door eenen Europeeschen ambtenaar met eenen inlandschen Regent opzettelijk verzonnen, in afwachting van en medegedeeld bij het bezoek van eenen Nederlandschen reiziger, die later het hem medegedeelde verhaal zonder eenige aarzeling of eenig wantrouwen, in druk heeft bekend gemaakt. (L.)

2) Zie Hartman's beschrijving van Tjandi Mendoet, in het *Tijdschr. v. Nederl. Indië* Dl. II. blzz. 70—73. (L.)

beurtenissen en haren loop aan die geschriften eenige bepaalde waarde te mogen toekennen.

Wij meenen van hen geheel te moeten verschillen; doch wij moeten ons ongunstig oordeel over het gezag dezer bronnen trachten te staven, en daartoe vooraf in eene korte beschouwing treden van de waarde der Babads. Dit vertoog dient vooraf te gaan, wanneer wij later iets omtrent den tijd en de omstandigheden van Bôrô-Boedoer's stichting en verval, in verband met de vóór-Islaamsche geschiedenis van Java geven en aan het oordeel onzer lezers zullen onderwerpen.

Het gansche Oosten bezit niet eenen geschiedschrijver, gelijk het Westen die uitsluitend levert. De Arabieren hebben slechts jaarboeken. De Indiërs missen ook deze bronnen. De eenige lampen, die in den nacht hunner vroegere eeuwen eenig licht geven, zijn de groote heldendichten, de Poeranas en eene enkele zoogenaamde kroniek, gelijk die der Javanen, waarover wij zooeven spraken. Maar hoe nader men tot die lampen komt, des te meer overtuigt men zich, dat zij slechts een valsch licht om zich heen werpen. Het schijnt als waren zij alleen zamengesteld, om de ijdelheid der vorsten te streelen, door hen van de goden te doen afstammen en hun bovenmenschelijke, wondervolle verrigtingen toe te kennen. En toch zijn zij als de eenige draden, welke ons door den doolhof der verdichting van hunne vroegere eeuwen leiden moeten; maar draden voorzeker, die in de hand genomen, telkens als spinrag afbreken en ons hulpeloos op den weg laten staan, of wel ons te midden van eenen stikdonkeren nacht langs dwaalpaden rondvoeren.

Als volgzame leerlingen zijn de Javanen in het voetspoor der Indiërs, hunne leermeesters, getreden, zoo zij hen niet zelfs voorbij zijn gestreefd. Gelijk hunne Brata-Joeda, Rama [1]) en nog

---

1) De Brata-Joeda, of Barata-joeddha, *de kamp der afstammelingen van Barata*, is een gedicht, vervaardigd door Hampoe (of M'poe) Sidah in den tijd van Kediri's koning, Sjri-Padoeka Batara Djajahaja, in het jaar 1117 van Saka (1195 na C.), het is ontleend aan een viertal boeken der Mahabharata. Het tooneel van den strijd wordt daarbij van Indië verlegd naar Java, en de naam van den voornaamsten held, Ardjoeno, is aan eenen der hoogste bergtoppen van Java gegeven. De heldendaden van Ardjoeno

andere gedichten, de Mahabharata en Ramayana der Indiërs terug geven, zoo ook kunnen wij hunne Lampahan, Djitap saro en nog andere Serats, de Javaansche Poeranas noemen. Daaruit, gelijk uit de heldendichten en de Poeranas voor Indië, zijn voor Java de vorstengeslachten en de opvolgingen der oude vorstenhuizen getrokken. Ook daaruit springt ons voor alles een zelfde doel als dat der Indiërs met hunne Poenaras in het oog: verheerlijking der oude vorsten, door verdichting van een bovenmenschelijk en wondermagtig voorgeslacht, als uit den hemel, uit de goden zelven voortgesproten, en van welk voorgeslacht zij nu weder de latere vorsten in regte lijn laten afdalen.

Immers alle na-Modjopahitsche of Islaamsche vorsten van Java, ook die welke eerst langen tijd na Modjopahit groot werden, zijn, volgens den Babad, nakomelingen in regte lijn van den laatsten Browidjoyo, welke wederom door alle vroegere afwisselende vorstenhuizen en vorstengeslachten, alle beroemde namen in zijnen stamboom opnemende, verder door eene rij van Brata-Joedahelden en Hindoegoden tot Adam uit den Hemel naar de aarde gekomen, opklimt. Zelfs de Walis, later Soesoehoenans genaamd, de apostelen van den Islaam op Java, van welke waarschijnlijk de meesten zoo niet allen vreemdelingen waren, brengen zij tot dat vorstengeslacht. Sommigen zijn door geboorte, andere weder door huwelijken zeer naauw met den laatsten Browidjoyo verwant. Zoo streeft er nog ieder aanzienlijke Javaan naar, al was zijn vader ook een man uit het volk, om zijnen stamboom als eenen zijtak, of liever luchtwortel van den grooten vorstenboom te doen voortkomen.

Wij zullen ons dus niet zeer vergissen, als wij aannemen, dat de Javanen met hetzelfde doel als de Indiërs, de vorstengeslachten

---

leveren den hoofdinhoud van twee andere heldendichten: de Ardjoenavivaha, waarin Ardjoeno's hemelvaart naar Indra en zijne liefdesgeschiedenis met de nimf Oervasji, en de Ardjoenavidjaja, waarin de zege van Ardjoeno over Ravana, den reuzenkoning van Sanka, behandeld wordt.

De Rama bevat de heldendaden van Rama, en is uitgegeven door F. Winter, in de *Verhandell. v. h. Bat. Genootsch.* Dl. XXI. Zie ook Lassen, *Ind. Alterthk.* IV. 530 en volgg. (L.)

van zoo verheven oorsprong laten afdalen, en ons zoo nevens verdichte namen, ook verdichte gebeurtenissen voor die vroegere eeuwen opdisschen. Als vrome Muzelmannen plaatsen zij Korannamen aan het hoofd der lijst. Wil men ons opmerken, dat in deze laatste omstandigheid, gelijk sommigen meenen, nog geen bewijs gelegen is voor de verdichting der vorstenlijsten in het tijdperk na de invoering van den Islaam; er zal dan toch wel ongetwijfeld uit moeten volgen, dat die lijsten, aangenomen al haar vroeger bestaan, later door de Mahomedanen willekeurig veranderd, gelijk zij vóór hen door de Hindoes verdicht werden, daarom toch geen vertrouwen verdienen.

Wij zeiden zooeven dat, gelijk de Indiërs hunne vorstenlijsten uit de Poeranas en andere geschriften opmaakten, zoo ook de Javanen de hunne uit soortgelijke boeken zamenstelden, en wij noemden de Lampahans. De Lampahans zijn de schriftelijke teksten van het Wajangspel. Zij leveren den Dalang de stof voor zijn spel; de Lampahans Poerwa voor den Wajang Poerwa, andere voor den Wajang Gedog en den Wajang Klitik.

De Lampahan Poerwa heeft zijne personen van Indië ontleend en wel uit de Mahabharata, of de gejavaniseerde uittreksels van dat gedicht, zooals die in de Brata-Joeda zijn overgegaan; Batara Goeroe, Watoe Goenoeng, Semar en nog enkele andere uitgezonderd. De verhalen der gebeurtenissen die zij spelen, zijn blijkbaar van Javaanschen oorsprong. Onder de Lampahans onderscheiden de Javanen de echte en de verdichte, of juister, de oorspronkelijke en de later daaraan toegevoegde en tusschen ingevlochten stukken, meer uitgebreide, verdichte verhalen. De eerste zijn in dichtmaat geschreven en van ouderen tijd; de laatste, wanneer zij geschreven zijn, zijn in ongebonden stijl en van latere vinding, verrijkt met de bijverhalen en uitbreidingen der Dalangs. Zij worden daarom Tjarangan, d. i. tak, genoemd, en zijn, gelijk de Javaan zich gaarne zinnebeeldig uitdrukt, als de takken, de uitwassen van den Lampahanboom te beschouwen.

De vorsten van den Babad, van Batara Goeroe tot en met Parikesit, treden in deze Lampahans Poerwa op. Andere Lampahans, benevens nog verdere geschriften, leverden aan de Wa-

jangs Gedog en Klitik hunne personen en de geschiedenis hunner lotgevallen [1]). Deze zijn ook grootendeels de vorsten, welke volgens den Babad, na Parikesit, tot op den laatsten vorst van Modjopahit, Browidjoyo, regeerden.

De Javaansche tijdsverdeeling in Woekoes, ongetwijfeld van oude dagteekening, heeft waarschijnlijk aanleiding gegeven, om de fabel van den strijd van Watoe Goenoeng met Visjnoe te verzinnen en in den Babad op te nemen. Aan de gebeurtenissen van dat verhaal, oud, geacht, algemeen bekend en gebruikelijk, wilde men gaarne eenen geschiedkundigen oorsprong geven en daarom werden zij in betrekking gebragt men eenige hoofdpersonen uit de goden- en vorstenlijst van den Babad. Op deze wijze deed, meenen wij, verdichting nieuwe verdichting ontstaan en gaf aan Java en Java's Babad vorsten en rijken, die slechts in de verbeelding hunner scheppers geregeerd en gehandeld hadden.

Dit blijkt ook van elders, want wij kunnen op gezag van deskundigen verzekeren, dat eerst onder Pakoe Boewono den tweede, en op zijn bevel, na den tijd van Kartasoera, in 1744, de Babad zooals wij dien thans bezitten, nieuw werd zamengesteld. Genoemde vorst liet het werk tot aan den dood van zijnen vader voleinden. Pakoe Boewono III nam er ook de geschiedenis der regeering van zijnen vader in op en liet haar vervolgens door afschriften ter algemeener kennis komen. De latere Pakoe Boewonos, gelijk ook de overige vorsten en aanzienlijken van Java, gingen daarmede voort, terwijl zij er in veranderden en bijvoegden, of wel zich uitlatingen veroorloofden, zooals hun belang of hunne luim dit medebragten. Er zullen wel in den Hindoetijd reeds Babads, of vóór Pakoe Boewono II, soortgelijke geschriften bestaan

---

1) Zie over de Wajangs en Wajangvoorstellingen, die, onder begeleiding van onderscheidene muziekinstrumenten, den Gamalang vormende, met beelden van leder of hout gesneden, of op papier geteekend, met poppen, ook door gemaskerde personen vertoond worden, eene verhandeling in het *Tijdschr. van Nederl. Indië*, VIII. Jaarg. Dl. II. 4e Afl. De Dhalang of Dalang is de bestuurder van de voorstelling, die het verhaal of den tekst afleest. De platte lederen beelden worden vóór een scherm van katoen bij avondlicht vertoond; de poppen dienen om na elke voorstelling eenen dans te doen uitvoeren. De op papier geteekende voorstellingen, of Wajang-Beber, worden door den Dalang, naar den loop van zijn verhaal, achtervolgens ontrold. (L).

hebben, maar toen reeds zoozeer verdacht, moesten zij dit nog meer worden onder den invloed van het Islamisme en de verschillende Babadschrijvers, die zich daarin naar verkiezing allerlei vrijheden veroorloven.

Slaan wij nu nog eenen blik op de vóór-Islaamsche Babadberigten der Javanen; wat behelzen zij? Eene naamlijst van goden en vorsten, hier en daar door verhalen van wondervolle, overigens onbeteekenende gebeurtenissen afgewisseld.

Lees ze na, die verhalen over den strijd van Watoe Goenoeng met de goden, over Adji Saka, Djaja Baja, Kandi, Awan, Dewa Kasoema, Pandji, Koeda Lalean, en wat zij ten slotte behelzen over de opkomst van Padjadjaran en Modjopahit. Gij vindt er niets in van hetgeen gij er in moest aantreffen, en eindigt uwe lezing met te zeggen: „weten wij van elders niets omtrent de vroegere eeuwen van Java, dan is zijne geschiedenis voor ons verloren gegaan"!

Behelsden die Babads geschiedenis, zij zouden spreken van de veelvuldige betrekkingen, eeuwen lang tusschen Java en het vasteland van Indië onderhouden; ook van die met de omliggende eilanden, met het schiereiland Malakka en met Tsjina; zij zouden ons dan ook verhalen van de vorsten en rijken, wier kratons en tempels nog in zoo grootsche ruïnen te Prambanan, Bôrô-Boedoer, op den Djeng, den Lawoe, nabij Blora en elders overgebleven zijn, maar waaromtrent zij thans een volkomen stilzwijgen bewaren. En voorzeker, geheel anders dan zij thans doen, zouden zij ons dan ook verhalen van Djenggala, Modjopahit, Padjadjaran en andere streken, ongetwijfeld eenmaal de tooneelen van groote en merkwaardige gebeurtenissen. Doch wij merkten het reeds op, zulke geschiedenissen mogen wij van het Oosten niet verwachten; wij vragen die daarom ook niet, maar wederkeerig dringe men ons nu ook geene verdichting van lateren tijd als ware geschiedenis op.

Doch de verhalen omtrent Modjopahit en Padjadjaran, zijn die ook verdicht? Wat zullen wij er van zeggen? De Javanen beweren, dat Padjadjaran door eenen vorst uit Djenggala gevlugt, en Modjopahit weder door eenen van Padjadjaran uitgeweken,

si gesticht. Allen die vroeger of later over die rijken handelden hebben, naar wij meenen, die Javaansche berigten nageschreven.

Wij willen er onze gedachten kortelijk over mededeelen.

Het komt ons vreemd voor, dat Modjopahit met zijnen rijkdom van beelden en tempels, kratonbouwvallen en rijke beeldhouwwerken, een dochterrijk zou zijn van Padjadjaran, waar niet één tempelbouwval wordt gevonden, en alle beelden, enkele uitgezonderd, van eene zeer ruwe en geheel onbeschaafde kunst getuigen. Vreemd ook, dat van Padjadjaran, achter de hooge bergen in het verre westen gelegen, de stichting uitging van Modjopahit in het verre oosten van Java; nog vreemder, dat de vreemdeling, met weinigen slechts te Modjopahit gekomen, ongekend en ongeacht, er zoo maar dadelijk in slaagde, om zich daar te midden, ja boven de daar heerschende vorsten, als eenen magtigen koning te doen erkennen, zoo magtig zelfs, dat hij zijnen vijand te onder brengen en zich als alleenheerscher van Java kon doen huldigen. Wederkeerig vinden wij het ook vreemd, dat het, blijkens zijne bouwvallen in kunst rijke Djenggala, het moederrijk zal geweest zijn van het in dat opzigt nog zoo onbeschaafde Padjadjaran. Dat onbeschaafde Padjadjaran, in dien verwijderden hoek, achter zijne hooge bergen, ligt al zeer ongelukkig als middelrijk tusschen Djenggala en Modjopahit. Beide zoozeer te roemen wegens hunne tempels en beelden, vooral indien wij daarbij bedenken, dat eene slechts geringe en oppervlakkige kennis van het oostelijke en westelijke Java ons leert, dat de volken van beide deelen, sedert de vroegste tijden steeds en streng van elkander gescheiden moeten geweest en gebleven zijn.

Er bestaat toch een aanmerkelijk verschil tusschen beide volkeren, reeds door hunne namen als Sundaneezen en Javanen onderscheiden, in taal, beschaving, karakter, zeden en gewoonten, zelfs in ligchaamsbouw. Ook hunne huizen, wapens, kleederdragt zijn verschillend. Nu spreken wij er nog niet van, hoe beider stichting volgens de Babads zou hebben plaats gehad onder, en vergezeld zijn gegaan van gebeurtenissen, die in beuzelachtigheid en ongerijmdheid alles wat denkbaar is te boven gaan.

Dat in vroegere eeuwen in het westen en in het oosten van Java vorsten geregeerd hebben, onafhankelijk van, misschien ook vreemd aan elkander, dit gelooven wij gaarne, maar geenszins, wat de Babads ons van de stichting en wederzijdsche betrekkingen der beide rijken, Modjopahit en Padjadjaran verhalen. Alles wat de Babads ons van den ouden tijd zouden moeten melden, indien zij geschiedboeken waren, missen wij er in, terwijl wij er daarentegen alles in vinden, wat zij, zoo zij waarheid behelsden, ongetwijfeld niet zonden bevatten. Koranpersonen en plaatsen staan aan het hoofd eener lijst van Hindoenamen. Van die menschen, of propheten gelijk zij hen noemen, laten zij de goden afstammen. Verder overal strijd en verschil; strijd en verschil van personen, namen, rijken, eeuwen; daartusschenin verhalen van onnoozele, onbeduidende verdichtingen en wondervolle gebeurtenissen. Men leze slechts wat Raffles ons geeft uit verschilende bronnen bijeengebragt. Zouden wij iets voor de geschiedenis van Java missen, indien wij de Babads verloren? Eenige geschiedkundige namen, maar onbepaald, onduidelijk uitgesproken, op de golven der zee van gedurig strijdende verdichting wild omgevoerd; verder fabels en sprookjes, waaraan hier en daar misschien nog eenig geschiedkundig feit ten grondslag ligt. Ziedaar alles, waarvoor wij gelooven den vóór-Demakschen, den vóór-Islaamschen Babad te moeten danken.

Met den val van Modjopahit en de stichting van Demak, of de zege van den Islaam op het Hindoeïsme, verandert de Babad merkbaar van kleur en van gedaante. Het vroegere geraamte wordt meer en meer, door vermelding van feiten, een gevleescht ligchaam. Wij dolen niet meer in een donker en ledig ruim rond. Het licht der geschiedenis breekt door den nacht van verdichting, en de mijlpalen van dagteekeningen en jaartallen bakenen ons meer en meer eenen zekeren weg af over het veld der eeuwen. Wij verlaten den hof der verbeelding, om ons langs den weg der gissing allengs en met meer zekerheid verder te spoeden; eindelijk staan wij op den vasten bodem der geschiedenis.

Niet dat wij nu daarom de latere Babads zuivere geschiedboeken zouden kunnen noemen; geenszins, nergens verdienen zij dien

naam. Juister meenen wij hen te kenmerken met den naam van dichterlijke verhalen. En dat niet, men versta ons wel, omdat zij in hare beschrijvingen zulk eene hooge dichterlijke vlugt nemen, maar omdat zij de geschiedenis in verdichting gehuld teruggeven. Tot op den huidigen dag gaan nog steeds geschiedenis en verdichting hand aan hand in de Babads. De Oosterling, de Javaan wil geen geschiedenis. Hij schrijft niet om de waarheid te melden, maar om zijne verbeelding te laten spreken. Hij leest niet om geleerd, maar om vermaakt te worden. Dat zegt ons de Babad als van gisteren nog.

Dhipo Negoro, tot 1830 hoofd van den opstand op Java, treedt ons in den Babad reeds in de wolken van het bovenaardsche tegen. Daar staat hij, omringd door honderden van vijanden, op het punt om zoo gegrepen te worden; maar hij roept zijne wondermagt te hulp en zij baant hem eenen vrijen en ongedeerden weg door het midden der magtige schaar, die verstijfd hem moet laten voorbijgaan, zonder zelfs maar eenen vinger tegen hem te kunnen opheffen. Op eenen anderen tijd laat hij eenige klapperboomen vellen, overdekt hen met een wit laken en bidt; het laken wordt weder weggenomen, en zij zijn in zoovele metalen stukken van het schoonste gietsel herschapen. Hij behoeft raad; in denzelfden oogenblik wordt hij door de lucht heen naar het zuider zeestrand en den grooten geest van het Zuiden gevoerd, om, na gehouden bijeenkomst, spoedig weder te keeren. Hij wil in Mekka bidden; tegelijk met zijnen wil is ook zijn persoon dáár, en ten teeken dat hij er werkelijk is geweest, brengt hij een baksel mede, nog rookende van den warmen oven in de heilige stad.

Daarom, toen wij zooeven zeiden: „eindelijk staan wij op den vasten bodem der geschiedenis", bedoelden wij geenszins den grond, slechts door de Babads gewonnen, maar dien grond vooral onder het licht der berigten van gelijktijdige Europeesche schrijvers beschouwd en bewerkt. De Babad toch vangt aan met verdichting, om later te vervolgen met waarheid en verdichting. Hij werd in na-Demakschen tijd zamengesteld. Wanneer? dit willen wij niet bepalen; maar, daar hij ons omtrent Demak,

Padjang en de stichting van Mataram nog maar zeer weinig geschiedenis geeft, en die geschiedenis onvolledig en gebrekkig, tevens zoo rijk is aan verdichting, meenen wij, dat men eerst na de stichting van Mataram begonnen is met hem te schrijven. In die meening gevoelen wij ons nog meer versterkt, door hetgeen wij zooeven gezegd hebben omtrent de zamenstellingen van den Babad, in den vorm waarin wij hem thans kennen, onder de regering van Pakoe Boewono II.

De eerste Islaamsche rijken waren niet van langen duur. Java was nog niet van zijne hevige schokken en staatsberoeringen bekomen, bleef daarbij nog langen tijd in onrust en strijd; de vorsten en hunne onderdanen werden te zeer door die telkens wisselende gebeurtenissen bezig gehouden. Ook het schrijven van jaar- of geschiedboeken was hun nog iets geheel nieuws. Met de verwaarloozing van de beoefening der Kawitaal, gelijk de daaruit voortgesproten volslagen onbekendheid der tegenwoordige Javanen met die taal dit uitwijst, zal, als gevolg daarvan, ook wel de onbekendheid der vroegere geschiedenis langen tijd zijn gepaard geweest. Toen men de taak later aanvaardde, was reeds veel van het vroeger gebeurde vergeten. Verbeelding en verdichting zaten toen voor bij de zamenstelling van de geslachtslijsten der vroegere vorsten en van de zoogenaamde geschiedenis van den ouden tijd. Voor hunnen eigen tijd moeten de Babads, gelijk van zelf spreekt, in weerwil van de dichterlijke inkleeding, ook geschiedkundig zijn.

De Javanen hebben hunne vorsten niet alleen uit de Lampahans in den Babad doen overgaan. Althans Adji Saka en Djajabaja boven anderen in den Babad genoemd, komen in de eerstgenoemde bronnen niet voor. Zij treden ook niet op in den Wajang. De verhalen omtrent hen hebben hunne afzonderlijke beschrijvers gevonden, die dikwijls rijke bronnen voor de oude geschiedenis leveren. Meermalen gaan de Javanen tot die bronnen en leiden hare troebele wateren af naar de Babads, om het magere straaltje der geslachtslijsten tot eenen breederen stroom van geschiedenis te doen aanwassen. De een tapt meer, de ander minder water af, en zoo dringt telkens weder een nieuwe Javaansche geschiedstroom,

hier binnen breedere, daar weder binnen engere boorden en altijd met verschillende kronkelingen verder. Ieder vorst, ieder meer aanzienlijke heeft zijnen eigen geslachtsboom of zijnen Babad. Door niets gebonden of zich willende laten binden, neemt hij daarin uit het reeds verdichte over wat hem dient; verder nog inlasschende, uitlatende of veranderende, wat met zijn belang overeenkomt. Vandaar zooveel strijd, vandaar dat iedere Babad, als eenen eigen weg gaat.

Adji Saka en Djajabaja zijn voorzeker twee, boven andere beroemde namen in de verhalen van den Hindoetijd der Javanen. Met den eerste vangt, volgens velen, hunne geschiedenis aan; met den tweede een nieuw vorstenhuis en rijk, tevens ook het meest bloeijende tijdperk hunner letterkunde. Maar beide verhalen, rijk aan wondervolle gebeurtenissen of beuzelachtige bijzonderheden, hebben volstrekt geen geschiedkundige waarde, bevatten bovendien overal tegenstrijdigheden. Hooren wij slechts omtrent Adji Saka. Men noemt hem eenen vreemdeling, uit het land Kleng gekomen, ook eenen kleinzoon van Brahma, eenen vorst van Java. Men verhaalt, dat hij in het eerste jaar der Javaansche tijdrekening, doch ook dat hij eerst tien jaren later, daar landde. Men wil dat hij uit Indië aan de Javanen hunnen ouden godsdienst bragt; ook dat hij een leerling van Mohamed is geweest uit Arabie gekomen. Men verhaalt dat hij de Rama, Ardjoena, Sasra Bahoe, Pandarma Sastra geschreven, het Javaansche alphabet uitgevonden heeft, tevens de stichter is geweest van Java's oude tempels, en te gelijk wordt de man van zoo eenige verdienste voor Java, in andere Babadverhalen wederom volstrekt niet genoemd.

Wij mogen gelooven, dat nimmer een Adji Saka op Java bestaan hebbe, dat hij niets anders is dan eenen verpersoonlijking van de Indische Saka-tijdrekening, welke de scheppende verbeelding der Javanen tot eenen man van zoo groote en eenige werken verheven heeft.

Zoo ook gedurige strijd en verwarring omtrent Djajabaja, zijnen persoon, zijne handelingen, zijnen tijd en zijne verblijfplaats.

Wij zullen verder niet hebben aan te merken dat de Javaansche

Babad zich aan de meest grove verdichting schuldig maakt, door zelfs goden uit het Indische Pantheon, helden uit den Mahabharata en vorsten uit Indië tot geschiedkundige personen op Java te maken en hunne rijken daarheen te verplaatsen.

Het gezegde zal wel voldoende zijn, om een ieder te overtuigen, dat, evenzeer als de Indiërs, ook de Javanen ons verdichting voor geschiedenis, de scheppingen hunner wilde verbeelding voor personen en feiten opdisschen. Maar vinden wij niets meer in de Babads, in de schriftelijke oorkonden der Javanen; geven zij ons hoogstens slechts eenige namen van vorsten en rijken, welke wij voor geschiedkundig kunnen houden; dan voorzeker kunnen wij ook geenszins met anderen die ons voorgingen, daaruit eene geschiedenis van Java zamenstellen.

Wij begeven ons dus tot de Balineezen en vragen hun, of zij misschien ons ook nog iets van Java's ouden tijd en Bôrô-Boedoer's geschiedenis kunnen verhalen. Hunne vorsten en priesters toch zijn in regte lijn de nakomelingen der oude vorsten en priesters van Java; met hen week ook bij den val van het Hindoeïsme op Java, een groot aantal Javanen naar Bali uit. De Balineezen hebben ook nog altijd het oude geloof en de heilige taal tot op onzen tijd bewaard. Misschien bewaarden zij ook, althans nog eenige, echte berigten omtrent Bôrô-Boedoer en Java's Hindoetijdperk.

Dr. Friederich schonk ons een kort berigt omtrent hunne Babads [1]). Maar ook die laten ons zonder eenig licht in den nacht van Bôrô-Boedoer's eeuwen. Hunne verdichting klimt zelfs niet op tot dien tijd. Het oudste rijk, dat zij op Java kennen, is dat van Daha, Kediri; Kenhangrok, de stamvader der vorsten van Daha, was een zoon des hemels, van Brahma en van eene Javaansche Europa. Vele vorsten hebben daar geregeerd, en twee tijdperken worden voor dat rijk aangegeven, dat van Ajer Langgia en Djajabaja, beiden beroemde en geleerde vorsten, onder welker regeering de Kawi-letterkunde zeer bloeide. De

---

[1]) *Verhandd. v. h. Bat. Gen.* Dl. XXII; *Voorloopig verslag van het eiland Bali*, blzz. 8 en 21—29.

Malat [1]), een gedicht, verhaalt ons ook de geschiedenis van Pandji, den ridder van Java, op wiens bezit de middeleeuwen van Europa trotsch zouden zijn geweest. Van Daha kwamen de voorvaders der vorsten en priestergeslachten van Bali naar Modjopahit; van daar naar hun eiland.

Zien wij nu nog eens de Babads der Javanen in, dan lezen wij ook daar van een aloud rijk van Daha in Kediri, waar een Djajabaja magtig vorst was, een wijs en beroemd man, onder wien de Kawiletterkunde zeer bloeide en verscheidene werken in het Kawi vervaardigd werden. Zij gewagen ook met grooten ophef van eenen Pandji, eenen vorstenzoon uit een later rijk, Djenggala genaamd, meer oostelijk gelegen; ook noemen zij Modjopahit het laatste Hindoerijk op Java.

Het is nu vier eeuwen geleden, dat de Babads of overleveringen der Balineezen en Javanen te Modjopahit van elkander scheidden; sedert bestonden en ontwikkelden zij zich zelfstandig en onafhankelijk van elkander. Wij ontdekken echter dat zij in die enkele namen van vorsten en rijken, ook in hunne opvolging en in het tijdperk van den bloei hunner beschaving, overeenkomen. Wij meenen hun daarom voor die opgaven ons vertrouwen te kunnen schenken en hiermede tot eenige uitkomsten voor de geschiedenis van het oude Java genaderd te zijn. Wij kunnen nu met eenige zekerheid aannemen, dat er drie Hindoerijken achtereenvolgens in oostelijk Java hebben bestaan: Daha, Djenggala en Modjopahit; dat onder Djajabaja en zijne voorgangers de Kawiletterkunde van Java een tijperk van hoogen bloei en ijverige beoefening heeft doorloopen; dat die Kawigeschriften geenszins van Boeddhistischen inhoud zijn, ja zelfs geen spoor van Boeddhisme bevatten, integendeel tot de Brahmaansche letterkunde behooren, en dat dus in dien tijd het Brahmanisme, zoo het niet alleen aldaar bestaan hebbe, daar toch voorheerschende moet geweest zijn, hetgeen ook blijkt uit de tempels en beelden in die gedeelten van Java overgebleven; dat de hoofdzetels dier rijken geacht mogen worden, uit het binnenland en

1) *Verhandd. v. h. Bat. Gen.* Dl. XXII; *Voorloopig verslag* enz. bl. 29.

het westen steeds meer naar het oosten en strandwaarts verlegd geweest te zijn.

Het is waar, de verhalen der Balineezen maken geen melding van Djenggala, door ons als een middelrijk, dat tusschen Daha en Modjopahit bestond, opgegeven; de overlevering der Javanen is echter van dien aard, dat wij het bestaan van een tusschenrijk Djenggala wel moeten aannemen. Gelijk de Babad toch van den tijd van Daha gewaagt, als van den bloeitijd der Kawi-letterkunde, zoo vermeldt hij dien van Djenggala als rijk in groote gebeurtenissen, als de heldeneeuw van Java. Wordt verder de delta van Soerabaya genoemd, als de plaats, waar de hoofdzetel van Djenggala gevestigd was, verscheidene gedeelte daarvan dragen ook nog altijd den naam van Djenggala. Eenige oudheden worden insgelijks, als vóór-Modjopahitsch, aan Djenggala toegeschreven.

De Balineezen noemen slechts Daha als het land waar zij oorspronkelijk te huis behoorden, en Modjopahit als dat waarvan zij onmiddellijk naar hun eiland zouden zijn overgekomen. Voorzeker eene zeer algemeene opgaaf. Want nog na Modjopahit's val, tot zelfs in den tijd der komst van de eerste Nederlanders op Java, ja nog later, waren Hindoerijken in oostelijk Java, in Malang en Banjoewangi gevestigd en van beteekenis. Gelijk zij die niet vermelden, zullen zij ook geen gewag gemaakt hebben van Djenggala, om slechts van Daha en Modjopahit, de meest belangrijke rijken te spreken.

Wordt de delta van Soerabaya als het oord genoemd, waar Djenggala zijnen hoofdzetel had', in Modjokarto wijst men u nog de bouwvallen der hoofdplaats van Modjopahit. Verder vermeldt de overlevering Kediri als het land waar Daha bloeide; wij weten dat verscheidene en daaronder zeer belangrijke tempels in die Residentie gevonden zijn. In Madioen vonden wij, een enkele onbeduidende bouwval uitgezonderd, geen tempels; die streek ligt, tusschen middel- en het meer oostelijke Java, zoo rijk aan tempels, als een ledig grensland. Ditzelfde kan ook van Rembang ten noorden en van Patjitan ten zuiden van Madioen gezegd worden.

En hiermede worden wij er als van zelven toegebragt, om de tempels van Kediri nabij den Kloet, met die verder achter den Kloet en den Kawi, benevens die van Malang, Singasari, en welke in Soerabaya, Pasoeroean, Probolingo en Bezoeki gevonden worden, tot het eeuwenverloop dier rijken te brengen.

Het spreekt van zelf, dat wij die bouwvallen uitzonderen moeten, welke, gelijk Matjanpoetih in Banjoewangi en andere, blijkbaar tot na-Modjopahitschen tijd gebragt moeten worden. Mag echter vooruit reeds worden aangenomen, dat die vroegere rijken ook over oostelijk Java tot straat Bali, hoogstwaarschijnlijk nog verder hun gezag hebben uitgestrekt, dan zien wij ons in die onderstelling bevestigd door het te Andonbiroe gevonden jaartal 1251, of 1281.

Modjopahit omtrent 1478 onzer jaartelling gevallen, zou volgens de overlevering slechts omtrent ééne eeuw bestaan hebben. Maar de Maleische schrijvers verhalen ons, dat de inneming en vermeestering van Singapoera, die op voldoende gronden tot 1252 na C. gebragt worden, door den Batara of vorst van Modjopahit geschied zijn. Men heeft die tegenstrijdigheid willen opheffen, door aan te nemen, dat men den naam van het later zoo magtig en beroemd geworden Modjopahit met dien van Djenggala, waardoor Singapoera zou gevallen zijn, verwisseld heeft; maar met deze gissing zijn wij geenszins geholpen. Zijn toch de jaartallen der Javanen voor den Hindoetijd niet te vertrouwen, aan die der Maleijers wordt algemeen eenig gezag toegekend [1]).

Bedenken wij daarbij dat Modjopahit algemeen niet alleen als zeer magtig over Java, maar ook daarbuiten, over Sumatra, Borneo, tot op het Maleische schiereiland en verder over de eilanden in het oosten van den archipel genoemd wordt, dan moeten wij eenen langeren duur aan dit rijk toestaan, dan de Javanen er aan toekennen. Denken wij ons nu nog de rijken

---

Uit de scheiding der twee rijken van Modjopahit en Padjadjaran in 1221 van Saka (1299 na Chr.) en de vestiging van den zetel van het eerstgenoemde in de hoofdstad van dien naam, volgt niet dat Modjopahit niet reeds een magtige staat was, toen het de zetel werd van den vorst van het geheele rijk, waartoe het behoorde. (L.)

Djenggala en Daha vóór Modjopahit, dan worden wij verscheidene eeuwen teruggevoerd. Wij mogen gelooven, dat het eene rijk nog langen tijd bestond, voordat het volgende tot het toppunt van zijne magt was gestegen, of het voorgaande geheel onderworpen en vervangen had. Het zou verder zeer gewaagd zijn, om voor ieder eenen tijd van duur aan te geven; wij kunnen slechts gissen, en moeten ons tot het algemeene bepalen [1]).

---

1) Bij de bestrijding van de geloofwaardigheid der Javaansche Babads, wier gezag door Brumund welligt wel wat al te onvoorwaardelijk en te volstrekt verworpen wordt, is het misschien niet geheel ongepast, hier een, al zij het ook slechts een zeer kort overzigt te geven, hoe in die geschiedboeken de loop der gebeurtenissen op Java wordt voorgesteld. Natuurlijk blijven daarbij al de wonderlijke verdichtingen en op zich zelve geheel ongeloofelijke versieringen buiten sprake.

Java's geschiedenis begint met Adji Saka, den stichter van den Javaanschen godsdienst, de beschaving, de geregelde staatsinrigting, en die, behalve het letterschrift, ook een wetboek op het eiland invoerde. Met hem, die in het jaar 78 van onze tijdrekening uit Indië overgekomen was en aan het eiland, in plaats van den vroegeren naam Noesa Kendang, dien van Noesa Java of Noesa djawa gegeven had, begint de Javaansche tijdrekening. Hoogstwaarschijnlijk is bij slechts eene verpersoonlijking dier tijdrekening, die met de aankomst eener eerste Indische volkplanting op het eiland eenen aanvang nam.

Volgens eene andere overlevering zou die eerste komst onder eenen Brahmaan, Tritrestra, zoon van Djala Prasi en kleinzoon van Brahma, uit Kalinga hebben plaats gehad, en zouden na diens tijd tot op de stichting van Djenggala in de 9e eeuw van Saka, (de 10e van onze tijdrekening) achttien vorsten geregeerd hebben.

Eene derde overlevering noemt Praboe Djajabaja, vijfden nakomeling van Ardjoeno, als den vorst, die in Astina zetelende, zijnen eersten minister Penggawa uitzond, om vreemde landen en daaronder ook Noesa Kendang of Java, te beschaven.

Als het oudste Hindoerijk op Java wordt Mendang Kamoelan genoemd, dat, door Bhrawidjaja Sawela Tjala, die uit Kalinga overkwam, aan de Zuidkust gevestigd en van lieverlede ook oostwaarst zich uitbreidende, reeds in de eerste helft der zesde eeuw van de Javaansche, (den aanvang der zevende eeuw van onze jaartelling), eenen zekeren bloei verkregen had. Nadat dit rijk eene eeuw had bestaan, verrezen er onlusten en wisten eenige hoofden zich kleinere onafhankelijke staten te stichten, waaronder als vorstendommen die van Bagalen, Djapara (of Japara), en Koripan (Grobogan) genoemd worden, en die later welligt wederom onder het oppergebied van het oude rijk zijn teruggebragt.

Wederom eene eeuw later, in 818 van Saka (896 na Chr.), stichtte Dewa Kasoema, welligt het hoofd eener nieuwe vereeniging van volkplantingen uit Indië, de stad en het rijk van Djenggala, dat onder eenen zijner latere vorsten, Raden Pangkas, 1078 van Saka (1156 na Chr.), zijn gebied ook westwaarts over geheel Java heeft uitgebreid. Deze vorst bragt den zetel van zijn rijk over naar de nieuwe door hem gestichte stad Padjadjaran in het westelijke Java; welligt om de door zijne voorgangers nog niet aan Djenggala onderworpen Sundalanden beter in toom te kunnen houden. Hij nam den titel aan van Bhrawidjaja Maïsa Tandraman. Door zijnen zoon en opvolger

Intusschen hebben de latere ontdekkingen van Dr. Friederich

---

werd in 1112 van Saka (1190 na Chr.), de zetel nog meer westelijk verlegd, maar daarvoor de naam van Padjadjaran behouden.

Een zeventigtal jaren later ontstond tusschen twee broeders van eenen overleden vorst een oorlog, die daarmede eindigde, dat de een, uit een bijwijf geboren, het gebied erlangde over Padjadjaran, terwijl de andere, een wettige zoon, in het in oostelijke Java gelegen Modjopahit, toen reeds eenen magtigen staat, in 1221 van Saka (1299 na Chr.) zijnen troon vestigde.

Modjopahit kwam onder zijne opvolgende vòrsten tot eenen trap van luister en magt, die alle vroegere rijken van Java ver voorbij streefde. Angka Widjaja, in het begin der 14e eeuw van Saka, (het einde dierzelfde eeuw na Chr.), zwaaide zijnen schepter over geheel Java, Bali, de oostelijke helft van Sumatra, het zuidelijke gedeelte van Malakka, Borneo's kustgebied en bijliggende eilanden, een deel van Celebes, de Solo-eilanden, misschien ook de Philippijnen, verder de kleine Sunda-eilanden, enz. Van het rijk van Padjadjaran, dat door inlandsche verdeeldheden in onderscheidene kleinere deelen verbrokkeld was, bleef weinig of niets van de vroegere magt over.

Waarschijnlijk regeerde Angka Widjaja tot ongeveer 1372 van Saka, (1450 na Chr.). Nog gedurende zijn leven was, ongeveer 1313 van Saka (1391 na Chr.), door eenen beroemden Muzelmanschen leeraar, Moelana Ibrahim, die zich in Djenggala gevestigd en vrij wat bekeerlingen voor den Islaam gewonnen had, eene vergeefsche poging gedaan, om den beheerscher van Modjopahit tot de nieuwe leer over te halen; maar de ijver van de volgers van den Propheet droeg toch meer en meer rijkere vruchten. Toen, na des vorsten dood, het al te groote en te ver uitgestrekte gebied, juist ten gevolge van die uitgebreidheid en de steeds meer en meer aangewakkerde godsdienstige verschillen en twisten, weldra wederom zijne magt zag verminderen, werd na langdurigen en hevigen krijg, onder Brawidjaja II, de hoofdstad door Raden Patah, die uit Palembang naar Java overgekomen was en zich in Demak gevestigd had, in 1400 (1478 na Chr.) ingenomen, twee jaren later verwoest, en nadat in 1481 de laatste vorst van Modjopahit naar Bali was uitgeweken, het rijk van Modjopahit opgelost in den nieuwen staat van Demak. Raden Patah werd daarop, onder ten titel van Panambaham Ibrahim, als vernietiger van het ongeloof en vorst der geloovigen uitgeroepen, en weldra trad het rijk van Demak over geheel Java, in de plaats van dat van Modjopahit. Dit geschiedde echter eerst, nadat de staten die in het westelijke gedeelte van het eiland overgebleven waren of zich hadden opgeworpen, zich genoopt hadden gevoeld om den Sultan van Demak als hunnen opperheer te erkennen.

In Cheribon had een Sjeikh, Ibn Moelana, sedert als Soesoehoenan Gamoeng Djata bekend, zich gevestigd, van lieverlede eenen aanhang en een eenigszins onafhankelijk gebied verworven. Zijn zoon Hassan Oeddin, dien hij als prediker van den Islaam naar het westen van Java had gezonden, verwierf ook dáár eenen belangrijken aanhang. Van het vroegere rijk van Padjadjaran was slechts weinig overgebleven; het was van lieverlede in verschillende deelen opgelost, nadat de meeste zijner hoofden en grooten zich aan het magtige Modjopahit hadden onderworpen. Toch schijnen enkele dergrooten den vorst van Padjadjaran, al ware het slechts in naam, als hunnen opperheer voortdurend erkend te hebben, en behoorde ook Bantam nog eenen tijd lang tot dat oude rijk. Terwijl nu binnenlandsche twisten het westelijke Java verscheurden, wist Hassan Oeddin zijnen invloed te vermeerderen en zelfs zóó zeer te doen gelden, dat hij aan het langer zelfstandig bestaan van Padjadjaran een einde maakte en dien

ons eenige jaartallen [1]) voor oostelijk Java geleverd, die nog wel geenszins zulk een licht over de oude geschiedenis van het eiland verspreiden, als wij zouden wenschen, maar die toch hunne waarde hebben.

Friederich ontcijferde in den tekst op eene koperen plaat, met

---

staat aan het gebied van zijnen vader, den Sjeikh Ibn Moelana onderwierp. Intusschen was er bij de verschillende van elkander min of meer onafhankelijke staten in het westelijke Java te weinig kracht, om zich tegenover den Sultan van Demak, aan wien zij zich ten laatste moesten onderwerpen, op den duur te blijven handhaven. Zoowel Ibn Moelana, of Soesoehoenan Gamoeng Djati, wiens gebied aan dat van Bantam grensde, als dit laatste zelf, moesten het oppergebied van den beheerscher van oostelijk Java erkennen, 1421 van Saka (1499 na Chr). Het duurde echter niet lang of eene nieuwe verdeeling greep plaats, waarbij de gewesten van oostelijk Java aan den Pangerang Tranggana, den toenmaligen Sultan van Demak bleven, en die van het westen aan Ibn Moelana werden toegedeeld, terwijl de grenzen hoogstwaarschijnlijk dezelfde waren, als die vroeger tusschen de rijken van Modjopahit en Padjadjaran hadden bestaan. Na den dood van Tranggana, in 1461 van Saka (1539 na Chr.), ging het rijk van Demak weldra te niet, en werd vervangen door dat van den adipati van Padjang, die zelf op zijne beurt weldra voor Senopati, den zoon van den regent van Mataram, moest onderdoen. Laatstgemelde bragt den zetel over naar Mataram en werd alzoo de stichter van het bekende rijk van dien naam, uit hetwelk de rijken van Djokjokarta en Soerakarta ontstaan en tot nog toe zijn overgebleven. Het westelijke Java, dat zooals wij zeiden, onder het oppergebied van den Soesoehoenan Ibn Moelana of Gamoeng Djati gekomen was, werd na diens overlijden, 1424 van Saka (1502 na Chr.), onder drie zijner zonen verdeeld, wier staten in het begin van de 17e eeuw onzer jaartelling, onder het gezag kwamen van de Oostindische Compagnie.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de Javaansche geschiedboeken slechts twee voorname groote rijken op het eiland erkennen, voor de tijden waarin het gebied niet onverdeeld in de handen van eenen magtigen vorst berustte. Wèl bestonden die grootere rijken nu en dan uit onderscheidene kleinere, (en dat was vooral met westelijk Java het geval wanneer het aan enkele hoofden gelukte, om zich gedurenden eenigen tijd aan het oppergebied van hunnen vorst te onttrekken), maar de groote verdeeling, zooals die eenmaal tusschen de rijken van Modjopahit en Padjadjaran was vastgesteld geweest, keerde telkens terug, en de grenzen waren dan telkens ook weder die van vroeger; terwijl de volken die beide groote deelen bewonen ook nu nog, zoowel in hunne algemeene benamingen, als in taal, zeden en gebruiken, zich streng van elkander zijn blijven onderscheiden.

Zie voor de geschiedenis van Java, naar de berigten der Babads en andere bronnen, behalve Raffles *The history of Java;* Lassen, *Ind. Altherthk.* II. 1040—1068; IV. 461—541, en J. K. J. de Jonge, *De opkomst van het Nederl. gezag in O. Ind.* Dl. II. blzz. 141—165. (L.)

1) Wij hebben afgezien van het gebruik der jaartallen, ons door Raffles en Crawfurd gegeven; zij zijn blijkbaar niet te vertrouwen; wij volgen alleen die van Dr. Friederich waaraan wij alle gezag meenen te moeten toekennen. (Br.)

meer andere een geheel vormende en bij het Bataviaasch Genootschap bewaard, het jaar 853 van Saka (931 na Chr.) Die platen zijn uit bet Regentschap Lamengang, Residentie Soerabaya afkomstig. Eene andere plaat, later afzonderlijk gevonden, maar met gelijke karakters beschreven, heeft geen jaartal. Zij behelst eene schenking van land en is nabij de dessa Boengkil, district Djenggala, Residentie Soerabaya gevonden. Nog werden vroeger bij de dessa Bettro, district Djenggala, Residentie Soerabaya, twee koperen platen met opschrift in gelijke letters vervat, gevonden, wier jaartal 861 van Saka (939 na Chr.) juist schijnt.

Eene koperen plaat bij Djedjong, Residentie Soerabaya gevonden, heeft 562 van Saka (640 na Chr.), en de waterplaats van Djoeloek-Tondo, insgelijks in Soerabaya, 855 van Saka (933 na Chr.) [1]).

Met deze jaartallen zien wij ons voor oostelijk Java in vroegere eeuwen, tot in de eerste helft der zevende eeuw van onze jaartelling teruggebragt; tevens wijzen de plaatsen, waar zij gevonden werden uit, dat in de landen der tegenwoordige Residentie Soerabaya, vooral in hare delta, reeds in de zevende en volgende eeuwen, Hindoerijken en zetels bloeiden.

Eene voorloopige ontcijfering heeft den heer Friederich op de acht eerst vermelde koperen platen, den naam doen lezen van eenen vorst Rakehino, in de stad Iwarahoe. Deze roept zijne priesters zamen, om hen wegens eenen aanstaanden oorlog te raadplegen. Een pandita moet den tempel in gereedheid brengen, een andere de voorteekens der goden gadeslaan. Door kracht der aanroepingen en gebeden, waaronder ook de Soektas, (hymnen van de Vedas) voorkomen, wordt de godheid Sivaditya (Siva en Aditya, de zon) bewogen om zich te verligchamelijken. Zijn

1) Men zie over deze platen, *Tijdschr. v. Ind. taal- land- en Volkenk.*, Jaarg. II, aflev. 5 blz. 20, en verder de verhandeling *over verschillende Inscriptiën*, van den heer Friederich, welke eerlang in het eerstverschijnend deel van de *Verhandd. van het Bataviaasch Genootschap* zal uitkomen. Wij danken den heer Friederich eene voorloopige, korte schriftelijke mededeeling waarvan wij hier gebruik maakten [a]) (Br.)

a) De verhandeling is sedert, in het XXVIIIe Deel, onder den titel: *Over inscriptiën van Java en Sumatra* verschenen en afzonderlijk te Batavia in 1857 overgedrukt, verkrijgbaar gesteld; over de teksten op de metalen platen wordt door den schrijver in de 13 laatste bladzijden gehandeld. (L.)

glans jaagt het vijandelijk leger uiteen; verder worden de voorregten der vorsten vermeld.

Ook op de plaat zonder jaartal wordt het rijk Iwarahoe genoemd. Hetzelfde rijk wordt nog vermeld in een opschrift op eenen steen, afkomstig uit eene vroegere verzameling, door den Gouverneur der oostkust van Java, Engelhardt te Samarang bijeengebragt, die thans verstrooid, ook gedeeltelijk door Raffles naar Engeland, en door Reinwardt naar Nederland is gevoerd. De vorst van dat rijk heeft insgelijks den naam van Sivaditya en het opschrift vangt aan met den bekenden Brahmaanschen aanhef „Om." De afkomst van den steen is onbekend.

Engelhardt heeft zijne verzameling zoowel uit het oostelijke als uit middel-Java zamengebragt. De vermelding van den naam van den vorst en van het rijk, dezelfde als die der koperen plaat, mag ons wel doen aannemen, dat de steen in oostelijk Java te huis behoort. De naam van den vorst zal waarschijnlijk een algemeene geweest zijn, als die van Pharao voor Egypte was.

Uit een en ander mogen wij besluiten, dat in het begin der tiende eeuw een rijk Iwarahoe in oostelijk Java bestond; dat het in den strijd tegen een ander rijk de overwinning behaald en dat andere aan zich onderworpen had; dat men er den dienst van Siva volgde en de Vedas voor de godsdienstoefeningen bezigde; dat het telkens op de weinige opschriften als overwinnend voorkomt, ook hoogstwaarschijnlijk magtig is geweest over een groot deel van Java en eenen langen duur van bestaan gehad heeft.

De overlevering der Balineezen, ook die der Javanen, maakt geen melding van Iwarahoe. Wij kunnen ons dit verklaren; het bloeide in te ver verleden eeuwen, tot zelfs zijn naam werd vergeten. Wij moeten daarom aannemen dat Iwarahoe vóór Daha bestond. Een jaartal op Panataran in Kediri gevonden, 1251 van Saka (1329 na Chr.) mag daarvoor wel pleiten.

Zoo hebben wij dus voor oostelijk Java vier rijken: Iwarahoe, Daha, Djenggala, Modjopahit, waarin het Brahmanisme en wel naar de sekte van Siva, beleden werd, die waarschijnlijk korteren of langeren tijd nevens elkander bestonden, elkander ver-

vingen, ieder hunnen bloeitijd hebben gehad, en in het oosten van Java, misschien nog verder hunne oppermagt hebben uitgestrekt. Behalve die rijken kunnen ook nog andere vroeger en later, korter of langer bestaan hebben, doch de namen dezer vier zijn ons alleen gegeven. Verder is het zeker dat Soerabaya's delta, reeds vroeg het middelpunt des rijks, dit ook later en langen tijd gebleven is.

Wij klimmen alzoo, volgens de ontdekte jaartallen voor oostelijk Java, tot de zevende eeuw onzer jaartelling op. Maar vinden wij een jaartal van de tiende eeuw, als zeker reeds op een bouwwerk gelijk Djoeloek-Tondo aan den Penangonan, dan mogen wij tot nog vroegeren tijd opklimmen voor de eerste vestiging van de Hindoemagt aldaar. Dit leert ons ook de Tsjineesche reiziger Fa Hian, die in het begin der vijfde eeuw Java bezocht, en in zijn kort berigt uitdrukkelijk vermeldt, dat de Brahmanen daar toen reeds talrijk waren, maar dat de wet van Boeddha er nog niet geëerd was.

Begeven wij ons thans naar het westen van Java.

Indien wij al het verhaal van den Babad verwerpen omtrent de stichting van Padjadjaran door Djenggala, en die van Modjopahit later weder uit Padjadjaran gevolgd [1]), wij betwijfelen daarom geenszins het vroegere bestaan van een rijk Padjadjaran. Maar daarvoor hebben wij ook meer andere getuigen dan die van den Babad. Op den bekenden steen met opschrift nabij Buitenzorg, door Dr. Friederich [2]) ontcijferd, las deze den naam van het rijk Padjadjaran, welks vorst den titel voert van Padoeka radja ratoe prathiwi Pakoean Padjadjaran, d. i. zijne hoogheid, de groote koning, de heer des rijks, Pakoean Padjadjaran. Het jaartal van het opschrift zegt ons, dat dit rijk reeds in de eerste

---

1) De heer Brumund komt ons hier voor, uit eene verplaatsing van den zetel van het gebied naar een ander gedeelte van het rijk, te besluiten tot de vestiging van geheel nieuwe rijken. Bij eene scheiding van een groot rijk in twee kleinere rijken werd natuurlijk eene magtige, goed gelegene of door andere omstandigheden zich aanbevelende plaats tot zetel gekozen. De door Brumund genoemde rijken zijn niet door elkander gesticht, maar scheidden zich van elkander, om op zich zelve te staan. (L.)

2) *Tijdschr. voor Ind, Taal- Land- en Volkenkunde*, Jaarg. I, aflevv. 5, 6. blzz. 468.

helft der elfde eeuw onzer jaartelling bestond. Maar volgens den Babad werd Padjadjaran eerst tegen het einde der dertiende eeuw [1]) gesticht, terwijl het volgens dezelfde bron, tegen het einde der vijftiende eeuw, in den strijd met Hassan Oedien, den stichter van het rijk van Bantam, weder onderging. Gelijktijdige Portugeesche schrijvers verhalen ons tevens, dat nog in 1522 een heidensch vorst, Samian genaamd, over Bantam heerschte, terwijl zij de magtige hoofdplaats van het rijk, in de binnenlanden gelegen, Dojo noemen.

Ook hier weder groote strijdigheid tusschen de overlevering der Javanen en hetgeen wij uit zekere bronnen van elders weten.

Daar tot heden de geschiedenis van westelijk, evenmin als die van middel-, en die van oostelijk Java gedurende de Hindoe-eeuwen, voor zoover zij kan gegeven worden, naar wij meenen, nog genoegzaam onderzocht is, en verscheiden schrijvers daarvoor nog altijd de verdichtselen der Babads gevolgd zijn, zal het niet ongepast wezen, ook die van westelijk Java hier in eenige bijzonderheden toe te lichten.

De Portugeesche schrijvers verhalen ons, dat hunne landgenooten, weinige jaren na de inneming van Malakka, 1511, ook met die van Bantam betrekkingen hadden aangeknoopt. Samian, een heidensch vorst van Sunda genoemd, vroeger te Malakka vertoevende, en daar vriendschappelijk met den jonge Albuquerque verkeerende, had dezen verschillende berigten omtrent Bantam medegedeeld. Daarom besloot Albuquerque, in 1522 kapitein van Malakka, zijnen zwager Henriguez Lemé, daarheen te zenden, om de oude vriendschap te hernieuwen en handelsbetrekkingen aan te knoopen. Lemé sloot ook met Samian een handelsverdrag en verkreeg tevens vrijheid, om te Bantam eene sterkte te bouwen, waarvoor de Portugeezen zich verbonden,

---

1) Hier verliest de bewijsgrond zijue kracht; niet Padjadjaran maar Modjopahit werd op het einde der 13e eeuw, 1221 van Saka (1299 na Chr.) gesticht. Padjadjaran werd door Raden Pankas, die in 1078 van Saka (1156 na Chr.) aan de regeering kwam, gegrondvest, en de zetel van het gebied van Djenggala derwaarts overgebragt; dit geschiedde dus reeds in de tweede helft der 11e eeuw van Saka, of het midden der 12e eeuw van onze jaartelling. Zie Lassen, *Ind. Altherthk.* IV. 475. (L.)

hem tegen de Mooren te ondersteunen. Deze Mooren waren Mohamedanen, vooral van Japara, kort na het vertrek van Lemé te Bantam gekomen. Onder eenen zekeren Faleléhan, geboortig van Passei en schoonbroeder van den vorst van Japara, wisten zij zich door verraad meesters te maken van de stad, zoodat de Portugeezen, in 1524 onder Francisco de Sa daar wedergekeerd om hun fort te bouwen, afgeslagen werden en onverrigter zake moesten wederkeeren. Sedert dien tijd verbleef Bantam, dat tot 1522 nog aan eenen heidenschen vorst had gehoorzaamd, hoewel ook het Mohamedanisme daar vroeger waarschijnlijk reeds vele bekeerlingen had gemaakt, onder Mohamedaansche gebieders, van welke Faleléhan de eerste was.

Nevens deze geschiedkundige berigten omtrent de eerste betrekkingen der Europeanen met Bantam, die de zegepraal van het Mohamedanisme en den aanvang der regeering van den eersten Mohamedaanschen vorst vermelden, in die toen ook reeds zoo aanzienlijke handelstad, welke tot het gebied van Padjadjaran had behoord, danken wij ook aan de Portugeezen van dienzelfden tijd, de navolgende belangrijke mededeeling omtrent het oude rijk van Padjadjaran:

„Het eiland Sunda is van binnen bergachtiger dan Java en heeft zes aanzienlijke zeehavens, namelijk Chiamo (Tjimanak), zijnde de uiterste van het eiland, Xacatara (Jacatra) of anders genoemd Caravam (Krawang), Tangaram (Tangerang), Cheguisa, Pondang (Pontang) en Bantam, daar groote handel gedreven werd, zoo van Java als van Malakka en Sumatra. De voornaamste stad van dat koningrijk is genoemd Dajo, liggende een weinig in het gebergte, waarin men zegt dat, ten tijde toen Henriquez Lemé derwaarts kwam, 15000 inwoners waren, en in het geheele koningrijk 100000 strijdbare mannen; doch het is nu door den oorlog, dien de Mooren hun hebben aangedaan, geweldig verminderd."

De Portugeezen noemden Java's westelijk deel, het eiland Sunda, omdat zij, volgens de berigten der Javanen, meenden dat het van het overige deel van het eiland, alleen Java genoemd, afgescheiden, en als een tweede eiland daarnevens lag. Dat zij

met het eiland Sunda en het koningrijk Sunda hetzelfde gebied bedoelen, hetgeen de Javaansche overlevering het rijk Padjadjaran noemt, is boven allen twijfel verheven.

Lemé vernam, dat de voornaamste stad een weinig in het gebergte liggende Dajo werd genoemd. Hadden daar zoo kort geleden eene aanzienlijke stad, een magtig rijk, Padjadjaran bestaan, hij zou den naam althans voorzeker gekend en vermeld hebben; maar wij lezen dien bij hem niet [1]. Ware zulk een rijk met zijne hoofdplaats van denzelfden naam op het einde der vijftiende eeuw, gelijk de Javaansche overlevering wil, door Mohamedaansche veroveraars overwonnen en vernietigd, men zou er hem, die, blijkens zijne berigten onderzoek deed naar den toestand des rijks, die dit ook uit den aard zijner zending doen moest, wel iets van gezegd hebben. Doch ook geen woord daarvan bij hem. Zeide men hem, dat de koning van Sunda veel in den oorlog geleden had en zijne magt daardoor geweldig verminderd was, Lemé vond in 1522 toch nog eenen heidenschen vorst te Bantam, en eerst in 1524 slaagde men er uit Japara in, om Bantam voor goed onder het gebied van Mohamedaansche vorsten te brengen, welker eerste Fateléhan van Passei was.

---

1) Padjadjaran's naam en vroeger bestaan kunnen aan den Portugeeschen reiziger zeer goed onbekend gebleven zijn. Sedert de verovering van Modjopahit in 1400 (1478 na Chr.), werd de zetel overgebragt naar Demak, de nieuw opgekomen hoofdstad van het rijk van dien naam, welks gebieder, Raden Patah, zijnen schepter over geheel Java uitstrekte. Wel behield Padjadjaran in het eerst nog eenigen schijn van onafhankelijk bestaan, maar met het einde van de 15e eeuw onzer jaartelling huldigden zijne hoofden, even als die van alle andere gedeelten van het eiland, den gebieder van Demak als hunnen opperheer. Eenige jaren later ontstond eene scheuring, waarbij de oostelijke gewesten aan den sultan van Demak bleven, de westelijke onder het gebied kwamen van Sjeikh Ibn-Moelana, nadat ook de hoofdplaats van Padjadjaran geheel verwoest was geworden, en veel vroeger reeds dat rijk, al mogten zijne grooten den vorst nog als hunnen opperheer eenigen tijd in naam hebben blijven erkennen, zich feitelijk in verschillende deelen had opgelost. Het geheel behoorde toen tot het gebied van Bantam, en het is waarschijnlijk dat de rijken van Demak en van Bantam dezelfde grenzen erlangden, als vroeger die van Modjopahit en Padjadjaran geweest waren. Welk gedeelte van het vroegere laatstgenoemde rijk door Lemé, op gezag van zijne Bantamsche berigtgevers, bedoeld wordt als het Sundasche koningrijk met de stad Dajo tot zetel, kunnen wij niet bepalen; maar het is niet onmogelijk, dat wij er het laatste overblijfsel van den magtigsten dier kleinere staten in moeten erkennen. (L.)

Waarschijnlijk werd die zegepraal spoedig door verdere in het binnenland achtervolgd, en viel het eene na het andere deel van Sunda, dat vroeger reeds zooveel geleden had, in de magt der Mohamedanen, tot dat deze eindelijk ook de hoofdplaats Dajo innamen, en daarmede een einde maakten aan de heidensche of Hindoeheerschappij en godsdienst in westelijk Java; al mogten zich ook velen van Dajo, welke nog altijd in de Bedoeïs van Bantam voortleven, naar de meer zuidelijke streken teruggetrokken, daar langen tijd hebben staande gehouden. Dit alles geschiedde dus gedurende de zestiende eeuw, na de komst der Portugeezen in den Archipel.

Maar zoo komen wij, volgens vertrouwde berigten der Portugeezen, tot uitkomsten, die alles, wat ons de Javaansche overlevering omtrent Padjadjaran meldt, ten eenemale weerspreken. Niet van Cheribon, maar van Japara werd Bantam veroverd; niet door Hassan Oedien, den zoon van den Arabier Sjeikh Moelana, vorst van Cheribon, maar door Fateléhan van Passei, schoonbroeder van den vorst van Japara; niet reeds in de vijftiende eeuw zegepraalde het Mohamedanisme te Bantam, maar in de zestiende (1524), en terwijl de Portugeezen toen, noch van den naam, noch van eenen onlangs plaats gehad hebbenden val van een rijk en eene stad Padjadjaran iets hoorden, sprak men hun integendeel van een heidensch koningrijk Sunda met zijne hoofdplaats Dajo, dat wel reeds veel van de Mohamedanen geleden had, maar toch nog bestond en eerst later moet gevallen zijn.

Werd Padjadjaran buiten Java niet zoo bekend als Modjopahit, dan moeten wij de oorzaak daarin zoeken, dat het nimmer, gelijk dit laatstgenoemde rijk, veroveringen buiten Java gemaakt heeft, maar steeds een binnenlandsch rijk van bergvolkeren bleef, al moge het ook zijne zeeplaatsen voor den handel hebben gehad.

Blijkens de ruwe beelden, die wij er nog vinden en de afwezigheid van alle overblijfsels van tempels, zooals middel- en oostelijk Java er zoovele bezitten, zal Padjadjaran ook wel nimmer duurzame betrekkingen met Indië hebben gehad.

Zoo hebben wij dus twee geschiedkundige gegevens voor westelijk Java. Ten eerste: het bestaan van een Hindoerijk, door

de Portugeezen Sunda genoemd, met eene hoofdstad Dajo, van aanzienlijke bevolking, dat verscheidene belangrijke zeehandelplaatsen had, waardoor voorzeker het Mohamedanisme binnendrong, tot dat dit laatste onder Faleléhan, in Bantam eene beslissende zegenpraal bevocht. Het bedoelde rijk, hoewel ook reeds veel van de Mohamedanen geleden hebbende, kon toch nog altijd eene strijdbare magt van 100,000 man op de been brengen; het viel eerst in het begin der zestiende eeuw en werd door het rijk van Bantam vervangen.

Ten tweede: het bestaan van een rijk Padjadjaran, reeds in het begin der elfde eeuw vermeld, hetgeen voorzeker zeer magtig moet geweest zijn en langen tijd bestaan hebben, daar de overlevering der Javanen niet alleen den naam daarvan bewaarde, maar ook groote dingen er van vermeldt.

Het opschrift van Buitenzorg spreekt van de vereering van Agni en mag geacht worden Brahmaansche godsdienstplegtigheden te vermelden [1]). Voor dien dienst getuigen ook verscheidene in de Sundalanden gevonden beelden, als van Doerga, Ganesa, Siva, de Nandi- en Lingamvoetstukken; en daarvoor kunnen ook de te Buitenzorg en elders gevonden, in steen gebeitelde voettreden pleiten.

Op de grenzen van Bantam en Buitenzorg, een en twintig palen westelijk van de hoofdplaats Buitenzorg, te Djamboe, is ook een opschrift op steen in Sanskrit gevonden, welks karakters het gedenkteeken tot omtrent het jaar 1000 terugbrengen, terwijl verder verscheidene bergen en rivieren tusschen Djaboe en den Poeloesari in Bantam, op welken berg ook eenige Sivaïtische beelden gevonden zijn, Sanskritnamen dragen [2]). Vele Sanskritnamen komen ook voor in het Regentschap Soekapoera aan de Zuidkust van Java, slechts enkele echter in de Preanger binnenlanden [3]). Voert ons het opschrift tot aan de tiende eeuw terug, de namen getuigen voor eene nederzetting van Hindoes op Java's zuidkust, tevens voor hunnen invloed in de binnenlanden van Bantam. Nog

1) Zie Friederichs, *Tijdschr. v. Ind. Taal- Land. en Volkenk.* Dl. I. blz. 445.
2) Friederich, als boven Dl. III., blzz. 183—193.
3) Zie als boven.

is mij medegedeeld, dat in de bosschen van de zuidkust, nabij Tjilatjap, zeer veel bewerkt goud uit den Hindoetijd gevonden is, en men daar ook de sporen van eene vroegere, sterke Hindoebevolking ontdekt heeft.

Wij hebben nog een opschrift op steen te vermelden, te Kawali, Regentschap Galoe, Residentie Cheribon, gevonden. Volgens den vorm der karakters moet dit opschrift van jongere dagteekening zijn, dan dat van Buitenzorg. Het is dáárom zeer belangrijk, omdat het een rijk Kawali vermeldt, welks vorst Bhagya praboe, d. i. geluksvorst, wordt genoemd, die in eene stad woonde, en zich zeer verdienstelijk maakte jegens den godsdienst van het land, welke die van Siva was. Dit laatste blijkt vooral uit eenen ruwen Lingamvorm, daar ook gevonden, met het opschrift: „de god Linga-hyang [1])".

Vroeger meenden wij, dat de hoofdplaatsen der rijken, die in het oostelijke Java bloeiden, zich eerst hadden verheven, nadat die, welke blijkens de belangrijke tempelbouwvallen in middel-Java bestaan hadden, waren ondergegaan; met andere woorden wij stelden ons voor, dat het eerste magtige Hindoerijk van Java zich in zijne middellanden zou ontwikkeld hebben, en dat de volgende hunne hoofdplaatsen steeds meer naar het oosten hadden verlegd, tot dat het laatste rijk, in Modjopahit, onder het geweld van den Islaam gevallen, verrees. Dit kwam ons waarschijnlijk voor, omdat de Babad, de rijken van Daha, Djenggala en Modjopahit, die in het oosten bloeiden, vermeldende, zwijgt van die welke ook in middel-Java hunnen hoofdzetel moesten hebben. Van deze, onderstelden wij, zou de Babad geen gewag hebben gemaakt, omdat hun naam en hunne magt van vroegeren tijd, later verduisterd en vergeten waren voor die der rijken, die, na hen in het oosten ontstaan, hen reeds sedert eeuwen in hunne heerschappij over Java vervangen hadden.

Sedert de ontdekking der jaartallen in oostelijk Java hebben wij die meening laten varen. Klimmen die getallen en de vermelding van een rijk aldaar toch zoo hoog in de vroege eeuwen

1) *Tijdschr.* als boven, Dl. III, blzz. 149—182.

op, dan bestonden ook daar reeds in de vroegste eeuwen onzer jaartelling rijken, nevens andere, gelijktijdig in middel-Java gevestigd [1]).

Het is ook waar, dat in middel-Java, blijkens de bouwvallen van tempels, die nergens aanzienlijker en meer in getal dan daar gevonden worden, rijken moeten bestaan en elkander vervangen hebben, welke voor zich, even als die in het oostelijke gedeelte, eenen duur van eeuwen eischen. Zoo komen wij tot het besluit, dat, gelijk in oostelijk en westelijk, zoo ook in middel-Java, reeds vroeg rijken bestonden, die, mogen ze ook al in zekere betrekking tot elkander gestaan hebben, toch waarschijnlijk onafhankelijk van elkander waren en ieder voor zich een deel van Java beheerschten. [2]).

Wij zien ditzelfde ook bij de vestiging en uitbreiding van den Islaam op Java geschieden. Heerschappijen wel door godsdienstige betrekkingen verbonden, maar overigens onafhankelijk van elkander, ontstonden langs Java's noorderstrand, te Bantam, Cheribon, Demak, Giri, Ngampel en nog op andere tusschenplaatsen. Naarmate de invloed van den Islaam magtiger werd, wisten ook eenige der geestelijke vorsten boven de andere zich te verheffen, en hun gebied aan zich te trekken, tot wij eindelijk Bantam voor westelijk, Demak voor middel, Giri voor oostelijk Java, als magtiger boven andere, die meer of minder afhankelijk van hen waren, ontmoeten. Denzelfden natuurlijken ontwikkelingsgang voor de vestiging en de uitbreiding hunner heerschappijën zullen waarschijnlijk ook de Hindoerijken gevolgd zijn, tot dat eindelijk drie Hindoerijken op Java boven andere magtig werden: een westelijk, een middel en een oostelijk rijk [3]).

---

1) De juistheid der gevolgtrekking kon wel betwijfeld worden, want die in oostelijk Java gevestigde rijken kunnen zeer goed ook middel-Java tot hun gebied hebben geteld. (L).

2) Zie de voorgaande aanmerking. (L.)

3) Het vroeger bestaan van drie groote Hindoerijken blijft eene gissing, tot dat vertrouwde gegevens ons eene nadere bevestiging aanbrengen. Wèl pleit het meer uitsluitend Boeddhistisch karakter van de tempels in middel-Java voor de onderstelling, maar zij wordt ook wederom verzwakt door de groote, scherp afgegrensde scheiding van de bevolking van Java in twee groote deelen, Javanen in het oostelijke en de

Ook het godsdienstige karakter der tempelbouwvallen en beelden spreekt duidelijk voor dit afzonderlijke en onafhankelijke bestaan van die rijken, gedurende een lang tijdsverloop. Is toch het voorheerschende karakter der bouwvallen en beelden van oostelijk en westelijk Java Brahmaansch, zoovele uit middel-Java getuigen daarentegen beslissend voor eenen langen bloeitijd van het Boeddhisme aldaar.

Het is eene noodzakelijkheid aan iedere heerschappij eigen, dat zij steeds naar meer gezag, naar uitbreiding van gebied streeft. De strijd ontvlamt en de overwinnaar wordt de magtige beheerscher van landen, vroeger onder verscheidene vorsten verdeeld. Dit leert ons de geschiedenis der volken en heerschappijën van elders, ook die van Java onder den Islaam. Eindelijk toch losten zich de verschillende rijken van middel- en oostelijk Java, in dat van Demak, later van Mataram op. Evenzoo werd ook Bantam magtig over westelijk Java, dat door zijne natuurlijke gesteldheid zeer moeijelijke, zoo niet onoverkomelijke hinderpalen aan Mataram stelde, wanneer dat laatste zijn gezag ook derwaarts mogt hebben willen uitbreiden of aldaar blijvend en krachtig uitoefenen.

Op gelijke wijze werd ook een Hindoevorst bescheerscher over de landen en vroegere rijken van middel- en oostelijk Java. Wij weten althans genoeg van het laatste Hindoerijk van Modjopahit om dit met zekerheid daarvan te kunnen aannemen. Immers, was het zoo magtig en gevreesd naar buiten, dan zal het zijn gebied voorzeker ook over het grootste gedeelte van Java uitgestrekt hebben. Behoorde westelijk Java misschien ook daaronder, dan zal dit, naar hetgeen wij hoorden, zeer waarschijnlijk slechts voor korten tijd, of wel meer in naam dan in daad zijn geweest.

Wij gaan er thans toe over, om, na in algemeene trekken dezen zeer waarschijnlijken ontwikkelingsgang der Hindoerijken op Java aangegeven te hebben, te onderzoeken, voor zoover ons

---

Sundaneezen in het westelijke gedeelte. Maar het zou ook nog moeten bewezen worden, dat niet in hetzelfde groote Hindoerijk de dienst van Brahma en die van Boeddha te zamen en gelijktijdig kunnen gebloeid, en niet in het eene gedeelte van het rijk meer bepaald het Boeddhisme zijnen zetel gehad kan hebben, terwijl het Sivaïsme in de overige deelen bij voorkeur zijne belijders telde. (L.)

dit gegund is, wat van de rijken van middel-Java, dus ook van dat, welks hoofdzetel eenmaal Bôrô-Boedoer was, kan gezegd worden.

Wij zijn voor middel Java niet zoo gelukkig als voor het oostelijke en westelijke, daar tot heden in het eerstgenoemde nog geene jaartallen van oude dagteekening ontdekt werden. Op de noordelijke helling van den Merapi zijn, in de opschriften op drie steenen, van wier verderen inhoud echter niets bekend is, de jaartallen van de tijdrekening van Saka 1260, 1262 en 1371 (na Chr. 1338, 1340 en 1449), dus uit de eerste helft der veertiende en der vijftiende eeuw onzer jaartelling gevonden [1]). Op de bouwvallen van Soekoe lezen wij de jaartallen 1318, 1338, 1362 en 1368 van Saka (na Chr. 1396, 1417, 1440 en 1445); zij zijn alzoo ongeveer uit het begin en het midden onzer vijftiende eeuw. In het Regentschap Temangong, Residentie Kedoe zijn verscheiden steenen met opschriften gevonden, gedeeltelijk naar de hoofdplaats gebragt, gedeeltelijk te Temangong nog aanwezig. Door den heer Hartman werden van eenige dier steenen afschriften genomen en aan het Bataviaasch Genootschap gezonden; doch die afschriften zijn te onnaauwkeurig om eene ontcijfering toe te laten. Op twee hunner werden jaartallen gevonden, waarschijnlijk 1046 (na Chr. 1124) en 1085 (na Chr. 1163); het eerste kan echter iets ouder zijn.

Voorzeker een zeer schrale oogst, die niets voor Bôrô-Boedoer en zoovele daar in den omtrek vermelde aanzienlijke tempels uitwijst. Wij zullen wel niet behoeven te zeggen, dat Bôrô-Boedoer en die andere tempels tot een ouder tijdperk dan die jaartallen, opklimmen.

Missen wij zekere jaartallen, verhalen ons de Javanen niet meer van Bôrô-Boedoer dan de verdichtsels van zoo late vinding, die wij hierboven vermeld hebben, dan zien wij ons tot de bouwvallen zelve alleen bepaald, voor het onderzoek naar den vermoedelijken tijd van hunnen bouw.

Maar dat zwijgen der Babads over de rijken, wier zetels eenmaal een Bôrô-Boedoer en Prambanan waren, terwijl zij nog een Daha, Djenggala, toch reeds van zoo ouden tijd, bewaarden; of,

wanneer soms in eenig verhaal van die gebouwen melding wordt gemaakt, dat terugbrengen hunner stichting tot de eerste tijden, en het beweren, dat zij in den aanvang der Javaansche jaartelling door Adji Saka zelven gesticht zijn; getuigt dit niet reeds van den hoogen ouderdom dier rijken? En moeten wij daaruit niet besluiten, dat de magt en bloei der rijken, wier hoofdtempels zij eenmaal waren, reeds geheel of grootendeels waren voorbijgegaan, toen Padjadjaran, Daha en Djenggala nog bloeiden? Bedenken wij daarbij, dat bouwwerken als Bôrô-Boedoer en die van Prambanan, zooals wij reeds aantoonden, niet alleen voor de groote magt en het uitgebreide gebied hunner vorsten getuigen, maar evenzeer voor eenen langen duur van tijd, die voor hunnen opbouw en hunne voltooijing volstrekt gevorderd werd.

Het is ook boven allen twijfel verheven, dat, even als in het westelijke en oostelijke, zoo ook in middel-Java, sedert de eerste komst van Hindoes op het eiland, zich volkplantingen vestigden en van lieverlede in magt en aantal toegenomen rijken vormden, die tot eenen zekeren trap van magt en luister stegen. De vele overblijfsels van bouwwerken, verreweg meer in aantal en aanzienlijker dan die van oostelijk Java, wijzen ons ook op verschillende zetels van opperbestuur.

Dit alles vereenigd moet er ons reeds als van zelf toe brengen, om althans aan eenige dier gebouwen eene stichting van zeer ouden tijd toe te kennen. En dat Bôrô-Boedoer onder die oudere behoort, mogen wij niet twijfelachtig noemen. Tot die meening komen wij volgens eenen zeer algemeen aannemelijken, vasten regel voor de beoordeelingen van de oudheid van eenen tempel in Indië of op Java, dat men namelijk uit meerdere voortreffelijkheid van bouw- en beeldhouwwerk, alsmede uit meer zuiver en onvermengd bewaard gebleven, oorspronkelijk karakter, tot eenen vroegeren bouw kan besluiten.

Doch nu hoorden wij dat Bôrô-Boedoer niet alleen het meest uitvoerig, prachtig en voortreffelijk bewerkte Hindoegedenkteeken van Java is, maar ook dat de Boeddhistische dienst daarop uitgedrukt, de meest oorspronkelijke, zuiver bewaarde en eenvou-

dige is, boven alles wat wij daarvan nog verder op Java ontmoeten, terwijl daarenboven nergens elders door de beelden de Hindoe-caucasische type zoo zuiver wordt wedergegeven, als door die van Bôrô-Boedoer's basreliefs. Wij moeten ook op het oog houden, dat Arabische handelaren reeds vroeg op de kusten van Java kwamen, zich daar met hunnen godsdienst vestigden, en aan den ouden godsdienst afbreuk deden; ook dat, na de eerste eeuwen onzer jaartelling het Boeddhisme reeds in Indië verbasterde en verviel en zich vooral naar de noordelijke binnenlanden en het westen van Indië terugtrok.

Daarom meenen wij de negende, misschien de achtste eeuw na Christus, voor den bouw van Bôrô-Boedoer en den bloei van zijn rijk te mogen aannemen.

Middel-Java bevat ook vele Brahmaansche tempelbouwvallen. Zij bewijzen evenzeer voor eene heerschappij aldaar van Brahmaansche, als Bôrô-Boedoer voor Boeddhistische vorsten. Fa Hian zegt ons, dat de Brahmanen in het begin der vijfde eeuw reeds in grooten getale op Java werden aangetroffen, en dat zich daar toen nog geen Boeddhisten gevestigd hadden. Volgens zijn berigt waren de Brahmanen dus daar reeds magtig vóór de Boeddhisten er kwamen. Maar waren zij dit dan overal op het eiland? ook reeds in Java's binnenlanden? zoodat de Boeddhisten er reeds een Brahmaansch rijk vonden, dat rijk veroverden en er het hunne voor in de plaats stichten?

Dit kan geschied zijn, maar met zekerheid is er niets van te zeggen. Zooveel schijnen mij de tempels en beelden, die tot ons overbleven, te bewijzen, dat geen godsdienstoorlogen tusschen de verschillende sekten gevoerd zijn. De tempels toch dragen daarvan geen bepaalde sporen en de vele nog overgebleven beelden van de verschillende sekten getuigen er tegen. Verder dat de Brahmanen meer in de bergstreken, de Boeddhisten meer in de vlakten geheerscht hebben; dat de Boeddhisten daar langer heerschten en magtiger waren en dat zij ook veelvuldiger betrekkingen met het moederland hadden dan de Brahmanen.

Wij kunnen aannemen, dat het Boeddhisme van Bôrô-Boedoer en middel-Java op oostelijk en westelijk Java zijnen invloed heeft

geoefend. De Boeddhistische HSS. in Bandong en de beelden in oostelijk Java gevonden, zouden daarvan de sporen kunnen aanwijzen.

Zoo kan ook waarschijnlijk het Sivaïsme van het oostelijke, op middel-Java zijnen invloed hebben doen kennen; getuige de Sivadienst van Soekoe met de aldaar aanwezige late jaartallen. De Oenarangtempels van wadas gebouwd, zoo ook de Siva, met zijne omringende beelden van kalksteen, op de hooge vlakte van Soro Gedok, behooren waarschijnlijk tot eenen lateren tijd dan de Sivaïstische trachiettempels van Djeng en andere in middel-Java. Maar wij moeten ons bekorten, zonder ons verder ook te zeer in gissingen te verliezen.

Eindelijk viel het rijk van Bôrô-Boedoer. Wij moeten aannemen, dat dit omtrent het einde van de tiende eeuw zal geschied zijn. Immers dat zwijgen der Babads omtrent Bôrô-Boedoer en omtrent andere rijken, die waarschijnlijk nog in middel-Java bestonden, terwijl zij nog namen geven van rijken en vorsten uit oostelijk en westelijk Java, die tot hoogen ouderdom opklimmen, moet ons tot de onderstelling leiden, dat de magt en bloei van Bôrô-Boedoer reeds omtrent dien tijd waren voorbijgegaan. Indien verder het frissche van de Hindoe-caucasische vormen en trekken der beelden, en het zuivere van het Boeddhisme, ons op Bôrô-Boedoer en zijne basreliefs zoo duidelijk aanschouwbaar gemaakt, ons de stichting van den bouw tot zoo ver verwijderde eeuwen doen brengen, dan kunnen wij, bij de gedurige staatswisselingen, welke gelijk andere oostersche landen, ook voorzeker Java, zoowel in vroegere, als in latere eeuwen zullen getroffen hebben, aan het rijk van Bôrô-Boedoer moeijelijk eenen langeren duur toekennen.

Het is mogelijk dat met Bôrô-Boedoer's bloeitijd, ook de hoogste bloeitijd van het Boeddhisme op Java voorbij ging. Dat het echter nog lang naderhand bleef voortleven, bewijzen ons ontegenzeggelijk de vermelde Boeddhistische HSS. op den Merapi en in Bandong gevonden, de Boeddhabeelden nog heden op zoovele plaatsen van Java in goeden staat aanwezig gebleven, en de naam Agama Boeddha, heden nog altijd door de Javanen aan

hunnen ouden godsdienst gegeven. Daarvoor spreken ook nog andere getuigen, wier kennis wij aan Dr. Friederich danken. Hij toch vond op het opschrift op eene koperen plaat, ons door Raffles in zijn bekend werk gegeven, van het jaar 1216 van Saka, (1294 na Chr.) eenen vorst vermeld, heer van geheel het eiland Java (hetgeen waarschijnlijk wel eene oostersche grootspraak is), die afstamde van Dharma, een Boeddhistisch woord de wet van Boeddha, ook eenen der drie Boeddhas uit de Boeddhistische drieëenheid beteekenende. Ook vond hij op een beeld van onzekere afkomst met een zwaard in de hand, in houding des ligchaams en ligging der beenen en voeten, de Boeddhatype vertoonende, en dat zeer waarschijnlijk eenen vorst voorstelde, nevens het jaartal 1265 van Saka (1343 na Chr.) den naam van eenen vorst Soedhadhih, zoon van Haraditjadharma en tevens de vereering van Bhagavat, eenen naam van Boeddha, vermeld [1]). Door een en ander komen wij dan tot het besluit, dat, nevens de vereering van Siva en zijn geslacht, ook die van Boeddha tot in de laatste tijden van het Hindoeïsme op Java heeft voortgebloeid.

---

1) Zie eene mededeeling van Dr. Friederich, over het door den heer Brumund bedoelde beeld, in de *Verslagen en mededeelingen der Kon. Ak. v. Wetenschk.*, Afd. Letterkunde, Dl. VII blzz. 262—267. Het hier bedoelde beeld was door wijlen den heer N. Engelhardt, Gouverneur van Java's noordoostelijk gedeelte, indertijd, met twee andere beelden naar Nederland overgezonden, stond sedert voor de woning van Mevr. de wed. Servatius te Zuidlaren in Drenthe, werd na haar overlijden door de erfgenamen aan den heer Boer, eigenaar van den Bazaar te 's Gravenhage, en in 1861 van dezen voor de koninklijke Museums te Berlijn aangekocht. De opschriften waren vroeger, in 1828, onder toezigt van den heer Westendorp, op last van het koninklijk Nederlandsch Instituut op steen gebragt, en in eenige afdrukken, doch in slechts zeer beperkten kring verspreid geworden. Naar een dezer afdrukken heeft Prof. Lassen te Bonn in het IVe Dl. zijner *Indische Altherthumskunde*, blz. 464 aanteek. 3, eene vertaling gegeven, en deze op blz. 985, naar mededeelingen van Friederich verbeterd. Nadat laatstgemelde in de gelegenheid was gesteld om de opschriften op het beeld zelf te vergelijken, heeft hij, in eene verhandeling, welker hoofdinhoud in de hierboven bedoelde vergadering van de Afdeeling Letterkunde der Kon. Akademie van wetenschappen werd medegedeeld, eene nadere vertaling gegeven. Volgens den inhoud had Soedhadhih, in het jaar 1265, in het land Djava (Java) het beeld van Mandsjoesjri, den stichter en verkondiger van de leer van Adiboeddha, in Djinalajapoera (de stad der Boeddhaplaats, eene stad, of eene Boeddhistische tempelgroep?), opgerigt of gewijd. (L.)

Wij hebben thans nog te spreken over de oorzaken en omstandigheden van Bôrô-Boedoer's stichting en verval.

Fa Hian [1]) verhaalt ons, gelijk wij reeds vroeger zeiden, dat, tijdens hij zich op Java bevond, in het begin der vijfde eeuw, de Brahmanen aldaar talrijk waren, maar dat de wet van Boeddha er nog niet geëerd werd. Zijn berigt kon waar zijn voor geheel Java, maar het is ook zeer goed mogelijk, dat toen reeds Boeddhisten zich in andere gedeelten van Java gevestigd hadden. Wij mogen vragen of Fa Hian, uit de plaats waar hij zijn verblijf hield, zoo juiste berigten omtrent geheel Java kon inwinnen, en of wij genoeg geregtigd zijn, om aan zijne opgaaf zulk een onbeperkt vertrouwen, aan zijne bewering zulk eene uitgebreide en stellige beteekenis toe te kennen? Want kunnen ook de Brahmanen, van wie hij zijne berigten ontleende, maar die natuurlijk op de Boeddhisten naijverig moesten zijn, hem de waarheid niet hebben willen verbergen? Hij verhaalt ons immers, hoe vijandig zij jegens de Boeddhisten gezind waren, daar de Brahmanen, die met hem de reis naar Java maakten, na het doorstaan van eenen hevigen storm, den scheepsvoerder voorstelden, om hem, den Boeddhist, wien zij als de oorzaak van dat onheil beschouwden, ergens op een eiland af te zetten en achter te laten [2]). Wij twijfelen aan de juistheid van zijn berigt, ook omdat reeds in de derde groote Synode der Boeddhisten onder Asjoka (in 264 vóór Chr.) bepaald werd, om de Boeddhaleer door zendelingen in vreemde landen te doen verkondigen en verspreiden [3]), en dat die leer in het daaropvolgende jaar reeds met kracht onder het toezigt van Asjoka's zoon, Mahendra, op Ceilon werd ingevoerd [4]); terwijl het verder zeker is, dat de betrekkingen van Indië met den Indischen archipel tot vóór de Christelijke jaartelling opklimmen. Als de uitkomst zijner onderzoekingen verzekert ons ook een der meest vertrouwde kenners van het Boeddhisme en

1) *The Pelgrimage of Fa Hian.* Calcutta 1848, blz. 359.
2) *The Pelgrimage of Fa Hian*, als boven
3) Lassen, *Handb. d. Ind. Alterth.* Dl. II, blz. 230.
4) Lassen, als boven, blz. 247.

zijne geschiedenis, de hoogleeraar Wilson, bestuurder van de Royal Asiatic Society, dat er geen de minste twijfel bestaat, of de eerste vier of vijf eeuwen na Christus vormden het tijdperk, waarin de leer van Boeddha met het meeste gevolg verspreid en beschermd is geweest door velen van de Radjas van Indië, bovenal in het noorden en het westen [1]).

Maar werd reeds in de derde Synode tot de verbreiding van het Boeddhisme in het buitenland besloten; ving men er toen reeds zoo krachtig voor Ceilon mede aan, en breidt een godsdienst zich dan vooral uit, wanneer de moederstam nog krachtig en bloeijend is, dan kunnen wij ook geen onvoorwaardelijk geloof hechten aan het berigt van Fa Hian, en moeten wij aannemen, dat ook Boeddhistische predikers, reeds vroeger dan hij meent, naar sommige gedeelten van Java gekomen waren. Zoo erlangen wij een genoegzaam lang tijdperk vóór de stichting van Bôrô-Boedoer, gedurende hetwelk de Boeddhisten zich aan Java's stranden vestigen en naar het binnenland konden uitbreiden, om in het zoo rijke en schoone hoogland der Kedoe tot zulk eene magt en zulk een aanzien te geraken, dat zij daar een bouwwerk als Bôrô-Boedoer konden doen verrijzen [2]).

---

1) *Journal of the Royal Asiatik Society*, T. XVI. 1856; *On Buddha and Buddhism. bij* Prof. Wilson, blz. 252.

2) Voor eene vroege vestiging van het Boeddhisme op Java hebben wij eenen niet onbelangrijken wenk in een viertal opschriften, waarvan drie op Sumatra, een op Java gevonden zijn, en die alle spreken van eenen vorst Aditjadharma, gebieder van een groot rijk op Sumatra; een dezer opschriften draagt het jaartal 578 van Saka (636 na Chr.); op een ander wordt vermeldt dat de vorst, nadat hij op Java het leger van Sivaraga overwonnen had, in zijn, op dat eiland gelegen rijk, in de stad Djinalajapoera, een prachtig paleis had doen bouwen. De naam van den overwonnen vorst toont aan dat deze een vereerder van Siva was; van Aditjadharma weten wij uit de opschriften, dat hij, zonder een tegenstander van het Brahmanisme of diens sekten te zijn, een ijverig volger en begunstiger van Boeddha's leer was, en zijn rijk met kloosters vervuld, of, zooals hij zich uitdrukt, de aarde tot een klooster gemaakt had. Maar ook de naam der stad in zijn Javaansch rijk, Djinalajapoera, dat is de *stad van het verblijf, of oponthoud van Djina* (of *Boeddha*) strekt hiervan ten bewijze. Waar nu die stad moet gezocht worden, en of wij het Javaansch gebied van Aditjadharma in het noordwestelijke gedeelte van het eiland, dan wel ook in verdere uitbreiding aan het zuidelijke en middelgedeelte mogen zoeken; is niet uit te maken. In het noordwesten zijn tot nog toe geene bouwvallen of sporen van uitgebreide gebouwen uit dien vroegen tijd gevonden. Maar zouden wij ons juist tot het noordweste-

Dat tijdens den bouw van Bôrô-Boedoer, daar ook eene talrijke menigte van Hindoes zich reeds gevestigd had, dat ook hunne kunst en beschaving reeds eenen grooten en algemeenen invloed op de oorspronkelijke bevolking moeten geoefend hebben, dit schijnen ons de basreliefs van den bouw genoeg te verkondigen. Wij zien er toch geen Javaansche gelaatstrekken, noch ook beelden en voorwerpen van eenig onbeschaafd volk, maar Hindoe-caucasische vormen, en vele verschillende voorwerpen van beschaving en smaak, ons door de hand van geoefende en in hunne soort voorzeker meesterlijke beeldhouwers gegeven.

Handel en scheepvaart, geenszins strijd en verovering hebben den godsdienst van Hindoestan naar Java overgebragt. De handel bevorderde de voortdurende ontwikkeling van scheepvaart, het ondernemen van verre togten en de aanknooping van betrekkingen met verwijderde landen. Handel deed ook de Brahmanen en Boeddhisten uit hunne havens naar het achter-schiereiland, en naar den archipel en Java den steven wenden. De Indische zeevaarder en handelaar is een geheel ander mensch dan die van Europa. Deze heeft steeds haast, om naar zijn vaderland en huis terug te keeren. De Oosterling vertoeft langer, vestigt zich ligtelijk, neemt eene vrouw van het land en besluit nu gemakkelijk, om zijn vaderland niet weder te zien. Hij sluit zich als gelijke aan de bevolking aan, deelt haar van zijne taal, godsdienst, zeden en gewoonten, mede. Minder beschaafd neemt die bevolking gemakkelijk en veel van hem over, en eert en volgt

---

lijke gedeelte van Java moeten bepalen? Volgens de Javaansche geschiedboeken werd het rijk van Mendang Kamoelan door Brawidjaja uit Kalinga, in 525 van Saka (603 na Chr.) op Java gevestigd; eerst was die vorst met zijne vloot op de westkust van het eiland aangekomen, doch weldra had hij zich, wegens de ongezondheid van die streek genoopt gevoeld, om zijnen togt verder naar de zuidkust voort te zetten, waar hij in het tegenwoordige Mataram eene betere woonplaats aantrof. Zou nu Aditjadharma eene halve eeuw later dat gedeelte van middel-Java niet onder zijn gebied hebben gehad? Zeker was de naam van Djinalajapoera wel een zeer passende voor de plaats, waar Bôrô-Boedoer en de overige gebouwen in dien omtrek van eene Boeddhatempelstad getuigen. Over de genoemde opschriften vergelijke men Friederich's verhand., *Over inscriptiën van Java en Sumatra*, uit Dl. XXVIII van de *Verhandd. van het Batav. Genootsch.* afzonderlijk afgedrukt. (L.)

hem als eenen meerdere. Daarmede is dan ook de eerste en voornaamste schrede tot iederen overgang, onwillekeurig en zonder dat de bevolking zelve het bemerkte, gedaan.

Wij zien in dezelfde oorzaak ook het geheim en de kracht der zoo voorspoedige bekeering van Java tot het Mohamedanisme in lateren tijd; hetzelfde middel werkte ook voor den vroegeren overgang tot het Boeddhisme en Brahmanisme. De vreemdelingen kwamen als kooplieden, maar om weldra vertrouwde vrienden en aanverwanten te worden. Door hunne meerdere beschaving en door andere middelen, welke zij daartoe wel overgelegd en juist gekozen wisten aan te wenden, erlangden zij steeds meerderen invloed en grootere magt. Zoo werden zij geëerde en gevolgde priesters, eerst in beperkten zin, daarna in wijderen kring. Zij wisten zich listig en vleijend bij de vorsten des lands in te dringen, noemden zich gaarne en nederig hunne onderdanen, erlangden daardoor steeds meerder vrijheid voor hunnen godsdienst, en werden later zelven door de vorsten als hunne leenmannen met een klein gebied en onderdanen begiftigd. Zoo wisten zij van iedere gelegenheid gebruik te maken, om zich te verheffen en hunne magt te vergrooten. Steeds meerderen kwamen uit het vaderland tot hen, en grooter werd ook het getal hunner geheime en openbare bekeerlingen. Van leenroerigen wisten zij zich tot bondgenooten en eindelijk tot onafhankelijke strandvorsten te verheffen. Nu was de overgang gemakkelijk, om als ijveraars voor hun geloof, vijandig zich tegenover hunnen vorst te plaatsen, hem te bestrijden, te overwinnen, zijn gezag en zijnen godsdienst te doen vallen, en op de puinhoopen hunne troonen en tempels te stichten.

Zij waren kooplieden, priesters en eigenlijke kolonisten, die in steeds grooter getal van Indië naar Java overkwamen. Nadat eenmaal magtige Hindoevorsten op Java heerschten, kwamen ook kunstenaars en andere lieden van verschillende rang en stand van lieverlede en in talrijke menigte in de overschoone streken, waar reeds zoovelen hunner landgenooten een gelukkig leven leidden, zich vestigen, en zoo werden allengs de zeden, de gewoonten en de beschaving van het moederland op die vreemde gewesten

overgeplant. De Babad spreekt van eenen vorst, Dewa Kesoema, die zijne kinderen, vier zoons en eene dochter, naar Indië zond, om daar opgevoed en in den godsdienst onderwezen te worden; zijn oudste zoon huwde daar met de dochter van eenen magtigen vorst. Later keerden zij weder in drie groote schepen en bragten kunstenaars, krijgslieden en vele Indische waren mede. Zulke betrekkingen tusschen het oude Java en Hindoestan kunnen wij ons zeer goed denken, met het oog op Java's bouwwerken, taal en vroegeren godsdienst, op zijne zeden en gewoonten, nog heden zoo geheel en zoo diep van het Indische leven doortrokken [1]).

Als eene aanleiding tot, of althans eene gebeurtenis die eenen overwegenden invloed gehad heeft op de stichting van Bôrô-Boedoer, vermelden sommigen eenen godsdienststrijd, die tusschen de geloovigen van Tjandi Sewoe en die van Tjandi Loro-djongrang, die grootsche tempelgebouwen, wier overblijfsels bij Prambanan nog aanwezig zijn, zou hebben plaats gegrepen, en die na herhaalde en woedende worstelingen, met de wederzijdsche verwoesting van tempels en beelden van beide partijen zou geëindigd zijn, waarop die van Sewoe overgingen tot het bouwen van Bôrô-Boedoer. Wij hechten aan dat verhaal geen het minste geloof; voor zulk eenen godsdienststrijd tusschen de vereerders van twee zoo nabij elkander gelegen tempels, zouden eerst nog bewijzen moeten worden aangebragt; en, had men die, dan zou toch nog een betoog vereischt worden, hoe daarvan de stichting van den nieuwen prachtbouw een gevolg had kunnen zijn [2]). Maar ook zouden die tempels in dat geval een geheel ander uitzien hebben; zij zouden de ontwijfelbare kenmerken van zulk eenen

---

1) Tot dusverre hebben wij Brumund's vertoog nagenoeg woordelijk overgenomen. Bij hetgeen volgt meenden wij ons eenige afwijkingen te moeten veroorloven, die de schrijver bij eene nadere bewerking zelf misschien wenschelijk zou geacht hebben en waarbij toch de hoofdinhoud is bewaard gebleven. (L.)

2) Wij meenen veeleer tot eene vriendschappelijke en eendragtige betrekking tusschen de bevolking, in wier midden de beide genoemde tempelgebouwen gevestigd waren, te moeten besluiten, en willen dezelfde oorzaken laten gelden voor beider verval: een gevolg van den val van het Hindoerijk, waartoe zij behoorden, en van den dienst waaraan zij waren toegewijd. Misschien wel bestonden zij lang te zamen met Bôrô-Boedoer, en deelden zij met dit laatste in een gelijk lot. (L.)

vernielingsstrijd dragen, menigvuldige sporen van zwaard en bijlslagen moesten dan aanwezig zijn. Ook de beelden, al zijn er vele die den neus, het hoofd, eenen arm of ander lid thans missen, en wier gelaat of ligchaam andere beschadiging heeft geleden, getuigen niet van zulk eene opzettelijke en algemeene vernieling; ook zijn er nog genoeg in of bij die gebouwen gevonden, die ons met ongeschonden gelaat aanzien en elk blijk missen, dat zij immer in eenen godsdienststrijd de slagtoffers van Indische beeldstormers zouden zijn geweest.

Met betrekking tot de oorzaken die de verwoesting van Bôrô-Boedoer hebben teweeg gebragt, wijst Wilsen [1]) vooral op den strijd, dien de Mohamedanen tegen de Hindoevorsten gevoerd en de woede, waarmede zij in hunnen bekeeringsijver tegen de heilige gebouwen van den heidenschen eeredienst zouden zijn te werk gegaan. Maar niet enkel de volgers van den Islaam, ook de Boeddhisten zelven hebben, naar zijne voorstelling, de vernielende handen aan het gebouw geslagen. Vele beelden dragen in de afgebroken hoofden, armen of voeten de blijken van opzettelijke vernieling en op eenige basreliefs zijn de hoofdpersonen opzettelijk verminkt. Dit kan door de overwinnende ijveraars voor den dienst van den propheet zijn geschied. Maar het trok Wilsen's aandacht, dat een weinig beteekenend versiersel, dat op al de vier ringmuren der omgangen rondom boven de kroonlijst was aangebragt, uit twee boven elkander geplaatste stukken bestaande en met eene zwaluwstaart boven in de kroonlijst bevestigd, bijna overal afgebroken en verdwenen was [2]), terwijl honderden hunner op eenigen afstand en aan den voet van den heuvel verspreid liggen. Even zoo zijn de kleine klokvormige torentjes op de omgangen, en de topstukken, door hem knoopen genoemd, schier alle verdwenen. Waar zijn die duizende versierselen gebleven? en hoe kwamen zij, voor zoover zij nog aanwezig zijn, op hunne tegenwoordige ligplaatsen? Wilsen meent dat de Boeddhisten

1) *Bôrô-Boedoer*, in *Tijdschr. v. Ind. Taal- Land- en Volkenkunde.* Batav. Dl. I. blz. 262 en volgg.

2) Denkelijk worden hier de zoogenaamde antefixen bedoeld, waarvan wij vroeger bij de beschrijving van het gebouw spraken; zie Plaat XIII. n°. 6. (L.)

zich in den uitersten nood, nadat zij voor de overwinnende Mohamedanen tot Bôrô-Boedoer, als hun laatste toevlugtsoord, teruggetrokken waren en ook daar van omgang tot omgang vervolgd werden, van de bouwkunstige versierselen, die zij zonder veel moeite konden losbreken, bediend hebben, als werptuig om zich te verdedigen en den vijand terug te drijven. „Verslagen en teruggeworpen zien de Boeddhisten", dus spreekt hij, „zich eindelijk op Bôrô-Boedoer van nabij omringd en bestookt. De tempel is in eene sterkte herschapen. Maar niets weerhoudt de Moslems; niet het heilige der plaats, noch de wanhoop der verdedigers. Onder hun akelig Allah-roepen en het gillen hunner woedende oorlogskreten stormen de getulbande zeloten op Bôrô-Boedoer in. Nu grijpen de Boeddhisten tot het uiterste gebragt de lijstversierselen, de klokken en andere ornamenten aan, rukken die los, werpen ze den bestormers op het hoofd. Maar te vergeefs! Deze dringen van galerij tot galerij. De lijken van Boeddhisten stapelen zich op elkander; op de cirkelterrassen vallen de laatste, en de halve maan ziet van Bôrô-Boedoer's top zegevierend op den omtrek, spottend op de Boeddhas neder".

Het is mogelijk, intusschen ver van zeker, dat de strijd tegen het Hindoeïsme op Java zulke hevige tooneelen heeft opgeleverd; maar wij achten het toch meer waarschijnlijk dat de overgang tot den Islaam, en de opkomst der Mohamedaansche rijken eenen meer geleidelijken loop gevolgd zullen zijn. Van lieverlede voorbereid door de schier onbemerkt voortarbeidende Hadjis en priesters, had de dienst van Mohamed zich zeker al een groot aantal aanhangers en belijders verworven, en was de geloofsijver der inwoners, zoo die immer van eenen zeer vurigen en hevigen aard geweest ware, al zeer afgenomen. Misschien hadden inwendige twisten en andere gebeurtenissen reeds vroeger de achting voor, en de ingenomenheid met het beroemde heiligdom, waar des meesters nagedachtenis vereerd werd, doen afnemen. De magt van het oude rijk was teruggegaan en gebroken, en met die magt ook de luister van den eerdienst grootendeels te niet gegaan. Zeker is het, dat Bôrô-Boedoer's bouw nog niet geheel voleindigd was, toen het heiligdom tot zijnen val kwam en verlaten werd.

Onderscheidene spuijers en leeuwen, wier vormen slechts in het ruw behouwen waren, maar die nog altijd op den fijneren beitel des beeldhouwers wachten, ook onderscheidene gedeelten, waar de scheidende pilaster of bloembanden tusschen de groote basreliefvakken van den benedenomgang niet afgebeiteld zijn, strekken ten bewijs, dat nog vóór de overmeestering door de Mohamedanen, de geestdrift en de zorg voor de verfraaijing en het onderhoud van het prachtige gedenkteeken verminderd, misschien wel geheel verloren gegaan waren. De tijd was voorbij, toen elke steen tot het gebouw bijgedragen, elke versiering daaraan toegevoegd, als een verdienstelijk werk werden beschouwd, waarmede men zich uitzigten op eene gelukkige toekomst meende te kunnen verzekeren.

Hadden woedende scharen van dweepzieke ijveraars hunne schendende handen aan het heiligdom geslagen, de beelden, de basreliefs, de fijn gebeitelde bloem- en bladversieringen zouden, wij zeiden het hierboven reeds, niet in den toestand bewaard zijn gebleven, waarin zij in onze eeuw wederom teruggevonden werden, en grootendeels ook nu nog zich aan ons oog vertoonen. Sporen van opzettelijke verwoesting zijn niet voorhanden; en waren zij zigtbaar, dan zouden wij toch aarzelen moeten, om hen aan de werking van godsdiensthaat en sectenstrijd toe te schrijven. In Indië hebben Brahmanen en Boeddhisten eeuwen lang gestreden, en zijn vooral de laatsten met hardnekkigheid door hunne tegenpartij vervolgd en verdreven geworden, maar de grottempels der Boeddhisten, en de Boeddhabeelden bleven onbeschadigd. Java heeft evenmin als Indië eenen tijd beleefd, waarin beeldstormers den kruistogt tegen de heiligdommen en gedenkteekens ondernamen. En mogen, toen de leer van Mohamed den ouden eerdienst verdrong, nu en dan en bij eenen eersten schok, hier en daar een tempelgebouw, of eene heilige plaats en hare beelden, van den strijd of van den geloofsijver van enkelen eenige nadeelige gevolgen ondervonden hebben, over het algemeen kan aan eene opzettelijke verwoesting niet gedacht worden. De bekeering tot den Islaam ging bij de Javanen niet van die geweldige tooneelen vergezeld, die elders voor de leer van

den propheet aanhangers moesten veroveren. Nevens de rijken die onder den schepter van Mohamedaansche gebieders gebragt waren, bleven nog lang andere bestaan, waar de oude godsdienst en de Hindoevorsten het gebied voerden. De verandering, de overgang waren niet plotseling en geweldig, maar langzaam en achtervolgens grepen zij plaats. Van den tijd, waarop men zich (en dit was een natuurlijk gevolg van den overgang tot de nieuwe leer) niet meer voortdurend om het onderhoud der gebouwen, hunne dagelijksche reiniging, het herstel van uiteengezakte deelen of uitgevallen stukken bekommerde, waren geene andere werkingen, dan die van den tijd en de natuur noodig, om eene spoedige slooping te veroorzaken. Aardbevingen, de welige plantengroei, die in het tropische luchtsgestel zulke verbazende krachten ontwikkelt, de afwisselende invloeden van droogte en regentijd, enz. waren en zijn nog volkomen voldoende, om de schoonste en stevigste bouwwerken tot hunnen val te brengen. Vele, ook zelfs vrij groote gebouwen werden, nadat hunne meestal pyramidaal oploopende bedekkingen ingestort waren, al spoedig met ruig en planten bedekt en vormden voor het uiterlijke gezigt heuvels, waaronder zij tegen beschadiging althans van menschen en dieren beveiligd, en in vrij goeden staat bewaard bleven, totdat toeval, nieuwsgierigheid of liefde voor de wetenschap die schatten wederom aan het licht bragten.

Dit was ook het lot van Bôrô-Boedoer, dat, onder puin en aarde bedolven, rondom en overal begroeid, met den heuvel, waaromheen zijne omgangen, muren en terrassen waren opgetrokken, als een geheel vormde; eene aanzienlijke hoogte, welker oppervlakte beschaduwd werd door een tal van boomen, sommige zelfs van eenen niet geringen omvang, die tusschen het puin van den bodem welig waren opgegroeid. Toen de Luit. Gouverneur Sir Stamford Raffles in 1814 van het bestaan van bouwvallen op dien heuvel in de Residentie Kedoe, onderrigt werd, vermoedde men het aanwezen niet van het prachtige kunstwerk, dat weldra op zijnen last, onder de leiding van Cornelius, door den onvermoeiden arbeid van een tweehonderdtal werklieden weder aan het licht werd gebragt, en van welks vroeger bestaan, zoo-

ver men kon nasporen, bij de omwonende inboorlingen geen de minste herinnering was overgebleven. De ontblooting van den geheelen bouw werd toen slechts zoover doorgezet, als met de veiligheid bestaanbaar, en om den vorm en aanleg van het geheel en zijne onderscheidene deelen met eenige zekerheid te kunnen leeren kennen, noodig was. Overal kon het neergestorte puin niet worden weggeridderd, omdat men, daarmede aan de wanden hunnen steun ontnemende, te veel gevaar voor instorting zou doen ontstaan; op enkele plaatsen moest men zelfs tot verdere beveiliging van hetgeen behoorlijk staande was gebleven, de ontgraven gedeelten wederom vol werpen. Intusschen was de aandacht op Bôrô-Boedoer gevestigd, de belangstelling in de grootsche bouwvallen met hnnne talrijke beelden en basreliefs opgewekt, en werd die plek steeds het punt, waarheen tallooze reizigers en bezoekers hunne schreden wendden. Tegen nieuwe beschadiging van tusschenin groeijende struiken, vuilnis, ruigte, of in den regentijd indringend water, werd sedert, gelijk ook nu nog, zooveel mogelijk gewaakt. Ruim 37 jaren geleden (in 1834 of 1835) deed de Resident Hartman, aan wien wij de ontblooting van den nabij gelegen en met Bôrô-Boedoer in onmiddelijk verband staanden Tjandi Mendoet mogen dank weten, ook Bôrô-Boedoer nog verder ontgraven, en werden vele tot op dat tijdstip onbekend gebleven basreliefs aan het licht gebragt. Maar, hebben wij door een en ander het voorregt verkregen, dat zulke aanmerkelijke kunstschatten ter onzer kennis kwamen, dat voorregt ging vergezeld van onvermijdelijke nadeelige gevolgen, die in meer dan een opzigt voor het behoud van het gebouw eenen nadeeligen invloed teweeg brengen.

Wat vroeger in den eersten tijd het geval was geweest, nadat het heiligdom voor de inwoners van die streek zijne godsdienstige waarde verloren had, en voordat het nog door aarde en planten aan het gezigt onttogen was, ditzelfde gebeurde ook, sedert de bouwvallen wederom algemeen toegankelijk werden. De inlanders haalden de los liggende of nedergestorte steenen weg, om die bij het bouwen hunner woningen, tot haardsteden, of tot verschillend huiselijk gebruik te bezigen. Kleine jongens, die hunne karbouwen weiden, zitten, terwijl de dieren her- en der-

waarts hun voedsel zoeken, in de schaduw der muren neder, en houden zich bezig, door met hun krom kapmes op het lof- en beeldhouwwerk der steenen te hakken. Ook hetgeen met een nuttig doel tot reiniging dier uitgebeitelde beeldhouwwerken geschiedt, brengt schade aan, daar de kleine bezempjes uit de scherpe stengels van palmbladeren vervaardigd, door de aanhoudende schuring dikwerf de, toch al niet meer gladde oppervlakte en de, door de werking van wind en weder niet meer vast vereenigde deeltjes van den steen, doen los springen, nadat die oppervlakte reeds veel geleden heeft door het daar langs lekkende en druipende water, en een steeds zich er over heen verspreidend en aanhechtend schimmelmos. Wat nu nog dagelijks geschiedt, en dit wel niettegenstaande er althans eenigszins een wakend oog gaat over alles, waardoor aan de bouwvallen schade zou kunnen worden aangebragt, was natuurlijk ook vroeger het geval, en meer dan genoeg, om het niet meer als heilig geachte gebouw tot den toestand te doen komen, waarin het zich bevond, toen stof en vuil, ingestort puin, misschien ook wel de asch van naburige vuurspuwende bergen het bedekt hadden, en de natuur het al meer en meer met een groen kleed overtoog.

Brumund erkent de mogelijkheid, dat ook nog in het Hindoetijdperk de opkomst eener nieuwe regeering, die de vroegere verdrong, overheersching door eenen naburigen en in magt zich uitbreidenden staat, den teruggang van het rijk, waartoe Bôrô-Boedoer behoorde, en daarmede ook tevens het verval van het heiligdom te weeg konden hebben gebragt; maar hij wijst ook op eene andere oorzaak, waardoor het lot van het gebouw zulk eene rampspoedige wending kan hebben genomen. Aardbevingen en uitbarstingen der naburige vulkanen kunnen het herhaalde malen geschokt en geteisterd hebben, de wanden en torens hier en daar doen instorten, en de beelden op hunne voetstukken tot wankelen gebragt; daardoor werd de geheele plek ontheiligd, de vloek eener hoogere magt had het getroffen, het was verworpen in de oogen der priesters en van het volk, en werd niet langer waardig geacht om als een palladium van het rijk het voorwerp van algemeene vereering te blijven.

Wij achten de juistheid van zulk eene opvatting wel niet onmogelijk, maar toch zeer onwaarschijnlijk, en zouden in ieder geval door stellige voorbeelden van soortgelijke gebeurtenissen en hare gevolgen elders, het bewijs wenschen geleverd te zien, dat daardoor eene zoo algemeen en hoog vereerde heilige plaats, als Bôrô-Boedoer ongetwijfeld geweest moet zijn, alle aanzien, alle aanspraak op belangstelling van de zijde der bevolking verliezen dat die bevolking onverschillig kon blijven, terwijl het gedenkteeken aan de nagedachtenis van den grooten meester gewijd, en waarin welligt zelfs diens heilige overblijfselen bewaard werden, van lieverlede gesloopt werd en zijnen spoedigen ondergang te gemoet ging. Dán alleen zouden wij Bôrô-Boedoer's val in het Hindoe-tijdperk zelf nog mogelijk achten, wanneer wij stellige berigten bezaten van een hevigen strijd, tusschen godsdienstige sekten gevoerd, of van eene geweldige overmagt door het Brahmanisme over de volgers van Boeddha's leer uitgeoefend, en waarbij de Brahmanen in blinden godsdienstijver, ook de heiligdommen hunner tegenstanders opzettelijk verwoest en vernield hadden.

Tot nog toe verkeeren wij in volkomen onbekendheid omtrent de tijden en de oorzaken van Bôrô-Boedoer's val, en kunnen ons slechts bepalen tot de zekerheid, dat met de heerschappij van het Hindoeïsme, ook het langer bestaan van het heiligdom een einde heeft moeten nemen, zoo het al niet vroeger door, ons onbekend gebleven, gebeurtenissen in verval is geraakt.

Sedert de overblijfselen van het gebouw wederom na zoovele eeuwen aan het licht zijn gekomen, waren het niet slechts de inwoners van den omtrek, die tot beschadiging van vele gedeelten der wanden en versieringen medewerkten, daar zij de los geraakte brokken steen tot hun gebruik bezigden, maar ook de zucht van verzamelen, en, wat erger is, de moedwil van de meer beschaafde Europeërs hebben in dat opzigt veel nadeel teweeg gebragt. Beelden en, waar die bleken te zwaar te zijn, hoofden van de Boeddhas in de nissen op de omgangsmuren, werden van hunne plaatsen weggevoerd, om als herinneringen van het bezoek van die plek bewaard, of in kleinere of grootere verzamelingen

overgebragt te worden. Een oud ridmeester verhaalde aan Brumund, dat zijne huzaren, die ten tijde van den Javaanschen oorlog daar eenigen tijd gekampeerd waren, hunne klingen wel eens op de Boeddhas beproefden en de hoofden der beelden deden springen.

Opmerkelijk is het, dat, evenals dit met betrekking op de bouwvallen van andere oude Hindoetempels, op beelden en andere overblijfsels van den ouden eerdienst het geval is, zoo ook, en wel misschien in meerdere mate, de beelden van Bôrô-Boedoer bij de tegenwoordige Javanen nog de voorwerpen van godsdienstige vereering zijn. Wilsen [1]) berigt ons, dat dagelijks menschen van verre gewesten komen, om aan een der Boeddhabeelden op de bovenste terrassen offers van bloemen en reukwerk te brengen. De bloemen worden op een pisangblad vóór eenen der twee Boeddhas op het eerste ronde terras, regts van den oostelijken ingang, of ook wel naast het groote beeld in den middelsten grooten Dagob nedergelegd, het reukwerk vóór de beelden verbrand. Ook brengen zij dikwerf de gele kleurstof (bore-bore) mede, en bedekken daarmede het Boeddhabeeld, zooals met diezelfde kleurstof jonggehuwden hun ligchaam bestrijken. Die eerbewijzingen worden gebragt bij ziekten, na een voltrokken huwelijk, eene voorspoedige bevalling, en vele omstandigheden van het dagelijksche leven; ook zegt men dat de vrouwen, om den moederzegen deelachtig te worden, trachten om door de openingen der kleinere klokgebouwen, het daarin besloten Boeddhabeeld met hare vingers aan te raken, of wel dat zij eenen nacht doorbrengen op eenen der omgangen of een der bovenste terrassen. Voor de Tsjineezen, die in enkele dezer eerbewijzen het voorbeeld der Javanen volgen, wordt zelfs eenmaal in het jaar, op nieuwjaarsdag, Bôrô-Boédoer het doel eener algemeene bedevaart en de plaats van lustige volksfeesten, waarbij talrijke offers gebragt, vuurwerken afgestoken worden en allerlei vermakelijkheden plaats grijpen. Of voor de vreemdelingen uit het hemelsche rijk, voor zoover zij de leer van Fo, of Boeddha toegedaan zijn, de oude

---

1) *Bôrô-Boedoer*, *Tijdschr. v. Ind. T. L. en Volkenk.* Batav. Dl. I blz. 285 en volgg.

bestemming van het heiligdom eene aanleiding is, om er ook nu nog eenige heiligheid of godsdienstige waarde aan toe te kennen, kunnen wij niet verzekeren, maar onwaarschijnlijk is het niet; en dan zou dat eerbetoon, zoo de bestemming van Borô-Boedoer ons niet langs zooveel meer zekeren weg, en door het gebouw en zijne voorstellingen zelve bekend ware geworden, ons in dat opzigt eenigermate eene vingerwijzing hebben kunnen zijn, op hetgeen de stichters van het heiligdom zich ten doel hadden gesteld. Na eeuwen, nadat zelfs alle herinnering van het eenmaal zoo vermaarde gebouw verloren gegaan, zijne sporen verdwenen waren, alle overlevering zweeg, zou het gevoel van den Tsjineeschen Boeddhavolger het hem hebben geleerd: „die omtrek, die berg met zijne eerwaardige gebouwen, beelden en uitgehouwen versierselen, was aan den grooten leeraar geheiligd; dáár rustte eenmaal de asch, dáár werden de overblijfselen bewaard van den Boeddha!"

VIJFDE AFDEELING.

A. Bôrô-Boedoer in zijne kunstwaarde.
B. Vergelijking van de beschaving, zeden en gewoonten tijdens den bouw van Bôrô-Boedoer met die van den tegenwoordigen tijd op Java.

A. BÔRÔ-BOEDOER IN ZIJNE KUNSTWAARDE.

Omtrent de bestemming van Bôrô-Boedoer kan, na al het gezegde, niet veel onzekerheid meer overgebleven zijn; het hoofddoel, dat de stichters zich voor oogen hebben gesteld, wordt ons te duidelijk en te luide door den geheelen bouw, zoowel als door zijne afzonderlijke deelen, versieringen en beeldwerk verkondigd, dan dat wij daarover nog eenigen redelijken twijfel kunnen koesteren. En hiermede hebben wij eenen voornamen grond genoemd, waarop Bôrô-Boedoer zijne aanspraken op bouwkunstige verdiensten kan doen gelden, en onder de gedenkteekens van vroegeren en lateren tijd eene uitstekende plaats mag innemen. Maar dit is niet genoeg; wij wenschen ook te onderzoeken, of het, als eene bouwkunstige schepping en uit het oogpunt der kunst beschouwd, al of niet eenige bepaalde, misschien zelfs wel eene belangrijke waarde bezit, en aan de beantwoording dier vraag willen wij nog eenige oogenblikken wijden.

Een der eerste vereischten was zeker wel, dat de bestemming, de bedoeling van het gebouw in zijnen geheelen aanleg, zijnen

vorm, de hoofdverdeelingen en ook in zijne versieringen, behoorlijk werden uitgedrukt; dat het, voor zooveel dit maar eenigszins mogelijk was, in alles aan die bestemming voldeed. Als gedenkteeken van den Boeddha, diens leven en leer, als een gedenkteeken tevens van de magt, den rijkdom, den vromen ijver en den godsdienstzin van den vorst of de vorsten en van het volk, die den bouw ondernamen en voltooiden, moest het alles ver overtreffen, wat men vroeger op Java ter eere van den grooten meester had gesticht. Hoe gelukkig de keuze van de plaats was, die de ontwerpers van het werk met betrekking tot eene schoone ligging hadden uitgekozen, wordt ons door de eenstemmige uitspraak verkondigd van allen, die de residentie Kedoe bezocht en de heerlijk schoone omstreken van Bôrô-Boedoer bewonderd hebben. Reeds op eenen grooten afstand valt de groote middelste Dagob den reiziger in het oog, en zoo kon in de dagen, toen de Boeddhavereering bloeide, de vrome pelgrim, nog lang voordat hij de heilige plek genaderd was, zijne godsdienstige stemming opgewekt en verhoogd vinden, zich voorbereid gevoelen voor de overdenkingen en gebeden, die het doel van zijnen togt waren. Was hij eindelijk tot het heiligdom gekomen, door de omgangen tusschen de talrijke voorstellingen, alle met het doel zijner reize in verband, en over de verschillende terrassen opgeklommen tot het geheimzinnige middelgebouw, waar de heilige overblijfselen van den leeraar waren weggelegd, dan moest hij, indien althans zijn gemoed eenigszins vatbaar was voor de indrukken van eene schoone natuur, dáár in eene stemming verkeeren, van daar herinneringen medebrengen, die, onder den loop der gewone gebeurtenissen en wisselingen zijns levens, niet zoo ligt en zoo spoedig weder uitgewischt en vergeten werden. Voor de bevolking in de meer onmiddellijke nabijheid zal de gewoonte wel veel van den heiligenden indruk hebben weggenomen; het dagelijksche gezigt, dat zich voor het oog van den bezoeker van Bôrô-Boedoer's hoogste terras ontwikkelde, verloor voor velen den invloed, dien zij bij een eerste bezoek ondervonden hadden; maar de gebeden bij het gebouw uitgesproken, de aanschouwing van de tallooze Boeddhabeelden, de voorstellingen uit het leven

van den leeraar en de geschiedenis zijner leer, dat alles bleef van blijvende en telkens vernieuwde werking, die door de fraaije en wel gekozen ligging van het heiligdom niet zoo volstrekt behoefde versterkt of onderhouden te worden. Bôrô-Boedoer, het prachtigste gedenkteeken op geheel Java, was echter niet slechts voor de bewoners van den onmiddelijken omtrek eene plaats des gebeds. Ook voor de Boeddhistische bevolking van verderaf verwijderde streken moet het eene verdienstelijke daad geweest zijn, wanneer zij opzettelijk den togt ondernamen, om aan de gedachtenis des meesters hulde te brengen, en de pracht te bewonderen van het gebouw, door den godsdienstigen ijver van magtige vorsten, in den zetel van hun gebied en het middelpunt van zijnen dienst gesticht. Voor die ver verwijderde vereerders en volgers van Boeddha's leer, waaronder wel velen slechts eenmaal in hun leven de pelgrimsreize konden ondernemen, konden en moesten de schoone ligging van het heiligdom en de indruk daardoor op het gemoed teweeg gebragt, te gemoet komen aan, of vergoeding verschaffen bij het gemis van de gelegenheid, om zich de daden en lotgevallen, de leer en de lessen van den meester, door de dagelijksche aanschouwing van de in steen gebeitelde voorstellingen levendig te blijven herinneren. Wil men ons hiertegen wijzen op de onvatbaarheid voor de werking van schoone natuurtafereelen, die volgens veler opmerkingen den Javaan van den tegenwoordigen tijd kenschetst, en op het verdienstelijke eener volkomene bedwinging van alle hartstogten en aandoeningen, van elke uiting des gevoels, eigenschappen waaraan de vroegere en latere bewoners van de Indische landen, maar vooral de Boeddhisten, zulk eene hooge waardë toekenden, dan kunnen wij die bedenkingen slechts gedeeltelijk laten gelden. Van den aanleg en de gemoedsontwikkeling der tegenwooodige Mohamedaansche bevolking, tot die der vroegere, onder den invloed van, vooral onder den strijd der meeningen uit het Hindoetijdperk, mag men niet zoo onvoorwaardelijk besluiten trekken. Nog minder kunnen wij aannemen, dat hij die zijne aandoeningen beheerscht, die er eene eer in stelt, om door geene uiterlijke blijken de indrukken die hij ontvangt kenbaar te

maken, daarom voor aandoeningen, voor indrukken van buiten onvatbaar is; dat voor hem de omstandigheden des levens, het genot dat de aanschouwing van het schoone en verhevene aanbrengt, geheel onverschillig zijn, op de stemming van zijn gemoed volstrekt geene werking oefenen. Maar, al wilde men die werking aan de uitnemend gekozen ligging van Bôrô-Boedoer ontkennen of haar slechts van een zeer ondergeschikt belang achten, dan bleef het toch zeker eene groote verdienste voor de ontwerpers van den bouw, dat zij hunne keuze vestigden op eene plek zoo uitnemend voor het doel geschikt.

Die geschiktheid toonde zich ook in den heuvel, die als de kern uitmaakt, waarom de bouw moest worden opgetrokken, en welks voet slechts behoorlijk behoefde verstrekt en gesteund te worden, om het geheel tegen afschuiving en ontzetting te behoeden, en tot aan den top de vereischte sterkte te geven, om het gewigt van de omgangen, muren, vloeren en gebouwen te dragen. Voor de versterking van den voet dienden de twee bevloeringen of terrassen, aangelegd op de platte, misschien wel door de kunst bijgewerkte vlakte, die op eene hoogte van 15,5 M. boven den omliggenden bodem, den geheelen heuvel omringt. Of nu het benedengedeelte van den heuvel door zijne meerdere breedte en flaauwere helling reeds volkomen voldoende was geacht, om als een algemeene grondslag voor het gebouw te dienen, dan wel of het op de eene of andere wijze tot dit doel versterkt werd, is thans niet bekend. Die versterking zou hebben kunnen bestaan, óf in eene bekleeding van de helling met steenen, óf in eenen lagen muur, die den geheelen benedensten voet van den heugel omringende, het verzakken van het hooger gelegene tegenhield. Hebben diergelijke voorzieningen plaats gehad, dan zijn zij thans verdwenen en hebben waarschijnlijk geene sporen nagelaten; maar het is ook zeer mogelijk dat zij geheel onnoodig waren, en dat, gelijk wij zeiden, het benedenste, breedere gedeelte van den heuvel eenen grondslag leverde, hecht en stevig genoeg om kunstmatige versterkingen te kunnen ontberen. Die versterking werd echter volstrekt vereischt, waar men aan den voet der steilere helling van den heuvel, met den aanleg van den

bouw een begin maakte, en zij werd gevonden in twee terrassen, het onderste vierkant, het tweede daarboven, evenals die hoogerop volgende verdiepingen, een twintighoekig grondvlak vormende en daarmede aan den kegelvorm van den heuvel zich meer aansluitende. Die twee grondslagen of grondbouwen, zoo wij die benaming mogen gebruiken, werden voor het oogmerk voldoende geacht. Het vierkante terras kreeg dien vorm als grondslag van het geheel; aan het daarop volgende werd de vorm gegeven, die, zooals wij boven zagen, bij de heilige gebouwen op Java zich van lieverlede uit den oorspronkelijken vierhoek ontwikkeld had, en waarbij men buiten de noodzakelijkheid bleef, om op het midden van de vier zijden, van de oppervlakte des heuvels eene belangrijke hoeveelheid weg te graven of aan de hoeken de ronding tot een vierkant aan te vullen. Zoo voortbouwende naderde men van lieverlede en naarmate men hooger kwam, meer tot den oorspronkelijken vorm van den heuvel; het twintighoekig vlak ging over in een twaalfhoekig en dit laatste leverde den geleidelijken overgang tot de drie cirkelterrassen aan den top, waar de door den godsdienst voorgeschreven regel, eene verdeeling van het geheel in vier naar de windstreken gekeerde gevels niet meer werd vereischt, waar integendeel, overeenkomstig met de zinnebeeldige beteekenis van den bouw, de verscheidenheid van het aardsche en vergankelijke zich in de eenheid van het hoogere moest oplossen, en de geheele pyramidevorm in de kegelspits van den grooten Dagob zijne voltooijing verkreeg.

Ware het den ontwerper alleen te doen geweest om een gedenkteeken aan den Boeddha, het zij dan ook in buitengewoon grooten omvang te stichten, een gebouw waarin de asch van den leeraar of andere aan hem gewijde overblijfsels bewaard werden, of men de aanwezigheid dier heilige voorwerpen vooronderstelde, en waarbij de geloovige zijne offergaven bragt, zijne gebeden uitsprak, hij zou op eenen hoogeren of lageren onderbouw den heuvel of zijn bovenste gedeelte, als eene regelmatige vierzijdige pyramide met steenen hebben kunnen bekleeden; de beelden en nissen konden op de kanten van dien onderbouw eene plaats gevonden hebben en basrelief-

versieringen tegen de vier schuinsche zijden van de pyramide uitgehouwen zijn. Hij had zich echter een moeijelijker vraagstuk ter oplossing voorgesteld, hij wenschte aan zijnen bouw eenen tot nog toe ongekenden luister bij te zetten; niet uitsluitend vereering van den Boeddha, maar ook leering voor diens aanbidders wilde hij bevorderen; de geschiedenis van den meester, de lotgevallen van zijne leer en van zijne eerste volgelingen, zooals die door de overlevering bekend waren gebleven, wilde hij in uitvoerige voorstellingen voor de bezoekers aanschouwelijk maken; die steenen muren moesten tot hen en tot hunne verre nakomelingen spreken; spreken ook tot hen, voor wie door verschil van landaard en taal, de geschreven oorkonden ontoegankelijk waren, of bij wie de medegedeelde overleveringen, door zigtbare en op de zinnen werkende hulpmiddelen in het geheugen geprent en bewaard moesten blijven. Tot bereiking van zulk een oogmerk bood de wijziging van het vierzijdige grondplan tot den door den bouwmeester aangenomen vorm, eene uitmuntende gelegenheid, want zij verschafte hem voor zijn werk eene veel grootere ruimte, dan hem anders beschikbaar ware geweest, en hij ontging tevens de eentoonigheid, die, ondanks alle versieringen en bijwerken, een gebouw van zulk eenen omvang en met vier zulke breede zijvlakken, zonder eenige op eenen afstand zigtbare verdeelingen, onvermijdelijk zou hebben aangekleefd. Daarom brak hij de vier zijden en vormde, door tweemaal en, waar de ruimte dit niet meer toeliet, door eenmaal de gevelvlakken ter wederzijde van het midden in juiste evenredigheden naar achteren te schuiven, verdeelingen, die als het ware door, van boven naar beneden doorloopende lijnen begrensd werden, en veel moesten toebrengen, om het geheel tegen een log, zwaar, en al te gedrukt uiterlijk te waarborgen. In plaats van met schuins oploopende bekleedingsmuren, werden de vier zijden met terrassen bewerkt, waartoe men met trappen opklom, en die op het eerste, waarmede het eigenlijke gebouw eenen aanvang nam, met een borstwering, voor de vier volgende met de daaromheen opgetrokken muren tot doorloopende omgangen gevormd werden. Die ringmuren met tempel- en klokvormige versieringen, nissen en beelden

gekroond, boden op hunne vlakken eene uitmuntende gelegenheid, om de straks bedoelde voorstellingen uit te beitelen, zonder dat zij buiten het bereik geraakten van het oog der bezoekers, die tot het heiligdom opklommen; en waar men tot dit doel geene ruimte en dus ook geene wanden meer behoefde, maar voor de zinnebeeldige beteekenis hoogerop een andere vorm geëischt werd, daar eindigde men het geheel met de drie ronde terrassen, wier regtstanden onversierd en wier kanten zonder borstweringen zijn gebleven, doch wier oppervlakten met de daarop geplaatste, doorzigtig bewerkte klokken rondom bezet en gevuld werden, terwijl de groote middelste Dagob boven al die andere zich ver verheffende, het geheel sloot. Al die spitsen en de bouwkunstige versieringen der omgangsmuren vereenigden zich tot een harmonisch geheel, en moesten krachtig medewerken om eene aangename verscheidenheid, een behoorlijk spel van licht en schaduw teweeg te brengen.

Waren, volgens het bovenstaande, de keuze van de plaats, de algemeene aanleg van den bouw, de inrigting overeenkomstig het voorgestelde doel prijzenswaardig, wij hebben daarmede nog niet bevestigd, dat in de uitvoering aan twee voorname vereischten: stevigheid, hechtheid namelijk en doelmatige inrigting voor het gebruik waartoe het geheel bestemd werd, overal, in alle onderdeelen en bijzonderheden genoegzame zorg was gedragen, en dat de voor de hand liggende middelen om ook dat doel te bereiken, naar behooren waren toegepast. Men zou den tegenwoordigen toestand van het gebouw als eenen gewigtigen grond kunnen aanvoeren, om aan de bouwmeesters van Bôrô-Boedoer, zooal niet de noodige kennis, dan toch de vereischte zorgvuldigheid te ontzeggen. Niet alleen toch zijn de beide benedenterrassen, voor zoover zij nog zigtbaar bleven, uiteen gezakt, maar ook de omgangen hebben hunnen oorspronkelijken stand niet bewaard, de ringmuren zijn op vele plaatsen uit hun verband geraakt en gescheurd, de nissen en andere versieringen, de poorten ingestort, de trappen, leuningen en borstweringen of geheel of ten deele vernield, en de muurvakken, waarop de beeldhouwwerken en andere versieringen werden aangebragt, op zeer

vele plaatsen door het uitwijken der steenen zoozeer uit elkander gezakt, dat het moeijelijk wordt, de aaneensluitende omtrekken en deelen der voorstellingen te volgen of in de gedachte en op het papier wederom behoorlijk tot elkander te brengen. Volgens de berigten van hen die Bôrô-Boedoer met aandacht in oogenschouw namen, worden zelfs vele en uitgestrekte gedeelten van het gebouw slechts door het daartegen opgehoopte puin, vuilnis enz. tegen omstorten behoed, en zouden pogingen, om het geheel van dien overlast te bevrijden, niet raadzaam zijn, daar zij met de beschadigde en wankelende gedeelten, ook de nog schijnbaar vast staande muren tot den val zouden kunnen brengen. Van dien toestand moet echter de reden niet in gebrekkige wijze van bouwen gezocht worden. Zoowel de aardbevingen die Java's bodem zoo menigwerf in schudding brengen, als de hevige en telkens zich herhalende uitbarstingen van vuurspuwende bergen, die met name hunnen verwoestenden invloed ook over Bôrô-Boedoer's omstreken uitstrekten, waren krachten, waartegen ook de meest hechte en stevige wijze van bouwen geen genoegzamen wederstand zouden hebben kunnen bieden. Denken wij daarbij aan de werking van eenen schier alle begrip te boven gaanden plantengroei, zooals die slechts in de keerkringsgewesten zich doet kennen, en aan den invloed der afwisselende weergesteldheid, vooral bij den regentijd, dan zal men, om nu niet eens te spreken van opzettelijke verwoesting door menschenhanden gepleegd, of van het kwaad door dieren teweeg gebragt, het toch niet als eene grief tegen de bouwmeesters van Bôrô-Boedoer laten gelden, dat het gebouw niet in minder geschonden staat tot op onze tijden is bewaard gebleven. Men zal zich veeleer verwonderen dat het bouwwerk uit den begroeiden heuvel, die het met het einde van de voorgaande eeuw nog', als onder een lijkkleed verborgen hield, niet in nog erger beschadigden toestand te voorschijn is getreden. Waarlijk, wanneer wij al die omstandigheden in aanmerking nemende, Bôrô-Boedoer's bouwvallen met die van andere landen vergelijken, waar bovendien niet zulke nadeelige werkingen haren invloed oefenden, dan verbiedt ons de billijkheid dat wij den Javaanschen kunstenaars strengere eischen stellen,

en van hunne handen meer vorderen, dan hetgeen de bouwmeesters van andere landen, onder gelijke voorwaarden geleverd hebben of zouden hebben kunnen leveren.

De steenen voor den bouw gebezigd zijn, wanneer men de Boeddhabeelden en vooral het groote beeld onder den Hoofddagob uitzondert, niet buitengewoon groot of zwaar; zij worden op ten hoogste veertig tot vijftig kilogram geschat; enkele van grootere afmeting, voor sluitsteenen op de nissen en poorten of andere bijzondere deelen gebruikt, kunnen een gewigt hebben van honderd tot tweehonderd kilogram. Die bouwstoffen waren geleverd door de natuur zelve, die uit hare onderaardsche werkplaatsen de trachietmassas te voorschijn hragt en in schier onuitputtelijken overvloed over het eiland verspreidde. Ook in den omtrek van Bôrô-Boedoer was dit het geval, evenwel niet zoo, of de steenen moesten over eenigen afstand worden aangevoerd, voor zoover althans de in de onmiddelijke nabijheid voorbijvlietende Progo, bij het zwellen van zijne wateren, de steenbrokken niet in zijnen stroom van de hooger gelegen streken medegesleept en in zijne bedding bewaard had. Waarschijnlijk echter waren die brokken veelal te klein om tot het beoogde doel gebezigd te worden, en konden zij in ieder geval voor de gedeelten van grooteren omvang niet dienen. In de streek tusschen den Progo en het kalkgebergte van Menoreh, waar Bôrô-Boedoer is opgetrokken, worden, naar men verzekert, die steenen nergens aangetroffen; maar over den Progo, aan den weg van Montilan worden zij in menigte gevonden, en liggen over de gansche landstreek verspreid. De heer Brumund zag er brokken onder, groot genoeg om er een tweede kolossaal beeld, als dat van den Boeddha in den tempel van Mondoet, welks zwaarte op een gewigt van 10,000 kilogram geschat wordt, uit te vervaardigen. Nog meer oostelijk worden zij, naarmate men den Merapi nadert, in grooter aantal en van grootere afmetingen gevonden, en wij behoeven de ondervinding van latere eeuwen niet te raadplegen, om ons te overtuigen, dat die vuurspuwende berg, die vooral de Kedoe zoo dikwerf met zijne uitbarstingen teisterde, ook in vroegeren tijd eenen schier onuitputtelijken voorraad van trachietbrokken moet

hebben uitgebraakt. Over het algemeen bedienden de Javanen zich voor hunne groote gebouwen van de steenen, die zij over den bodem verspreid vonden, en werd hun daardoor de moeite bespaard van het ontginnen en bewerken van groeven, waarvan dan ook, voor zoover bekend is, op Java nog geene sporen gevonden zijn. Waar de natuurlijke steenen ontbraken, of voor het doel minder geschikt schenen, vervaardigden zij baksteenen, die zij in verschillende vormen en afmetingen goed wisten te bereiden, en waarvoor de bergstroomen hun de grondstoffen aanboden. Tot dit laatste hulpmiddel behoefden zij, zooals wij aantoonden, voor Bôrô-Boedoer hunne toevlugt niet te nemen, want de bouwstoffen werden hun door de natuur geleverd. Toch moesten zij de steenen ten minste een uur ver weghalen, en bovendien nog met de vrachten den Progo oversteken, waartoe zij welligt alleen gedurende het droge jaargetijde konden werkzaam zijn. Want dan alleen bleef het mogelijk, om de steenen door de alsdan ondiepe bedding heen, of over dammen naar de andere zijde over te slepen. In den regenmoesson zou dat vervoer over de snel stroomende, diepe rivier aan onoverwinnelijke bezwaren onderhevig zijn geweest. Maar de moeijelijkheden aan het vervoer verbonden verpligtten dan ook de bouwlieden, om zoolang en waar het mogelijk was, de ligtere en kleinere steenbrokken te kiezen, en alleen waar die van grooteren omvang volstrekt onmisbaar waren, zich de moeijelijke taak van het overbrengen dezer laatste naar de bouwplaats te getroosten. Daar werden dan de ruwe brokken tot de begeerde vormen en afmetingen behouwen, bewerkt en bij de verschillende deelen van den bouw gebruikt. Volgens de opgaaf van sommige reizigers die Bôrô-Boedoer bezochten, zooals bijv. Grawfurd en Roorda van Eysinga, zouden de steenen, zoo hier als bij andere oud-Javaansche gebouwen, alle eerst zuiver vierkant of kubiekvormig en alle van gelijke grootte gehouwen, vervolgens glad geslepen en zelfs gepolijst zijn geworden, zoodat het oog de verbindingsnaden slechts met moeite kon bespeuren. Valck [1]) getuigt, dat de onderschei-

---

1) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, IIIe Jrg. 8e st. blz. 185.

dene steenen zoo stevig door middel van zwaluwstaarten in elkander gevoegd zijn, dat zij als voor de eeuwigheid bestemd schijnen. Die opgaven zijn niet van eenige overdrijving vrij te pleiten. Brumund, die ook aan dit punt meer opzettelijk zijne aandacht heeft gewijd, heeft de steenen geenszins zoo gelijk behouwen of geslepen bevonden, noch ook van zoo gelijke afmetingen, wat hem nog te meer in het oog viel, omdat de voegen en naden, ook bij de ongeschonden gedeelten van het gebouw, zeer zigtbaar waren geworden. Volgens hem is het er ver af, dat wij hier aan de regelmatigheid kunnen denken, die men bij een gebouw van gebakken steenen, alle van gelijken vorm en gelijke afmetingen, bespeurt. Dikwerf loopen op Bôrô-Boedoer de lagen niet regt door, vooral in de vloeren en de plaveisels. Intusschen erkent hij de meerdere zorg in dit opzigt hier, dan aan andere oude gebouwen besteed, en past hij zijne afkeurende opmerking niet toe op de steenen, die met beeldhouwwerk of andere versiersels voorzien zijn. Dáár toch is de ongeregelde loop der voegen vermeden, en werd de oppervlakte zorgvuldig glad geschuurd. Slechts de onversierd gebleven oppervlakten zijn alleen bijgehouwen, en de ongelijkheden door den beitelslag ontstaan, werden door geene nadere bewerking weggenomen. Wilsen roemt de wijze, waarop de steenen met elkander in verband gebragt en vereenigd werden, om een hecht en sterk geheel te vormen, en hij schenkt tevens hoogen lof aan de juiste sluiting der steenen tegen elkander, zoodat de naden en voegen schier onzigtbaar werden. Waar het vereischt werd, waren aan den beeldhouwer de fijn en gelijk afgewerkte vlakken, sommige daaronder van aanzienlijken omvang aangeboden, om er zijne voorstellingen en bouwkunstige versieringen op uit te houwen, als op eene uit één stuk bewerkte steenplaat. De steenen, ofschoon juist niet alle, (want Brumund verzekert op dien regel vele uitzonderingen bemerkt te hebben), werden vóorzien van insnijdingen of sleuven, ongeveer drie vingers breed en iets minder diep; op sommige loopen zij in de lengte, op andere in de breedte over de binnenvlakken; op andere wederom vormden zij eenen driehoek. In die gleuven en holten pasten en sloten dan de neven- of opliggende

steenen met de daarop uitgespaarde uitstekken. Waar de grootte of de draagkracht van onderscheidene deelen het vorderde, werd aan het verband der steenen nog meer bijzondere zorg besteed. Aan de hoeken, bij de bogen en nissen, waren de steenen zelfs met zoogenaamde zwaluwstaarten vereenigd, en aan de opgaande zijden van de doorgangen of poorten vindt men de groote steenen, waartegen de bekleeding met uitgehouwen lijstwerk enz. eenmaal bevestigd was geweest, van een diep en wijd gat voorzien, waarin de daarop liggende met een volkomen daaraan beantwoordend uitstek, als met eene groote pen, juist sloten, en zoo als het ware een onverbreekbaar geheel vormden. Hoe diergelijke middelen werden toegepast, om het verband teweeg te brengen, zien wij bijv. op Pl. VII. n. 3, in de spitsen of pijnakels op de koepels van de ronde boventerrassen, en in n. 4, waar het verband is aangetoond van de steenen die de doorzigtig bewerkte wanden dier koepels zelve vormen. Ook onder de verzameling van teekeningen van den heer Cornelius van 1814, bevindt er zich eene van de achterzijde van de poort met hare nevengebouwen, die van den tweeden naar den derden omgang voert, en waar, op de doorsnede van den omgangsmuur en de daarop staande nis- en koepelgebouwtjes, het kunstige en stevige verband van de verschillende steenen ten duidelijkste is aangewezen. De bijzondere zorg en uitvoerigheid, waarmede bij die onderneming in 1814 al de bouwkunstige bijzonderheden van Bôrô-Boedoer onderzocht en opgemeten zijn, laten geen twijfel over, of de bijzonderheden op die teekening aangewezen, zijn gegrond op waarneming van het bestaande, en niet slechts op gissing en vermoeden van den teekenaar. Maar dan moet ook deze teekening ons bevestigen in het gunstige oordeel, dat wij met Wilsen en anderen, over de juiste en doelmatige wijze van zamenstel in dit opzigt door de bouwers van Bôrô-Boedoer gevolgd, en over het uitmuntende verband door hen in toepassing gebragt, meenen te mogen uitspreken.

Of de oude Javanen met de bereiding van kalk en het gebruik voor metselwerken bekend zijn geweest, is wel niet volstrekt zeker, maar het is niet waarschijnlijk. Ook elders vinden wij

op Java de kalk tot zulk een doel niet gebezigd, maar zien wij steeds de oude gebouwen van steenen, zonder cement of ander bindingsmiddel opgetrokken. Zelfs nadat de Javanen tot het Mohamedanisme waren overgegaan, schijnen zij zich nog aan die oude wijze van bouwen gehouden te hebben. Brumund toch verzekert, dat onder andere de muren van eenige oude Mohamedaansche begraafplaatsen op den Merapi, van onderscheidene hunner godsdienstige gebouwen, zoo als een nabij de hoofdplaats van Kediri, een te Koedoes, en de vorstelijke begraafplaats te Passer-Gedee, nabij Djokjokarta, evenmin als de gebouwen uit het Hindoetijdperk, eenig, met cement of kalk verbonden metselwerk vertoonen, en hij noemt het eene niet onwaarschijnlijke gissing, dat eerst de aanraking met Europeanen ook op Java het gebruik van kalk als metselstof heeft bekend doen worden. Zelfs waar men in den Hindoetijd in sommige deelen van het eiland zich van gebakken steen bediende, geschiedde het zonder bindmiddel. Meermalen vernam Brumund in de binnenlanden, dat de vroegere bewoners gewoon waren, de gebakken steenen met water, of zooals sommigen beweerden, met cocoswater of melk te bevochtigen, en dan zoolang met de oppervlakten over elkander te schuren, totdat de vlakken geheel en volkomen op elkander sloten en zich zoo stevig hechtten, als waren zij werkelijk met eenig bindmiddel vereenigd. Bij de natuurlijke en behouwen steenen was dit middel, om de grootere afmetingen en het aanmerkelijke gewigt, niet van toepassing; dan moesten de juiste stapeling en de zwaarte der steenen, nadat zij zooveel mogelijk met gladde oppervlakten bewerkt waren, de vereischte hechtheid aan het gebouw geven, of werden de hierboven opgegeven middelen van de Bôrô-Boedoerbouwers in toepassing gebragt, althans op die gedeelten van het gebouw die het meest aan gevaar bloot stonden, of voor de overige tot steun moesten dienen.

Onder de tempels van Prambanan is er een die door sierlijkheid uitmunt, Tjandi Kali Bening geheeten. Wilsen meent aan dat gebouw de bewijzen te vinden, dat de bereiding en het gebruik van kalk, aan de oude Javanen, zooal niet als bindmiddel bij metselwerk, dan toch tot bepleistering van wanden zijn be-

kend geweest, daar de muren van dat fraaije gebouw overal, zelfs op de uitgehouwen beelden en versieringen, met eene zeer fijne en harde kalklaag overtrokken zijn. Zeker geschiedde dit niet, om aan den tempel eenige meerdere stevigheid te geven, maar moeten wij aannemen, dat die fijne witte overdekking in de meening der kunstenaars het geheel een aangenamer uiterlijk bijzette. De vraag doet zich op, of de bedoelde witte bedekking werkelijk eene kalkbereiding is, en zoo ja, of zij ook in lateren tijd op de oppervlakte van den tempel kan aangebragt zijn. Met betrekking tot deze laatste onderstelling wijzen wij op de menigvuldige voorbeelden van met witsel overdekte oude Hindoebeelden op Java en van enkele die, vandaar naar ons vaderland overgevoerd, zulk eene kalkbedekking bewaard hebben. Maar die beweerde bepleistering van Tjandi Kali Bening kan welligt nog voor eene andere verklaring vatbaar zijn, waaromtrent een nader onderzoek beslissing zou moeten aanbrengen. Dr. Junghuhn ontdekte in October 1845 te Djeng op eene rots van grof kristallijne trachietlava overblijfsels van een oud opschrift, volgens Dr. Friederich van het jaar 1135 van Saka (1213 van onze tijdrekening), op de oppervlakte van een rotsblok met eene zwarte verfstof aangebragt, en ofschoon in de oppervlakte niet ingedrongen, tot den tijd der ontdekking volkomen duidelijk bewaard gebleven, op eene melkwitte, zeer harde korst, die, niet dikker dan $^1/_3$ tot $^1/_4$ Parijsche lijn, volgens den geleerden natuurkenner slechts door sublimatie uit heete, onder andere ook kiezelzuren loslatende dampen zou ontstaan zijn. Hebben nu misschien gelijke oorzaken te Prambanan eene soortgelijke uitwerking op de oppervlakte van een (misschien wel van meer?) der daar aanwezige overblijfsels van oude gebouwen teweeg gebragt? Tegenover de tegenwerping, dat dan alle gebouwen in dien omtrek van hetzelfde verschijnsel de sporen zouden moeten toonen, staat de vraag, of verschil van ligging, al is het op niet ver verwijderden afstand, en of vooral eenig verschil van ouderdom hier ook niet in aanmerking moeten komen? Eenige der gebouwen kunnen zijn gesticht, nadat de natuurwerking een reeds bestaand gebouw met de witte korst had overtogen, en diezelfde werking zou dan maar

in het vervolg zich niet op nieuw hebben getoond. Hoe het zij, het valt moeijelijk aan te nemen, zonder dat nieuwe bewijzen van elders geleverd worden, dat de oude Javanen een hunner werkelijk fraaije tempelgebouwen met eene witte kalklaag zouden bepleisterd hebben; en wij meenen ons thans nog te moeten aansluiten aan het gevoelen van hen, die aan de Javanen, vóór hunne aanraking met de Europeanen, de kennis van kalkbereiding ontzeggen.

Maar ook al ware het gebruik van kalk hun niet onbekend geweest, zij zouden dat bindingsmiddel op Bôrô-Boedoer niet hebben kunnen toepassen, bij het doel dat zij zich met het gebouw hadden voorgesteld; ook hadden zij de ondervinding dat de hechtheid en sterkte in genoegzame mate door de zwaarte, de doelmatige plaatsing en het in elkander sluiten der steenen bereikt konden worden. Om de wanden der omgangen met die tallooze basreliefs, en de overige deelen van het gebouw met dat sierlijke arabesken-, slinger- en festoenwerk en zoovele andere versieringen te kunnen voorzien, waren gladde, gelijke oppervlakten onmisbaar. En om die oppervlakten te erlangen moesten geene naden of voegen zigtbaar zijn; moesten de steenen onmiddelijk op en tegen elkander aansluiten, zonder dat eenig tusscheninkomend bindmiddel de naden en tusschenruimten door verschil van kleur merkbaar maakte, of, ook al had men de voegen behoorlijk kunnen aanvullen, de voorstellingen als met een groot netwerk overdekt werden. Dan ware, nadat de beeldhouwer zijnen arbeid had afgewerkt, eene bekleeding van het geheel met eene of andere soort van bepleistering vereischt geworden of eene verflaag om alles te dekken en eenen gelijken tint te geven. De kunstenaars die Bôrô-Boedoer bouwden, begingen zulk eene heiligschennis aan de kunst niet; zij wisten te goed, dat alle bepleistering of bedekking met verf, hoe dan ook, de fijne omtrekken van het beeldhouwwerk benadeelt, de zachte schakeeringen bederft of doet verloren gaan, en dat al spoedig de tijd moest komen, waarin de kunstmatige bekleeding hier en daar los geraken en wegvallen, en daardoor eene storende wanstaltigheid zou ontstaan voor het gedenkteeken, tot welks stichting zij zooveel ar-

beid, inspanning, kosten en kunst hadden ten offer gebragt. Dat de verschillende versiersels en beeldhouwwerken op de muurvlakken en andere gedeelten zijn uitgehouwen, nadat die muren geheel en al voltooid waren en hunne oppervlakte, waar het vereischt werd, effen en glad was gemaakt, kunnen wij ook uit de beschouwing der teekeningen leeren, en het wordt ons verzekerd door deskundigen die zich door persoonlijk onderzoek dienaangaande vergewist hebben. Het zou niet wel mogelijk geweest zijn en zeker te veel moeite en tijd gekost hebben, wanneer de kunstenaar, naar zijn voorbeeld stuksgewijze elken steen van zijn tafereel op zichzelven en afzonderlijk had moeten bewerken, om eerst later al die steenen te vereenigen, en de geheele voorstelling daaruit als het ware zamen te stellen. Dán zou ook de behoorlijke aaneensluiting en het wegwerken der naden onmogelijk zijn geworden. Men vergelijke slechts een van de basreliefs, waar de punt van een wapen toevalligerwijze de plaats inneemt waar drie of vier hoeken van de steenen tegen elkander sluiten.

Thans zijn de voegen vrij wat zigtbaar geworden; behalve op die gedeelten, waar het instorten of verzakken der muren het onderling verband der steenen wel geheel en al moest doen verloren gaan, en het oog eenige oefening behoeft, om de omtrekken der beeldwerken, telkens afgebroken of van elkander verwijderd, te volgen, hebben ook aan de beter, en zelfs aan de best bewaarde gedeelten van het gebouw, de oppervlakten in meerdere of mindere mate het uiterlijk aanzien van metselwerk verkregen. Het is echter de vraag of die toestand niet grootendeels een gevolg is van gebrek van zorg en toezigt, sedert de dienst van den Boeddha, en daarmede de eerbied voor- en de belangstelling in het hem gewijde gedenkteeken begonnen te ontbreken. Toen konden de krachten der natuur en de tand des tijds hunne sloopende werking ongestoord volbrengen; de door verweëring los geraakte veldspaatsplinters drongen langzamerhand door in de steeds grooter wordende ruimte tusschen de steenen; weldra werden ook zaadjes van planten daarin opgevangen, en zoo werden de voegen en naden al meer en meer zigtbaar, en geraakten de steenen allengskens van elkander verwijderd of uit hun verband

gedrongen. Dat de bouwers van Bôrô-Boedoer onbekend zijn geweest met, of niet indachtig aan de gevolgen van die scheikundige werking der natuur, en dat zij in dit laatste geval geene middelen wisten, om dien nadeeligen invloed tegen te gaan, zullen wij hun wel niet ten kwade kunnen duiden. Waarschijnlijk lagen die sloopende uitwerkselen van hun luchtsgestel niet binnen den kring hunner berekeningen, en had de ervaring hun dienaangaande nog niets kunnen leeren. Kunnen wij, volgens ons bovenstaand betoog den bouwers van Bôrô-Boedoer den lof niet onthouden, voor zoover de middelen hun bekend en binnen hun bereik waren, ook voldaan te hebben aan het vereischte van hechtheid en stevigen bouw, wij erkennen ook de bewijzen van verstandige en berekenende voorzorgen, met het doel om den goeden staat en de voortdurende bewaring van het gebouw te waarborgen. Behalve de uitwerkselen van vuurspuwende bergen en aardbevingen, waartegen geene middelen konden baten, moest in de eerste plaats ook de nadeelige invloed van regen en vocht te keer worden gegaan, en daarvoor ontbraken de welberaamde voorzieningen niet. Zooals wij in onze eerste Afdeeling hierboven bij de beschrijving van Bôrô-Boedoer vermeld hebben [1], waren al de platten en terrassen naar de buitenzijden eenigszins glooijende aangelegd; dat dit ook met de thans vernielde benedenste terrassen het geval moet geweest zijn, is meer dan waarschijnlijk, want het middel dat de bouwers kenden en op de bewaard gebleven gedeelten zoo goed hebben toegepast, zal wel, al of niet naar omstandigheden of behoefte gewijzigd, ook op de overige gedeelten niet verzuimd zijn geworden. Van de drie ronde boventerrassen had het water langs de regtstanden der bekleedingsmuren aan alle zijden eenen onbelemmerden afloop, daar zij nergens door borstweringen ingesloten geweest, en die regtstanden zonder lijstwerk of andere versieringen gebleven zijn; eerst op het twaalfhoekige terras zou het tegen den achterwand van den ringmuur gestuit zijn geworden, en zich vandaar alleen door de doorgangen over de trappen naar beneden hebben kunnen ont-

1) Zie bijv. blzz. 19, 21, 33 en andere.

lasten; maar men gevoelt ligtelijk, dat die uitweg, evenmin voor de goede bewaring van het gebouw, als voor zijne bestemming kon worden toegelaten. Daarom werden op elke der vier zijden een twintigtal loozingen of goten door de ringmuren heen aangebragt, die naar de buitenzijden in gebeeldhouwde spuijers uitliepen, en van omgang tot omgang, eindelijk van den benedensten omgang naar de benedenterrassen, aan het water, dat zich op de hoogere gedeelten verzameld had, eene vrijen en geregelden afloop verzekerden. Er bestaat geen twijfel, of deze afvoeringskanalen moesten, zoolang zij behoorlijk gereinigd en onderhouden werden, dus zoolang het gebouw voor zijne oorspronkelijke bestemming bewaard bleef, volkomen aan het doel beantwoorden. Toen echter in latere eeuwen de zorgende hand ontbrak, de goten en buizen met vuil gevuld en verstopt werden, en het water van lieverlede tusschen de voegen en naden der steenen eenen uitweg zoeken moest, of met het puin en de daarop groeijende planten eene drassige massa vormde, die de gangen en terrassen bedekte, toen vestigde zich binnen Börö-Boedoer een magtige vijand; die meer welligt dan eenige andere oorzaak, tot bederf en vernieling heeft gewerkt. Tegen zulk eenen vijand zouden de hechtste grondslagen de stevigste versterkingen van den heuvel, waaromheen en waartegen het gebouw verrees, en zou ook het kunstigste verband der bouwsteenen, op den duur geen weêrstand hebben kunnen bieden. Men heeft het den bouwers als eene dwaling of een gebrek toegerekend, dat zij voor het geheel geene betere grondslagen hebben gelegd. Wilsen berigt dat de fundamenten op eene vette kleiaarde rusten, en dat de uitgravingen daarvoor niet tot eene genoegzame diepte gebragt werden, zoodat dientengevolge bij den opgestapelden zwaren, ongelijk verdeelden last vele verzakkingen ontstaan zijn. Met die fundamenten kan dan evenwel alleen gedoeld worden op den onderbouw van de ringmuren en de zijden van de terrassen. Van doorloopende fundamenten onder het geheel, kan geene sprake zijn. Wij zeiden boven reeds, dat de ombouw om de zijden en om den voet van den heuvel zulke doorloopende grondslagen onnoodig maakte. Door eene goede zamenstelling van de benedenste terrassen om dien voet, kon de

geheele heuvel den vereischten steun erlangen, werd het geheel genoegzaam tegen en bij elkander gehouden, om, behalve waar de zwaardere gedeelten nog eenige buitengewone voorzieningen vorderden, onmiddelijk op den harden grond het werk te doen rusten. De groote Dagob, in het midden op het hoogste terras, schijnt niet op opzettelijk gebouwde grondslagen of eigenlijk gezegde fundamenten opgebouwd te zijn, misschien achtte men het genoegzaam, dat de bodem door aanstamping als anderszins gehard en bevestigd werd, en werd voor het dragen van de wanden het viertal lagen van steenen, waartusschen de thans opgebroken vloer gelegen heeft, voldoende geacht. Het schijnt dan ook niet dat de wanden van dit zware, groote gebouw aan inzakking geleden hebben. Daar, waar de wand verbroken en zoo het innerlijk toegankelijk is, kunnen wij alleen aan eene instorting en inbreking, niet aan verzakking of ontzetting denken. Wij hebben reeds gezegd, dat men den bodem van den grooten Dagob eenige voeten diep heeft uitgegraven; indien er eenige fundamenten van belang aanwezig waren, zouden die waarschijnlijk sedert de uitgraving zigtbaar moeten zijn geworden. Intusschen schijnt bij hen, die aan Bôrô-Boedoer een opzettelijk onderzoek gewijd hebben, de aandacht nog niet genoeg op dit onderwerp gevestigd geweest te zijn en zou een nader nagraven van de onderlagen der wanden van het groote koepelgebouw en van de kleinere koepels ons kunnen toonen, of eenige bijzondere versterking van grondslagen, zooals elders in vroegere eeuwen in gebruik was en zooals die door de hedendaagsche bouwregelen wordt voorgeschreven, ook bij Bôrô-Boedoer in toepassing is gebragt. Dat eigenlijk gezegde fundeeringswerken bij de oude Hindoes bekend zijn geweest, blijkt uit eene plaats van de Mahavansi van Ceilon, door Lassen, *Indische Altherthsk.* II. p. 517 aangevoerd, en waarin over den bouw van den Mahastoepa in Anoeradjapoera belangrijke, alhoewel eenigszins wonderlijk ingekleede bijzonderheden op dit punt der bouwkunstige techniek worden medegedeeld. Eene onderste laag bestond uit steenen die door olifanten vast in den bodem werden ingestampt. Daarop eene laag leem, waarop weder eene laag van tegels, die met eene soort van cement, en

deze weder met ijzeren platen belegd werden. Hierop kwam eene laag van kristal, en daarboven weder eene gewone uit steenen en cement zaamgestelde. Op deze laatste rustten wederom ijzeren platen, acht dm. dik, die in een cement lagen, uit den harst van den Kapitthaboom [1]) bereid. Eindelijk zeven duim dikke, zilveren platen, in eene met rood arseniek gemengde sesamoemolie gelegd. Ofschoon het van zelf spreekt, dat wij hier de beschrijving niet hebben van eene werkelijke, maar slechts van eene dichterlijk onderstelde fundeering, kunnen wij er echter uit opmaken, dat kostbare, uitvoerige en hechte werken van dien aard bij de oude bewoners der Hindoelanden niet onbekend gebleven, en dus, waar zij vereischt werden, ook wel zullen aangebragt geweest zijn.

Eene veel grootere hechtheid hadden de stichters van Bôrô-Boedoer aan hunnen bouw kunnen geven, wanneer zij met het zamenstel van gewelven en gewelfsbogen bekend waren geweest. Dit was echter het geval niet. Eigenlijk gezegde gewelven worden in alle oorspronkelijke Indische bouwwerken gemist. Tusschen 1210 en 1235 werd te Koetoeb bij Delhi nog een puntboog van 6,7 M. hoogte, bij 18,3 M. spanning gebouwd, maar hier werd het gewelf, als overal, gevormd door horizontale steenlagen, die naar boven telkens over elkander uitspringende, eindelijk in het hoogste gedeelte de lagen van de overzijde genoegzaam naderden en dan met eenen steen gedekt of gesloten werden. Was het zamenstel der eigenlijk gezegde gewelfsbogen, met hunne opzettelijk daarvoor behouwen of gevormde, en in hunne ligging alle op één punt gerigte steenen, en den sluitsteen als laatste bevestiging bekend geweest, zij zouden die belangrijke wijze van bouwen niet buiten toepassing gehouden, maar haar waarschijnlijk voor de minder doelmatige, die zij aangenomen hadden, in plaats hebben gesteld. Ook op Java vormen de daken der oude gebouwen slechts de zoogenaamde valsche gewelven van in horizontale lagen telkens vooruitspringende steenen. Veelal volgen die lagen eerst de vier muren en blijven zoo tot op eene bepaalde hoogte een vierkant vormen, dat dan door afsnijding der hoeken in een achtzijdig vlak overgaat, totdat de bovenste

1) Feronia elephantum.

opening met eenen grooten steen gesloten wordt. In den grooten middelkoepel van Bôrô-Boedoer liggen de lagen van de bedekking cirkelvormig, in steeds engere kringen zich boven elkander verheffende. De poorten op de verschillende omgangen hebben hare bovendekking door de, van de twee zijden elkander door het vooruitspringen der steenen naderende wanden; de daardoor in de poortopeningen vóór en achter zigtbaar geworden zijkanten der steenen werden met beeldhouwwerk versierd en leverden dus dien misstand niet, die anders veroorzaakt zou geweest zijn. Er zijn oude gebouwen op Java, die voorbeelden leveren van den uitwendigen vorm van een gewelf, zooal niet van de zamenstelling; daartoe werd de bedekking, zooals wij die zooeven beschreven, van binnen van alle uitstekende randen ontdaan, en rond bijgewerkt. Op Bôrô-Boedoer schijnt men deze laatste wijze van bewerking nergens aangenomen te hebben, behalve aan de poorten van den eersten naar den tweeden omgang, die, thans ingevallen, in 1814 in haren oorspronkelijken vorm nog genoegzaam bewaard waren gebleven, om den heer Cornelius te doen verzekeren, dat „die poorten met een volmaakt tongewelf gedekt" waren. Zijn nu de bouwers met de zamenstelling van de ware gewelfsbogen niet bekend geweest, dan kan men het hun ook niet als eene grieve aanrekenen, dat bij Bôrô-Boedoer slechts valsche gewelven werden aangebragt, voor welker zamenstel zij overigens den meest doelmatigen weg hebben ingeslagen, om voor de duurzaamheid en de hechtheid van hun kunststuk de best mogelijke waarborgen te erlangen. Doch, al hadden zij zich van ware gewelven kunnen bedienen, toch zou het zeer te betwijfelen zijn, of tegen de schokken, die Java's bodem zoo dikwerf in beweging brengen, en de reeds meermalen hierboven aangewezen nadeelige werkingen, op Java meer dan elders te vreezen, ook zelfs de stevigste gewelven wel op den duur bestand zouden geweest zijn. Wanneer de zijmuren wijken of zich ontzetten, moeten ook de sterkst en hechtst zamengestelde gewelven ineenstorten.

Wij komen tot eene, naar onze meening meer gegronde aanmerking tegen Bôrô-Boedoer's bouwweesters. Zij betreft

de trappen tot onderscheidene omgangen en de weinige ruimte die deze laatste, ook voor een betrekkelijk gering aantal bezoekers konden aanbieden.

Over het algemeen zijn de treden te smal en te hoog, en, zooals van zelf spreekt, daardoor te moeijelijk in het bestijgen. Maar ook de trappen zelve zijn te stijl, en loopen evenwel in de vier eerste der vijf omgangen te ver door, zoodat een groot gedeelte van de breedte van den vloer daardoor wordt weggenomen. Vooral is dit hinderlijk bij de trappen, die van den tweeden naar den derden omgang voeren, en waar van den vloer van laatsgemelden omgang slechts de ruimte eener enkele breede trede overblijft, die den trap van dien naar den vierden omgang afscheidt. Aan den oostgevel blijft van den vloer zelfs niet meer dan de breedte eener gewone trede over, zoodat de beide trappen als het ware eenen enkelen doorloopenden trap vormen. Daardoor wordt de vloer der vier eerste omgangen aan de vier gevels telkens afgebroken, en moet men, althans op den derden omgang, telkens bij elke der vier poortopeningen of doorgangen eene trede op den trap afstappen, om aan de andere zijde wederom even zooveel op te klimmen, en de wandeling te kunnen voortzetten. Op den vierden omgang is bij de poorten ongeveer een derde van de geheele vloerbreedte vrij gelaten, maar toch te weinig, wanneer men althans ook het gemak en de veiligheid in het gebruik niet uit het oog verliest. Alleen op den laatsten of vijfden omgang is de geheele breedte van den vloer bewaard gebleven, en blijft de trap geheel en al binnen het op die plaats veel grootere poortgebouw besloten. Dit kon ook hier het geval zijn, dewijl de middelste uitsprong van den ringmuur, die dien vijfden omgang van de buitenzijde afsluit, zooveel smaller was geworden, dat hij slechts de breedte voor eenen gewonen doorgang of een poortgebouw, maar dit laatste van meerdere diepte, aanbood, om aan den achterkant van den muur met diens regtstand in één onafgebroken vlak door te loopen. Hierdoor ontstond zelfs de gelegenheid, om onder de poort, tusschen de laatste trede en den omgangsmuur, een matig portaal uit te sparen. Ware gelijke inrigting op elken omgang aangebragt, de regelmatigheid

en welstand van het geheel, maar vooral het gemakkelijke gebruik zouden er oneindig veel mede gewonnen hebben. De heer Brumund meent uit dat verschil van trappenaanleg op dezen en op de lagere omgangen, te moeten besluiten, dat de bouwmeesters van Bôrô-Boedoer niet naar een vooraf behoorlijk opgemaakt en vastgesteld plan of ontwerp gewerkt hebben, dat zij van onderen opwaarts bouwende, eerst zoo laat hunne dwaling inzagen, en op den laatsten omgang verbeterden, wat door hen op de vroegere als een gebrek was erkend. Wij gelooven niet dat, althans om de aangevoerde reden alleen, het vermoeden van den heer Brumund aannemelijk is. Een gebouw van zulk eenen omvang wordt niet begonnen en afgewerkt, dan naar een in alle deelen, tijdig omschreven en goed vastgesteld plan. Het afbreken van de omgangsvloeren door de trappen, telkens aan elken der vier gevels, is eene onmiskenbare fout, maar die, zooals wij nader zullen aantoonen, aan den bouwmeester welligt niet zoo geheel en al kan geweten worden. Dat die fout bij den laatsten omgang gemeden werd, is echter geene vrucht geweest van meerdere ondervinding, maar, zooals wij zagen, van de meerdere ruimte, die van zelve voor het poortgebouw werd aangeboden, als ook door het geheel wegblijven van den middelsten voorsprong in den laatsten ringmuur, die niet meer een twintighoekig, maar een twaalfhoekig vlak omgrensde. Die ruimte dáár van zelve en noodzakelijk ontstaan, kon bij geene mogelijkheid op de vier lagere omgangen verkregen worden, waar de ringmuren geheel evenwijdig aan elkander moesten blijven doorloopen.

Maar de engte der omgangen zelve hooren wij ons aanvoeren als een werkelijk gebrek. Waren die van den aanvang af op eene ruimere schaal aangelegd geweest, dan zou het ongemak der thans te ver doorloopende trappen niet zoo hinderlijk geweest, en bovendien een juist gezigt op de uitgehouwen tafereelen, uit de beste oogpunten en op eenen voldoenden afstand verkregen zijn; terwijl, voor zoover welligt die voorstellingen ook voorwerpen van godsdienstig eerbiedsbewijs moesten worden, de geloovigen zich daartoe hadden kunnen nederzetten, zonder den gang voor anderen te belemmeren. Wij antwoorden, in de eerste plaats

wijzende op de gedaante van den heuvel, die de kern van het geheel moest vormen, en waarin slechts betrekkelijk weinig kon gewijzigd worden. De breedte toch die men innam langs de helling, stond in verhouding tot de hoogte van de verschillende omgangen, en deze weder tot de afmetingen der ringmuren met hunne nissen en verdere bouwkunstige deelen. Had men de omgangen breeder gemaakt, dan zou het aantal der omgangen verminderd en hunne hoogte boven elkander naar evenredigheid vermeerderd zijn geworden; of men had zich genoodzaakt gezien om den heuvel naar beneden eene veel zachtere helling te geven, en eene ontzaglijke masse aarde aan te voeren, om de onontbeerlijke oppervlakte te erlangen, terwijl dan nog de vraag overbleef, in hoever die aangevoerde aarde eene genoegzame stevigheid kon erlangen, om den last te dragen en tegen uitzakking of wegspoeling bestand te blijven. Gelijk wij bij onze beschrijving van Bôrô-Boedoer, blz. 13, zeiden, leverde de natuurlijke heuvel op eene bepaalde hoogte boven den bodem van het omliggende land, eene grootere, platte oppervlakte, die welligt hier en daar door afgraving moest worden bijgeholpen, maar toch als van zelve de gelegenheid bood, om met den eigenlijken aanleg van het gebouw, de benedenste terrassen, waarop het geheel als op eenen vasten grondslag rusten moest, eenen aanvang te maken. Van deze oppervlakte verrees het bovenste en voor den ombouw uitgekozen gedeelte van den heuvel; en nu moest, nadat daarop voor de boven- en benedenterrassen de onmisbare ruimte afgeperkt was, de helling tusschen die boven- en benedenterrassen, in diervoege verdeeld worden, dat dáár voor de vijf onderscheidene omgangen plaats gevonden werd. De oppervlakte van dat gedeelte der helling leverde slechts eene beperkte ruimte; het aantal omgangen werd hoogstwaarschijnlijk voorgeschreven door bepalingen, die met den godsdienst in verband stonden, en zoo bleef er geene mogelijkheid over, om aan de trappen eene meerdere helling, aan de treden grootere breedte en mindere hoogte en aan de omgangen meerdere ruimte te geven. Voor plaatsen van aanbidding en eerbetoon waren waarschijnlijk de omgangen niet bestemd. Bij het beklimmen van het gedenkteeken, verlevendigden

de tafereelen in de omgangen de gedachte aan den meester, zijn leven, zijne leer, de geschiedenis zijner volgelingen en van zijnen godsdienst, maar het doel van den togt was op de boventerrassen, het hoofddoel in het groote koepelgebouw aan den top te vinden. Dáár was dan de plaats voor aanbidding en door den godsdienst voorgeschreven handelingen bestemd. In de omgangen vertoefde men niet, of behoefde men althans niet lang te toeven, terwijl men bovendien op elke der vier zijden gelegenheid vond om van eenen omgang tot eenen anderen over te gaan, zonder daartoe al de vier zijden eerst rond te wandelen. Welligt mogen wij in het hier aangevoerde, zoo al niet eene voldoende verdediging voor, dan toch eene aannemelijke verklaring van den aanleg en de afmetingen der omgangen en trappen hebben aangevoerd; maar wij vermelden ook nog eene andere, die niet op de natuurlijke gesteldheid van het bouwterrein gegrond is, en ons voorkomt door Wilsen zeer teregt in overweging te worden gegeven, wanneer hij vraagt, of welligt de steilte der trappen, de mindere gemakkelijkheid der treden, en de telkens afgebroken bevloering der omgangen niet een zinnebeeld moesten leveren van de menigvuldige bezwaren en moeijelijkheden, die de Boeddha en na hem, ook zijne volgers moesten overwinnen, om telkens tot hoogere volmaking op te klimmen en eindelijk het doel, den Nirvana te bereiken?

Moesten de vrome pelgrims, reeds voordat zij het ombouwde gedeelte van den heiligen heuvel betraden, aan die bezwaren des levens indachtig worden gemaakt? en verbergt de helling van het benedengedeelte der hoogte, waarop het door ons hierboven beschreven vierkante benedenterras gevestigd was, welligt nog eenige lagere terrassen met hunne trappen, die van de vlakte tot aan het bedoelde vierkante terras voerden? Brumund meent het bestaan dier terrassen en trappen te kunnen aannemen. Hij acht het niet denkbaar, dat men slechts langs paden de eerste afdeeling van den heuvel, die, zooals wij vroeger zeiden, 15,5 M. hoog is, heeft moeten bestijgen. De oude Javanen hadden eene bijzondere voorliefde voor trappen. Op verscheidene plaatsen van den Merapi, ook op Djeng vond Brumund trappen, die naar

eene heilige plaats, eenen tempel voerden, of ook den toegang tot eene bidplaats gemakkelijk maakten. Daarom, meent hij, kunnen ook trappen, die van de vlakte naar Bôrô-Boedoer opvoerden, niet ontbroken hebben. Maar ook omdat het heiligdom, zooals wij het thans kennen, in vergelijking met de Dagobs van Achter-Indië en op Ceilon hem zeer laag voorkomt, meent hij tot een grooter aantal terrassen om den voet van den heuvel te moeten besluiten, waardoor dan niet slechts diens boven- of tweede gedeelte, maar ook het ruim 15 M. hooge, benedengedeelte door den bouw ingenomen en daardoor het heiligdom zelf zooveel in hoogte vermeerderd zouden zijn geweest. Wij kunnen dat vroeger bestaan dier terrassen tot aan den beganen bodem rondom den heuvelvoet niet aannemen; waarschijnlijk zou Brumund zijne gissing niet zoo stellig hebben uitgesproken, wanneer hij met de aanwezigheid in 1814 van het onderste der twee benedenterrassen bekend was geweest. De vierkante vorm van dat terras, en de ruimte die het aanbiedt, doen het, naar wij meenen, wel als den grondslag voor het geheel, den aanvang van de bouwing kennen; en het vond in de vlakte, die het zooveel breedere, benedenste gedeelte van den heuvel aanbood, eenen grondslag, vast en stevig genoeg om een grooter aantal kunstmatige terrassen overbodig te maken. De hoogte van het eerste terras was, zooals Cornelius die opgeeft, zoo gering, dat een trap volstrekt onnoodig was; twee léeuwen bij het midden van elke der vier zijden wezen den opgang aan. Of nu trappen van den beganen grond, langs de helling tot aan de vlakte van den heuvel met het terras hebben geleid, dan wel of men langs paden de zeer zachte helling van het benedengedeelte des heuvels heeft moeten beklimmen, is thans moeijelijk uit te maken, maar dat zulke trappen zeer goed ontbeerd konden worden, indien althans de gesteldheid van het terrein niet geheel en al veranderd is, meenen wij, naar aanleiding van de plans en de teekeningen die ons onder de oogen kwamen, wel als vrij zeker te mogen stellen.

Eindelijk moet bij de beoordeeling van Bôrô-Boedoer's kunstwaarde niet uit het oog verloren worden, dat het gebouw nim-

mer geheel voltooid is geweest. Er zal wel eene zeer lange reeks van jaren hebben moeten verloopen, voordat het heiligdom zoover was afgewerkt, dat het voor zijne bestemming kon dienen; vele bijzonderheden konden van lieverlede bij- of afgewerkt worden, nadat de voorname gedeelten hunne plaatsen ingenomen hadden, het gebouw als zoodanig tot stand was gekomen. Toen de bouwlieden hun werk verrigt hadden, konden de beeldhouwers hunne taak nog voortzetten en voleindigen. Dit laatste is evenwel niet geheel en al geschied. Hoogstwaarschijnlijk zijn de poortgebouwen in het laatste tijdperk van den bouw opgetrokken of afgewerkt, tenzij er, zoo lang het noodig was, openingen in de ringmuren gelaten werden, om de grootere steenen, die voor de boven gelegen gedeelten vereischt waren, maar vooral de Boeddhabeelden, naar boven te vervoeren tot aan de plaatsen die zij moesten innemen. Wanneer toch dat vervoer langs de trappen en door de afgebouwde doorgangen had moeten geschieden, zouden die deelen te veel beschadigd zijn geworden. Intusschen schijnen die poortgebouwen, voor zoover men hen in hunnen tegenwoordigen bouwvalligen toestand kan beoordeelen, geheel en al, en met niet mindere zorg en uitvoerigheid dan het overige voltooid geweest te zijn. En toch vinden wij de sporen, dat niet overal de laatste hand aan het werk is gelegd. Men zou zelfs tot de onderstelling moeten komen, dat de bouw en versiering, steeds voortgezet, gedurende het groot aantal jaren voor zulk eenen reuzenarbeid gevorderd, toch nog niet ten einde waren gebragt, toen het magtige volk, dat den Boeddha dit heiligdom had gesticht, in verval gekomen, of de dienst van den meester verdrongen, de belangstelling in zijn gedenkteeken verdwenen was. Bij eenen der bovenste omgangen zijn twee der spuijers van de afloozingskanalen, evenals al de andere, voor hun doel dienstbaar en in werking geweest, maar zij zijn altijd in den ruwen, onbehouwen vorm gebleven, zooals zij daar ter plaatse werden aangebragt; terwijl al de andere spuijers op de vroeger reeds beschreven wijze door den beeldhouwer bewerkt en versierd werden, schijnen alleen deze twee vergeten te zijn, en strekken ten bewijze, dat de bouw van het geheel nog niet

voltooid was, toen het gebouw had uitgediend. Een ander bewijs kunnen de vele leeuwen of Singas leveren, die aan beide zijden langs den weg van Bôrô-Boedoer naar den Pasangrahan staan, of althans voor eenige jaren nog stonden, en wier afkomst van het gebouw buiten twijfel wordt gesteld. Eenige dier beelden zijn geheel afgewerkt, maar van vele zijn de omtrekken slechts in het ruwe aangeduid, terwijl zij nog altijd hunne beurt wachten, om door des beeldhouwers kunst hunne ware gedaante te erlangen. Op het onvoltooid gebleven groote Boeddhabeeld willen wij hier niet wijzen, daar, zooals wij boven hebben gezegd, die voorstelling opzettelijk en met eene zinnebeeldige beteekenis, in dien onvolmaakten toestand in het groote koepelgebouw is besloten geworden.

Wij zullen later over de meerdere of mindere verdiensten van het beeldhouwwerk, de basreliefs en verschillende versierselen van het gebouw, want ook deze hebben invloed op de waarde van het geheel, nog het een en ander in het midden brengen; maar wij willen thans eerst nog zien, nu wij onderzocht hebben in hoeverre het gebouw aan de vereischten van doelmatigheid, hechtheid en stevigheid geacht kan worden te voldoen, of het ook, al dan niet, eenige aanspraak op lof van aesthetische verdiensten kan doen gelden.

Om over die verdiensten een oordeel te kunnen vellen, zou men volgens sommigen den indruk moeten nagaan, dien het gebouw, ook zonder dat men zijne bestemming kent, zonder dat men nevenredenen in rekening laat komen, op het gemoed van den beschouwer teweeg brengt; die indruk, dat gemoed moeten dan de uitspraak vellen, zonder dat het verstand daarbij te hulp wordt geroepen. Wij kunnen dien maatstaf slechts tot op eene zekere hoogte erkennen, wenschen dien althans op Bôrô-Boedoer niet aangelegd te zien, maar willen wel degelijk het gevoel onder de leiding van, of althans in zamenwerking stellen met het kalm beoordeelend en redeneerend verstand. Het kan toch hier niet de vraag zijn, of een ander gebouw van geheel anderen aard en vorm eenen meer aangenamen indruk op het eerste gezigt zou teweeg brengen; maar wij mogen alleen vorderen, dat het

dáár ter plaatse, met het oog op zijnen aard en zijne bestemming, die men gehouden is van te voren te kennen, aan het gevoel voldoet. Volgens Brumund zou dit punt niet bevestigend kunnen beantwoord worden. Hij noemt Bôrô-Boedoer een somber, zwaarmoedig en gedrukt gebouw, dat zich als eene masse van gehouwen en gebeitelde steenen vertoont, wel rijk met beelden en nissen versierd, maar als om den heuveltop neêrgezonken. Wèl erkent hij dat het eenmaal, toen het daar nog nieuw en ongeschonden verrees, eene meer treffende vertooning zal gemaakt hebben dan thans; maar toch moet het, naar zijn oordeel, altijd om het gemis van zuilengangen, voorportalen, en wegens het digt op elkander gedrongene van het gebouw en de omgangen, een gedrukt aanzien gehad hebben. Elders zegt Brumund in zijne aanteekeningen, dat de boventerrassen zich niet hoog genoeg boven de omgangen verheffen, terwijl de groote Dagob, hoe massief en reusachtig ook verrijzende, als wij aan zijnen voet staan, veel meer omvang en hoogte had moeten hebben. Wel is waar zijn de meeste der kleinere Dagobs op de ronde boventerrassen geheel of gedeeltelijk ingestort, en geen enkele heeft den kegel of pijnakel, waarin de koepel eindigt, behouden, maar toch meent Brumund, dat die Dagobs niet veel meer dan hunne kegels naar buiten vertoond zullen hebben. Op den kant van het omringende terrein staande, zag hij van de Dagobs der boventerrassen, ja zelfs van den grooten middel-Dagob niets, daar de ooglijn over den bovenkant van den vijfden muur en zijne nissen boven al het daarachter gelegene voortloopt. Zich aan den voet des heuvels aan de overzijde van den weg plaatsende, kon hij ook zelfs dáár nog niets van de staande gebleven Dagobs der ronde terrassen zien, was de groote Dagob slechts voor de helft zigtbaar; en vertoonde die zich, in verhouding tot den grooten omvang van het geheele gebouw, als zeer onaanzienlijk. Brumund geeft als zijne meening, dat, om den door hem gegispten misstand te ontgaan, de ronde terrassen hooger hadden moeten verrijzen, zoodat de daarop geplaatste Dagobs van buiten tot op hunne voetstukken goed zigtbaar waren, en dat de middel-Dagob zich als een veel breeder en hooger koepelgebouw uit

het midden der omringende Dagobs had moeten verheffen.

Tegenover dien min gunstigen indruk, door den geachten schrijver van Bôrô-Boedoer's uiterlijk aanzien medegenomen, zouden wij dien van zoovelen in de weegschaal kunnen plaatsen, die met geestdrift over de voortreffelijkheden van den geheelen bouw in hunne beschrijvingen gesproken hebben; met name ons ook op het oordeel van Wilsen beroepen, die als kunstenaar en kunstkenner, en om een zoo lang verblijf in Bôrô-Boedoer's onmiddelijke nabijheid, bij den lof door hem aan het gebouw toegekend, wel eenig overwegend gezag voor zijne uitspraak over de voortreffelijkheid van het geheel als bouwwerk, mag doen gelden. Wij zouden ons op die uitspraken moeten beroepen, daar eigen aanschouwing ons niet in staat stelde een eigen oordeel te vellen. Maar, al waren wij verstoken van dat voorregt, toch meenen wij ons met onze lezers, uit de beschikbaar gestelde plans en teekeningen, ook eenigszins in staat gesteld te mogen achten, om ons eene tamelijk naauwkeurige voorstelling van Bôrô-Boedoer te maken, en rekenschap te geven van den indruk, daarvan bij ons teweeg gebragt.

Wij zullen ons daartoe plaatsen op eenen behoorlijken afstand en een punt, van waar het geheele gebouw met den geheelen heuvel, om welks bovengedeelte het opgetrokken is, behoorlijk kan gezien worden. Want het is hier niet de vraag, wat men al of niet zien kan, wanneer men zich op een der terrassen plaatst; dáár, en op andere gedeelten van het gebouw, kan men bijzondere deelen beoordeelen, eenen algemeenen indruk erlangt men slechts van een algemeen overzigt, en daartoe moet men op eenen juisten afstand zich bevinden. Pl. I geeft een gezigt op Bôrô-Boedoer, van de noordzijde in de nabijheid van den voet van den heuvel, van den weg die van Tjandi Pawon langs Bôrô-Boedoer, dan een klein eind noordwaarts, vervolgens om het bergje Dagi westwaarts, naar Menoreh leidt. Is die teekening juist, en wij hebben geene reden om die naauwkeurigheid te betwijfelen, dan zal men toch wel niet ontkennen, dat zoowel de groote middel-Dagob als de kleinere Dagobs van de ronde terrassen zeer goed in het oog vallen, en dat middelgebouw geene grootere

afmetingen noodig heeft, om tot het overige in eene juiste verhouding te staan.

Nog beter gezigt op het geheel erlangen wij, wanneer wij ons op eenen afstand van ongeveer 400 M. van het gebouw begeven, zuidwestelijk in de rigting van Boemi-Segoro, of op gelijke verwijdering noordoostelijk een weinig regts van den weg van den straks vermelden Tjandi Pawon. Eene zeer naauwkeurige teekening uit het eerste dier twee punten genomen, geeft alle regt om ons met het min gunstige oordeel van Brumund niet te vereenigen. Het geheele breedere benedengedeelte van den heuvel ligt dan, met een gedeelte der vlakte rondom, voor het oog bloot, en daar het bebouwde gedeelte aan de zuidoostelijke helft van dien heuvel, daarmede in helling eene gelijke rigting volgt, wordt de geheele bouw oogenschijnlijk vrij wat verhoogd, en het gedrukte, dat anders misschien mogt hinderen, geheel en al weggenomen. Het kan wel bijna niet anders, of hetzelfde moet het geval zijn uit het andere gezigtspunt, voor hen die regts van den weg van Tjandi Pawon komen; vanwaar ook het gezigt op het omslag van de Afleveringen van het Plaatwerk, ontleend aan eene schilderij van wijlen den heer Siburgh, schijnt genomen te zijn.

Houden wij nu ons aan de, ons uit zoovele bijzonderheden gebleken bestemming van Bôrô-Boedoer, als gedenkteeken van den Boeddha, als de bewaarplaats of als vertegenwoordigende de bewaarplaats zijner heilige overblijfsels, zijn grafteeken, waarheen zijne vrome vereerders hunne schreden rigtten, om zijne weldaden, zijne deugden, zijne leer te herdenken, aan zijne nagedachtenis hunne dankoffers te brengen, misschien ook wel zijne bescherming en hulp in tijd van nood of tot het erlangen hunner dierbaarste wenschen in te roepen. Waarlijk voor zulk eene bestemming mogt een gebouw van eenen ernstigen aard wel zeer passend worden geacht. De vorm werd in algemeene omtrekken aangewezen door dien der oorspronkelijke Stoepas; een kegelvormige heuvel kon daartoe het best voor eenen grootschen aanleg de gelegenheid bieden. De bouw, van onder een breed vierkant, van lieverlede, door den veelhoek in het cirkelrond overgaande,

eindelijk door den middelsten Dagob gedekt en in diens spits eindigende, leverde in algemeenen omtrek het aanzien eener pyramide. Hecht men aan dien vorm eene zinnebeeldige beteekenis, dan wijst hij van de verscheidenheid der stoffelijke wereld waarop de vierzijdige pyramide gevestigd is, naar de éénheid der hoogere en eeuwige wereld daar boven, en zoo kan de plegtige ernst, waartoe bij de eerste aanschouwing op eenen behoorlijken afstand, het gemoed van den pelgrim of den Boeddhavereerenden reiziger gestemd en opgeleid werd, reeds uit een aesthetisch oogpunt aan Bôrô-Boedoer eene krachtige aanbeveling bijzetten. Naarmate men nadert, ontwikkelen zich de onderscheidene deelen en eenheden, waarvan geen enkel zich tot nog toe van het geheel als los gemaakt en daardoor de aandacht meer bepaald tot zich getrokken had. De Singas aan de opgangen der benedenterrassen, de nissen met de daarin zittende Boeddhas, de klokgebouwen of kleine Dagobs op de onderscheidene omgangsmuren, de doorzigtige Dagobs op de ronde boventerrassen, waarin het scherpziende oog reeds de vormen van de daar tronende Boeddhas meent te ontdekken, en geheel in de verte het hoofddoel van den togt, de geheimzinnige middelste Dagob met de heilige overblijfselen die hij bevat, met den wordenden Boeddha die daarbinnen de toekomst afwacht. En met dat alles staan de beeldhouwwerken en versieringen in een onafscheidbaar verband; de indruk in de verte verkregen, wordt gevoed en versterkt, naarmate de bijzonderheden van elk deel zich aan het oog ontdekken. De beelden tegen de wanden uitgehouwen vertegenwoordigen eerst de vereerders van den Boeddha, die zijne prediking hooren en aannemen; vervolgens wordt het leven van den meester in alle bijzonderheden in uitgewerkte tafereelen voorgesteld, en wijzen de voorstellingen langs de wanden der hoogere omgangen, op bijzonderheden uit de Boeddhageschiedenis, die, al mogen zij ons nog onbekend of onduidelijk gebleven zijn, in gindsche tijden wel duidelijk tot den godsdienstigen Hindoe gesproken hebben, of hem door den priester vertolkt zullen zijn. De versierselen uit de natuur, de dierenwereld en het plantenrijk, dit laatste vooral, ontleend, zij hebben alle hunne zinnebeeldige beteekenis

en terwijl zij werkelijk het gebouw versieren, spreken zij tevens tot het verstand en het gemoed over de leer en van haren stichter. Zoo beantwoordt Bôrô-Boedoer én in zijn geheel, én in zijne deelen aan twee der voornaamste eischen, die aan een gebouw gesteld kunnen worden, om schoon te mogen heeten: de waarheid namelijk, waarmede het gedenkteeken zijne bestemming aanduidt, en de eenheid waardoor hetzelfde denkbeeld dat het geheel beheerscht en bezielt, overal en in elk deel wordt uitgedrukt. En dat hierbij eene groote duidelijkheid heerscht, dit wordt teweeg gebragt door de orde, die de bouwmeester in het oog heeft gehouden, en die, met afwijzing van alles wat tot de losbandigheid eener teugellooze verbeelding zou kunnen voeren, een verstandig gebruik van vrijheid volstrekt niet uitsluit, maar veeleer aanmoedigt. Wij hebben wel eenig regt om als eene grieve tegen de Hindoesche kunst in het algemeen aan te voeren, dat bij haar die teugelloosheid maar al te veel in hare scheppingen heerscht; dat de verbeelding aan onnatuurlijke, gedrochtelijke en het zuiver gevoel kwetsende verbindingen aanzijn geeft, en willekeur en overdrijving dikwerf in de plaats treden van regelmaat en natuur. Maar de stichters van Bôrô-Boedoer hebben zich, hun landaard en afkomst en de school waarin zij gevormd werden in aanmerking genomen, in dit opzigt bijzonder gematigd. De verbindingen van mensch en dier, waar bijv. het ligchaam van eenen vogel met het hoofd en de borst van eene vrouw vereenigd wordt, zondigen niet tegen den smaak, de juiste verhoudingen zijn in het oog gehouden, en een geleidelijke overgang voert van het een tot het ander. De monsterdieren, om hunne zinnebeeldige beteekenis onmisbaar, verliezen door hunne plaatsing in het verband tot de onderscheidene deelen van het gebouw, door hunne bewerking, maar ook door hunne bestemming als bouwkunstige versiersels, al het afschrikkende en afschuwelijke dat zij anders zouden hebben. Die Singas, zinnenbeelden van koninklijke magt en afkomst, ofschoon zij slechts weinig van den leeuw meer hebben overgehouden, en hunne houding niet altijd is, zooals die voor een dier natuurlijk kan genoemd worden, zij veroorzaken geen storende werking. Hunne zamenstelling, waarin

wij deelen van den leeuw, den tijger en ook van den stier, ofschoon niet dien van Indië en Java, meenen te moeten erkennen, is met zooveel beleid tot stand gebragt, dat wij, met wegdenking van de zinnebeeldige, ook uit het plantenrijk ontleende versieringen, die hier als bijzaken te beschouwen zijn, ons schier tot het aannemen van de mogelijkheid van zulke dieren in de levende natuur zouden laten verleiden. De monsterhoofden boven de bogen der poorten en nissen, ook hoofdzakelijk aan het leeuwenhoofd ontleend, worden een niet minder doelmatig bouwkunstig versiersel, dan het Medusahoofd dit bij de Grieken geweest is, en waar het olifantshoofd met zijnen snuit, om zijne logge, zonderlinge vormen tot zulk een doel schijnbaar zoo weinig geschikt, aan de trapleuningen, aan de uiteinden der poort- en nisopeningslijsten wordt aangebragt, daar erlangt het eene wijziging die het voor bouwkunstig sieraad, ook zonder zijne zinnebeeldige beteekenis, uitnemend dienstbaar maakt. Zelfs de anders zoo gedrochtelijke plaatsing van den zittenden Singa, in den opengesperden muil van het olifantshoofd, bij enkele spuijers en elders aangebragt, levert, hoe zonderling het ook schijnen mag, in verband met de omringende deelen beoordeeld, geen gegronde reden om over eene teugelooze verbeelding te klagen.

Verwijderen wij ons nu nog eens weder op eenigen afstand van Bôrô-Boedoer, zoodat wij het geheel in éénen oogopslag kunnen overzien, dan worden wij op nieuw er in bevestigd, dat eenheid en orde, overeenstemming der verschillende deelen met het geheel, verlevendigd door eene gepaste verscheidenheid, uitnemend in het oog zijn gehouden, de harmonische evenredigheden juist zijn bewaard gebleven. Denkt men zich voor elken der vier gevels eene loodlijn die het geheel in twee gelijke deelen scheidt, dan is de eene helft van den gevel als eene afspiegeling van de andere. Dit zou eentoonigheid kunnen teweeg brengen, vooral omdat de horizontale verdeelingen van de onderscheidene omgangsmuren de geheele oppervlakte als in een aantal groote blokken of lagen afscheiden. Maar die eentoonigheid wordt gebroken door de nis-, klok- en andere gebouwtjes op de muren, die met hunne spitsen eene aangename verscheidenheid en eene

speling van licht en schaduw aanbrengen. Meer nog dan door iets anders wordt de eentoonigheid weggenomen, door het tweemaal vooruitspringen van elk gevelvlak, waardoor ook van boven naar beneden elke gevel door vier lijnen in vijf deelen wordt gesneden, en drie achter elkander terugwijkende vlakken gevormd worden, wier omtrekken met de zooeven genoemde toren- en klokversiersels begrensd, aan de anders wel wat logge en, in evenredigheid van de hoogte, ook wat breede masse een levendiger aanzien geven, maar ook tevens medewerken, om het verband, den zamenhang der verschillende deelen te bewaren, waarop anders de doorloopende horizontale lijnen eenen nadeeligen invloed zouden geoefend hebben. Dat verband wordt ook bij Bôrô-Boedoer bevorderd, door de geleidelijke wijze waarop het eene deel van den bouw in het andere overgaat, het andere uit het eene zich ontwikkelt, zoodat geen enkel zou kunnen gemist worden zonder aan het geheel eene uitdrukking van onvolledigheid te laten. Wij gelooven uit al het bovenstaande wel het besluit te mogen opmaken, dat Bôrô-Boedoer als bouwkunstig gedenkteeken eenen aanzienlijken rang inneemt, en wanneer het uit het regte standpunt wordt beoordeeld, den toets der vergelijking, niet alleen met de bekende bouwwerken der Indische kunst, maar ook met die van andere landen veilig kan doorstaan.

Wij handelden tot dusverre over het gebouw en zijne bouwkunstige deelen in het algemeen, maar wij willen ons onderzoek ook uitstrekken tot de versieringen, waarmede de beitel des beeldhouwers het heeft opgeluisterd.

Over het algemeen wordt aan de Hindoesche kunst, maar vooral die op Java, verweten, dat zij de duurzaamheid en het grootsche uiterlijk harer gebouwen te veel aan hare voorliefde voor versieringen opoffert; dat de hoofdvorm dientengevolge door veelvuldige onderverdeelingen zich in die versiering verliest, het werk van den bouwmeester te veel ondergeschikt wordt gesteld aan dat van den beeldhouwer. Wij zouden die bewering slechts zeer voorwaardelijk durven laten gelden, en zeer zeker haar niet zoo geheel en al op Bôrô-Boedoer zonder voorbehoud toepasselijk achten, waar, zooals wij hierboven zagen, de bouwkunstige ver-

sierselen onmisbaar zijn, om het gevaar van eentoonigheid te te ontgaan. Men werpe ons die honderden van Boeddhabeelden niet tegen, die rondom de vier gevels in de nissen verdeeld zijn; want in die nissen kunnen zij niet gemist worden, zonder hen zou een voornaam gedeelte van de uitdrukking en beteekenis van het gebouw verloren gaan; zij zijn eer als bouwkunstige deelen van het geheel, dan wel als voortbrengsels der beeldhouwkunst op hen zelve te beschouwen. Maar ook waar het beeldhouwwerk meer uitsluitend en opzettelijk als versiering moet dienen, kan men de bouwmeesters van Bôrô-Boedoer niet van overdrijving beschuldigen, evenmin als men hun, in de keuze van vormen en zamenvoeging der versieringen, eenen goeden smaak, een levendig gevoel van schoon kan ontzeggen. Over de basreliefs handelen wij straks nader. Beschouwen wij eerst het lijstwerk der omgangsmuren, dan valt ons al terstond in het oog, dat de verschillende onderdeelen der lijsten, zoo aan de boven- als aan de benedengedeelten niet te kwistig zijn aangebragt; dat de evenredigheden goed in acht genomen zijn, en een geleidelijke overgang van het een in het ander niet uit het oog is verloren, terwijl deze soort van versiering uit eene geringe verscheidenheid van zuivere vormen zamengesteld, stelselmatig over het geheele gebouw en al zijne onderscheidene deelen toegepast, eene eenheid, eene overeenstemming helpt bewaren, die hare goede werking niet missen, en waardoor het gebrek van eentoonigheid geheel vermeden blijft. Geen der leden van dat lijstwerk heeft eenige versiering van blokken, schubben, kertelingen, rimpels of diergelijke, zij zijn geheel glad gebleven. Zelfs de kleinere Dagobs of klokgebouwtjes op de omgangsmuren, en de Dagobs op de terrassen hebben slechts gladde lijsten; want het bladwerk daaronder behoort uitsluitend tot het lotuskussen of afzonderlijke voetstuk waarop zij rusten, en dat het bovengedeelte van eenen geopenden lotuskelk voorstelt. Alleen de groote middelste Dagob, waarvan het koepelvlak anders te kaal zou geworden zijn, heeft op de helft zijner hoogte eenen rondom loopenden, en met lofwerk versierden breeden band.

De lijsten der nisopeningen en van de poorten zijn met beitel-

werk voorzien. Over de uitgehouwen versieringen van het bovenste gedeelte en de beide uiteinden hebben wij reeds met een woord gewaagd; zij hebben hare zinnebeeldige beteekenis, de tusschenin gelegen gedeelten van de lijsten zijn, zonder eenige overlading, langs de buitenzijde met eenen smaakvol ontworpen bladerrand omboord. Tegen de zijposten der nissen zijn muraalzuiltjes met daarop hurkende beeldjes uitgehouwen, die de booglijsten schijnen te torschen. Die muraalzuiltjes zijn, even als de pilasters in de vlakken van de muren, poortgebouwen en nissen, uit een groot aantal leden zamengesteld, die dan weder door een aantal banden op elkander verbonden worden, en zij zouden zoodoende zondigen tegen de wetten die, naar de eischen der klassieke kunst, voor de zuilenvormen zijn vastgesteld. Maar die eischen vinden hier geene toepassing, dewijl de zuilen niet bestemd zijn om te dragen, maar alleen als versiering dienen, terwijl ook daarom het lijst- en bandwerk, dat overigens met den geheelen bouwstijl in overeenstemming staat, hier niet kan gemist worden. Dat de koordslingeringen, met hare aan de uiteinden hangende klokken, in de zooeven vermelde muurvlakken, even als elders de doek- en bloemslingeringen met smaak ontworpen en aangebragt zijn, zal wel door ieder worden toegestemd. Gelijken lof verdienen de versieringen waarmede, aan de buitenzijden der poorten van de verschillende omgangen, de in het gezigt komende regtstanden van de gewelflagen bewerkt zijn, en de onaangename werking, die hare gladde vlakken daar teweeg zouden hebben gebragt, wordt weggenomen. De poort in den eersten ringmuur is geheel en al ingestort; wij kunnen dus voor de omschreven versiering niet op haar wijzen. Maar de vogels op de bedoelde regtstanden van het poortgewelf in den tweeden ringmuur, de klapwiekende vogels op die van den derden, de slingeringen en vogels met vrouwenaangezigten en boezems op die van den vierden, en vooral op die van den vijfden ringmuur, de bevallige voorstellingen van koord- en doekslingeringen, van als uit de wolken voortzwevende heiligenbeelden, die schalen met bloemen als offers of geschenken over de poortopeningen schijnen te willen uitstorten, dat alles getuigt van eenen goeden smaak, van een doelmatig stelsel van versiering,

waar onmisbare gedeelten van den bouw, maar die het oog zouden beleedigd hebben, door goed aangebragt beitelwerk verheeld en bedekt moesten worden.

De antefixen op de kroonlijsten geplaatst en over wier grondvorm wij vroeger in onze eerste Afdeeling, blz. 19, gehandeld hebben, mogen hier evenzeer als bewijzen worden aangehaald. Door de plantversieringen op hare voorzijden uitgehouwen, zouden zij ook op de benaming van antheriën, waarmede zij in de Grieksche bouwkunst worden aangeduid, aanspraak kunnen maken (zie Pl. XIII. n. 6); en zeker mogen zij veilig met gelijksoortige versieringen uit de beste gebouwen die ons van de klassieke kunst overgebleven zijn, eene vergelijking doorstaan.

Maar boven alles durven wij dit te verzekeren, met betrekking tot de versieringen onder de Boeddha-nissen op den tweeden ringmuur, onder die van de drie volgende ringmuren en de versieringen van de breede platte lijsten of ramen, waardoor op den tweeden omgang de groote basreliefs aan den achterwand (de voorzijde van den tweeden ringmuur) van elkander gescheiden worden. Die fraaije zamenstellingen van verschillende deelen van de lotusbloem, om bloemslingeringen met afhangende tippen te vormen, en de smaakvolle aanvulling van de ledige plaatsen in de slingeringen, zouden alleen reeds voordeelig voor de kunstenaars van Bôrô-Boedoer getuigen, zie Pl. XIII. n. 6. De half geöpende lotusbloem, wier buitenste bladerenreeks geheel en al zich ontwikkeld en uitgespreid heeft, doch wier binnenste blaadjes zich nog eenigermate om het hart en de zaadkorreltjes van de bloem sluiten, doet hier van boven gezien de dienst van de roset; diezelfde bloem, maar voorgesteld van terzijde gezien en op een meer gevorderd tijdstip harer ontwikkeling, wanneer de buitenste bladéren naar beneden gerigt en omgebogen zijn, de binnenreeks zich overeind heeft gerigt, zooals wij haar onder den naam van lotustroon of lotuskussen reeds meermalen genoemd hebben en leerden kennen, wordt gebezigd tot hangpunt, waaraan de slingers en hunne tippen bevestigd zijn; die slingers worden gevormd uit de zaadkorrels van de bloem, en de tippen tusschen de slingers afhangende, zijn zelve wederom uit zaadkorreltjes en stampers van de bloem

zamengesteld, rustende op de lotusbloem, die, met eene kleine wijziging aan de buitenste bladerenreeks, overeenkomt met die waaraan de slingers opgehangen zijn. Tegen den derden ringmuur worden de eerst beschreven lotusrosetten vervangen door klapwiekende kaketoeas, en de lotussen waaraan de slingers ophangen, door eene soort van lelie, die als bouwkunstig versiersel ook elders dikwerf voorkomt. Ook met deze wijzigingen, en vooral door de losse houding der vogels in de slingers, levert dit versiersel een bevallig geheel, zie Pl. XIII. 7. Tegen den vierden en den vijfden ringmuur zijn de rosetten gevormd van eene bloem, die wij bij het beeldhouwwerk, als versiering van het hoofd en den hals, en onder de als hulde aangeboden gaven dikwerf aantreffen. De zes blaadjes van die bloem zijn rondom het ronde hart verdeeld, en het geheel wordt omsloten in eenen rand van bolletjes, die ook wel wederom aan de zaden eener plant zullen ontleend zijn; tusschen die rosetten hangen tippen van bladvlechtingen naar beneden; zie Pl. XIII. n. 8. Maar bovenal mogen de arabeskranden tusschen de basreliefs tegen den achterwand van den tweeden omgang, zie Pl. XIII. n. 1—5, als uitstekende voorbeelden van diergelijke versiering worden aangevoerd. Evenals de vorige aan verschillende vormen uit het plantenrijk ontleend, waarbij aan den lotus wederom eene voorname plaats wordt ingeruimd, mogen zij veilig de vergelijking doorstaan met het beste, dat de kunst in andere tijden of andere landen, in diergelijk werk heeft geleverd. De zittende Singa en de schildpad, onder aan de zijranden bij n. 1, het zittende vrouwenbeeldje bij n. 4, de zittende aap bij n. 5, maar bovenal de vogels in verschillende houdingen en klapwiekende op of nevens de lotuskelken in de arabesken bij n. 2 en 3, zouden niet bevalliger of meer smaakvol geschikt en aangebragt kunnen worden, dan dit door de bouwers van Boro-Boedoer is geschied. Beschouwen wij eindelijk de [illegible] van den grooten middelsten Dagob, zie Pl. XIII. n. 9. [illegible]; ook daar, in de, [illegible] zigde bloem- [illegible] schappen [illegible]

telkens konden opmerken, waar eenig lofwerk als versiering toegepast en aangebragt was.

Doch begeven wij ons tot het eigenlijk gezegde beeldhouwwerk, de beelden en de tegen de wanden uitgebeitelde reliefs, en zien wij in hoeverre die als kunstwerken al of niet eene bepaalde waarde bezitten, misschien zelfs wel met eenig gunstig gevolg de vergelijking met kunstvoortbrengsels van andere volken kunnen doorstaan. Wij moeten ons bij dit onderzoek hoofdzakelijk houden aan de aanteekeningen, waarin Wilsen en Brumund de indrukken, door aanschouwing en onderzoek van het oorspronkelijke teweeg gebragt, hebben wedergegeven. Waar wij, óf ter toetsing van hunne uitspraken, óf ook voor eigen beoordeeling, ons op de teekeningen moeten beroepen, kan dit ongelukkig slechts gedeeltelijk het geval zijn, en hebben eigenlijk slechts de teekeningen van de hand van Wilsen zelven eenig afdoend gezag. Die van Schönberg Mulder kunnen slechts dienen om eene algemeene voorstelling der basreliefs te geven. Over de meerdere of mindere verdiensten van de bewerking, en over bijzonderheden der voorstelling, laten zij ons geheel in het onzekere. Men zou den beeldhouwers van Bôrô-Boedoer groot onregt doen, wanneer men hun talent en de naauwkeurigheid van hun werk naar die, vaak hoogst gebrekkige omtrekken wilde beoordeelen.

Dat de regelen der doorzigtkunde den Indischen kunstenaar niet bekend waren, zal ons niet verwonderen, en dus evenmin dat zij in dat opzigt menig vergrijp hebben gepleegd. Maar ook bij de Grieken blijft in dat opzigt veel te wenschen over; en wij mogen het den beeldhouwer eerder als eene grief voorwerpen, wanneer hij bij basreliefvoorstellingen zich aan het schier onmogelijke waagde, door diepte aan zijn tafereel te willen geven, en verwijderde voorwerpen te willen voorstellen, dan dat hij in die pogingen faalde, die alleen voor den schilder met goed gevolg bekroond kunnen worden. Van eene kunst mag men niet meer vorderen dan zij geven kan. Eene andere bedenking met de zooeven gemelde in onmiddelijk verband, betreft het gebrek van evenredigheid en goede verhouding tusschen de voorgestelde voorwerpen. In het algemeen is die verhouding voor de deelen

van elk geheel, en vooral voor de deelen van het menschelijke ligchaam vrij wel in het oog gehouden; maar met betrekking van de menschenbeelden tot dieren, boomen, gebouwen, schepen en andere voorwerpen is zij geheel en al verbroken. Men heeft de menschen zoo groot mogelijk willen voorstellen, en daartoe in den regel voor hunne lengte, meer dan twee derden der hoogte van de oppervlakte van het basrelief genomen; al het overige moest daarbij maar zoo goed mogelijk eene plaats vinden, en naar de beperkte ruimte in zijne afmetingen gewijzigd worden. Intusschen is ook dit evenzeer het geval bij vele voortbrengsels der Grieksche en Romeinsche kunst, of liever bij de beelhouwwerken van alle volken en tijden, en mogen wij aan die, met de natuur en waarheid strijdende, doch door de gewoonte geeikte en stilzwijgend aangenomen of conventioneele wijze van voorstelling op basreliefs, geenen grond van berisping ontleenen jegens de Hindoes, wanneer wij dien ook niet evenzeer voor diergelijk werk van andere volken willen laten gelden. Een algemeen gebrek op Bôrô-Boedoer is, dat de basreliefs, met weinige uitzonderingen, altezeer overladen zijn; maar toch erkennen wij overal veel teekening in de vereeniging en de groepeering der beelden. Telkens treffen ons grootere of kleinere groepen door het bevallige en losse van hare schikking. Ieder ligchaam, vooral bij zittende groepen is anders gebogen, ieder hoofd verschillend gewend, ieder gelaat verschillend gerigt, en bij de algemeene overeenkomst van gelaatstrekken, waarover straks nader, heerscht toch ook nu en dan verschillende uitdrukking. Handen, beenen en voeten hebben hunne afwisselende plaatsing, en deze laatste is vaak op eene treffende wijze aan de natuur ontleend. Sommige beelden leveren de bewijzen van groote technische bekwaamheid, zij schijnen als uit hunne ramen naar buiten te treden en zijn geheel in hoog verheven werk uitgehouwen; als voorbeeld noemt Wilsen een basrelief op den achterwand van den tweeden omgang, n. 32. Pl. CCXLVI.

Eene zeer groote belemmering, die de beeldhouwkunst bij de Hindoes verhinderde om zich te oefenen en te ontwikkelen, op een gebied en in eene rigting, waar de kunst anders hare hoog-

ste waarde, hare meeste voortreffelijkheid doet kennen, bestond in de voorstelling die de Indische godsdienstleer zich had gemaakt van het toppunt van al wat begeerlijk, gelukkig en in alle opzigten volmaakt genoemd moest worden: die onveranderlijke kalmte en rust, die onder geenerlei omstandigheden en door geene gebeurtenissen des levens mogten verstoord worden, die beheersching van alle hartstogten, dat meesterschap over alle aandoeningen, waardoor teweeg werd gebragt, dat de indrukken van hetgeen gevoeld, gedacht, gewenscht werd, zich nimmer op het gelaat vertoonden, en bij verdere volmaking die indrukken zelve geheel en al niet meer bestonden. Wanneer zulk een ideaal den kunstenaar als het verhevenste, het schoonste voor den geest stond, daar verloor de kunst de schoonste gelegenheid, om door de uitdrukking van gevoel en gewaarwordingen in de trekken van het gelaat, de houding en beweging van het ligchaam, in al hare waarde te schitteren. Eene krachtige verbeelding, een diep gevoel voor het schoone, het goede en verhevene, willen wij daarom aan de oude Indiërs niet ontzeggen, maar de weg waarbij zij de beste middelen konden bereiken om dat gevoel in zigtbare vormen, op de meest volmaakte wijze uit te drukken, was hun geheel en al afgesloten. Toch bestond ook voor hen de behoefte om in hunne kunstscheppingen verstaanbaar te spreken, en daartoe stond hun alleen nog het gebruik van zinnebeelden en beeldspraak ten dienste; een middel, waarvan zij zich dan ook zeer ruim hebben bediend, en dat, voor hun oogmerk, in hunnen tijd en voor hun volk volkomen geschikt, voor ons slechts aan deze groote moeijelijkheid onderworpen is, dat wij niet ingewijd zijn in de juiste beteekenis van de talrijke door hen gebezigde zinnebeelden, zoodat wij dikwerf de juiste meening der voorstellingen niet kunnen vatten. Wanneer de kunstenaars bijv. eenen zeer heiligen, wijzen en voornamen man willen voorstellen, dan plaatsen zij hem in de houding van den Boeddha, doch met rijke kleeding en versierselen op het lotuskussen, omringen hem van een groot gevolg, tevens ook dienstbaar gemaakt om door toevoegsels (attributen) en zinnebeeldige voorwerpen, den rang, de gedachten, de uitnemendheid van den man uit te drukken.

Of zij laten nevens en op het hoofdbeeld bloemen, bidsnoeren en andere voorwerpen uit de wolken nedervallen of verschijnen, om te vertegenwoordigen wat zij in het gelaat en de houding niet mogten uitdrukken.

Dat zij hun ideaal bij de voorstelling van het menschenbeeld uitmuntend hebben uitgedrukt, zal ook bij eene oppervlakkige beschouwing van de Boeddhas van Bôrô-Boedoer, terstond blijken. Met nedergeslagen oogen zit de Boeddha, het voorhoofd glad en effen, zonder eenigen rimpel, de neus als van eenen rustig slapende, zonder beweging; slechts aan de hoeken van den mond ontdekt men eenen zachten trek, die over het benedengedeelte van het gelaat als eenen flaauwen glimlach verspreidt, en getuigt van het gevoel van rust en geluk, dat hem vervult. Vooral mogen in dat opzigt de beelden in de nissen op de omgangsmuren, zie Pl. VIII, genoemd worden; zij overtreffen alles wat van Boeddhavoorstellingen in andere landen tot nog toe is bekend geworden. Voor het overige is het naakte van het menschelijk ligchaam over het algemeen minder gelukkig wedergegeven, en verraadt zich hier een volslagen gebrek van kennis en ontleedkundige studie van het menschelijke ligchaam. Wanneer men het hoofd uitzondert, dan vindt men schier nergens zuiver geteekende ledematen, en juist uitgedrukte spieren; overal zijn de dieper liggende deelen van het vleesch te vol. Wij meenen hier uit een vroeger opstel van Brumund, naar aanleiding van de twee wachtersbeelden van Singasari en Malang, geschreven en onder den titel: *Eenige dagen in de Residentie Pasaroean*, in de *Biang-lala* afgedrukt, eenige regelen te mogen aanhalen, waarin die schrijver zijne denkbeelden omtrent beide punten, de uitdrukking van het gelaat en de bewerking van het naakte der Indische beelden heeft uitgesproken, en die hij ook bij de beoordeeling van Bôrô-Boedoer's kunstwaarde niet heeft gewijzigd.

„Beide beelden", dus zegt hij sprekende van de bedoelde wachters, „zien, in weerwil van doodshoofden, slangen en slagtanden er zoo kwaad niet uit; ja er bestaat zelfs tusschen hunne vrees- en doodschrik-aanjagende attributen, en hun, ik mag wel zeggen onverschillig, karakterloos gelaat, een bepaalde strijd, die u

zeggen. Hals, pols, enkels, het middel des ligchaams, zijn te dik, hunne lijnen moesten dieper inbuigen. De overgang van den arm is zoo vol en rond, dat zij geen pols schijnen te hebben. De handen zien er uit als gezwollen, ook de vingers zijn te kort en er is te weinig zorg aan de voeten besteed. Het beeld is veel te dik van ligchaam, naar evenredigheid van zijne lengte, en de hals is te kort. Het hoofd maakt eene gunstige uitzondering; het is goed gevormd, het haar met zorg bewerkt en gekruld, het gelaat regelmatig, juist en met treffende gelijkenis op de vereischte uitdrukking behouwen. Die gezwollenheid van het ligchaam en al zijne deelen, die al te zeer gevulde vormen zijn ook de kenschetsende eigenschappen van de Indische beelden op het vasteland. Ook daar worden de juiste en op ontleedkundige ervaring rustende omtrekken der ligchaamsdeelen gemist, en zijn de ligchamen te zeer vleeschig, niet gespierd. Moor [1]), schrijft dit toe aan het vele baden en zalven in Indië, waardoor de omtrekken van het ligchaam verwijfd worden, en daarom aan de aandacht van den kunstenaar ontsnappen. Zoodoende zouden de beelden slechts getrouw wedergeven, wat de natuur aanbood. Deze verklaring zal wel bedenkelijk schijnen, want, al mogt zij tot op eene zekere hoogte waar kunnen zijn, wanneer het ligchaam in eene volmaakte rust verkeert, geen enkele spier in werking komt, zij moet hare geheele toepasselijkheid verliezen waar het beeld of een ligchaamsdeel in beweging, eene spier in werking wordt voorgesteld. Erskine [2]) meent de oorzaak te moeten zoeken in de vele zinnebeelden van den Indischen eerdienst, welke den kunstenaar te veel bezig houden en zoodoende verhinderen om tot het hoogere der kunst, gegrond op eene juiste kennis der ontleedkunde van het menschelijk ligchaam, zich te verheffen. Welligt is de eene reden evenmin als de andere geheel en al buiten rekening te stellen; maar aan gelegenheid om de ontleedkunde van het menschelijke ligchaam te beoefenen ontbrak het den Indischen kunstenaars geheel en al; daartegen was

1) *Hindu Pantheon*, p. 248 en 420.
2) Erskine, *Bombay Transactions*, I, p. 245.

hun afkeer van lijken, de vrees van ontreiniging te groot, en kwamen hunne zeden en gebruiken, ook de voorschriften van den godsdienst te sterk in verzet.

Bij die gebrekkige teekening der spieren is het opmerkelijk, dat toch bij enkele deelen eene uitvoerigheid wordt in het oog gehouden, die tot in de kleinste bijzonderheden treedt en slechts door gelijke uitvoerigheid in het bewerken der versierselen, zooals bloemen, juweelen, banden enz. wordt geëvenaard. Haar, oogen, neus, mond, hier en daar zelfs de tanden, de nagels op vingers en teenen zijn bijna overal met de meeste zorg en naauwkeurigheid uitgewerkt.

Het haar komt in alle mogelijke vormen voor, loshangend of gekruld, of rondom de kunstig gevormde hoofdtooisels gewonden, en, waar het pas heeft in sierlijke, fijne vlechten verdeeld, die in natuurlijk golvende lijnen afhangen. Men zie bijv. den op den grond zittenden krijger op Pl. XXIII. n. 15, aan de regterzijde; den kaalhoofdige, Pl. XXVII. n. 24, regts, op wiens schedel nog slechts een klein haarvlokje overgebleven is; de Brahmanen Pl. LV. 79 links, en Pl. XCII. 153; de twee zwevende goden (?); Pl. LV. 80; het aantal beelden, Pl. XCVII. 164; XCVIII. 165; CI. 171; CIV. 178 en andere, waar overal verschillende vormen van haardragt voorgesteld zijn. Het is vooral in de bewerking van het haar, dat men op de goed bewaard gebleven plaatsen de bewijzen ziet van de geoefende hand des kunstenaars, zijne volkomen bekendheid met onderscheiden werktuigen, die voor zulk eenen fijnen arbeid volstrekt onmisbaar waren.

De oogen zijn óf ternedergeslagen, óf geopend. In het eerste geval geven zij aan het gelaat de bekende Boeddha-uitdrukking, die van het wegzinken in nadenken over de waarheden van het geloof; zijn de oogen geopend, dan blijven zij gewoonlijk zonder eenige uitdrukking. Toch zijn uitzonderingen in dit opzigt niet zoo geheel en al zeldzaam. Zoo zien wij buitengewoon wijd geopende oogen bij den reuzenwachter, Pl. LXVII. 104; bij de van blijdschap opgetogen volgelingen, Pl. LXVI. 103, enz. De wenkbraauwen zijn meestal glad, gebogen en bevallig, doch zonder kenschetsende merkteekens. Bij sommige beelden echter

gefronst, zooals bij den boeteling, Pl. XX. 10; de boogschutters, Pl. LXIV. 97 en CXXXIV. 238; bij den reus, Pl. LXXIV. 118, en vele andere beelden, vooral van Brahmanen, bij welke de kunstenaar het karakter van diepzinnig en ernstig nadenken, doch zonder de Boeddhistische wegzinking, heeft willen doen zien. Ook zijn de wenkbraauwen als van eenen nieuwsgierige opgetrokken, bijv. bij den wachter, Pl. LXX. 109; naar de oogen afwaarts gerimpeld, zooals bij de twee kooplieden, Pl. LXXI. 112; en waar zij van den algemeenen regel afwijken, vinden wij dit belangrijke deel van het gelaat nimmer onjuist of onnatuurlijk gewijzigd.

De neus is regelmatig en nadert somtijds den schoonen Griekschen vorm, zooals Pl. CI. 171; of bultig, zooals men dit het best bij de gezigten op zijde gezien kan opmerken; zie bijv. Pl. CXXVII. 223; Pl. CXXXIII. 235, 236; of ook veelal scherp en echt Hindoesch, zooals Pl. LXXXVII. 144; LXXXVIII. 145; XCI. 152; XCIII. 156; XCV. 159; CXXXIV. 237 en CXXXV. 239, enz.; maar meestal een weinig plat van vorm, gelijk wij dit vooral bij den liggenden persoon, Pl. LXVII. 104, waarnemen. Het is echter zeer wel mogelijk, dat die platheid van de neus hier en elders meer een gevolg is van den invloed van de lucht op het trachiet, welks oppervlakte natuurlijk het spoedigst bij de uitspringende gedeelten en vooral aan de fijn gebeitelde neusvleugels door die werking lijden moest. Wilsen houdt het er voor dat niet de plattere, maar de scherpe, Indische kenschetsende neusvorm de oorspronkelijke is geweest, en hij brengt in het geheel den vorm van het gelaat tot het Caucasische ras. Natuurlijk geldt die opmerking slechts waar de echte Indianen of Hindoes, niet waar beelden van andere rassen, stammen of wilde volkeren worden voorgesteld.

De ooren zijn misvormd door het bij de Hindoes heerschende gebruik, om die deelen van het hoofd met zware, afhangende voorwerpen te voorzien, waardoor zij naar beneden uitgerekt werden. In de gaten werden groote oorbellen gehangen, en het oor vaak geheel en al met die en andere versiersels bedekt.

De mond is meestal regelmatig, met volle, weelderige, zacht

gesloten lippen, doch zonder uitdrukking. Is hij geopend, dan worden de twee rijën tanden wel eens zigtbaar, zooals bijv. bij de Brahmanen, Pl. LV. 79; LXXIII. 116 en bij de Raksjasas, Pl. CIX. 187.

Handen en voeten zijn niet altijd regelmatig gevormd, de eerste dikwerf in eene, voor ons althans onnatuurlijke houding, gelijk wij die bij de danseressen wedervinden; de vingers zijn wel eens geheel verkeerd geplaatst, zooals bijv. Pl. XVI. 2 bij het zesde beeld van de linkerzijde; bij de zwevende vrouw, Pl. XXVI. 22; bij sommige Boeddhabeelden op den bovensten omgang, en elders. Het spreekt van zelf, dat de fouten van de laatste soort slechts aan onachtzaamheid of vergissing van de werklieden toe te schrijven zijn; maar voor de onnatuurlijke houding der handen moeten wij in het oog houden, dat ook thans nog de Javanen diergelijke onnatuurlijke en gedwongen verdraaijingen der handen en vingers, althans bij het dansen, of tandakken, voor bijzonder fraai houden, en alle zorgen aanwenden om hunne kinderen reeds in de vroegste jeugd in dit opzigt te oefenen. Waarschijnlijk viel hetzelfde in den smaak der vroegere bewoners, en dan hebben de kunstenaars van Bôrô-Boedoer maar nagebootst wat zij in de natuur voor zich zagen.

Bij de vrouwen mist men over het algemeen het meer teedere der omtrekken, de zachtere en meer schoone lijnen van leden en ligchaam, zooals die den roem der Grieksche kunst uitmaken. Op Bôrô-Boedoer onderscheiden zich de vrouwen door, en zijn schier alleen te herkennen aan hare ronde en volle borsten; men zou geneigd zijn aan te nemen, dat een ronde volle boezem, als het toppunt van vrouwelijk schoon werd beschouwd. Toch ontbreken de voorbeelden niet van vrouwen, uitmuntende door eene ranke gestalte, sierlijk gebogen hals of bovenlijf, en een dun middel, zooals dat der danseressen op onderscheidene basreliefs; zie bijv. de danseres Pl. XXXIV. 38; Pl. CXXXVI. B 1; Pl. CCXIV. A 300; Pl. CCCXXXV. 65; en de vrouwen op Pl. XXXI. 32. Schoone mansbeelden treffen wij vele aan, in goede evenredigheden en losse houdingen. Wat wij vroeger als eene algemeene opmerking van Brumund opgaven, dat de beelden in

de uitdrukking des gelaats als dood zijn, wordt teregt door denzelfden geleerde eenigermate gewijzigd, en slechts streng toegepast op de algemeene Nirvana-uitdrukking, waarmede het gelaat van de meeste beelden overtogen is, en die alle hartstogten, levendige en krachtige trekken daarvan weert, om slechts kalmte, zachtheid en nadenken over te laten. Het is veeleer waar, en blijkt bij naauwkeurige beschouwing, dat bij algemeene overeenkomst, ieder beeldje niet slechts eigen gelaatstrekken heeft, maar vele dikwerf eenige bijzondere uitdrukking vertoonen. In de groepeering der beeldjes is meestal veel teekening. Telkens ontwaart men, de omgangen doorwandelende, naar Brumund's verzekering, grootere of kleinere groepen, die door het losse en bevallige van hare schikking de opmerkzaamheid trekken. Men staat verbaasd, wanneer men, bij den knellenden band die de kunst in hare hoogste ontwikkeling belemmerde, zooveel voortreffelijks en zulk een meesterschap in ontwerp en uitvoering bespeurt, en bedenkt hoe Java's beeldhouwers eene juist niet dankbare, om niet te zeggen eene zeer ondankbare steensoort te bewerken hadden, al ware het ook dat zij bij Bôrô-Boedoer eene goede soort van trachiet ter hunner beschikking hadden.

Voorbeelden, die van eene meer naauwkeurige beschouwing en kennis van den bouw van het menschelijke ligchaam getuigen, ontbraken niet, maar zij zijn zeldzaam. Tot de uitzonderingen kan de kranke van het basrelief 113 Pl. LXXII, en de doode op 115 Pl. LXXIII gebragt worden; zoo ook de oude Brahmaan op 30 Pl XXX; de magere mannen, klaarblijkelijk van eenen vreemden, wilden volksstam, in het gevolg van de den Boeddha vijandige magten, op de voorstelling Pl. CIX. 187; enkele onder de arme lieden Pl. CCCXXVIII. 70.

Dat de hoofden, vergeleken met de overige ledematen en met het ligchaam zelf, met veel meer zorg en fraaijer bewerkt zijn, is hierboven reeds gezegd. Aan de werkelijke kunstwaarde der hoofden hebben de Boeddhabeelden van Bôrô-Boedoer misschien wel vooral te danken, dat men, in weerwil van de gebreken waaraan zij lijden, hun den roem van schoonheid toekent. Bij Brumund vestigde zich, bij de gedurige beschouwing dier beeld-

houwwerken, eene onderstelling, die ook bij vele anderen aan wie hij zijne opmerking mededeelde, ingang vond. Zij is deze. ook de hoofden en kroonen op de basreliefs zijn veel voortreffelijker uitgehouwen, dan het overige van het ligchaam. Zij vertoonen overal het talent van eene geoefende en voor de taak volkomen berekende, kunstvaardige hand, en nopen tot de verklaring, dat wij hier het werk van den meester moeten erkennen, die het gelaat, de kroon, ook de houding van het hoofd beitelde; handen, voeten en ligchaam veel minder goed bewerkt, zijn zijnen beitel onwaardig, zij moeten het werk zijn van leerlingen of ondergeschikte helpers. Naar Brumund's gissing nam een meester de voortreffelijkste deelen voor zijne taak en liet hij het verdere van het basrelief, waarvan hij slechts het ontwerp en de algemeene omtrekken gaf, door andere kunstenaars van minderen rang afwerken. Wèl is het ligchaam niet stijf, en erlangt het eenen natuurlijken stand, los en ongedwongen, maar het mist de zorg en kunst van bewerking, aan het hoofd, het gelaat en de kroon besteed. Handen en voeten zijn verreweg het minst te roemen, dikwerf zijn zij plomp en stijf, zonder eenige goede verhouding tot het overige. Onder de talrijke voorbeelden die hiervan kunnen worden aangebragt, wijst Brumund vooral op het tafereel waar Sjakya gereed staat het vaderlijke huis voor goed te verlaten, zie Pl. LXXIX, 127, en zijn stalmeester, in eerbiedige houding nederhurkende, de tegen elkander gelegde handen als smeekend tot hem opheft. Op het oorspronkelijke (want in Wilsen's teekening is deze bijzonderheid zoo niet te bespeuren) zouden die handen stijf en ruw behouwen, en buiten alle verhouding tot het overige, bijna zoo lang zijn als de geheele benedenarm. Of dit voorbeeld hier door Brumund teregt is aangevoerd, kunnen wij uit de teekeningen alleen niet beoordeelen; maar eene aandachtige beschouwing der afbeeldingen over het algemeen, geeft wel met betrekking tot de handen en voeten der beelden op de basreliefs, en wij mogen het veilig ook op andere ledematen toepassen, den indruk dien Brumund van het onderzoek der oorspronkelijken medenam.

Wij willen, voordat wij de opmerkingen over de wijze waarop

het menschenbeeld door de kunstenaars is wedergegeven, eindigen, nog met Wilsen op eenige voorstellingen wijzen, die óf door fraai geteekende beelden, en fijne bewerking, óf door goede zamenstelling en groepeering, óf ook door toepassing van zinnebeelden en beeldspraak, onder vele uitmunten. Zoo bijv. de twee hoofdpersonen op basrelief 48, Pl. XXXIX, twee jonge mannen op den grond zittende, wier hoofden onder het schoonste en zuiverste behooren, wat Wilsen op Java gezien heeft, en die wel de uitmuntendste proeven leveren van de fijnheid van bewerking waarvoor trachiet vatbaar is; de negen meisjes bij den vijver, Pl. XXXI. n. 32, waar zachtheid van gelaat, kieschheid van vormen, sierlijke plooijen van het smaakvolle gewaad, bevallige beweging van handen en hoofden, en de fraai gevormde kruiken, waarin zij het water uit den vijver gaan halen, een liefelijk en aangenaam tafereel vormen; de danseres op het basrelief 38, Pl. XXXIV, op wier gelaat een trotsch zelfbehagen te lezen is; Sjakya's moeder met hare dienaressen, Pl. XLIII, basrelief 55; Sjakya zelven als jongman, Pl. LXXIV. 118; Pl. XCIX. 168; Pl. LXIV. 97; Pl. LXXII. 114; den hoofdpersoon op basrelief 82, Pl. LVI; maar bovenal het in alle opzigten zoo uitmuntend gedachte en uitgevoerde basrelief Pl. CI. 171, een der uitstekendste meesterstukken die Bôrô-Boedoer's wanden ons aanbieden; den blijkbaar nadenkenden vorst, op basrelief 31, Pl. XXXI; den boogschutter op 238, Pl. CXXXIV, die ons vooral boeit door zijne stoute en krachtige houding en ernstige gelaatstrekken, en wiens beeld op het oorspronkelijke als uit het raam van het tafereel naar buiten treedt. Onder de voorstellingen die zich door beeldspraak op eene loffelijke wijze kenmerken, verdienen onder andere ook 23, Pl. XXVII en 129, Pl. LXXX aangehaald te worden.

Na het menschenbeeld willen wij onze aandacht eenige oogenblikken aan de voorstellingen van dieren wijden. Ofschoon ook hier het gebrek aan goede verhouding tot de overige voorwerpen, en vooral tot de menschen, zeer merkbaar is, en eene juiste kennis van den bouw van het ligchaam ontbreekt, ontmoeten wij toch ook veel wat lofwaardig mag heeten, zijn de houdingen en bewegingen meestal natuurlijk en ongedwongen, en wordt het

kenmerkende van de onderscheiden diersoorten op eene wijze wedergegeven, die van juiste waarneming getuigt. Wij vermelden het eerst den olifant, die in het leven van de Indiërs van zulk eene groote beteekenis is, als lastdier in den vrede, als bewegelijke vesting, en werkzame deelnemer in den krijg, of als voorwerp van weelde aan de hoven van vorsten en grooten; geroemd om zijne kracht, zijne gehechtheid, trouw en zijn verstandig overleg, en, waar hij zich door eene witte huid onderscheidt, met eene schier goddelijke eer gehuldigd. Op de meeste tafereelen is hij zeer goed afgebeeld, ofschoon hij maar zeer zeldzaam op den voorgrond treedt, en daardoor op eene minder zorgvuldige bearbeiding aanspraak maakt. Zijne verstandige oogen, lange geplooide ooren, de buigzame en veerkrachtige snuit, zijn tuig, en zelfs de haak, waarmede hij ook heden nog in Indië bestuurd en tot eenen verhaasten stap aangespoord wordt, zijn uitmuntend wedergegeven. Bijzonder fraai is de, men zou schier zeggen in dansende beweging voorgestelde olifant op basrelief 38, Pl. XXXIV. Op een basrelief tegen den achterwand van den vierden omgang, Pl. CCCIII. 1, doet hij niet onaardig den dienst van pajong-drager.

De paarden laten veel te wenschen over; 66, Pl. XLVIII; 67, Pl. XLIX en vooral 77, Pl. LIV, kunnen deze uitspraak bevestigen. De leeuwen schijnen nergens aan de natuur ontleend, of zooal, dan heeft zich hunne gedaante van lieverlede gewijzigd in een dier, waarin wij, zooals wij vroeger zeiden, genegen zijn eene zamenstelling uit leeuw, tijger, misschien ook den stier te herkennen, maar dat toch het naaste komt aan, en in zijne hoofdtrekken op den leeuw gelijkt. Het is als of men voor den koning van het woud, den Singa, zich niet meer durfde verwijderen van den zinnebeeldigen vorm, die eenmaal met eene godsdienstige beteekenis was vastgesteld. Intusschen zijn de verschillende deelen van het dier ieder op zich zelf vrij naauwkeurig naar de natuur gevormd. Stieren komen meermalen voor; op basrelief B. 62 van den voorwand op den tweeden omgang, Pl. CLXV, zijn zij vrij goed afgebeeld. Herten en reeën vinden wij bijv. op de basreliefs 124, Pl. LXXVII; 163, Pl. XCVII en 229,

Pl. CXXX, tegen den achterwand van den tweeden omgang; konijnen insgelijks op 229; apen in groote menigte, zoo in de boomen, bijv. op 228, Pl. CXXIX, en 235, Pl. CXXXIII, als op den grond, basreliefs A. 196—198, tegen den voorwand van den tweeden omgang, Pl. CLXXXIII; onder de natuurlijke voorstellingen mag vooral die van basrelief 175 tegen den achterwand van den tweeden omgang, Pl. CIII, genoemd worden. Elders vinden wij bokken, geiten, zelfs naar het schijnt rhinocerossen, varkens zeer natuurlijk, op 186, Pl. CVIII; 228, Pl. CXXIX en 229. Pl. CXXX, tegen den achterwand van den eersten omgang. Velerlei vogels, onder andere paauwen tegen den laatstgenoemden wand, 105, Pl. LXVIII; 147, Pl. LXXXIX; 151, Pl. XCI, en 165, Pl. XCVIII; ooijevaars (ciconia marabu), of daarop gelijkende vogels, 163, Pl. XCVII; 229, Pl. CXXX; de papegaaijen, op 105, Pl. LXVIII; 147, Pl. LXXXIX; 178, Pl. CIV; kippen, vergelijk bijv. den haan op 151, Pl. XCI; verder vele kaketoeas, wier koppen als bouwkunstige sieraden niet onaardig zijn aangebragt op basrelief 22 tegen den achterwand van den vierden omgang, Pl. CCCXIII; ook vele andere vogels, wier vormen, houding en beweging zoowel van naauwkeurige waarneming als van smaak getuigen. Hagedissen of welligt eene soort van gekkos, zooals op 151 en 175, tegen den achterwand van den tweeden omgang, Pll. XCI en CIII; ook slangen, doch dan meestal met vrij groote afwijking van de natuur en meer met de bedoeling om een zinnebeeldig monsterdier te vertegenwoordigen, zie bijv. het basrelief tegen den voorwand van den tweeden omgang, A. 221, Pl. CXC; de schildpad, bijv. op basrelief A. 195 van denzelfden omgang, Pl. CLXXXIII; en A. 192, Pl. CLXXXII. Visschen zijn op onderscheidene tafereelen te vinden, en in aanmerking genomen de moeijelijkheid om hen in hun element zwemmende in basreliefwerk af te beelden, werkelijk niet zonder verdienste wedergegeven; men vergelijke de basreliefs tegen den achterwand van den tweeden omgang: 171, 172, Pl. CI; 194, Pl. CXII; 216, Pl. CXXIII en 229, Pl. CXXX; en tegen den voorwand van dienzelfden omgang B. 55, Pl. CLXI en A. 192—194, Pl. CLXXXII. Minder gelukkig geslaagd zijn de

dierengroepen op basrelief 71, tegen den achterwand van den vierden omgang, Pl. CCCXXXVIII; en vooral 55, tegen den achterwand van den vijfden omgang, Pl. CCCLXXX. Eene zeer natuurlijke voorstelling daarentegen levert basrelief 43, tegen denzelfden achterwand, Pl. CCCLXXVI; zoo ook de groep vogels op de nok van een dak op n. 192, tegen den achterwand van den tweeden omgang, Pl. CXI.

Wij gewaagden nu en dan van monsterachtige voorstellingen; waar diergelijke scheppingen van de verbeelding des kunstenaars voorkomen, moge de vereeniging van deelen die tot verschillende wezens behooren, tegen de natuur strijden, toch worden diergelijke zamenstellingen op eene geleidelijke en dikwerf niet onbevallige wijze tot stand gebragt. Dikwerf, zeggen wij, want van de menschenbeelden met vogelsnavels, als die van Garoeda, den vahan of drager van Visjnoe, zouden wij in dit opzigt niet onvoorwaardelijk zulk een gunstig getuigenis geven, zie bijv. het basrelief A. 166, tegen den voorwand van den tweeden, Pl. CLXXV; 128 tegen den achterwand van den derden, Pl. CCXCIV; en 35 tegen den achterwand van den vijfden omgang, Pl. CCCLXXII. Maar bevallig en natuurlijk zijn overal de Ghandarvas of vrouwelijke hemelgeesten, uit het hoofd en bovenlijf van eene vrouw op het ligchaam van eenen vogel zamengesteld, en zeker niet minder fraai, dan wij gelijksoortige voorstellingen op de Grieksche gedenkteekens hebben leeren kennen. Wij beroepen ons op de basreliefs 178, achterwand tweeden omgang, Pl. CIV; 180, Pl. CV; B. 55, voorwand van denzelfden omgang, Pl. CLXI; A. 371, Pl. CCXXIX; 20, tegen den achterwand van den derden omgang, Pl. CCXL; 121, Pl. CCXCI; 24, tegen den achterwand van den vierden omgang, Pl. CCCXIV; 35, Pl. CCCXX.

Boomen en planten zijn, voorzoover de beperkte ruimte der basreliefs het toeliet, goed en getrouw wedergegeven en daardoor gemakkelijk te herkennen. Wij vinden tegen den achterwand van den tweeden omgang, kokospalmen op 34, Pl. XXXII; 45, Pl. XXXVIII; 220, Pl. CXXV; pinangboomen met hunne ranke stammen, 37, Pl. XXXIV; pisangstruiken 30, Pl. XXX; 147, Pl. LXXXIX; 149, Pl. XC; mangoestans, 29, Pl. XXX; 32, Pl.

XXXI; 48, Pl. XXXIX; doerians op 220, Pl. CXXV; doekoes op 29, Pl. XXX en 199, Pl. CXV; en vooral velerlei mangasoorten, wier saprijke vruchten bij de Indiërs zoozeer bemind zijn en wier boom, aan Laksjmi gewijd, voor heilig wordt gehouden, op 18, Pl. XXIV; 20, Pl. XXV; 24, Pl. XXVII, enz. Op n. 233, Pl. CXXXII, zien wij suikerriet, op 82, Pl. LVI, padi gesneden en in bossen gebonden, zeer naauwkeurig en natuurlijk wedergegeven. De kambodja-, tjampoka- en tandjong-boomen met hunne welriekende bloemen komen in menigte voor; maar vooral de lotus, nu eens als plant in kunstig gemetselde vijvers, dan weder hare bloem als zinnebeeldig toevoegsel, of als hoofdtooisel, of als bouwkunstig versiersel. Rozen en melatties ontbreken schier nergens in de haarvlechten der jonge meisjes, en behooren onder de gaven en geschenken, waarmede men aan goden of aanzienlijke personen zijne hulde aanbiedt.

Waar de kunstenaars zich gewaagd hebben aan voorwerpen die eigenlijk niet binnen het bereik van den beeldhouwer liggen, zijn zij niet ongelukkiger geslaagd dan hunne kunstbroeders in andere landen, ofschoon zij nog verder gingen in de voorstelling van hetgeen daarvoor niet vatbaar is. Vuur en vlammen vinden wij zeer goed voorgesteld op basrelief 6, tegen den achterwand van den tweeden omgang, Pl. XVIII; en 118, Pl. LXXIV; water op 106, Pl. LXVIII en 124, Pl. LXXVII; maar vooral op 172, Pl. CI, waar het door een zeilend schip wordt doorkliefd en de golven door den wind voortgejaagd worden.

De wolken zijn meestal stijf, ook door de beperkte ruimte van de tafereelen, en de onmogelijkheid om voor die voorwerpen den noodigen afstand te bewaren en te voorkomen dat zij, zooals thans steeds het geval is, als onmiddelijk boven, bijna op de hoofden der handelende personen, de boomen en huizen zich bevinden. Toch heeft de beeldhouwer het zoover gebragt als de middelen het toelieten, en vinden wij zelfs enkele voorbeelden van zeer goede behandeling; met name op die basreliefs, waar door den vorm der wolk de beweging van wind moet worden uitgedrukt, zooals bijv. in de zooeven reeds aangehaalde tafereelen 106 en 172, Pll. LXVIII en CI. Zelfs den regen heeft de kunstenaar getracht af te

beelden, maar zooals van zelf spreekt, moest die poging ongelukkig afloopen, zie basrelief 55, Pl. XLIII.

Voor rotsen met hare holen en grotten schijnt eene wijze van voorstelling aangenomen geweest te zijn, wier beteekenis men vooraf moest kennen en die van de natuur geheel en al afweek; men zie bijv. de basreliefs tegen den reeds genoemden achterwand, 104, Pl. LXVIII; 135, Pl. LXXXIII; 141, Pl. LXXXVI; 151, Pl. XCI; en tegen den achterwand van den derden omgang, 39, Pl. CCL.

Gebouwen, maar vooral de tempels en het tempelgereedschap, tronen, zetels enz. worden met veel naauwkeurigheid en uitvoerigheid, zoodat zelfs de bouwkunstige versierselen niet vergeten zijn, vertegenwoordigd. Dat bij gebouwen en vooral bij tempels de juiste verhouding tot andere voorwerpen, maar vooral tot de handelende personen verloren ging en ook niet kon bewaard worden, spreekt uit den aard der zaak. Maar zij bieden eene vrij goede gelegenheid, om de oorspronkelijke, waar die niet meer voorhanden of in afbeeldingen bekend gebleven zijn, te beoordeelen en ons in alle onderdeelen te doen kennen. De beste bewijzen hiervoor leveren de tafereelen, waarop gebouwen of gedeelten van bouwwerken voorkomen, die ons door Bôrô-Boedoer zelf worden aangeboden, zooals de Dagobs, de nissen of ook de tempeltjes die de omgangsmuren kronen. Onder de voorstellingen van woonhuizen mogen wij wijzen op 231, tegen den achterwand van den tweeden omgang, Pl. CXXXI; op 108, Pl. LXIX, waar vele bijzonderheden omtrent de wijze van bouwing en het zamenstel der onderscheiden deelen vrij duidelijk aangewezen zijn; vooral is in dit opzigt de woning op 172, Pl. CI, te noemen, die ons in hare bouwwijze geheel en al de huizen van de hedendaagsche bewoners van Sumatra's westkust vertegenwoordigt, maar bovendien ook een bewijs levert, dat de kunstenaar aan de eischen der doorzigtkunde vrij wel wist te voldoen.

Wat wij van gebouwen zeiden is ook grootendeels op de vaartuigen van toepassing. Op 46, Pl. XXXVIII en 216, Pl. CXXIII, maar vooral op het zooeven genoemde basrelief 172, Pl. CI, vinden wij groote vaartuigen, zoo uitvoerig als de beperkte ruimte

het toeliet, uitgehouwen. Vooral is het schip op 172 van belang met zijne masten, touwwerk, gespannen zeilen, de hut op het dek, de uitleggers die het omslaan moeten verhoeden, en meer andere bewijzen van eene, tot in geringe bijzonderheden zich kenmerkende naauwkeurigheid. Een tentbootje toont ons 229, Pl. CXXX.

Wij zouden op deze wijze nog de voorstellingen van andere voorwerpen, wagens bijv., huisraad, gereedschap, wapenen enz. kunnen behandelen en schier overal blijken vinden van eene zeer getrouwe en uitvoerige bewerking; eene hoedanigheid die ook in de bijzonderheden van de kleeding van mannen en vrouwen, de versiersels van de onderscheidene ligchaamsdeelen, het tuig van olifanten en paarden en in verder bijwerk onmiskenbaar in het oog valt. Wij meenen echter genoeg te hebben aangevoerd, om ook met betrekking tot uitvoerigheid en naauwkeurige bewerking de verdiensten van Bôrô-Boedoer's beeldhouwwerk te doen uitkomen, en kunnen de verdere voortzetting van dat onderzoek overlaten aan hen, die tot dat doel de afbeeldingen der basreliefs meer opzettelijk willen raadplegen.

B. VERGELIJKING VAN DE BESCHAVING, ZEDEN EN GEWOONTEN TIJDENS DEN BOUW VAN BÔRÔ-BOEDOER MET DIE VAN DEN TEGENWOORDIGEN TIJD OP JAVA.

Men pleegt aan de Oostersche en vooral aan de Oost-Aziatische volken eene vasthoudendheid aan bestaande zeden, gebruiken en instellingen toe te schrijven, die ook zelfs in den loop van aanzienlijke tijdperken, bijna alle verandering uitsluit, vooruitgang en ontwikkeling afsnijdt en ons zou regtigen, om in hunnen tegenwoordigen toestand een vrij getrouw beeld van een, ook zelfs verwijderd verleden te willen zien. Voorzeker kan het niet ontkend worden, dat, vergeleken met de snelle beweging waarmede de Westersche volkeren voorwaarts streven, het Oosten, als met onzigtbare kluisters aan het oude geboeid, in eenen staat van stilstand schijnt te verkeeren.

Wij willen in het algemeen die vasthoudendheid aan hetgeen van ouds bestaat bij de bedoelde volken, en vooral waar zij nog niet of slechts weinig, en onder groote belemmeringen met de Westersche in aanraking zijn, niet ontkennen, ofschoon ook bij hen van eene volslagen onveranderlijkheid en een gebrek aan beweging niet kan gesproken worden, indien zij althans tot eene zekere hoogte van ontwikkeling en beschaving zijn gekomen. Maar zijn eenmaal de slagboomen opgeheven, die de nadering en het binnendringen van nieuwe denkbeelden tegenhielden, is de werking van den vrijen geest der Westersche beschaving door hare vruchten begonnen te blijken, heeft het voortreffelijke, vooral op stoffelijk gebied door den vreemdeling aangebragt, zich doen kennen, en is er eene wrijving, eene wisseling van denkbeelden en meeningen ontstaan, dan kan de rustige slaap, zoo zij bestond, niet langer voortduren, dan moet wijziging in hetgeen tot

nog toe onveranderd was gebleven, het noodzakelijk gevolg worden. De vergelijking van het Java, zooals wij ons, naar aanleiding van de voorstellingen van Bôrô-Boedoer een beeld van zijne vroegere bewoners, hunne zeden en gebruiken, zouden kunnen maken, met het tegenwoordige Java, levert in vele opzigten zulk een groot verschil, dat wij schier genoopt worden om aan twee, elkander volkomen vreemde volken te denken; al is het dat nog enkele punten van overeenkomst kunnen worden aangewezen. Maar dat verschil pleit veeleer tegen de hierboven aangevoerde meening van de bewegingloosheid, den stilstand der Oost- en Zuidoost-Asiatische volken. Het oude Java is voorbijgegaan, een nieuw daarvoor in de plaats gekomen, dat op zijne beurt wederom eenen aanmerkelijk gewijzigden toestand te gemoet gaat; en wij zouden de lessen der geschiedenis en ervaring miskennen, wanneer wij van het in den laatsten tijd aangenomen vrijzinnige regeeringsstelsel, en den invloed van het meer onbelemmerd verkeer der volken, niet wilden verwachten, dat de tijdperken van wisseling en wijziging ook voor de Nederlandsche bezittingen in den Indischen archipel elkander in snellere opvolging zullen blijven vervangen. Wel zal de veranderlijkheid van het rusteloos zich bewegende Europa niet geheel en al eene eigenschap worden, die den Indiër, den Javaan of den Maleijer beheerscht; wel zal de mode, aan wier dwingelandij zich de volken der zoogenaamde beschaafde wereld als met slaafsche gehoorzaamheid onderwerpen, zich in gindsche gewesten niet ligtelijk zulk eenen zetel kunnen stichten. De Adat zal dáár nog lang heerschen, en als met tooverkracht de inwoners van den archipel in vele opzigten nopen tot trouw aan de zeden en gewoonten, hun van hunne voorvaderen overgeleverd. Maar die trouw zal van lieverlede verminderen, en eenmaal zal voor Indië het tijdperk zijn aangebroken, waarin de laatste overblijfsels van den ouden toestand zelfs voor het scherpste oog niet meer zullen te vinden zijn. Wenden wij den blik achterwaarts en bedenken wij, wat in den loop der eeuwen met Java is geschied, dan zien wij het in den aanvang op gelijken trap als, of slechts weinig verheven boven den staat van de hedendaagsche bevolkingen der omliggende,

voor Europeesche beschaving nog gesloten of weinig toegankelijke eilanden. Maar die toestand is niet blijvend; en dat hij alle beschaving niet uitsloot, bewijzen de instellingen en gebruiken, van wier vroeger bestaan op vele dier omliggende eilanden duidelijke sporen zijn achtergebleven. Een langzaam zich uitbreidend en voortdurend verkeer met het vaste land, welks bewoners door handelsbehoeften en andere oorzaken zich genoopt gevoelen tot zeetogten en ontdekkingsreizen, en die zich voor langeren of korteren tijd op Java en Sumatra vestigen, brengt allengs eenen geheelen ommekeer te weeg. De zeden en gewoonten, de godsdienst en beschaving van het oude Indië, krijgen eenen vasten voet, en hoewel nieuwe aankomelingen misschien niet geheel en al buiten den invloed blijven van hetgeen reeds, bij de bewoners der Sunda eilanden vroeger en sedert eeuwen wortel geschoten en zich ontwikkeld had, is toch hunne hoogere geestbeschaving, hunne meerdere kennis een waarborg, dat zij voor het land waar zij hun verblijf vestigen, een nieuw tijdperk zullen doen verrijzen. Van lieverlede groeit het aantal der kolonisten van het vasteland aan; eerst zetten zij zich aan de kusten neder, en op de plaatsen waar zij voor hunne handelsondernemingen de beste gelegenheden vinden; maar zij nemen al verder toe in getal, aanzien en magt; zij verbroederen zich met de oorspronkelijke inwoners of onderwerpen die aan hunnen wil; ook naar het binnenland verspreiden zij zich. De onafgebroken gemeenschap, met, en de voortdurende aanvoer van hunne voormalige landslieden van het vasteland, houden hen op de hoogte van kunsten en wetenschappen die daar beoefend worden, van zeden en gebruiken die daar heerschen, en weldra breekt de tijd aan, waarop het moederland zich in een groot gedeelte van de bevolking van Java afspiegelt, met die wijzingen slechts, die door plaatselijke oorzaken, en de inmenging van vreemde volkstammen worden te weeg gebragt. Het Brahmanisme in zijne verschillende vormen, vooral de dienst van Visjnoe en die van Siva, de laatste echter bevrijd van haar bloeddorstig en gewelddadig karakter, wordt de algemeene godsdienst des lands. Maar de omwentelingen op het godsdienstig gebied, toonen ook hier hare werking. Boeddhistische zendelingen

vinden een gereed gehoor bij de zachtzinnige en vredelievende bevolking, en waar de meer zuivere leer van den grooten hervormer den ouderen godsdienst niet verdringt, daar zetelen beide rigtingen verdraagzaam nevens elkander, of smelten tot op eene zekere hoogte in een. In volgende eeuwen ziet ook het Boeddhisme zijne belijders verminderen en de Sivadienst, maar in hare ruwere en verbasterde vormen, zoo als wij haar door de Lingamvereering gekenmerkt zien, en zijne gedenkteekens in de gedrochtelijke beeldwerken van Soekoe [1]), verkrijgt de overhand. Er begint een tijdperk van verval en teruggang, en dat duurt voort, tot dat de Arabieren tot in het verre Indië, ook op de Sundaeilanden doordringen, en het Hindoeïsme met zijn veelgodendom en zijnen beeldendienst door de leer van den eenigen God en zijnen profeet verdrongen wordt; zijne priesters en belijders der oude godsdienst, die zich aan de nieuwe orde van zaken niet willen onderwerpen, wijken van Java naar Bali, en handhaven daar nog tot heden hun voorvaderlijk geloof, terwijl de weinige, in het gebergte van middel-Java, in het begin van onze eeuw nog overgebleven volgelingen van de oude Indische godsvereering, van lieverlede in aantal verminderd, thans wel geheel en al zullen verdwenen zijn.

Met den ouden godsdienst verviel ook de beoefening der oude heilige talen, het Sanskrit en het Kawi; en toen dientengevolge de zoo rijk vloeijende bron voor de letterkunde van Java werd afgesloten, terwijl de betrekkingen met het vaste land van Indië verminderden en eindelijk geheel werden opgeheven, was ook de tijd daar, waarop de kunst niet langer tegen haren ondergang kon bewaard blijven. Tempels van gehouwen steen werden niet meer gebouwd en met beeld en lofwerk versierd, beelden van goden niet meer in steen uitgehouwen, geene heilige vaten of godsdienstig offergereedschap, geen sierlijk huisraad, zooals wij die voorwerpen uit vroegere eeuwen tot op onzen tijd overgeble-

---

1) Zie C. J. van der Vlis, *Proeve eener beschrijving en verklaring der oudhh. en opschrr. op Soekoeh en Tjetto*, in het XIX[e] deel der *Verhandd. van het Bataviaasch Genootsch. van KK. en WW.*

ven bewonderen, werden meer uit metaal gevormd. De Arabische taal werd de taal der priesters, de voortbrengselen der Arabische letterkunde moesten eene nieuwe bron voor de beschaving van Java openen, maar die bron vloeide gebrekkig en bleek ongeschikt om op de bevolking eenen belangrijken invloed te oefenen. De jaartelling der Hedsjra werd nevens die van Saka aangenomen, en de vroegere rekening bij zonnejaren door die bij maanjaren vervangen. Islaamsche wetten, zeden, gebruiken en gewoonten kwamen in plaats van, of smolten te zamen met Hindoesche. Arabië werd nu, gelijk weleer Indië, het land waarheen de pelgrims trokken, van waar de volkplantelingen kwamen en waarmede levendige handelsbetrekkingen werden onderhouden. De zetel des gebieds werd uit het Oosten van het eiland naar het Westen verplaatst, en het oude geslacht der Brawidjajas, der Ratoes van Mödjopahit trad af, om voor de Sultans van Demak plaats in te ruimen. Zoo waren de Javanen tot een keerpunt voor hnnne geschiedenis gekomen, dat met de aanzienlijke wisselingen in het lot van menig ander volk veilig kan worden gelijk gesteld. De invloed der Arabieren zou zich waarschijnlijk met meer kracht en meer algemeen hebben doen gelden, hunne denkbeelden en beschaving zouden meer wortel hebben gevat in het gemoed der bevolking, wanneer deze niet in eenen toestand van achteruitgang en verval ware geraakt, waaruit zij moeijelijk kon worden opgeheven; wanneer niet hare geestkracht door den loop der gebeurtenissen die zij doorleefd had, te veel ware uitgedoofd geweest, en wanneer niet de overheersching der Arabieren betrekkelijk spoedig door de komst der Europesche wereldontdekkers ware opgevolgd, en ook de Westersche beschaving zich van lieverlede eenen overwegenden invloed had verworven.

Wanneer wij dat alles bedenken, dan kan het niet bevreemden, dat het volk, bij zoo groote staatkundige en godsdienstige wisselingen, in meer dan een opzigt zijne zeden en gewoonten wijzigde of veranderde, al werd het niet ontrouw aan alles of het hoofdzakelijke wat het Oostersche kenmerkt. Wij kunnen er ons dus ook op voorbereiden dat het oude Java, zooals het op Bôrô-Boedoer is uitgedrukt, van het tegenwoordige in menig opzigt

geheel verschillend wordt bevonden. Bôrô-Boedoer is in den loop der eeuwen aan Java als vreemd geworden. Op zijne talrijke basreliefs zien wij niets wat bepaald Javaansch, aan Java uitsluitend eigen is; veel toont het ons daarentegen dat geheel strijdt met hetgeen het Java van heden ons biedt, en men zou schier zeggen dat wij, alleen omdat het in de binnenlanden van het eiland gelegen is, weten dat Bôrô-Boedoer aan Java behoort. Eene geheel vreemde bevolking zien wij zich in de verschillende tafereelen bewegen, en wat haar als tot haar dagelijksch leven behoorende omringt, wijkt geheel af van hetgeen tegenwoordig bestaat, en waarin wij toch hadden mogen vermoeden dat nog wel eenige sporen van vroegeren tijd zouden bewaard zijn gebleven.

Voor een groot gedeelte kunnen wij dit verschijnsel verklaren uit het afnemen en geheel verdwijnen van den invloed der Hindoebeschaving, die zoolang zij op Java bloeide, zeer veel van de zeden en gebruiken van het vasteland overgebragt en onder Java's bevolking ingevoerd en verspreid heeft. Want, ofschoon wij op Bôrô-Boedoer's tafereelen ons in een geheel ander land verplaatst moeten achten, zoo volgt echter daaruit juist niet, dat alles wat wij daarop afgebeeld zien, ook vroeger geheel aan Java even vreemd is geweest, als wij het thans te vergeefs bij het volk der latere eeuwen of van den tegenwoordigen tijd zoeken. Wat vooral in den loop der tegenwoordige eeuw aan huisraad en tempelgereedschap op verschillende plaatsen is opgedolven, vertegenwoordigt ons in vele opzigten wat wij op de basreliefs uitgehouwen zien; en het is niet onwaarschijnlijk dat, bij een naauwkeurig onderzoek, menig gebruik bij het tegenwoordige geslacht als nog niet geheel afgeschaft, menige bijzonderheid als nog niet geheel en al vergeten zullen aangetroffen worden, die wij thans nog genegen zouden zijn, als uitsluitend tot het vreemde volk te behooren, dat wij op Bôrô-Boedoer ons zien voorgesteld. Wij zeggen het vreemde volk, want dat de handelende personen geen Javanen, althans niet de oorspronkelijke bewoners van het eiland kunnen zijn, blijkt ons terstond uit de eerste beschouwing. De kunstenaars van het vaste land, en de leerlingen die zij op Java

vormden, hebben den geheelen bouw, en al zijne bijzonderheden en versieringen ontworpen en uitgevoerd; gebeurtenissen wier tooneel het moederland was geweest, of die ondersteld werden aldaar te hebben plaats gehad, vinden wij op Java wedergegeven, zooals zij ginds voorgesteld zouden geworden zijn, en het is daarom niet zoo onmogelijk, dat niet alles wat Bôrô-Boedoer ons uit het openbare of bijzondere leven, de zeden, gewoonten en gebruiken, van vroegeren tijd aanschouwelijk heeft bewaard, immer of gedurende eenigen tijd bij de Javanen ingang heeft gevonden. Wat wij dus thans als afgeschaft, verdwenen of veranderd beschouwen, omdat wij het bij de tegenwoordige bevolking ook, zoover onze berigten in het verledene reiken, niet terugvinden, kan zeer goed nimmer op Java ingevoerd, en daarentegen uitsluitend op het vasteland in ,zwang zijn geweest.

Beschouwen wij eerst de kleeding. Voor de mannen bestaat die uit eenen wijden rok, niet ongelijk aan den tegenwoordigen sarong, die om het middel vastgebonden, in wijde plooijen nederhangt, en dan in den regel aan de eene, meestal de regterzijde tot aan de knie, aan de andere tot aan den enkel reikt. Wij vinden echter ook mannen wier sarongs, evenals dit bij de Javanen thans nog het geval is, aan beide zijde even ver en tot aan de enkels afhangt; zie bijv. Pl. CCLXXXI, 102. Bij vrouwen is dit algemeen, zooals bijv. op Pl. XXXVI, n. 42. Onder dit bovenkleed wordt veelal, doch niet immer, een kort broekje gedragen, dat, met weglating van het eerste, menigwerf als éénig kleedingstuk voorkomt; bijv. Pll. L, 69; LI, 71; LV, 80; CVIII, 185; CX, 190; als zoodanig ook voor de mindere klassen, krijgslieden en bedienden zonder eenige toevoeging dient Pl. LXX, 110, en waartoe zich ook, natuurlijk als aan de slechts hoogstnoodige behoeften voldoende, de dragt der boetelingen beperkt, Pl. LXXXVI. 141. Ook vinden wij een kort rokje, dat niet verder reikt dan tot op de knieën en welligt het korte broekje bedekt, als kleeding van eenen bedienden, op Pl. CX. 190; maar ook van eenen aanzienlijken, als heilig gekenmerkten persoon, Pl. LXIV. 98. Of wij ons de kleeding van Sjakya's volgeling, Pl. XCIX. 168, als eene langere broek moeten voorstellen is uit de afbeelding niet

duidelijk, door de beweging der beenen bij het vooruitloopen kan de sarong zeer goed den vorm van twee wijde broekspijpen aannemen. Die langere broeken komen welligt, zie bijv. Pl. XCVIII. 163; CXXX. 215 en ook op andere basreliefs voor, maar zij zijn wijder en van anderen vorm, dan die thans door de Javanen bij plegtige gelegenheden of in den krijgsdienst gedragen worden. De lagere klassen heeft op de voorstellingen van Bôrô-Boedoer dikwerf den sarong tusschen de beenen doorgehaald en van achteren vastgemaakt, zie Pl. CXXXII. 234, gelijk dit de Javaansche koelies heden nog plegen te doen. Eens ontmoeten wij de geheele kleeding beperkt tot een zeer kort schortje, dat, boven de heupen met eenen band bevestigd en met het ondereinde tusschen de beenen naar achter doorgehaald, slechts voldoende is om de schaamdeelen te bedekken; zie den boeteling op Pl. XXX. 30. Kinderen hebben, behalve den sarong, ook een borstlapje op dezelfde wijze om hals en buik vastgebonden, gelijk dit heden nog het geval is; zie Pl. XL. 49; CXXXVI A 1; meestal echter hebben zij dit kleedingstuk niet, zie bijv. Pl. XLV. 59; XLVI. 61; XLVII. 63; XLVIII. 65; CXC. A. 221; CCIII. B. 141 en Pl. CCVI. B. 146. Bij het dikwerf zeer geringe verschil, dat wij bespeuren in de kleeding van vorsten of andere aanzienlijke personen en die van hun gevolg, met uitzondering altijd van de geringere klassen, moeten wij aannemen, dat de stof waaruit de kleedingstukken vervaardigd waren, van eene fijnere of meer kostbare gehalte was, naarmate zij voor personen uit den meer aanzienlijken stand dienen moest.

De sarong wordt bij beide geslachten door middel van eenen langen en vrij breeden, dikwerf sierlijk bewerkten buikband of gordel om het lijf bevestigd. Rijken dragen daarbij nog eenen anderen band, die verscheiden malen om het ligchaam geslagen en als eene sjerp vastgestrikt, in wijde plooijen naar beneden hangt. De geringere klassen schijnen slechts eenen enkelen band om het midden te hebben, vóór met eenen gesp digt gehouden. De slindangs of sjerpen, gelijk die thans algemeen door de vrouwen gedragen worden, schenen minder algemeen te zijn. Toch ontbreken zij niet. Op Pl. LXV. 100 hangt zulk een kleeding-

stuk over den linkerschouder eener zittende vrouw, insgelijks op Pl. XXXIII. 36; het ligt over de armen eener andere staande vrouw, aan het tegenovergestelde uiteinde van hetzelfde basrelief. Ook de danseres op Pl. XXXIV. 38 maakt er gebruik van. Op Pl. LVII. 84 vallen zulke sjerpen uit de wolken neder, en wij meenen ook hetzelfde kleedingstuk te moeten herkennen op Pl. XXVII. 24; XXXV. 40; LI. 71; LIV. 78; LXV. 99; CCLXXIV. 88, waar het door vrouwen, en Pl. XLV. 59; XLVI. 61; XLVIII. 65, waar het door mannen, maar als geschenk wordt aangebragt; welligt ook op Pl. LIV. 78, zoo wij er aldaar niet liever eenen gordel of lijfband in moeten zien.

Buiten deze noodzakelijke kleedingstukken vinden wij niets verder dan versiersels, die, zooals van zelf spreekt, overeenkomstig met den rijkdom van den bezitter van meerder of minder waarde, en met edele metalen of kostbare gesteenten, paarlen of kralen bezet waren. Om het midden op of beneden den buikgordel hebben aanzienlijke personen, zoowel mannen als vrouwen dikwerf kettingen van, zeker wel kostbaar metaal, zie Pl. XVI. 1, 2; Pl. XXVIII. 26; Pl. XXXIII. 36; Pl. XXXVI. 41. Op Pl. XXXI. 31 zien wij eenen aanzienlijken man wiens lijfband tot op de heupen is afgezakt, doch het midden naauw omsloten met zulk eenen metalen ketting. Bij eenen krijgsman in het gevolg van eenen aanzienlijke zien wij, Pl. XXVIII. 26, zulk eenen band met, naar het schijnt bellen omzet, in de plaats van den lijfband of gordel om het middel. Eenen zeer versierden breëden band toont ons Pl. XXXIII. 36, waar wij tevens, even als elders, bijv. Pl. XVI. 2, leeren, hoe zulke gordels dienden om bij het zitten de knie van het opgetrokken been te steunen. Voor Indische vorsten is deze wijze van zitten nog gebrüikelijk, maar zij is aan Java geheel vreemd geworden. Op een basrelief tegen den voorwand van den derden omgang, Pl. CCC. 21, dient de lijfband voor eenen hurkende persoon, om beide de knieën te steunen. Verdere versiersels, behalve het hoofddeksel en de verschillende kapsels die wij nader zullen behandelen, zijn halsketens, die dikwijls tot drie toe onder elkander en tot op de borst afhangen; zie bijv. de reeds meermalen aangehaalde Pl. XXXIII.

36. Bij de vrouwen dalen uit het midden van den halsketen dikwerf linten of banden af, die tusschen de borsten door en onder den arm naar den rug voortloopende, daar welligt wederom aan de uiteinden van den halsketen verbonden zijn; zie twee vrouwen op Pl. XXXI. 31. Verder armbanden van spiraalvormig gebogen metaal, somtijds in de gedaante van slangen, en dikwerf nog een tweede paar, maar met edelgesteenten en knoppen versierd, pols- en enkelbanden of ringen van verschillende vormen; zie vooral het staande en rijk uitgedoschte beeld op de meer aangehaalde Plaat XXXIII. 36. Ringen aan vingers en teenen waren insgelijks gewone sieraden; wanneer zij in de afbeeldingen niet voorkomen, dan is het alleen omdat zij te klein van omvang waren om op de basreliefs te worden uitgehouwen. Op de grootere steenen beelden, zooals bijv. op een zeer fraai beeld van Laksjmi, in het Rijks Museum te Leiden, worden zij zeer uitvoerig en in alle bijzonderheden uitgebeiteld. Op het basrelief 118 Pl. LXXIV zijn de spiraal-armbanden van twee, schijnbaar tot eenen woesten volkstam behoorende mannen zeer duidelijk wedergegeven; terwijl hunne polsbanden, even als de arm- en polsbanden van eenen man in wiens gevolg zij zich bevinden, met kralen of parels bezet zijn. Veeltijds zijn de armbanden met pyramidaalvormige of ook halfronde knoppen of edelgesteenten versierd. Armbanden, ringen enz. als offers of geschenken aangebragt zien wij op Pl. CCLXXVII. 93; CXL. B. 28; een kralensnoer met edelgesteente Pl. CCCLX. 10; en eenen vingerring met steen Pl. CXLIX. B. 31. Onder de halsringen zijn er die ons aan dat versiersel, zooals het onder de tegenwoordige bevolking van Timor en naburige eilanden nog gevonden wordt, zouden doen denken, bijv. op Pl. CCLXXII. 84, bij het beeld van den aanzienlijken, tusschen twee pajongs of zonneschermen zittenden persoon, en Pl. CCCLXX. 4, bij het zittende beeld links.

Oorringen, met min of meer sierlijk bewerkte en dikwerf in omvang vrij aanzienlijke hangers, worden op Bôrô-Boedoer door mannen en vrouwen gedragen; rijken en minderen, krijgslieden en dienaren zien wij daarmede getooid. Het aanzien en de rang van den persoon zal den vorm, de waarde en kostbaarheid van

de oorringen wel hebben bepaald, en is ook door den kunstenaar op de basreliefs niet uit het oog verloren. Op Pl. CIX. 187, waar de Boeddha door eene magt van vijanden wordt aangevallen, zien wij bij enkele dier aanvallers kleine staafjes door de ooren gestoken, een versiersel, dat, zooals bekend is, ook thans nog op Timor in gebruik is; op Pl. XXIV. 18 treffen wij een viertal mannen aan van een woest en wild uiterlijk, en vooral gekenmerkt door hunne welige en in dikke krullen en rondom het hoofd oprijzende haarlokken; twee dier mannen, gelijk ook andere op Pl. LXXXI. 131, dragen in hunne ooren groote, platte, rolvormige en aan de buitenzijde met (verguld?) snijwerk versierde hangers, die ook thans nog tot den dosch van de inwoners van Timor en andere naburige eilanden behooren, en vroeger misschien ook wel op Java in zwang zijn geweest. De tegenwoordige Javanen dragen, met uitzonderering van de vrouwen, die alleen ronde knoppen in de ooren hebben, geene oorversierselen meer; de man die het thans deed zou zich aan bespotting blootstellen.

Brahmanen en andere voorname personen, maar ook dikwerf personen in hun gevolg, hebben den bekenden, uit drie draden zamengestelden Brahmanenband of heiligen zennaar, over den linkerschouder en onder den regterarm door over borst en rug tot op de regterheup hangen; vaak is die band met kralen, paarlen of op andere wijze versierd, of wordt hij ook door eenen metalen keten vervangen, zooals bijv. Pl. LXXVII. 124, in welk laatste geval wij slechts aan een sieraad en waarschijnlijk niet aan den eigenlijken heiligen band, voor welken een vaste vorm voorgeschreven was, denken kunnen.

De meeste dezer versiersels treffen wij bij de hedendaagsche Javanen niet meer aan, tenzij misschien en slechts voor een gedeelte bij bijzondere gelegenheden, zooals voor huwelijksfeesten en plegtigheden. Maar nog grooter wordt het verschil, wanneer wij de hoofdkapsels en haardragten, zooals wij die op Bôrô-Boedoer leeren kennen, wat nader beschouwen.

Baarden en knevels vinden wij slechts bij krijgslieden, personen van minderen rang, vreemdelingen, ook bij Brahmanen en

boetelingen. De knevels zijn gedraaid en naar de uiteinden puntig omkrullende; de baard loopt spits toe. Op Pl. LXXI. 112 zit een man met knevels, hij heeft echter eene gladde kin. De knevels zijn nu eens met de punten opwaarts, dan weder naar beneden gestreken. Geheel kale en onbedekte hoofden zien wij bij boetelingen en bejaarde menschen, zie Pl. XXVII. 24; LIV. 77; CVIII. 186; CCLXXIV. 88 enz. Het haar wordt op velerlei wijzen, los, gekruld, in fijne vlechten verdeeld gedragen, of rondom de hoofdtooisels gewonden, ook wel met breede lokken die aan het einde krullen, en schuins in de hoogte rijzen achter eenige andere, eerst vóór op het hoofd geslingerde lokken. Voor deze laatste wijze van haaropmaking zie men onder vele andere, Pl. XXIV. 18; XCIX. 168; de aldus gekapte personen hebben dan ook baarden en knevels. Eene duidelijke voorstelling van het achter het hoofd opgenomen en ineengeslingerde haar hebben wij op Pl. CCLIV. 47; vrij kort en met eenen versierden band vastgebonden, op Pl. CCCLXXVI. 47, regterzijde; op beide basreliefs is het gehecle achterhoofd zigtbaar en de haardragt dus gemakkelijk na te gaan. Het haar achter het hoofd met eene band zamengebonden, en verder op den rug in dikke lokken afhangende heeft een beeld op Pl. XLIX. 68; op gelijke wijze hangen de lokken ook onder de hooge mutsen of kronen, golvend naar beneden, Pl. XXIII. 15; LIII. 76. Met lange, dikke, losse van onder krullende lokken is een in de wolken zwevend beeld, Pl. CCLXXVII. 94, afgebeeld. Bij eenen Brahmaan en eenen nevens hem zittenden persoon op Pl. XLVI. 61, hangt het haar insgelijks langs den rug af. Eene andere haardragt, bij boetelingen en in afzondering levende personen veel voorkomende, wordt gevormd door lange lokken, die plat op elkander rondom op het hoofd gelegd zijn, of als in strikken op elkander geslingerd, ook kegelvormig hoog opgewerkt: Pl. XXX. 30; LV. 79, 80; LXXXVI. 141; CXXXII. 233; CCXXXVII. 13, 14; CCCLXXXVII, 69 enz. Vrij kort en geheel eenvoudig is het haar van eenen persoon van minderen rang, Pl. LXVII. 103; en van behoeftigen op Pl. CCCXXXVIII. 70; boven op het hoofd glad en in lokken naar beneden hangend zien wij het op Pl. CCLVII. 54; op gelijke

wijze, doch aan de uiteinden eenigszins gekruld, op Pl. CCCLXXIII. 37; op LV. 79 heeft een krijger het glad over het hoofd gestreken doch onder het achterhoofd in een knoop opgebonden; op Pl. CCCLXXVI. 43, heeft een man het op dezelfde wijze van achteren plat tegen den hals opgerold. Men zie ook Pl. LXVI. 102; LXXVI. 122; LXXXVIII. 145 en LXXIX. 127, waar de hoofden geheel of gedeeltelijk van terzijde gezien, de wijze waarop het haar is opgemaakt het beste doen kennen. Op Pl. XXI. 12 en XXV. 20 zien wij den staart met een of twee knoopen tegen het achterhoofd vastgemaakt, en op Pl. XL. 50 eene andere proeve van gelijksoortige dragt, doch de haarknoop welligt met doeken omwonden, en daardoor tot eenen buitengewonen omgang uitgedeid. Op Pl. XX. 10 is het haar van eenen boeteling, als in twee verdiepingen met eenen middelband gescheiden en dan het bovenste gedeelte bolvormig zamengebonden. Op Pl. XLVII. 64 is het uiteinde van den, in eenen knoop zamengebonden staart met afhangende bandjes versierd; bij eenen anderen persoon op datzelfde basrelief worden die bandjes gemist.

Onder de hoofdbedekkingen zelve heerscht eene groote verscheidenheid, die, evenals de haardragt en de versiersels, wel geregeld zal zijn geweest naar den rang en het aanzien, den stand der personen, of ook naar de gelegenheden die eenen bepaalden dos vereischten. Zeer eenvoudige, naauw om het hoofd sluitende kapjes werden waarschijnlijk slechts door de mindere klassen gedragen. Zij komen telkens voor: Pl. XVI. 2; LVI. 82; LXVIII. 106; CXXX. 235 enz., en Pl. CCLXXVII. 94, waar het van achteren gezien is voorgesteld. Op Pl. CXXII. 214 zit eene waren afwegende vrouw, die zulk een kapje op het hoofd heeft, waaronder het haar achter op den rug los naar beneden hangt. Het is niet onmogelijk dat wij hier in dat kapje eenen hoofddoek moeten erkennen. Eene zeer platte en eenvoudige hoofdbedekking toonen ons Pl. LXVIII. 106; CCCXII. 20; ook Pl. CCCXCI. 11 en CCCLXVI. 43, aan de linkerzijde, op welke beide laatste basreliefs de vorm vrij goed te volgen is, dewijl de hoofden aan de achterzijde voorgesteld zijn. Onder de meer eenvoudige kunnen ook die van Pl. CCLXXVI. 92 (op

zijde gezien) en een ander op Pl. XXIV. 17 (insgelijks op zijde gezien en daardoor duidelijker afgebeeld) vermeld worden; het laatstvermelde kapsel onderscheidt zich door een, in het midden van het platte bovengedeelte, naar achter afhangend lint. Op Pl. LXXV. 120 zien wij eene lage hoofdbedekking, welligt slechts eenen band die het hoofd omringt, en in het midden met een hoog en puntig oploopend sieraad van edel metaal en gesteenten voorzien is; op Pl. XXXV. 40; LIV. 78 en LV. 80 vinden wij hoogstwaarschijnlijk datzelfde of soortgelijk kapsel van achteren voorgesteld. Op Pl. XLVI. 61 is boven den zooeven genoemden hoofdband, eene bolvormige hoofdbedekking geplaatst, welker benedenrand met drie edelgesteenten, één midden boven het voorhoofd, de beide andere boven de ooren, bezet is. In de meeste gevallen zouden wij meenen, dat het hierboven beschreven, naauw om het hoofd sluitende kapje, misschien van doek, althans van eene dunne stof vervaardigd, door allen, en meestal onder andere meer prachtige, om het zoo te noemen, meer gekleede hoofdbedeksels gedragen werd, en dat deze laatste naar gelang van omstandigheden daarop bevestigd werden. Eene zonderlinge hoofddekking komt voor op Pl. CLXVIII. B. 67; welligt heeft de teekenaar haar niet goed begrepen, en moeten wij in den puntigen uitloop naar voren, het versiersel zien, dat wij zooeven als dikwerf vóór het voorhoofd midden op den hoofdband bevestigd, hebben vermeld; vergelijk ook Pl. CCVIII. 12. Onder de meer versierde doch overigens toch vrij eenvoudige, die dikwerf voorkomen, noemen wij op Pl. XIX. 8, het beeld links, en Pl. XXIII. 15, dat van den staanden persoon regts, boven het kapje zien wij twee krullen aangebragt; op Pl. XLII. 53 zien wij waarschijnlijk zulk een of een diergelijk kapsel van achteren. Elders is boven het kapje eene van voren naar achter gedraaide rol, dus die van terzijde gezien eene krul vormt, aangebragt; zie Pl. CCCLXXXIV. 62, waar wij bij het beeld aan de regterzijde hetzelfde kapsel, maar van achteren zien. Andere, zonderling gewijzigde vormen leeren wij op Pl. XX. 9 kennen; ook op CCXCIV. 127, waar wij een kapsel van voren, van achter en op zijde voorgesteld vinden. Op Pl. CCCXL. 76 zijn hoofd-

bedekkingen voorgesteld, waarbij boven den hoofdband, of misschien het naauwsluitend kapje, een parelband en eene verhooging in breed geplooide doffen zijn aangebragt. Over het algemeen schijnen de kegelvormig hoog oploopende mutsen tot den staatsiedos van de aanzienlijkste personen en vorsten behoord te hebben, en dan meestal rijk met paarlen, edelgesteenten en afhangende linten versierd geweest te zijn. Sommige hebben wel eenige overeenkomst met den Turkschen tulband, doch waarop dan nog eene naar boven naauwer uitloopende verhooging geplaatst is; zie bijv. Pl. XXI. 11 en XXIV. 18; LII. 74, waar diergelijke hoofdbedeksels, als gaven in de handen worden gedragen. Op Pl. LI. 71, wordt een hoofddeksel van vijf verhoogingen als een geschenk aangebragt; ook op Pl. LXXXII. 131 is de vorm zeer goed te volgen in de kroon van Sjakya, die een zijner bedienden vasthoudt; op Pl. XXIV. 18 komt eene kroon voor, die boven de tweede en onder de hoogste verhooging, twee van die lange breede krullen toont, waarover wij hierboven spraken. Op Pl. XXX. 30, vinden wij wederom eenen gewijzigden vorm. Op Pl. CCLXXIII. 85 verheft zich uit den top van de kroon of muts eene krul; op Pl. CCCLXXXVII. 69 bestaat het kegelvormige bovengedeelte van de kroon uit eene geruite stof. Op Pl. XLVIII. 66; LIII. 76 en XXXI. 31 zijn de toppen der kronen met fladderende linten versierd, en Pl. LII. 74 levert ons een voorbeeld van eene versiering en zamenstelling die meer zeldzaam is; op Pl. LXXIV. 117 schijnen sluijers achter van den top van de kroon af te hangen.

De menigvuldige kapsels waaruit slangen oprijzen, bijv. Pl. XVIII. 6; CVI. 181; CXII. 194; CCCLXXV. 42, en op zeer vele andere basreliefs, komen hier minder in aanmerking, dewijl zij niet tot de werkelijke haarversieringen gerekend kunnen worden, maar slechts eene zinnebeeldige beteekenis hebben.

Kindéren hebben het haar met het gewone naauwsluitende kapje bedekt, en naar het schijnt, daaronder of daarachter eenen doek, waarvan de twee tippen ter wederzijde van het hoofd uit-, en omhoogsteken, op eene wijze dat men schier aan eene halve maan en daardoor aan Siva zou kunnen denken. Wij meenen

echter dat voor die toespeling geen genoegzame grond bestaat, tenzij men aan zulke kinderen als vorstenzonen, op die wijze een teeken van magt en rang heeft willen toevoegen, dat men in hunne kleeding en verdere toevoegsels niet, of niet zoo duidelijk kon uitdrukken. Het ware niet onmogelijk, want ook onder de beelden van aanzienlijke volwassen personen komen er somtijds voor, die dezelfde bijzonderheid achter hunne hoofddeksels toonen; zie bijv. Pl. CCLXXXVI. 111; CCCVIII. 12. De bedoelde kinderkapsels zien wij op Pl. XL. 49; XLIX. 67; CX. 190; CXXXVI. A. 1; CXLIII. 38. Met eenvoudige kapjes, zonder de toevoegsels der halvemaanvormige tippen, worden kinderen afgebeeld op Pl. CXC. A. 221, waar eene moeder haar kind op den schoot houdt; Pl. CCIII. B. 141 en CCVI. B. 146.

Al de hier aangehaalde haardragten en hoofdbedekkingen wijken geheel af van hetgeen thans op Java gebruikelijk is, of ook bij feesten en plegtige gelegenheden voorkomt. Alle Javanen, oude en jonge, rijke en geringe, dragen thans den bekenden hoofddoek, en moeten zij zich bij plegtige gelegenheden tot hunnen vorst of regent begeven, dan hebben zij het hoofd met een hoedje zonder rand gedekt, dat naar boven naauwer toeloopende, wel iets heeft van eenen geknotten kegel, en niet zeer hoog is. Op enkele basreliefs zien wij beelden wier haar zeer kort schijnt te zijn; wel is waar behooren die personen tot de minder aanzienlijke klassen, maar thans zou de man uit het volk op Java, en zelfs de minste koelie het zich tot eene groote schande rekenen, wanneer hij zijne lange haren missen moest.

Wij erkennen dus ook hier een groot verschil tusschen het tegenwoordige Java en dat van de tijden van Bôrô-Boedoer.

De tempels en paleizen, die wij bij elkander vermelden, omdat het onderscheid vaak moeijelijk te bepalen is, worden op de basreliefs in menigte voorgesteld. Zij leveren in hunne hoofdvormen veel op, wat ons de op Java nog aanwezige overblijfsels van oude gebouwen herinnert. Hunne bouwkunstige deelen en versierselen zijn van gelijken aard als die van Bôrô-Boedoer zelf; dikwerf echter zijn zij zoozeer van versieringen overladen, dat wij veeleer aan zinnebeeldige toevoegsels, dan aan werkelijk bestaande vor-

men mogen denken. Beperkte ruimte en gebrekkige teekening met betrekking tot de regelen der doorzigtkunde brengen teweeg, dat de evenredigheden verbroken worden en de juiste vorm der gebouwen niet immer duidelijk genoeg herkenbaar is. Vooral zijn tegen de achterwanden van den derden, den vierden en den vijfden omgang een aantal tempels en andere aanzienlijke gebouwen uitgebeiteld. Op den tweeden omgang zien wij, Pl. LXIX. 107, eenen tempel tusschen twee andere gebouwen afgebeeld, die evenzeer tempels konden heeten, wanneer wij hen niet om de daarin geplaatste handelende personen, als tot bewoning bestemd moesten beschouwen. De tempel heeft, en dit is meermalen het geval, maar evenzeer merken wij het ook op bij andere aanzienlijke gebouwen, voor den hoofdingang eenen trap. Men zie verder eenige tempels tegen den achterwand van den derden omgang, Pl. CCXXXVI. 11; CCXLIX. 37; CCLXI. 62, alle met bijbehoorende voorgebouwen; CCLXXXVII. 114; CCXCIII. 126; CCXCIV. 127, alle gesloten. Zie ook tegen den achterwand van den vierden omgang: Pl. CCCIV. 4; CCCV. 5, 6; CCCVI. 7; CCCIX. 13; CCCXII. 20; CCCXIII. 21; CCCXV. 26; op den vijfden omgang Pl. CCCLXXXIII. 60. Elders zien wij door den ingang in den tempel, en dan de voorwerpen ter vereering binnen in het gebouw geplaatst, zooals Pl. CCCXIII. 22, waar eene klok boven eene vaas hangt; Pl. CCCXV, 25 met een tafeltje met offergaven; Pl. CCCXX. 36, met eene vaas waarin bloemen. Een paleis of tempel schijnt ons Pl. CCLXXXIV. 107 te bieden; een paleis met eene daarbij behoorende pendopo Pl. CCLXXVIII. 95. Pll. CCXLVII. 33; CCXLVIII. 35; CCXLIX. 37, 38 doen ons als in doorsnede het binnenste van paleizen aanschouwen; het gebouw op Pl. CCXLVIII. 36 heeft wel een eenigszins phantastisch uiterlijk, maar verbeeldt welligt eene overdekte gaanderij of hal. Op Pl. CCXLVI. 31, zien wij een paleis met een in vijf afdeelingen opgetrokken pyramidaal dak. Op Pl. CCLXXVII. 93 schijnt eene overdekte gaanderij en op den achtergrond een paleis of gedeelte van een paleis gemeend te zijn. Enkele tempels hebben op hunne spitsen den drietand of trisoela, het gewone Sivistische teeken, zie Pl. CCCLXX. 32;

CCCLXXXIII. 60; of ook den drietand en de krijgsschelp of tsjank, die ons weder aan Visjnoe doen denken, Pl. CCCXII. 20; of ook klokken, evenals die van Bôrô-Boedoer zelf, die geheel uitsluitend op den Boeddha wijzen, Pl. CCCLXXXIII. 60; Pl. CLXVIII. B. 68, waar wij eenen tempel met twee voorgebouwen zien, en boven op den tempel vijf groote klok-Dagobs. Zeer zonderling, is een topstuk op het dak van een voorgebouw op Pl. CCCXI, het wijkt geheel en al af van de vormen, die wij uit het tijdperk van Bôrô-Boedoer leerden kennen. Op Pl. CXLIV. B. 22 zou men meenen kunnen een zeszijdig gebouw, tempel of paleis, voorgesteld te zien, maar het is mogelijk dat die vorm alleen schijnbaar en een gevolg is van gebrek in het opvolgen der doorzigtkundige regels.

Behalve de eigenlijk gezegde tempels en paleizen, komen ook dikwerf grootere klokgebouwen en andere Dagobs, als op zich zelve staande gebouwen, of gedenkteekens voor: Pl. CLXXIV. B. 82; CLXXVIII. B. 95; CLXXXI. B. 100; CLXXXIV. B. 105; CCII. B. 139; CCXXVIII. A. 366; CCLXXVIII. 96, waar wij zulk eenen Dagob hebben, op een hoog voetstuk geplaatst, en op den top met eenen pajong versierd. Op Pl. CCLXXIX. 98 staat een groote, klokvormige Dagob in eenen tempel, en is boven op den Dagob, in plaats van den gewonen kegel met vierkant voetstuk, eene van onder naar het midden breeder en dan weder naar boven smaller uitloopende spits geplaatst, die in elf of meer uitspringende geledingen zamengesteld, wel overeenkomt met de topstukken of spitsen van de Stoepas in Nepaal, zooals wij die, hierboven blzz. 389, 390 volgens Hodgson beschreven hebben. Waar de klokvormige Dagob, door het weglaten van de eene helft en dus als in doorsnede en van binnen wordt voorgesteld, bevat hij een zittend Boeddhabeeld, zooals Pl. CCCLXI. 13. Drie zulke Dagobs zien wij, Pl. CIV. B. 44, bij elkander onder eenen pendopo geplaatst. Andere gedenkteekens, klaarblijkelijk van gelijke bestemming en gebruik, hebben eenen afwijkenden vorm, dien wij het best met dien van een ei of ook van eenen grooten bol zouden kunnen vergelijken; zij staan dan, meestal van dezelfde toevoegsels als de Dagobs voorzien, in de

tempels of op zich zelve daar buiten; zie Pl. XCV. 160; XCVIII. 166; CXXXV. 240; CLXIV. A. 115; CCXXV. B. 180; CCLIII. 45 enz.

Dat van dit alles het tegenwoordige Java, behalve in de bouwvallen uit vroegere eeuwen en uit het Hindoetijdperk, niets meer heeft overgehouden, behoeven wij niet te betoogen. Ook zelfs de paleizen van de inlandsche vorsten, leveren, evenmin als hunne grafteekenen of ook de godsdienstige gebouwen, zooals die sedert de invoering van den Islaam zijn ingevoerd, overeenkomst in vorm of versiering. Alleen zou men misschien in de tegenwoordig gebruikelijke, overdekte gaanderijën of in de pendopos, de bekende, eenigszins boven den grond verheven gebouwtjes, die rondom zonder muren, slechts bestaan uit een op pijlers rustend dak met de tot gelijk gebruik bestemde en op de basreliefs telkens voorkomende kiosken of overdekte gaanderijen, kunnen herkennen, vooral wanneer die op de meest eenvoudige wijze en zonder sieraden zijn zamengesteld. Onder die meer eenvoudige noemen wij bijv. Pl. CCIII. A. 226; CCXIX. 16; CLXXIX. A. 185, waar zulk een gebouwtje zelfs als slaapvertrek dient; waarschijnlijk waren die slechts van bamboe of van hout gebouwd, terwijl de meer versierde en aanzienlijke van steen opgetrokken, en waarschijnlijk van gordijnen voorzien waren, die men naar verkiezing optrekken of nederlaten kon. Wij meenen althans daaruit de doekslingers te kunnen verklaren, die wij bij vele dier gebouwen, bijv. Pl. XXXVIII. 46; XLIV. 57, 58 en elders ontmoeten. Eenen aardigen pendopo zien wij op Pl. CLXXII. A. 150; in plaats van op een verhoogd voetgestel opgetrokken te zijn, staat het gebouwtje gelijksvloers, maar heeft het aan de benedenzijde rondom eene lage borstwering. Pl. CXI. 192 toont ons eene andere bouwkundige bijzonderheid in eene woning met twee op elkander uitkomende vertrekken, en een afzonderlijk voorportaal met trap, welks vorm hier beter te herkennen is, doordien het eenigszins van terzijde wordt gezien. Het valt overigens moeijelijk om zich van de meeste der gebouwen eene duidelijke voorstelling te maken, anders dan in algemeene trekken, want de evenredigheid tusschen hen en de daarin geplaatste personen en voorwerpen is te zeer

verbroken, en het onderscheid tusschen hetgeen in werkelijkheid bij het gebouw behoort of slechts als een zinnebeeld daaraan is toegevoegd, valt niet altijd terstond in het oog of is niet met zekerheid te onderkennen. Over het algemeen meenen wij dat de kunstenaar slechts wilde te kennen geven, dat eene handeling in of buiten, of ook met betrekking tot een gebouw plaats had, zonder er daarbij streng op te letten, of dat gebouw als een tempel, een paleis, of andere aanzienlijke woning moest gekenmerkt worden.

Dat de woonhuizen, althans die der aanzienlijke, meer dan eene verdieping hadden, blijkt uit onderscheidene voorstellingen. Op Pl. XVIII. 25, zien wij de woning van Sjakya's moeder, met den ingang in het midden van de benedenverdieping, in de hoogere verdieping ligt de koningin te slapen. Op Pl. CLXXVII. B. 93, zien wij een huis in twee verdiepingen, beide met digte muren; op Pl. CXLV. B. 24, is slechts de bovenste verdieping met muren gesloten, en rust die op pilaren, zoodat de benedenste verdieping open blijft, indien wij althans ons de ruimte tusschen de pilasters niet als gesloten of digtgebouwd moeten voorstellen. Pl. XLVIII. 66 toont eene eenvoudige woning met twee verdiepingen, nevens een aanzienlijker gebouw, in eene met omheining afgesloten ruimte. De woning op Pl. LXIX. 108 heeft insgelijks zeer duidelijk twee verdiepingen, en is, gelijk dit thans nog in de binnenlanden van Java gebruikelijk is, een weinig boven den beganen grond opgetrokken op leggers die op blokken rusten. Van Pl. Cl. 172 hebben wij vroeger reeds eene woning aangehaald, die, aan den oever van de zee op palen gebouwd, in vorm en wijze van zamenstel meer overeenkomt met de tegenwoordig gebruikelijke woningen in enkele deelen van den Indischen archipel. Een ander huis met twee verdiepingen en eene voorgalerij levert ons Pl. CXXXI. 231, en meer versierd een op Pl. L. 69. Of wij in een basrelief 1, Pl. CCCLXXXIX, woonhuizen moeten zien is niet geheel zeker, althans met betrekking tot het kleinere dat aan de regterzijde op eene vierkante, schijnbaar opzettelijk gebouwde hoogte staat. Het andere schijnt een gedeelte van de bovenste verdieping eener, gedeeltelijk onder water staande woning

te zijn, waarvan een half openstaand vensterluik met latten ondersteund wordt. Een zeer eenvoudig verblijf, misschien slechts een vertrek is op basrelief 115, Pl. LXIII, uitgehouwen.

Tot de gebouwen mogen ook eenigermate de grotten worden gebragt, voor zoover zij in de rotsen uitgehouwen of bijgewerkt, tot bewoning waren dienstbaar gemaakt. Wij vinden zoodanige bijv. op Pl. LXXVII. 143; CCI. 39 en elders.

Kunstmatige vijvers, welker randen van steen zamengesteld waren, en waarin waterplanten tierden, en visschen en watervogels onderhouden werden, zien wij meermalen afgebeeld; zie bijv. op Pl. XXXI. 32; XXX. 30; CLXI. B. 55, enz. Ook thans nog zijn van vele diergelijke vijvers uit het Hindoetijdperk op Java de sporen overgebleven.

Op het basrelief 25, Pl. XVIII, is het niet onmogelijk dat de kunstenaar ons ringmuren van een gebouw of erf heeft willen voorstellen, maar de gewone afscheidingen van erven schijnen van palen of planken, misschien wel, als thans nog van bamboe vervaardigd geweest te zijn, van boven rond of spits bijgewerkt, nevens elkander in den grond geslagen en tegen eene dwarslat bevestigd. Zij komen zoo telkens voor, bijv. Pl. LXV. 100; LXVII. 105; LXX. 109; CLXII. A. 148; CCVI. B. 146; CCCLXXV. 42.

Of de paleizen en woonhuizen met doekwerk tegen de wanden versierd en de vloeren met matten belegd waren, blijkt uit de basreliefs van Bôrô-Boedoer niet. De wanden schijnen, zooals ook nu nog bij de Maleijers op Sumatra gebruikelijk is, met tralie- en ander snijwerk, dat dan zeker ook wel met verschillende kleuren geverwd en verguld werd, versierd geweest te zijn. Van diergelijk snijwerk, doch aan de buitenzijde, levert de woning op Pl. XLVIII. 66, een voorbeeld. Latwerk, als voor eene galerij of viranda, zien wij aangebragt aan eene woning op Pl. LIV. 78. Van gordijnen tusschen de pilaren en pilasters, zoowel van de eigenlijke huizen als van de pendopos, schijnen in vele voorstellingen de langs de zolderingen aangebragte doekslingeren te getuigen.

Kleedingstukken vinden wij, op Pl. CXXII. 214, over eenen

dwars liggenden stok gehangen; tot berging konden verder de koffers en kisten dienen, die in allerlei vormen telkens voorkomen, hetzij van hout of wel van vlechtwerk uit bamboe vervaardigd, dit laatste zal wel het geval zijn met het koffertje Pl. XCV. 160. Zij zijn van onderscheiden vormen, en hebben deksels met scharnieren en sloten, ook hangsloten, of worden met bamboesreepen digtgebonden. Vierkante met platte deksels, Pl. XIX. 8; XLI. 51; LXI. 91; XLIV. 57, waar het kistje met opengeslagen deksel is voorgesteld. Met spits toeloopend deksel, Pl. XLVIII. 65, dat op den top met beslagwerk versierd is, en XCIII. 155, zonder dat beslag doch met eenen bamboesband gesloten. Schuins toeloopende, doch bovenop platte deksels: Pl. XLVII. 66; CIX. 188; LXXXII. 134, op welk laatste basrelief wij welligt een zeszijdig kistje moeten herkennen; CLXXVI. A. 281, waar het kistje met banden digt gebonden is. Deksels waarvan de zijden bol bewerkt, doch die bovenop plat zijn, Pl. XLVI. 62, eene groote met twee sloten gesloten kist; CLXXVI. A. 170, met eenen band gesloten; geheel bolrond deksel, Pl. CCLXXV. 90, insgelijks met banden bevestigd. Geopende koffers toont ons Pl. XXXIV. 38. Een aantal in elkander sluitende bakken, die zoodoende een hooger kastje vormen, met eenen band van leder, bamboes of andere stof op elkander bevestigd en met een slot of eene knip gesloten, treffen wij aan Pl. LXXV. 119; een stel van drie ronde in elkander sluitende bakken, Pl. CLXXXVI. A. 205; zeshoekige bakken tot één stel vereenigd, Pl. CLXXXVII. A. 211.

De slaapsteden, die tevens als zitplaatsen dienen, hebben veel van de op Java gebruikelijke bali-balis, wat den algemeenen vorm aangaat, maar zij zijn rijk met snijwerk versierd en van eenen hemel voorzien, zie bijv. Pl. XXVIII. 25; CVII. 184; CLXXXIV. B. 106. Men sliep of zat op een matje, en legde in het eerste geval het hoofd op een kussen.

Behalve deze rustbanken, die voor meer dan eenen persoon dienden, had men voor de aanzienlijken en vorsten, stoelen of tronen meestal met rug- en zijleuningen, en met uitvoerig snij- en krulwerk versierd, nu eens op een vierkant voetstuk, dan weder op fraai uitgewerkte pooten rustende; dikwerf de zitting

met een kleed, dat aan de voorzijde in breede plooijen nederhangt, bedekt, en van kussens voorzien. Zie Pl. CII. 173; CXII. 193; CXIII. 195; CXXVI. 221; CXXVIII. 225. Een sierlijk, laag zittafeltje, of eene zitbank voor twee personen zien wij op Pl. XXXIX. 48; andere op Pl. CXCVIII. B. 131, met uitgesneden pooten; een zeer laag op Pl. CLXXXVIII. A. 213, en een diergelijk Pl. CCCXIII. 22.

Voor het overige bediende men zich ook van meer eenvoudige bankjes: vierkante, zonder eenige versiering; langwerpig ronde, bijv. Pl. CCXCVIII. 12; ronde en meer versierd met een hoog kussen, Pl. LXIV, 97; langwerpig ronde van latwerk, Pl. CCL. 39.

Voetbankjes waren ook in gebruik, zij dienden om het been te steunen, dat dikwerf langs de voorzijde van den stoel werd uitgestrekt. Ook die voetbankjes verschilden in vorm en kostbaarheid; Pl. LXXXII. 134 toont ons een eenvoudig vierkant bankje. Pl. XXX. 31 [illegible] zie ook CXXXII. 234; een zeszijdig zien wij Pl. XXX. [illegible] den voet van eenen staanden man, en een [illegible] onder den voet van eene zittende vrouw [illegible] steunt den voet van een man, Pl. LXV. 94 [illegible] verhoogingen, de bovenste rond, de onderste [illegible] 114; een laag rond bankje, rond in [illegible] eenen bloemkelk, levert ons Pl. CLXX[illegible] II. [illegible]

Van kussens werd een overvloedig gebruik [illegible] het slapen, als om op te zitten, of [illegible] deelen van het ligchaam. Zij zijn [illegible] mig, glad of geplooid, en aan de [illegible] 14; LXXVI. 121; LXXVIII. 125; [illegible] CCLXXI. 81, 82; CCLXXVIII [illegible] der uiteinden leeren wij goed kennen [illegible] 53; CCLXXV. 89. Een kussen van [illegible] en op elke zijde ingedrukt [illegible] LXXIV. 118 dient een kussen [illegible] legd, eenen aanzienlijken [illegible] om er met den arm op te rusten [illegible]

De tafels waren in den regel [illegible] overeen met de zitbanken [illegible]

Voor diergelijke offergaven had men eene soort van dragers, in den vorm van eene kom op eenen steel bevestigd, Pl. CXXIX. 227. Vergelijk ook Pl. XCIII. 155; XLII. 54. Die steel, van onderen met een voetstuk vereenigd, wordt geschikt om op zichzelven te staan, Pl. CCXCIV. 127 en CCXXVII. A. 349, en dan met reukwerk, bloemen of diergelijke nevens de personen geplaatst aan wie, of op de plaats waar men hulde wil brengen. Veelal krijgen die voorwerpen den vorm van kandelaars, of kandelabers, en, zijn zij van grooter afmetingen, dan kunnen zij meer of min als offertafeltjes of altaartjes worden beschouwd. Men vergelijke onder vele Pl. XXVII. 23; LXXV. 20; CXXI. 211; CXV. 199; CXVI. 201; XXXVI. 41; XCVIII. 166; LXXXIV. 137; LXXXV. 139; CXXVIII. 225; CXXIX. 227; CXXXV. 240; XXXIII. 25; CCIII. B. 141. Ook hebben zij den vorm van eene schaal op hoogen voet, Pl. LXXV. 119; LXXXVI. 141; of van eene groote vaas, bijv. Pl. XCIX. 167, of zij gelijken op eene lamp, zooals bijv. Pl. CCLXIX. 78; soms van zeer sierlijken vorm, Pl. XXXIX. 47. Op een der basreliefs, Pl. CCCLXXII. 36, wordt het bloemenoffer op eenen schotel aangebragt, die boven op eenen langen steel als van eenen pajong bevestigd is. Wanneer wij hierboven van overeenkomst met kandelabers spraken, dan verklaren wij ons daarbij niet tegen de, integendeel zeer mogelijke onderstelling, dat de standers of stutten van dien vorm, of ook waar zij meer op bakjes, schalen of kommetjes gelijken, werkelijk ter verlichting gediend hebben. Onder de oud-Javaansche bronzen in het Rijks Museum van Oudheden te Leiden, worden zoodanige lampjes en lichtdragers bewaard, en daaronder een dat bestemd, althans geschikt was om op eenen regtstandigen steel bevestigd te worden. Werkelijke altaren komen minder dikwijls voor; een groot altaar zien wij op het basrelief Pl. LXXIV. 118.

Bij diergelijk huldebetoon of andere plegtige handelingen schijnt ook eene besprenging vereischt geweest te zijn; de daarvoor gebruikelijke voorwerpen, die ook wel in het dagelijksche gebruik eenen gelijksoortigen vorm zullen gehad hebben, waren een borstel of kwast en een bakje, of kommetje, die op Pl. LXV. 99; CXXXIX. 227 en CLXIV. A. 115 voorkomen. Op de offergaven

zelve zullen wij straks nog met een enkel woord terugkomen, maar eerst ons overzigt van het huisraad en voorwerpen tot huisselijk gebruik verder voortzetten.

Tot het bewaren of overbrengen van voorwerpen, die men iemand wilde aanbieden en die geen huisraad van stevigen aard vereischten, bediende men zich zeer algemeen van eene soort van zakken of vazen van papier of eene andere stof, die, op eene sierlijke wijze gevouwen of geplooid, meestal van onderen zaamgebonden en dus naar boven breed uitloopende, vrij wel overeenkomen met sommige onzer tegenwoordige lampenkappen, of de bekleedingen, waarmede wij de bloempotten in onze woonvertrekken plegen te voorzien; zie Pl. XXXI. 31; XLIV. 58; L. 69; XCI. 152; CXIV. 198; CCLXX--CCLXXII. 99, 101 en 103; waar wij in enkele dier papieren bekers bloemen geplaatst zien; somtijds werden zij met het benedeneinde in een kommetje of voetstukje geplaatst, zooals wij leeren uit Pl. XXII. 13 en 14; XXXII. 33; XXXIX. 48; CCCXII. 19. Ook heerschte verscheidenheid in de wijze van plooijen, die niet altijd in scherpe hoeken, maar nu en dan in groote bogten gevouwen werden, zooals Pl. XVIII. 5; XXIV. 18; XXXIII. 35; XXXIV. 37; XXXVII. 44; XL. 49; XCIV. 158. Op een der basreliefs, Pl. XXIX. 27, heeft een door de lucht zwevend beeld een voorwerp waarin zich bloemen bevinden in de hand; wij meenen hierin een zakje van papier of soortgelijke stof te moeten herkennen, waarvan het onderste gedeelte tot eenen steel zamengedraaid en omgebogen is. Van steviger stoffen vervaardigde men zakken die boven werden digt gebonden, zie Pl. XXXIV. 37; CXLIX. B. 31; CCXLV. 29; CCCLXXIX. 52; CCXXIV. A. 339. Op een der basreliefs, Pl. CCCLXXII. 36, is het alsof een der aan de linkerzijde knielende personen zulk eenen halfgeopende zak in zijne handen draagt; uit de opening rijst eene vlam omhoog, en dat rijmt niet best met eenen zak van brandbare stof; maar de zak schijnt in eene kom te staan, en het is dus zeer mogelijk dat hij met de daarin besloten reukwerken of andere offergaven mede verbrand werd. Dat men zich tot berging of vervoer ook van zakken bediende, die aan een touw over den schouder werden

gedragen, zien wij Pl. XXXVIII. 45; XLVII. 64; CCXLIII. 26. Ook thans nog bedienen zich de inwoners van Borneo, Timor en andere omliggende eilanden, op gelijke wijze van zakjes, tot het bewaren van hunnen leeftogt en andere behoefte op reis. Groote gevulde zakken staan tegen elkander geplaatst, op het basrelief, Pl. CLXI. B. 55.

Vlechtwerk en huisraad van gevlochten riet, stroo, lontaarbladeren, bamboe enz. is te algemeen en ook bij nog weinig beschaafde volken in onze Oost-Indische bezittingen in gebruik, om niet aan te nemen, dat ook in vroegere eeuwen, huisraad van gelijken aard algemeen is gebezigd geweest. Het is niet altijd gemakkelijk, althans wanneer het vlechtwerk wegens de kleine afmetingen niet is uitgedrukt, de stof te herkennen, waaruit de op de basreliefs voorgestelde voorwerpen gemaakt zijn, maar aan den vorm en de bogten waarin zij hier en daar gewrongen zijn, heeft men toch eenige kenteekenen. Zoo meenen wij op LXXXIV. 138 een gevlochten matje te zien, waarin offergaven gedragen worden; desgelijks op Pl. CCCXLIV. 84. Lage bladen of schotels meenen wij te vinden Pl. XXIV. 17, welligt een schenkblad naar aanleiding van de daarop staande schaal en eetwaren; CXXIX. 227; CCVI. B. 146, beide ook met voorwerpen gevuld; XXIII. 16 en XXVII. 24, het eerste ledig; XXIV. 17, een blad met edelgesteenten. Bakken met hoogere randen, Pl. XXIV. 18, waar in zulk eenen bak eene hooge vorstelijke muts en kostbaarheden worden aangedragen; en Pl. CCCLXXVIII. 51, in de handen van het links in de lucht zwevende beeld, waar het vlechtwerk bijzonder duidelijk is uitgedrukt. Een rond mandje met hoogen rand is met bloemen gevuld op Pl. LIV. 78; een ander op Pl. XXIV. 17, regts, heeft een deksel; Pl. CLXXIV. A. 155, toont ons een mandje met een hengsel, en op Pl. CCLXXII. 93 een ander met twee ooren.

Vooral bezat het volk van Bôrô-Boedoer eene rijke verscheidenheid van vazen en vaatwerk in metaal en gebakken aarde, uitmuntende door fraaije vormen, en zorgvuldige bewerking, welke laatste eigenschap reeds uit de basreliefs blijkt, maar geheel en al boven twijfel wordt gesteld door de oorspronkelijke

vazen en ander huisraad in het Museum te Leiden aanwezig. Groote potten tot het koken van spijzen, en daarom op, waarschijnlijk ijzeren drievoeten geplaatst, zien wij op een paar der basreliefs, Pl. XCIX. 167, waar eene pot te vuur staat en op de pot een schaaltje, als om het door den damp van het water warm te houden, en Pl. CCCXXXVII. 69, waar eene groote metalen pan of een bak met twee groote handvatten op gelijke wijze staat te koken. Eenen zeer grooten bak of eene metalen pan met drie pooten, om de sierlijke bewerking waarschijnlijk van hetzelfde metaal als de pan zelve, vinden wij Pl. CXXXVIII. A. 17; kleinere potten met deksels op bronzen drievoeten als voetstukken, Pl. CIII. 175; CLXV. A. 118; en nog eene vaas op een sierlijk voetstukje met drie pooten, Pl. CCLV. 49. Eenen grooten ketel met regtstaande wanden, met een aantal van een en twintig kleine daaromheen staande vaasjes, toont ons een der andere basreliefs. Metalen bakken komen voor op Pl. XXIV. 18; XXVII. 24; XXXIV. 37; XXXVIII. 45; een groote bak met waterplanten, CLVII. A. 135. Borden, schotels of lage kommen zonder voet, Pl. XXI. 11; XXIII. 15; XXXIV. 37; XLII. 54; op Pl. XLVI. 62 een zeer groote schotel met zakken met geld (?); diepere schotels, Pl. XXXII. 33; XXXVI. 42, waar drie schalen zeer aardig in den schotel tegen elkander rusten, en Pl. CCXXIV. 330, waar drie potjes in den schotel geplaatst zijn. Kleine kopjes of ronde bakjes zonder voet, welligt van kokosnoten vervaardigd, Pl. XCVI. 161; CI. 172; CIV. 177; CXIX. 207; van gebakken aarde, misschien ook uit hout gesneden, Pl. XXXI. 32; XXXV. 39, 40; XLV. 59; LXXXI. 132, waar zulk een kommetje op een uitgespreid doekje of matje staat; kogelvormig met deksel, Pl. XLVI. 61; CCCLXII. 14; CCCLXXXIII. 61; meer langwerpig rond en met deksels, Pl. XXIV. 18; CXXVIII. 226; CCCLXI. 12; XXVII. 24 en CCXIV. A. 298, beide laatste met versierde knoppen. Kommen of bakken met regtstaande wanden en zonder voet, en door de daarin liggende lepels, eenigermate als voor spijzen dienende gekenmerkt, Pl. XXXVI. 42; L. 69; LVII. 83; LIX. 88; CCXLIX. 37; CCLXXVI. 91; XVIII. 5, deze laatste van langwerpig vierkante gedaante, de smalle zijwanden in eene uit-

stekende punt eindigende, even als op Pl. XXI. 12; met eenigszins schuins opgaande wanden, Pl. CCXLII. 23; XXXV. 40; CCCXXXIX. 73, deze laatste met twee boven den rand uitstekende lepelstelen; Pl. XLVIII. 65, met deksel; Pl. XLVII. 63 met de wanden in den vorm van een omgekeerd klokojief en sierlijk gewerkten rand. Schoteltjes met lage voetjes, Pl. XXXVII. 43; LXXIII. 116; XXXIX. 47; met bloemen, Pl. CCCLXIV. 19. Schalen met hoogere voeten, Pl. XXIII. 15; LXI. 92; XCV. 160; XCVI. 161; CCXLIX. 37; CCLIX. 57; eene zeer sierlijke schaal, Pl. XCIII. 155; soortgelijke schalen met deksels, Pl. LXIII. 95; CVIII. 185. Kommen met voeten, Pl. XXVII. 24; LVIII. 86; en met deksels, Pl. XXVI. 22; XLVII. 63; LXXXV. 139; CXLVII. A. 54. Eenen sierlijken vorm biedt ons zulk eene vaas met twee ooren even boven het midden, en door den uitstekenden lepelsteel ook als spijs- of voorraadsvaas gekenmerkt, Pl. CCCXX. 35. Eene pot in den vorm van eenen omgekeerden kegel, Pl. CCLXXVII. 94; twee andere diergelijke groote potten of kommen, zeer wijd doch laag, Pl. LXXIII. 116; eene kogelvormige pot met naauwe opening, Pl. C. 169; XCIX. 167; eene kleinere in den vorm van eenen zeer ingedrukten kogel, Pl. XXXVIII. 46; en eene grootere in den vorm van een overeind staand ei, Pl. CCXX. A. 325. Langwerpige potten met lage halzen, Pl. CCLVI. 51; CCXCI. 122; CCCLX. 9; CCIII. A. 267, deze laatste zeer groot; lagere potten met lage halzen, Pl. XXI. 11; XXXVI. 42; CCLXXIV. 88, deze laatste met deksel. Bekers, Pl. CCLI. 41; CCCLIX. 7; CCIX. A. 286; CCCXC. 6; LXXV. 120; CXII. 193, de twee laatste welligt uit kokosnoot vervaardigd en in vorm niet veel afwijkende van die op Timor enz. in gebruik zijn. Potten met wijde opening en lagen hals: Pl. XLVII. 64; CVI. 181; LXXIX. 127, deze laatste eene zeer groote; met hoogere halzen en daardoor eenigszins fleschvormig, Pl. XCVII. 164; CXIII. 195; LXIX. 107; ingedrukt, met zeer ronden buik en versierden voet, Pl. LVII. 83; met eenen stop gesloten, Pl. CCXXVIII. A. 367; en aan de opening van een hengseltje voorzien, Pl. CXCIX. A. 59. Vazen met halzen en hooge voeten in verschillende geledingen, Pl. CXLV. A. 66; CIII. 175; CXXVI. 221; CCCXX. 35; CCXCVI. 7;

CCXCIX. 16, 17; CCCXX. 35; CCCLXV. 20, de meeste met bloemen gevuld en naar het schijnt van grootere afmetingen. Blaasvormige potten met naauwe halzen, Pl. XCVII. 164 en CXIII. 195. Schenkkan met één oor, Pl. XXXI. 32. Vazen met twee ooren aan den hals, Pl. CL. B. 33, met kruiselings omheen gebonden bamboesbanden, evenals thans nog, bijv. met de gembervazen geschiedt; Pl. CXC. A. 221, met de twee ooren boven op den buik, en blijkbaar van grooteren inhoud, als tusschen twee mannen aan eenen stok gedragen; met hoogen voet en hoogen hals met vele randen, en de ooren ter wederzijde aan den buik, Pl. CXXII. 213. Gendis of waterflesschen van verschillende vormen: met eenen hoogen stop, Pl. XX. 10; blaasvormig met langen, naauwen hals en de tuit in het midden op den buik, Pl. LXXXIX. 147; als schenkkannen, doch zonder handvat met dikken buik, lagen hals, doch zonder voet, Pl. XLIV. 57; XLIX. 68; CXIII. 195; met voet, Pl. LXXXV. 139; LXXXVI. 141; XCIII. 155; van rankeren vorm en met meer versierden en hoogeren voet, Pl. LII. 74; CXII. 193; CLV. A. 81; CXXXVII. B. 8; CXLIII. B. 20; met deksel, Pl. XXIV. 17. Met bloemen vinden wij gendis op Pl. CCXXI. A. 328; CCL. 39; CCLXVIII. 76; CCCIV. 3. Op Pl. CCLXXXVIII. 115, zien wij zulk eene waterkan met stop gesloten, geplaatst tusschen de drie tanden van eenen ruw bijgesneden boomtak, die met het benedeneinde in den grond is gestoken. Op Pl. CVII. 183, staat eene waterflesch op eenen der boven beschreven stutten of offertafeltjes in de vlammen als om het water te verwarmen. Verscheidene soorten van vazen zien wij op Pl. CXCVI. B. 128. Fraaije groote bloemvazen en van verschillende vormen ontmoeten wij, vooral ook op de basreliefs tegen den achterwand van den derden omgang, bijv. CCXXXI. 2; CCXXXVII. 14; CCXLIII. 25; CCXLV. 30; maar bovenal verdient de bloemvaas van Pl. CCLXI. 62 genoemd te worden, om hare overeenkomst met de fraaije Japansche bronzen vazen, die tot gelijk gebruik bestemt zijn. Een zeer eenvoudig bolvormig bakje, misschien van eene kokosnoot vervaardigd, en op drie pootjes geplaatst, dient op het basrelief Pl. CXXIII. 215 insge-

39*

lijks als bloemvaas. Tot een gelijk doel bezigde men ook groote zeeschelpen, die dan op drievoeten werden geplaatst, Pl. CVII. 183; CXI. 191; CCXI. A. 289, 290; CCCII. 30; CCCXVI. 28. Ook thans nog worden op Java schelpen op gelijke wijze gebruikt.

Of het ronde voorwerp, dat op Pl. CXIII. 195 eene vrouw in de hand houdt, een schenkblad of eene mand is, durven wij niet bepalen; welligt diende het als deksel over eenen schotel met spijs. Zulke deksels zijn ook thans nog op Timor, Borneo en elders in gebruik.

Lepels, die echter niet om te eten, doch alleen tot het opscheppen van spijzen dienden, zien wij dikwerf in de vazen en ander huisraad geplaatst. Zij waren van verschillenden vorm en onderscheiden grootte, sommige misschien ook uit kokosnoot vervaardigd, andere van hout of ook van metaal. Van deze laatste soort is er een op het Museum van Oudheden te Leiden aanwezig. Op Pl. XCIX. 167, hebben wij eenen lepel met regten steel; op Pl. XXXVII. 43, twee, waarvan eenen met regten en eenen met gebogen steel; Pl. XLIV. 57, eenen lepel met gebogen steel en eenen knop aan het einde.

Wanneer de vazen, kistjes, doozen enz. niet in gebruik waren, werden zij onder de bali-balis, rustbanken of zetels geplaatst. Zie bijv. Pl. CLVIII. 94; CLXIV. 113; CLXXVI. 170—172 en elders.

Den vorm waarin de spijzen opgedischt werden, mogen wij welligt eenigszins uit de offers en gaven opmaken, die aan heilige of aanzienlijke personen werden aangeboden. Veelal bestaan die gaven uit aangestoken reukwerk, bloemen en vruchten, edelgesteenten en kostbaarheden, versiersels en zelfs kleedingstukken, zooals bijv. de sluijers(?) op Pl. XCVIII. 165; CXVI. 201; CCCLXXXIV. 64; maar zeer dikwijls worden ook spijzen aangebragt, en daaronder naar het schijnt verschillende soorten van koeken en gebak; zie bijv. Pl. XVI. 1; XIX. 8; XXI. 11; XXXII. 33; LIV. 78; CXXIV. 217; CXXVII. 223; CXXIX. 227; CCXXXIV. 8; CCXXXV. 10; CCCLVIII. 5; CCCLXI. 12; CCCLXXVII. 48.

De weegschalen hadden veel overeenkomst met de onze, eene

kleine zien wij in de hand eener vrouw op het basrelief, Pl. CXXII. 214; is zij naauwkeurig afgebeeld, dan ontbrak de evenaar, en kon zij dus ook niet met de noodige naauwkeurigheid dienen. Eene grootere weegschaal zien wij op Pl. LXXI. 112, aan eene hooge houten stelling, een dwarshout op twee stijlen rustende, opgehangen, de balans is van eenen evenaar voorzien.

Onder de voorwerpen van dagelijksch gebruik hadden wij de pajongs of zonneschermen, of wat bij de mindere standen daarvoor in de plaats komt, hier ook kunnen vermelden, wanneer wij niet later meer opzettelijk onder de teekens van waardigheid en onderscheiding, ook de pajongs moesten behandelen.

Van werktuigen voor kunsten en ambachten is slechts weinig op de basreliefs voorhanden. Pl. LXVI. 102 biedt ons eenen werkman die met eene soort van aks een stuk hout bearbeidt; vergelijk ook een diergelijk werktuig op Pl. CLXXIV. A. 154. De steel van zijn werktuig is van hout, of echter het voorname bestanddeel van metaal, ijzer of brons, dan wel van eene harde steensoort is, durven wij niet bepalen; wij vermoeden het eerste. Ware het laatste het geval, dan zouden wij hier eene aanwijzing zien omtrent het gebruik van eene klasse van werktuigen in steen, die uit het oude tijdperk overgebleven, ook op Java dikwerf gevonden worden. Vóór den genoemden arbeider, zitten twee andere werklieden, de een met een sikkelvormig mes, dat hij bij het midden vasthoudt; de andere heeft in de regterhand een spits toeloopend stokje of staafje, op de linker een vogeltje met menschenhoofd. Wij vermoeden dat wij ons hier eenen boetseerder aan het werk moeten voorstellen, en dat het laatstbedoelde werktuig een boetseerijzer is. Een soortgelijk sikkelvormig mes als het zooeven genoemde, treffen wij nog aan op een ander basrelief, Pl. CXCI. A. 224.

De bestemming van een tweemaal regthoekig omgebogen werktuig, dat wel wat op een dookijzer gelijkt, en door eenen ouden man uit de mindere klasse in de hand gehouden wordt, Pl. XVII. 4, is ons onbekend; misschien is het een hakmes, maar dan merkelijk afwijkende van het gebogen kapmes thans in gebruik, en wangkil geheeten.

Lontaarbladeren, geschikt om op te schrijven, en waarschijnlijk ook beschreven, zien wij op Pl. LIII. 75; welligt moeten wij zoodanige ook herkennen in de handen van de twee vrouwen, die, op Pl. CCXXX. B. 196, ter wederzijde van een reukaltaartje nederzitten; welligt ook in de hand van den man die, op Pl. CXIII. 196, onmiddelijk achter den muzikant met zijn stavenspeeltuig gezeten is.

Ploegen komen een paar malen voor, door een koppel ossen getrokken; zij zijn van de thans nog gebruikelijke, eenvoudige soort en zamengesteld uit eenen boom, aan welks uiteinde de ploegstaart met het ploegijzer bevestigd is, doch zoo, dat die in verschillende rigtingen door den landbouwer kan bewogen worden. Zie Pl. CXXXVI. B. 2 en CCXXIII. A. 336; op dit laatste basrelief zien wij dat het ploegijzer met banden om den voet van de ploegstaart bevestigd was. De ploegboom is aan twee met elkander verbonden, houten of ijzeren stangen gehaakt, die met banden om de halzen der trekossen bevestigd zijn. Verder tuig is bij deze laatste niet aangeduid.

Van die ossen komen wij tot de andere dieren, die den mensch in zijn bedrijf dienstbaar zijn gemaakt, en de middelen tot vervoer.

Ligte lasten droeg men op het hoofd, zooals bijv. dit door eene vrouw geschiedt, Pl. XXXVI. 42. Zwaardere lasten werden, zooals wij hierboven reeds met eene groote vaas zagen, aan stokken tusschen twee mannen op de schouders gedragen. Op gelijke wijs geschiedt dit met eene hoeveelheid vruchten of andere voorwerpen, die op Pl. CCII. A. 262, in een groot stuk doek aan eenen stok gehangen zijn. Op een kort daarop volgend basrelief, Pl. CCIII. A. 264, wordt eene zware groote kist of kast door eene menigte koelies met draagboomen op de schouders vervoerd. Hetzelfde middel werd ook voor personenvervoer gebezigd. Op Pl. XLVIII. 66 bestaat de berrie, naar het schijnt, slechts uit een plankje op twee draagboomen; even eenvoudig is die op Pl. CLIII. A. 75, waar evenwel over het plankje een matje of kleed is gespreid. Op Pl. CXLVII. A. 51 is de berrie even eenvoudig, doch steunt de daarop zittende persoon op een rolkussen. Op twee andere basreliefs, Pl. XCVI. 162 en CXLIV. A. 39, krijgt zij

meer van eenen draagstoel, dewijl boven den eenen boom eene leuning is geplaatst, waartegen de rug steunt, zittende de persoon die gedragen wordt, natuurlijk op de gewone oostersche wijze, doch zoo dat hij zelf in eene zijdelingsche rigting voortbewogen wordt, en zijn aangezigt naar den beschouwer gewend is. De draagstoel op Pl. CCLI. 42, heeft vier met lijstwerk versierde pooten en eenen hemel, die op sierlijk en prachtig uitgewerkte stijlen rust. Op eene andere berrie, Pl. CCCVII. 10, zijn twee leuningen aangebragt, boven den éénen draagboom, en regthoekig daartegen aan den kant van het zitplankje, zoodat de op kussens zittende gebruiker met den rug tegen de eerste, met den linkerarm op de tweede leuning rust. Eigenlijk gezegde palankijns of overdekte draagbedden, zooals die thans nog op het vasteland van Indië, in Japan enz. gebruikt worden, ontmoeten wij op Bôrô-Boedoer niet.

Rijtuigen waren algemeen, sommige open, andere overdekt, doch alle met vier wielen, en naar gelang van den stand en de middelen van de bezitters, sierlijker en kostbaarder bewerkt, en overeenkomstig hunne bestemming van meerderen of minderen omvang. Zeer eenvoudig is de vierkante bakvormige wagen voor twee personen, Pl. CCXI. A. 290; meer versierd, doch in den vorm van tronen of zetels met wielen, aan de rugzijde slechts met eene leuning voorzien, en slechts voor éénen persoon plaats aanbiedende zijn de rijtuigen, Pl. CLXIV. B. 60; LXXI. 111; LXXII. 113. Hooger, van boven gedekt met eenen hemel, en ingerigt om met gordijnen langs de zijden gesloten te worden, is een prachtig rijtuig, insgelijks voor éénen persoon, op Pl. CCLIII. 46 voorgesteld. Andere rijtuigen, vooral wanneer die meerder ruimte en voor onderscheidene personen plaats boden, waren van voren van eenen, naar boven sierlijk oploopenden boom, veel hooger, doch eenigszins in den vorm van den krommen dissel aan onze boerenwagens, voorzien, welks top in eenen fraai uitgewerkten knop, eene vrucht of diergelijk eindigde, en waarvan linten of banden als wimpels afhingen. Op zulk eenen rijk versierden, doch slechts voor éénen persoon bestemden wagen, rijdt eene aanzienlijke vrouw, Pl. XLII. 53. Behalve de gewone

leuning op zijde voor den rug, is nog aan de achterzijde een bankje aangebragt om met den linkerarm op te rusten. Een wagen op Pl. CLXIX. B. 69, meer eenvoudig en glad bewerkt, heeft, behalve voor den hoofdpersoon binnenin, nog plaats voor een paar zijner volgelingen, eenen vóór- en eenen achterop; hetzelfde is het geval op Pl. CLXII. B. 57; LXXIII. 115; LXXIV. 117, op welke beide laatste basreliefs voor den hoofdpersoon een troonzetel, op of in eenen van latwerk vervaardigden lagen bakwagen is geplaatst; ofschoon beide wagens eenvoudig bewerkt zijn, heeft echter de eerstgemelde eenen zeer kunstig, met eenen leeuwenkop en bladwerk versierden, oploopenden krommen boom. Een rijtuig als de laatst voorgaande, doch veel langer is overdekt met eene kap of eenen hemel op vier stijlen, en rondom aan de vier zijden open, zie Pl. LIV. 77. De achterhelft althans van de linkerzijde heeft een hekwerk, dat wij ons waarschijnlijk ook aan de regterzijde moeten voorstellen. Nevens den hoofdpersoon, die niet op eenen afzonderlijken zetel, maar op den bodem van het rijtuig zich nedergezet heeft, hebben vóór aan zijne regterzijde een, en achter aan zijne linkerzijde nog drie personen uit zijn gevolg plaats genomen; deze allen in het overdekte gedeelte. Voorop zit nog een bediende, op den krommen boom, en achterop een krijger met uitgetogen zwaard. Al deze rijtuigen zijn slechts met twee paarden bespannen, maar op Pl. XLIX. 67, hebben wij een rijtuig, van de soort als het laatstvoorgaande en ook voor een groot aantal personen geschikt, met vier paarden bespannen, die door den, op den krommen boom zittenden voerman bestuurd worden, terwijl op vele der overige rijtuigen de voerman op een der paarden gezeten is, en dan op de westersche wijze, aan iedere zijde een been; op het boven reeds aangehaalde basrelief, Pl. XLII. 53, zit de voerman, zonderling genoeg, geheel ten achterste voren op het paard. Op den laatstgenoemden, door vier paarden getrokken wagen, zit de hoofdpersoon op een kussen in het midden, regts achter hem zijne vrouw, achter haar een bediende, terwijl links nog een ander lid van het gezin plaats heeft genomen; achterop weder een bediende met het zwaard tegen den linkerschouder. Doekslingeringen, die welligt als gor-

dijnen kunnen worden nedergelaten, hangen aan den rand van den hemel. Hoe de paarden aan de wagens gespannen waren, blijkt uit de voorstellingen niet, de strengen zijn niet uitgedrukt, hetgeen ook op een paar basreliefs, Pl. LXXI. 111 en LXXII. 113, evenmin met de toomen het geval is. Deze laatste schijnen niet van stangen voorzien geweest te zijn, maar slechts uit riemen of touwen te bestaan, die het paard in den mond werden gelegd. Slechts eens, Pl. XLII. 53, vinden wij een eigenlijk hoofdstel; bij twee andere schijnt de toom slechts aan eenen riem bevestigd, die om den neus en mond van het paard heen loopt. Behalve den korteren toom die op den hals van het paard ligt, of door den berijder wordt gehouden, dient een langere voor den voerman, die van den wagen de paarden bestuurt. Al de paarden dragen om den hals eenen riem met bellen. Bijna alle, wanneer zij althans den voerman droegen of moesten dragen, zijn met een kleedje bedekt, dat meestal met eenen buikriem op zijne plaats wordt gehouden. Het kleedje wordt ook, Pl. LIII. 77, door een kussentje of matje vervangen, of ook, als op Pl. XLII. 53, door een geregeld zadel. Één der paarden, Pl. LXXII. 113, heeft nog behalve den buikriem eenen anderen, die om de borst en onder de staart omloopt.

Waar paarden op zich zelve, al of niet bereden voorkomen, blijft het tuig toch even eenvoudig, als wanneer zij voor wagens gespannen zijn. Welligt is het ontbreken van riemen enz. toe te schrijven aan een onopzettelijk verzuim van den beeldhouwer, of werd het onnoodig geacht dergelijke kleine bijzonderheden uit te drukken. Het hoofdtuig bestaat uit een touw of eenen riem in den mond, Pl. CVIII. 66; of om het ondergedeelte van den mond gebonden, Pl. LVII. 88; CVIII. 186; met eene of twee trenzen en toom, en eenen riem of band om het benedengedeelte van het hoofd, in het midden met een sieraad voorzien, of ook zonder dien band: Pl. XXXIV. 38; XLIII. 56; XLVI. 61; LXXXI. 131; CXXIX. 228, CCLI. 42; op dit laatste basrelief schijnt de toom aan eenen stang in den mond van het paard verbonden te zijn. Een band met bellen om den hals ontbreekt zelden, wij missen dien evenwel aan de paarden op Pl. LVII. 88; LXXX. 129;

LXXXI. 131 en CVIII. 186. Ook bij het paard, Pl. CXXIX. 228, ontbreekt die band, doch het heeft daarentegen eenen borstband met bellen en eenen soortgelijken die onder de staart doorgaat. Meestal is de rug met een dun kussen bedekt, wanneer het paard moet bereden worden; buikriemen, die waarschijnlijk het dekkleedje, dat ook het kussen vervangt, moesten vasthouden, vinden wij Pl. XXXIV. 38. Drie dekkleedjes op elkander en daarop het rijkussen, Pl. CXXIX. 228, waar wij tevens het hoogst zeldzame voorbeeld zien van eenen stijgbeugel of eenen riem tot hetzelfde doel gebezigd. Een eigenlijk gezegd zadel met een daaronder liggend kleedje ligt op het paard, Pl. LXXXI. 131. Eens, Pl. LVII. 88, zien wij eene vrouw te paard, natuurlijk op de oostersche wijs overdwars zittende, evenals de ruiters op Pl. XVII. 4; LXXX. 129, en CLII. 42. Waar wij op de overige aangehaalde platen ruiters ontmoeten, zitten zij op de in Europa gebruikelijke wijze.

Nog meer dan van paarden wordt van olifanten gebruik gemaakt voor vervoer van personen en lasten, dit laatste echter zeer zeldzaam. Tot de gewone optuiging behooren een band met versiersels om het voorhoofd, een halsband met daaraan hangende klok of ook, in plaats van deze laatste eene menigte bellen, evenals die der paarden, bijv. Pl. XLIII. 56; LIV. 78; LX. 90; CVI. 182; ook wel zulk een bellenband in de lengte om het geheele lijf, Pl. CVI. 182, en bovendien nog met eenen bellenband over den rug vermeerderd, Pl. CCCXV. 25; ook wel een onversierde band of singel om den buik, Pl. CXXX. 230; CCXI. A. 291; CCLXI. 61; welke singel op Pl. CXV. 200, vervangen wordt door eenen rijk versierden, breeden band. Op den rug meestal een dekje, dat, Pl. LIII. 76, met drie buikbanden of singels, en eenen vierden band, die in de lengte om het geheele lijf loopt, of ook, Pl. LXX. 109, met eenen enkelen singel om den buik, wordt vastgehouden. Op het dekkleed werd de draagzetel gesteld, die, op twee met dwarslatten aan elkander verbonden houten jukken bevestigd, met stevige touwen om den buik of ook, aan den in de lengte om het lijf loopenden band, op zijne plaats werd gehouden, Pl. XXXV. 40; LXXXV. 140; CVII. 184; CCLVII.

54; CCLXXIX. 97; CCCIV. 3; CCCVII. 9. De draagstoeltjes of zetels hadden aan drie zijden leuningen, waren aan de voorzijde alleen open, van kussens voorzien, zie bijv. Pl. CVII. 184, CCCXIV. 3; en men plaatste zich er in met het aangezigt naar den kop van den olifant gekeerd, Pl. LXXXV. 140; CCLXXIX. 97; doch ook dwars, bijv. Pl. CCCXLVI. 87, waar het open gedeelte van het zeteltje zich aan de linkerzijde bevindt. Op Pl. CCLVII. 54 zien wij zulk eenen draagstoel van veel grootere afmetingen, met prachtig snijwerk, en met eenen op stijlen rustenden troonhemel voorzien. Op het basrelief, Pl. CCCXII. 20, is de draagstoel door eenen sierlijk bewerkten bak vervangen, waarin de last welke vervoerd moet worden is ingeladen; de geheele toestel wordt met koorden voor de borst, onder den buik en om het achterlijf van den olifant bevestigd. Ook zonder zetel of draagstoel, enkel op een dekje, zien wij eenen man zitten, terwijl de voerman of kornak vóór hem op den nek van het dier plaats heeft genomen, Pl. CCXLIII. 26. Elders, Pl. CCCIV. 4, schijnen twee menschen op den onbedekten rug van eenen olifant kunsten te maken, zij zijn althans in zeer levendige beweging voorgesteld. De leider of kornak had zijne vaste plaats op den nek, als op Pl. CCXLIII. 26; CCLXXIX. 97; maar waar het dier onbelast is, zien wij hem ook, welligt slechts tijdelijk, meer achterwaarts, zelfs geheel bij de staart zitten, Pl. XXXI. 31; XXXVII. 44; XLI. 56; LIII. 76; LIV. 78. In den regel bedient hij zich, zooals uit de laatst aangehaalde basreliefs blijkt, van het bekende olifantenhaakje, of den angkasa, dat wij echter op Pl. LIII. 76 met een eenvoudig stokje met knop vervangen zien. Op Pl. CCLVII. 54 en CCCX. 15 dient een touw om den olifant te leiden; in de eerste dier twee voorstellingen schijnt bovendien een tweede geleider, misschien wel de eigenlijke kornak, kenbaar aan zijnen haak, ook nevens het dier te loopen, en zijnen slurp met den arm te omvatten.

Omtrent de vaartuigen van dien ouderen tijd leveren de basreliefs ons eenige inlichting, die meer volledig zou hebben kunnen zijn, wanneer niet te veel voorwerpen en van te grooten omvang op eene beperkte ruimte hadden moeten uitgewerkt worden, en

eene meer uitvoerige voorstelling der bijzonderen deelen niet onmogelijk ware geweest. Den eenvoudigsten vorm van een gewoon roeibootje of kano biedt ons het basrelief Pl. CII. 173; hier geheel buiten verhouding afgebeeld, duidt het slechts aan, dat Sjakya een gedeelte van zijnen togt over het water heeft volbragt. Op Pl. XCVII. 164 zien wij een ander klein roeibootje met spits omhoogloopende snebbe en regten achtersteven; het is beladen met eene menigte van groote kruiken. Een diergelijk, doch iets grooter en van een op vier stijlen rustend dakje voorzien, komt voor Pl. CXXX. 229; het wordt met twee roeren ter wederzijde aan den achtersteven bestuurd, en is met een touw bij den achtersteven aan eenen stok in den oever vastgelegd. In de voorstellingen, Pl. CLXXXII. A. 193 en CXLVII. A. 52, zijn zeilschepen afgebeeld, tevens geschikt om met riemen bewogen te worden, zooals de openingen in het eene dier vaartuigen aantoonen; de mast schijnt uit eene zoogenoemde schrank of eenen bok te bestaan, aan welks top het vierkante zeil, dat aan eene ra bevestigd is, omhoog wordt gehaald. Het eene schip op Pl. CLXXXII, heeft op het achterdek eene kleine kajuit, waarop de stuurman aan het roer schijnt te staan. Een gelijksoortig vaartuig voert op Pl. XXXVIII. 46, een aantal visschers, en is, evenals de vorige van een zeer eenvoudig zamenstel. Veel grootere schepen zien wij op een vijftal andere basreliefs, Pll. LXVIII. 106; CI. 172; CIII. 176; CXXIII. 216 en CCLI. 41, alle ingerigt om zee te bouwen en van de, ook nu nog in onzen Oost-Indischen archipel gebruikelijke uitleggers, tegen het omslaan bij hooge zeeën of voor het bij den wind zeilen, voorzien. Eenige hebben insgelijks masten in den vorm van bokken, waartegen een ladder rust, om naar den top te klimmen, zie Pl. CCLI. 41; CIII. 176; CXXXIII. 216; de overige hebben gewone masten met hoofdtouwen. Het schip op Pl. CCLI. 41 heeft slechts éénen mast, tenzij wij moeten aannemen dat de bok tegen of bij den voorsteven, ook als tweede mast bij voorkomende gevallen dienen moest. Op het schip Pl. CXXIII. 216 zijn dwarslatjes tegen eenen der twee bokstijlen gespijkerd. Op het schip met éénen mast na, hebben alle boegsprieten, op welker uiterste einden, evenals op een uitstek aan den achterste-

ven van een paar der vaartuigen, Pl. CI. 172 en CIII. 176, ronde werktuigen staan, wier bestemming onzeker is. Aan kompassen, welker gebruik in Indië door Tsjina reeds zeer vroeg kan bekend zijn geweest, kan hier moeijelijk gedacht worden, ook zou dan slechts aan den achtersteven en in onmiddelijke nabijheid van den stuurman, zulk een werktuig vereischt zijn geworden. Meer waarschijnlijk komt het ons voor dat de beeldhouwer groote katrollen of misschien wel spillen, tot het ophalen van ankers als anderszins dienende heeft willen voorstellen. De meeste der schepen hebben midden op het dek een verhoogd vertrek of eene overdekte roef. De zeilen zijn van vierkanten vorm, van onder en boven aan raas gebonden, en worden met touwen opgehaald en in de vereischte rigting gehouden. Drie schepen, op Pl. CI. 172; CIII. 176 en CXXIII. 216, hebben nog een smaller, naar beneden puntig uitloopend zeil aan den top van den voorsteven opgehaald, of vóór het uiterste einde van den boegspriet op de eene of andere wijze, maar hoe is onduidelijk, uitwaaijende; op Pl. CIII. 176 zien wij de roeiriemen, en zit, evenals bij de twee andere groote schepen, of hangt een der matrozen aan den uitlegger, om het evenwigt te helpen bewaren. Voor het sturen bediende men zich van twee riemen aan de zijden van den achtersteven, wat evenwel alleen op Pl. CCLI. 41, blijken kan; bij de overige schepen is het roer niet aangeduid. Pl. CXXIII. 216 toont ons, nabij het groote schip nog een kleiner zeilscheepje met éénen mast, doch met eenen breed oploopenden, hoogen voor- en eenen lagen, rond gewerkten achtersteven.

De wapens, die wij uit de basreliefs leeren kennen, zijn: knotsen, sabels en dolken, bogen, pijlen, blaasroeren en waarschijnlijk ook eene lans, die echter slechts eenmaal voorkomt. De wapens in de handen van de veelarmige Sivistische goden nemen wij hier niet in aanmerking; gedeeltelijk zijn die wel aan de bij het volk gebruikelijke ontleend, maar vele ook slechts als toevoegsels met zinnebeeldige beteekenis te beschouwen.

Knotsen komen slechts zelden voor, en bij halfwilden, Pl. CXXXI. 231; CCLXXXVII. 113; CCXCV. 3; zij hebben den gewonen vorm, van boven dun en naar beneden breeder uitloopende.

Eene fraai versierde knots vindt men op Pl. XXXII. 34, men zou schier zeggen als een voorwerp van eerbied. Kromme knotsen houden twee wilden op Pl. CCCLXXV. 42; en eenen ruwen boomtak meenen wij in de handen van eenen anderen wilde als wapen te moeten herkennen, regts op het basrelief, Pl. CIX. 187.

Blaasroeren zijn evenmin algemeen. Op het basrelief, Pl. CIX. 187, waar de Boeddha door booze magten wordt aangevallen, zijn er ook onder deze laatste die zich van dat wapentuig bedienen; Pl. CLX. A. 102, wordt het op jagt tegen apen gebezigd. In het eerste geval is het blaasroer het wapen van eenen wilde, die zich, behalve door zijn uiterlijk, als zoodanig ook door de door zijne oorlellen gestoken houtjes kenmerkt. Het schijnt dus bij onze Bôrô-Boedoerbouwers, evenmin als voor de tegenwoordige bewoners van Java, een algemeen gebruikelijk wapentuig, maar alleen, als thans nog, bij uitzondering op de jagt, of onder de bevolking van minder beschaafde landen gebezigd geweest te zijn. Ook thans nog worden blaasroeren op de eilanden van den Indischen archipel, met name op Borneo en Timor als wapen en op jagt gebruikt, maar zij zijn veel langer en aan het eene uiteinde van eene punt voorzien om ook als speer te kunnen dienen; zij verschillen dus in beide opzigten van die wij op Bôrô-Boedoer voorgesteld zien.

De meest algemeen gebruikelijke wapens zijn boog en pijl en zwaarden van verschillende vormen. De bogen waren vrij lang van meer dan menschenlengte en hadden aan de uiteinden omgebogen knoppen tot het bevestigen van de pees. De pijlen waren aan het benedeneinde van veêren, aan het boveneinde van metalen punten voorzien, welke laatste in gewijzigde vormen voorkomen, maar meestal in dien van eenen driehoek, welks benedenste zijde inspringt, zoodat de punt twee weerhaken erlangt. Zie bogen en pijlen, Pl. XVIII. 6; XXXII. 34; XLVII. 63; L. 69, en op vele andere plaatsen. Ook werden de uiteinden van den boog van eene lus voorzien, die door een dwarspennetje of knopje tegengehouden, diende om er de pees aan vast te maken. Zie bijv. zulk eenen boog, Pl. CCCXV. 25. Eenen kleineren boog, welks pees waarschijnlijk slechts in eene kerf werd

bevestigd, vinden wij, en vrij naauwkeurig van voren gezien, op Pl. XLIX. 67. Of het vreemde wapentuig, dat op Pl. LIII. 76 aan de linkerzijde gedeeltelijk boven de daar zittende personen uitsteekt, eenen boog voorstelt, durven wij niet te verzekeren; zoo ja, dan heeft deze eenen zeer afwijkenden vorm. De pijlen, die aan het benedeneinde in het daar aanwezige knopje wel eene kerf zullen hebben, zijn niet altijd van punten voorzien. Pl. XLIX. 67, toont eenen vrij langen pijl, doch welks boveneinde een knopje of kogeltje heeft, en op Pl. LXIV. 97 zijn pijlen die zonder zulk een knopje stomp uitloopen. Welligt konden de metalen (of ook steenen?) spitsen er naar verkiezing op of afgenomen worden; of verzuimde de kunstenaar op enkele plaatsen die kleinere bijzonderheden, zooals op het laatst aangehaalde basrelief ook, behalve de punt aan eenen pijl, de veêren ontbreken; dit laatste is ook het geval met de pijlen op Pl. XXXII. 34. Op Pl. LII. 73 heeft een pijl eene ruitvormige punt. De pijlen werden bewaard in pijlkokers, die rond waren, Pl. LII. 74; CXXXII. 234; of driezijdig, Pl. XXIV. 18; doch zij werden ook buiten kokers gedragen, in bundels verbonden, en dan met eenen ring of band vereenigd, zie Pl. XLV. 60; XLVII. 63; LIII. 76; CCCXV. 25. Lansen schijnen niet voor te komen, tenzij wij, en dit komt ons om de groote afmetingen niet onwaarschijnlijk voor, zulk een wapen op Pl. XLVIII. 66 moeten erkennen. Het is daar, onder de speerpunt aan het boveneinde van de schacht, met eene, naar het schijnt wollige stof als met eenen kwast of troetels omgeven, zooals wij iets diergelijks ook nog aan lansen der hedendaagsche bevolking onzer Indische buitenbezittingen aantreffen. Ook de vorm der zwaarden biedt zeer vele verscheidenheden, die wij echter alle ook thans nog op Java of de overige eilanden van den archipel terugvinden. Zij zijn met pareerstang, althans met eenen breeden rand voorzien, op de plaats waar het lemmet in den greep bevestigd is; de greep eindigt aan het boveneinde in eenen platten rand of in eenen knop. De lemmeten zijn of regt, en aan de punt eenigszins rond, zooals Pl. XXII. 14; of aan het uiteinde plat en eenigszins breeder, Pl. LXII. 94; in eene ruitvormige punt eindigende, Pl. XXVI. 22; ter halver lengte ver-

smallende en dan naar het uiteinde wederom verbreed en in drie tanden uitloopende, Pl. CX. 190; halvemaanswijze gebogen, Pl. LXII. 94; CXII. 194; CXIV. 198; CCLXXVII. 113; minder gebogen en zonder, of slechts met eenen zeer eenvoudige greep, als eene zeis, Pl. LII. 73; van boven in twee tanden uitloopende, Pl. CCLXXIV. 87; achterwaarts gebogen, Pl. XXI. 12; XLVIII. 66; LXXXII. 134; CCLXXXVII. 113; golvend of vlammend, XXVIII. 25; XCIV. 158; CXXIII. 215; de benedenhelft regt, de bovenhelft vlammend, Pl. XL. 50; XLV. 50; XLVIII. 66. Een zwaard, op Pl. CXIV. 198, heeft veel van het lemmet van een zeer groot mes. De scheden volgden natuurlijk in haren vorm dien der zwaarden. Zij werden waarschijnlijk uit twee bladen van hout vervaardigd, die met bamboesbanden tegen elkander verbonden waren. Zie bijv. Pl. XXII. 14; XXX. 29; XXXI. 31; XLII. 54; XLIII. 56, enz. Uitgetogen werd het zwaard in de regterhand tegen den regterschouder, Pl. LXVII. 104; LXXII. 113, LXXIII. 115, of ook in beide handen schuins tegen den regterschouder gehouden, zooals bijv. Pl. XXVI. 22; in de schede droeg men het onder den linker arm, zie Pl. XXXIII. 35; doch ook in den gordel gestoken, zie bijv. Pl. LIX. 88. Of het voorwerp, dat een zittende persoon, Pl. CCXCV. 2, tegen den regterschouder houdt, eene schede met het daarin gestoken zwaard voorstelt, durven wij niet beslissen. Korte maar breede dolken zijn ook zeer gewone wapens, zie bijv. Pl. XXXVII. 44; LIX. 88; CCLXXIX. 53, alle met ronde punten; LXII. 94; CCLXXXVII. 113, met scherpe punten; alle met in vorm verschillende grepen. Eenen bladvormigen dolk zien wij op Pl. CLIII. A. 75; eenen smallen dolk, Pl. CCLXXXVII. 113.

De schilden, wier grootte zeer verschillend is, zijn langwerpig rond of langwerpig vierkant en dan meestal gebogen, bol aan de buitenzijde. Aan de binnenzijde van eenen riem of een dwarslatje voorzien om hen vast te houden. Schilden van de eerstgenoemde soort komen voor, Pl. XLVII. 63; LIII. 76; XLVIII. 66; CCLXXXVII. 113. Zeer groote zien wij op Pl. XXII. 14; XXIII. 16; XXVIII. 25; CCXII. A. 293. Een zeer groot langwerpig rond schild, Pl. XXI. 17, is aan den binnenrand

rondom met afhangende kwasten versierd; een zeer klein schildje, Pl. CCLXXXVIII. 113; een grooter, langwerpig rond, aan de buitenzijde met eenen rand beslagen levert ons Pl. XCIII. 156. Vele schilden van dien vorm dragen op de buitenzijde een teeken of versiersel, dat men zich het best kan voorstellen als vier vlammen of vlammende punten, rondom eenen knop als tot een kruis vereenigd; zie zulke op Pl. XXIII. 15; XXX. 29, XXXIV. 37; XXXVII. 43; XL. 49; XLIII. 56, enz. Wij vermoeden dat deze schilden meestal van leder vervaardigd waren met houtwerk versterkt, en dikwerf met metalen belegsels versierd.

Langwerpige vierkante, niet zeer breede, naar buiten bol gebogen schilden, die wel van hout vervaardigd zullen geweest zijn, vinden wij op Pl. XXI. 12; LXII. 94, waar wij de buiten- en de binnenzijde van zulk een schild zien, Pl. CXXIX. 228. Op de basreliefs, Pl. CXII. 194 en XLVI. 61, vinden wij twee schilden van dien vorm, doch breeder, uit twee nevens elkander vereenigde stukken. Op Pl. CLXXXIV. A. 200 is een langwerpig vierkant schild welks smalle bovenzijde, en dit zal ook wel met de benedenzijde het geval zijn, uitgeschelpt is. Op Pl. CCLXXXVII. 113 hebben wij een, aan eene der smalle zijden eenigszins puntig uitgewerkt schild. Op Pl. LIX. 88 draagt een der krijgslieden een schild welks boven- en onderzijden evenwijdig regt loopen, de langere boogswijs inspringen.

Den olifantshaak, dien bijv. een zittende man op Pl. LIII. 76 op den schouder houdt, kunnen wij minder als een wapen beschouwen; waar hij in eene der handen van den veelarmigen god, bijv. op Pl. CCCLXXIV. 39, voorkomt, zouden wij hem liever als een zinnebeeldig teeken van magt of bestuur willen erkennen, als dienende ook tot dat doel bij den olifant. Evenzoo zullen misschien ook andere wapens wel met eene zinnebeeldige beteekenis in de handen van zulke goden gesteld worden, en behoeft daaruit juist niet te volgen, dat zij in werkelijkheid in den krijg dienden; zooals bijv. het bijltje, een staf of schepter met doorzigtig gewerkten knop, een rad (of de werpschijf, het gewone wapen van Visjnoe), eene pijl- of speerpunt met korten steel, en een bal, die wij alle in de handen zien van den veel-

armigen god op Pl. CIX. 187. Of, en, zoo ja, welk wapen bedoeld is met het voorwerp, dat op Pl. XLIX. 67, aan de linkerzijde, een man in zijne hand omhoog houdt, is onzeker, welligt een pijl, of een waardigheidsteeken in eene schede.

Wij zijn genaderd tot de teekens van waardigheid en gezag.

Van de bekende langwerpig ronde lichtschijf achter de hoofden van goddelijke en heilige personen, behoeven wij niet opzettelijk te gewagen; zij wordt aan hunne beelden met gelijke beteekenis achter het hoofd geplaatst, als de lichtkrans of aureool in de voorstellingen der Christelijke kunst, en komt als zoodanig tallooze malen op Bôrô-Boedoer in ongewijzigden vorm voor. Zeer fraai en als eene zonneschijf, waartegen het hoofd van den Boeddha scherp uitkomt, vinden wij dit waardigheidsteeken op Pl. LXXVIII. 125 en Pl. CCCLXIV. 18. Een troonhemel of baldakijn op vier stijlen boven het hoofd van eenen aanzienlijken persoon gedragen, is natuurlijk een blijk van groote onderscheiding. Wij zien zulk eenen baldakijn door zwevende hemelgeesten gedragen op Pl. CCLXXVII. 94. Eene soort van vlaggen of wimpels, dikwerf in twee tot vier en meer tippen of tongen uitloopende en aan koorden of stokken gehecht, worden bij plegtige gelegenheden en optogten, achter aanzienlijke personen nagedragen of versieren de daken van tempels. De vlaggen zijn vrij smalle reepen doek, in de lengte langs den stok vastgemaakt en boven regthoekig omloopende, waarschijnlijk met een ijzertje of bamboesstokje in die rigting gehouden, of ook los uitwaaijende; zie bijv. Pl. XXVII. 23; LXXXV. 140; CII. 173; CVI. 181. De wimpels met punten, onder andere op Pl. XXVII. 23; XLII. 54; CVI. 181; CVIII. 185.

De onderscheidingsteekens die het meest algemeen en dan ook gewoonlijk met elkander voorkomen, zijn de pajong of zonnescherm, een groote waaijer of scherm van paauweveêren op eenen langen steel en een paardestaart, insgelijks op eenen langen steel bevestigd; dikwerf ook een groot pisang- of op pisang gelijkend blad. Wij vinden die voorwerpen al dadelijk bij elkander op Pl. XVI. 2. De pajong, zoo algemeen als onderscheidingsteeken in Azië en van de oudste tijden tot nu toe, thans ook nog gelijk bekend is, op Java in gebruik gebleven, biedt wel niet zeer vele,

maar toch eenige wijzigingen in vorm en versiering. Uitgespannen heeft hij gewoonlijk in doorsnede de gedaante van een cirkelsegment, dat ook wel eenigszins met flaauwe buiging den klokvorm nabijkomt, als bijv. Pl. XXXV, aan de regterzijde, boven op den stok is een versierde knop geplaatst. Op Pl. CCCLX. 9 heeft een pajong meer de gedaante van eene platte schijf, misschien is dit echter slechts schijnbaar, dewijl hij van boven wordt gezien. Elders, Pl. CCLXXX. 100, loopt de pajong op zijde gezien schuins op, of zooals Pl. XLIV. 58, met eenen naar binnen gebogen benedenrand. Zeer eenvoudige, misschien bij de mindere klassen slechts in gebruik en welligt niet zoo ingerigt dat zij toegevouwen konden worden, zijn kleine, in doorsnede komvormige pajongs, zooals op Pl. XXX. 40, aan de linkerzijde; XXI. 12; CCCLXXXIV. 64. Eenen vreemden vorm biedt Pl. CCCLII. 14, en insgelijks Pl. CCVI. A. 277, tenzij wij ons dezen laatsten pajong als slechts half geopend moeten voorstellen. Grootere pajongs van den gewonen vorm en voor aanzienlijke personen bestemd werden met afhangenden geplooiden rand omboord, zie Pl. CCCIII. 2; CCCXII. 19; CCCXLIII. 82; en bovendien met franjes, Pl. CCCXII. 20. Met eenen pajong op Pl. CLXXXVII. A. 208 weten wij geen weg, tenzij wij aannemen dat hij naar boven omgeslagen is; hetzelfde schijnt gezegd te moeten worden van den pajong op Pl. CCCLXV. 20. Op Pl. CXV. 199, heeft een der aldaar voorkomende pajongs eenen langen gebogen steel. Een pajong met zeer sierlijken steel komt voor op Pl. XXXIV. 37. Aan den steel der pajongs zien wij dikwijls, onmiddelijk onder het uitgespreide scherm eenen paardestaart bevestigd, bijv. Pl. XXII. 14; XXIII. 16; XXVII. 24; XXIX. 28 en op ontelbare andere basreliefs; op die wijze worden twee onderscheidingsteekens in een vereenigd. Ook zien wij aan den pajong op dezelfde plaats eene soort van sjerpen gebonden, Pl. LXXIV. 118; daar sjerpen ook gelijk wij boven reeds zeiden, als huldeblijken aangeboden worden, kunnen zij ook hier als onderscheidingsteekens gelden. Eindelijk wijzen wij nog op voorstellingen, als die van Pl. CCCLX. 9, waar pajongs met drie, vier en zelfs vijf schermen boven elkander voorkomen; maar slechts in zinnebeeldige beteekenis, om

den meerderen rang der personen, nevens wie zij geplaatst zijn aan te duiden, en geenszins alsof zij in werkelijkheid in dien vorm in gebruik waren geweest.

Het andere waardigheidsteeken, de paardestaart, aan eenen langeren of korten steel gehecht, is even algemeen. Aan eenen korten steel, zie bijv. Pl. XVI. 1 en 2 regts, dient het als vliegenjager, en wordt als zoodanig door de bedienden gereed gehouden, om hunne meesters tegen die, in gindsche gewesten zoozeer lastige plaag te beschermen. Somtijds is de steel sierlijk bewerkt, Pl. XXIII. 15; XXXIX. 47; XLVIII. 65. Dat zulk een vliegenjager een gewoon toevoegsel is in de handen van sommige Indische goden, ook op Java, is bekend. Op eenen langen steel bevestigd, wordt de paardestaart in het gevolg der vorsten en aanzienlijken nagedragen of in hunne nabijheid geplaatst, zie Pl. XVI. 2. Behalve aan den pajong, wordt de paardestaart ook aan andere onderscheidingsteekens en schepters gehecht.

De schermen van paauwenveêren zouden niet overal op de basreliefs zoo dadelijk als zoodanig herkend worden, maar hun aard en wijze van zamenstel worden duidelijk door vergelijking van de onderscheidene voorstellingen. De staartvederen van den paauw werden in rijen achter en boven elkander geschikt, zoodat zij de benedenhelft van eenen cirkel vormden, evenals een geopende waaijer. Het benedeneind werd in eenen ring of eene bus vereenigd en op eenen stok bevestigd. Vergelijk Pl. XXV. 20; XXVII. 24, XXVIII. 26; XXXVI. 41; XL. 50; LII. 74; LIII. 75; LXIV. [illegible]; LXXXII. 134; meer toegevouwen als het ware, of een kleiner gedeelte van den cirkel vormende, worden zij afgebeeld op Pl. CCCIX. 13; CCCLXVIII. 26; CCCLXIX. 30; CCCLXXI. 33.

De [illegible]bladeren, misschien in verhouding tot de menschen wel wat groot voorgesteld, vinden wij bijna overal, waar de drie [illegible] waardigheidsteekens voorkomen, en dan wel meer uitsluitend in die bepaalde zinnebeeldige beteekenis, dan omdat zij tot eenig wezenlijk gebruik dienden. Op één der basreliefs, Pl. [illegible] wordt een ander groot blad, waarschijnlijk van eene [illegible] tot gelijk doel gebruikt.

[illegible] minder algemeen voorkomende teekens die eenige

waardigheid aanduiden, noemen wij nog: eenen korten staf met eenen met beslag versierden bol aan elk der uiteinden, Pl. LXXVIII. 124; eenen korten staf, waarop eene ronde schijf, welligt een metalen spiegel op eenen lotuskelk, Pl. XXVII. 23; een sierlijk scherm met korten steel, op dezelfde plaat, en eenen krommen staf, als van eenen abt, Pl. XXXIX. 47.

Verschillende andere schepters of staven dragen voorwerpen, waaraan eene zinnebeeldige beteekenis schijnt toegekend te kunnen worden en die welligt in den oorsprong op bepaalde godsdienstige sekten doelden. Staven met eenen bloemkelk, Pl. CCCLXIX. 29; met het lotuskussen, Pl. XXVIII. 25; LXXXV. 140; LXXXVIII. 45; CLXXV. 166; met een rad, den tsjakra, het teeken van Visjnoe, Pl. LXXIII. 116; CCXII. B. 154; het rad en daarop den drietand, trisoela, van Siva, Pl. CCLXXVI. 92; de krijgsschelp, tsjank, van Visjnoe, Pl. XX. 9; CLXXV. A. 166, 168; dezelfde schelp met vleugels, Pl. XXXIII. 36; LXXX. 130. Twee van die schepters, Pl. LXXV. A. 166, zijn met linten versierd. Nog andere standaarden of schepters bieden ons de basreliefs: een scherm in den vorm van het hierboven vermelde (van Pl. XXVII. 23), op Pl. XCVIII. 166; eene groote, oogenschijnlijk platronde schijf, Pl. CCCX. 15; kleinere schijven, misschien wel spiegels, Pl. CCXXV. B. 180; CCCXC. 5; eenen langwerpigen, grooten knop, en eenen doorzigtig bewerkten bol, beide op het basrelief, Pl. LIII. 76; afgeplatte bollen, Pl. LXXXV. 140; CCLXVIII. 76; LXXXVIII. 145; knop in den vorm eener vrucht, Pl. LXXVIII. 126; CCIX. A. 284. Vele dezer staven, met paardestaarten of linten en sjerpen versierd.

Wij gaan over tot de muziekinstrumenten en beginnen met de trommen. Zij waren van onderscheiden afmetingen en vormen. Over het algemeen gelijken zij, waar zij uitvoerig genoeg zijn voorgesteld, in de wijze van zamenstelling op onze hedendaagsche; een houten cylinder, die ook wel in den tonvorm overgaat, aan de twee openingen met vellen overdekt, die door hoepels of breede banden vastgeklemd en dan door de koorden welke door die banden geregen zijn, gespannen worden; zie Pl. CLXXXI. 100; CCCLIX. 7. Sommige zijn meer langwerpig,

hetzij met tonvormige, Pl. CLXXXI. B. 100; CCIII. A. 266; CCCLIX. 7, hetzij met regte wanden, Pl. CLXXXI. B. 100; CCII. B. 139; CCIII. A. 266; korter doch ook tonvormig, Pl. CLXXXI. B. 100; CCCLIX. 7; lager, doch met regtstaanden wand, Pl. CXLIV. A. 42; met zeer bol gebogen wand, en daardoor potvormig, Pl. CLXVII. B. 66; zeer lang en smal, Pl. CLXXXI. B. 100. Ook vinden wij de kleine, bekervormige handtrom, zooals die nu nog in den Indischen archipel onder de min beschaafde volken voorkomt, Pl. CCLXXXII. 104. Somtijds worden zij aan eenen, over den linker schouder loopenden bandelier gedragen, Pl. CX. 189; CCXCIV. 128. Het slaan geschiedt, of met de handen aan beide zijden, Pl. CCXXXIX. 18; of met stokjes, Pl. XCVIII. 166; of ook met de twee handen op eene zijde, Pl. CCXLIII. 25; of met slechts ééne hand, Pl. CX. 189; CCXCVI. 128. Op Pl. CCCLIX. 7 heeft een der trommelslagers, zeker wel door eene vergissing van den beeldhouwer, het T-vormig stokje in de hand, dat bij metalen klokjes dient. Men vergelijke ook nog trommels op Pl. XVI. 1; CCXCII. 122; CCCLXXIII. 37; CCCXC. 6. Tamboerijns zien wij op Pl. XVI. 1, regts boven, waar door eene fout van den beeldhouwer, de hand aan de linkerzijde door de bekleeding van het speeltuig heen zigtbaar blijft, Pl. XXXIV. 38; XCVIII. 166; CCXXXIX. 18.

De bekkens waren, naar het schijnt, van kleine afmetingen of plat van vorm, Pl. CLXXXI. B. 100; CCCII. B. 139; of bolvormig glad, Pl. CCCLIX. 7; of met een laag steeltje of knopje aan de buitenzijde voorzien, Pl. CCXCIV. 128. Zij werden tegen elkander geslagen, maar een bekken van de laatstgenoemde soort, Pl. CCXCI. 122, schijnt met een T-vormig hamertje geslagen te worden, zooals dit ook het geval is met het komvormige bekken of klokje op Pl. CX. 189. Eene veel kleinere soort van metalen klankspeeltuigen, in den vorm van kommetjes met breeden rand, zien wij op Pl. LXVII. 103 en CCCXC. 6; andere als zeer kleine kommetjes met lange steelen, Pl. CCXIV. A. 300; of naar den steel spits toeloopende, Pl. CCLXXXII. 104. Op Pl. CX. 189 regts, zou men kunnen vermoeden, dat zulke kleinere instrumentjes ook dienden om op de metalen kommetjes te

slaan. Bekervormige klankinstrumenten komen voor op Pl. CCXCIV. 128; op Pl. XXXIV. 38, zijn er die den vorm eener schel met steel hebben; tot welke soort welligt ook een der speeltuigen van Pl. CCLXXXIX. 118 moet gebragt worden. Op Pl. CXIII. 196, wordt een slaginstrument bespeeld, welks ware vorm niet zeer duidelijk is; het schijnt eene metalen staaf als hoefijzer gebogen, of misschien eene halfronde platte schijf, die op eenen voet liggende of bevestigd, in de eene hand gehouden wordt, en waarop de speler met een klein hamertje in de regterhand slaat Aan de tot deze klasse behoorende muziekinstrumenten werd somwijlen een bevallige vorm gegeven, zooals wij op Pl. CCI. B. 137 er een zien in de gedaante van eenen bloemkelk aan eenen omgebogen steel hangende, het wordt met een klein staafje geslagen. Op Pl. CCCLIX. 7 heeft een der muzikanten een gebogen staafje waaraan een klokje met klepel hangt. Eindelijk zien wij op Pl. LXVII. 103 gebruik gemaakt van eene sierlijk gebogen staaf, waarlangs een aantal bellen gehangen zijn.

Tot de slaginstrumenten behoort ook een groote gong of bolvormig bekken, dat op een houten (?) voetstuk gelegd, met twee stokjes met ronde hamers geslagen werd, Pl. CCI. B. 137. Op datzelfde basrelief zien wij een, in vorm zeer veel met de hedendaagsche op Java nog gebruikelijke, overeenkomend speeltuig, gender geheeten en onmisbaar in de orkestbegeleiding van de, bij den Javaan zoo geliefkoosde wajangvertooningen. Het bestaat uit een aantal metalen staafjes, die boven eenen schuitvormigen bak met sierlijk uitgesneden voet, op touwen bevestigd zijn en met houten hamertjes bespeeld worden. Slechts nog eens treffen wij een diergelijk speeltuig aan, op het basrelief Pl. CXIII. 196, welligt eenen gambang; het is kleiner dan het vorige, veel minder sierlijk, bestaat uit eenige houten (?) staafjes, boven eenen langwerpig ronden bak met eenvoudigen voet, en schijnt zonder hamertjes, met de vingers bespeeld te worden.

Dwarsfluiten van verschillende lengte, en eene soort van schalmei, beide speeltuigen ook thans nog op de meeste eilanden van den Oost-Indischen archipel in gebruik, komen onderscheiden malen voor. Dwarsfluiten, Pl. XVI. 1; XXXIV. 38; LXVII. 103;

te verheerlijken, zijne meerdere voortreffelijkheid te doen uitkomen. Het Boeddhisme had van lieverlede aan de goden van het Brahmanisme, in zijn Pantheon eene, al zij het ook slechts eene zeer ondergeschikte, plaats ingeruimd, en het kan dus geen bevreemding wekken, dat het dienend gevolg, de toevoegsels en de zinnebeelden dier goden niet werden buitengesloten. Zij gingen als het ware over in den dienst van den Boeddha, en zoo zien wij dezen dan ook nu en dan omringd door de Moenis en Ritsjis, of heiligen en hemelsche boetelingen, de Raksjasas of booze geesten, de Devanganas of hemelsche danseressen, de Deodatas of hemelboden, vooral de Devadasis, de Apsaras en Ghandarvas, of de vogels met het bovenligchaam eener vrouw, die met gezang en muziek aan eerbetoon deelnemen; de Dwarapalas of tempelwachters enz. Ook de meer bijzondere dienaar van Visjnoe, zijn vahan of drager, Garoeda, die nu eens als arend hem vergezelt of door de lucht draagt, dan weder als mensch met den adelaarsbek afgebeeld gelijken pligt vervult, gaat over in den dienst van den Boeddha, plaatst zich althans onder diens vereerders. Wij meenen toch in voorstellingen als op de basreliefs, Pl. CLXXV. A 166; CCXCIV. 128; CCCLXXII. 35, Garoedas te mogen erkennen. De teekens van onderscheiding en waardigheid, de zinnebeeldige toevoegsels, kenmerken van Visjnoe, of van Siva, zooals de trisoela, of trietand, de schelp en andere, worden den vereerders van den Boeddha in de handen gegeven, of den Boeddhistischen vorsten door hun gevolg nagedragen; zie bijv. Pl. CXXIX. 227, 228; CCCLXXV. 41. En wat meer is, de Boeddha neemt de kleeding en versiersels van de goden uit het Brahmanisme over, erlangt daarbij even als deze, een grooter aantal van vier tot zes armen, met de bijbehoorende zinnebeeldige toevoegsels, en vereenzelvigt zich als het ware met Visjnoe in diens negende of Boeddhavleeschwording; zie Pl. CCLXXX. 100; CCLXXXI. 101, 102; CCLXXXII. 104; blijvende evenwel in de drie eerste dezer vier basreliefs, het karakter van den Boeddha meer bepaald bewaard en aangewezen door het zittende Boeddhabeeldje, waarmede het hoofdtooisel van den god versierd is, al is het dat de dieren rondom zijnen troon, en de toevoegsels in zijne achterste

37. Eene vereeniging van vier instrumenten: citer, trommen, dwarsfluiten en tamboerijn, Pl. XVI. 1; citer, bellenstaaf, dwarsfluit en kleine klankkommetjes, Pl. LXVII. 103; trom, bazuin, schelptrompet en ronde bekkens, Pl. CCII. B. 139; trommen, bekkens, citer en het andere snaarinstrument, Pl. CCXCIV. 128. Een orkest van vijf onderscheiden instrumenten zien wij op Pl. CCCIX. 7, trommen, bekkens, een klokje, bazuin en schalmei; en Pl. CCCXC. 6, trommen, klankkommetjes, dwarsfluiten, citer en het andere snaarinstrument.

Wij hebben hiermede een vlugtig overzigt genomen van de verschillende personen, hunne benoodigdheden, kleeding, werktuigen, huisraad, gereedschap en andere bijzonderheden, waardoor reeds veel omtrent het leven van den tijd der stichting van Bôrô-Boedoer, of, wil men liever van het volk, dat op de basreliefs ons onder de oogen treedt, bekend is geworden, zoodat wij reeds eenigermate in staat worden gesteld tot eene vergelijking met het Java van den lateren tijd. Maar nog eenige andere bijdragen kunnen ons toevloeijen, wanneer wij een oog slaan op de verschillende omstandigheden en toestanden, waaronder de handelende personen worden voorgesteld.

Omtrent de vreedzame verhouding waarin de beide godsdiensten van Indië, het Brahmanisme, of meer bepaald de dienst van Siva, en het Boeddhisme op Java tot elkander stonden, en de over hand die het laatste reeds vroeg verkregen had en lang behouden heeft, hebben wij reeds hierboven meermalen gesproken. De overblijfsels van oude tempels en de opschriften, wier inhoud ons in de laatste jaren door Dr. Friedrich ontraadseld is, hebben een en ander met onomstootelijk gezag bewezen. Natuurlijk is het, dat ook de voorstellingen, hetzij geschiedkundige, hetzij van eenen zinnebeeldigen aard, in de basreliefs van Bôrô-Boedoer uitgehouwen, ons het Boeddhisme in gelijken staat van magt en invloed doen kennen. De Boeddha is overal en bij uitsluiting de vereerde persoon; waar nu en dan goden uit het Brahmanisme, kenbaar aan hunne toevoegselen, optreden, dan is het niet, omdat zij als voorwerpen van eerbied en hulde worden voorgesteld, maar om door hunne tegenwoordigheid den Boeddha

welligt heilige dieren, zoo wij althans die tafereelen niet in eene zinnebeeldige beteekenis moeten opvatten. Zoo wordt op Pl. CLXXXIII. A. 195 klaarblijkelijk godsdienstige eer bewezen aan eene reusachtige schildpad; op Pl. CXC. B. 116 evenzeer aan eenen monsterachtig grooten zeevisch, en op diezelfde plaat A. 221 beijverigen zich een aantal mannen en vrouwen, om gaven aan te brengen aan eene slang, die uit eenen kunstmatigen vijver tusschen waterplanten uit het water oprijst.

Men zat op den grond, op een matje, een kussen, zitbank of stoel, en zonderling genoeg, nu en dan zelfs op den rug van het paard, op de onder of vóór het ligchaam, over elkander geslagen beenen, maar trok ook wel een der beenen omhoog, of stak het naar voren uit, met de knie in den lijfband steunende, dien men daartoe met eenige meerdere ruimte om het middel bevestigd had. Zat men op eenen verhoogden zetel, dan liet men het eene been, al of niet in den lijfband steunende, op een voetbankje rusten. De vrouw zit nevens haren man aan zijne linkerhand, wel eens op hetzelfde matje, zooals Pl. XXXVII. 44, doch ook elk op een afzonderlijk kussen, als Pl. XXXVI. 42; of de man op eenen fraaijen zetel en de vrouw nevens of achter hem, met de beenen onder het ligchaam geslagen op een kussen, Pl. XXXIII. 36; of ook elk op eenen afzonderlijken zetel, de man met kruiselings over elkander geslagen beenen, de vrouw met de beenen onder het ligchaam. De aanzienlijke zat, in tegenwoordigheid van den persoon in rang boven hem verheven, zelf, en om hem van zijn gevolg te onderscheiden, op een laag zitbankje, Pl. L. 70, of knielde ook daarop, Pl. LIII. 76.

Tot slapen diende de rustbank, die dan met matjes bedekt was en van een hoofdkussen voorzien. Op Pl. LXVII. 104, ligt een aanzienlijk man in of vóór eene grot aan den oever van eenen stroom te slapen, hij steunt met het hoofd op de regterhand en rust met den arm op eene kleine verhevenheid van den grond. Van zijne kleeding heeft hij slechts de kleine broek aangehouden, al de overige kleedingstukken afgelegd, maar de arm- en polsbanden, en zijne hooge muts met hare versierselen aan- en opgehouden; eene vrouw, insgelijks bijna geheel ontkleed, zit bij

zijne voeten, welligt om te verwijderen wat zijne rust zou kunnen verstoren. Minder gemakkelijk is de geruste slaap te begrijpen van de droomende koningin op Pl. XXVIII. 25, die zonder eenig kleedingstuk of versierel afgelegd te hebben, klaarblijkelijk in diepen slaap verzonken ligt. Wij gelooven echter daaruit nog niet te moeten aannemen, dat men zich gekleed en al gesierd ter ruste begaf, maar alleen het niet onwaarschijnlijk, dat de ontwerper van het tafereel gemeend heeft, aan de waardigheid der vorstin te kort te zullen doen, wanneer hij haar geheel of te veel ontkleed, of van hare sieraden beroofd had voorgesteld. Op een ander tafereel, Pl. LXXVII. 125, zijn een [illegible] vrouwen, [illegible] die nog [illegible] heeft [illegible] kussens [illegible] de [illegible] teekenis [illegible] uit [illegible] Pl. [illegible] CLX. A. [illegible] lingen van [illegible] hunne [illegible] len [illegible] ten [illegible] een [illegible] wordt [illegible]

aangebragt; Pl. LXVII. 103, waar een jeugdige vorst zich verlustigt in het genot van muziekstukken die voor hem worden uitgevoerd, terwijl jonge meisjes hem bedienen; Pl. LXIX. 107, waar eene vrouw met hulp van hare drie dienaressen zich optooit; Pl. LXXX. 130, waar een man zich met zijne twee vrouwen onderhoudt; Pl. LXXVIII. 126, waar een aanzienlijk man, onderscheiden door de heiligenschijf achter zijn hoofd, met eenen anderen aanzienlijken persoon en diens huisvrouw in hunne woning in gesprek is. Uit vele dier tooneelen, en zoovele andere die zich telkens opdoen, blijkt duidelijk, en dit bewijst wel voor de beschaving en de zeden van het Bôrô-Boedoervolk, hoe de vrouw aan het huiselijke en openbare verkeer een levendig deel nam. Zij brengt tegelijk met, en even als de man, hare offergaven en huldebetoon aan heilige personen en plaatsen, brengt en ontvangt bezoeken, en wijdt zich aan het beschouwende leven en aan oefeningen, die ook voor haar de Boeddhaheiligheid bereikbaar maken. Zie voor dit laatste bijv. Pl. CCXLII. 23; CCXLIII. 25; CCXLIV. 28; CCLVI. 51, 52; CCLVII. 53 en vele der volgende basreliefs, tegen den achterwand van den derden omgang.

Een paar malen, Pl. CXIV. B. 22 en Pl. CLXXXVIII. 113, zien wij een eenvoudig maal afgebeeld, naar het schijnt in de open lucht, doch zonder dat wij daarbij belangrijke bijzonderheden omtrent het aanzitten aan den disch of de wijze waarop de spijzen toebereid en gebruikt werden, kunnen leeren kennen; hoogstwaarschijnlijk bragt men de spijzen met de handen aan den mond. Een der basreliefs van den achterwand op den tweeden omgang, Pl. LXIX. 108, levert ons eene voorstelling van een feestgelag, waar in de benedenverdieping eener woning een aantal mannen van verschillenden leeftijd, en onder hen ook althans ééne vrouw, bij het gebruik van eenen of anderen geestrijken drank, zich in zeer opgewonden toestand bevinden. Zij zitten op den grond of staan, terwijl hun de drank uit schenkkan of flesch in schalen of lage kommen wordt toegediend; tafeltjes of banken ontbreken. Onder de bedrijven en handelingen van het dagelijksche leven, die wij op de basreliefs ons afgebeeld zien, behoort

de landbouw. Een paar tafereelen, die wij boven reeds hebben aangehaald, Pl. CXXXVI. B. 2 en CCXXIII. A. 336, toonen ons eenen landman met zijnen ploeg, die door een koppel ossen getrokken, en slechts door éénen persoon bestuurd wordt. Pl. LIII. 82 treedt eenigszins meer in bijzonderheden met betrekking tot den, voor Indië en vooral voor Java zoo gewigtigen rijstbouw. Arbeiders zien wij daar onledig met het aan bundels binden van de padi, die andere werklieden aan eenen stok over den schouder wegdragen.

Jagt en vischvangst worden op een paar der basreliefs vertegenwoordigd, doch die voorstellingen doen ons geene belangrijke bijzonderheden kennen. Op Pl. CLX. A. 102 schijnen de bedienden van hunnen onder eenen boom zittenden heer, met het blaasroer apen te vervolgen; of zij echter werkelijk het jagtbedrijf uitoefenen, dan wel het lastige gezelschap uit hunne nabijheid willen verdrijven, is niet zeker; men zou het laatste kunnen vermoeden uit de gebaren van eenen der dienaren, die klaarblijkelijk met eenen doek het gedierte vrees zoekt aan te jagen. Op het andere basrelief, Pl. XXXVIII. 46, waar wij visschers aan het werk zien, wordt slechts snoer en angel gebezigd.

Van koop en verkoop vinden wij twee voorstellingen, op Pl. LXXI. 112 en CXXII. 214. Op de eerste schijnen een paar kooplieden eenen vogel aan eenen aanzienlijken jongen man te willen verhandelen; waarschijnlijk zal hier wel geen werkelijke vogel maar een of ander kunstwerk worden bedoeld, een kunstig vervaardigde vogel die in de ééne schaal geplaatst, tegen eenen armband met steen of knop in de andere wordt opgewogen; die armband is wel zeer onduidelijk geworden, maar toch te herkennen. De vogel in den boom in de nabijheid, en een andere vogel op de leuning van den zetel des jongen mans, zouden echter misschien ook in de schaal, aan eenen levendigen en welligt kunstmatig afgerigten vogel kunnen doen denken. Op het andere basrelief, Pl. CXXII. 214, worden door eene vrouw eenige waren afgewogen; of een der voorwerpen in eene der schalen een gewigt aanduidt, zal wel niet uit te maken zijn; in het Rijks Museum van Oudheden te Leiden wordt een oud-Javaansch looden gewigt bewaard,

dat eenen plat ronden vorm heeft en op de bovenzijde het beeld van eenen hurkenden aap draagt.

Met betrekking tot hetgeen bij de lijkplegtigheden gebruikelijk was, erlangen wij slechts ééne, en dan nog maar eene zeer geringe bijdrage, en wel uit het basrelief, Pl. LXXIII. 115, waar Sjakya op een zijner uitstapjes in de nabijheid komt van eenen doode. In of bij een klein huisje of vertrek zijn drie personen, waaronder eene vrouw, bezig om aan een lijk eenige handeling te volbrengen; welke echter die handeling is blijkt niet, en het is zeer mogelijk dat de zieke eerst een oogenblik te voren en nog in den schoot van eenen zijner verzorgers den geest gegeven heeft.

Onder de verlustingen des levens behoorden muziek en dans, die beide ook gebezigd werden als een bewijs van godsdienstige hulde. Omtrent de muziekinstrumenten hebben wij reeds het noodige gezegd. De dans geschiedde onder begeleiding van één, meestal van onderscheiden instrumenten, maar bij uitzondering ook enkel op het aangeven van de maat door het klappen der handen. De dansenden zijn zoowel mannen als vrouwen; de laatstgemelden, meestal in volle kleeding en omhangen van eene magt van sieraden en kostbaarheden in ooren, om hals, armen, polsen, middel, heupen enz. De bewegingen zijn naar het schijnt vrij snel, bieden veel afwisseling, en leveren nu en dan bevallige houdingen, waarbij veel en goed gebruik wordt gemaakt van eenen sjerp of eenen langen dunnen doek, die over de schouders geslagen, en in de handen gehouden, in fraaije bogten nederhangt. Op het basrelief Pl XXXIV. 38 verlustigen zich twee aanzienlijke personen, een man met zijne vrouw, in het aanschouwen van eene danseres, die onder begeleiding van een elftal speeltuigen hare passen uitvoert. Hoe de dans niet alleen een bewijs van godsdienstige hulde, maar zelve eene godsdienstige handeling was, toont ons het basrelief, Pl. XXXIII. 36, waar een zeer rijk uitgedoschte en versierde heilige persoon met lichtschijf achter het hoofd, nevens eenen standaard, op welks top de gevleugelde schelp, op een laag voetstuk, eene soort van vlonder of bema (gelijk de Grieken zulk eene, voor muziekuitvoeringen, het houden van toespraken

enz. bestemde verhooging noemden), dansende is voorgesteld, wel in zeer geringe, maar toch zonder twijfel dansende beweging, terwijl hij met de handen aan zijne sjerp en den zennaar, of het heilige snoer, eene sierlijke houding aanneemt. De dans geschiedt in tegenwoordigheid van eenen aanzienlijken man en eene menigte vrouwen, welke laatste uit eene pendopo de handeling aanschouwen. Op een ander basrelief, Pl. CX. 189, wordt door twee mannen of vrouwen (daar zij met den rug naar den beschouwer gekeerd zijn, blijkt dit niet genoegzaam), een levendige dans, waarbij beiden gelijke bewegingen aannemen, onder begeleiding van onderscheiden instrumenten, uitgevoerd bij eenen zittenden Boeddha of een Boeddhabeeld. Op Pl. CXCIV. A. 233, danst op een vierkant bankje met lage pooten, eene vrouw, alleen op de maat, die eene andere met het slaan in de handen aangeeft; op Pl. CCXIX. A. 318, eene andere op de maat van muziekinstrumenten, en bij eene aanzienlijke vrouw; op Pl. CCXIV. A. 318 zien wij wederom op eene kleine verhooging, eene vrouw en eenen man dansen, ook onder begeleiding van muziek, de vrouw heeft haar linkerbeen hoog, bijna tot het midden van haar ligchaam opgetrokken en houdt met beide hare handen en over hare schouders de sjerp in sierlijke slingeringen. Op Pl. CCI. B. 137 is een aantal van negen dansende personen, vijf mannen en vier vrouwen, voorgesteld, die om en om met elkander, nu de mannen, dan weder de vrouwen, de verschillende passen en figuren schijnen uit te voeren, op de muziek van eenen gender of gambang, eene soort van gong en een kleiner metalen slaginstrumentje. Of wij in de zinnebeeldige voorstelling van Pl. LVII. 84 eenen dans mogen zien is te betwijfelen, er schijnt eerder eenige andere, snelle en haastige beweging der handelende personen gemeend te zijn.

Bij de beschouwing van die tafereelen van handelingen, waarbij de betamelijkheid en kieschheid wel eens uit het oog verloren konden worden, of het nemen van eene grootere vrijheid wel op eenige toegevendheid aanspraak zou mogen maken, moeten wij erkennen, dat de kunstenaar de strenge wetten van zedelijkheid nimmer heeft overtreden, de grenzen nimmer te na is gekomen.

Nergens waar, bijv. de liefkozingen van een paar, de verlustigingen van het dagelijksche leven in de verschillende klassen der maatschappij, het verkeer in het vrouwenverblijf worden voorgesteld, ontmoeten wij iets dat de zinnen te zeer prikkelt, of ook het strenge en ernstige gevoel beleedigen of kwetsen kan. Zelfs waar, op de vroeger reeds aangehaalde Pl. LXXVIII. 125, ons vertoond wordt, hoe de jeugdige schoonen door hare bekoorlijkheden den vorstenzoon tot zich trachten te lokken, wordt niet de minste inbreuk gemaakt op hetgeen de betamelijkheid vorderen kan. En waar, in het insgelijks reeds bijgebragte tafereel, Pl. LXIX. 108, een vrij levendig drinkgelag wordt afgebeeld en eene vrouw zich onder het talrijk en vrij wat opgewonden mannenpersoneel bevindt, geschiedt niets wat het betamelijkheidsgevoel kwetst. Wij worden door een en ander wel tot eene gunstige meening geleid betrekkelijk de kieschheid en zedelijkheid van het volk, welks leven en handelen ons op Bôrô-Boedoer's beeldwerken vertegenwoordigd zijn.

Uit het overzigt dat wij namen zal wel gebleken zijn, welk een aanmerkelijk verschil er bestaat tusschen het volk, de zeden en gebruiken die wij op Bôrô-Boedoer ons zien voorgehouden, en die het Java van onzen tijd thans nog aanbiedt, of die ook daar in vroegere eeuwen, bij de eerste komst der Europeanen op het eiland, nog werden aangetroffen. Wat nog aanwezig of in gebruik is, de eerbied bijv. van den mindere jegens den meerdere, de groote stoet waardoor de vorsten en grooten zich laten vergezellen, draagt geen uitsluitend Javaansch karakter, maar is, evenals het gebruik van sommige werktuigen, het naleven van bepaalde gewoonten, aan alle, of de meeste Oostersche volken gemeen. Zoo bijv. het zonnescherm of de pajong, als teeken van waardigheid, het dragen van diergelijke en andere onderscheidingsteekens achter, of hunne plaatsing nabij de vorsten en grooten, het ploegen met karbouwen, de ploeg zelf in zijne hoogst eenvoudige zamenstelling, muziek en dansen, en misschien nog wel andere bijzonderheden en eigenaardigheden meer. Maar die algemeene overeenkomsten kunnen niet opwegen tegen het groot aantal van belangrijke bijzonderheden, die een stellig verschil doen kennen.

Wij hebben boven er reeds op gewezen, dat de gelaatsvorm, wij mogen er ook bijvoegen de geheele ligchaamsbouw, een geheel ander ras, dan dat Java thans bewoont, doen kennen. Wij vinden er de dikke lippen, den breeden mond, de afgeplatte neuzen, de breede neusvleugels, de groote oogen, de hoekige wangbeenen van den Javaan niet. Veel meer treffen ons de overeenkomst met de schoone en regelmatige trekken van het Hindoe-caucasische ras, de dikwerf zuivere Grieksche vorm van voorhoofd en neus, het slanke en rijzige van de geheele gestalte; wij zien voor ons de bewoners van het vasteland van Indië, de zonen en dochters van den Gangesstroom, niet die van de tegenwoordige volken van den Indischen archipel.

De sarong wordt, zoo wij dit thans zoo algemeene kleedingstuk ook op Bôrô-Boedoer gebruikt zien, thans op eene geheel andere wijze gedragen; hij hangt geheel over beide beenen tot de enkels af en laat niet, als op Bôrô-Boedoer veelal het geval is, het eene been tot boven de knie ongedekt, en sluit naauwer en netter om het midden, met ruime plooijen van voren. De lange broeken, door de Javanen bij staatsiegelegenheden en in krijgskleeding gedragen, zijn minder wijd en hebben eenen anderen vorm. De Javanen, zoowel mannen als vrouwen, hebben ook hun bovenlijf bedekt, dat bij de Bôrô-Boedoerbeelden het geval niet is; daarentegen is de lange gordel, die met wijde bogten over de dijen tot aan de knieën afhangt, bij den Javaan niet in gebruik. Evenmin zijn dit de verschillende mutsen, kroonen en hoofddeksels van allerlei vormen, die op Bôrô-Boedoer zoo algemeen voorkomen. Zij worden vervangen door den algemeen gedragen hoofddoek, dien alle Javanen, oude en jonge, rijke en arme om het hoofd gebonden dragen; terwijl bij feesten, plegtigheden en wanneer men voor den vorst of regent verschijnt, een naauwsluitend naar boven naauwer toeloopend mutsje, als een geknotte kegel, is voorgeschreven.

De menigte van versiersels, hals- en borstketens, oor-, arm-, pols-, enkelringen zijn thans uit het dagelijksche leven verdwenen; soortgelijke worden echter bij feestelijke gelegenheden, bijv. in den huwelijkstooi, door danseressen enz. nog gedragen. Oor-

ringen of andere versiering in dat ligchaamsdeel zou geen Javaansche man zich kunnen veroorloven, zonder zich aan bespotting bloot te stellen.

De wapens die thans, behalve de door de Europeanen ingevoerde, het meest gebruikt worden, zijn, behalve boog en pijlen, en zwaarden van verschillende vormen en grootte, de lans en de kris. Deze laatste, die dan ook eerst onder Pandji Inokertopati in de dertiende eeuw gezegd wordt ingevoerd geweest te zijn [1]), en thans algemeen op Java in gebruik is, zien wij op Bôrô-Boedoer nergens afgebeeld; eene lans zoeken wij evenzeer te vergeefs, althans het eenige basrelief waar dit wapentuig zich schijnt te vertoonen, Pl. XLVIII. 66, laat nog twijfel over. De zwaarden en tot die klasse behoorende wapens zijn over het algemeen kleiner dan die van Bôrô-Boedoer, ofschoon enkele vormen veel overeenkomst hebben; maar de wijze waarop zij gedragen worden levert een groot verschil. Meestal houdt men het zwaard in de schede onder den arm met het gevest naar voren gekeerd; een Javaan zal daarentegen immer zijne kris achter bij de linkerzijde in den buikband dragen, hij zou tegen dien regel zondigende een groot gebrek van opvoeding toonen en strafbaar zijn. Het blaasroer wordt op Java thans slechts tot vermaak of in enkele gevallen op jagt gebezigd; als wapen alleen bij de minder beschaafde volkeren op de buitenbezittingen.

De onderscheidingsteekens, ook die thans nog bij plegtige gelegenheden en optogten in het gevolg achter de vorsten gedragen worden, zijn niet meer dezelfde als die van vroeger; slechts enkele zijn thans nog bekend of in gebruik. Behalve de pajongs, die echter thans nimmer den paardestaart of vliegenjager tot bijkomend versiersel hebben, zouden misschien nog de smalle, langs den stok loopende vlaggen, oembal-oembal geheeten en bij staatsieplegtigheden der inlandsche vorsten in gebruik, ook eene andere vlag bij soortgelijke optogten gebezigd en obar-obar genoemd, overeenkomst met die van Bôrô-Boedoer aanbieden. De schepter met het rad of de oorlogsschijf is nog in het wajangspel bewaard

1) Hageman, *Handleid. tot de Geschied. van Java*, I, 47.

gebleven en heet daar sendjato tsjakra. De driepuntige speer of trisoela, een werktuig dat trouwens in eenigszins gewijzigden vorm zoo algemeen voor de vischvangst dient, meenen wij eenige jaren geleden in de rijke verzameling van wijlen den Baron van der Capellen gezien te hebben, als behoorende tot de teekens van onderscheiding bij feestelijke optogten van vorsten en grooten. In het Museum van Oudheden te Leiden wordt zulk een zeer sierlijk bewerkte trisoela, dat wil zeggen het bronzen bovengedeelte zonder den steel, bijna geheel onbeschadigd bewaard; en zijn ook nog een paar bronzen bovenstukken van schepters of staven aanwezig, die met die van Bôrô-Boedoer veel overeenkomst aanbieden; ook een korte schepter die met eenen soortgelijken, Pl. LXXVII. 124, vergeleken kan worden.

Het pisang- of daarop gelijkende blad zou thans nimmer als een teeken van onderscheiding, zooals het op Bôrô-Boedoer onder de meest gebruikelijke voorkomt, kunnen gelden. De mindere Javaan moge er zich, bij gebrek aan beter, van bedienen om zich tegen de zonnehitte te beschermen; men zou het hoogst belagchelijk en zelfs beleedigend vinden, wanneer het eenen groote in zijn gevolg werd nagedragen.

In den bouw van tempels, paleizen en andere woningen is het verschil zeer groot met die van het tegenwoordige Java. De bedehuizen of mesigits, waar de bevolking thans hare godsdienstpligten vervult, bieden met die tempels, zooals zij op de basreliefs voorgesteld en ons uit de overblijfsels van diergelijke gebouwen zelve bekend zijn geworden, volstrekt geene overeenkomst; en evenmin is dit het geval met de paleizen der sultans of de woningen der inlandsche regenten en grooten. Het zijn alleen de virandas, de zoogenaamde pendopos, waarin wij, doch zeer gewijzigd en vooral veel eenvoudiger en minder versierd, enkele soortgelijke gedeelten van de oudere gebouwen terugvinden. Een paar malen bieden ons de basreliefs ook woonhuizen of schuren aan, in vele opzigten overeenkomende met diergelijke gebouwen op Java of aan de zeekusten en rivieroevers van Sumatra, Borneo en andere eilanden in den Indischen archipel; vooral is dit laatste het geval met de boven reeds aangehaalde woning van Pl. CI. 172.

Zijn hier echter werkelijk de toen ter tijd op Java gebruikelijke woonhuizen gemeend? of hadden de ontwerpers van den bouw die elders leeren kennen? en moesten zij die thans in hunne tafereelen opnemen, om handelingen of gebeurtenissen voor te stellen, die buiten het Indische vasteland onder ver verwijderde of min beschaafde volkeren hadden plaats gehad? Het antwoord op deze vragen zal wel niet met zekerheid kunnen gegeven worden.

Onder het huisraad noemden wij reeds de bali-bali of rustbank, die met diergelijk meubel uit de oudere Indische huishouding kan vergeleken worden, maar dan toch in pracht van bewerking en versiering, en ook in vorm een groot verschil biedt. Alleen de praalbedden, padjangans, van enkele vorstelijke en aanzienlijke personen, soms nog met kunstig snijwerk versierd, zouden die van Bôrô-Boedoer eenigszins meer nabij kunnen komen, ofschoon op deze laatste de thans onontbeerlijke gordijnen en ook die menigte fraai versierde en opgestapelde kussens meestal niet aanwezig zijn, die thans aan en op een praalbed niet ontbreken mogen.

Kisten en koffertjes tot berging van benoodigdheden, sieraden en andere voorwerpen van waarde zijn, evenals toen, ook thans in gebruik, en dat de vorm overeenkomst aanbiedt, zal wel meer aan algemeen werkende oorzaken moeten toegeschreven worden; er bestaat echter dit verschil, dat de tegenwoordige kisten op rollen of schijven geplaatst zijn, om onmiddelijk bij gevaar van brand weggevoerd te kunnen worden. In de Bôrô-Boedoerwoningen, die niet zoo voortdurend aan die gevaren waren blootgesteld, was zulk een voorzorgmaatregel niet noodig, althans wij zien dien daar nergens toegepast.

Het eenvoudige vaatwerk der tegenwoordige Javanen van den minderen stand vinden wij ook op Bôrô-Boedoer, doch zouden wij ook elders aantreffen; het is niet aan een bepaald land of volk uitsluitend eigen. Bij de aanzienlijken en vorsten bestaat in dit opzigt eene groote verscheidenheid, zelfs eene weelde en pracht, waarin zich de zucht naar praal en magtsvertoon openbaart; maar dan zijn de vormen meer ontleend aan de Europee-

sche modellen, en is de overeenkomst, waar die bestaat met het oude huisraad, slechts eene toevallige. Groote schelpen op drievoetjes, die op de basreliefs zoo vaak voorkomen, worden ook heden nog als bloemvazen gebruikt, althans in Europeesche huishoudingen, en dus misschien ook wel bij de meer vermogende inlanders.

De aks op Pl. LXVI. 102 is van de tegenwoordig op Java gebruikelijke, den petel, geheel verschillend en komt thans niet meer voor; gelijk onderscheid tusschen het kapmes van toen en thans, hebben wij vroeger reeds aangewezen.

Met betrekking tot de muziekinstrumenten heerscht veel verschil. Van het tot het gamelang-orkest behoorende stel speeltuigen, ontmoeten wij slechts tweemalen den gambang of misschien den gender, en eene soort van gong, doch dan slechts eenmaal op een voetstuk of bak liggende, niet aan eene stelling opgehangen. De bekkens verschillen merkelijk in vorm. De bekervormige slaginstrumenten waren toen als thans, doch met meer verscheidenheid van vormen in gebruik. Bekervormige bekkens meende Brumund bij het gamelang-orkest van den Soesoehoenan gezien te hebben. De zoogenaamde viool, de rebab, was niet in gebruik of bekend; het muziekinstrument dat in vorm er mede zou kunnen vergeleken worden, wordt met de vingers bespeeld. De tegenwoordige dwarsfluiten zijn kleiner dan die op Börö-Boedoer. De schelp is, evenmin als de lange, breed naar onder uitloopende tubas, thans als muziekinstrument bekend. De trommen van den tegenwoordigen tijd loopen naar beneden smaller toe, zijn meestal slechts aan de eene, breedere zijde overtrokken en worden dus slechts aan eene zijde geslagen; die van Börö-Boedoer hebben, zooals wij zagen, in den regel, en met slechts zeer weinige uitzonderingen, eenen geheel verschillenden vorm, en worden op eene andere wijze geslagen. Zij zijn ook veel doelmatiger zamengesteld en ingerigt dan de tegenwoordige.

Rijtuigen zijn tegenwoordig voor de aanzienlijke Javanen onmisbaar, maar zij werden dit eerst na het verkeer met de Europeanen; voorzoover de berigten reiken, vonden deze bij hunne eerste komst op het eiland, geene rijtuigen voor het vervoer van

aanzienlijke personen in gebruik; deze reden op olifanten en paarden. Toen later rijtuigen werden ingevoerd, volgde men de uit Europa bekend geworden modellen. Te Soerakarta zag Brumund in den kraton, overblijfsels van eenen wagen uit vroegeren tijd, waarop de vorst door het land reed, bewaard; maar de vorm verschilt geheel en al van die der Bôrô-Boedoerbasreliefs, en de onversierde wielen zijn buitengewoon hoog, terwijl die van Bôrô-Boedoer zich kenmerken door hunne laagte; ook rusten deze laatste nergens op veêren of riemen, maar met de bakken onmiddelijk op de assen, gelijk dit met de nog altijd bij de inlanders in gebruik gebleven, eigendommelijke vrachtwagens en vrachtkarren of pedatties, het geval is.

Draagzetels, draagbedden zijn ook, zelfs in de herinnering schier geheel verdwenen. In den kraton van Soerakarta waren voor eenigen tijd en worden welligt ook thans nog, staatsiedraagzetels van vroeger, als geachte overblijfsels van den ouden tijd, en omdat de vroegere vorsten er zich van bediend hadden, bewaard, maar ook hun vorm verschilt geheel van dien der basreliefs.

De paarden hebben bij de tegenwoordigen Javanen een geheel ander tuig en verschillende versiering, welke laatste bij feestelijke gelegenheden tot in het bespottelijke overladen wordt. Stangen, stijgbeugels en zadels van eigendommelijken vorm zijn thans algemeen; en mag men nu en dan al eens dwars op het paard zitten, dan geschiedt dit echter nimmer op de oostersche wijze, met het onder of vóór het ligchaam opgetrokken been.

Olifanten zijn thans zoo goed als verdwenen, alleen de Soesoehoenan van Soerakarta en de Sultan van Djokjokarta hebben ieder nog eenen olifant, die soms bij groote optogten, althans in laatstgemelde stad, in het gevolg mede eene plaats erlangt. Bij de komst der Nederlanders op Java waren sommige regenten der aan zee gelegen landen nog gewoon op eenen olifant te rijden. Sedert lang is dit echter geheel in onbruik geraakt.

De schepen en de vaartuigen in het algemeen zijn, zooals zij op de basreliefs worden voorgesteld, wij hebben dit reeds boven opgemerkt, slechts in de zoogenoemde buitenbezittingen in den

Indischen archipel weder te vinden, waar de praauwen zich vooral door de eigenaardige uitleggers of vlerken kenmerken, en ook nog in de zamenstelling der masten, de vormen der zeilen, en andere opzigten punten van overeenkomst aanbieden. Thans hebben de Javanen geheel andere vaartuigen en daarbij de modellen der Europeesche schepen aangenomen; maar dat ook hunne vroegere schepen den in die oorden algemeen gebruikelijken vorm hadden en dus met die van Bôrô-Boedoer overeenkwamen, zal wel geen tegenspraak ontmoeten.

Van de wijze van vroegere godsvereering of godsdienstige hulde kan, zooals van zelf schijnt te spreken, bij den Javaan, die de leer van Mohamed volgt of meent en heet te volgen, niets meer zijn overgebleven. Intusschen zijn niet alle sporen van die vroegere vereering verdwenen. Nog worden, alhoewel in stilte en in het geheim, zoowel vóór de in de velden en in de bouwvallen der tempels aanwezige beelden, en zoo ook vóór die van Bôrô-Boedoer, offergaven, meestal in bloemen en vruchten bestaande nedergelegd, of ook beelden met eene kleurstof, boré-boré, versierd, door hen die langs dien weg voorspoed op hunne ondernemingen, afwending van rampen of het verkrijgen van hunne wenschen hopen te bevorderen.

Uiterlijk betoon van eerbied en onderdanigheid van minderen jegens hunne meerderen, was, wij zagen dit reeds op de basreliefs, overal duidelijk uitgedrukt; het ligt in de oostersche zeden, die vooral in dit opzigt ook op het tegenwoordige Java niet verloochend worden. Maar in de bewijzen van dat eerbiedsbetoon heerscht verschil. De mindere Javaan zal, wanneer hij met zijne meerderen spreekt, of hun iets mededeelt, zijne woorden steeds doen vergezeld gaan met de bewegingen van zijne als vuist gesloten hand en opgerigten duim; die dat verwaarloost, toont gebrek aan opvoeding en loopt gevaar van weggejaagd te worden; biedt hij iets aan zijnen meester aan, dan zal hij den elleboog van den regterarm met de linkerhand ondersteunen. In tegenwoordigheid van meerderen nederzittende, zal hij dit steeds doen met de vóór het lijf kruiselings over elkander geslagen beenen. Voor dit alles bestond bij het Bôrô-Boedoervolk geene verpligting of

gewoonte, en het is slechts toevallig, wanneer wij nu en dan op de basreliefs de nevenpersonen voor den hoofdpersoon in de thans voorgeschreven houding zien nederzitten.

Op het verschil van de wijze van zitten in het algemeen hebben wij vroeger reeds gewezen. Indische vorsten mogen elders en op het vasteland, in dit opzigt nog de vroegere en op de basreliefs gebruikelijke wijze hebben bijgehouden, op Java is dit het geval reeds lang niet meer. De Soesoehoenan en Sultan zitten op een dampir, eene breede, hooge kruk op vier pooten en met kussens; bij hen en andere vorsten en aanzienlijken zit men, evenals in Europa op stoel, bank of rustbank. Nu moge deze verandering een gevolg zijn van hunnen omgang met Europeanen, en blijkt daaruit wel niet, dat zij ook vóór de aankomst dezer laatsten, op dit punt en vooral van het daarbij van den lijfgordel gemaakte gebruik, afweken van hetgeen wij op de basreliefs ons zien voorgesteld; maar voor het tegendeel hebben wij evenmin eenig bewijs, en stellig is van die vroegere gewoonte thans niets overgebleven.

Namen de vrouwen van alle, ook van de aanzienlijkste standen, deel aan de handelingen van het openbare leven, verschenen zij vrij en ongedwongen met of zonder hunne mannen in het openbaar, zaten de vrouwen dikwerf met den vorst op den vorstelijken zetel, zien wij de grooten op Bôrô-Boedoer zoowel van vrouwelijke als van mannelijke volgelingen en hulde betoonenden omringd; thans is de vrouw veel meer van den omgang uitgesloten, uit het gevolg der grooten worden zij geheel en al geweerd, behalve bij de beide vorsten van Soerakarta en Djokjokarta, die in dit opzigt eene uitzondering leveren.

Het dansen is thans nog eene der voornaamste verlustigingen, meer evenwel voor de aanschouwers, dan voor de handelende personen zelven, hetgeen ook omtrent de Bôrô-Boedoertijden het geval schijnt geweest te zijn. Maar was het toen dikwerf, misschien wel in de eerste plaats een betoon van godsdienstige hulde; thans is het meer eene vertooning, waarvoor, evenals voor het tooneel, meestal eene goed geregelde en geordende vereeniging van uitvoerend personeel gevormd en geoefend wordt, met een

vast aantal muziekanten, en wil men op eenige volledigheid aanspraak maken, op een bepaald aantal muziekinstrumenten van onderscheiden soort. Zulk een troep wordt bij de hofhoudingen van vorsten en bij de regenten een onmisbaar vereischte, en de uitrusting van het dikwerf vrij aanzienlijk personeel wordt eene zaak van weelde, die groote kosten veroorzaakt, maar dan ook op feestelijke en plegtige bijeenkomsten den luister van den bezitter moet verkondigen en verhoogen. De bewegingen en standen die bij het tegenwoordige dansen of tandakken gebruikelijk of aangenomen zijn, verschillen zeer van die wij op de basreliefs voorgesteld zien. Zij zijn op verre na zoo levendig niet, en bestaan veel meer uit onnatuurlijke verdraaijingen en verwringingen van de leden, vooral van het bovenligchaam. Zoo zagen wij bijv. op Pl. CCI. B. 137, een tweetal van de negen dansende personen op hunne teenen staan met de voeten over elkander gekruist, als hadden zij de passen onzer operaballetten overgenomen. Hij ligt den voet op, als „of hij wil springen" zeide de demang van Bôrô-Boedoer tot Brumund, „zoo tandakt men niet meer".

De thans algemeen gebruikte en voor de Javanen, evenals voor de bewoners der overige eilanden in den archipel, onmisbare Siri, schijnt bij het Bôrô-Boedoervolk geheel onbekend geweest te zijn, want nergens zien wij de daarvoor onontbeerlijke toestellen, nergens zien wij iemand bij Siribak of doos nederzitten, of worden die voorwerpen den vorsten door hunne dienaren in hun gevolg nagedragen; terwijl zij thans onder de voorname middelen behooren, om aan de zucht tot weelde- en prachtvertoon toe te geven.

Ook van de thans bij de Javanen zoo geliefkoosde wajang- en topengvertooningen, die zeker niet in de laatste eeuwen eerst ingang hebben gevonden, maar waarschijnlijk, al zij het met wijziging, van vóór de invoering van den Islaam dagteekenen, vinden wij niets op de Bôrô-Boedoerbasreliefs. Bij de in die tafereelen handelende personen was die verlustiging geheel onbekend. En toch, dat zij ook reeds in het Hindoetijdperk op Java bekend en geliefd waren, mogen wij als vrij zeker stellen. Zij die de leer van Mohamed verkondigden, zouden het vervaardigen

en zoo algemeen gebruik maken van menschelijke beelden, misschien als eene lang bestaande zaak geduld, maar zeker niet toegelaten hebben, dat die beelden als iets nieuws ingevoerd werden. Het spel was zoo in de zeden van het volk ingeweven, dat de strenge voorschriften van de leer niet konden toegepast worden en men in een vergelijk trad, waarbij de wajangfiguren eenen vorm erlangden, die in de natuur onder de bekende levende wezens niet bestond, en waarbij ons de in vogelsnavels uitloopende aangezigten de gesnavelde personen voor den geest roepen, die wij hierboven van de basreliefs, bijv. Pl. CLXXV. A. 166 en andere, als Garoedas hebben aangehaald. Ook de onderwerpen van die tooneelmatige vertooningen, aan de Indische mythen ontleend, en de omstandigheid, dat de zoogenaamde Poerwowajangs, waaraan die onderwerpen uitsluitend verbonden zijn, vooral bij de Javanen in hoog aanzien worden gehouden, kunnen het vermoeden versterken dat zij tot vroegere eeuwen opklimmen [1]).

Na het bovenstaande vergelijkend overzigt van hetgeen wij nopens zeden, gebruiken, gewoonten enz. op Bôrô-Boedoer's basreliefs voorgesteld vinden, met hetgeen bij de tegenwoordige bevolking van Java plaats of gezag heeft, eene vergelijking, die anderen, meer nog en door eigen ervaring met het tegenwoordige Java bekend, met meer naauwkeurigheid zullen kunnen maken en aanvullen, kunnen wij ons de vraag voorleggen, of er grond bestaat om aan te nemen, dat wij in de tafereelen van Bôrô-Boedoer, althans in enkele reeksen der basreliefs, ons het leven, de zeden en gewoonten van het volk vertegenwoordigd zien, dat in de eeuw van Bôrô-Boedoer's stichting of in het tijdperk waarin het gebouw eene plaats van godsdienstige vereering was, heeft geleefd? Wij kunnen die vraag niet bevestigend beantwoorden. Met betrekking tot de Boeddhavoorstellingen, en evenzeer tot de tafereelen, waarin wij ons de geschiedenis van Sjakya voorgehouden zien, spreekt het van zelf, dat aan Java als het tooneel

1) Zie over de Javaansche wajang- en topeng-voorstellingen eene verhandeling in het *Tijdschr. voor Nederl. Indië*, VIIIe Jrg. Dl. II, 4°. Aflev. 1846.

der handelingen en feiten en aan de Javanen als handelende of toeschouwende personen, niet kan gedacht worden. De geschiedenis van den Boeddha behoort op het vasteland van Indië te huis, en het is natuurlijk, dat alles daarop betrekkelijk aan het vasteland ontleend werd. Hebben een gedeelte der basreliefs, misschien geheele reeksen, zoools bijv. die tegen den voorwand van den tweeden omgang, Pl. CXXXVI tot CCXXX, betrekking op verdichte, of door overlevering bewaarde en versierde gebeurtenissen, op de geschiedenis van het Boeddhisme, zijne verspreiding in verre gewesten en ook in den Indischen archipel, dan zouden wij daaruit eenige inlichting kunnen erlangen omtrent den toestand dier gewesten en volkeren uit dat vroegere tijdperk; maar zeer moeijelijk, zoo niet geheel onmogelijk zal het blijven, om te bepalen, wat al en wat niet uitsluitend of gedeeltelijk op Java mag worden toegepast.

Wij stellen ons voor als den meest natuurlijken staat van zaken, dat de vreemde volkplantelingen, die zich uit het vasteland op Java gevestigd hebben, natuurlijk ook hunne beschaving, hunne zeden en gewoonten hebben medegebragt. Hun aantal erlangde voortdurend vermeerdering door den telkens toestroomenden aanvoer uit het moederland. Met hun aantal wies ook hunne magt, vermeerderde het overwigt, dat zij door hunne meerdere beschaving boven de oorspronkelijke bevolking wel moesten verkrijgen en behouden. Zij stichtten rijken, waarin de waardigheden en voordeelige betrekkingen uitsluitend of bij voorkeur aan hunne land- en stamgenooten werden toegedeeld, en hunne verhouding was in vele opzigten gelijk aan die, waarin de tegenwoordig op Java gevestigde Europeanen zich tot de overige bevolking geplaatst zien; met dit onderscheid, dat de op het punt van godsdienst en godsvereering niet zeer prikkelbare Javaan, al zeer spoedig zich in schijn of werkelijk aan de magtige vreemdelingen aansloot, in de wijze waarop die hunne godheid vereerden, of de nagedachtenis van hunnen grooten Boeddha huldigden; terwijl hij, thans in de leer van Mohamed opgevoed, volle vrijheid behoudt om in diens leer te blijven en volstrekt geene aanleiding heeft, om den godsdienst en daarmede ook in vele opzigten de bescha-

ving, zeden en gewoonten van zijne westersche beheerschers aan te nemen en zich eigen te maken. De tempels, de paleizen, ook de woningen der volkplantelingen of van hunne zonen en dochteren werden ontworpen en gebouwd, zooals dit in het moederland plaats had. Men leefde in het nieuwe land, zooals men dit gedaan had of de voorouders gewoon waren geweest in het moederland. Godsdienst, wijze van bestuur, instellingen, alles bewaarde men op Java, welligt met enkele, maar dan toch met slechts geringe wijzigingen, zooals die in het moederland gezag en gang hadden, en ontstonden daarin ginds veranderingen, zooals bijv. toen het Boeddhisme als eene sterke magt nevens en eindelijk boven het Brahmanisme, zich verhief, dan deden die veranderingen ook hier spoedig haren invloed gelden. De oorspronkelijke bevolking, de zoogenaamde gemeene man, zal wel buiten die beweging gebleven zijn, en wanneer zij aan hare verpligtingen beantwoordde, de haar opgelegde lasten voldeed, werkzaamheden volbragt, en diensten betoonde, dan liet men haar verder ongestoord in het volgen harer eenvoudige levenswijze, in het naleven harer gewoonten en gebruiken, die zij van hare vaderen had overgenomen. Toen later bij de belangrijke wisselingen, waaraan de magtige rijken der vreemdelingen in den loop der eeuwen onderworpen werden, en na het afbreken der betrekkingen met het moederland, de magt en de invloed van het Hindoeïsme geknakt werden, inlandsche twisten en onlusten, verdeeldheden en oorlogen, de nakomelingen van het vroeger heerschende ras geheel en al tot verbastering en verval hadden gebragt; toen bleef er van die eenmaal zoo heerlijke en bloeijende beschaving al zeer weinig over en ging al spoedig, wat men van de vreemdelingen welligt had overgenomen, wederom geheel verloren. Java's oorspronkelijke bevolking bevond zich weldra in eenen toestand niet veel verschillende van dien, waarin de eerste handelaars en reizigers uit het vasteland haar hadden aangetroffen. Het Mohamedanisme heeft in dien toestand geene groote verandering aangebragt; het verkeer met de zonen van het Westen heeft in het leven van den Javaan nog geen aanmerkelijken ommekeer veroorzaakt, het heden is voor hem over het algemeen

aan het verleden vrij gelijk gebleven. Zal de toekomst in dit opzigt geene andere ervaring doen kennen? Hier meenen wij toestemmend te kunnen antwoorden; wanneer althans de banden niet weer worden aangelegd, die tot op onzen tijd de ontwikkeling van het overheerde en in vele opzigten gedrukte volk tegenhielden, banden die beletten dat de weldadige vruchten van verlichting en beschaving ook het deel werden van dat volk, dat thans, tengevolge van het nieuwe regeeringsstelsel, aangenomen en toegepast door een verlicht bestuur, een nieuw tijdperk te gemoet treedt.

Moge zulk een tijdperk al spoedig aan onze nakomelingen de bouwstoffen leveren voor een overzigt, dat van ontwikkeling en vooruitgang, van voorspoed en bloei getuigt, en dankbaar erkent, dat de boven Java, met de voorteekens van eenen blijden, heerlijken dag verrijzende zon, ook hare koesterende stralen wijd en zijd verspreidt, over de overige eilanden van onze vaderlandsche bezittingen in die ver verwijderde gewesten.

INHOUD.

EERSTE AFDEELING.

TWEEDE AFDEELING.

DERDE AFDEELING.

VIERDE AFDEELING.

VIJFDE AFDEELING.

AANWIJZING DER TEKSTPLATEN.

VERKLARING DER PLATEN.